Gadynē šlēktos viešpatavimo
Lietuvoje

(1569–1795m.)

Parašē Jonas Šliupas, M. D.

Chicago, Illinois
Turtu ir Spauda "Lietuvos", 3252 South Halsted Street
1909 m.

Įženga.

Tai-gi eina į žmones mano naujas veikalas: "Gadynē šlēktos viešpatavimo Lietuvoje". Ar jis turi kokią vertę? Tegul ant to klausimo pats skaitytojas atsako. Rašytojas-gi pats labai gerai žinosi neturįs jokio talento buti literatu; jis rašē ir rašo vienintēliai todēl, kad Lietuva tuomi tarpu mažai dirbančių pajiegų teturi. Jis niekados nē nesikēsino ant vardo literato, nē-gi netrokšta tos garbēs lietuviškoje literaturoje. Rupējo jam ir rupi surinkti medegą tautos istorijai. Ir rinko jis tą medegą iš visokių šaltinių, kurie jam prieinami buvo, ir tą medegą stengēsi taip suvartoti, kaip — rodos — teisybē reikalauja. O naujos medegos apie Lietuvių tautos likimą nuo Liublino unijos iki išdalinimui Lenkijos (1795m.), man ding, skaitytojas ras nemažai. Ypatingai atkreipta tapo atyda ant padējimo dissidentų ir disunitų musų D. kunigaikštystēje, nēsa tikējimiška neapikanta tarpe gyventojų su laiku pastojo viena iš didesniųjų priežasčių, kodēl Lenkija ir jos provincija Lietuva nupulti turējo.

Ištariau, kad Lietuva tapo Lenkijos provincija. Rods Liublino seimas sakē, kad "laisvi su laivais ir lygųs su lygiais" — Lietuviai su Lenkais — vienyjasi, tačiaus bēgyje dviejų šimtmečių Lietuvos tiesos nyko ir nyko, iki galiaus 4-metiniame seime Lietuva net administratyviškai susiurbta pasiliko Lenkijos. Ir kodēl nebutų taip įvykti turēję? Liaudis politikoje balso neturējo, kunigija ir bajorija Lietuvos susilenkino, ir, žinoma, musų apšviestesnēs bei augštesnēs luomos išsižadējo galutinai savo tautystēs, ir nors vardą Lietuvių dar turējo, bet gyvenime ir politikoje išsinērē iš savo kailio ir pavirto į.... Lenkus. Tai-gi toji gadynē ir užima atskirą vietą musų istorijoje, vietą atžagareivystēs, fanatizmo, įsivyravimo lenkystēs, ir tautiško snudumo.

Tačiaus pažinkime šaltinį savo nelaimēs! Tegul žinia, iš kur kilo nupuolimas tautos, persergsti mus darbuose atkēlimui tēvynēs Lietuvos iš vargo, dvasiškos tamsybēs, religiško apjakimo, ir politiško nugrimzdimo! *J. Šl.*

Organizacija šlēktiškosios respublikos.

Liublino seimas įvezdino padalinimą lietuviškai-lenkiškosios respublikos į trįs provincijas, beje į dvi lenkiškas — Didlenkiją ir Mažlenkiją —, ir vieną lietuvišką. Lietuva, kaip ir Lenkija, dalinosi į vaivadijas ir pavietus. Prie Mažlenkijos dabar priklausē Raudonoji Rusija, vaivadijos: Volynijos ir Podolijos, Ukraina (vaivad. Kyjevos, Braclavo ir 1635 m. įsteigtoji Černygovo).

Lietuviškoji provincija susidējo iš lietuviškų vaivadijų: 1) *Vilniškēs* su pavietais: Ašmēnos, Lydos, Vilkmergēs, Braslavo; 2) *Trakų*, su pavietais: Gartino, Kauno ir Upytos; 3) *kunigaikštystēs Žemaičių;* 4) iš vaivadijų Baltgudijos arba Baltarusijos: a) *Smolensko* su pavietu Starodubo, b) *Vytebsko* su pavietu Oršos; c) *Polocko*, d) *Mstislavo* ir e) *Minsko* su pavietais: Mozyriaus ir Režycos (Rēžeknēs); 5) iš Juodosios Rusijos, beje vaivadijos *Novogrodko* su pavietais Slanimo ir Vilkaviškio (Volkovysko); 6) Polesies arba *Užgirių* krašto, beje vaivadijos Lietuviškųjų Brasčių su pavietu Pinsko.

Vaivadija Inflantų (Vidžemio) priklausē prie Lenkijos ir Lietuvos.

Be minētųjų provincijų dar priklausē prie respublikos ant lēno tiesų: šiaurēje *kunigaikštystē Kuršo* su Piltenēs pavietu; *kunigaikštystē Prusų*, ir du pavietu *Pamarių:* Bytov ir Lauenburg, beēsančiu savastimis pirma Pamarių kunigaikščių, potam Brandenburgo elektorių. Pietų pusēje nuolanki buvo *Moldavija.*

Prie provincijos Didlenkijos priklausē karališkiejie Prusai su Varmija, padalinti į vaivadijas: Pamarių, Chelmno (Kelmijos) ir Malborgo (Marienburgo).

Valdymieru žemių respublikos buvo *monarchas:* "iš Dievo mylistos karalius Lenkų, didis kunigaikštis Lietuvos, Rusijos, Prusų, Mozurijos, Žemaitijos, Kyjevos, Volynijos, Podolijos, Pagirijos (Podlasēs), Inflantų"; vēliaus, įgyjant territorijas, pridēdavo: "Smolensko, Sieversko ir Černygovo".

Karalių rinkdavo "visatinas išsirengimas" šlēktos (pospolite ruszenie) pagal regulą papratimų. Terminu arba raku elekcijos buvo *konvokatyviškas* seimas. Ant lauko elekcijos susivažiuodavo senatoriai, pasiuntiniai vaivadijų, žemių ir pavietų, aprinkti seimeliuose, ir visuomenē šlēktos. Taip-gi atkakdavo atstovai žymesniųjų miestų. Lauką elekcijos pas Volios kaimą apkasdavo grioviu ir pylimu, kuriame buvo trejos durys: Didlenkijai, Mažlenkijai ir Lietuvai. Senatui pastatydavo medinį trobēsį, šalymais buvo vieta pasiuntiniams šlēktos, — skritulys ricierių. Visuomenē šlēktos apsibudavo pas apkasus. Senatas su skrituliu ricierių išklausydavo pasiuntinius kandidatų ant sosto. Dienoje elekcijos seniausias senatorius siulē savo sąvaivadoms kandidatą; aprinkimui reikējo visatinos sątikmēs, kurią šlēkta išreikšdavo šauksmu: vivat! Primasas apskelbdavo karalių. Didis maršalkas Lenkijos aprinkimą karaliaus ir apskelbimą primaso apgarsindavo duryse apkasų. Tada bažnyčioje šv. Jono atgiedodavo Ambrozišką giesmę: Te Deum laudamus! Karalius pirma per savo pasiuntinius, potam pats prisiekdavo ant *pacta conventa,* potam išduodavo jam diplomą elekcijos su parašais ir pečvietēmis senatorių ir šlēktos. Aprinktinis (elektas) įgydavo tiesas monarcho tiktai po apvainikavimui Krokavoje per Gniezno archivyskupą ar kitą vyskupą. Vainikavimo seime karalius patvirtindavo įstatymus respublikos. — Karaliaus dvaras susidēdavo iš priedvarinių raštininkų (senatorių), vēliavnešių, stalininkų, pastalininkų, raikytojų (krajczy), česnininkų, virējų, arklininkų, paarklininkų, šambelianų, svetlyčininkų ir tt., apmokamų iš karališkojo yždo. Į sądelį dvaro priklausē gvardija pēsčioji ir raitoji, vadu-gi jos buvo pulkininkas. Ta priešalinē karaliaus sargyba XVII-me šimtmetyje tapo sumažinta iki 1200 ypatų. Karalienē, vainikuojama drauge su vyru ar atskirai, po paēmimui šliubo, turējo atskirą dvarą, susidedantį iš urēdninkų ir moterių.

Įēmimai karališkojo yždo plaukē iš valstijos lobių, taip-gi iš druskos župų, Olkušo kasyklų, iš muitų, mintos ir tt. Karališkiejie lobiai, Lietuvoje 1589 m., Lenkijoje 1590 m., tapo padalinti — į stalinius lobius užlaikymui dvaro, ir starastijų, apdovanojimui užsipelniusių ukēsų.

Visi urēdai buvo ikgyvastiniai. Dvare triusēsi ministrai ir didiejie dignitoriai. Ministrai ir dignitoriai buvo dvigubi: lenkiški ir lietuviški. Ministrais buvo — maršalkai didi ir priedvariniai, kancleriai didi ir pakancleriai, hetmonai didi ir laukiniai, payždininkai didi ir priedvariniai. Didiejie dignitoriai, lenkiški ir lietuviški, buvo šitie: pakamariniai (podkomorzy) didi, sekretorius didis, referendorius didis, raštininkas didis, instigatorius, regentai kanceliarijos, yždininkas (Lenkijoje kustosz koronny), vēliavnešis didis, kardininkas didis, arklininkas didis ir paarklininkas, medsargis didis, virējas, stalininkas, pastalininkas, česnininkas, pataurunis (podczaszy), raikytojas; Lietuvoje buvo dar — geometras, aludininkas (piwniczy) ir voiskis. Prie didžiųjų dignitorių prigulējo dar raštininkas laukinis, generolas artilerijos, sargybininkas ir abazninkas, didis ir laukinis. — Urēdininkais provinčijoje buvo: vaivada, o Žemaičių kunigaikštystēje generališkas starasta, pavaivadžiai, kaštelionas. Urēdai miestuose ir žemēse: miestinis starasta, žemiškis pakamarinis; teistojas (sudžia), pasudē ir žemiškis raštininkas, voiskis, vēliavnešis, stalininkas, pastalininkas, česnininkas, pataurunis, medsargis, kardininkas, yždininkas žemiškis; žemiškis maršalka; tijunas (Vilniškį ir Trakiškį aprinkdavo šlēkta, patvirtindavo karalius; o 14 žemaitiškųjų tijunų paskirdavo karalius. Tijunas buvo valdininku karališkųjų lobių (tivunijų); buvo vadu seimeliuose, buvo pirmu žemišku urēdininku; 1764 m., įstatymai pavelyjo tijunams teisti rubežinius ginčus). Miesto galva (gorodniczy), tiltininkas, namstatys, girininkas; lietuviškuose pavietuose buvo: raikytojai, arklidininkai, abazninkai ir sargybininkai. Dignitoriai, išskyrus kariumeniškius, ir žemiškiejie urēdininkai negaudavo algos iš yždo; imdavo tiktai apmokējimus nuo privatiškų ypatų.

Valstijas respublikos į kruvą vienyjo bendras organas valdžios įstatymdavystēs — visątinas (walny) seimas, kurs susidēdavo iš trijų luomų: karaliaus, senatorių ir ricierių arba šlēktos pasiuntinių.

Senatorių luoma susidėjo iš dvasiškų katalikiškų dignitorių: archivyskupų ir vyskupų, taip-gi iš svietiškų urėdininkų: vaivadų su Žemaitijos starasta, kaštelionų ir ministrų, išskyrus hetmonus ir priedvarinius payždininkus.

Senatas buvo karališkaja duma (roda) seimuose arba ir šiaip. Įpatinguose atsitikimuose karalius šaukdavo apsvarstymams visus senatorius, nuolatos-gi turėjo prie savęs keletą taip vad. rezidentų, be kurių pritarimo nieko svarbesnio nedarė.

Ricierių luoma susidėjo iš visos šlėktos arba žemvaldžių. Šlėktysta buvo tėvoniška, paeidavo nuo gimimo. Nuo pusės 16-jo šimtmečio tiktai seimas tesuteikdavo šlėktystą (nobilitaciją). Jeigu kas, apskųstas dėlei neįstatymiško naudojimosi iš šlėktystos, neįstengė kiltį savos šlėktystos parodyti seimelyje vaivadijos ar pavieto, Lietuvoje buvo pliekiamas prie šulo! Neteko šlėktystos ir tas, kurs, mieste apsigyvenęs, užsiiminėjo pirklyba ar remeslais! Tiktai šlėkta teturėjo tiesą ant žemės savasties; galėjo taip-gi pirktiesi pliacius ir namus miestuose. Tiktai šlėkta teturėjo prieigą prie augštesnių dvasiškų urėdų ir prie visų svietiškų urėdų. Tiktai šlėkta teturėjo tiesą prie karališkų lobių (panis bene merentium). Mokėjo tiktai tokias pagalves, kurias pati ant savęs antdėjo; priderystė jos buvo—ricieriška tarnysta. Atsakinėjo tiktai prieš šlėktišką teismą. Plebėjas — žmogus — už užmušimą šlėktos atsakydavo kaklu, o šlėkta už atėmimą gyvasties plebėjui baudžiamas tebuvo grivinomis. Šlėkta turėjo tiesą *Neminem captivabimus* ir valnybę žodžio. Šlėktos rinko karalių ir galėjo buti kandidatais ant sosto. Šlėktos susivažiavimus — pasiuntinių seimelius — sukviezdavo savo universalais karalius. Terminas arba rakas seimeliams pripuldavo ant 6 ar 3 sąvaičių prieš seimą. Įstatymai paskirdavo vietą seimeliavimui kožnai rinkimų aprubei: vaivadijai, žemei ir pavietui. Lietuviškuose pavietuose seimeliuos vadovavo žemiškiejie maršalkai. Rinkdavo pasiuntinius iš ukėsų, turinčių tam tikroje aprubėje žemišką savastį skaitliuje, apribuotame įstatymų: 8, 6, 4, 2.

Inflantų vaivadija turējo privilegiją rinkti po du Lenku, Lietuviu ir Vidžiamiečiu. Pasiuntiniai gaudavo ant rašto instrukciją nuo šlēktos. — Po paslinių seimelių atsibudavo genarališki seimeliai: Lietuvai iš pradžių Volkovyske, vēliaus Slanime. Susivažiuodavo ten senatoriai ir pasiuntiniai susitarti ir nuspręsti pagrindas sutikmingam veikimui ant seimo.

Nuo 1573 m. karalius sušaukdavo paprastą seimą kas 2 metu; bēgyje dvimečio sušaukiami buvo nepaprasti. Seimas Liublino unijos paskyrē Varšavą vieta apsvarstymams. Nuo 1673 m. po dviejų seimų, atliktų Varšavoje, trečias "lietuviškasai" atsibudavo Gartine, kur vadovaudavo maršalkas Lietuvis. Seimui maršalką aprinkdavo paeiliui iš pasiuntinių tarpo — didlenkišką, mažlenkišką ir lietuvišką. Daugelis seimų nuo pusēs XVII-tojo šimtmečio tapo sutramdyta sustabdant veiklumą (sistere activitatem). Paprasčiausiuoju budu pertraukimui seimo buvo: užprotestuoti prieš seimo veiklumus kaipo neįstatymiškus ir blēdingus visuomenēs labui, o potam išeiti laukan iš trobēsio ir išvažiuoti iš miesto. Liberum veto!

Lietuvoje gyvenimas plaukē pagal Statutą, patvirtintą Zygmanto I. 1530 m., o pataisytą ir padidintą 1566 ir 1588m. Surašytas jis buvo baltrusiškoje kalboje; trečioji redakcija pastangomis d. liet. kanclerio Leono Sapiehos tapo perguldyta lenkiškai. Statutas taip-gi turējo spēką Ukrainoje ir Volynijoje. Prusiškoji šlēkta turējo taip vad. prusišką korekturą, užtvirtintą seime 1598 m.

Katalikiški vyskupai sēdējo senate. Kunigai užiminējo urēdus: kanclerių, sekretorių, referendorių, raštininkų didžių, regentų kanceliarijos ir lenkiškojo kustošiaus. Galējo taip-gi buti pasiuntiniais į užrubežį. Kunigija nedalyvavo, atskyrus vyskupus, seimų nutarimuose ir neturējo tiesos sēdēti pasiuntinių trobēsyje. Svietiškoji kunigija ir zokoninkai turtus turējo žemiškuose lobiuose iš

užrašų karalių ir privatiškų ypatų. Seimas 1635 m. uždraudė perējimą žemiškų lobių šlēktos į rankas dvasiškos luomos: dovanomis, pardavimu ir tt. po gresme nesvarbumo sutarmēs. Vēlesnēs konstitucijos uždraudē perdavinējimą kunigijai taip-gi gruntų miestuose. Sunkiame reikale dvasiškiejie senatoriai seime nutardavo vienlaikinę pagelbą — subsidium charitativum. Dešimtinę-gi kunigija imdavo iš žemiškų, karališkų ir šlēktiškų lobių. — Ne katalikų kunigai neturējo prieigos nē į senatą, nē į urēdus.

Karališkiejie miesčionys dalyvavo viešuose reikaluose tiktai aprubēje speciališkų privilēgijų. 1568 m. Vilnius įgijo privilegiją siųsti savus pasiuntinius į seimelius ir seimus. Vietinai 1668 m. seime buvo ir pasirašē ant abdikacijos Jono Kazimiero miesčionys: Krokavos, Vilniaus ir Lvovo. Šiaip miesčionys neturējo prieigos prie viešpatystēs urēdų ar prie augštesniųjų kunigiškų urēdų, nē-gi tiesos dalyvauti visuomeniškame išsirengime. Seimai XVII-tojo šimtmečio, įstatymais *lex sumptuaria*, uždraudē miesčionims dēvēti šilkines drapanas, brangius kailinius, kleinotus ir tt.!! Karališkiejie Lietuvoje miestai valdēsi įstatymais Magdeburgo, kurius lenkiškai išleido XVII-tame šimtmetyje Baltrus Groicki.

Privatiškiejie miestai kunigijos ir šlēktos neturējo jokių prerogatyvų. Gyventojai jų, laisvi asabiškai, prigulējo nuo valdžios tēvonio — pono.

Żydai galējo užsiimti tokia pirklyba ir amatu, kokius leido "pacta" su miestais. Miestuose, kur jie turējo tiesą apsisēsti, galējo savastin įgyti gruntus, pliacius ir namus. Rods jie neturējo prieigos į magistratą ir miestinius ciekius. Valdžia ant Żydų priklausē susirinkimui jų seniunų — kahalui. Kahalas, aprenkamas gminos, perkratinējo reikalus Żydų, rinko mokesčius visatiniems reikalams, apveizējo špitoles, mokyklas, synagogas, kapines ir tt. Kriminališkuose dalykuose ir ginčuose su krikščionimis Żydai paduoti buvo po valdžia šalies magistraturų. Seimų ir synodų konstitucijos draudē jiems turēti šeimynykščius kriks-

čionis, išskyrus saladininkus, bravarninkus ir vežējus. Statutas Zygmanto I. liepē Żydams dēvēti geltonas kepures. Kaimuose Żydai użsiiminējo uke ir šinkavimu, prigulējo nuo vyriausybēs ir valdżios tēvonių — ponų. Apart mokesčių nuo pliacių, namų, kromų ir tt. Żydai mokējo pagalves nuo kiekvienos ypatos abiejų lyčių. Valdżia pagalvinius mokesčius antdēdavo visatinoje sumoje, kurią pats kahalas išdēstē ant ypatų.

Kaimiečiai — chlopai — ant lenkiškųjų teisių per Piotrkoviškį statutą 1496 m. neteko asabiškos laisvēs; tiktai vienam iš sunų valia tebuvo traukti į miestą lavintis mokslе ar amate. Statutas 1505 m. prisirišo prie grunto chlopų šeimyną be jokių išskyrų. Statutas 1543 m. panaikino apsisaugojimą nuo pagrąžinimo atgal pinigišku atsiteisimu: nuo dabar chlopą, su żeme ar be żemēs, patį ir su šeimyna tēvonis - ponas turējo tiesą parduoti, użstatyti, dovanoti, perleisti testamentu!

Chlopas buvo vartotoju żemēs, suteikiančios laisves šlēktai; jis mokējo dešimtinę bażnyčiai, ir mokesčius naudai savininko palei papratimą ar sušneką. 1520 m. Toruniaus statutas użdējo ant chlopų vieną dieną lażystos savaitēje. Po tam jau ponas savvaliai paskirdavo skaitlių dienų lażystos, reikalavo sargybos ir patvadų, antdēdavo pinigiškus mokesnius (kariškus, pietams, "opravas" ir "stuikas") ir duoklę noturoje (duoklę vištų, kiaušių, surių, grybų, riešutų, javų, linų ir tt.). Sodżius be to viso turējo eiti į talkas ir pridurmas (gvoltus): darbymetēje pjuties, valant javus ir tt. Silkes, druską ir gērimus chlopas privalē pirktis pono smuklēje (karčiamoje); produktus-gi savos ukēs parduoti tiktai dvarui! Dvaro malune turējo maldinti javus, dvaro kalvēje taisytis pabukles orēs ir tt. Ponai siaurino ir-gi valnybę użdarbiavimų chlopams. Draudē eiti ant użdarbių pas svetimą poną. Neleido chlopams nuoman imti laukus nuo svetimo pono, jeigu tēvonis pats turējo pustos żemēs. Draudē chlopams auginti gyvulių, avių ir neraguočių daugiaus negu paskirtą skaitlių; neleido austis audinių kiek norint ir baltinti drobes.

Chlopui nevalia buvo stoti į teismą ir skundą paduoti ant pono. Chlopas, kaipo skundikas ir apskųstas, sto-

jo į teismą tiktai assistencijoje pono. Išskyromis buvo kapitulų sodžiai, iš kurių chlopai skundus ant kanauninkų davinėjo į vyskupo teismus. Ant chlopų teismišką valdžią ponas atlikinėjo asabiškai arba per savo kamisorius; viename ar kitame atvėjyje ponas pats buvo augščiausiaja instancija. Įrankiu atrodymui teisybės buvo torturos, beje plėgos; teisę teisė be jokių processuališkų formų. Baudė apipjaustymu ausių ar nosies, išdeginimu ant kaktos kartuvių; ponas turėjo taip-gi tiesą pasmerkti chlopą mirtim. Įstatymų ant chlopo globa privatiškuose lobiuose išsiskėtė tiktai atsitikime žmogžudystės. Lietuviškasai statutas šlėktą, kurs užmušė chlopą ne iš netyčių, bet iš piktumo ir tyčiomis, baudė mirtimi, jeigu piktadarysta tapo parodyta šešiais liudytojais, kurių dvejatas turėjo buti iš luomos šlėktų. Antrąpus, išskyrus įsakymus, kaip reikia ieškoti pabėgėlių, seimų įstatymdavystė nuo laiko generališkos Varšavoje konfederacijos 1573 m. nesirupino likimu chlopų: atidavė juos pilningai ant ponų sielos!

Karališkuose dvaruose dienas baudžiavos, taip-gi budą ir augštumą kitų mokesčių, kurias chlopas turėjo mokėti starastai, apsklembė aprašai (inventoriai), padaromi revizorių (liustratorių) seimo. Be lažų, paduminės ir duoklių noturoje, karališkiejie chlopai turėjo duoti stovenę kareiviams. Ant perdėjimo starastų turėjo tiesą skųstiesi referendoriams.

Kiekviena draugijos kliasa užėmusi buvo atskirą stovenę įstatymuose, todėl kiekviena taip-gi turėjo atskirus teismus.

Šlėktiškiejie teismai. Kiekvienoje vaivadijoje, paviete ir žemėje buvo žemiškas teismas. Susidėjo iš seimeliuose aprenkamų rinktinių ir ikgyvastinių teistojų: Lietuvoje iš trijų teistojų, pasudės ir teisė civiliškus dalykus šlėktos. Dalykus, reikalaujančius paskubos, pvd. apie pabėgusį kumetį, teisė pats raštininkas, kurs be to užrašinėjo į žemiškas knygas pripažintis testamentų, dovanų ir sutarmių.

Pakamariniai teismai (podkomorskie) sprendė ginčus rubežių dėlei. Svarbesniuose reikaluose pakamarinis

(podkomorzy), ne taip svarbiuose, kamarninkas rubežių atkakdavo ant vietos ir akyvaizdoje paragintųjų pusių nuspręzdavo ginčą ant papēdēs dokumentų, ženklų ir pripažinimo senuolių. Rubežius pažymēdavo kapčiais ir pasirašydavo ant žemlapio, nuimto ant grunto.

Miestiški arba starastiški teismai, apart kriminališkųjų bylų, sprendē taip-gi civyliškus ginčus, ypatingai neapsisēdusiosios šlēktos.

Iš pažymētųjų šlēktiškųjų teismų apelliacija ējo į lietuviškąjį tribunolą. Lietuva gavo tribunolą 1581 m. Vaivadijos Kyjevos, Braclavo ir Volynijos turējo atskirą tribunolą Lucke, bet 1589 m. prisidējo prie lenkiškojo. Tą patį padarē prusiškēs vaivadijos 1585 m., kurios pirm to apelliuodavo prie karaliaus. Vienas Vidžemis neprigulējo prie jurisdikcijos tribunolų, atsišaukdavo prie teismo priedvarinių assessorių. Lietuvoje tribunolas, išrinktas seimeliuose deputotų, susirinkdavo Vilniuje, pradēdavo veiklumą antroje sąvaitēje po Velykų ir per 20 sąvaičių nagrinējo bylas Žemaičių kunigaikštystēs; vaivadijų: Vilniaus, Trakų, Smolensko, Polocko, Lietuviškųjų Brasčių. Užbaigęs veiklumą Vilniuje, tribunolas pervažiuodavo vieną metą į Novogrodką, kitą — į Minską ir nagrinējo bylas likusių lietuviškų vaivadijų. Ištarmēs tribunolų užkrisdavo didumu balsų ir buvo galutinēmis.

Seimo teismas sprendē tulas civiliškas bylas, kaip ir kriminališkas, prisiųstas iš tribunolų; prie jo jurisdikcijos prigulējo apskųstiejie už įžeidimą karališko majestoto ir vylių šalies. Traukēsi laike seimo ir pasiliaudavo su valanda užbaigimo seimiškų apsvarstymų. Pertraukimas seimo svarstymų neatimdavo svarbos šito teismo nutarimų.

Dvasiški teismai. Kunigija ginčuose dēl žemiškų lobių ir dešimtinių atsakydavo svietiškuose teismuose: žemiškuose, pakamariniuose, miestiškuose ir tribunoliškuose; bylose asabiškose, kriminališkose ir kanoniškose prigulējo nuo jurisdikcijos vyskupo. Pirmaja institucija buvo teismas vyskupo, antraja — primaso, trečiaja — nuncijaus. Nuncijus sprendē taip-gi paskutinēje institucijoje bylas moterystēs.

Miestiški teismai. Miesčionys, ant vokiškųjų tiesų ēsantiejie, atsakinējo prieš savišką teismą. Prietaikmiui

prie budo bylų, bylinėjosi teisme dumos, kuriame sėdėjo burmistras su dumčiais, arba teisme vaito, susidedančiame iš vaito ir lovininkų. Menkesnes (bėgančias) bylas, reikalaujančias paskubos, nagrinėjo burmistras su raštininkais. Patekdavo po jurisdikcija dumos teismo ir vaito taip-gi šlėkta bei kunigija iš miestinių namų ir pliacių. Apelliacija nuo miestinių teismų nuo laikų Zygmanto Augusto ėjo į lietuviškąjį assessorišką priedvarinį teismą. Bylos miesčionių pas magistratus ir starastas, kartais apelliacijos nuo assessorijos prigulėjo prie lietuviškojo reliaciško priedvarinio teismo. Prie reliaciškųjų teismų, apart miesčioniškųjų, prigulėjo dar bylos dėlei privilegijų ant lobių ir urėdų, dėlei dešimtinės iš karališkųjų lobių, dėl sutramdymo laisvės tikėjimo ir tt. Taip-gi reliaciškiejie teismai perkratinėjo ginčus, kilusius tarpe šlėktos Kuršo ir jos kunigaikščio.

Żydiškiejie teismai priklausė nuo seniunų kahalo. Ginčus Żydų su krikščionimis perkratinėjo vaivadiškiejie teismai, o Volynijoje starastiškiejie su apelliacija į assessoriją. Żydai, apsigyvenę sodžiuose, prigulėjo nuo jurisdikcijos tėvonio-pono be apelliacijos.

Chlopų teismus privatiškuose lobiuose teisė ponas tėvonis; starastiškuose ir staliniuose — starastos ir administratoriai. Bylas karališkųjų chlopų su starastomis perkratinėjo referendoriškas teismas be apelliacijos. — Šlėktiškuose ir miestiškuose teismuose fukcijonavo mėcenasai ir patronai su defendentais. Prie korporacijos apgynimo — palestros — turėjo prieigą taip-gi ne šlėktiškoji luoma.

Kapturiniai teismai organizuojami buvo užlaikymui atvangumo laike bekaralės, persekiojo kriminališkus prasikaltėlius: žmogžudas, padegliotojus, plėšikus ir tt. Baigėsi su bekaralybės užsibaigimu. Po karunavojimo seimo grįždavo atgal paprastasai teisimas.

Ekzekucija teismo nutarimų prigulėjo urėdui starastos, miestiškiems magistratams ir kitiems organams išpildymo.

Apgynimas respublikos rupėjo reguliariškai *kariumenei* ir visuomeniškam išsirengimui šlėktos.

Kvartinė kariumenė buvo papėde apgynimui paru-

bežių vaivadijų nuo antpuolių totorių, susidėjo vyriausiai iš šlėktiškų raitelių, kurie formavosi su pagelba patraukimų (zaciągi). Karalius išleisdavo užsakytines gromatas, apsklembdamas skaitlinę spėkų rotos, mokestį ant arklio, budą apginklavimo, taipgi laiką ir vietą išsirengimo. Dalis arba atdalas (oddziały) rotmistras eilino į vėliavas ir rotas, sutikmiui su užsakytine gromata: po 100 arklių, 200 ar daugiaus. Užtrauktas raitelis vadinosi tavorščiumi, išeidavo gi su početu (pakalikais), šeimyna (czeladź). Rotmistras turėjo pavaduotoją — poručniką, o šitąjį užstojo namiestnikas (atstovas).

Pagal budą apginklavimo, patrauktinė raitarija dalinosi į sunkiąją ir lengvąją. Prie pirmutinės priklausė huzarai (aprengti su: šalmu, kyrasu ir atraitomis), prie antrosios — kazokai arba pancierninkai.

Be huzarų ir pancierninkų, dar buvo vėliavos totorių ir Valakų, taipgi vokiški regimentai raitarų ir dragunų. Totoriai apgyvendinti Vytauto Lietuvoje ir Volynijoje, liuosi nuo visokių mokesčių, turėjo už pareigą kariškąją tarnystą. Totoriai ir valakai, apginkluoti kilpiniais, buvo panaudojami vajonims (podjazdy), pagavimams liežiuvio, sargyboms ir pasiuntinėjimams.

Pėkstininkai, panėšiai kaip raitarija, formavosi iš patraukimų, susidėjo iš tavorščių su početu. Ginkluoti buvo su kopjemis (raguotinėmis) ir kilpiniais, užsidengė kovoje mediniais skydais (pavężais). Steponas Batory iš karališkų sodžių rinkdavo pėsčius kareivius, po vieną iš 20 kiemų (łany). Rinktinė piekata (pekstinė) vartojama buvo kovojimui eilėse, budavojimui pylimų (šančių) ir įvairiems darbams apgulimuose. Seimas 1649 m. karišką tarnystą chlopų pamainė pinigiška mokestim. Piekatą Vengrų ir Vokiečių formuodavo su pagelba verbavimo liuosnorių iš karališkų ir dvasiškų sodžių bei miestų.

Artillerija buvo po vyriausybe vyresniojo ant armotos, vėliaus vadinamo generolu.

Kariumenė buvo po vyriausybe buožės (bulavos). Jeigu hetmonai nieko neveiktų, karalius paskirdavo užstovus, vadinamus regimentoriais.

Nepaprastuose atsitikimuose pašaukiamas buvo apgynimui šalies visuotinas išsirengimas šlēktos. Pašaukimą nutaria seimas, o karalius išsiuntinēja kryvules (universalus). Nestojantiejie be išsiteisinančių priežasčių baudžiami buvo konfiskata lobių. Visatinas išsirengimas buvo pareiga tiktai apsigynimui rubežiuose Lietuvos. Už karišką tarnystą anąpus rubežių šalies šlēkta gaudavo algą (żołd). Tai buvo nesubaudžiamas gaivalas.

Įēminai paprastojo yždo (ant kariumenēs, apmokējimui urēdininkų ir tt.) susidējo iš seiminių mokesčių ir iš nepaprastų įplaukimų. Seiminiai mokesčiai buvo: kieminē rinkliava iš sodžių (nuo chlopiškų valakų, nuo karališkų, dvasiškų ir šlēktiškų lobių), kieminē rinkliava iš miestų (nuo miestinēs žemēs), subsidium charitativum. Ant kariumenēs apverčiami buvo Raviškiai turtai, susidedanti iš kvartos įēminų iš karališkų lobių. Lietuvoje kvarta įvesdinta tapo 1638. Rinko ją did. liet. payždininkis (podskarbi) užlaikymui artillerijos, vadinosi donatyva. Konstitucija 1659 m. pirmus karališkus lobius vakuojančius, Lietuvoje atnešančius kasmet 15000 auksinų, paskyrē užlaikymui artillerijos. Lietuvoje tapo apversti artillerijai šitie karališki lobiai: Geranonai, Liepininkai ir Viršupiai.

Administraciją yždo pildē didiejie payždininkai, kurie turējo sudēti atskaitas seimui; nuo 1613 m. ēmē funkcijonuoti yždinis (skarbinis tribunolas). Lietuviškasai yždinis tribunolas susidējo iš senatorių, paskirtų karaliaus 2 metams, ir iš tų pačių deputotų, kurie sēdējo apellacijos tribunole. Atliko savo veiklumus termine paskirtame įstatymų, vietoje susirinkimų lietuviškojo apelliacijos tribunolo, beje Vilniuje, Novogrodke ar Minske. Inflantų vaivadija siųsdavo į lietuvišką yždinį tribunolą du deputatu, aprinktu seimelyje.

Bekaralmetis — Heinrikis Valois.

Išmirus Jagēliunams, seimuose įsiviešpatavo "liberum veto", netvarka ir sauvalē ponų; taip-gi labai didelē bēda buvo su išrinkimu karalių, kada sostas Lenkijos pastojo paveldētinu — nes Lenkija, nors vadinosi respublika, nesusiprato apsirinkti prezidentą, kaip tai šiądien kad darosi respublikose. Tankiai vēl kilo naminēs karēs, ir svetimos viešpatystēs maišēsi į respublikos reikalus.

Katalikiškoji dvasia nutarimų konvokatyviško seimo neramino naujavierius ir pabudino juose rupesčius apie ateitį. Padavē projektą įsteigti konfederaciją. Aktas konfederacijos tapo apdirbtas, priēmē jį svietiškiejie senatoriai ir pasiuntiniai, net Krokavos vyskupas Fr. Krasinski. Besiskiriantiejie tikyboje (dissidentes de religione) prižadējo vieni kitų nepersekioti religijos dēlei ir priešintiesi, jeigu kas nors ardytų toleranciją ir mēgintų pastumēti šalį ant kraujo praliejimo. Naujavieriai ypatingai baimyjosi susilaukti likimo francuziškųjų Huguenotų naktyje šv. Baltramiejaus! Tačiaus religiškoji sądora neturi gadinti ar tramdyti iktuolaikines tiesas tēvonių ant jų pavaldinių. Jeigu kur nors kiltų po priedanga religijos maištai chlopų — žemionių, tēvonis - ponas turi maištą malšinti su pagelba įrankių, kokie jam pasirodys tinkamais.... (Aktas Varšaviškēs konfederacijos, 28 d. sausio, 1573 m.).

Ponams apsisergējus nuo chlopų nuogandos, jau 1573 m. keliauja lietuviški pasiuntiniai po vadovyste Mikolo Haraburdos į Maskvą ir ten siulo lenkiškai lietuviškąjį sostą terionui Ivanui Gresmiamjam, jeigu priims katalikystę ir apsigyvens Lenkijoje ar Lietuvoje. Štai kokį atsakymą Haraburdai davē Ivanas Gresmusis: "Klausiate, ar aš pats norēčiau viešpatauti ant Lietuvos ir Lenkijos, ar velyčiau duoti jums savą sunų Thēodorą; be to reikalaujate prisiegos užlaikymui jusų įstatymų; o jeigu paskirčiau ant sosto caraitį, tad reikalaujate pagrąžinimo Smolensko ir Polocko, podraug dovanojimo įvairių rusiškų miestų.... Ar tinka reikalauti į kraitį kunigaikščiui Thēodorui Smo-

lensko ir Polocko, o net tēvoniškų maskviškų miestų? Ar jis yra mergina? Garbingu yra daigtu platinimas viešpatystēs, o ne jos siaurinimas. Lenkija ir Lietuva turi gana miestų, juk karalius turi kur gyventi. Ne jus, bet greičiaus męs turime reikalauti atlyginimo. Klausykitēsi! Jeigu norite Thēodorą turēti karaliumi, 1) pripažinkite man titulą, suteiktą Dievo, vadinkite manę caru. Kada mano sunus numirs, tegul viešpatauja ant jusų ano ainiai pagal tiesas sukcessijos, ne elekcijos; o jeigu tēvonio nepaliktų, tegul Lietuva ir Lenkija esti vienatve neatidalinama nuo Maskolijos, kaipo savastis mano įpēdinių ant amžių amžių. 2) Tiesos ir privilegijos tautos gali buti užlaikytos be atmainos; net gali buti patalpintas atskiras titulas Lenkų karalystēs ir Didēs Kunigaikštystēs Lietuvos titule monarchų Russijos.... Žinau, kad Austrija ir Francuzija siulo jums sąlygas vyliojantesnes, bet tai negali imponuoti Russijai. Žinoma, be mus ir sultano, nēra Europoje monarchų, kurių šeimyna viešpatautų du šimtu metų. Vieni paeina iš kunigaikščių, kiti yra svetimžemiečiais, ir stengiasi įgyti garbę karališko urēdo. Męs ēsame monarchu prigimtu, paeiname nuo ciecoriaus Augusto, kas visiems žinoma. 3) Kyjevos miestas tegul bus prijungtas prie Russijos, mainais už ką atsisakysime nuo pretensijų ant nuoamžinų žemių, musų Lietuvoje iki Beržunēs upei. 4) Visa Livonija turi buti atiduota Russijai. Tai yra sąlygos, ant kurių galiu jums duoti numylētąjį sunų. Bet jis yra jaunas, neapgalēs savo ir musų priešų. Apart to žinau, kad daugelis ponų kviečia ant karaliaus ne caraitį, bet manę. Jeigu sako jums ką kitą, meluoja"...... Matydamas, kad Ivanas trokšta karunos sau, Haraburda priminē jam pareigą stoviai apsigyventi šalyje ir pridējo sąlygą priimti katalikystę. Ant to Ivanas atsakē: "Apsimislinējome ir parējome į persitikrinimą, kad galime viešpatauti ant visų trijų viešpatysčių, važinēdami iš vienos į kitą. Reikalauju tiktai Kyjevos, kitų-gi miestų ir kaimų išsižadu. Atiduodu Lietuvai Polocką ir Kuršą, užimsiu Livoniją iki Dauguvai. Musų titulas bus: iš Dievo mylistos caras ir didis kunigaikštis visos Russijos: Kyjevo, Vladimiro, Maskvos, karalius Lenkų ir Didis Lietuvos Kunigaikštis. Vardai žemių pasiliks sueilinti palei jų svarbumą; titulai: Lenkų ir Lietuvos gali buti patal-

pinti augščiaus už Russijos. Reikalauju paguodonēs graikiškajai religijai, tiesos steigimo pravoslaviškų cerkvių visose mano viešpatystēse. Tegul mane vainikuos karaliumi ne lotyniškas archivyskupas, bet mētropolytas Russijos. Įpēdiniu aprinksite sunų mano, o ne svetimą kunigaikštį. Ponai tvirtina, kad Lietuva su Lenkija yra neperskirtinos. Tegul ir taip butų: tačiaus sakau, kad velyčiau tapti vienintēliai Didžiu Lietuvos Kunigaikščiu. Patvirtinęs visus įstatymus, prijungsiu prie Russijos tiktai Kyjevą, o Lietuvai su ginklu ar keliais traktatų sugrąžinsiu visas žemes, Lenkijos paglemžtas, ir nešiosiu titulą kunigaikščio Maskvos ir Lietuvos". — Per savo gi bajorus jis patarē Lenkams apsirinkti karalium archi-ercogą Ernestą, sunų savo talkininko, Germanijos ciecoriaus Maksimilijono. Tasai patylomis jau siulē carui tokį padalinimą lenkiškai lietuviškos viešpatystēs, kur Lenkija atitektų Austrijai, o Lietuva su vakarine Russija — Maskvai. Taigi- kuomet Lenkai manē, kaip dabar Maskvą pasiglemžti galētų (kaip tat padarē pirmiau su Lietuva), taip caras mislinējo apie Lenkijos padalinimą, velydamas pasisavinti Lietuvą. Žinoma, taip dalykams virstant, kandidatura Ivano Gresmiojo dingo.

Pas Kamienio kaimą 1573 m., gegužio mēnesyje, aprinko Lenkų karaliumi *Henrikį Valois d' Anjou,* ir guvus Prancuzijos pasiuntinys Montluc, vardan Heinrikio, prisiekē ant pamatinių įstatymų. Sutaisytos tapo taip-gi tam tikros teisēs, vadinamos artikulais Heinrikio, ir pacta conventa. Pasiuntinystēje išsiųstoje iš Lenkijos ir Lietuvos į Paryžių, užprašyti Heinrikį Valois ant lenkiškojo sosto, buvo kunigaikštis Al. Prunskis, helvetiškojo išpažinimo, kurs drauge su Zborovskiu ir kitais vientikiais rupinosi, idant Heinrikis prisiega patvirtintų valnybę ir privilegijas dissidentų. 1574 m. Heinrikis atkako į Lenkiją. aprinkimas pasirodē netikusiu beesąs. Heinrikis, sutingęs, eikvus ir atsidavęs lēbavimams, nuobodžiavo Krokavoje, ir nenorējo nē pažinti šalies kalbą. Priegtam jo despotiškos pastangos, glamonējimas monarchijos šalininkų, sukeldino šlēktoje neužganēdinimą ir išgąstį; už tai nestebētina, kad mirus francuzų karaliui, Karoliui IX, birželyje 1574 m. Heinrikis pabēgo į Prancuziją užimti sostą Prancuzų.

Steponas Batory.

(1576 — 1586).

Atsitikus vēl bekaralmečiui, Ivanas Gresmusis ēmēsi remti ant Lenkijos sosto Ernestą, archi-ercogą Austrijos, tikēdamasi už tai vēliaus nuo jo laimēsęs, jeigu ne Kyjevą ir Volyniją, tai bent visą Livoniją, kurios jis, prisispyręs, reikalavo. Ir jau didžiunų partija buvo aprinkusi ir apskelbusi karaliumi Maksimilijoną. Bet šlēktos partija, vedama Jono Zamoiskio, pasipriešino; prie jos pristojo taip-gi tuli didžiunai, Zborovskiai, Eust. Valavyčius ir kiti. Jie norējo apsirinkti kokį ainį iš Piastų giminēs, ar Kostką Sandomieriaus, ar Tęčynskį, Belzo vaivadą. Tiems-gi atsisakius, visa partija sutiko ir Lenkijos bei Lietuvos valdžią pavedē veikliam Steponui Batoriui, jeigu ans ves už moterį Oną Jageliuniutę, seserį Zygmanto Augusto. Maksimilijonas nesuskubo atkakti į Lenkiją, mat Turkų sultonas grasino kare, jeigu ar Germanijos ciecorius, ar jo sunus užims Lenkijos sostą. Taigi Steponas Batory atvyko į Krokavą, prisiekē ant pacta conventa, ir apsivedē su 54-mete Ona, ir potam tapo vainikuotas. Dabar Maksimilijonas, susitelkęs su Maskva, rods ketino atimti Prusiją ir galbut, dalį Lietuvos, bet neužilgio pasimirē, ir todēl ginčai dēlei Lenkijos sosto pasibaigē.

Naudodamasi iš karaliaus klapatų laike apgulimo Gedanijos — mat miestas nesitenkino, kam Lenkai buvo paveržę tulas jo privilegijas, todēl bekaralēje pasiskubino prisieką sudēti Maksimilijonui, laukdamas tojo karēs su Batoriu —, Ivanas įsiveržē į Ēstiją ir Vidžemį ir ugnimi bei kardu viską naikindamas, užēmē šalį, apart Rygos ir Rēvelio. Tuomsyk Magnus, Ivano žentas, neužganēdintas, kad nešioja tuščią titulą Vidžemio karaliaus, ēmē slapta susirašinēti su Batoriu ir Kuršo ercogu. Ivanas tad patraukē prieš jo sostapilę Vendeną. Magnus, atējęs į stovyklą, klupsčias prašē atleidimo; jį po sargyba uždarē. Įgultinē-gi Vendeno velyjo į orą išlēkti negu Maskvos barbarams pasiduoti. Už tai miesto gyventojai nukentējo: vyrai buvo torturuojami ir užmušinējami, moters žagiamos. Galiaus Magnui kaltes atleido ir jam dovanojo keletą miestų Vidže-

myje, pats per Plēskavą 1577 m. sugrįžo namon į Aleksandrovo Slobodą. Tai buvo jo pastaras triumfas Vidžemyje, nes carui atsitraukus, Švedai Ēstijoje, o Lenkai su Lietuviais Vidžemyje ēmē maskolius įveikti. Pats "Vidžemio karalius" Magnus pabēgo su pačia į Kuršą, kada Lenkai užēmē Vendeną, ir pasidavē po globa Batorio. Caras liepē Vendeną atgal atimti, bet čion maskolių kariumenē — 18000 —, apgulusi miestą, tapo smarkiai sumušta Mikalojaus Sapiehos ir Švedų generolo Bojes, spalių mēn. 1578' m. Įpykęs Ivanas, vienu laiku Germanijos ciecoriui Rudolphui siulē detronizaciją Batorio ir padalinimą Lenkijos; taip-gi suokē ir kalbino ant vyliaus Sieradziaus vaivadą Olbrachtą Laskį.

Galiaus Botary, pabaigęs darbą su Gedanija, kuri jam pasidavē, apskelbē carui karę. Idant pasmaginti šlēktą prie aukų — bent po auksiną nuo dirvos — karei, Varšavos seime 1578 m. karalius atsižadējo teismo apelliacijos: įvesdinti tapo tribunolai, susidedanti iš šlēktos aprenkamų deputotų, o užimanti vietą iktuometinēs karališkos jurisdikcijos, vienas Piotrkove Did-Lenkijai, o kitas Liubline Maž-Lenkijai.

Maskoliai tikējosi, kad karalius kreipsis į Vidžemį, bet Batoriui rupējo paimti Polocką, kurs Maskvai buvo raktu kaip į Vidžemį taip ir į Lietuvą, kovavietę aprinkdamas Baltrusijos žemes, karalius užkirto Ivanui grįžimą atgal iš Baltijos krašto. 1579 m. su 30000 ricierių, dalyvaujant vadui vengriškųjų pēkštininkų Kasparui Bekiešiui, Batory įēmē daug mažesnių pylių ir prisiartino prie Polocko, ginamo kniazių Teliatevskio ir Ščerbatovo. Po ilgesnio apgulimo ir po desperatiško gynimosi, miestas tapo šturmu paimtas. Batorio kariumenēje buvo kniazius And. Kurbskis, bet ypatingai čion atsižymējo Vengrai. Kuomet dabar krito ir kitos pilys, Sakalas, Krasnyj, Kozjanai, Neščerda, tuomlaik lietuviškai-rusiški tuntai, vedami Konstanto Ostrogskio ir Kmitos, naikino skrytis Sieverių ir Smolensko; taip-gi Švedai apgulę laikē Narvą. Lietuvių pasekmę sutramdē žiema, ir Batory sugrįžo į Vilnių.

Ivanas prašēsi sątaikos, žadējo jau vadinti Batorį broliu, o ne susiedu, kaip pirma, tik vaipēsi siųsti pasiuntinius į Lietuvą. Batory liepē iš karališkų lobių imti po 5

iš 100 valsčionių į karę, už ką tokie kareiviai, pasibaigus tarnystei, tapsią atliuosuoti nuo baudžiavos su visais jų ainiais. Kad ant paskirto termino Maskvos pasiuntiniai neatkako į Vilnių, Batory 1580 m. antrusyk traukė į karę su 50000 ricierių. "Penkių sąvaičių terminas — jis rašė carui — praējo; jeigu nori sątaikos, turi atiduoti Lietuvai Novgorodą, Plēskavą ir Velikije Luki su visomis žemēmis Vytebsko, Polocko; podraug visą Vidžemį". Caras siuntē ant greitujų pasiuntinius pas ciecorių Rudolphą, kad eitų pagelbon, ir pas popiežių tarpininkavimui, žadēdamas religišką uniją su Roma ir dalyvavimą išsirengime Europos prieš Turkus. Batory kreipēsi į Novgorodo skrytį nepereinamais keliais, tiesdamas kelius ir tiltus per pelkes ir skindamas miškus. Lenkijos hetmanui Jonui Zamoiskiui įēmus Veližių, o karaliui — Usviatą, pasiuntiniai caro atkako prašyti sątaikos. Batory priēmē juos pas Velikije Luki, gerai apdrutintą miestą. Pasiuntiniai pasakē, kad jų viešpats pirmąsyk derinasi su Lietuva išlauk Maskvos murų; žadējo tituluoti Batorį broliu, vardan caro, jeigu sugrąžins Polocką. Vēliaus atsižadējo Polocko, siulē Lenkijai Kuršą ir dvidešimt keletą miestų pačioje Livonijoje, be Tērbatos (Dorpato) aprubēs. Batory-gi reikalavo visos Livonijos, o taip-gi Velikije Luki, Smolensko, Plēskavos ir Novgorodo. Bēgyje derybų Velikije Luki tapo paimtas. Potam vadas Chilkov tapo sumuštas, krito miestai Nēvelis, Ozeriščia, Zavoločjē. Bet Filonas Kmita, pasiųstas Smolensko link, tapo apveiktas vado Buturlino. Taip-gi Švedai Ēstijoje užēmē miestus Padis ir Vezenbergis, o Keksholm Karēlijoje.

Kada Batory nuo pirmutinių reikalavimų neatstojo, ir be to dar reikalavo 400000 dukatų karēs lēšų, Ivaną paēmē didelis piktumas. Jis parašē karaliui gromatą, pilną išmētinējimų, kam prie apgulimo Velykije Luki jis vartojęs ēsąs nežmonišką išradinį, įkaitintų kulkų; skundēsi ant jo smarkininkavimų, godumo ir išdidumo. Pasiutiniai užtiko karalių jau išsirengusį į trečią kelionę Polocke, 1581 m. Atsakymą parašē kancleris Zamoiski, pasijuokdamas iš caro pretensijų, buk kilęs nuo ciecoriaus Augusto, ir priminēdamas jo pirmtakunų nusižeminimą Totorių chanams: išvadino carą kankintoju, vilku įsismerkusiu į avių gardą, bailiu ir tt. Drauge su atsakymu pasiuntē Germanijoje iš-

leistą knygą apie jo pirmtakunus ir apie jį patį. Ivanas nebžinojo, ką reikia atsakyti. Jis sudrutino Plēskavos įgultinę iki 50000, pavedē vadovystę Šuiskiams, ir atnaujino diplomatišką akciją, pradētą 1580 m. Ciecorius nežadējo pagelbos, tai liko priebēga prie popiežiaus ir Jēzuitų tarpininkavimo.

Nors ponai ir šlēkta jau nuobodžiavo prasitęsimu karēs ir nemeilijo mokestis nuo žemēs mokēti karēs lēšoms, vienok Batoriui ir kancleriui Zamoiskiui pasisekē visus pertikrinti, kad šį sykį karē pasibaigs. Sako, kad Lenkija ir Lietuva surinko į 100.000 kareivių. Rįžosi užgulti ant Plēskavos, kurią užēmus, visa Livonija turētų pereiti į Lenkijos rankas. Priešakinius pulkus vedē did. liet. hetmanas Mik. Radivilas; tiesįjį sparną—Žemaitijos starosta Jonas Tiškus, kairįjį — liet. payždininkas Jonas Glebavyčius ir Mik. Sapieha, Minsko vaivada; didįjį-gi pulką—Jonas Zamoiskis, pakeltas į d. lenk. hetmaną. Rugsējuje prasidējo apgulimas gerai apdrutinto miesto. Nesykį sienose tapo padarytos spragos, per kurias mēginta įsiveržti į vidų. Pokrovo ir Svinsko bokštai tapo išgriauti. Pakasai net devyni buvo vedami po miestu, bet perbēgęs tulas Polocko šaulys Ignas išdavē maskoliams jų vietas. Šaudē į miestą karštomis kulkomis, kad trobas padegti, bet be pasekmēs. Ant valčių caras stengēsi į miestą įveždinti pagelbą, bet daug šaulių pateko į Batorio rankas, tarp jų vadas N. Chvostov; sausu keliu į miestą įsigavo Miasojiedov. Prasidējo žiema su didelēmis speigomis; prasidējo trukumas maisto ir amunicijos pas apgulančiuosius. Kariumenē rugojo. Lenkai ir Lietuviai velyjo grįžti namon, samdytiejie kareiviai reikalavo algos. Tik aštriomis baudomis Zamoiskiui pasisekē užlaikyti grosą. Negana to. Kareiviai-katalikai, gundomi kunigijos, net abaze neapsiējo be ginčų religijos dēlei, ir dissidentai ne kartą buvo gainiojami.

Taip besitęsiant apgulimui Plēskavos, Batory norējo užimti Plēskava-Pečeriškį kliošorių pakelēje į Vidžemį, pasiuntē Faransbachą su Vokiečiais, bet nepasisekē. Kitas tuntas, po vada Kristupo Radivilo ir Filijono Kmitos patraukē iki Rževui, iš kur jau netoli buvo pasiekti Staricą, kur vaišinosi tuomet Ivanas su savo priedvarine "družina". Paskalams einant, buk caras turįs daug kariumenēs, Radi-

vilas grįžo atgal, o išsigandęs caras, bēgo į Aleksandrovską. Švedai naudojosi ir toliaus vajojo Ēstonijoje; Pontus De la Gardie užēmē Narvą, Ivangorodą, Jam ir Kaporję; potam paēmē Veissenšteiną ir apgulē Pernavą, tokiu budu įsiveržadamas į pačią Livoniją. Švedai prisisiulē Batoriui gelbēti apgulime Plēskavos, bet tas pagelbos nepriēmē.

Kadangi Germanijos ciecorius Rudolphas II carui nieko nepagelbējo, tasai atsiminē apie Romos kuriją, ir popiežius Gregoras XII išlindo rollēje taikintojo, tikēdamasi suvienyti rytinę su vakarų bažnyčia. Išsiuntē jezuitą Ant. Possevinį, idant kariaujančias šalis prilenktų prie sutaikų. Ivanas priēmē Possevinį Staricoje su iškilme, ir nuduotu geraširdingumu. Užkerēdintas caro prižadējimais, jezuitas iškako pas Plēskavą. Iš pradžių sątarmēs. reikalai ējo labai iš lengvo, bet galiaus abiejų pusių įgaliotiejie susivažiavo gruodžio mēn. 1581 m. į kaimą Kiverova Gurka, kur tarpininkaujant Posseviniui, įvyko suderybos ant 10 metų, 6 d. sausio 1592 m., Lenkų vadinamos "pokój Zapolski". Ivanas atsižadējo Polocko ir Vieližiaus, taip-gi pretensijų prie Livonijos, kur ir Tērbatą maskoliai turējo atiduoti. Taip tad Batorio karēs nesunaikino Maskvos. Smurtumą Kristupo Radivilo tose karēse apdainuoja Jonas Kochanovski eilēmis — "Jazda do Moskwy" (Krakow, 1583). Veik per 25 metus be paliovos kariaujant su Lietuva ir Lenkija, Maskolija savo spēkas išbarstē, daugelis tukstančių žmonių dingo mušiuose, kalējime, nuo ligų ir bado; daugelis miestų ir kaimų tapo išdeginta ir galutinai apipustējo.

Nelikus Ivano, Maskvos sostą užēmē jo sunus Thēodoras, silpnas jiegomis kuno ir proto. Tarpe regentų prasidējo intrigos, ir Borys Godunov mokējo vieną po kitam savo priešininkus prašalinti, o M. Golovin pabēgo į Lietuvą. Kilo keblumas dēlei paleidimo suiminių. Thēodoras paleido 900 žmonių, o Batory paleido tik 20, už kitus reikalaudamas išpirkimo. Dabar Batory ēmē reikalauti Smolensko, Sevierių žemēs, net Novgorodo ir Plēskavos, ypačiai Golovinui nurodant ant vaidų tarp bajorų Maskvoje. Tad Maskvos pasiuntiniai Lenkijoje paleido paskalą, buk Golovin ēsąs valdžios pasiųstas papirkimui lenkiškosios

šlēktos, ir šlēkta įtikējo paskalui, ypačiai priešindamasi naujoms karaliaus kariškoms užmačioms. Kada ir seimas nepristojo suteikti įrankius vedimui karēs, Batory galiaus sutiko nutarti 2 metinę sątaiką. Dabar Batory užsimanē bent taikos keliais įgyti Maskvos viešpatystę. Kovo mēn. 1586 m. atkako į Maskvą karaliaus pasiuntinys Mik. Alaburda sutarti sądermę su sąlyga, kad Maskviečiai, mirus carui Thēdorui, caru aprinktų Batorį, Lenkai išrinksią Theodorą į karalius, jeigu ans pergyvens Batorį. Maskoliai nesutiko ant to, nē-gi ketino grąžinti kokią nors skrytį Lenkijai, bet atbulai reikalavo Kyjevos su valsčiais ir priemiesčiais. Alaburdos pasiuntinystē nenusisekē. Batory rengēsi į naują karę. Su pagelba Possevinio jis prisikalbino popiežių Sikstą V, kurs tikēdamasi suvienysiąs rytinę su vakarine bažnyčia, nors šykštus buvo, davē Batoriui karei 250,000 skudi. Bet laike tų užmanymų ir sąkalbų pats Batory pasimirē.

Pirmasai, kas pasirupino parkviesti jezuitus į Lenkiją, buvo Varmijos vyskupas (vakariniuose arba karališkuose Prusuose) kardinolas Hozijus *), stingrus kariautojas tarp Lenkų prieš reformaciją. Jezuitai tuomet mokējo patraukti jaunuomenę prie katalikų bažnyčios, ir todēl jezuitų mokyklos ir kollegijos patēmytinai greitai platinosi. 1564 m. kardinolas Hozijus, su pagelba popiežiaus nuncijaus Kommendoni, apgyvendino 11 jezuitų savoj vyskupystēje, Braunsberge, ir tie jau 1569 m. įsteigē kollegiją su 5 kliasomis. Iš pradžių jie su dideliu vargu tegavo keletą mokintinių, bet paskui, per dosnumą vyskupų ir šiaip žmonių, turtams jų augant ir šiaip jezuitams apsukriai veikiant, dalykas gerai sekēsi: netik katalikai, bet ir protestonai — gyventojai Varmijos ir Prusų — ēmē jiems davinēti savus vaikus, per ką, žinoma, su didesne pasekme vyko teipgi kova prieš reformaciją. Pirmu rektoriumi kollegijos, užtvirtintos popiežiaus Pijaus V 1571 metuose, buvo Jonas Jakobi Astensis. Varmijos diecezijos seminarija tapo prie kollegijos įrengta ir apdovanota. Tą seminariją vēliaus, 1579 m., paplatino popiežius Gregoras XIII, su-

*) Hozijus, sunus Ulrikio Hozijaus, Vilniaus "gorodničiaus", gimē Vilninje 1540 metuose.

teikdamas didesnius įēmimus ir fundušą keletai unijotų, einančių į kunigus. Tiemsiems jezuitai pastatydino trobēsį, vadinamą popiežišku aliumnatu. Nepasikakindamas Lenkija, Hozijus pasirupino ir Lietuva; ir jis ēmē susirašinēti su Vilniaus katalikų vyskupu Valerijonu Prataševyčiumi bei su vaitu Augustinu Milezijumi Rotundu, ir ragino taipgi parsikviesti jezuitus. Prataševyčiui patarmē patiko, ypačiai bijant įsteigimo kalvyniškos mokyklos Vilniuje Goštauto namuose, ką žadējo Blandrata padaryti; vyskupas tad jezuitams nupirko namą nuo sukcesorių archidijakono Jasienskio priešais savąjį rumą; užlaikymui-gi jų paskyrē dalį savų įēmimų, o mokyklai dovanojo keletą savų kaimų.

Vilniaus protestonams, po vada vaivados ir Vilniaus kanclerio Nikalojaus Radivilo Rudžio, nebuvo po širdžia tasai parkvietimas ir jie ketinę buvo net su prievarta pasipriešinti apsigyvenimui čion jezuitų. Todēl kada rugsējyje 1569 m. nuo Hozijaus atkako pirmoji jų partija iš 5 vyrų, Prataševyčius pasiuntē jiems pasitikti savą karietą. Po to kaip sutemo ir apmaudinga žmonių kruva išsiskirstē, jezuitai nepatēmyti įvažiavo į miestą vyskupo karietoje, raitelių palydimi. Potam ēmē atkakti pavieniui ir kiti jezuitai, taip, jog 1570 m. jų buvo jau 26. Dēlei jų mandagumo ir nuduoto nusižeminimo, žmonių nirtimas iš lengvo aptyko, ir niekas netramdē po valei prirengti dirvą jų tolesniam veiklumui. Jau 1570 m. Vilniuje tapo atidaryta jezuitų kollegija ir prie jos gimnazija. *). Rektoriumi tos įstaigos buvo Stanislavas Varšavickis, gimimu Mozuras, įgyjęs apšvietimą užrubežių universitetuose, seniaus buvęs karaliaus raštininku ir pasiutiniu prie įvairių dvarų, o dabar pastojęs uoliu sąnariu jezuitų zokono. Savą Vilniškę gimnaziją jezuitai padalino taip-gi į 5 kliasas (infima, gramatika, syntaksis, poētika ir rētorika). Mokintiniai, ateinantiejie į gimnaziją, turējo jau mokēti skaityti, rašyti ir skaitliuoti, ką išmokti turējo ar namie nuo privatiškų bakalaurų, ar parapijinēje bei zokoninkų mokyklose. Vyriausiu dalyku mokslo buvo lotyniškoji kalba;turbut viduramžių gramatiko Donato knyga ir ištraukos iš Prisciano buvo rankvedžiais pradžioje mokyklos, nes gramatika Alvaros vos pirmu sykiu

*) Bene bus tai pirmoji Lietuvoje gymnazija? Michalonis, rašęsis prie Zygmanto Augusto, "De moribus Tartarorum et Lituanorum" sako aiškiai: "Gymnasiis literariis, dolendum, caremus".

teisėjo 1574 m. Dilingene. Visatinai trįs žemesnėsės kliasos vadinosi gramatiškomis, nes ten mokino lotynų bei graikų kalbas; o dvi augštesniasias kliasas vadino — humaniora. Žinome vardus dviejų mokytojų: magystru rētorikos buvo Jonas Hay iš Škotijos, o gramatiką mokino Lenkas Lukošius Krassovskis. Turējo ten buti ir Hostovin, Čechas (Hostauski). Mokytas lingvistas, Tamas Zdelaritz, mokē philozophiją kollegijoje. Ant reikalų šalies, naminio ir viešo gyvenimo, tie mokytojai neatkreipē jokios atydos. — Įsteigiant jezuitų kollegiją Vilniuje, turējo buti prie jos įsteigta, pagal mintį Tridentyniškio synodo, taip-gi seminarija svietiškiems kunigams, kuriam mieriui, juk vyskupas Valerijonas pavedē kollegijai savo šešiatą kaimų. Bet tatai, rodos, neįvyko, iki per rupestį vyskupo Jurgio Radivilio 1582 m. tapo įgyta nuo Stepono Batorio privilegija įsteigti tą seminariją, tuomet karalius Steponas dovanojo akmeninį namą Šlēpliškę Vilniaus seminarijai. Seminarija tapo atidaryta, tur-but, 1584 m. —

Tačiaus iš pradžių ir gymnazijon jie su vargu tegavo mokintinius: katalikai ir protestonai turējo savas mokyklas, o pravoslavai nedavē jiems savų vaikų, bijodami, kad juos sukatalikins. Bet vyskupui prikalbinējant ir jezuitams pritraukiant bēdiną jaunuomenę, kurią jie mokino be užmokesties, jų mokykla ēmē prisipildyti; o potam, matant didelį sekimąsi mokintinių, ypačiai lotynų kalboje, tēvai visokių tikējimų ēmē su paslanka čion siuntinēti savus vaikus.

Tuomi pačiu laiku jezuitai ēmē ir kitokiu budu veikti prieš kitvierius: kēlē viešus thēologiškus disputus. Kada kalvyniškiai šalinosi nuo tokių disputų,guvųs jezuitai ant rinkos prieš bažnyčią rengē ginčus tarp katalikų iš vienos pusēs, o liuterionų, kalvyniškių, ir socinijonų iš kitos; žinoma, rolę šitųjų lošē ypatos, išrinktos iš tarpo pačių jezuitų. Suprantamas daiktas, pergalē tuose ginčuose visados pasilikdavo katalikų pusei. Be to viso, iš palengvo jezuitai ēmē naudotiesi ir kitais įrankiais kovoje prieš priešgynas. Vyskupui pritariant, jie, nežiurint į nenorą jos klebono Petro Roiziaus, mokinto Išpano, kurs mirē 1571 m., užēmē bažnyčią šv. Jono, gražiai ją atnaujino, papuošē abrozais ir kryžiais, įtaisē gerus vargonus ir giesmininkų chorą, ir ēmē laikyti dievmaldystę su nematytu iktamlaik iškilmingumu ir

gražumu, kuomi priviliojo prie savęs kruvas maldininkų. Toje bažnyčioje sakomi buvo iškalbųs pamokslai, kurie taip-gi viliojo daugelį klausytojų. Pats rektorius Varšavickis buvo oratorius su talentu. Dar didesnę čion pasekmę turējo nuo 1573 m. garsus pamokslininkas Skarga *), pirma Lvovo kanauninkas, o dabar taip-gi uolus sąnarys Jēzaus zokono. Tasai Skarga, leidus popiežiui ir karaliui, įsteigē Vilniuje prie bažnyčios šv. Jono "broliją dievo kuno"; į brostvininkus įsirašē kardinolas Hozijus ir vyskupas Prataševyčius, o taip-gi Vilniaus vaitas, burmistras ir kitos įtekmingos ypatos, dvasiškos ir svietiškos. Brostvininkai nesigailējo įmokēti dideles sumas į kassą, ir dalyvaudami religiškuose įmoniuose, dar labiaus padidino žibēsį ir iškilmingumą bažnytinių įmonių. Reikia jezuitams pripažinti kas tiesa: nusisekimui savos prieglaudos, jie nesigailējo nē triuso, nē savo gyvasties. Kada Lietuvoje 1571 m. viešpatavo baisųs marai, gelbēdamas save, iš Vilniaus išvažiavo pats vyskupas su savo kapitula ir beveik visi kunigai. Tik Varšavickis su dviem jezuitais kunigais ir devyniais koadjutoriais pasiliko ant vietos; toliaus atlikinējo bažnytines apeigas, lankē ir prižiurinējo ligonius mieste ir jo apielinkēje, klausē išpažinties mirštančius. Nekurie iš jų priegtam patys užsikrētē ir pasimirē. Tokiais darbais išsižadējimo savęs jie sužadino tarp vietinių gyventojų didelį prie savęs prielankumą.

Tačiaus vyriausios jų pastangos nesikreipē prie prastųjų žmonių, bet prie kiltų ir turtingų šeimynų, kurias jie rupinosi ar sugrąžinti ar atversti į katalikystę. Tos pastangos veikiai ir žymiu budu nusisekē.

Vilniuje gyveno Ulrikis Hozijus, tikras brolis kardinolo — Varmijos vyskupo Stanislavo Hozijaus. Nežiu-

*) *Petras Skarga Pavęskis* gimē 1532 m. palei Varšavą, Krokavoje 1554 m. įgyjo akademišką laipsnį ir Varšavoje buvo perdētiniu gymnazijos, potam mokē vaikus Tęčynskio, Krokavos kašteliono. 1564 m. Skarga pastojo kunigu ir ryžosi kariauti prieš kitatikius; idant prie to darbo geriaus prisirengti, 1568 m. jis traukē į Romą, ir per 2 metu buvo novicijate jezuitų zokono. 1571 m. Skarga sugrįžo į Lenkiją. Vyriausiu lauku jo darbų buvo Lietuva ir Vidžemis. Vilniuje savo pamoksluos jis leido perkunus ant eretikų, ir Nikalojų Siratēlę, Jurgį, Vaitiekų ir Stanislavą Radivilus, sunus Nikalojaus Juodžio, galvos lietuviškų kalvyniškų, atverte į katalikystę, tokiu darbu skaudžiai įgrobdamas kitatikius. Iki 1578 m. valdē kollegiją Vilniaus. Batory paēmęs Polocką, 1580 m. įsteigē ten jezuitų kollegiją, ir Skarga tapo ten rektoriumi, po tam veikiai ir rektoriumi Rygos kollegijos. 1584-1588 m. buvo perdētiniu "namo" prie šv. Barboros, kur įsteigē "broliją mielaširdystēs" ir "Pamaldingumio banką (Mons pietatis)"; tie dvi įrēdni bene tik ir šiądien tebegyvuoja. 1588 m. Skarga tapo karališku pamokslininku, ir pasiliko juomi per 24 metus. Jis pludo ir dergē konfederaciją dissidentų, dar 1583 m. susitvērusią Varšavoje, daug prisidējo prie sujungimo rytinēs bažnyčios su Romiškaja unijoje Brasčių. 1611 m. apleido karališką dvarą, apsibuvo Sandomierinje, potam Krokavoje, kur ir numirē 1612 m.

rint į visas pastangas brolio kardinolo, tasai kiltas, turtingas žmogus pasiliko uoliu kalvyniškiu; tačiaus jis neatstovējo prieš privedžiojimus Skargos, ir perējo į katalikystę. Vienu laiku su juomi, dar vienas uolus kalvynistas, iš tarpo kilčiausių lietuviškų didikų, Jonas Jeronimas Chodkevyčius, Žemaitijos starosta, per pastangas Varšavickio tapo atverstas į katalikystę su savu sunumi Jonu Karoliu, vēliaus didžiu liet. hetmanu. Potam įvyko ir kiti svarbųs atvertimai. Labiausiai-gi įdomiu pasisekimu jezuitų buvo atvertimas į sterbles katalikystēs sunų to paties Nikalojaus Radivilo Juodžio, kurs buvo vyriausiu kariautoju ir palaikytoju kalvinizmo Lietuvoje ir Rusijoje. Po jo buvo likę ketvertas jaunų sunų. Vyresnysis iš jų Nikalojus Christophoras, pramintas Siratēlē, turējo tiktai 16 metų, tevui mirštant. (Tą pramintį jis gavo, budamas kudikiu, nuo karaliaus Zygmanto Augusto, kurs sykį užtiko jį vieną, pamestą auklēs ir verkiantį). Jezuitai pasistengē į savus tinklus įpainioti nepatyrusį jaunikaitį; pasakoja, kad jie nepasidrovējo net aiškaus apgaulio pavidale netikros gromatos, buk tai parašytos tēvo Christophoro prieš mirimą, kurioje ans ištaria savo abejojimus apie teisybę protestoniško tikējimo. Paraginimai Skargos galutinai patraukē jaunikaitį. Neveizēdamas prašymų savo dēdēs Nikalojaus Rudžio, Siratēlē metē kalvinizmą ir iškilmingai priēmē katalikystę (1575 m.). Paskui jį pasekē ir jaunesniejie broliai: Jurgis, Albertas ir Stanislavas, iš jų Jurgis įstojo į kunigus ir tapo įpēdiniu Valerijono Prataševyčiaus (mirusio 31 d. gruodžio, 1579 m.), ant katedros Vilniaus vyskupystēs; vēliaus popiežius Gregoras XIII pakēlē jį į urēdą kardinolo; mirē vyskupu Krokavos 1600 m. Broliai dabar atsižymējo ypatinga uolybe labui katalikystēs. Tą uolybę jie pastumējo taip toli, kad Nikalojus Siratēlē supirko egzempliorius protestoniškos biblijos, išleistos jo tēvo, o jo brolis vyskupas liepē budelio ranka viešai deginti juos drauge su kitomis kitatikių knygomis. Mat, katalikų klērui, jau į Lenkus išvirtusiam ar besiverčiančiam, buvo, pikta, kam tarp Lietuvių, labiausiai atstojusiųjų nuo katalikystēs, ēmē platintiesi net lietuviškiejie raštai! Stanislavas Radivilas (+1599 m.) išvijo iš Olykos kalvyniškus kunigus ir bažnyčią atidavē katalikams; tą patį padarē su kitomis kal-

vyniškių bažnyčiomis ir graikiškomis cerkvēmis plačiuose savo lobiuose, o Lukiškius pa-Vilniuje, kur buvo pirmas surinkimas kalvyniškių Lietuvoje, dovanojo Vilniaus jezuitams. Tie patys sunųs Nikalojaus Radivilo Juodžio atēmē nuo kalvyniškių tēvišką spaustuvęBrasčiuose. Taip tad šitųjų netikęs darbštumas paraližavo pastangas kalvyniškos linijos Radivilų Dubinkoje ir Biržiuose, kurių galva buvo Nikalojus Radivilas Rudis, did. liet. hetmanas, užsidegęs kalvyniškis.

Paveizda ir paraginimas iš pusēs tokios šeimynos, kaip Radivilai, kurie turējo milžiniškus dvarus ir daugybę klijentų, sužadino daugelį pamēgdžiotojų ir visatinai turējo didelę įtekmę ant tolesnių pasisekimų katalikystēs kovoje su reformacija. Jezuitai, iki šiamlaik taip mandagųs ir nusižeminanti, dabar, pajutę savo spēką, ēmē veikti atvirai ir uršiai. Skaitlius jų mokyklų ir mokintinių greitai augo. Dar prie gyvos galvos Zygmanto Augusto jezuitai įsidrutino Lenkijoje ir Lietuvoje. O laike dvejatos bekaralių ir trumpo viešpatavimo Heinrikio Valois jie įžymiai savo mieriams naudojosi iš to, kad atyda Nikalojaus Radivilo Rudžio ir kitų vadovų reformacijos tapo atitraukta šalin per kovą politiškųjų partijų. O kada karaliumi pastojo Steponas Batory, jezuitai sugēbējo šitą, iki šiamlaik atlušų bažnytiniuose klausimuose, žmogų paversti į savo uolų globēją. Jie patraukē jį ant savo pusēs ypatingai tuomi, kad ēmē pamokslininkauti prieš nelabumus polytiškos valnybēs ir naudon drutos monarchiškos valdžios; o sudrutinimui viešpatystēs rodē karaliui neatbutinumą paplatinti vieną katalikiškajį tikējimą. Kiek sykių karalius neatlankē jų mokyklas Vilniuje, visados užtēmijo, kad mokintiniams įkalinamos buvo pagrindos monarchizmo, tvarkos ir naikinimo dvasios anarchijos. Nesykį jezuitų mokintiniai prieš jį šnekējo: de potestate et dignitate regia! Batory, prašant vyskupui Prataševyčiui ir jo koadjutoriui Jurgiui Radivilui, iškēlē Vilniaus jezuitų kollegiją į laipsnį akademijos, beje suteikē tiesą išleisti (promovere) bakalaurus ir magistrus dailų (artium), licenciatus ir daktarus theologijos, philozophijos ir kitų mokslų; rods jurisprudenciją bei mediciną Batory neleido išguldinēti Vilniaus akademijoje, bet šiaip sulygino ją tiesose ir privilegijose su Krokavos akademija

(1578 m.), paskirdamas jos kanclerium kožnalaikinį Vilniaus vyskupą, o apgynėju — vyskupą Žemaičių. Lietuvos kancleris Nikalojus Radivilas Rudis atsisakė prispausti pečvietę prie gromatos apie tą iškėlimą kollegijos į augštesnį laipsnį ir apie jos privilegijas; lietuviški senatoriai apskelbė ją ēsant įgrobimu savų laisvių. Bet karalius pagrasinimais privertē pakanclerį Eustachą Valavyčių prispausti savąją pečvietę.

Prašant Prataševyčiui, akademiją patvirtino popiežius Gregoras XIII bulle 1579 m. lapkrityje ir leido ten mokinti thēologiją ir philozophiją, davinēti akademiškus laipsnius, sulygindamas ją tiesose ir laisvēse, su visomis akademijomis Europoje, įgaliodamas generolą zokono jezuitų suteikti jai statutus ir įrēdymą, ir uždraudē perdētiniams kitokių mokyklų, miestų ir dvasiškų korporacijų priešintiesi akademijos dalykuose, pavelytuose jiems šitoj bullēj.

1585 m. Steponas Batory patvirtino erekciją akademijos, padarytą Prataševyčiaus 1578 m. Tai erekcijai arba kollegijai jezuitų Prataševyčius dovanojo šitus turtus ir lobius: murytus namus Vilniuje, pertaisytus kollegijon, drauge su pleciumi ir trobesiais, pirktais nuo sukcesorių Jasienskio; taip-gi namą pirktą nuo vyskupo pavaldinių V. Strzalkovskio ir jo pačios Magdalenos; taip-gi du namu, pirktu nuo Motiejaus iš Kleparz'o (Krokavoje) ir kokios ten skalbējos Katrēs, taip-gi daržą antrąpus Nērio priešais pylį gulintį. Taip-gi atidavē jai dvarus, vyskupui prigulinčius, Medininkus su kaimais Kamienny Loch, Beniaučiai, Maskaučiai, Pirčiunai, Kamanaučiai, su Rykantų ażeru kaimą to paties vardo; Širvintos dvarą pirktą nuo Nikalojaus Radivilo, Vilniaus vaivados; Dvariškių (Dworzyščē) dvarą, pirktą nuo Nikalojaus Kristupo Radivilo (Siratēlēs), priedvarinio liet. maršalko; Zmuidkių dvarą, pirktą nuo Radivilų, iš dalies už savo pinigus, iš dalies už lēgatą, padarytą Vilniškiems jezuitams šlēktos Tiškauskio. Be to viso, Pratašcvyčius davē jiems dvi altariji su prigulinčiais prie jų kaimais, baudžiauninkais ir įēmimais parapijos bażnyčioje karališkame mieste Meišogaloje, po vardu Radviliškē ir Bagdoniškē, ir laisvą malimą vyskupo malunuose Vilniuje ir Verkiuose, vyskupo dvare į mylią nuo Vilniaus atstu. Toliaus ir kiti użrašē jezuitų kollegijai Vilniuje tur-

tus ir lobius. Ir taip, Stasys Radivilas, vienas iš sunų Nikalojaus Juodžio, Vilniaus vaivados, 1593 m. dovanojo Lukiškę pas Vilnių, "vietą rekreacijai ir konvalescencijai zokono"; Jonas Vielička, Ašmenēs pastalininkas, dovanojo 1598 m. pustą vietą, vardu Sausupiai.

Vladislavas IV, privilegija 11 d. spalių 1641 m., pridējo du skirsniu, beje civiliškų tiesų ir medecinos. Vilniaus akademija tapo įrengta su visu ant paveizdos dylingiškēs, ēsančios rankose jezuitų. Iš pradžios ji tiktai iš dviejų skirsnių susidējo, beje artium ir thēologijos. Išguldinējo ten nuo pačios pradžios: poēziją, rētoriką, philozophiją *), etiką, logiką, scholastišką ir morališką thēologiją, polēmiką, šventą raštą; kalbas: hebrajišką, graikišką, lotynišką (turbut privatiškai mokino dar prancuzišką, anglišką, itališką ir vokišką), taip-gi mathematiką ir phyziką. Šale P. Skargos, kurs po Jokubui Vuikai iš Vągrovio tapo rektoriumi akademijos, ten mokino Emanuēlis de Vega scholastišką thēologiją, hišpanas Antanas Arrias, anglas Raulas Arthuras Fautney, Stanislavas Grodzickis iš Poznaniaus, anglas Jokubas Bosgrave ir Ričardas Singleton.

Kada Polockas tapo paimtas, karalius, prašant Skargai, įsteigē ten (1580 m.) jezuitų akademiją, kurios rektoriumi tapo pastatytas tas pats Skarga; užlaikymui šitos kollegijos karalius paskyrē daugelį miesto dvarų, prigulējusių išardytoms pravoslavų cerkvēms, ir keletą buvusių kunigijos valdomų žemių, atimtų nuo visokių apturētojų. Įvesdinimui jezuitų į Polocką karštai priešinosi tenykštis vaivada, išpažintojas helvētiškos bažnyčios, Nikalojus Manvydas Dorogostaiskis, ir jis nesiliovē priešgyniavęs, iki 1597 m. pasimirē. Bet Batory ir jo numylētinis lenkiškas kancleris Zamoiskis su ypatišku smagumu ēmēsi apgyvendinti jezuitus tarp pravoslaviškų gyventojų, nēsa žinojo, kad tik su pa-

*) Viduramžiuose Europoje jau nuo 10-to šimtmečio imta užsiiminēti philozophija. Tai buvo mokslas, paimtas nuo senovēs, ir toliaus plētojamas. Aristotēlis, garsus Graikų galvočius, tarpininkaujant Arabams, kurie pirmi ant jo buvo nukreipę savo atydą, neužilgio įsigavo į rankas krikščioniškų mokslininkų — perguldymuose. Mažai suprasti, o klaidingai perguldyti jo veikalai tapo plačiai komentuojami, o dialektika Hellenų philozopho vēliaus tapo su išgalēmis pritaikinta prie theologijos ir kitų mokslų. Pradējo su pagelba articifijališko protavimo atrodinēti teisybes tikybos, o potam dialektiškas imtynes pernešē ant visų daiktų ir buičių, ar iš tiesų ar tik numanytinai pareinančių žinion žmogaus. Išsiplētojo patraukimas į disputus įvairiausiose kvestijose kartais susisiekiančiose su nelemtumu ir juokingumu, neišaiškinančiose dalykų, o vienatinai paremtose ant supainiotų formulų. Šalininkais ir platintojais tokios paisējimų philozophijos buvo profesoriai, o jų ugnavietēmis — mokyklos; užtai jijē vēliaus ir gavo ženklyvą vardą scholastiškos philozophijos.

gelba sukatalikinimo ir sulenkinimo augštesniųjų sluogsnių tų gyventojų tebus galima pridrutinti prie respublikos valdymą skryčių vakarinės Russijos.

1582 m. Stepas Batory, su Jonu Zamoiskiu, Lenkijos hetmanu, pasibaigus karei su Maskva, traukė į Rygą duoti naują organizaciją Vidžemiui. Radęs visas katalikų bažnyčias (išskyrus bažnyčią Marijos Magdalenos ir mergų kliōštorių) rankose protestantų, karalius reikalavo nuo magistrato atgrąžinti katalikams bažnyčią šv. Jokubo. Bažnyčias šv. Jokubo ir Marijos Magdalenos bei mergų kliōštorių karalius pavedė jezuitams, drauge atkakusiems, beje Petrui Skargai ir Martynui Laternai. Žemaičių vyskupas Mikolas Giedraitis 1582 m. pašventino bažnyčią, kur jezuitai sakē pamokslus lenkiškai ir vokiškai. Dabar į mergų kliōštorių įsikraustē jezuitai: Petras Skarga, kurs tapo rektoriumi naujos kollegijos, Martynas Laterna ir Jonas Vincerius. Tą patį metą pribuvo dar 9 jezuitai iš Braunsbergo ir iš kitų lenkiškų kollegijų. 1584 m. nežiurint į Rygēnų priešgynybes, jie atidarē gramatišką mokyklą. Bet laikuose vaidų dēl Gregoro kalendoriaus, protestonai užpuldinējo ant jezuitų, kurie rengēsi išsikraustyti į Vendeną; tačiaus sulaikē juos Vidžemio didvaldonis, Jurgis kardinolas Radivilas, ir jezuitai tad ramiai gyveno iki karių su Švedais, valdant Zygmantui III. 1621 m. kollegijos rektorius Pilypas Frisius pabēgo iš Rygos su 8 draugais. Švedai, įēmę Rygą, apiplēšē kollegiją, išvijo likusius jezuitus, o bažnyčią šv. Jokubo atidavē liuteriškiams. Nuo to sykio jezuitai nesugrįžo jau į Rygą.

Sekdamas karaliaus paveizdą, Radivilas Siratēlē įsteigē jezuitams taip-gi kollegiją savame Nesviežiuje (1584 m.) ir užlaikymui jos dovanojo turtingus lobius. Tērbatoje jezuitų kollegija atsirado 1583 m. ir kad 1585 m. iš Braunsbergo čion atkako daugiaus zokono sąnarių, tai šale gramatiškos mokyklos, jie įsteigē seminariją guldovų (vertējų), kur kunigai mokēsi kalbas Švedų, Lietuvių, Vokiečių, Lotynų ir Lenkų. Karalius Steponas 1585 m. dovanojo jezuitams bažnyčią Mergēs Marijos su keletu namų ir dvarus su 160 pavaldinių, bei gana daug girios. — Į Gedaną jezuitus parkvietē 1585 m. officijolas Nikalojus Milonius, kurs atsiųstą Gasparą Savickį su kitu jezuitu pas

save užlaikė. 1589 m. domininkonai jiems pavedė koplyčią, kur jie vokiškus pamokslus sakė, bet vėl atsiėmė 1590 m. Kujavų vyskupas Rozraževskis davė Brigyčių koplyčią ir tiekėsi tųjų klioštorių permainyti ant jezuitų kliošloriaus. Miestui neleidžiant, jis įsteigė jiems kollegiją Šotlandų kaime, ir dovanojo sodelį Gembice. Mirdamas 1600 m. jis paskyrė kollegijai 30000 anuometinių auksinų, dovanojo savo biblioteką ir tt. Užtai jezuitai tą kollegiją pavadino Collegium Rozrażevianum.

Pultuske jezuitai jau turėjo kollegiją nuo 1565 m. Čion mokytoju buvo Jokubas Wujek, sugryżęs iš Italijos 1571 m.; potam jis persikėlė į Poznanių. Aplink 1579 m. jis apėmė valdžią kollegijos Vilniuje, bet tik ant trumpo laiko. Vėliaus jis pastojo perdėtiniu visoj Lenkų provincijoj jezuitų zokono. Gimęs 1540 m., mirė 1579 m. — Įsteigimui jezuitams kollegijos Gartine savo testamente paskyrė karalius Batory 10000 anuometinių auksinų.

Iš tolesnių skaitlingų atvertimų į katalikystę ypačiai svarbiu įgyjimu buvo jai Levas Sapieha, did. liet. kancleris. Jis prigulėjo prie pravoslaviškos šeimynos, bet, besimokindamas Germanijoje, permainė pravoslaviją ant protestantizmo, o 1586 m. Skargos tapo atverstas į katalikystę. Dar pirma jo teko jezuitams Janušas, vyresnis, sunus garsaus užstovo pravoslavijos Konstantino Ostrogskio. Buvodamas dvare vokiško ciecoriaus Maksimilijono II, jis pateko po įtekme jezuitų ir perėjo į katalikystę, su dideliu įskaudinimu savo tėvui. Visatinai, jezuitai, parkviesti į Lenkiją ir Lietuvą neva kovai su reformacija, neapsirubežiavo taja kova, ir, atsiekę tulą joje pasekmę, tuojau nukreipė savo pastangas prieš rusišką pravoslaviją, dėl ko jie ypatingai pasinaudojo mokyklomis. Nors liet. Russijoje buvo pravoslavų mokyklos prie cerkvių ir kliošlorių, tačiaus mokymas jose retai tenuėjo toliaus skaitymo rašto. Ir todėl daugelis pertekusių tėvų, norėdami duoti saviems vaikams augštesnį apšvietimą, ėmė juos siuntinėti į jezuitų kollegijas ir ypačiai į Vilniaus akademiją. Nekurie užtarytojai pravoslavijos, kaip minėtinai kniazius Kurbskis, irzo ant tokio išsitikėjimo jezuitams, ir nurodinėjo į atvertinėjimus į lotynizmą, gresiančius mokintiniams nuo jų gudrių mokytojų. Vieni paklausė tokių persergėjimų, o kiti, apgauti nuožemumu ir

mylistomis jezuitų, nenorējo matyti nieko pikto jų mokyme.

Jezuitai nepraleido nieko, kuomi galējo kitvierius apsilpninti ar subiaurinti: užsiundē ant jų gaujas ir ardē jų surinkimus, nežiurēdami ant Liet. Statuto, kurs jeibį bažnyčioms ir apeigoms visų krikščioniškų išpažinimų baudē kaklu (persk. XI, art. 3). Tokį jeibį iškirto Vilniuje 1581 m. Jie prikalbino vyskupą, kad Vilniaus dissidentams neleistų ulyčia, kur stovējo bažnyčia šv. Jono, numirēlius lydēti su giesmēmis į amžinąjį atsilsį. O kada dissidentai neatbojo vyskupo uždraudimo, mokintiniai jezuitų ir gauja ant grįžtančių iš laidotuvių dviejų kalvyniškių kunigų užsipuolē, laidydami į juos akmenimis, taip jog anie vos su gyvasčia išējo. Tie patys jezuitų mokintiniai taip-gi rengēsi suardyti helvētiškius surinkimus Vilniuje, tuomi drąsesni, kad Mikalojus Radivilas Rudis, Vilniaus vaivada ir did. liet. hetmanas, buvo ištraukęs į karę prieš Maskvą.

Tokiais grasinimais ir bjaurybēmis priešgynų persigandę, lietuviški kalvyniškiai padavē supliką Steponui Batoriui, idant persekiojimus uždraustų. Nors Batory prielankus buvo Jezuitams, o bēglumas Possevinio ir kn. Martyno Laternos drutino jo tą prilankumą zokonui, bet kaipo nedraugas sauvalēs ir netvarkos ir toli nefanatikas religijoje, jis išdavē 30 d. rugsējo 1581 m., abaze pas Plēskavą, įsakymą atstovui Vilniaus vaivados, Jonui Abromavičiui, kad taika kitvieriams Vilniuje taptų patikrinta, užbēgant riaušēms ir apginant dissidentus nuo skriaudų ir apšmeižos. Prie gavimo tokio nutarimo ypačiai prisidējo Mikalojus Radivilas, d. liet. hetmanas, Vilniaus vaivada, kurs toje karēje nemažai užsitarnavo tēvynei. Išguitiems iš lobių savo broliavaikių, sunų Nikalojaus Radivilo Juodžio, kunigams davē prieglaudą ir užlaikymą. Mokintus kalvyniškius arba į savo dvarą viliojo, kaip Volaną *) ir kitus, arba dos-

---

*) *Andrius Volanas* kilęs yra iš šlēktiškos šeimynos Silēzijoje. Jis mokēsi Frankfurte palei Udrą. Kvileckis, rēdytojas lobių karalienēs Bonos Sforzia, pakvietē jį į Lietuvą, ir pasiuntē jį Nikalojui Radivilui Dubinkuose bei Biržiuose kaipo privatišką sekretorių. Kiek pabuvęs, jis keliavo toliaus mokintiesi į Karaliaučių. Po trejų metų jis sugrįžo pas Radivilą, kurs jo triusą gausiai apmokējo lobiais, nēsa jis patarnavo jam ir karēje ir seime. Jis buvo, ištikimu Radivilo pasiuntiniu pas karalių Augustą slaptuose reikaluose, ir karalius jį Lietuvoje įvesdino į *ordo equestris*. Taip-gi senatas siuntinējo jį kaipo pasiuntinį pas ciecorių Maksimilijoną, kada Heinrikis Valois pabēgo iš Lenkijos. Kada Quincunx Orzechovskis savo raštuose ēmē įartinti Lietuvą ir Radivilą Juodį, šitas didikas liepē Volanui parašyti atsakymą, kurs tapo spauzdintas be jo parašo, ir padarē šalyje daug trukšmo. Jo tolesniu veikalu buvo perguldymas gyvenimo Škanderbego. Nors jis viešai nestojo į disputus su jezuitais, tačiaus savo raštuose jis persiimti ējo su P. Skarga,

numu ragino į darbą, kaip Radvaną, arba bent savo protekcija ir įtekme kėlė į augščiausius urėdus, kaip Joną Abromavyčių, vėlesnį Smolensko vaivadą, vieną iš vyriausių remėjų liet. kalvynizmo. Laikydamas savo pylyse ir dvaruose nemažą skaitlių ginkluotų žmonių ir vadaudamas liet. kariumenei, jis įstengė sulaikyti jezuitus Lietuvoje nuo atviro persekiojimo savo bendratikių.

Bet ir tą atramą kalvyniškiems išplėšė mirtis 1584 m. 27 d. balandžio. Jie apverkė mirtį didvyrio veikalėlyje "Radivilas". Ant kiek dissidentams N. Radivilo mirtis skaudi buvo, ant tiek pradžiugino jezuitus, nes su juomi nuėjo į kapus vienas iš vyriausiųjų ramsčių helvetiško išpažinimo Lietuvoje: įpėdiniai jo jauni, neturinti tiek nuopelnų, negalėjo atsverti įtekmę Radivilų nešviežiškės linijos. Vadu Radivilų dabar tapo Nikalojus Siratėlė ir Jurgis kardinolas, kurs apėmė valdyti 1581 m. Vilniaus dijeceziją. Jezuitai jį Vilniuje priėmė su didžiausiomis iškilmėmis, ir neveltui: tuojau jis apskelbė naikinimo karę kitatikiams Lietuvoje. Pirmiausiai liepė Vilniuje varu užimti visus knygynus, išrinkti juose eretikiškas knygas ir tasias deginti prieš bažnyčią šv. Jono. Jis rėmė jezuitus netik Vilniuje, bet ir Rygoje, Tėrbatoj ir Dauguvgryvoje, ir po tokia protekcija jezuitai nesibiaurino jokiais įrankiais naikinimui dissidentų. Vilniuje, nežiurėdamas į vyskupo uždraudimą, spaustuvininkas Danielius Lencicius, kalvynistas, nesiliovė spausdinęs veikalus savo išpažinimo; idant tam užbėgti, jezuitai prikalbino jo tarną išvogti raides; kada tai padarė, jezuitai piktadėją savoj kollegijoje paslėpė ir nenorėjo išduoti nuskriaustam turte Lenciciui, augdami kasdien į galybę, turtus ir skaitlių. Nebuvo kampo Lietuvoje, kur jie savų missijų nebutų turėję, paplatindami savo apaštalystę

A. Jurgevyčiumi, A. Possevinu, Vėga, Reška Faustu Socinu, ir k. Savo talentą ir mokslą jis panaudojo labui savų bendratikių. Jis užmanė uniją tarp Lietuvos kalvyniškių ir liuteriškių, idant sustabdyti slėgimą jezuitų, ir jis dalyvavo jų sueigose 1570 ir 1585 m., lyginai kaip ir Vilniuje 1599 m., kur dissidentai mėgino susivienyti su rytine bažnyčia. Vilniaus synodas 1590 m. aprinko jį cenzoriu kalvyniškų knygų. Jis draugavosi su visais įtekmingais ir apšviestais dissidentais, kaip J. Abromavyčiumi, J. Lasickiu, Stanislavu Sudroviu, S. T. Turnovskiu, A. Chrząstovskiu, V. Kriškauskiu, A. Dudičiumi ir daugeliu kitų. Net Milezijus Rotundus, aitrus katalikas labai jį guodojo. Labdaringas jis buvo visiems be skirtumo religijos. Jis mirė kaime, Bijutiškėje arti Vilniaus, sausio 6 d. 1610 m., susilaukęs 80 metų amžiaus. Tarp jo veikalų čion męs paminėsime: 1) De libertate politica (1572). 2) Defensionis sententiae veteris eccelesiae de S. Coena contra transubstantionis dogma libri III adversum Petrum Scargam et Franc. Turianum (1586). 3) Apologia ad calumnias et convitia sectae se falso Jesuitas vocantis (1587). 4) Ad scurilem et famosum libellum Jesuiticae scholae Vilnensis et potissimum maledici conviciatoris Andreae Jurgievitii sacrificuli et canonici Vilnensis (1589). 5) De principe et propriis ejus virtutibus. 6) Caecitas et poena ecclesiae (1608), ir tt.

ypačiai ant Żemaitijos, Baltarusijos ir Novogrodko, kur daugelį šalininkų rytinēs bažnyčios ir dissidentų atvertē į katalikystę. Dvaruose, bažnyčiose, atlaiduose, laidotuvēse, jomarkuose, visur ir visados jezuitai landžiojo, ješkodami rēmējų katalikų bažnyčios, keldami religiškai sceniškas regyklas, kanonizacijas Šventųjų, įvesdinimus relikvijų ir tt., kaip matyt iš Rostovskio istorijos liet. jezuitų. Savo raštuose visaip iššaipē dissidentus ir jų kunigus. Ir taip pvd. Volaną, žmogų blaivų, kurs iki 80 metų amžiaus gyveno, apšaukē girtuokliu; apie Sudrovių *), kurs mokslumu lyginosi mokyčiausiems jezuitams, pramanē pasaką, kad iki vēlam amžiui buvęs budeliu Lvove, kad pavogęs sidabrinę terlą, kad seniu budams, smilo prie Zofijos Volaniutēs ir tt. Nutarimus synodų išjuokē, sakydami, buk ten sątaravosi apie avižas, malkas, vištas ir tt. pamokslininkams, lyg kad katalikų kunigai niekados nesątarautųsi apie dešimtinę arba jezuitai nebutų tykoję gauti kokį kaimą arba aprašą! Nors dissidentai atrodinējo neteisingumą to viso, bet jezuitai, vienval atkartodami priekabes,įkalbējo gaujoms jas taip, jog tosios persiēmē tokia neapikanta dissidentų kunigų, jog juos mažiaus guodojo už girtuoklius ir ulytinius šaldrus. Prieg tam jezuitai, baigiant Batoriui viešpatauti, labai sudidējo skaitliuje (pačiam Vilniuje buvo jų 70) ir turtuose, ir visokiais budais viliojo sunus dissidentų į savo akademiją, taip jog tarp 700 jų mokintinių buvo nemaža dissidentų, kurius jie velyjo atvertinēti į katalikus negu dauginti jų

---

*) Laikuose įnirtusios kovos, priešininkai užsipuola ant žmogaus pobudžio, o ne ant jo pamokymų, ir tatai atsitiko su *Stanislavu Sudroviu* (Sudrauskiu), vienu iš mokyčiausių ir guodotiniausių kalvyniškių Lietuvoje. Vilniaus jezuitai paplatino girdą, buk jis jaunas budamas, Lvove ēsąs apsivogęs, už ką miesto magistratas pasmerkęs jį ēsąs ant kartuvių; bet kad jis išsisukęs ēsąs nuo baudos, prisižadēdamas tapti budeliu. Vilniaus kanonikas Jurgevyčius, paantrindamas tą pasaką, pridējo, kad Sudrovius Lvove pavogęs sidabrinę terlą. Žinoma yra tikrai, kad Sudrovius niekados nēra buvęs Lvove. Netikētiną Jurgevyčiaus pasaką atkartojo Reška, kurs pridurē, girdējęs, buk Sudrovius per keletą metų buvęs budeliu. Po to jau Barkauskis, Vargockis ir Golubskis tiesiog sako, kad Sudrovius budeliu buvęs be mažiausios abejonēs. Negana to. Jurgevyčius ir kiti užmētinējo Sudroviui, buk senatvēje jis įsimylējęs į Zophiją, dukterį A. Volano, ir kad toji nejauki meilē daugelį taip papiktino, kad jie, kaip Jonas Pocius, Minsko vaivada, sugrįžo į katalikystę. Toliaus, Lichockis skundžia Sudrovių, kad jis, našliu budamas, o prašomas tulo jaunikaičio išpiršti jam mergą, pats ją vedęs ēsąs už pačią. Kiti sakē jį ēsant neapšviestu žmogumi, kurs nē gramatikos nemokējęs. Visi tie prasimanymai jezuitų parodo, kaip nuoširdžiai jie nekentē Sudroviaus už jo pasišventimą savo tikējimui. Sudrovskis buvo gimęs Ostrolenkoje, Mozurijoje, ir išauklētas tapo turbut Krokavoje ir svetur. Kaipo evangeliškas pastorius, jis anksti atsikraustē į Lietuvą ir per daugelį metų pastoravo prie bažnyčios Vilniuje, iki galiaus jis pakeltas tapo į urēdą senioro Vilniaus apskričio. Kalvyniškiai jam patikējo sudarymą unijos su Lenkijos dissidentais, ir nusiuntē jį delegatu dēl to mierio į Krokavos synodą 1573 m. Jis mirē, turbut, 1599 m. Jis paliko šitus veikalus: 1) Sudrutinimas krikščionies (1580). 2) Išaiškinimas Maldos Viešpaties (1580). 3) Idolatriae Loiolistarum oppugnatio (1594). Šitoji knyga atkreipē ant savęs didelę atydą ir taip labai įpykino jezuitus, kad jie prašē karaliaus, idant leistų sudeginti rašytoją knygos ir jo veikalą ant to paties laužo. 4) Katechizmas.

žinias ir negu iš jų išauginti dorus žmones bei gerus valstiečius.

Taip dalykams stovint, liet. kalvyniškiai mislinėjo, kaip galima butų pasekmingai atsispirti prieš jezuitų užmačias. Jau nuo visatino synodo Sandomieriuje buvo manoma, kad reikia visiems kitvieriams vienytiesi. Bet tokia vienybė liuteronų ir kalvyniškių nelengviai įvykdinama buvo dėl skersakiavimo liuteriškų kunigų iš Vokietijos ir karališkų Prusų, o vėl su Socinijonais negalima buvo rasti pagrindų susivienyjimui. Dabar Kristupas Radivilas, Vilniaus vaiv., pasiėmė bent kalvyniškius suvienyti su liuteriškiais, sukvietė 14 d. birželio 1585 m. į Vilnių ant pašnekos liuteriškius bei kalvyniškus thēologus, išprašęs nuo markgrovo Jurgio Fridrikio keletą mokytesnių liuteriškių thēologų iš Karaliaučiaus. Atvyko tad Povilas Weiss, dr. thēologijos, ir Martinas Henrici, priedvarinis pamokslininkas; šitie su Jobu Sommeriu, liut. pastoriumi Vilniuje, Povilu Oderbornu, pastoriumi Kaune ir keletu kitų, perstatė toje pašnekoje liuterišką tikējimą. Iš kalvyniškų thēologų ten buvo: Andrius Volan, karaliaus raštininkas; saksas Jonas Ulrik; St. Sudrovius, Mot. Johanides, ir And. Chrząstovskis. Prie daugelio kiltų prieregių, pašnekos ējo apie butį kuno ir kraujo Kristaus Viešpaties vakarienėje. Pašnekos neatnešē gerų vaisių, jei bent dissidentams daugiaus blēdies, nes jezuitai atrodinējo raštuose, kad pas dissidentus kiek galvų tiek išmanymų, ir niekur nēsą tvarkos bei sutikmēs.

Kovoje su reformacija daug prigelbējo jezuitams ir dar pirmiau įvykęsis atšalimas kiltesnių vadovų reformacijos nuo religiškų interesų, o taip-gi pasidalinimas protestantų į sektas ir tųjų savitarpinis neužsikentimas. Visatinai reformacija Lenkijoje ir Lietuvoje buvo jau benupuolanti, kada čion atsirado jezuitai; todēl pergalējimas jiems lengvai atsiējo. O pravoslaviškoji vakarinēs Rusijos cerkvē, nors ir nesidalino į sektas ir nors kiltos Rusų šeimynos nebuvo žymiai atšalusios, tačiaus buvo tuomet taip bēdingame padējime, jog gerai suorganizuotoji ir turtinga įrankiais katalikystē turējo lengvą jos pergalējimą.

Žemaitijoje kovą su kitatikiais pradējo vyskupas Merkelis Giedraitis (1575 — 1609 m.): pats lankydamas vyskupystę, visur pamokslus sakydamas, partraukdamas ke-

letą kunigų iš Vilniaus dijecezijos, mokančių lietuviškai kalbėti, o taip-gi mokydamas Alsėdžiuose jaunuomenę kunigavimui; tai jaunuomenei jis davė maistą ir apdarą. Ant galo iš Rygos partraukė keletą jezuitų į Alsėdžius, beje Jurgį Lanickį ir k. 1583 m., o taip-gi iš Vilniaus. 1587 m. Lietuvos jezuitų provincijolas, Jonas Argentus, pasiuntė į Žemaičius Emanuėlį Vėgą su Jeronimu Kniškumi,o 1589 m. atkeliavo iš Rygos Raulas Mackevičia ir Jurgis Bliudeckis. Iš tų vienas turėjo mokintojauti, o kiti po Žemaitiją pamokslininkavo ir vertė žmones į katalikystę. Pagaliaus vyskupas dar partraukė iš Vilniaus jezuitus: Motieju Galminą su Merkeliu Daugėla ir juos taip-gi "užleido" ant kitatikių, ypačiai ant stabmeldžių lietuvių.

Visatinoje apibrėžoje lietuviškosios Rusijos *cerkvė*, po jos atsidalinimo nuo rytinės Maskolijoje, užlaikė bendrą su ja hierarchišką surėdymą, bendras dogmas ir įmonius. Tačiaus, bėgant laikui, radosi nemaža skirtumų. Kuomet Maskolijoje cerkvė stovėjo po apginklu pravoslaviškos valdžios, nevaržoma kitokių išpažinimų; lietuviškoje Rusijoje, atbulai, prie kitokio tikėjimo valdžios ji palikta tapo pati sau ir priversta smurčiai imtiesi, iš dalies su reformacija, o labiausiai su lotynizmu. Todėl cerkvinė hierarchija čion turėjo atramos jieškoti žmonėse, o labiau svietiškuose didikuose. Ji jieškojo taipgi atramos ir pas Caregrado (Konstantinopolio) patriarchą, pripažindama ant savęs jo augštesnį autoritetą; bet tolumo dėlei ans negalėjo nuolatos dalyvauti jos reikaluose. Iš tokių aplinkybių kilo tula netvarka cerkvėje. Vyriausiu šaltiniu netvarkos buvo labai tankus ir artimas įsimaišymas svietiškų ypatų į cerkvės reikalus. Ypačiai kenkė taip vad. "patronatas" arba tiesa kiltų žmonių prižiurėti cerkves ir klioštorius, įsteigtus ant jų žemės jų ar jų prabočių; tos ypatos pasisavino tiesą rupintiesi įėmimais ir teismu dvaruose minėtųjų cerkvių ir klioštorių, perstatinėti kandidatus ant urėdo jų šventikų ir popų ir net atidavinėti savas tiesas kitoms ypatoms ("pravo podavanja"). Tokia tiesa kištiesi į klioštorių ar cerkvių įėmimus primena sistemą "kormlenijų" Maskolijoje. Kartais ainiai įsteigtojų ("ktitorių") pereidinėjo į lotynizmą ar kalvynizmą; o tuomi tarpu jie ant toliaus likosi patronais pravoslaviškų klioštorių ir cerkvių, iš ko kildavo

dar didesnės klastos. Kliōštoriai su jų tėvonijomis, ir įėmimais pavedami buvo valdymui ne tik dvasiškoms ypatoms, bet ir svietiškoms, kurios gyveno juose su savo šeimynomis, beje pačiomis ir vaikais, iš ko piktinosi žmonės. Ypatingai kenkė nuolatinis įsimaišymas kitvierių karalių, nuo kurių tiesiog prigulėjo žymiausiejie lietuviškosios Rusijos kliōštoriai, ir jie atidavinėjo tuos kliōštorius kaipo atlyginimą už tarnystą ypatoms taip dvasiškoms, kaip svietiškoms. Neapsiribuodami kliōštoriais, Lenkijos karaliai, abudu Zygmantu ir Batory, prisisavino ir patį paskyrimą vyskupo ir metropolito, kurius pirmiau rinkdavo dvasiškoji valdžia bendrai su žmonėmis. Patalpinimas ant cerkviškų katėdrų taipgi tapo atlyginimu už tarnavimus. Mažai to, karaliai dar prie gyvos galvos vyskupų ėmė skyrinėti jiems įpėdinius, kurie ir naudojosi iš dalies įėmimu; kartais tokiais žadamais ("narečennyje") vyskupais budavo tiesiog svietiškos ypatos, dar neįšventintos į dvasišką luomą.

Tokios aplinkybės įnešė didoką sugedimą į cerkvišką liteuviškosios Rusijos hierarchiją: joje atsirado žmonės godųs, nenaudos, manantiejie ne apie cerkvės dalykus, bet apie savo įėmimus, o gyvenantiejie pagal papratimus svietiškųjų didikų. Kaip didikai, taip jie kartais išdykavo, vaidus kėlė, su ginklais užpuldinėjo ant kaimynų, antjodinėjo ir grobstė. Tokius hierarchus perstatė antroj pusėje 16-to šimtmečio du vakarinės Rusijos vyskupu: Jonas Krasenskis ir Thēodozius Lazauskis. Mirus 1565 vyskupui Josifui pasiliuosavo katėdra Vladimiro ir Brasčių. Ant jos atsirado du pretendentu: šlėktunas Ivanas Borzobogatas Krasenskis ir Cholmų vyskupas Thēodozius Lazauskis. Karalius Zygmantas Augustas išdavė gromatą ant tos katėdros abiem priešgynom, pirma Krasenskiui, kaipo žadėtam vyskupui, o potam ir Lazauskiui. Pirmas paspėjo anksčiaus pagriebti pylį vyskupo Vladimire. Bet Thēodozius atvyko su skaitlingu apginkluotu tuntu, susidedančiu iš raitininkų ir pėstininkų, su kanuolėmis, ir varu paėmė pylį. Krasenskiui skudžianties, karalius pakvietė Lazauskį į savo teismą; bet tasai neatkako. Tai buvo tėmytinai buinus ir ydingas vyskupas. Jis pats antjodinėjo ant kaimynystos dvarponių, ir grobišavo ant vieškelių, ardė cerkviškus lobius, o šventikus protestuojančius mušė savo lazda. Puolant karališkai valdžiai ir šiaip

respublikos tvarkai, tokie darbai kartais pasilikdavo nenubaustais. Lazauskis susilaukē gilios senątvēs, ir sutinkant Batoriui, pavedē Vladimiro vyskupystę archimandritui Kyjevo-Pečeriškio kliošториaus Meletui Chrebtavyčiui Boguriskiui. Tuomi laiku buvęs priešgyna jo Ivanas Krasenskis gavo nuo karaliaus vyskupystę Lucko ir Ostrogo, su titulu žadamo vyskupo; priegtam perējo dar keletas metų, iki jis, metropolitui reikalaujant, priēmē dvasišką įšventinimą po vardu Jonos. Pasielgimas jo ant katēdros buvo taip-pat nenaudiškas kaip ir Lazauskio: su lobiais ir įēmimais cerkvių jis apsiējo kaip su savo savastimi. Bet jis užbaigē ne taip gražiai. Gavęs į savo valdžią Żidikių kliošторių, Jona Krasenskis taip ēmē jį grobstyti ir ardyti, kad karalius Steponas Batory liepē atimti nuo jo kliošторių ir atiduoti kitai ypatai. Bet Jona užsikrito užimti kliošторių su ginklu ir gintiesi nuo pasiųsto prieš jį kareivių tunto. Tačiaus jis tapo pergalētas (1585 m.). Jona Krasenskis pasimirē banita, išguitiniu. Jo įpēdiniu ant katēdros Lucko ir Ostrogo Steponas Batory paskyrē Kirylą Terleckį, iki šiolaik vyskupą Pinsko ir Turovo, paeinantį iš gan kiltos rusiškos šeimynos. Tas Kirylas Terleckis veikiai tapo vienu iš vyriausių veikējų cerkviškos unijos.

Apsvarstymui cerkviškos netvarkos lietuv. Rusijoje kartais susirinkdavo dvasiški synodai, kaip kad Maskolijoje. Tuos synodus sušaukdavo, leidžiant karaliui, lietuviškosios Rusijos metropolitas, kurs vadinosi metropolitu "Kyjevos, Galičiaus ir visos Rusijos"; jis labai retai tegyveno Kyjevoje, o tankiai sostapylēje Lietuvos, beje Vilniuje, arba Novogrodke. Nutarimai tų synodų ir mēginimai jų įgyvendinti cerkvišką discipliną tankiausiai pasilikdavo be jokių vaisių, labiausiai dēl menkumo valdžios, kokią turējo Kyjevos metropolitas prietaikmiui prie kitų vyskupų. Prieg tam ir patys Kyjevos metropolitai, ant kurių išrinkimo daugiausiai įtekmēs turējo karaliaus ir lietuviškosios Russijos didikai, nevisuomet buvo žmonēmis vertingais. Vienu iš mažiausiai kiltų buvo įpēdinis metropolito Makaro, kurį totoriai užmušē kelionēje iš Vilniaus į Kyjevą (1497 m.), Josifas Bolgarinavyčius, kurs buvo šalininku Florentiškēs unijos ir, velyjant d. kunigaikščiui Lietuvos Aleksandrui,

kalbino jo pačią Eleną Ivanaitę pereiti į katalikystę. Bet jis veikiai numirē. O skaitliuje kilčiausių lietuviškos Rusijos archipastorių buvo Josifas Soltanas, buvęs metropolitu pirmame ketvirtdalyje XVI-to šimtmečio. Bet ir tas uolus, gerai apšviestas hierarchas, remiamas kunigaikščio Konstantino Ivanavyčiaus Ostrogskio, galingiausio iš vakarinēs Rusijos didikų ano laiko, neįstengē sulaikyti Zygmantą I ir jo žmoną Boną, kad nedavinētų rusiškų vyskupysčių ir rusiškų kliōštorių ant "kormlenijų" visokiems ponams ir šlēktunams.

Netvarka cerkvēs lietuviškoje Rusijoje ypatingai pasididino antroje pusēje XVI-to šimtmečio, kada metropolitų sostą užiminējo vienas po kitam: Silvestras Belkevyčius, buvęs karališku "skarbininku" (yždininku) Vilniuje, tiesiog iš svietiškos ypatos pastojęs metropolitu; Jona Prataševyčius (galbut giminaitis žinomo vyskupo Valerijono Prataševyčiaus); Ilja Kučas, pakeltas ant katedros tiesiog iš svietiškų ypatų, ir Onisiphoras Dievočka, pakeltas nē nepagal kanonus, nēsa kilo iš dvejavedžių.

Nemažą įtekmę ant tvirkinimo cerkvēs liet. Russijoje turējo ir ans judējimas, kurs vos nesulamdē Lenkijoje ir Lietuvoje katalikų bažnyčios, beje protestantizmas; prie to judējimo prisišliejo daugelis sąnarių kiltų pravosloviškų šeimynų, kaip Chodkevičiai, Valavyčiai, Sapiehos, Višneveckiai ir tt. Pravoslavai tuomi lengviaus prikibo prie protestonų, kada tiejie — 1) pasirodē jų bandžiuliais kovoje prieš bendrą priešą, beje lotynizmą; o 2) protestantizmas patraukē prie savęs prilankumą todēlei, kad visur sužadino protišką judējimą, pastangas užvezdinti mokyklas ir spaustuves, ir visatinai sukeldino apšvietimą, beje mokslišką ir literatišką veiklumą. Iš protestoniškų išpažinimų ne mažą pasisekimą turējo pietvakarinēje Rusijoje sekta antitrinitarų arba socinijonų. Prie tosios sektos prisidējo pasekējai garsios Novgorode ir Maskvoje herezijos Żydžiuojančiųjų. Pusēje XVI-to šimtmečio vadu tos herezijos, kaip žinoma, radosi Thēodozius Kosoi, kurs, gelbēdamasi nuo bausmēs, pabēgo iš Maskolijos į Lietuvą ir čion atrado labai daug pasekējų, net tarp šventikų ir kitų dvasiškų ypatų.

Smagiu glamonētoju antitrinitariškos sektos Lietu-

voje buvo Vilniaus kaštelionas Jonas Kiška, apsivedęs su dukra kunigaikščio Konstantino Ostrogskio; savo plačiuose lobiuose, lietuviškuose ir baltarusiškuose, jis steigė mokyklas, spaustuves ir daugybes išleido antitrinitariškų veikalų. Tiktai jam pasimirus (1593 m.), perėjus jo turtingiems dvarams į kitas rankas, socinijonų sekta Lietuvoje ėmė pulti. Toje-gi gadynėje socinijanizmas labai paplito ir Volynijoje, kur ypatingai didelį pasisekimą turėjo Thēodozius Kosoi ir jo bendrai. Žinomasai maskviškis išeivis kniazius Kurbskis, toje šalyje begyvenąs, skundžiasi, kad tame laike "veik kuone visa Volynija buvo užsikrėtusi pavietre to mokslo". Pats kunigaikštis, Ostrogskis, uošvis Kiškos, draugiškai susinešinėjo su tulais antitrinitarais. Taip, kada jezuitas Petras Skarga pašventė jam pirmąjį išleidimą savo veikalo apie uniją bažnyčių, kunigaikštis Ostrogskis pavedė parašyti papriešinimą ant tos tēmos tulam Matavilui, skelbējui antitrinitarizmo. Kniazius Kurbskis gavęs egzempliorių to papriešinimo, įsiapmaudijo ir parašė Ostrogskiui išpeikimo gromatą, kam jis mokintinius Photino ir Arijaus stato apgynējais pravoslavų bažnyčios. Bet tie peikimai nepadarē Ostrogskį nedraugu antitrinitarų, kurius jis guodojo ypatingai už jų pastangas žmones prašviesti. Volynijoje socijonizmas žydējo dar ilgiaus negu Lietuvoje ir Baltarusijoje.

Iš visų vakarinės Rusijos skryčių Galičiškē arba Raudonoji Russija labiausiai buvo nuvargusi. Seniaus priglausta tiesiog prie Lenkijos, jau ji šiek-tiek susilenkino ir sukatalikējo, taip jog XVI-me šimtmetyje čion nerandame pravoslaviškų didikų, kaip kad liet. Rusijoje. Kuomet Lvove buvo įsteigta katalikiška archivyskupystē; pravoslaviška ir plati Galičiaus ir Lvovo vyskupystē, talpinanti savyje ir Podoliją, po priglaudimo Galicijos prie Lenkijos pasiliko be savų vyskupų bēgyje daugiaus negu pusantro šimtmečio, ir ją valdē atstovai Kyjevos metropolito, išrinkime kurio turējo įtekmę iš pradžių vietinē svietiškoji valdžia, o po tam Lvovo katalikiški archivyskupai; prie tam šventikai keliaudavo kartais įsišventinti į kaimynišką Moldaviją. Taip dalykams ēsant, žinoma, lotyniškoji kunigija užēmē čion viešpataujantį padējimą ir lotyniškoji propaganda plētojosi beveik be kliučių, o pravoslavija tapo paže-

minta. Galiaus, prašant Galičiaus dvarininkams ir miesčionims, Zygmantas I leido pastatyti Lvove pravoslavišką vyskupą kaipo vikarą Kyjevos metropolito (1539 m.). Pusēje XVI-to šimtmečio ant Lvovo katēdros išrinktas tapo našlys šlēktunas Markas Balabanas. Jis dar prie savo gyvos galvos išsiprašē nuo karaliaus Zygmanto II gromatą tam, kad jam mirus, vyskupystē taptų perduota jo sunui Gregorui, priēmusiam zokone vardą Gedeono. Ir iš tiesų — nors ne tuojau po tēvo mirties — Gedeonas Balabanas aulinkui gavo Lvovo katedrą, nežiurint į priešinimąsi katalikiškojo archivyskupo. Ypatingai susiremti su šiuomi archivyskupu jam atsiējo dēlei įvezdinimo Gregoriškio kalendoriaus. Žinome, kad popiežius Gregoras XIII 1582 m. įvezdino naują kalendorių. Karalius Steponas Batory paliepē priimti tą kalendorių Lenkijoje ir Lietuvoje visiems gyventojams be skirtumo jų tikējimo. Bet tokiam įsakymui labai pasipriešino pravoslavai, tvirtindami, kad tolygus klausimas priguli išgvildenti patriarchui, o ne svietiškajai valdžiai. Caregradiškis patriarchas Jeremija prisiuntē aplinkraštį pravoslavų kunigijai, ragindamas, nepriimti naująjį kalendorių ir velykas švęsti po senovei. Vietomis lotynininkai užsimetē varu priversti pravoslavus priimti. Taip Lvove archivyskupas Sulikovskis liepē, su pagelba apginkluoto tunto, užpečvietyti visas pravoslavų cerkves, idant sutramdyti laikymą dievmaldystēs šventēse pagal senąjį kalendorių. Gedeonas Balabanas prieš šitokią prievartą įnešē protestą į miesto knygas. O potam ant besirenkančio tuomet Varšavos seimo pakvietē Sulikovski atsakyti. Bet čion, tarpininkaujant keletui didikų, jie susitaikino; priegkam Sulikovskis formališkai atsisakē nuo įsimaišymo į reikalus pravoslaviškosios Lvove vyskupystēs. O karalius, matydamas didelį bruzdējimą tarpe Rusinų dēlei naujojo kalendoriaus, atmetē savo paliepimą ir patikrino pravoslavams be kliučių laikytiesi įmonių ir cerkviškų padavimų.

Rusiški Galičiaus dvarininkai, atkakusiejie drauge su Gedeonu į Varšavos seimą 1585 m., šaukē čionai ir metropolitą Onisiphorą drauge ginti interesus pravoslavijos. Metropolitas žadējo atvažiuoti; tačiaus pats neatvažiavo, o tik prisiuntē kokius ten "artikulus". Įžeisti jo pasielgi-

mu, minētiejie dvarininkai pasiuntē jam įskundžiantį raštą. Čion jie tamsiais dažais aprašinējo nesirupinimą jo apie savas avis ir netvarką per jį atsiradusią cerkvēje, ko dēlei pravoslavai dabar kenčią tokią bēdą, kokios seniaus niekados nebuvę, kaip: užpečvietyjimas cerkvių, atēmimas varpų, atidavimas cerkvių į arendą Žydams ar pavertimas jų į lotyniškas bažnyčias, užgriebimas cerkviškų turtų; atidavimas klioštorių šeimynuotiems žmonēms, kurie gyvena juose su pačiomis ir vaikais; įstatymas netikusių vyskupų be synodiškų susirinkimų ir tt. Prie paskutiniojo išmētinējimo toje rašyvoje nurodyta tapo įdomi paveizda netvarkos. Karalius Steponas paskyrē Peremyšliaus vyskupu tulą tijuną Brylskį, žmogų "dievo žodžio nesimokinusį" ir pavaldinį Peremyšliaus starastos, kurs ir valdo cerkviškus lobius; nēsa žadamas vyskupas, kaipo ano pavaldinis, nedrįsta jam prieštarauti. Rašyva prašo metropolito, kad neįšventintų jį į vyskupus iki kitam seimui, kur valstiečiai Peremyšliaus ir Samboro žemēs ketina perstatyti karaliui ir ponams — dumai apie nevertingumą tos ypatos. Bet prašymas Galičiaus valstiečių veltui nuējo. Brylski vis-gi tapo įšventintas, ir iki savo mirčiai (1591 m.) valdē vyskupystę, kurią, mirdamas, paliko dideliame ištvirkime: disciplina (grosas) tarp vietinēs dvasiškijos nupuolē; šventikai neretai buvo dusykvedžiais, įšventino neįstatymiškas sutuokmes ir lengvai draskē įstatymiškasias, kas atsispindējo ant žmonių dorybēs. Įpēdiniu Brylskio ant Peremyšliaus vyskupo katedros buvo Mikolas Kopystenski. Apie jį Lvovo brolija rašē Caregrado patriarchui: "Vyskupas Cholmų, taip-gi ir Pinsko, su pačiomis gyvena, dar-gi ir Peremyšliaus vyskupas su pačia pakeltas į vyskupus". "Kokie šventikai, toki ir popai. Kada popus (daugvedžius ar ištvirkusiai gyvenančius) skundē synode metropolitui, kad jie atsisakytų nuo kunigystos, jie atsakē: tegul pirma šventikai atsisako nuo savo šventikavimo ir paklauso įstatymų, tad ir męs jų paklausysime".

Mat pavojai, gresianti pravoslavijai iš pusēs protestantizmo, o ypačiai iš pusēs jezuitų, prabudino minētają Lvovo broliją iš snaudulio ir iššaukē į energišką kovą, nežiurint į netvarkumą cerkviškos hierarchijos. Svariausiais įrankiais šitoj kovoj tapo brolijos ir mokyklos. Bro-

lijos dygo ir seniau lietuviškoje Rusijoje po vardu "miduvinių"; jos steigiamos buvo miestuose po įtekme paplitusių Magdeburgo įstatymų; bet jų užduote ypatingai tebuvo medegiškas palaikymas tulų cerkvių, ligonbučių ir namų vargšams. Dabar jos ėmė ar persikeitalioti, ar iš naujo dygti, su užduotėmis ypatingai dvasiškomis ir prašviečiančiomis, su mieriu prirengti tinkamus mokytojus ir apgynėjus pravoslavijos, steigti mokyklas, spaustuves, išleidinėti knygas ir tt. Vadais brolijų tapo: Lvoviškė prie cerkvės Uspenijos ir Vilniškė prie klioštoriaus šv. Trejybės. Lvoviškė brolija buvo ir pirma; bet dabar ji tapo atnaujinta ir gavo naujus įstatus 1586 m. nuo Antiochijos patriarcho Joakimo, kurs aplankė vakarinę Rusiją, keliaudamas į Maskvą dėl "milostynės". Dabar kiekvienas įstojantis į broliją šlėktunas ar miesčionis įnešinėjo į brolijos kruzą šešiatą grašių, ir potam davinėjo tulą skaitlių grašių kas met; brolijos apsiėmė gelbėti saviems sąnariams bėdoje, lydėti mirusius brolininkus su žvakėmis į kapines ir tt. Be to, brolijai tapo pavesta galybė netik prižiurėti padorumą svietiškų žmonių ir dvasiškų ypatų, ir jeigu nesitaiso, pranešti vyskupui, bet eiti į kalbas su pačiu vyskupu, jeigu jis elgiasi ne pagal regulas apaštalų ir šv. tėvų. Caregrado patriarchas Jeremija davė Lvovo brolijai tiesas stavropygijos, beje priklusnumą tiesiok nuo patriarcho, o ne nuo vietinio vyskupo. Tos tiesos ir privilegijos neilgtrukus suvaidijo Lvovo broliją su Gedeonu Balabanu. Leidžiant patriarchams, Lvoviškė brolija įsteigė savo mokyklą ir spaustuvę, su slovėniškomis ir graikiškomis raidėmis. Toje mokykloje mokė nevien rašyti ir skaityti, bet ir gramatiką, retoriką, theologiją ir kitus mokslus, tarp ko kito kalbas lotynišką bei graikišką. Tolygios mokyklos ir spaustuvės atsirado Ostroge, lėšomis Konstantino Konstantinavyčiaus Ostrogskio, ir Vilniuje prie brolijos šv. Trejybės. Taigi Rusinai turėjo progą mokintiesi beveik tiek pat, kiek mokė protestonų mokyklose ir jezuitų kollegijose. Ir toks pasimokymas greitai atsigarsėjo atgijimu rusiškos dvasiškos literaturos, ypačiai polemiškos, pakreiptos prieš lotyniškąją jezuitų propagandą. Pro kitus mokytojus (didaskalius) Lvoviškės brolijos mokykloje prasikišo ypač Stepas Ziza-

nius ir Kirylas Trankvillionas. Be to Zizanius pagarsėjo kaipo iškalbingas cerkviškas pamokslininkas.

Kova su lotynizmu labai pasisunkino nelikus Stepono Batorio, apikantraus tikėjime, kada ėmė viešpatauti Zygmantas III, paskilbęs savo katalikišku fanatizmu.

Pastariejie metai viešpatavimo Stepono Batorio, be paprastų vidurinių netvarkų respublikos, pasižymėjo vėl kilusia nuožmia kova dviejų partijų: iš vienos pusės karališkojo numylėtinio visagalingo Lenkijos hetmano ir kanclerio Jono Zamoiskio, iš kitos — brolių Zborovskių, prigulinčių prie labai kiltos ir įtekmingos Lenkų šeimynos. Vienas iš tų brolių, buinus ir neramus ieškotojas avanturų, Samuēlius, už užmušimą urēdininko ištremtas dar karaliaujant Heinrikiui Valois, nežiurēdamas į išgujimo nutarimą, nesiliovē lankytiesi gimtinēje, važinētiesi po pažįstamus ir draugus; dagi svajojo apie tulus užmanymus prieš karalių ir Zamoiskį. Šitasai-gi, budamas tuo pačiu laiku Krokavos starasta, pasinaudojo iš progos, kada atvangus Samuēlius atbrazdējo į ribas jo starastystos; kancleris pasiuntē ginkluotą tuntą, sugauti banitą ir atvesti jį į Krokavos pylį, ir čion sutinkant karaliui, liepē jam nukirsti galvą (26 gegužio 1584m.). Toks nepaprastas Lenkijoje nugalabijimas kilto žmogaus sukeldino didelį trukšmą tarp lenkiškų magnatų ir šlēktos; tatai įsiutino prieš Zamoiskį ir patį Batorį šeimyną Zborovskių su visais jų giminaičiais ir klientais. Bet energiškas karalius ir jo kancleris drąsiai tęsē toliaus pradētąją kovą, mēgindami atnaujinti guodonę įstatymų ir karališkos valdžios tarpe sauvališko luomo ponų ir šlēktos. Kitą metą, beje 1584 m., Varšavos seime pakeltas tapo teismiškas procesas prieš kitą iš brolių Zborovskių, Kristupą, kurį skundē už užmačią pakelti prieš karalių maištą, dēlei ko jis, ēsą, pradējo susinešinēti su Zaporogiškiais, su Germanijos ciesoriumi ir su Maskvos caru. Pats Kristupas į teismą nestojo; nežiurint į visokius protestus, jį pasmerkē atēmimu garbēs ir išgujimu (infamija ir banicija). — Taip pat nenorēdamas buti tēpliotu, šiaudiniu karaliumi ir remti aristokratiją, kuri už niek laikē valdžią

ir įstatymus, Batory vieną iš lietuviškųjų ponų, Gregorą Osika, liepē, nežiurint privilegijų: Neminem captivabimus nisi jure victum, apkalinti ir už viliugiškus susinešinējimus su Ivanu Gresmiuoju nukirsdinti Vilniuje. — Pasiēmęs ant savęs netesētiną užduotę nuslopinti respublikoje partiškąją kovą ir išaugštinti karališkąją valdžią, Batory tuomi pačiu laiku manē vēl nukreipti tautą arba bent šlēktiškąjį luomą į kovą prieš išlaukinį neprietelių ir pagaivinti ją taip plačiu ir garsiu apsiēmimu kaip nauja karē su Maskva, ketindamas jau pamušti visą Maskvos viešpatystę: nēsa mirtis Ivano Gresmiojo ir pasekantis viešpatavimas negabaus Thēodoro Ivanovyčiaus siulē viltį, jog išpildymui tokio apsiēmimo neatsiras nepervaliojamų kliučių. O užkariavęs Maskoliją, Batory manē galēsiąs drauge su kitais krikščioniškais viešpačiais užgulti ant gresmingos Ottomanų viešpatystēs.

Mirtis ištiko Steponą Batorį, kaip žinome, laike šitų chimēriškų užmanymų ir rengimųsi į naują karę. Jis mirē Gartinē 12 d. gruodžio 1586 m., vos 53 metus susilaukęs, po neilgo sirgimo, ko dēlei paskilbo gandas apie užnuodyjimą, už kurį kaltino vieną iš dviejų jo gydytojų — italų.

Tas monarchas, nors buvo jaunystoje išauklētas nekatalikiškame tikējime, nors dalykuose tikējimo buvo laisvamaniu, tačiaus, besibrolaudamas su jezuitais, daug užkenkē dissidentams. Beveik kasdien aplink jį slankiojo jezuitai. Martinas Laterna, garsus tos bendrovēs sąnarys, ējo drauge su juomi kelionēn prieš Maskvą. Ir Possevinį jis labai mylējo, o Skarga turējo prie jo ypatos liuosą prieigą. Buvodamas Vilniuje, labai tankiai lankē jezuitų kollegiją, kurią jis pats iškēlē į akademiją. Tam zokonui jis įsteigē kollegijas Polocke, Terbatoj, Rygoje, Gartine, ir keletą Transylvanijoje. Pagal monarcho paveizdą, Nikalojus Radivilas, vadinamas Siratēle, pakvietē juos į Nesviežių, o Stan. Pocius (Pac), Vytebsko vaivada, į Vytebską, ir kiti kitur juos temptinai parsitempē, ir taip prirengē viską užkoneveikimui dissidentų prie Batorio įpēdinio Zygmanto III.

Mirus kunigaikščiui Albrechtui (1568), Batory kuratėlę ant puspročio Albrechto Fridrikio pavedė Jurgiui Fridrikiui, kunigaikščiui Anspach'o, kurį prisileido ant holdo (nusilenkimo) ir įpėdinystės Prusijoje, su sąlyga, kad išmokės 200000 auksinų.

Kunigaikščiai Prusijos iš jaunesnėsės linijos Brandenburgo.

Fridrikis, *markgrovas Brandenburgo.* **Zofija,** *pati, duktė Kazimiero Jagėliano*

Albrechtas (†*1568*) *kun. Prusijos* - **Jurgis** - **Kazimieras** - **Jonas** - **Vilhelmas** *archivyskupas Rygos*

Albrech. Fridrikis (†*1618*) *kngštis Prusijos.*

Jurgis Fridrikis *kuratorius Albr. Fridrikio.*

Dar pamineti reikia, kad karalius Batory Lenkijoje įsteigė pėstininkus, vadinamus rinktiniais (piechota wybraniecka).

Zygmantas III. Vaza.

(1587 — 1632).

Užstojus bekaralybei, tuojau prasidėjo savitarpinės imtynės tarp partijų, kurios atsižymėjo pereitais metais; vienos vadu buvo hetmanas ir kancleris Jonas Zamoiskis, o kitos — broliai Zborovskiai, beje Jonas, Gniezno kaštelionas, ir Andrius, priedvarinis maršalkas. Varšaviškiame konvokacijos seime, vasario mėn. 1587 m., šalis Zborovskių paėmė viršų, iš dalies todėl, kad prie jos prisidėjo Gniezno archivyskupas arba primas, persenėlis Karnkovski — augščiausioji valdžia laike bekaralybės. Andrius Zborovski, kaipo priedvarinis maršalkas, buvo vadu ceremonijų šitame seime. Senate vyriausia atrama šitos partijos buvo Górka, Poznaniaus vaivada, o pasiuntinių trobesyje iškalbus referendorius Čarnkovski (atsižymėjęsis Liublino seime 1569 m.); šis, nors jau apakęs, perkunavo savo kalbose Zamoiskį, ir reikalavo paskirti teismą ant jo už neteisų nubaudimą dviejų brolių Zborovskių. Bet hetmanas pasinaudojo iš kariumenės respublikos, ėsančios po jo vada, ir užėmė gresmią stovenę prietaikmiui prie savų priešgynų. Partija Zborovskių, dar pirmiau turėjusi susinešimus su Austrijos dvaru, pastatė kandidatu ant Lenkijos sosto vieną iš Austrijos erchercogų. Šitąjį kandidatą parėmė ir popiežiaus lėgatas Hannibalius, archivyskupas Kapuos. O partija Zamoiskių, pagal velijimą našlės karalienės Onos Jagėliunaitės, stojo už jos seserėną, Švedijos karalaitį Zygmantą (sunų karaliaus Jono Vazos ir Katarinos Jagėliunaitės).

Kuomet Lenkai pasidalino tarp dviejų pretendentų ant sosto, lietuviškiejie *) arba, geriaus sakant, vakarinės Rusijos ponai ir šlėkta palinko ant pusės trečiojo pretendento,

*) Liet. dissidentai laike bekaralybės stengėsi savas tiesas ir valnastis seimuose konvokacijos ir elekcijos sudrutinti, užsivarinėjimus jezuitų sustabdyti, jų įtekmę nusilpninti, o net iš daugelio vietų išvaryti. Nikalojus Manvydas Dorogostaiskis, Polocko vaivada, išvijo juos iš Polocko; Kristupas Radivilas, Vilniaus vaivada, kniazius Prunskis, Chlebavyčius, Abromavyčius, Noruševyčius, ir kiti kilti kalvyniškiai Lietuvos energiškai stengėsi prieš užmačias vyskupų ir jezuitų, kurie, kaip paprastai, laike bekaralybės, tykiai susiskliautė, žiurėdami ramiai, kaip dalykai virs. Vienok liet. magnatai uoliai rėmė Zygmantą, augintinį jezuitų, išskyrus Radivilus, Aleksandrą kniazių Prunskį ir keletą kitų, kurie dėl naminių nuožvalgų velyjo pasodinti ant Lenkijos sosto Maksimilijoną, Rakuzos archikunigaikštį. Lietuviškoji-gi šlėkta, iš didelės dalies dar kalvyniškai socinijoniška ar cerkviška, velyjo matyti lenkišką karuną rankose Thēodoro, caro Maskolijos.

Maskvos caro, ir paslankiai įsileido į šnekas tame reikale su Maskvos bajorais. Ivano Gresmiojo, kurs juos baidė savu liutumu, nebuvo jau gyvo, o susivienyjimas su Maskolija jiems išrodė ēsąs naudingu. Maskvoje labai prisidingējo išrinkimo Švedijos karalaičio, iš ko galētų įvykti suvienijimas lenkiškai lietuviškosios viešpatystēs su Švedija, ir todēl išsiuntē į seimą didelę pasiuntinystę, kurios vadais buvo bajoras Steponas Godunov, kniazius Fedoras Trojekurov ir djakas Vosylius Ščelkalov. Maskvos vyriausybē, jeigu aprinktų Thēodorą Ivonavyčių, žadējo nekuštinti šlēktiškų privilegijų, apdovanoti ponus žemēmis savoj viešpatystēje, apmokēti skolas Batorio samdytiems Vengrų kareiviams (100.000 auksinių) ir tt. Iš savo pusēs lietuviški ponai pasakē pasiuntiniams, kad dēl išrinkimo Thēodoro reikią pergalēti tiktai tris kliutis, "perkirsti tris kalades", paristas iš pusēs lenkiškųjų ponų. Šitiejie reikalavo: 1) kad viešpats karunuotas butų Krokavoje, katalikų bažnyčioje; 2) kad savam titule rašytųsi pirma Lenkijos karaliumi ir didžiu Lietuvos kunigaikščiu, ir 3) kad atmainytų savo tikējimą ant katalikiškojo. Ir šiuomsyk, kaip prie dvaro, Maskvos vyriausybē nenorējo mētyti pinigus ant paprakų; pasiuntinystē apsiējo tik pašnekomis ir žadējimais. Vienok, kada prieš rinkimo seimą ant lauko pas Varšavą tapo pastatydinti trįs vēlukai, Maskviškis su kepure ant viršaus, Austrijos su skrybēle ir Švedijos su silke, tai žymi dalis šlēktos susirinko aplink Maskvos papartį. Bet vos prasidējo sušnekos pasiuntinių su Lenkijos ponais ir su Lietuviais - katalikais, tuojau pasirodē, kad perkirsti tris minētasias kalades nebuvo jokiu budu galima. Ypačiai apie atmainymą religijos Maskvos įgaliotiejie nenorējo nē girdēti, ir todēl sušnekos su jais pasibaigē tiktai pasiilginimu sątaikos.

Tokiu budu rinkimų kova susicentravo aplink du pretendentu, Austrijos ir Švedijos. Abi šali atkako į elekcijos seimą su geroka ginkluota spēka. Vieną syk dalykai vos ne atējo iki mušiui aplink senatoriškąją šētrą, stovinčią vidur lauko. Tiktai pastangoms primaso pasisekē pačioj pradžioj sustabdyti tą mušį. Potam Karnkovski liepē sudeginti sukruvintą šopą. Jis pats perējo į pusę Zamoiskio, ir tuomi suteikē jai persvarą. 19 d. rugpjuties 1587 m. rata Za-

moiskio, susidedanti labiausiai iš Maž-lenkių ir pietinių Rusų, apšaukē karaliumi Zygmantą; Lietuva pristojo prie jo kaipo prie ainio savos dinastijos. Princas su hetmanu kako į bažnyčią šv. Jono, kur ir atlaikē padēkavonēs maldas ant garbēs naujai aprinktojo karaliaus. Bet rata Zborovskių, susidedanti labiausiai iš Did-lenkių, nepripažino šito aprinkimo; ir po trijų dienų, Kyjevos vyskupas Jokubas Voroniecki, apšaukē karaliumi erchercogą Masimilijoną, vieną iš brolių ciesoriaus Rudolpho II, o kardinolas Radivilas dēlei to aprinkimo užgiedojo Te Deum laudamus Bernardinų bažnyčioje Varšavoje. Išsiųsti tapo pas Maksimilijoną su pranešimu apie aprinkimą ir užprašymu ant sosto Jokubas Voroniecki, Kyjevos vyskupas, Jonas Zborovski, Gniezno kaštelionas, ir Aleksandras kunigaikštis Prunski. Tuomi tarpu Zamoiskis sutarē su Švedų pasiuntiniais sąlygas, beje pacta conventa, kurių svarbiausia buvo: tegul Švedų vyriausybē nutaria su Lenkija patektiną sątaiką ir atiduoda jai Estoniją. Abu princu, ir Zygmantas ir Maksimilijonas, priēmē aprinkimą ir sutiko ant paduotų kožnam sąlygų. Dabar kilo klausimas, katras iš jų suspēs pirmiau pributi į Krokavą ir apsivainikuoti. Maksimilijonui buvo daug arčiaus; su nedidele kariauna jis patraukē į Lenkiją, tikēdamas, kad sudrutins jį prisidējimas lenkiškų šalininkų. Jau jis prisiartino prie pačios Krokavos; bet Zamoiski nesnaudē ir išsirengē ant energiško atspyrimo. Atmuštas po nenusisekusio antpuolimo, Maksimilijonas atsitraukē į Čęstochavą, laukti naujų prigelbētojų. Tame laike Zygmantas išsēdo Gedanoje; iš čion, po priedanga kareivių tunto, skubinosi į Krokavą, kur ir atkako laimingai. Vainikuotas čion tapo primaso Karnkovskio 28 d. gruodžio 1587 m. Potam šalis Maksimilijono ēmē žymiai mažēti; daugelis Lenkų pametē jį ir kako pas naująjį karalių ieškoti jo mylistų. Zamoiski su pažymia spēka ištraukē į kelionę prieš Maksimilijoną. Tasai atsitraukē į Silēziją ir stovējo pas Byčiną. Zamoiski drąsiai perējo per rubežių, užgulē ant priešininkų ir sumušē juos (13 d. sausio 1588 m.). Ant lauko Byčiniškio mušio buvo rasti 1800 lavonų su paskustomis galvomis pagal Lenkų ir Vengrų paprotį ir 1200 su nukirptomis vokišku budu. Tuojau Zamoiski apgulē Byčino pylį, kur užsidaręs buvo Maksimilijonas, ir erchercogas

priverstas tapo pasiduoti nelaisvēn. Ilgainiui, reikalaujant Austrijos rumui ir Romos kurijai, jis tapo paleistas iš nelaisvēs, ir nors, priešingai sulygimui, nesiliovē vadintiesi Lenkų karaliumi, tai vis-gi darē be jokios sau naudos. Pergalē pas Byčiną sudrutino lenkiškai lietuvišką vainiką ant galvos Zygmanto III.

Ypatoje jauno Švedų princo ant lenkiškai lietuviško sosto atsisēdo aiškus proto aprubežiavimas, suvienytas su aklu atsidavimu popiežiui ir katalikų bažnyčiai. Ir tokia pobudžio apibrēža tinka visam šitam ilgmetiniam viešpatavimui. Respublikai neteko jokių vairesnių naudų iš šito aprinkimo: vyriausioji sąlyga, beje atidavimas Estonijos — kur susivienyjusios butų visos žemēs Vidžemiškio zokono po Lenkijos valdžia — netapo išpildytas Švedų karalių, ir pati sąjunga su Švedija netik neįvyko, bet, priešingai, potam atsisakymas Švedų - protestonų pripažinti savo karalium Zygmantą kaipo atkaklų kataliką, privedē prie nedraugingumo abiejų šalių. Trukumu rasmo, o taip-gi nerangumu ir nemitrumu iš pažiuros, naujas karalius iš pačių pradžių Lenkijoje labai nepatiko. Prie pirmo su juomi pasimatymo, Zamoiski nustebo atkakliu tylējimu ir šaltumu 20-metinio Zygmanto, taip jog vienam savo draugui jis pasakē: "kokį nebylį pasiuntē mums nelabasis"! Tas pats Zamoiski, kuriam Zygmantas galējo pasidēkavoti už savo vainiką, pirmas prityrē ant savęs jo juodą nedēkingumą. Pavyduoliai kanclerio ēmē įkalbinēti karaliui, kad spēka ir ženklumas jo didiko užtemdino paties karaliaus ypatą ir kad jis atvirai stengiasi karalių pastatyti po savo nuolatine įtekme. Zygmantas patikējo toms pašnabždoms, po įvairiomis priedangomis ēmē prašalinti iš dvaro vyriausius šalininkus kanclerio, o potam savo atviru neprilankumu privertē atsitolinti ir jį patį, ypatingai po apsivedimo su Austrijos erc-hercogiute Ona, kuriam apsivedimui veltui priešinosi lenkiškai patrijotiškoji partija Zamoiskio. Artimiausiomis prie karaliaus ir įtekmingiausiomis ypatomis pastojo jo priedvariniai kunigai — jezuitai (Golynskis, Laterna, Kvadrantinas etc.), tarp kurių buvo taip-gi žinomasai Petras Skarga. Įtekmē jų neužtruko atsispindēti prietikiuose naujo karaliaus prie dissidentų abelnai ir prie pravoslaviškos Rusijos atskirai.

Jezuitai rodē savo didelį džiaugsmą iš aprinkimo Zygmanto III visose lietuviškose ir lenkiškose kollegijose, bet labiausiai Vilniuje 1589 m., kada Zygmantas III, norēdamas pasimatyti su savu tēvu, Jonu III Švedijos karaliumi Reveliuje, atkako į sostapylę Lietuvos. Ulyčioje, kuria į Vilnių atvažiuodamas, turējo keliauti, pastatē triumphališką lanką, iš kurio bokštelių keturi aniuolukai pasveikino atkankantį monarchą lotyniškomis eilēmis. Kada į patį bromą to lanko važiavo, šeši vaikiščiai, kiekvienas atskirai, pakēlē džiaugsmo riksmą; vienas: Ilgai gyvuok Zygmante! kitas: Sveiks karaliau ir tt. Ant paties lanko patalpino visokias tepliones, perstatančias paveikslus Jagēliunų, herbus lenkiškų provincijų ir tt. Už tai Zygmantas III, po kelių dienų pabuvojimo Vilniuje, prisileido jezuitus ant audiencijos, kur jie ir jų mokintiniai *) lotyniškai rentē, lygindami monarchą išmintyje su Saliamonu, drąsoje su Aleksandru Didžiu ir tt. Ant rytojaus po tos audiencijos karalius aplankē kollegiją ir universitetą, kurio sienas padabino visokiomis eilēmis garbei svečio, kalbose lotyniškoj, graikiškoj, hebrajiškoj, išpaniškoj, itališkoj, prancuziškoj, vokiškoj, angliškoj, lenkiškoj ir lietuviškoj. Taip garbindami silpną monarchą, jezuitai patraukē širdis liaudies, net dissidentų, kurie kaskart labiaus ēmē augštinti mokslą zokono ir savęs klausinējo: kodēl-gi jų kunigai nieko tokio padaryti negali?

Zygmantas III, tekdamas ant Lenkijos sosto, pasistatē — arba geriaus jezuitai apibrēžē plianą, nuo kurio nē žingsnio neatstojo, plianą išnaikinimo kitverių Lenkijoje. Apsisiautē jezuitais, kurie jo mintis valdē despotiškai, o jeigu ko jie nestengē, tai prie jo širdies prisigriebē per tetą jo Oną, arba per pačias Oną ir Konstanciją. Taip antsēdę ant silpno monarcho, suorganizavo jo dvare tikrą karę prieš skirtvierius. Apsisiautē karalius uoliausiais katalikystēje ministrais, kaip va: Bobola, Stan. Alb. Radivilas, Levas Sapieha ir k. Mirus kokiam dissidentui, jo urēdus ir starastijas atidavinējo katalikams, draugams jų zokono. Kiltuosius skirtvierius, kurius negalima buvo išstumti iš se-

*)Tarp mokintinių buvo: Nikalojus Pocius, Jonas Komparskis, Jurgis Tiškevyčius, Kristupas Vesolovskis, Heinrikis Gvalevskis, Grigas Svięcickis, Andrius Olajus, Seb. Makauskas, Baltrus Grochovskis, Stepas Zborovskis, Valavyčius, Abr. Krzevskis ir Aleks. Rajeckis.

natorių krēslų, iš urēdų ar dvaro, stengēsi atversti į katalikystę, nežiurint į įrankius. Atvertinējimas kitvierių jiems tuom labiaus sekēsi, kad kollegijos jų pasidaugino *) prie Zygmanto III be mieros, ypačiai Lietuvoje, o skaitlius jų mokintinių pakilo iki 10000 galvų. Su pagelba tų kollegijų, pereidinējimas skirtvierių į katalikystę, kartais iš persitikrinimo, tankiaus dar dēl svietiškų nuožvalgų prie karaliaus, kurs tokius pereidinējimus visokiais budais apmokējo, labai sutankējo Lenkijoje ir Lietuvoje ir suteikē čion katalikystei persvarą ant protestantizmo. Priegtam Lenkai smalsčiai jau ēmē smerktiesi į Lietuvos urēdus, nors tatai dar ne labai gerai jiems sekēsi.

Augštesni urēdai, kaip senatorių, infulų, dignitorių ir tt., pagal aktą unijos ant pamato senų tiesų ir privilegijų, nesykį patvirtintų, turējo tekti Lietuviams iš gimimo arba ypatoms, Lietuvoje apsigyvenusioms. Kad Lietuviai gynē savo privilegijas, parodo seimo konstitucija kaslink Vidžemio starastų, kur liepta buvo, kad pusē tokių starastų butų Lietuviais ir kad mirus lietuviškamjam starastai, taptų paskirtas į jo vietą Lenkas, o mirus lenkui — lietuvis. Dabar taip-gi, kada Zygmantas III nominavo ant Vilniaus vyskupo Bernardą Maciejevskį, Lietuviai privertē jį atsisakyti nuo vyskupystēs, tai-gi ir nuo senatorystos krēslo laban Abraomo Vainos, ukēso did. kunigaikštystēs *).

---

*) Valdant tam monarchui, kilo kollegijos ir mokyklos jezuitų: Kražiuose, Gartine, Duenaburge, Oršoje, Plocke, Varšavoje, Kamienee Podolijos, Lucke, Peremyšliuje, Toruniuje ir tt., o priegtam skaitlius namų professų ir missijų taip pasididino, jog 1608 m. reikējo iš jų padaryti dvi provinciji, beje lenkišką ir lietuvišką. Provincijolu pirmosios tapo Petras Fabricius, antrosios-gi Povilas Boxa ar Bakšys.

Pagal Juvencių, lietuviškoje provincijoje jezuitai turējo 1616 m. kollegijas ir namus: Domus professa Varšavoje ir Vilniuje; ten kollegija ir novicijatas. Kollegijos: Braunsberge, Pultuske, Nesvieziuje, Polocke, Rygoje, Terbatoje, Oršoje, Lumžoje, Kražiuose. Rezidencijos: Plocke, Smolenske. Ypatų iš viso buvo 336.

1741 m. liet. provincija turējo kollegijas: Braunsberge, ten ir popiežiškē bei dijacezališkē seminarija; Gartine, Kaune, Kražiuose, Lumžoje, Minske, Nesvieziuje, Collegium ir domus tertiae probationis Naujapylēje, Oršoje, Pinske, Plocke, Polocke, Pašiaušyje, Pultuske, kollegija ir missija, Rešliuje, Slucke, kollegija ir seminarija; Varšavoje domus professa ir kollegija, Vilniuje dom. prof. ir collegium academicum, novicijatas, domus tertiae probationis, popiežinē seminarija, Vytesbēje, Žodiškiuose. Kollegijų iš viso 24. Rezidencijų 8, beje: Bobruiske, Drobičyne, kur buvo ir konviktas, Duenaburge, Ilukštēj, Mintaujoje, Mstislave, Mohyliave, Slanime. Missijų 47. Ypatų 998. (Lukoševyčius).

PASARGA: Štai ką apie tą kovą randame pas A. Prochaską ("Archivum domus Sapiehanae", 1892, I tome): 1590 Vilniaus vyskupas kard. Radivilas tapo Krokavos vyskupu. Lenkai užsimanē Vilniaus vyskupystę atiduoti Lenkui. Lietuvos didžiunai tame smarkiai priešinosi. 1595 m. Sapiehai teko buti Varšavoje. Štai Lenkijos kancleris Zamoiski atsiunčia jam nuo karaliaus prispausti pečvietę ant nominacijos Lenko Maciejovskio į Vilniaus vyskupus, paaiškindamas, kad Vilniaus vaivada Radivilas tinkąs ant tokios nominacijos. Kancleris-gi raso gromatą į vaivada, kur tarp kitko sako: "Dabar, tapus mus Lietuvini Krokavos vyskupu, galima butų tiktai šiam sykiui tikti an šito, bet ne kitaip, kaip pagal seimo nusprendimą, idant ateitēje nebutų abejojimo, jog ant visų urēdų Lenkijoje turi buti skiriami Lenkai, o Lietuvoje — Lietuviai". Regimai su šitokia nuomone vaivada sutiko, kas matyt is kitos gromatos Sapiehos tą patį mēnesį. "Man patinka, raso

Vazų šeimyna.

Gustavas, *karalius Švedų.*

Jonas III *(1568 - 1592)* — Karolis IX (*1604 - 1611*)

Žygmantas III, *karalius Lenkų.* — Gustav Adolf *(1611-32).* Katarina *už Jono Kaz., knšČio Dvitiltēs.*

Vlad. IV. Jonas Kaz. Karolis Ferdinand. *vyskupas* Ona Katarina *už Filipo Vil. kn. Neuburgo* — Christina *(1634-54)* — Karolis X Gustavas *(1654-1660)*

Ona *už Hein. Juliaus kngščio d'Enghien* — Karolis XI *(1660-97)*

Karolis XII *1697-1718*

Žvilgterkime dabar, nors trumpai, į prietikius Zygmanto III su kaimyniškomis viešpatystēmis. — Borys Godunov liepē Uglyčiuje nugalabyti brolį Thēodoro Ivanavyčiaus, Dimitrą, ir pasimirus Thēodorui (1598 m.), pats užēmē sostą išgesusios šeimynos Riurikaičių Maskvoje. 1600 m. dēl sušnekų apie patenkančią sątaiką atkako nuo Zygmanto III pasiuntiniai į Maskvą, kurių vadu buvo lavus diplomatas liet. kancleris Levas Sapieha. Tuos pasiuntinius ten laikē lyg apkalinę, apsiautę pristovais, neleisdami jokių susižinojimų su pašalinēmis ypatomis; sąkalbos traukēsi beveik per metus, ir maskoliai, nelaimēję nusileidimų kaslink Livonijos, sutarē 20-metinę sątaiką.

Bet Godunov (kaip kad Ivanas Gresmusis su Magnu) užsimanē dar laike tų sušnekų Livoniją padaryti vasališka valstija ir pasodinti ten svetimžemį princą, apsivedusį su rusiška cariute. Su tuomi mieriu Borys (1599 m.) parsikvietē į Maskvą princą Gustavą, sunų nuverstojo nuo sosto Švedų karaliaus Erikio XIV ir besibastančio kaipo išguja po Europą. Kaipo pusbrolis Zygmanto III ir

kancleris, tamistos užmanymas išleisti įstatymą, kad nē vienas iš musų Lietuvių po dideliu atsakymu nedrįstu imti vietą Lenkijoje ir kad nē vienas Lenkas neitų ant vietų pas mus, palikus vienok dabartinį Krokavos vyskupą ant vietos. Duok Dieve, kad męs butumēme toki laimingi, kad Lenkai ant to tiktų". Kova už Vilniaus vyskupystę suarzino abi pusi smarkiai. Sausyje 1596 m. kancleris rašo vaivadai iš Krokavos: "Nenoriu tamistai rašyti, kokioje meilēje ir garbēje laiko mus Lenkai, taip toji vyskupystē mus suarzino; o kad tai ji nebutų liuosa!" Kitoj gromatoj Sapieha pasakoja, kaip jį norējo priversti prispausti pečvietę prie minētosios nominacijos, kaip meldē, prikalbinējo, keršyjo, o bet-gi jis nepasidavē. Kitu tarpu iki kancleriui ateina gandas, buk rengiasi siųsti į Romą nominaciją su Lenkų pečviete: tenai, mat, nepermanysią, ar tai Lenkų ar tai Lietuvių pečētis. Sapiehą baimē ima dēl tokio precedento: gavus Lenkui šitokiu budu Vilniaus vyskupystę, pradēs tokiu pat budu skirti Lenkus vaivadomis, starastomis.... tik pradžią sunku padaryti! Ant galo pagalios bet-gi karalius paskyrē Lenką Maciejovskį Vilniaus vyskupu. Vilniečiai, matyt, rengēsi ne per meiliai pasitikti naujai paskirtąjį vyskupą, kadangi Maciejovski pats atsisakē nuo paskirtos jam vietos. Lietuviams neapsileidus, 1600 m. Vilniaus vyskupu tapo paskirtas Lietuvys Vaina. Kaip tad veikiai po Liublino unijos apsireiškē Lietuvių "separatizmas", kurį lenkai prikaišioja mums iki šiai dienai!

nepotis Karolio IX, Gustavas buvo pavojingu priešgyna vienam ir kitam. Godunov ketino išleisti už jo savo dukterį Ksēniją, o iki Livonija netaps atimta, pavedē jam Kalugą su keletu miestų. Bet Gustavas neįtiko: 1) jis nenorējo, pametęs katalikystę, priimti pravoslaviją, ir 2) nenorējo atsižadēti nuo tulos apsivedusios vokietēs. Už tokį atkaklumą Godunov atēmē nuo jo Kalugą ir pavedē jam suardytą Uglyčių; aulinkui, riaušių laike, jis mirē Kašine (1607 m.).

Tuomi tarpu Rusijoje radosi zokoninkas bazilionas, kurs, sakēsi, ēsąs caraičiu Dimitru ir panudino Sandomieriaus vaivadą Jurgį Mnišech, pasipiršdamas prie jo dukters Marinēs. Krokavoje jis priēmē lotynišką tikējimą, žadējo įvesdinti katalikystę Maskolijoje, ir mirus Godunovui (1605 m.), remiamas Zygmanto ir magnatų, apēmē carų sostą. Apsivedē su Marine, kuri, lydima tunto iš ponų ir šlēktos, iškeliavo į Maskvą. Kniaziai pakēlē maištą, Dimitras tapo užkoneveiktas; naujasai caras, Vosylius Šuiskis, liepē jo pačią su kitais Lenkais uždaryti kalējime. Dabar kitas netikras Dimitras artinosi prie Maskvos su tytveika lenkiškų liuosnorių. Zygmantas apskelbē carui karę ir traukē pas Smolenską. Hetmanas Zólkievski pas Klušiną (1610 m.) sumušē Švedus, beeinančius Smolenską atkirsti. Bajorai detronizavo carą Vosylių ir išdavē jį su broliu Dimitru Šuiskiu Zólkievskiui; siulē Maskvos sostą karalaičiui Vladislavui, apsergēdami sau neužkabinimą graikiškos religijos ir tiesą Neminem captivabimus. Palikęs Maskvoje įgultinę po vada Alex. Gosievskio, Zólkievski grįžo su suiminiais į Smolenską, apgultą karaliaus. Zygmantas pareikalavo vainiko sau. Smolenskas pasidavē (1611 m.), bet bajorai nenorējo Zygmanto, žinomo religiška netolerancija, net atsiēmē atgal prižadējimus kaslink aprinkimo karalaičio. Bajoras Lepunov, kniazius Požarski ir miesčionis Minin sukurstē Maskvoje pamišimą prieš Lenkus. Varšavos seimas neužgyrē Zygmantui mokesčių karei su Maskva. Patrauktinē kariumenē, negavusi algos, neklausē vadovų. Lenkų įgultinē Maskvoje, skvirbinama bado, turējo pasiduoti. Nepagerino situacijos nei asabiškas išsirengimas Zygmanto su karalaičiu Vladislavu. Maskvos patrijotai pakē-

lē ant carų sosto Mikolą Thēodoraitį Romanovą (1613 — 45), sunų metropolito Filarēto. Porą metų vēliaus seimas jau rēmē karalaitį Vladislavą: šturmas Maskvos nenusisekē, nežiurint į gelbējimą hetmano "zaporoginių" kazokų, Petro Sagaidačnio. Tarpininkaujant d. lit. kancleriui Leonui Sapiehai, Vladislavas sutarē su caru Dyvilinę sądorą 16 metų (1618 m.), per ką Lenkija laimējo parubežinį ruožtą su Smolensku, Novgorodu Sievierskiniu ir Černygovu. Taip tai Maskva neparējo į uniją su Lenkija: Zygmantas III augščiaus kēlē katalikystę negu laimę tautos ir po įtekme jezuitų nenorējo unijos, užlaikant religijos valnybę. Nuo to sykio maskoliai pradeda neapkantoti Lenkų.

Dar aršiaus nusisekē Zygmantui III karēje, kilusioje dēlei tēvoniško sosto Švedijos. Karolis Sudermandiškis apēmē pirma Estoniją, potam įsigriovē į Vidžemį ir užēmē žymesnius miestus, be Rygos (1601), nežiurint į pastangas hetmanų Jono Zamoiskio ir Karolio Chodkevyčiaus. Karolis apsiskelbē karaliumi Švedijos (1604) ir atliko kelionę prieš Rygą. Chodkevyčius pergalę laimējo pas Kirchholmą (1605). Karę, pertrauktą mirtimi Karolio IX (+1611), tęsē toliaus įpēdinis, jo sunus Gustavas Adolfas. Paēmē Rygą ir kitus miestus Vidžemio ir pagrasino net Gedanai. Zygmantas atmetinējo sąlygas priešininko, geizdamas atgauti Švediją ir išnaikinti joje protestantizmą; kurstē jį Austrija ir Išpanija. Gustavas Adolfas gavo pagelbą nuo lēnininko Lenkijos, kunigaikščio Prusų, Jurgio Vilhelmo, įsismerkē į karališkus Prusus ir įēmē žymesnius miestus be Toruniaus ir Gedanos. Galiaus Prancuzija ir Anglija patarpininkavo sudējime ginklų: Altmarke, artymais Štumo, įvyko 6-metinē sątaika (1629). Švedai pasilaikē savo rankose laimikius Vidžemyje ir keletą prusiškųjų miestų!

"Iš tikro (Lietuva ir) Lenkija po 45 metine valdžia Zygmanto III nukentējo labai daug. Pirklyba, pramonē ir žemdirbystē nupuolē ir visur, be rumų galingosios šlēktos, matēsi vargas; — net mokslai nuējo taip pat, kaip visa valstija, atgal. Blizgēsis kelių didžių vyrų nedaug ką ženklino visuomenei: universitetai perējo į nagus jezuitų, kurie savo mokintinius laikē dvasiškuose pančiuose. Ge-

riausias įrėdnes protestonų naikino jezuitai ir jų draugas — karalius. Kunigų valdžia iš naujo pasikėlė ir apsiaupė viską mažne tokia pat tamsybe, kokia viešpatavusi buvo pirm šimtų metų. Sudarai draugijos rėdo tapo sudraskyti: visur valdė šlėkta pagal savo patikimą, spaudė žemesnius luomus, darė sądoras savo valia, nors tos, dėl vienvalinių karių, negalėjo įvykti. Kazokams įgriso suderybos su Lenkija tuomi labiaus, kuomi labiaus juos jezuitai ir kiti kunigai dėl religiškų įmonių persekiojo, o ant maišto ir karės su Lenkija pasirodė tuomi labiaus palankųs, kuomi labiaus jų senos tiesos ir laisvės buvo tramdomos" (Goehring).

Nors prie savo vainikavimo Krokavoje Zygmantas III, tarp kitų punktų, prisiekė ginti laisvę tikėjimo dissidentams ir ne katalikams, bet toji prisieka nė kiek netramdė jam veikiai potam pradėti ilgą, alsinančią karę prieš Rusų pravoslaviją; prie to jis pasirodė uoliu įrankiu savų patarėjų, jezuitų.

Liublino unija 1569 m., sudrutindama politišką prigludinimą lietuviškosios Rusijos prie Lenkijos, atidarė plačius kelius įtekmei tosios kulturiškuose prietikiuose, o ypačiai religiškoje skrytyje. Pasekmingai atvertinėdami kiltas šeimynas iš protestantizmo ir pravoslavijos į katalikystę, jezuitai nebenorėjo daugiaus apsiriboti augštesniuoju luomu, o užmanė ir visą Rusų tautą cerkvės prietikiuose pavergti popiežiškam sostui. Kadangi umai verčiant į katalikystę žmonės imtų kelti riaušes ir maištus, tai ėmėsi už suvienijimo bažnyčių, beje pakėlė klausimą apie įvykdinimą Florentiškės unijos. Su tuo mieriu žinomasai Skarga dar 1569 m. parašė knygą "Apie vienybę Dievo bažnyčios po vienu piemeniu ir apie graikiškąjį nuo tos vienybės atsitraukimą", kuri knyga dukart tapo lenkiškai išleista (1577 ir 1590 m.). Kadangi siulomoji unija paliko pravoslavams jų įmonius ir dievmaldystę cerkvoslovėniškoje kalboje, o reikalavo tik, kad popiežius butų pripažintas galva, tai daugelis pravoslavų pasitiko ją gan meiliai. Patsai garsus užstavinėtojas pravoslavijos, kunigaikš-

tis Konstantinas Konstantinavyčius Ostrogski, su paprasta sau trumparegyste, iš pradžių buvo prilankus tai minčiai, ir tikējosi su Romos kurijos pagelba įvesdinti tvarką ir gerovę tarpan patvirkusios hierarchijos vakarinēje Rusijoje. Mintis apie bažnytinę uniją nederējo iki Zygmantui III; dabar ji greitai artinosi prie įvykdinimo, ir veikiai rado nuoširdžius sądarbininkus tarpe pačių lietuviškosios Rusijos hierarchų.

1588 m. pirmu kartu aplankē Rusiją Caregrado patriarchas, kurio vyriausiąją valdžią ant savęs nuo senų laikų pripažino rusiškoji hierarchija. Patriarchas Jeremija, keliaudamas į Maskvą, pakreipē savo kelionę į Lenkiją ir Lietuvą, gavęs per kanclerį Joną Zamoiskį nuo karaliaus gromatą liuosam pervažiavimui per šitą šalį. Jis sustojo Vilniuje, kur pravoslavai priēmē jį su didele pagarba ir kur savo pečviete jis patvirtino įstatus neseniai įsteigtos brolijos šv. Trejybēs. Bet neilgai pabuvęs Lietuvoje, Jeremija skubinosi į Maskvą. Į metus laiko, kada namon grįžo iš Maskvos, jis Vilniuje apsistojo ant ilgiaus ir užsiēmē sutvarkinti lietuviškos Rusijos metropoliją, gavęs leidimą nuo karaliaus Zygmanto III. Jis sukvietē dvasišką synodą į Vilnių ir numetē netikusį metropolitą Onisiphorą Dievočką kaipo dusykvedį (liepos mēn. 1589 m.), o į jo vietą įšventino Minsko klioštoriaus Voznesenjēs archimandritą Mikolą Ragozą, paskirtą paties karaliaus Zygmanto III (pašnabždant jezuitams). Bet išgirdęs nupeikimą naujo metropolito, jis sumanē pataisyti savo klaidą tuomi, kad šalymais jo įsteigē urēdą savo ekzarcho, su kuriuomi metropolitas turējo dalintiesi sava valdžia. Į tą urēdą jis pakēlē lavų, guvų ("apgavingą kaip biesas", anot lietopisēs) Lucko vyskupą Kirylą Terleckį. Už tai Mik. Ragoza labai tužo už susiaurinimą jo valdžios ir neišsitikējimą jam. Ir kituose dalykuose patriarchas Jeremija, budamas Lietuvoje ir potam Lenkijoje, parodē savo nežinią ir nepermanymą vietinių ypatų ir aplinkybių, taip jog užuot gero, jis darē pats klaidas ir reikalus supainiojo aršiaus, negu pirma buvo. Akyva, kad patriarchas vaišinosi pas kataliką Joną Zamoiskį, o aplenkē pravoslavijos globēją, kunigaikštį Konstantiną Ostrogskį.

Išvažiavus patriarchui, lietuviškosios Rusijos archie-

rējai beveik kasmet susivažinējo ant synodų Liet. Brasčiuose prašalinimui cerkviškos suirutēs; bet tie synodai tik labiaus sirpino klausimą unijos. Pirmu iš rusiškų hierarchų pasmilo ant tosios — Kirylas Terleckis.

Aplink tą laiką Lucko ir Ostrogo vyskupas, urēde ekzarcho, Kirylas kentējo persekiojimus iš pusēs svietiškos valdžios. Ypatingai prieš jį siautē Lucko starasta Aleksandras Siemaška, neseniai atvirtęs iš pravoslavijos į lotynizmą. Kirylas niekur nerado tiesos; net pats kunigaikštis Ostrogskis neužstojo už jį, nes žinojo jo nepadorų gyvenimą. Sako, kad ant persekiojimų ekzarcho raginęs ypatingai lotyniškas Lucko vyskupas Bernardas Maciejevski. Garbgodus, prie liuono ir goslumų pripratęs, Kirylas Terleckis neiškentē, ir pastojo unijos užtarytoju. Laike dvasiško synodo Brasčiuose 1591 m. atsirado gromata (24 d. birželio) nuo vardo 4 pravoslaviškų vyskupų: trįs iš jų — Lvovo Gedeonas, Pinsko Leonas Pelčyckis ir Cholmų Dionyzas Zbiruskis, įgalioja ketvirtą, Lucko vyskupą ir ekzarchą Kirylą, pranešti karaliui apie jų velijimą pasiduoti po valdžia Romos popiežiaus, pripažinti tąjį atstovu šv. Petro ir vienintēliu vyriausiu piemeniu. Tik gegužyje 1592 m. išējo atsakymas karaliaus ant tos gromatos: karalius žadējo savo globą ir visokias privilēgijas. Apie tą laiką pasiliovē ir nedraugiškumai starastos Siemaškos, nes miesto Vladimiro teisme abudu pasisakē susitaikiną ir panaikino visus abipusinius skundus. Iš savo pusēs karalius laviai palaikē vaidus pravoslavų.

1593 m. šalininkai unijos susilaukē padrutinimo ypatoje vyskupo Potiejaus. Adomas Potiejus kilo iš dorų pravoslaviškų gimdytojų, jaunas budamas, tulą laiką tarnavo pas kunigaikštį Nikalojų Radivilą Juodį, ir priēmē protestantizmą. Nuo Radivilo Adomas Potiejus perējo ant karališkos tarnystos, ir ilgainiui įgijo titulą Brasčių teistojo, o po tam kašteliono ir senatoriaus. Nors jis ir pagrįžo į pravoslaviją, vienok buvo labiaus linkęs prie unijos. Todēl, mirus Meletiui Chrebtavyčiui, vyskupas Vladimiro ir Brasčių ir podraug archimandritas Kyjevo Pečeriškēs Lavros, katedrą jo pasiulē Brasčių kaštelionui. Kirylas Terleckis pakirpo Potiejų į minykus ir praminē jį Hippatiju, o potam jį pakēlē į urēdą Vladimiro vyskupo, ant ko

karalius noringai sutiko. Tuomet ir kunigaikštis Konstantas Ostrogskis draugavo su Potiejumi ir parėmė jo mintis apie uniją, nes jis tikėjosi, kad rytinė bažnyčia palaikys netik savo įmonius ir turtus, bet kad pravoslavų vyskupai susilygins su lotyniškais ir politiškose tiesose (dalyvaus senate ir seimuose), ir kad ji įvyks pritariant hierarchams graikiškiems, maskoliškiems, valakiškiems ir visatinai visiems pravoslaviškiems. Jis mat svajojo apie tikrą suvienijimą bažnyčių, rytinės ir vakarinės, o ne apie pajungimą tiktai cerkvės lietuviškosios Rusijos per popiežišką sostą.

Synoduose per trejatą metų negirdime kalbos apie uniją, nors slapta tarybos ėjo su Kirylu Terleckiu, Hippatiju Potiejumi ir Mikolu Ragoza. Bet metropolitas ilgai nesiryžo atvirai stoti už uniją, ir slėpė nuo žmonių savo atskalunystę. Gegužyje 1594 m. Lucko vyskupas, drauge su kapitula, užstatė Vladimiro miesto urėde vieną dvarą savo katedros, sakydamas, tai darąs, leidžiant karaliui lėšoms kelionės į Romą, kur jis su Potiejumi paliudysią popiežiui atsidavimą dėlei suvienijimo rytinės ir vakarinės bažnyčių. Gruodžio 1594 m. Terleckis ir Potiejus (synode Brasčių) vardan rusiškų vyskupų, surašė gromatą apie savo nutarimą susivienyti su Romos bažnyčia po viršenybe popiežiaus, tačiaus daug jie prisitriusė, iki kiti vyskupai po jo pasirašė. Vėliausiai tam pritarė metropolitas Ragoza. Potam Terleckis ir Potiejus važiavo į Krokavą pas karalių su artikulais, ant kokių vyskupai priima uniją. Gedeonas Balabanas taip-gi pristojo prie to akto, ir sausyje 1595 m. Lvove sukvietęs kunigiją prikalbino pasirašyti po unija.

Galiaus birželyje 1595 m. metropolitas ir vyskupai galutinai surašė artikulus arba sąlygas unijos, ir be to synodališką rašyvą popiežiui. Čion hierarchai ištarė savo pritarimą unijai ir pripažino popiežių vyresniuoju piemeniu, apie ką pranešti įgaliojo vyskupus Hippatijų ir Kirylą Terleckį. Kaslink artikulų, kurius turėjo patvirtinti popiežius ir karalius, tai svarbesniejie buvo šitie: kaslink dogmos apie šv. dvasią unijotai velyja tikėti, kad ji paeina nuo Tėvo *per Sunų*. Užlaikydami visus įmonius rytinės cerkvės, jie ypatingai spiriasi ant užlaikymo komunijos abiejuose pavydaluose ir pačiavimosi kunigų; prašo, idant

mētropolitas ir vyskupai gautų vietas senate lygiomis su lotyniškais vyskupais; idant cerkviškus turtus nieks nesikēsintų valdyti be pritarimo vyskupo ir kapitulos, ir idant lobiai, neįstatymiškai pagriebti svietiškų žmonių, taptų sugrąžinti cerkvei; idant ant vakantiškų katēdrų dvasiškija rinktų keturis kandidatus, iš kurių vieną patvirtina karalius, ir tt.

Paplitus gandui, kad metropolitas ir vyskupai galutinai pasirašē ant unijos ir siunčia du įgaliotuoju į Romą, kada pastojo žinomos ir pačios sąlygos tos unijos, lietuv. Rusijoje kilo didelis sujudimas. Iš įvairių pusių pasipylē protestai. Tarpe protestuojančiųjų buvo du kiltu rusišku urēdininku: kniazius Konstantinas Konstantinavyčius Ostrogskis, Kyjevos vaivada, ir Thēodoras Skuminas - Tiškevyčius, Novogrodko vaivada. Kunigaikštis Ostrogskis, pamatęs, kad tai ne tokia unija, apie kurią jis svajojo, labai įpyko ir paplatino energišką atsišaukimą į pravoslavus Lietuvos ir Lenkijos, kur išvadina metropolitą ir vyskupus vilkais, prilygina juos prie Kristaus pardaviko Judos, ir visiems praneša apie jų vylių. Rengēsi jis sušaukti synodą apsvarstymui reikalų unijos, bet Zygmantas neleido. Lvovo vyskupas Gedeonas Balabanas, buvęs šalininku unijos, pateko į tą srovę, ir miesto Vladimiro urēde įnešē į aktų knygas protestą prieš uniją. Taip-gi Vilniuje brolija šv. Trejybēs apskelbē, kad metropolitas su vyskupais pardavē pravoslaviją. Ragozai tatai buvo krislu akyse, ir Vilniuje jis didaskalių Stepą Zizanių iškeikē.

Nežiurint į tuos protestus, rugsējuje 1595 m. Terleckis su Potieju iškako į Romą perstatyti popiežiui aktą apie uniją. Zygmantas III išleido manifestą lenkiškoj kalboj, žadēdamas tēviškai prikalbinti prie unijos ir tuos pavaldinius, kurie jos nenori. Ir tuomi tarpu iš tiesų pasididino prispaudimas pravoslavijos per svietiškas ir dvasiškas valdžias, kaip matyt iš protestacijos Lvovo miestiniame teisme užrašytos pasiuntinių vaivadijų Kyjevos, Volynijos ir Braclavo, po vada kniaziaus Adomo Višnevieckio ir Kirylo Rožinskio. Persekiojimai įvyko karališkuose lobiuose ir miestuose tiesiog karaliui liepiant: tai pečvietyjo cerkves, tai nešē iš cerkvių cerkviškus apdarus, tramdē švęsti šventes

pagal seną kalendorių, prašalino pravoslavus nuo urėdų ir remeslų, bylose jiems neganėdino ir tt.

Potiejų ir Terleckį Romoje priėmė su išskėstoms rankoms, patalpino artymais popiežiaus rumo ir puikiai vaišino. Tapo apdirbtas jiems naujas išpažinimas tikėjimo, su pridėjimu *filioque* (beje nuo Tėvo ir Sunaus paėjimas), su pripažinimu popiežiaus atstovu Kristaus ir sutikimu ant visų nutarimų synodų Florencijoje ir Tridente. 23 dieną gruodžio 1595 m. pasiuntiniai tapo perstatyti popiežiui Klemensui VIII su iškilme. Abu pasiuntiniu pabučiavo popiežiui į koją, ir atsiklaupė. Ant evangelijos abu vyskupu prisiekė laikyt naują išpažinimą. Popiežius juodu globojo ir sakės visą Rusų tautą, po valdžia Lenkų karaliaus ėsančią, priimąs į sterbles katalikų bažnyčios. Galiaus, 7 d. vasario 1596 m. pasiuntiniai keliavo namon, vežini popiežiaus gromatas rusiškiems ir lenkiškiems vyskupams, karaliui ir senatoriams, kur popiežius velyjo, kad taptų sušauktas vietinis synodas viešam apgarsinimui unijos.

Varšavoje buvo laikomas generališkas seimas. Pravoslavų didikai ir šlėkta įteikė karaliui protestus prieš Potiejaus ir Terleckio buvojimą Romoje ir protestus įrašė į knygas Varšaviškio seimo, tolygus protestai įrašyti tapo į aktines knygas Vilniuje ir kituose miestuose. Bet Zygmantas III ant to neatkreipė atydos ir apskelbė universalą, apgarsindamas įvykusią uniją ir įsakydamas metropolitui Mikolui Ragozai sušaukti synodą Brasčiuose iš dvasiškijos ir svietiškųjų. Tuomi tarpu riaušės platinosi; pravoslaviškos brolijos kovojo prieš vyskupus unijotus ir liovėsi juos laikyti savo vladykais. Ypatingai Vilniškė brolija šv. Trejybės sukilo prieš metropolitą, ir Steponas Zizanius, metropolito iškeiktas, o karaliaus išguitas, padavė skundą ant Mikolo Ragozos į Vilniaus tribunolą, kurs jį pakvietė į teismą. Aleksandrijos patriarchas Meletius Pigas prisiuntė Konstantinui Ostrogskiui rašyvą, ragindamas pravoslavus dručiai laikytiesi prie savo tikėjimo, ir pasiuntė savo protosynkelį mokytą Kirylą Lukarį. Iš Caregrado pribuvo didis protosynkelis Nikiphoras su urėdu ekzarcho. Abudu dalyvavo Brasčių garsiame synode, sušauktame Ragozos ant 6 d. spalių 1596 m.

Jau pačioje pradžioje synodas pasidalino į šalininkus unijos ir jos priešininkus. Priešgynų pasirodē esą daugiaus. Iš pravoslavų kunigijos buvo: du graikišku ekzarchu, Nikiphoras nuo Carągrado patriarcho ir Kirylas Lukaris nuo Aleksandrijos patriarcho; Lukas Velihrado metropolitas, ir du šventkalnių archimandritu, Makaras ir Motiejus; vyskupai Gedeonas Balabanas Lvovo ir Mikolas Kopystenskis Peremyšliaus; Kyjevo - pečeriškis archimandritas Nikiphoras Turas, archimandritai Suprasliaus, Dermanēs, Pinsko, keletas igumenų, daugelis popų ir minykų; pravoslavų dvasiškijos buvo daugiaus šimto. Prie jų prisidējo ir daugelis svietiškųjų, keletas urēdininkų, pasiuntiniai nuo rusiškų vaivadijų ir pavietų, nuo miestų ir svarbesnių brolijų. Vadais svietiškųjų buvo vaivada kunigaikštis Konstantinas Ostrogskis su savu sunum Aleksandru, Volynijos vaivada, ir kniazius Aleskandras Polubenskis, Novogrodko kaštelionas, kurie pribuvo su ginkluotais palydovais iš haidukų, kazokų, Totorių, net su kanuolēmis, nors sušaukiančioji gromata uždraudē į synodą atkakti su gauja ginkluočių. Prie pravoslavų prisidējo ir vietiniai protestonai. Unijotų pusēj buvo mažiaus kunigijos, bet už tai dauguma lietuviškosios Rusijos hierarchų, beje: metropolitas Mikolas Ragoza, vyskupai Vladimiro Hippatius Potiejus, Lucko Kirylas Terleckis, Polocko Hermanas, Pinsko Jona Gogolis ir Cholmų Dionyzas Zbiruiskis. Be to buvo archimandritai: Lavrašovo, Braslavo ir Minsko. Prie jų prisidējo popiežiaus ir karaliaus čion prisiųsti trįs katalikų vyskupai: Lvovo archivyskupas Dimitras Sulikovskis, Lucko vyskupas Bernardas Maciejevskis ir Cholmų vyskupas Stanislavas Gomolickis, taip-gi keletas jezuitų, tarp tų ir Skarga. Tarp svietiškųjų — čion buvo kaipo karališki pasiuntiniai liet. hetmanas Nikalojus Kristophoras Radivilas, kancleris Levas Sapieha ir paskarbininkas Dimitras Chaleckis. Dvasiški ir svietiški didikai taip-gi turējo ginkluotus palydovus, nors mažiaus negu pravoslavai. Todēl nestebētina, kad jau iš pradžių negalējo buti bendro sątaravimosi apie uniją.

6 d. spalių metropolitas su savo sąmoksliais atlaikē liturgiją katedroje Nikalojaus ir perskaitē maldas paprastas prieš atidarant synodą. Ir pravoslavai bandē susi-

rinkti kur-nors cerkvėje, bet Potiejus, kaipo vietinis vladyka, buvo visas uždarydinęs, ir todėl jie suėjo į namus Raiskio, kur didelėje svetainėje laikydavo maldas protestonai. Kad jų deputatai netapo prileisti prie metropolito, pravoslavai surengė savo atskirą synodą, padalintą ant dviejų ratų — dvasiškos ir svietiškos (ricierių). Maršalku ricierių ratos aprinko Volynijos pasiuntinį Damijoną Gulevyčių, o dvasiškosios du protojerėju, Nestorą Zabludovskį ir Ignotą Ostrogskį. Pirmininku pravoslavų synodo buvo ekzarchas Nikiphoras, o vėle susirinkimo tapo energiškas Gedeonas Balabanas. Pirmininku - gi unijotų, ažuot bailaus metropolito Ragozos, aprinko katalikų vyskupą Dimitrą Sulikovskį.

7 d. spalių pravoslavai stengėsi gauti kokį-nors atsakymą nuo metropolito Ragozos, bet tas, įtužęs, nedavė jokio. Į synodą karaliaus siųstiejie katalikų urėdininkai, prašant vyskupams, klabino Ostrogskį, kad nedarytų prievartos ir kad tyka synodo nebutų tramdoma. Taip tad, šalims susišnekėjus, 8 d. spalių pravoslavų deputacija vėl kvietė metropolitą atkakti į bendrą susirinkimą; bet unijotai pasiuntė karališkus pasiuntinius ir jezuitą Skargą, kurie iššauktiems iš svetainės Ostrogskiams ir vladykoms Lvovo ir Peremyšliaus išmetinėjo, kam jie dabar priešinąsi unijai, kam jie buvo susirinkę eretikų name ir kam vadu aprinko Nikiphorą, bėglų Graiką ir talkininką Turkų, ir kam leidžia svietiškiems maišytiesi į synodo darbus; galiaus vardan Dievo, karaliaus ir tėvynės, kvietė susivienyti su katalikais. Pravoslavai atsiliepė, kad jie pasirengė priimti uniją, jeigu sutiks patriarchai ir rytinė visa cerkvė. Potam pravoslavų synodas užsiėmė reikalu Stepono Zizaniaus ir kitų Vilniaus pamokslininkų, iškeiktų metropolito, kurius ir atliuosavo nuo to iškeikimo.

Ketvirtąją dieną synodo unijotai, drauge su katalikų vyskupais atlaikė Nikalojaus bažnyčioje dievmaldystę už suvienijimą bažnyčių, potam iš sakyklos tapo perskaitytas pats aktas unijos, su parašu metropolito ir vladykų, su anuo išpažinimu vieros, ant kurio Potiejus ir Terleckis prisiekė Romoje. Potam unijotų synodas iškeikė ir apskelbė nebe vyskupais ėsant Gedeoną ir Mikolą, archimandritus ir kitas dvasiškas ypatas, kurios atsisakė nuo unijos, apie

ką ant rytojaus apskelbē synodo aplinkraštis. Darbai unijotų užsibaigē iškilmēmis, česnymis ir linksmybēmis. Bet tuomi pačiu laiku ir pravoslaviškas synodas už akių teismą darē ant Mikolo Ragozos ir jo sąmokslių vladykų už atskalunystę, ir išdavē nusprendimą su parašu visų sąnarių dvasiškos ratos ir apskelbą viešai pirmsēdžiaujančio ekzarcho Nikiphoro: metropolitas ir vyskupai — atskalunai netik tapo apskelbti neēsą archijerējais, bet nē ne kunigais. Tą nusprendimą tuojau įteikē metropolitui ir vyskupams—unijotams. Potam sąnariai dvasiškos ratos pasirašē po protestu prieš uniją, atsisakē pripažinti dvasišką valdžią unijotiškų hierarchų, ir nutarē prašyti karaliaus, kad atimtų cerkviškus turtus nuo nusudytųjų, ir kad paskirtų kitus vyskupus ir metropolitą.

Pravoslavai savo neapikantą atskalunams išpylē raštuose, išvežiotuose po visas pakampes per dalyvavusius synode Brasčiuose. Tarp kitko ten sako, kad "metropolitas Ragoza ir vladykos Polocko Germanka, Vladimiro Potieika, Lucko Krivilka, Cholmų Zbirażka, Pinsko Joniščius" kaip iš pradžių slapta bēgiojo pas Romos popiežių, atstoję nuo graikiškos pravoslavijos, taip dabar atvirai prisidējo prie popiežiaus. "Už tatai lotynininkų pylyje, (Brasčių), buvo vaišinami ir lyg meškos skomorochų muzika ir talaluškomis linksminami, arba, geriaus sakant, išjuokiami". "Jie tik patys vieni atsidavē vilkui, o kaimenē, garbē Dievui, senovinēje pravoslavijoje kruvoje pasiliko". Tai rods buvo pravoslavų viltys, bet netaip iš tiesų.

Unijotų archierējai, glamonimi karaliaus, pasiliko ant savų vietų ir gavo progą platinti uniją savose vyskupystēse. Pasekme garsaus Brasčių synodo 1596 m. buvo persiskyrimas cerkvēs vakarinēje Rusijoje į dvi dali: unijotiškos ir pravoslaviškos, ir tolesnē kova pastojo neišvengiama.

Karalius universalu patvirtino aplinkraštį metropolito Ragozos apie numetimą vyskupų Lvovo ir Peremyšliaus; o ekzarchas Caregradiškio patriarcho protosynkelis Nikiphoras savo aplinkraščiu, priešingai, pripažino minētuosius vyskupus dabar už vienintēlius archierējus cerkvēs lietuviškoje Rusijoje, o metropolitą ir kitus vyskupus apskelbē atmestais už atskalunystę. Aleksandrijos patriarchas Me-

letius Pigas, tuomet užēmęs katedrą Caregrade, iš pradžių kaipo atstovas, potam kaipo patriarchas, mokytas vyras, patvirtino nutarimą Brasčių pravoslaviškojo synodo, ir paskyrē savo ekzarchais lietuviškajai Rusijai vyskupą Gedeoną Balabaną, archimandritą Kirylą Lukarį ir kunigaikštį Konstantiną Ostrogskį, kurį ragino nesiliauti gynus pravoslaviją. Akyva, kad, nežiurint į apskelbtus numētymus, vladykos tos ir kitos pusēs pasiliko ant savų vietų. Mat patriarchai, be leidimo karaliaus, negalējo prašalinti hierarchus atskalunus; bet ir karalius turējo surištas rankas prisaika ant pacta conventa, kurie patvirtino laisvę pravoslavijos, ir bijojo verstinai versti, idant nekiltų maištas tarp rusiškos šlēktijos ir Rusų tautos. Jau generališkame Varšavos seime 1597 m. pravoslavų pasiuntiniai iš rusiškų skryčių įsakmiui priminējo karaliui apie pacta conventa ir jo prisieką, ir gynē Brasčių synodo nutarimus. Zygmantas III savo papykį ant pravoslavų kunigijos išpylē ant pirminínko synodo, graiko Nikiphoro, buk jis nēsąs įgaliotiniu Caregrado patriarcho, o tik turkišku šnipu. Ostrogskis pristatē jį į senatorių teismą, bet tas nemokējo atsilaikyti, ir Nikiphoras tapo užrakintas Marienburgo pylyje, kur po tam ir numirē, kas-žin ar prigimta mirtimi.

Atskaluniški vladykos po Brasčių synodo ēmē įvesdinēti uniją savose vyskupystēse, nors daugiur susitiko su nepaklusnumu. Taip, Kyjevos miestas, atsiremdamas ant savo vaivados kunigaikščio Ostrogskio, neklausē metropolito Ragozos, nē karališkų gromatų. Karalius liepē archimandritui Nikiphorui Turui atsisakyti nuo abatavimo Kyjevo-pečeriškēs lavros, kuri tapo su turtais pavesta žinion metropolito, bet archimandritas atsisakē išpildyti tą paliepimą. Karaliaus urēdininkus neįsileido į klioštorių zokoninkai, ir Turas pasiliko iki gyvas abatu. Metropolitui geriaus sekēsi Vilniuje, kur popai pripažino valdžią unijoto metropolito. Tik brolija šv. Trejybēs nesiliovē priešintiesi. Užtai 1598 m., per Velykas ant jų cerkvēs užpuolē studentai jezuitų kollegijos. Slucke metropolitą, apvažinējantį savo vyskupystę, akmenimis vos neįgriebē. Užtai Novogrodke, paprastoje jo rezidencijoje, jis mažai sutiko priešgynybēs, kadangi vaivada Skuminas — Tiškevyčius perējo į metropolito pusę. Uoliausiais unijos platintojais buvo

Potiejus ir Terleckis; Polocko gi vyskupas Hermanas netik nevertē popų, bet sako apgailistavęs, kam sutiko ant unijos. Mat unijotų vladykams neteko nē garbēs, nē dovanų nuo respublikos; karalius nē nemislyjo duoti jiems vietą senate lygiomis su lotynų pralotais. Katalikų kunigija žiurējo ant jų iš augšto, su tulu paniekinimu.

Tarpe pravoslavų Brasčių unija sukeldino didelį gaivumą apgynimui cerkvēs. Ypačiai vyskupas Gedeonas Balabanas netik gynē nuo unijos savo vyskupystes, bet susirašinējo su pravoslavais ir unitiškose vyskupystēse, davinējo jiems popus ir aprupino jų visokeriopus reikalus kaipo patriarcho ekzarchas, nežiurint į skundus unijotiškų vyskupų siunčiamus karaliui ir metropolitui. Per pastangas-gi kunigaikščio Kanstantino Ostrogskio *) pravoslai sutarē su protestonais sądorą prieš lotyninkus; jam gelbējo tame žentas, kiltesnis tarp protestoniškų didikų, Vilniaus vaivada Christophoras Radivilas ir Jonas Abromavyčius, Smolensko vaivada. Atstovai abiejų išpažinimų — pravoslavų ir evangelikų — gegužyje 1599 m. susivažiavo Vilniuje namuose kunigaikščio Ostrogskio. Be šito kunigaikščio ir jo sunaus Aleksandro iš rusiškų didikų, čion buvo, dar likę pravoslavais, kunigaikščiai Sanguška, Górskis, Višnevieckiai ir tuli kiti. Sąnariai susivažiavimo sutarē politišką uniją su mieriu duoti vieni kitiems pagelbą ir ginti savo bažnyčias ir kunigus prieš popiežininkus visur, kur bus reikalas, ir taip-gi iš draugēs veikti senate ir seimuose. Toji unija vis-gi kitvieriams atnešē naudą daugelyje atsitikimų.

1599 m. mirē unijotų metropolitas Mikolas Ragoza, ir jo įpēdiniu karalius paskyrē Hippatijų Potiejų, palikdamas jam Vladimiro vyskupystę su jos visais turtais, taip jog jis galējo panaudoti didelius turtus unijos reikalams, kuri dabar vyko geriaus negu pirma. Taip jis, siųsdamas Slucko kunigijai gromatą, kviečia prie paklusnumo, ir priduria pagrasinimą: "atsiminkite, kad aš jums ne Ragoza". Metropolitas tuojau iš Vilniaus išgujo iškalbų unijos kriti-

*) Kunigaikštis Ostrogskis savo tēviškam lizde, Ostroge, įsteigē augstesnę disunitų mokyklą, kur mokē netik slovēnų kalbą, bet taip-gi graikišką ir lotynišką, ir kitus dalykus, po vada Erazmo Smotryckio, Kamienieco pastarastēs, mokyto vyro. Be to kunigaikštis Ostrogskis įsteigē mokyklą Kyjevoje, o Ostroge pravoslavišką spaustuvę, kur spauzdino polemiškus raštus prieš uniją ir liturgiškus, o tarp kitų ir bibliją išguldytą į slovēnišką kalbą Erazmo Smotryckio. Jis taip-gi įsteigē daug cerkvių ir klioštorių.

ką Steponą Zizanių ir nuo Vilniaus brolijos atėmė klioštorių šv. Trejybės. Prie to klioštoriaus jis įsteigė unijotų seminariją. Bet mirus archimandritui Nikiphorui Turui, nenusisekė jam užimti Kyjevo-pečerišką lavrą, užsistojant už ją Kyjevos pravoslaviškai šlėktai.

Tuomi laiku kilo taipgi kova literatiška. Veikiai po Brasčių synodo 1597 m. išėjo lenkiška knyga Petro Skargos "Brasčių synodas 1596 m." ir rusiška "Oborona sinodu Beresteiskomu", kur, žinoma, gina unijotų synodą, o sako pravoslavų synodą buvus neįstatymišku. Kitą knygą parašė pravoslavas lenkiškai "Ekthesis abo krótkie zebranie spraw, które się działy na partykularnym, to jest pomiastnym synodzie w Brześciu Litewskim. W Krakowie 1597", ir, žinoma, pravoslavų synodą laiko tikruoju. Potam prieš Skargos knygą dar 1597 m. Vilniuje išėjo didelis lenkiškas veikalas (potam ir rusiškoj kalboj): "Apokrizis" Kristophoro Philaleto; tai buvo protestonas Christophoras Bronskis, kurs už tą darbą .gavo nuo Konstantino Ostrogskio dvarus kaipo atlyginimą. Knygai turint didelį pasisekimą, šalininkai unijos, gindami ją, išleido veikalą "Antirrhēzis abo apologija przeciwko Krzystophowi Philaletowi", kurią, liepiant H. Potiejui, lotyniškai parašė mokytojas Brasčių mokyklos Graikas Petras Arkudius; potam ją perguldė rusiškon ir lenkiškon kalbon. Iš pravoslavų pusės buvo šitie žymesni veikalai: "Otpis" tulo Ostroge kleriko, nukreipta prieš Florencijos synodą, ir "Perestroga" tulo popo Lvove, atrodanti slaptus besirengimus prie unijos ir neteisumą popiežiškų pretenzijų.

Be minėtųjų, buvo ir daugiaus rašytojų, o paplitusios vakarinėje Rusijoje typographijos greitai spauzdino jų veikalus. Kilo didelis protų subruzdimas. Nemažai taip-gi rašinėjo mokintas patriarchas Meletius Pigas, ypač eilę gromatų kunigaikščiui Konstantinui Ostrogskiui ir pravoslavams, ragindamas laikytiesi už savo cerkvę; jas Ostrogo spaustuvėje spauzdino ir platino tarp žmonių. Taip-gi iš Athos zokoninkas Joannes Vyšenskis rašė į tėvynę keletą gromatų, gindamas pravoslaviją nuo unijos.

Istorijai unijos Lenkijoje yra labai svarbiu šits veikalas: "Obrona jedności Cerkiewnej. Abo Dowody, którymi się pokazuje, iż Grecka cerkiew z Lacińską ma być zjed-

noczona. Podane do druku za rozkazaniem Przewielebnego w Bogu Ojcu Józefa Welamina, Archiepiskopa i Metropolity kijowskiego, halickiego i wszystkiej Rusi. W Wilnie przez ojca Leona Kreusę, Archimandrytę wileńskiego. Roku 1617".

Rusinas Vosylius Amaskis išleido veikalėlį prieš disuniją: "Interrogationes et responsiones, de processione Spiritus Sancti a Patre et filio, desumptae, ac breviore et dilucidiore ordine digestae, ex libro Genadii scholarii Patriarchae Constantinopolitani!! (1581).

Svarstant mierius, atsiektinus su pagelba cerkviškos unijos, reikia atminti nevien religišką uolumą Zygmanto, jezuitų ir augštesnēsēs Lenkų kunigijos, bet ir grynai politiškus motyvus. Vyriausiu motyvu iš pusēs lenkiškos vyriausybēs buvo noras atitraukti lietuviškosios Rusijos pravoslaviškus gyventojus nuo sąjausmo ir palinkimo prie gentainiškos ir pravoslaviškos Maskolijos. Čion akyvas yra liudijimas vieno iš iniciatorių unijos, žinomo Antano Possevinio, dar 1582 m., kurs rašē: "Rusijoje (Galicijoje), Podolijoje, Volynijoje, Lietuvoje ir Žemaitijoje, provincijose prijungtose prie Lenkų karalystēs, gyventojai, nors turi katalikišką vyriausybę, bet atkakliai laikosi graikiškos schizmos.... Dēlei šitos schizmos, svirstanti prie Maskvitēnų, gyventojai apkaltinami už tai, kad viešai meldžiasi, idant suteikta butų aniems pergalē ant Lenkų". (Slg. "Capita quibus Graeci a Latinis in rebus fidei dissenserunt, postquam ab Ecclesia catholica Graeci discivere. Tradita ab Antonio Possevino de Societate Jesu; in magno consessu Procerum Joanni Basilii Magno Moskoviae Duci, tertio Martii MDLXXXII in civitate Moscua". (Poznaniuje, 1585); knygelē dedikuota kunigaikščiui Janušui Ostrogskiui, Volynijos vaivadai, perējusiam į katalikystę).

Lietuvos kalvyniškiai, matydami pragaištingą jiems įtekmę jezuitų akademijos Vilniuje, ir kitų jų mokyklų Lietuvoje, sumanē suparaližiuoti ją pakēlimu savų mokyklų Vilniuje eilēn augštesnių mokyklų. Jau buvo viską prirengę, suderēję mokytojus Lenkijoje, Lietuvoje ir Vokietijoje,

žmones paskilbusius moksle, kaip jezuitai, išgirdę apie tai, visamkam užbēgo už akių. Ant jų pašnabždų Žygmantas III parašē Vilniaus vaivadai ir vyskupui gromatą, ragindamas,—neleisti kalvyniškiams atidaryti augštesnes mokyklas. "Turime tą žinią" — sako monarchas gromatoje į vyskupą kardinolą Radivilą — "kad žmonēs naujų sektų, prieš tiesas musų pirmtakuno, garsios atminties Zygmanto Augusto ir Stepono Batorio, Lenkijos karalių, Vilniaus akademijai suteiktas, nori kitas kollegijas ir jurisdikcijas pastumēti priekyn, neturēdami tame mieste *nullum jus, nullamque autoritatem.* Jeigu tatai įvyktų, netiktai visuomenišką įstatymą, bet taip-gi *ipso facto* sątaiką *inter Dissidentes de religione,* kurią prisiektinai prisiekēme, nemažai pakuštintų, ir kitas sektas, kaip mums rodosi, pagamintų; tam visam užbēgdami, raginame Tavo tikrybę, idant Tavo tikrybē *et pro officio suo pacifico et honore senatorio* teiktumeisi žiurēti, kad nieko naujo tame dalyke ten niekas nepradētų ir į musų akis neatneštų, ir ten naujos eretikiškos kollegijos priešingai respublikos sutikimui nesteigtų. Ko ir męs *intuitu nostro* apkęsti negalētumēme, idant tame ant tokios klaidos galybę Tavo tikrybei duotumēme. Rašēme apie tai pas Jo mylistą poną Vilniaus vaivadą, idant butinai tatai draustų ir persergētų, kurios gromatos kopiją Tavo tikrybei siunčiame drauge su taja gromata, duodami tai ant valios Tavo tikrybēs idant jam aną Tavo tikrybē atiduotum, jeigu to reikētų. O kas paskui to delei atsitiktų, reikalaujame nuo Tavo tikrybēs visame turēti žinią, norint visame kame musų pareigai patenkinti. Taigi Tavo tikrybei sveikatos nuo pono Dievo prašome ir šventoms maldoms visus interesus musų karalystēs pavedame".

Tuomi tarpu jezuitai, vienydami Lietuvoje rytinę bažnyčią su vakarine, stumdami laukan disuniją iš respublikos, nesudējo ginklų prieš kitvierius. Mokyklos jų, į kurias Lietuvoje dissidentai ir disunitai savus vaikus siuntinējo *), missijos to zokono po visas pakampes Lietuvos, Baltarusijos ir Žemaitijos, besidauginančios kollegijos; pastangos karaliaus, kurs viską darē, ką galējo; suretino labai eiles lenkiškų ir lietuviškų dissidentų. Lietuvoje žy-

*) Tarp kitų, pats kunigaikštis Ostrogskis pasiuntē į Vilniaus akademiją Puziną, savo artimą giminaitį, ir Meletijų Smotryckį, savo augintinį.

mesniejie namai be Radivilų Biržiškės linijos, Naruševyčių, kunigaikščių Prunskių, Zenavyčių, Abromavyčių ir keletos kitų, visi perėjo baigianties XVI-tam šimtmečiui į sterbles katalikų bažnyčios; o menkesniejie kalvyniškių namai kruvomis kasdien pereidinėjo į katalikystę, jau tai išvengimui persekiojimų, jau tai dėl landumo jezuitų. Vienus jie tuokdino su paveldėtojomis turtingų katalikų namų, kur jau moterių pašnabždos užbaigdavo jų pradėtą darbą; kitiems siulė starastystas, karališkus dvarus, mylistą karaliaus ir senatoriškus krėslus, kurius įgyti galės, jei tik pames eretikystę; kitų tikėjimą silpnino bėglumu dialektikos ir iškalbos; kitus vėl juokingu apšaipymu apeigų jų išpažinimo ir kunigų *), ir galiaus Dievas-žin kokiais budais į katalikystę vertė **).

Visgi dar liko pažymus skaitlius uolių šalininkų protestantizmo Lenkijoje ir Lietuvoje, kurie, matydami puolimą reformacijos respublikoje, ryžosi užbėgti tam pasekmingai atnaujinimu Sandomieriaus konsenso, ir suvienytomis spėkomis atkarti viešpataujantį tikėjimą ir jezuitus. Tad, susirinkę kalvyniškiai ir čechiški broliai iš Lenkijos ir Lietuvos Krokavos seiman vasaryje 1595 m., nutarė, sušaukti tam mieriui generališką synodą į Torunių ant 25 dienos rugpjučio 1595 m., kur užkvietė visus savo bendratikius, taipgi kunigaikštį Konstantą Ostrogskį, vadovą disunitų, prašydami Kristupo Radivilo, Abromavyčiaus ir kitų susinešti tame reikale su disunitais ir lietuviškais liuteriškiais. Atsišaukimas sušaukiantis tą synodą, slėpė tikrąjį mierį reikalu pataisymo apsilpnintos susirinkimuose tvarkos ir disciplinos (grasos).

Gavę tokį atsišaukimą, dissidentai visur Lenkijoje ir Lietuvoje laikė provinciališkus synodus, jau tai sutarti, ką gvildens generališkame Toruniaus synode, jau tai surinkti

*) Pvd. jeigu dissidentai susišaukia synodą, tuojau atsirasdavo *Kipšo gromata į superintendentus* ir tt., išjuokianti seimuojančius ir jų sutartis. Jeigu pastorius apsivedė, tai jezuitai rašė jam *epitalamium*. Mirė? dar aršiaus, nes jezuitai pagramzdinę jį iki ausių pragare, mētė iš anos vietos gromatas jo rašytas pas savus kollegas. Taip jie padarė 1623 m. Tulas Burchardas, pamokslininkas prie Vilniaus augsburgiškių baznyčios, kas-žin ko lipdamas ant augšto savo name, nupuolė nuo kopėčių taip nelaimingai, kad tuojau numirė. Jezuitai, išgirdę apie tai, tuojau išleido apšaipančią knygutę: "Relacija ir podraug suplika Vilniaus saksiško surinkimo į Herr Martiną Liuterį už predikantą Burchardą, savo ministerį, kurs 1623 m. 14 d. spalių subatoje, pavaišinimui svečių, mielų savo protestonų, lipdamas prie vištų, nukrito nuo kopėčių ir sprandą laimingai nusilaužti teikėsi. Ištikimų avelių ant krutinės jam grabe padėta".

**) Pvd. Niesieckis savoj *Koronoj* sako, kad vienas eretikas šaipėsi iš garbinimo šventųjų, o ypačiai už nieką laikė Ignotą Loyolą. Tai-gi tas šventasis, įpykęs, pasivaidino jam sykį nakčia ir smagiai jį išplickė. Po tokio jezuitiško argumento *ad hominem*, eretikas tuojau pastojo kataliku.

vietinius skundus ant skriaudų nuo jezuitų nukentētų, jau tai susišnekēti kalvyniškiems su liuteriškiais, jau tai išrinkti delegatus į generališką synodą. Lietuvos kalvyniškiai laikē tokį provincionališką synodą Vilniuje 1595 m. Susirinko daugybē kunigų ir svietiškų ypatų helvetiško išpažinimo; atkako ir deputatai nuo lietuviškų liuteriškių, tyčia užprašyti. Buvo šnekēta apie socinijonus, kurių mokslas apie šv. Trejybę įsismerkē į Vilniaus surinkimą, ir liepta ministeriams apie šv. trejybę mokinti pagal dogmas helvetiškos bažnyčios, po bausme pavarymo iš surinkimo. Sątarauta apie suvienijimą lietuviškų liuteriškių ir kalvyniškių, ir kaip pamasinti pirmuosius, kad pasiųstų pasiuntinius į generališką synodą Toruniuje; bet tokie pasiuntiniai ten nuo liuteriškių nenukako.

Užtai nuo lietuviškos ir rusiškos šlēktos disunitų ir nuo kunigaikščio Ostrogskio atkako pasiuntiniai į Torunių. Didesniame skaitliuje suvažiavo pasiuntiniai nuo lietuviškų kalvyniškių. Tarp kitų iš dvasiškųjų: Andrius Chrząstovskis, Vilniaus ministeris, Jok. Popovskis, Fil. Bochvičius, Baltarusijos senioras, Jonas Lucinius, Chlebave ministeris, senioras Užvilijiškio distrikto, St. Minvydas, ministeris Upitoje, Vait. Ploskovskis, ministeris Vyžunuose, Mik. Trzcinskis, senioras bažnyčių Pagiriuose. Iš svietiškų: Jonas Abromavyčius, Smolensko vaivada, jo sunus Jēronimas Abromavyčius, St. Skorulskis, Jonas Bokiejus Zanislavskis ir Raf. Sočycius Zbirovski, miesto Lidos notaras.

Pirmame posēdyje tapo skaitytos gromatos nuo ypatų ir surinkimų helvetiškų Lietuvoje. Pirmiausiai nuo Vilniaus surinkimo, kurs, sakos, pasiuntęs kaipo delegatus "su atsakančiu įgaliojimu" (kn. Fil. Bochvičių, kn. Jok. Popovskį, kn. And. Chrząstovskį, kn. Mot. Bankovskį, kn. J. Lucenių, kn. Jurgį Plotkovskį ir kn. Stan. Minvydą); potam nuo Kristupo Zēnavyčiaus, vaivados Liet. Brasčių, kurs per p. Skorulskį teisinasi negalējęs į synodą pributi dēlto, kad savo šalį turįs ginti nuo tankių antpuldinējimų Totorių. Potam skaitē gromatą Polocko vaivados Nik. Manvydo Dorogostaiskio, kurs ligos dēlei atkakti negalējo. Potam gromatą skaitē Trakų kašteliono, Alek. kunigaikščio Prunskio, kurs nuo savęs, sirgdamas, įgaliojo kn. Kris-

tupą, Liublino ministerį. Potam tapo skaityta instrukcija Konstantino kunigaikščio Ostrogskio, duota įgaliotiniui Kasparui Luškovskiui. Po tam ēmē sątarautiesi apie artesnį susirišimą Kalvyniškių su Liuteriškiais su pagelba Sandomieriaus konsenso, prieš kurį pakilęs buvo Povilas Gericius, liut. ministeris iš Poznaniaus, su kuriuomi Popovskis, helvetiškas pamokslininkas Vilniuje, smagiai ēmēsi. Popovskį parēmē kiti kunigai iš Lietuvos, kurie su uolumu stojo už konsensą, kurį liuteriškiai stengēsi sutraukyti, nors atžagariai savo reikalams.

Pasekančiame synodo posēdyje Fr. Jezierskis, senioras mažlenkiškų surinkimų, apkaltino Vilniškę bažnyčią, kam ji mokinimą apie šv. Trejybę paduoda į abejonę. Popovskis atsiliepē, kad atsitraukus Čechavyčiui ir Budniui *), o ypačiai po šių (1595) metų synodui, taip nēra, ir tegul generališkas synodas persergsti seniorus, jog išstums iš draugijos tikinčiųjų ir nepripažins broliais, jeigu ministeriai nesilaikys dogmų, o arianizmas Vilniuje dingsiąs. Tokį artikulą Toruniaus synodas patalpino į kanoną. Jonas Abromavyčius, Minsko vaivada, parēmē įnešimą Popovskio ir prašē synodo, kad Vilniaus surinkimui gromatą papieštų, paragindamas laikytiesi vienybēje su lenkiškomis bažnyčiomis išpažinime šv. trejybēs; ir kalbēdamas atsigręžē į Raf. Zbirovskį, Lidos miesto raštininką, tegul ar prisipažįsta ēsąs tiesatikiu, ar tegul atsitraukia nuo synoduojančių. Zbirovskis teisinosi, tikįs į Dievą tēvą, sunų ir dvasią šv., tik nedrįstąs vartoti išsitarimą *Trejybē šv.* Tad synodas ministeriams įsakē pamoksluose tankiai vartoti trejybę šv., o kitaip taps suspenduoti ir ekskomunikuoti netik jie, bet ir dvarponiai, kurie neleis ministeriams vartoti išsireiškimą "trejybē šv."

Ketvirtame synodo posēdyje, tarp kitko Brzezinskis

*) *Simanas Budnys*, aliumnas Krokavos akademijos, tapo įvesdintas kaipo pastorius Kleckan per Nikalojų Radivilą Juodį, 1552 m., bet veikiai Jurgio Blandrathos tapo atverstas į arianizmą. Kad Radivilas jį pabarē už apostaziją, Budnys iškako į Loską, dvarą Jono Kiškos iš Ciechanovycų, ir ten platino doktriną Franko Davidis, kad netinką garbinti Kristų kaipo Dievą. Luclavicų synode 1582 m., jam tapo atimtos funkcijos ministerio. Jis buvo mokytas vyras, gerai mokējo graikiškąją kalbą, bet kaipo deistas, ir gal-but materijalistas, jis nekenčiamas buvo visų denominacijų. Laike karēs Stepono Batorio prieš Maskvą, su juomi barbariškai apsiējo karaliaus kariumenē už jo nužvelgtąjį atējizmą. Jis išleido šitus veikalus: 1) Naujasai Testamentas su pasargomis. 2) Biblija, perguldyta jo lenkiškai, 1574. 3) Atliepimas pamokymams Martyno Čechavyčiaus. 4) Apie du prigimimu Kristuje. 5) Apie svarbiausius artikulus krikščionių religijos. 6) Kardas vartojamas bažnyčioje Kristaus. 7) Brevis demonstratio quod Christus non sit ipse Deus, qui est Pater, et cur in sacris litteris appellatus fuerit et porro Deus sit. Šitie ir kiti veikalai Budnio sukeldino ilgus ir karštus ginčus netiktai tarp katalikų, bet taip-gi sektoje Socinijonų.

priminē apie priespaudas, kenčiamas dissidentų nuo katalikų. Radziejavo-gi starasta (Stan. Orzelskis) privedē paveizdą tokios priespaudos Lietuvoje. Čižas, Vilniaus pasiuntinys ir karališkas kambarininkas, viename posēdyje pasiuntinių trobēsio pavadino katalikų komuniją — aplotku; ir štai Zygmantas III, pasišaukęs jį, smagiai subarē, o Krokavos vyskupas privertē jį atšaukti, kad jam tas žodis iš lupų sprustelējęs nē nenorint įžeisti viešpataujančią religiją. Skudēsi evangelikai ant smugių, kenčiamų nuo katalikų, kad ant surinkimų, namų evangelikų, šturmai buvę ir ēsą daromi Krokavoje, Poznaniuje ir Vilniuje, kad grabų, numirēlių nepraleidžia, kaip va p. Bonarą iš grabo iškasē, taip-gi p. Gočylinskienę, kurios lavoną basliu perbedē; ant kelių sulaiko, kaip atsitiko kunigui Baltrui Kruziui, o Poznaniuje vos šviežiai surinkimą apgrobstē. Jezuitai po kaimus kurstē ir kursto pavaldinius, tarnus prieš evangeliškus ponus, kad užmušinētų žadēdami tarnams laisvę, lobius, net pačias užmuštųjų ponų ir daug kitokių skriaudų. — Abromavyčius, Minsko vaivada, velyjo į visus seimelius siųsti pasiuntinius su skundu ant neteisumo, jeibių ir persekiojimų dēl tulų atsibastēlių (jezuitų); pasiuntinius siųsti pas karalių jis nevelijo, idant nesužadinti kokio neišsitikējimo, bet už tai tegul pasiuntiniai seimuose prašo karaliaus, užlaikyti tiesas ir laisves dissidentų, kaip prisiekęs yra paktuose konventuose. Tą įnešimą parēmē Lučkovskis, pasiuntinys nuo Konstant. kunigaikščio Ostrogskio. Skorulskis-gi, pasiuntinys Zenavyčiaus, Brasčių vaivados, kalbino nesiųsti pasiuntinių pas karalių, bet patarē ješkoti pagelbos svetur, beje pakviesti Kuršo kunigaikštį, miestus Prusų ir Vidžemio, į sądermę prieš katalikų tikējimą. Dissidentai tos patarmēs nepagyrē.

Ant 5-tos sesijos pasibaigē Toruniaus synodas. Tarp kitko, įstatē ten generališkus seniorus, žmones turtingus ir tautoje įtekmingus, prie kurių dvasiški superintendentai savo skriaudose turi šauktiesi pagelbos ir globos prieš katalikus. Lietuvoje tokiais generališkais seniorais paskyrē Kristupą Radivilą, d. liet. hetmaną, Vilniaus vaivadą, ir Dorogostaiskį, pataurunį d. kunigaikštystēs Lietuvos. Čion parengē 10 egzempliorių universalo į lietuviškas baž-

nyčias, kurius su parašais ir pečvietēmis synoduojančiųjų pasiuntē į Lietuvą.

Iš to synodo dissidentai išsiuntinējo gromatas, legacijas ir atsišaukimus prie įvairių ypatų. Gromatą karaliui pasiuntē per Stan. Gostomskį, Ravos vaivadą, ir And. Leščynskį, vaivadą Kujaviškų Brasčių, prašydami "maloningos pagelbos, kurią mums Jusų Karališkoji Didybē, kaipo vierniems ir prispaustiems pavaldiniams, savo skēlite", ir nurodydami ant augščiaus minētųjų persekiojimų nuo atsibastēlių iš svetur (jezuitų). Taip-gi surašē instrukcijas pasiuntiniams į seimelius, idant stengtųsi "užbēgti platinimuisi išpaniškų praktikų" ir šalį atvestų "et ad amicum et pacatum statum". Nepraleido synodas nē Jono Zamoiskio, d. lenk. hetmano ir kanclerio, buvusio jų bendratikiu, neprielankaus jezuitams, kurie jo patarmes prie dvaro į niekus vertē; jam skundą savo pasiuntē per Kristupą Rejų iš Naglovicų, stalininką Liublino žemēs, ir Martiną Bronievskį. Vilniaus vaivadai Kristupui Radivilui rašydami, ištaria gailestį, kam jis "kaipo mylētojas Dievo garbēs", pats neatvyko.

Kad dabar dissidentai, vienydami savo spēkas, norējo sudrutēti, kad išlēisdami po Toruniaus synodo knygas (1597 m. Vilniuje perspauzdino Postillę Gregoro iš Žarnovcų ir k.) drutino savo tikējimą ar atmušinējo užmētinējimus savo priešgynų (pvd. išleisdami katechizmą 1598 m.); kada savo surinkimus valē nuo arianizmo, kada raštišką karę vedē tai su jezuitais, tai su socinijonais, ypač Lietuvoje per Volaną, Chrząstovskį ir k.; katalikai uždavē jiems skaudų smugį susivienydami Brasčiuose su žymia dalimi pravoslavų Lietuvoje ir pašoninēse provincijose. Kita nemažesnē dalis, pikta ant unijos, ješkojo slapta prieš ją atsispyrimo Maskvoje ir keldino kazokus ginti pravoslaviją. Sukilo jie po vada Nalevaikos ir Lobodos prieš respubliką ir rusiškas žemes pustijo ugnia ir kardu. Pasiųstas prieš maištininkus garsus hetmanas Žolkievskis (1596) apsiautē juos pas Lubnianus ir privertē pasiduoti su visu abazu. Uršus nubaudimas Nalevaikos išgązdino kazokus ir parodē, kad dar neatējo laikas su ginklu rankoje remtiesi prieš Liachus ir ginti pravoslaviją ugnimi ir kardu. Apsigavę tose viltyse, disunitai, po vada K. Ostrogskio,

rįžosi suvienyti savo spēkas su dissidentais. Tokio susivienijimo troško ir patys dissidentai, nes tulose bent vaivadijose jie tokiu budu galējo turēti skaičiuje persvarą ant katalikų. Todēl Toruniuje ant synodo jie meiliai priēmē pasiuntinį kunigaikščio Ostrogskio ir patys pasiuntē pasiuntinius pas jį—Firlejų, Radomiaus kaštelioną, Nikalojų Ostrogą ir Adomą Goraiskį, susitarti apie tą susivienijimą su kunigaikščiu Ostrogskiu. Be to, Kristupas kunigaikštis Radivilas, Vilniaus vaivada, ir And. Leščynskis, Brasčių vaivada, tą galiuną kalbino ant jų pusēs, ir tame reikale įvyko sutartis tokia: Kyjevos vaivada, taip-gi Brasčių vaivada, Radomiaus ponas (Firlejus) atvyks 9 d. gegužio į Vilnių. Ten Vilniaus vaivada, be trukšmo, sušauks keletą evangeliškų ministerių, o Kyjevos vaivada atsiveš iš Volynijos mokytus popus, mokančius graikiškai. Taip pat taps sutraukti karštesni evangeliški senatoriai ir šlēktos. Po sutarties, kokia jų tarpe įvyks, taps sušauktas Mažlenkijoje prieš busiantįjį seimą synodas, kur suvažiavę delegatai pravoslavų ir evangelikų užmanytas sutartis įvykdįs; čion atkakti turēs pasiuntiniai taip-gi nuo Prusijos ir Vidžemio miestų. Ten tad, tarp kitko, nutars apie generališkas mokyklas, kolektas jų naudai, apie apsergējimą savo atvangumo ir užbēgimą angarijoms, kurias prisieina kentēti nuo kunigų ir tribunoliškų teistojų. Pasiųs pasiuntinius pas karalių ir į seimą. Surašys skundus į seimelius ir protestuos prieš dekretus, priešingus konfederacijai, ir prieš ekzekuciją tų dekretų per teismiškas starastystes.

Savo projektais apjakę, dissidentai Lietuvos ir Lenkijos neįžiurējo jokių kliučių susivienyjimui su disunitais net iš religiškos pusēs *). Išdirbę projektus susivienyjimui, įteikē Vilniaus vaivadai Kristupui Radivilui ir galvai disunitų kunigaikščiui K. Ostrogskiui.

Galiaus geidžiamasai susivažiavimas dissidentų su disunitais įvyko Vilniuje 15 d. gegužio 1599 m. Iš Lenkijos ir Lietuvos suvažiavo daug dissidentų, kiltesniejie buvo: Nik. Kristupas Radivilas, vaivada Vilniaus; And. Leščynskis, kujaviškių Brasčių vaivada; Jonas Abromavyčius.

*) Skaityk jų projektą pas J. Lukoševyčių "Dzieje Kościołów wyznania helweckiego w Litwie" Poznań, 1842, I. p. 120-123.

Smolensko vaivada; Jurgis Radivilas, maršalkas agituojamo tuomet tribunolo d. k. Lietuvos; Zēnavyčius, liet. Brasčių vaivada; Nikalojus Zēnavyčius, Ašmenēs pakamarinis; iš dissidentiškų kunigų: Simas T. Turnovskis, senioras čechiškų brolių Didlenkijos; Gregoras iš Zarnovco; Mart. Janickis, žentas jo ir Mart. Gracyanas, vēliaus senioras čechiškų brolių Didlenkijoje; Dan. Mikolajevskis, senioras helv. surinkimų Kujavuose; Erazmas Gličneris, senioras liuteriškų surinkimų Didlenkijoje. Iš pusēs disunitų: Konst. kunigaikštis Ostrogskis, Jurgis Sanguška, Lukas Belgrado metropolitas, Izaokas Dubno igumenas ir Gedeonas Dubino archidiakonas. Balabanas Lvovo, ir Kopystenskis Peremyšliaus, vladykos, nors Ostrogskio užprašyti, nežinia kodēl, neatkako. Lietuvos liuteriškius tame susivažiavime atstovavo Talvošius, ir Andrius lenkiškas pamokslininkas, iš Vilniaus.

Tačiaus vieninteliu vaisiumi to susivažiavimo buvo susivienijimas disunitų, ar, geriaus sakant, Konst. kunigaikščio Ostrogskio ir prilankios jam šlēktos, su dissidentais. Apie religišką susiartinimą nenorējo girdēti graikiški popai, o juk ir nesuprastina yra, kaip musų dissidentai galējo lukēti susivienijimo iš religiškos pusēs su rytine cerkve. Susivienijimas galējo įvykti vos politiškas, ir tai neužtektinas anuose laikuose, ir jis įgijo tik tulą svarbumą gadynēje Stanislavo Augusto, kada parēmē užrubežinēs viešpatystēs savu ginklu *).

Kada disunitai ir dissidentai džiaugēsi iš tokio susiderinimo prieš bendrą priešą, Vilniaus jezuitai užsimanē išnaudoti tokį suplaukimą kitvierių ir pareiti su jais į mušį. Buvo tuomet Vilniuje garsus socinijonų patrēmējas, jezuitas Martinas Smigleckis, pašauktas theologas, logikas**) ir dialektikas, kuris 1594 m. Novogrodke su socinijonų ministeriu Luciniumi atlaikē disputus. Jezuitai tikējosi, kad viešame dispute jis ant sykio sugriaus šventynę Belialio. Dissidentai apie susiēmimą visai nemanē, ir Abromavyčius, Smolensko vaivada, velijo ten ēsantiems

*) Aktas konfederacijos dissidentų su disunitais randasi pas J. Lukoševyčių, "Dzieje kośc. wyzn. helw. w Litwie", I. p. 124—134.

**) Jo garsi savo laike *Logika* išējo dviejuose tomuose (1618 m.) Ingolštadte. *Rapin*, garsus kritikas gadynēje Liudviko XIV, savo pasargose apie logiką (Reflexions sur la Logique) išgyrē veikalą Smigleckio. Ir *Hallam* (Introduction to the Literature, t. III, sk. 3) pripažįsta, kad tai ēsąs geriausias veikalas Logikos 17-tame šimtmetyje parašytas.

dissidentų kunigams vengti susitikimą su jezuitais. Bet jezuitai per Joną Pašą, Vilniaus cyvonį, iššaukē dissidentus ant disputų. Tai-gi prisiējo, noroms-nenoroms, į disputus įsileisti. Tos imtynēs įvyko Vilniaus vaivados pylyje; buvo 6 vaivados ir daug kitų ponų, o visokių žmonių apie 4000. Senioras čechiškų brolių Didlenkijoje S. T. Turnovskis paskyrē disputavimui: kun. Danielių Mikolajevskį, kn. Martiną Janicių ir kun. Mart. Gracianą. Imtynēs truko 6 valandas, ir klausimas ējosi apie pirmystę ir valdžią Romos vyskupo. Tą disputaciją aprašē iš dissidentų — Gracianas ir M. Janicius; iš pusēs katalikų Povilas Valavičius ir Martinas M. Zagielis. Žinoma, disputas tegalējo dissidentams išeiti tik ant blēdies, nes jezuitai turējo daugiaus organų, negu jų priešgynos, skelbimui po visą šalį savos nelaimētos pergalēs....

Galiaus, 4 d. birželio, pas kujaviškų Brasčių vaivadą susirinko iš evangelikų — Jurgis Radivilas ir p. Volanas, o iš liet. liuteriškių — kn. Andrius, lenkiškas pamokslininkas Vilniaus surinkimo, ir p. Talvošius sąnarys to surinkimo. Ten augsburgiškius ragino, kad laikytųsi ir pildytų sutartis Sandomieriškio konsenso, ką anie ir prižadējo. — Potam jau sąnariai susivažiavę Vilniuje išsiskirstē į savas buveines, evangelikų kunigus palydējo kariumenē Jurgio Radivilo, tribunoliško maršalko, idant jezuitų mokintiniai ir gauja skriaudos ir išniekinimo nepadarytų.

Taip pasibaigē 16-tas šimtmetis dissidentams, kurie, jezuitų koneveikiami, dar save silpnino savitarpiniais vaidais. Židiniu tų nesutikimų buvo Vilniaus surinkimas. Kaltino ypačiai Popovskį ir Danielių, kad jie išjuokią ministerius, surinkimą vadiną urvu netvarkos, iš mokyklos atitraukia vaikus ir atiduoda jezuitams, nuo jezuitų imą algas; su jais ir kn. Chrząstovskis broliaująsi. Kaip tie nesutikimai pasibaigē, nežinia; turbut artymiausias lietuvių synodas pabarē kaltininkus. Juk vienybē dissidentams tuomi buvo reikalingesnē, kad 17-tas amžius jiems prasidējo nepasekmingai. Jezuitai kassyk labiaus savo mokyklas po Lietuvą platino (1610 m. Oršoje kollegiją įsteigē Zygmantas III, taip-pat Vytesbēje, Smolenske Alek. Gąsievskis 1610 m., Kražiuose Jonas Karolis Chodkevyčius 1616 m., Novogrodke Golovnia, liet. Brasčiuose Levas Sapieha,

Pinske Albertas Stan. Radivilas ir tt.), raštu *) ir darbu dissidentus koneveikē, gaujas prie savęs patraukdami regyklomis**). Unija rytinēs bažnyčios su vakarine kasdien ējo drutyn, platyn, ypačiai atēmus Vilniuje nuo disunitų klioštorių šv. Trejybēs, ir Vainai, Vilniaus vyskupui, įsteigus kollegiją klerikams rytinēs bažnyčios. Lietuviški senatoriai evangelikai, paramčiai savos religijos, geso vienas po kito, palikdami vietas katalikams, draugams jezuitų, kurius Zygmantas III kēlē į augštesnius urēdus. Taip 1603 m. mirē Kristupas Radivilas, d. liet. hetmanas, Vilniaus vaivada. Abudu urēdu po jo pateko dabar uoliems katalikams: Vilniaus vaivadija — Kristupui Radivilui Siratēlei, o hetmanystē — Jonui Karoliui Chodkevyčiui. Veikiai potam į kapus nuējo Mikalojus Noruševyčius, Žemaitijos kaštelionas, ir Jonas Abromavyčius, Smolensko vaivada, o 1615 m. Kristupas Zēnavyčius, liet. Brasčių vaivada. Prieš juos numiręs buvo Aleksandras kunigaikštis Prunskis, Trakų kaštelionas (+1595m.) ir Nikalojus Dorogostaiskis, Polocko vaivada (+1597m.). Iš tarp mokslininkų, kurie įstengē atlaikyti jezuitus, kaip Volanas, Lasickis***), Sudrovskis ir k. išmirinējo, nepalikdami po savęs lygiai mokytų ir uolių įpēdinių.

Jezuitai iktuomlaik dar buvo savo šēlime sulaikomi evangeliškų magnatų, ypač Kristupo Radivilo, kurs siautimus jų mokintinių galējo nubausti, užleizdamas ant jų lygiai išdykusią priedvarinę miliciją; bet vos tik jam mirus, urēdai perējo į katalikų+) rankas, tuojau Vilniuje ir kitur

*) Tarp kitko jie perspauzdino Vilniuje 1611 m. Skargos: Wzywanie do jednej zbawiennej wiary ir Wzywanie do pokuty obywatelów korony polskiej i W.X. Litewskiego.— Tuomi pačiu laiku jezuitai ēmē išleidinēti religiškas knygas ir lietuviškoje kalboje. Tarp kitko išleido — Punktus sakymų kn. Konstantino Širvydo 1629 m. (4°, š. 382); jų mieriu buvo atitraukti nuo helvetiškos bažnyčios Žemaičius, kas jiems tuo laiku ir pasisekē.

**) Kaip bēgliai jezuitai mokējo religiškomis regyklomis patraukti gaujas, galima persitikrinti iš aprašymo kanonizacijos Šv. Kazimiero, išleisto 1604 m. po titulu: "Theatrum s. Casimiri. In quo ipsius prosapia, vita, miracula et illustris pompa in solemni ejusdem apotheoseos instauratione, Vilnae Lithuaniae Metropoli v. Id. Maji Anno Domin. MDCIV instituta graphice proponuntur.... "Dedikacija Zygmantui III per Levą Sapiehą, d. L. kanclerį, kurį Zygmantas savo vardan ant to iškilmingo akto pasiuntē į Vilnių.

***) *Jonas Lasickis* (1534—1600 m.? iš Didlenkijos, buvo mokytoju vaikų Inovroclavo vaivados Jono Krotovskio, su kuriais keliaudamas po Europą susipažino su Bēza ir Kalvinu. Jis prisidējo prie čechiškųjų brolių. 1580 m. atvyko į Lietuvą mokinti vaikus Jono Glēbavyčiaus, liet. payždininko, ir gyveno tankiausiai Vilniuje. Ant senatvēs gyveno Zaslavliuje, namuose savo augintinio Mikalojaus Glēbavyčiaus. Parašē keletą istoriškų veikalų; istorija apie įsismerkimą Lenkų po Mieleckiu 1572 m. į Valakiją, pralošą Gedanēnų prieš Steponą Batorį; taip-gi: De Russorum Moscovitarum et Tartarorum religione, sacrificiis, nuptiarum, funerum ritu; De origine et rebus gestis fratrum Bohemicorum; ir galiaus— De diis Samogitarum caeterorumque Sarmatarum (Basileae, 1615).

+) Toks katalikams išdalinimas urēdų buvo viena iš priežasčių, kad Janušas Radivilas, sunus Kristupo, prisidējo prie maišto Žebrzydovskio, Krokavos vaivados, patraukda-

ēmē persekioti kitvierius su użsidegimu. Veltui dissidentai apipylē savo skundais prieš jezuitus ir kitus kunigus 1603 m. pasiuntinių trobēsį; Zygmantas III, apjakęs savo atvertinējime disunitų ir dissidentų, velijo pavesti šalį netvarkai ir antpuolimui kaimynų, negu išklausē jų teisių pasiguodimų. Kada tad kilo maištas Zebrzydovskio, Janušas Radivilas ir liet. kalvyniškiai tukstančiais stojo į jo tuntus, idant savo tikējimui iškovoti atimtas laisves. Pralośa pas Guzovo išblaškē jų viltis ir suteikē jezuitams dar išteisinamesnes prieżastis persekiojimui kitvierių. Taip, Vilniuje gyveno jaunas italas Francus di Franco, kurs su tēvu iš Italijos pribuvo į Lenkiją ir Krokavoje perējo į helvetišką tikējimą. Sugrįżęs į Italiją ir nużiurētas erezijoje, tapo įmestas kalējiman su paprastais piktadējais. Tie išsilaużē iš kalējimo ir pagelbējo Frankui pabēgti į Lenkiją, netrukus jis priēmē mokytojo vietą pas tulą kalvynišką šlēktą Lietuvoje. Buvodamas su mokintiniais savo Vilniuje, tankiai lankē savo tikējimo susirinkimą ir iš religiško użsidegimo pamaišytą protą gavęs, ēmē Italus. Vilniuje skaitlingai gyvenančius, versti į protestantizmą ir gailestauti, kam Italijoje netapo kankintiniu uż Kristų. Ant nelaimēs, per Dievo Kuną (1611 m.) surinkime sakē pamokslą iškalbus And. Chrząstovskis ant tēmos apie balvoną Nebuchadnezzaro, Babylonijos karaliaus. Pasibaigus dievmaldystai, namon grįżdamas, ant rinkos sutiko iškilmingą procesiją po vada vyskupo Vainos, ir użsidegime pirma Italus nuo procesijos atkalbinējo, o paskui, pasilipęs ant laiptų altoriaus, kur vyskupas ketino mišias laikyti, balsiai prašneko į aplink stovinčius żmones: "Ar jus manote Dievą begarbiną? Jus ēsate stabmeldżiais. Duona, kurią nešiojate aplinkui, nēra Dievu, ir negalētų iš vietos pati krustelti, jeigu nenešiotumēte. Christaus, Dievo musų, ješkoti reikia danguje, po dešinei Dievo tēvo sēdinčio". Żmonēs uż tai, supuolę, jį apmušē, ir į rotużēs kalējimą į-

mas su savim daug liet. kalvyniškių. Seime 1606 m. oppoziciją vedē Janušas Radivilas, liet. pataurunis. Susivażiavime Liubline, kurio maršalku pasiliko Radivilas, įnešta tapo atsakyti karaliui paklusnumą ir apgarsinti naują elekciją. Kad pas Sandomierių susirinko aplink 50000 šlēktos po lazda Radivilo, karalius użēmē Krokavą ir traukē linkon Vislicos, nuo čia į Janoviecą. Bet maištininkai čion su karaliumi susitaikino, ir Zebrzydovskis su Radivilu paleido šlēktą namon. Nepoilgam naujas maištas rinkosi pas Jędżejovo, ir iš Čersko apskelbē aktą atsisakydami karaliaus beklausyti. Karalius su Żolkievskiu ir liet. laukiniu hetmanu Jonu Karoliu Chodkevyčiumi użpuolē ant maištininkų pas Guzovo (liepos mēn. 1607 m.) ir sumušē juos į plēnį. Įvyko sutaikos. Seimas 1609 m. apgarsino visatiną amnestiją pamišēliams.

metē. Į keletą dienų atvedē jį pas vyskupą ir magnatus, ir klausinējo: ar jį neprikalbino tatai daryti bendratikiai, o gal kalbino kas ir užmušti karalių, karalienę, karalaitį ir vyskupą? Atsakē, kad ką padarē, tai padarē pats iš savo įkvēpimo, o užsipuolimą ant valdžios laiko biauria piktadējyste. Vēliaus, ir ant torturų paimtas, daugiaus nieko neišpažino. Evangeliškoji šlēkta stengēsi išliuosuoti jį iš kalējimo, bet veltui: Franco, kaipo bliuznytojas, tapo sučvertuotas 1 d. liepos 1611 m., poto kaip jam buvo išplēšę liežiuvį per pasmakrę.

Ant rytojaus po ekzekucijos Franko jezuitai užsikēsino ant Vilniaus kalvyniškių. Tądien buvo atlaidai Trakuose. Pavakarēje, grįždami iš ten jezuitų mokintiniai į Vilnių, apnyko namus tulo evangeliko, bet vos į valandą teįsilaužē; potam užgulē ant helvetiškojo surinkimo, o išlaužę spragą mure, įsiveržē į gyvenamasias evangeliškų kunigų, vieną iš ministerių, Balcerį Krosnevyčių nuo pirmų lubų žemyn numetē, kitą, Martiną Tertulianą, parsivertę, mirtinai užkulē, trečią, Joakimą Vendlandtą, vokišką pamokslininką, kumsčiomis ir lazdomis pritvoję, ketino įmesti į ugnį, ir tik nežinia kas sulaikē juos nuo žadēto darbo. Biblioteką taip bažnytinę, kaip privatišką ministerių, iš dalies sudegino, iš dalies išsinešē. Išlaužę skrynias ir išgrobstę bažnytinius indus,. padegē surinkimą, kurs drauge su mokykla, gyvenamomis ministerių ir mokytojų sudegē. Jezuitai teisino šitą nelabą darbą savų mokintinių išleistuose raštuose. Žinoma, prie mokintinių tuojau prisidējo ir gauja grobišių. Teisindami mokintinius jezuitai dar tvirtino, kad velyk Žydams ir Totoriams duoti laisvę dievmaldystēs, negu dissidentams, kurie ēsą pavojingesni katalikystei!

Veikiai potam suardymui bažnyčios, grįždamas iš Smolensko, Zygmantas III atkako į Vilnių. Jonas Šveikovskis *) iš šlēktų svietiškas senioras Vilniaus surinkimo įnešē monarchui skundą ant tokio jeibio ir išdergimo helvetiško išpažinimo. Karalius žadējo pats tą bylą perkratyti, jeib ji tik netaptų įnešta į ateinantįjį seimą. Bet nēra žinios, ar Zygmantas III tą reikalą kratē; nes 1613 m. seime Janušas Radivilas savoj kalboje į karalių, drąsiai

*) Tas Šveikauskis, uolus šalininkas kalvynizmo, mirē 5 d. sausio 1643 m.

prieš skriaudas savo bendratikių stodamas, nenurodo, kad karalius bent dēl formos butų peržiurējęs reikalą. Turbut nedaug prisidējo nē instrukcija, kurią Vilniaus konvokacijoje 4 d. lapkričio dvasiškoji ir svietiškoji duma įteikē pasiuntiniams aprinktiems seiman, idant už Vilniaus surinkimo skriaudas nenutylētų. Tiek dar gerai, kad neuždraudē kalvyniškiems atstatyti Vilniuje naują surinkimą, mokyklą ir gyvenamasias ministeriams ir mokintojams, iš mokesčių, kurius synodas Vilniuje 1 d. liepos 1612 užgyrē. Tačiaus su kiekviena diena padējimas liet. kalvyniškių ējo aršyn, ypačiai kad sutankējo pereidinējimai į katalikystę. Synodas Vilniuje birželyje 1614 m. leido svietiškiems seniorams ir patronams surinkimų atkalbinēti ir ekskomunika grasinti, jeigu bendratikiai priiminētų katalikus mokytojus savų vaikų arba tokius, kurie buvo mokęsi pas jezuitus ar socinijonus. Visokeriopi persekiojimai kasdien ējo didyn. Jezuitai su pagelba savų mokintinių *) ypačiai persekiojo dissidentų kunigus, išniekindami juos, naikindami sveikatą ir gyvastį, išstatydami gaujoms apšmeižti — be jokio jau nubaudimo. Nestebētina, kad reikējo druto pobudžio pas dissidentus pastoti kunigu. Ir jau pradžioje 17-to šimtmečio daugelis surinkimų neturējo savų pastorių ir, anot synodo Vilniuje 1611 m., ministeris artymiausios bažnyčios važinējo kas antrą savaitę ten, kur truko ministerio. Tokiu budu atsirado tarp ministerių bemoksliai, kuriems katalikai ir socinijonai pakišinēti galējo savo liturgiškas ir dogmatiškas knygas, taip jog Vilniaus synodas 1617 m. turējo ministerius graudenti, idant nelaikytų popiežiškų ar socinijoniškų raštų, o tik šitas: Bibliją Brasčių, Naują Testamentą, Postillę Gregoro iš Žarnovco, Postillę Kristupo Krainskio ir katechizmą Gilovskio.

Toks nemokslumas helvetiškų ministerių jezuitams buvo labai parankus. Nebuvo jau Lietuvoje Volanų, Lasickių, Sudrovskių, Chrząstovskių ir kitų mokintų vyrų. Raš-

*) Tokie augintiniai jezuitų ir vēliaus gyvenime nesiliovē jeibius daryti ypač dissidentų kunigams, kurių neįstengē apginti nē amžius, nē mokslumas, nē valyvumas papročių. Taip 1606 m. ministeris Laškovskis tapo auka tokio ištvirkimo. Tasai, grįždamas iš kaimo Gorkų, Pagiriuose, iš laidotuvių Nemyrienēs, į savo namus, išsēdo iš brikos ir ējo pirma jos. Išējęs jau iš kaimo, sutiko bajorą iš susiedijos, atvaziuojantį priešai. Tas, pamatęs evangelišką kunigą, liepē sukirsti arkliams ir tiesiok užvažiuoti ant Laškovskio, kurs senatvēs dēlei nesuspējo iš kelio pasitraukti, tapo suvažinētas ir tuojau numirē. Aplinkinē dissidentų šlēkta rods apskelbē bylą užmušējui Laškovskio; bet tasai išsiteisino teisme slidžiai, tvirtindamas, kad neliepē arkliams sukirsti ir, kad tai pats vežējas iš savo suomonēs padarē. O vežējas pataikē pabēgti, ir taip byla nieku pasibaigē.

tiška polemika, taip gaivi pabaigoje 16-to šimtmečio *), aptilo iš sykio. Dissidentiškos kitkart pressos Radivilų, dabar jezuitų, Lenciciaus**) ir kitų, blaškančios 16-me amž. ant jezuitų ir katalikystēs tukstančiais apologijas Krovickio, raštus Gregoro iš Żarnovco, Volano ir tt., dabar spaudino katalikų asketiškus, liturgiškus raštus, arba paškvilius prieš kitvierius. Įpēdiniai Chrząstovskių, Sudrovių, Biskupskių ir kitų mokintų vyrų buvo iš didesnēs dalies żmonēs tamsųs, ir jezuitai ateidinējo į surinkimus, pasigaudavo pamoksluose ir iššaukdavo ant disputų***), o bēglųs dialektikoje ir citatose iš biblijos lengviai pergalēdavo bemokslius, kurie tankiai nē nepriimdavo iššaukimo į disputus, nepasitikēdami savoms pajiegoms. Ar stebētina, kad jų bendratikiai pereidinējo pulkais į katalikystę, pavezdami surinkimus katalikų kunigijai?

Negana to. Atsirado dissidentams nauji priešai — tai minykai visokių regulų, kurių kliōštoriai paplito prie Zygmanto III Lietuvoje. Reguliariškus kanonikus Vilniuje įkurē Vilniaus vyskupas Eust. Valavyčius; basus Karmelitus tenpat Ign. Dubavyčius, miesto "rajca", ir Steponas Pocius, pakancleris d. k. Lietuvos. Domininkonus prie bażnyčios Pilypo ir Jokubo, Jurgis Litavaras Chreptavyčius, Novogrodko vaivada. Klares Vilniuje — Levas Sapieha. Pranciškonus Galšēnuose — Pov. Sapieha, pakancleris d. L. k. Bernardinus — Sapiegiškēje Kazimieras Levas Sapieha, pakancleris d. L. k. Bernardinus Trakuose — vysk. Eust. Valavyčius. Bernardinus Gartine — kareiviai, kurie Maskvoje po Zygmantu III ilgus metus tarnavo; tenpat Domininkonus — Fridrikis Sapieha, Mstislavo vaivada; Raseiniuose Domininkonus — Jurgis Tiškevyčius, Żemaičių, vēliaus Vilniaus vyskupas. Kretingoje Bernardinus — Jonas Karolis Chodkevyčius; jis pats jezui-

*) Iš katalikų pusēs gaivino tą polemiką Vilniuje, ypač jezuitai Vēga, Smigleckis ir St. Grodzickis, o labiausiai And. Jurgevyčius, Vilniaus kanonikas, nepermaldaujamas nedraugas Volano. Jis beveik kasmet išleido kokį raštą prieš dissidentus: pvd. 1590 m.: Questiones de haeresibus nostri temporis Andreae Volono et Lithuaniae ministris. 1594 m.: Bellum quinti Evangelii etc. 1599 m.: Quinti Evangelii Professores Antiquissimi et celeberrimi, nullus et nemo etc.

**) Rostovskis plačiai rašo apie atvertimą Nikalojaus Lenciciaus ir jo tēvo, garsaus Vilniuje spaustuvninko, kurį Nikalojus Radivilas Juodis partraukē iš Mozurijos į Lietuvą.

***) Taip padarē 1616 m. Novogrodke jezuitas kun. Benediktas Brivilias iš Nesviežiaus, kurs prie kun. Jono Zygroviaus, sakiusio pamokslą iš Esaio, prisikabino, kada tas išsitarē, kad "ten tiktai yra bażnyčia tikra, kur Kristus pats šviečia, o kur pats Kristus nešviečia, ten netikra." Bet atitiko kirvis kotą, ir dievmaldystei pasibaigus, jezuitas teisinosi, kad "neatējęs ēsąs ant jokių disputų, tik pasiklausyti pamokslininko ir tt."

tus Kražiuose. Jezuitus Varniuose — Nikalojus Kiška, Żemaičių vyskupas. Bernardinus Telšiuose — Povilas Sapieha. Karmelitus Liškave — Jurgis Tiškevyčius. Domininkonus Šklave, — Aleks Chodkevyčius. Domininkonus Minske — Zofija Sluškienē, Vendeno vaivadienē, duktē Zavišos payżdininko d. L. k. Domininkonus Smolenske — Zygmantas III; Stolbcuose, pa-Nemunēje, juos-gi, Aleks. Sluška, Trakų vaivada ir Zofija Konstancija Zēnavyčiutē, jo pati, iš kalvyniškēs pastojusi katalike (1621); Ostrove Domininkonus 1621 m. — Aleks. Sapieha, Oršos starasta. Novogrodke Domininkonus — Kristupas Chodkevyčius, arklidininkas d. L. k. ir tt. Prietaikmiui prie to pasidaugino Lietuvoje skaitlius parapijinių bažnyčių katalikų ir unijotų. Pats Levas Sapieha įsteigē čion 24 katalikiškas, be kelių dešimčių unijotiškų cerkvių. Tas pats Sapieha atēmē nuo kalvyniškių bažnyčias Ikaznēje ir Oršoje, o nuo disunitų klioštorių Čēriškį ir visas plačiuose savo lobiuose cerkves, kurias katalikams ir unijotams pavedē. Galima numanyti, kaip vyko evangelikams, kada visi ējo lenktynēmis atversdinēti kitvierius, gaudyti vēles dangui, nesirupindami apie įrankius atvertimui panaudojamus. Tame atvertinējime gelbējo dar ir unijotų kunigija. Tarp jų atsižymējo tokiame apaštalavime Jozapatas Kuncevyčius *), kurio patarējais buvo jezuitai Valentas Fabricius ir Grigas Gruževskis, vēliaus pamokslininkas Zygmanto III. Jis tai atvertē pirma į uniją Joną Melešką, Smolensko kaštelioną, kurs disunitų klioštorių Bazilijonų Żyrave jo valdžion pavedē. Čion gyvendamas, aplinkēje daug ypatų atvertē į katalikystę ar uniją: tarp kitų patraukē prie unijos Soltaną iš disunito uolų šalininką helvetiško išpažinimo; Thēodorą Skuminą Tiškevyčių, Novogrodko vaivadą ir jo sunų Janušą, tuomet referendorių d. L. k., vēliaus Trakų ir Vilniaus vaivadą, Mikolą Sokolinskį, Polocko vaivadą iš disunito kalvyniškį; Filianną Valavyčienę, kalvyniškę, Fedorę, žmoną

*) Kuncevyčius gimē 1580 m. Vladimire, kur tēvas jo šlēkta, herbo Roža, buvo "raicu." 1604 m. jis įstojo pas Bazilijonus Vilniuje; tapo vyskupu 1617 m., o užmuštu tapo 1623 m. Vytesbēje. Procesas jo kanonizacijos prasidējo 1637 m.; rēmē ypačiai Rafolas Karsokas, unijotų vyskupas Pinske. Urbonas VIII priskaitē jį prie šventųjų 1642 m., 22 d. lapkričio. — Nors jis ir jezuitai negeriausius įrankius vartojo, platinant uniją Lietuvoje, visgi negalima užginti, kad toji unija daugino apšvietimą tarp išpažintojų rytinēs cerkvēs šalyse respublikos. "Du metu tam atgal" — rašē Kreusa knygutēj "Obrona jedności cerkiewnej" — "nuo šv. tēvo Romos popiežiaus įgijome geradarystę, kad 22 zokono brolių gali mokintiesi jo lēšomis visokiose šalyse krikščionybēs prasikišančiose vietose, kur gali ir mokslų mokintis ir žinių užrubežinių kraštų gauti, kas yra padabinimu kiekvienam žmogui, minētinai 4 Romoje graikiškoje kolegijoje, 2 Viennoje, 2 Pragoje, 2 Olomuniuje, 6 Brunsberge, 6 Vilniuje ir tt."

Kristupo Zenavyčiaus, Polocko vaivados, Soroką su 3 dukterims ir daugelį kitų, taip jog Polocke, kur už uolumą atvertinėjime disunitų ir dissidentų buvo unijotų archivyskupu, ir kur nuo disunitų atēmē daugelį bažnyčių lyginai kaip ir kituose miestuose savos dijecezijos, buvo vadinamas "dušochvat" — "dušegaudžiu".

Galop viešpatavimo Zygmanto III skaitlius evangelikų Lietuvoje labai sumažējo ir daugybę jų bažnyčių atsiēmē katalikai, nes dabar jas galima buvo drąsiai glemžti pagal tribunolo nuosprendinį, besiremiant įstatymu 1588 m., kurs uždraudē alianaciją bažnytinių lobių *). Rods ta pragaištis helvetiškų bažnyčių Lietuvoje atsilygino iš kitos pusēs. Šalininkas kalvynizmo, kunigaikštis Janušas Radivilas, apsivesdamas su kunigaikščiute Slucko, pastara aine to galingo namo**), ir įgyjęs su ja plačius lobius Slucko, Kopyliaus ir tt. tuojau tuose lobiuose įsteigē bažnyčias savo išpažinimo, o Slucke įkurē augštesnes mokyklas. Bet ir kunigaikštis Janušas Radivilas***), vienas iš vyriausių ramsčių kalvynizmo, pasimirē galop 1620 m. ir tapo palaidotas (vasaryje 1621m.) Dubinkuose su karališka veik iškilme, kurioje dissidentų kunigams leista tapo dar dalyvauti, be pavojaus gyvasties. Apie susivienijimą su disunitais Vilniaus susivažiavime 1599 m., po mirimo kunigaikščio Konstantino Ostrogskio 1608 m., tapo užmiršta, nes disunitai, remdamiesi ant galingesnio užrubežinēje viešpatystēje talkininko, velijo kariauti savarankiškai negu vienytiesi su tikējimu, kurį pravoslavų cerkvē taip-pat niekino kaip ir katalikų bažnyčią. Negalēdami įtraukti disunitus į savo interesus, dissidentai bent kurstē juos prieš katalikystę, arba gelbējo jiems suokalbiuose prieš uniją ir katalikystę. Taip 1609 m. disunitų pasamdytas kalvyniškis vidur rinkos Vilniuje, dienos mete, rēžē kardu į galvą metropolitui Hippatijui Potiejui. Rods ranka metropolitas prisidengē ir tokiu budu gyvastį išsigelbējo, nors nukirto jam du pir-

*) Tarp kitų, Kristupas Radivilas, tuomet liet. laukinis hetmanas, turējo atiduoti bažnyčią Kēdainiuose katalikams ir pagal sutartį 1627 m. su Vilniaus vyskupu Valavyčiumi iš naujo išpasoginti!

**) Paskutiniu ainiu vyriškos gymēs to namo buvo Jonas Simas Olelkavyčius, kurs taipgi iš disunito buvo perējęs į sterbles katalikų bažnyčios (+ 1593 m.).

***) Janušas Radivilas gimē Vilniuje 22 d. liepos 1579 m., iš tēvo Kristupo, d. liet. hetmano, iš motinos Katarinos, dukters kunigaikščio Konstantino Ostrogskio, Kyjevos vaivados. Mirē Čarline, Prusuose, 7 d. lapkričio 1620 m. Turējo dvi pačias, pirmą Zofiją, dukterį Jurgio kunigaikščio Slucko; antrą — Elzbietą Zofiją, dukterį Jurgio, Branderburgo elektoriaus. Iš tos turējo sunų Boguslavą ir 3 dukteris: Elzbietą, Eleonorą ir Zofiją Agniešką. Jam mirus, parašē lotyniškai trēnas Salamonas Rycinskis.

štu drauge su vyskupišku žiedu. Vaiduose disunijos su unijotais ir užmušime Kuncevyčiaus, liet. dissidentai buvo slaptais kurstytojais, o Smotryckis vyriausia plunksna tos užmušējystēs susinešinējo su jais.

Nukankinimas Jozefato Kuncevyčiaus galutinai sulaužē disuniją Lietuvoje *). Nubaudē aštriu nusprendiniu pravadyrius**); atiminējo jos bažnyčias Vytesbēje, Polocke, Oršoje, Mogyleve ir kitur. Meletius Smotryckis, vienas iš mokinčiausių jos žmonių ir bēgliausių polemikoje, vengdamas bausmę, perējo į uniją, įgijo augštus bažnytiškus laipsnius, ir nukreipē savo plunksną tuomi pasekmingiaus prieš disuniją, kad gerai pažinojo jos silpnybes***). Lietuviški kalvyniškiai, susirupinę aštria bausme disunitų, užmušējų Kuncevyčiaus, pasibiaurēję netikrybe jiems disunijos, nutarē, metini pastangas, susidrauginti su rytine cerkve, padrutinti savo spēkas viduriniu susiorganizavimu ir atnaujinimu senų ryšių su savais bendratikiais Lenkijoje. Vilniaus synode 1621 m. nutarē perspauzdinti agendas

---

*) Sakau Lietuvoje, nes Volynijoje ir Podolijoje mažiaus, o Ukrainoje labai mažai tesiseké unijai. Čion vajokai, naudodamiesi iš nuogandos, kokia krito ant žmonių po pralośa pas Cecorą ir laike ištraukimo Osmano pas Chocimą, apsirinko metropolitą ypatoje Boreckio, ir kitus vladykas, ir reikalavo, kad karalius juos urēduose patvirtintų. Rods Zygmantas III nepristojo ant to reikalavimo disunitų, bet neapsieidamas be kazokų pagelbos karēje su Turkija, negalējo jų persekioti; taigi išsiuntē pas juos pasiuntinį ir tulą kunigą Obornickį, birželyje 1621 m. į Kyjeviškius, idant tēmytų, ką veikia kazokai ir disunitai. Kn. Obornickis ištikimai ir guviai išpildē karaliaus įsakymą, ir veikiai gromatoje pranešē su išgalēmis, ką matē pas kazokus. (Slg. Lukoševyčiaus "Dzieje kośc. helw. wyznania w Litwie", I. p. 165, pasarga 2.).

**) Meletius buvo sunumi Erazmo Smotryckio, pastarastēs Kamienieco pylēs, bēglaus graikiškoj, lotyniškoj ir slovēniškoj kalbose, kurį Konstantinas kunigaikštis Ostrogskis, Kyjevos vaivada, partraukē į rektorius įsteigtos savo akademijos Ostroge. Čion Meletius Smotryckis klausēsi mokslų po Kirylu Graiku, kurs vēliaus buvo Konstantinopolio patriarchu. Tēvui mirus, kunigaikštis Ostrogskis išsiuntē jį drauge su savo pusbroliu Jurgiu Puzina (1601 m.) į jezuitų akademiją Vilniuje, kur per keletą metų klausēsi philozophijos. Mirus kunigaikščiui Ostrogskiui, netekęs geradējo ir apiekuno, priēmē vietą naminio mokintojo pas jauną kunigaikštį Solomēriškį disunitą, su kuriuomi aplankē Vroclavą, Lipską, Nuernbergą ir įvairias dissidentų akademijas Vokietijoje. Sugrįžęs į Lietuvą, į Minską, tēvoniją kunigaikščių Solomēriškių, tuojau išleido veikalēlį prieš unijas *Theophili Orthologi lamentum*, ir tapo priežasčia persekiojimo unitų vietose, kur disunitų skaitlius buvo didesnis. Veikiai potam tapo disunitų monachu Vilniuje ir čion gyvendamas, parašē žodyną ir gramatiką slovēnišką ir pataisē perguldymą psalmų ir Naujo Testamento į slovēnišką kalbą. Ant lamento atsiliepē Vladimiro vyskupas Joakimas Morochovskis veikalu *Parigoria*. Mirus Vilniaus archimandritui Leontiui Karpavyčiui, disunitai pakēlē Smotryckį į tą urēdą, o veikiai potam į Plocko archivyskupus. Tapęs archivyskupu, atsižymējo energija ir uolumu savo išpažinimui; visur išsiuntinēdamas černcus ir mētydamas disunitų veikalus, daugelį atplēšē nuo unijos ir buvo priežastimi, kad Vytebsko disunitai užkoneveikē Kuncevyčių. Bijodamas dabar užpelnytos bausmēs, pabēgo iš Vilniaus į Kyjevą; tačiaus veikiai sugrįžo į Vilnių, susitaikē su unija, parašē katališką katechizmą, atliko kelionę į Palestiną ir visur disunitus suokē į uniją, galiaus tapo pats unitu, nors ne iš mandagių priežasčių. Nuo seniai jis akį turējo ant Dermaniškēs abatystēs. Kunigaikštis Aleks. Zaslavskis, Braclavo vaivada, prižadējo ją anam po sąlyga, kad taptų unitu, ką jis ir padarē. Skaitlingus jo rašinius išskaito Siarčynskis gadynēje Zygmanto III.

***) Nors jokia revoliucija prieš civylišką valdžią neįvyko po to tumulto, tačiaus aštrią baudą užsitraukē miestas nuo komisijos, kurios pirmsēdžiu buvo Levas Sapieha, kurs veltui stengēsi užbēgti tam atsitikimui, perstatydamas Kuncevyčiui pavojingumą jo darbų. Du magystratu miesto ir 18 kiltesnių urēdų tapo nubausti, ir privilegijos miesto tapo sunaikintos (Morfill).

ir katechizmus, kurių dabar ēmē pristigti, ir velijo, kad bendratikiai, siunčiantiejie savo vaikus į jezuitų mokyklas, tuojau iš ten atimtų. Vilniaus synode 1625 m. nutarē, be mokyklos ir seminarijos Vilniuje, pagerinti augštesnes mokyklas Slucke ir Kedainiuose. Vilniaus synode 1626 m. nutarē atnaujinti ryšius su kalvyniškiais Mažlenkijos ir su čechiškiais broliais Didlenkijoje suvienijimui spēkų prieš persekiotojus ir užvedimui surinkimuose vienokumo liturgijoje ir įmoniuose, ir tam reikalui išsiuntē deputatus savo į Belzos susivažiavimą Mažlenkijoje. O Vilniaus synoduose 1627 ir 1628 m. nutarē paduoti į spaudą pergul-dymą biblijos, pataisytos D. Mikolajevskio, priēmē liet. mo-kykloms statutą, parašytą And. Dobrzanskio, Novogrodko senioro, rupinosi paplatinimu savo liturgiškų knygų, priēmē ir prigelbējo tulus išguitinius savo bendratikius iš Čechijos ir prierheiniškio palatinato. Visus tuos žingsnius jų vedē Kristupas Radivilas, liet. laukinis hetmanas, ir Labęckis, ministeris Vilniaus surinkimo. Ans pakēlē nupuolusias mokyklas Kedainiuose, paturējo raiščius su kalvyniškiais Mažlęnkijos ir čechiškais broliais Didlenkijos, liepē lenkiš-kai perguldyti ir spauzdinti visokias theologiškas evangeli-kams knygas, kaip *Medytacye Jono Gerhardo*, stojo prieš skriaudas, bendratikiams daromas vyskupų, konsistorijų, tribunolų, jezuitų ir šiaip ypatų, ir labiausiai parēmē skun-dus dissidentų, paduotus pasiuntiniams kartu Zygmantui III visatiname seime 1627 m. *). Skundas tas nupiešia padējimą dissidentų pabaigoje viešpatavimo Zygmanto III

*) Čion ir disunitai įnešē skundą ant savo skriaudų per kunigaikštį Zbaravskį, d. l. arklidininką, kur tarp kitko pasakyta: "Tas užduoda žaizdą į širdį musų tēvynei, kas laužo įstatymus, drąsko sutikimą tarp tautų, iš kurių susideda lenkiškoji respublika, tas širdyje tēvynę užmuša.... Tai gerai žinau, kad seimeliuose jiems duoda viltis, o seimuose iš jų juokus daro; seimeliuose vadina broliais, o seimuose atskalunais.... Jo-kia išmintis, jokis jeibis to neperdarys, idant Rusijos nebutų Rusijoje.... Bet kogi nori nuo jų? kad butų musų popiežininkais. Kokiu gi budu to nori? Jeigu taip, kaip Išgany-tojas liepē, mokinant, pranašaujant, stebuklus darant: tuomet ne tik juos, bet ir kn. Krupeckį laikysiu apaštalu; bet haidukais atmušinēti cerkves, pakvietomis į tribunolą var-ginti, popus gaudyti, černcus išvaikyti, tai nesutinka su valia ir mokslu musų Išganyto-jo.... Jeigu dvasiškų dalykų jieško, kodēl ne dvasiškais įrankiais?.... Jeigu Indijose Išpanas jieško aukso, o pas mus rusiškose vladykijose jieško grašių, tai tegul tą dažyvę pamaldumo numeta šalin.... Kokią naudą turi karalius iš tiek daug klapatų, kurių susilaukē nuo Rusų tautos? Tą naudą turi, kad yra mus sloveniškų tautų visokių aštuoniolika. Jie visi dējo savo laisvēs paglobą ant Lenkijos karalių: tie visi protavo, kad Lenkų tauta tu-rējo juos atliuosuoti nuo sunkaus pagoniško jungo. Tie visi ant kožno pareikalavimo ka-raliaus ir Lenkų tautos duoti savo kaklus buvo pasirengę; o dabar kaip pradējo skriaudą daryti Rusų tautai, esti mums vyriausiais priešais. Dabar velyja patys numirti karēje, pačias ir vaikus savo sudeginti, kaip Smolenske padarē, negu pareiti į kokį sutikimą su mumis, savu krauju. O kas yra kliutimi nuramdymui Maskvos, jeigu ne įžeista Rusų tiksyba? O kas prisidējo prie sunušimo Potockio, jeigu ne nekęstis Rusų tautos musiškēs tautos? Kelios dešimtys tukstančių Rusniakų, išguitų patraukimais į kariumenę, apsisēdo aplinkēje Egro, o ko galima laukti nuo jų, ar ne to, kad plēšimą panorēs atlyginti plē-šimu, o tramdymą savos religijos grobimu musų turtų ir lobių. Kas yra doras, kas lais-vę ir taika lenkišką myli, turētų ant to linkti, idant seni įstatymai ir papratimai čiely-bēje pasiliktų."

ir atrodo, kad dissidentai išmanē gerai šaltinį, iš kurio plaukē jų vargai ir nelaimēs. Jie čion sakosi tylēję, pakol juos skriaudē privatiškos ypatos, bet kada kanceliarija karaliaus ir teismų *subselia* ant laisvēs ir tiesų jų kēsinasi, dissidentai negalį viešai nesiskųsti. Primena suardymą Krokavos surinkimo ir uždraudimą atlikti religiškus įmonius, atkasinējimus numirēlių iš kapų, skriaudas Poznaniuje, Radziejove ir Stavišyje, Vilniuje ir Liubline, išvarymą evangelikų iš Varmijos dijecezijos, pavedimą kadukui evangeliško muryto namo Krokavoje; kaip dabar perkunas trenkē į Liubliną, kur evangeliškas šlēkta Bolestrašyckis knygą *de Vanitate Mundi* iš prancuziškos kalbos perguldęs, tapo už tai pinigiška bausme ir bokštu pasmerktas, potam išguitas, o knygą budeliui liepta buvo deginti prie gaudimo varpų; galiaus uždraudē šlēktai skaitymą jos po bausme netekimo garbēs ir turtų, o liaudei po netekimu kaklo! Taip ēsant, juk negalima bus laikyti nē katechizmų, maldų, nē postillių. "Dēl Dievo! gyvas dar autorius tos knygos Petras Molineus po katalikišku karaliumi, gyvena absoliutiškoje viešpatystēje, o jeigu jis yra laisvas ir atvangus; jug-gi jo raštus, kurių labai daug išleido, apkantoja. Ten Sorbonna, kardinolai, parlamentai, nedrįsta visuomenišką taiką teršti ir nieką taip begēdišku dekretu apšmeižti, o pas mus Lenkijoje, laisvoje respublikoje, tokie apsunkinimai turi tarpti?.... Netik nenubausta jezuitiškų studentų ir jų pagelbininkų, kurie su iškilmingu pasielgimu surinkimus ardo, šlēktos namus oppugnuoja, ir pasalumus ant sveikatos padorių žmonių sumano, nē nenubausta, ant tų, kurie gynēsi, kalčias uždēta, ir, kas skaudžiausia, laisvę atlikinēti religiškus įmonius aprubēje miesto nuo evangelikų geležiniu įstatymu atimta, ir apskelbta, nes taip tinka geriausiai, kada studentai ant evangelikų viešpatauja, tad evangelikus bausti, kada anie viešą taiką sutramdys, tad evangelikus proskribuoti, ir taip tiek baudų kris ant evangelikų, kiek bus prasižengimų studentų...... Liubline vos evangelikai po našta persekiojimų suvaitojo, juk ažuot pagelbos, dar gyvus ant morų deda ir iš miesto veža; vos norējo griuvēsius ir pelenus nuo pasiutimo draskytojų likusius pataisyti, juk sveikiausią dalį prieš valią ligonio, kurį reikējo apveižēti, atkerta. Idant savų įstatymų išleidime nesiduotų val-

džiai karaliaus ir respublikos diriguoti, tai mus nubausta ir nupliektus į seimą pasiuntē.... Šitame seime, kaipo apie vienintēlę varpstę sukasi musų viltys: laisvē, taika ir atvangumas.... Atsiminęs šventumą savo prisiekos, teikies užlaikyti taiką ir ramumą tarp besiskiriančių tikējime.... Neleisk tad, "karaliau, įnešdinti į savo viešpatystę žindrą pamišimo, kurs kitas viešpatystes naikina ir į pelenus paverčia.... Visos luomos klauso valdžios karaliaus; visa respublikos kariumenē ir kareiviai bijosi vardo karaliaus; tik argi mokyklų gigantai ir su jais besirišanti gauja niekins pateptinį Dievo?.... Argi nepaveiktos rankos karaliaus ant savęs neturi pajusti tie, kurie priešinasi valiai jo ir įstatymams?.... Namuose ir ant savos žemēs kokią turime laisvę, liudyja Alexandravičia, Lucyanovičia, liudyja surinkimas Geltuvos nudegintas, liudija nusprendinis Bolestrašyckiui dēlei skaitymo knygų išneštas, o ant šlēktiškų netik namų, bet ir ant tolimiausių užkampių užtrauktas" ir tt.

Netik skundēsi Zygmantui III dissidentai, jie nukreipē savo balsą senatan ir pasiuntinių trobēsin, melsdami pasigailējimo nuo sąbrolių ir sąvalstiečių. "Visos kitos viešpatystēs", sako dissidentai, "neteko papuošalo sutikmēs, visos žiurējo ant neteisų, skriaudų, apšaipymo, apjuodinimo, grasinimų evangelikams daromų, iki šitie pastariejie, desperacija užsidegę, velyjo ant sykio pragaišti, manydami, kad visi kryželiai menkesni yra, negu kamavimai, kurius kentējo. Viena tik Lenkija ir d. Lietuvos kunigaikštystē malšinimu uolybēs ir lygumu tiesų tarp susirēmusių religijų taiką ir sutikimą užlaikē. Rankose tatai jusų, ponai, tą laimę sau ir ainiams čielybēje užlaikyti, neleidžiant įskaudintus ir suspaustus evangelikus didesnēmis skriaudomis jušinti.... Dalykas Bolestrašyckio apie kiek daug pavojų mus persergsti? Ar-gi už skaitymą, arba laikymą knygos turētų kas Lenkijoje netekti garbēs, turto, kaklo?.... Dekretuose sekretoriai, eretikais, kaceriais, synagogistais, kalvynais, arijonais mus vadina, nē neatmenant to, kad nuosprendinis neturi turēti *praejudicium*, o čia pats įvardinimas atstovi sunkiausią dekretą, priegtam nenorint eiti pagal visuomenišką įstatymą, kurs mus dissidentais *in religione* pavadino.... Visur mus aplenkia, neduoda į mažiau-

sius urēdus, nešnekant jau apie senatoriškus krēslus, vertingiems ir pasenusiems evangelikams įsisprausti. Todēl prašome jus, ponai, kad mus, savus brolius, neapikantoje vieros dēlei nelaikytumēte, nē į kokias differencijas prieš mus neįsileistumēte, nēsa lenkišku krauju budami, lenkiška dvasia gyvendami, be Lenkijos šlēkta buti negalēdami, tikrai ponams visados labui bendros tēvynēs gelbstime. Prašome, kad ponai neduotumēte mus vedžioti aniems, kurie iš Romos, iš Išpanijos, ir iš Italijos atēję, Romą, Išpaniją, Italiją Lenkijoje rengia".

Tas skundas prispaustų jezuitų ir hierarchijos, murdomų tribunoliškais nusprendimais dissidentų, rods iš dalies tapo išklausytas, nes tame seime įvyko konstitucija, kad tribunoliški dekretai, kurie *vim legis sapiunt,* neturi turēti jokios vertēs; bet kokia nauda iš tos konstitucijos jiems parējo? Ogi, netiktai neatkēlē jokio senesnio tribunoliško nusprendimo, tai konstitucijai priešingo, bet vos toji konstitucija uždžiuvo, tuojau trečiame mete (1630) įvyko Liubline tribunolo ištarmē, tarp kunigaikščio Zaslavskio, o vaivadienēs Volynijos, kur uždrausta dissidentams po aštria bauda laikyti dievmaldystę jos muriniame name, su paniekinimu ir išjuokimu šviežios konstitucijos.

Iki užbaigē gyvenimą, Zygmantas III užsiēmęs buvo naikinimu disunijos ir dissidentų. Dar 1629 m. uždraudē disunitams statyti cerkvę Vilniuje, o stengdamasi suvienyti likusius disunitus su unijotais. Mirdamas po ilgo viešpatavimo (1632 m.), galējo pasigērēti, kad pasiekē tai, ko troško atsisēsdamas ant suolo Jagēliunų, beje, kad šalį labai apvalē ńuo kitatikių. Lietuviškame senate, užeidamas ant sosto, radęs tik du kataliku, nepaliko po savim nē vieno dissidento nē disunito. Bent pusē dissidentiškos šlēktos Lietuvoje sugrįžo jam valdant į sterbles katalikų bažnyčios *); daugybē helvetiškų surinkimų ar nupuolē, ar perējo į rankas katalikų. Nuo rytinēs cerkvēs atplyšo visa

*) Tas pereidinējimas į sterbles katalikų bažnyčios iš didesnēs dalies įvyko dēlei svietiškų nuožvalgų, nors nudažydavo jas persitikrinimu, o kartais ir kudikiškomis priežastimis. Taip, pvd., Jonas Pocius, Minsko vaivada, pastojęs ēsąs kataliku štai kodēlei: Hippolitas Aldobrandi, popiežiaus nuncijus prie Zygmanto Augusto, stengēsi jį laimēti Romos bažnyčiai. Pocius, norēdamas nuo jo atsikratyti, pažadējo jam, kad tuomet taps kataliku, kada Aldobrandi atsisēs ant popiežiško sosto. 1605 m. Aldobrandi pastojo popiežiumi, po vardu Klemenso VIII, ir priminē pažadus Pociui, kurs tuojau susitaikino su katalikų bažnyčia (Kojalavyčiaus Miscellanea). Bet iš tiesų atvertē jį Zygmantas III, kurs ilgai laikydamas, kaipo eretiką, Minsko vaivada, išvedē iš kantrybēs išdidų didiką, trokštantį, kuomi veikiausiai pakopti ant augštesnių urēdų, nors ir išsižadant savo tikējimo; mat kito kelio nebuvo, o išdidumas kuždeno.

augštesnėji kunigija, daugybė černcų, tukstančiai cerkvių su šlėkta ir liaudimi. Karališkuose ir šlėktiškuose miestuose, dissidentai nuo miestiškų urėdų ir brolijų pavaryti, didumoje perėjo į sterbles katalikų bažnyčios. Ant pažiuros tokiu paplatinimu katalikystės ir unijos Zygmantas III įvezdino į respublikos kuną didesnį vienodumą, o iš tiesų apsilpnino ją, pasėdamas sėklą neapikantos kitatikių dėl viešpataujančios tikybos, o daug labiaus dar nukreipdamas visas morališkas ir materiališkas spėkas tautos ant pakylėjimo hierarchijos su tukstančiais kliošorių ir blogiausių ant svieto zokoninkiškų mokyklų; paliuosuodamas kilusiais iš to šalyje sukiršimais visas pastangas valdžios; padaugindamas sauvalę, prisidengusią ploščiuku uolumo katalikų religijai ar auksinei laisvei; galiaus priversdamas prispaustus kitatikius apsižvalgyti, ar negaus pagelbos iš užrubežio.

Jeigu Lenkų įtekmė nuo seniai veikė lietuviškoje Rusijoje, ypačiai per sulenkėjusią dinastiją Jagėliunų ir per prijungimą prie Lenkijos Raudonosios Rusijos su dalimi Podolijos, tai, žinoma, toji įtekmė turėjo tuomi labiaus sudrutėti po Liublino unijos, kada Lenkams plačiai atsidarė durys į susiaurintą d. kunigaikštystę Lietuvos, o beveik visa pietvakarinė Rusija, kaip kad Galicija, dabar pateko į rankas lenkiškosios karunos. Lenkai įgijo tiesą apsigyventi vakarinėje Rusijoje, užimti čion žemiškus urėdus, įgyti lobius, paveldėti ir tt. Apsilenkinimas, žinoma, prasidėjo nuo augštesniojo sluogsnio, beje rusiškos ir lietuviškos aristokratijos, kaipo luomos artimiausios karališko dvaro, kuriam, noroms-nenoroms, stengėsi prisimeilinti, kadangi nuo jo ėjo dovanojimas lobių, starastystų ir augštesniųjų urėdų. Tarp šeimynų lenkiškųjų ir rusiškai lietuviškųjų magnatų prasidėjo tankųs susigiminiavimai, per kurius nemažai rusiškų ir lietuviškų šeimynų priėmė lenkiškus papročius, kalbą ir religiją. Veikli lotyniškoji kunigija ypatingai pasinaudojo tais susigentinimais atvertimui kiltų rusiškų ir lietuviškų šeimynų, ir, kaip žinome, su dideliu pasisekimu, palaikant katalikiškam dvarui. O priėmusi katalikystę ir lenkišką kalbą, rusiška ir lietuviška kiltoji šeimyna neužilgio pastojo lenkiška savo jausmuose ir pažvalgose. Tokiu

budu galop 16-to šimtmečio pažymi dalis lietuviškosios Rusijos ir Lietuvos aristokratų ar sulenkėjo arba arti to buvo.

Paskui augštesnęją kliasą sekė šlėktiškoji arba ponų luoma, kuri troško susilyginti tiesose ir laisvėse su lenkiškaja šlėkta, ir todėl noringai gentinosi su ana, periminėjo jos papročius ir kalbą. Lotyniškoji kunigija ir čion stropiai naudojosi iš maišytų sutuokmių, kad iš jų pagimusius vaikus krikštyti ir auginti katalikiškoje dvasioje. Toks laipsniškas lenkėjimas rusiškos ir lietuviškos šlėktos, žinoma, ėjo sparčiaus ypačiai skrytyse artimiausiose rubežiaus lenkiškos tautystės, kaip Pagiriai, Cholmų ir Galičiaus Rusija. Gilumoje gi Baltarusijos, Kyjeviškių ir Volynijos masa žemiškos, kareiviškos luomos dar užlaikė savo rusišką tautystę; nors ir ten svetima lenkiškai vokiškoji įtekmė jau dručiai atsimušė papročiuose, apdare, kalboje, o drauge su tuomi prasidėjusiame ištvirkime papročių ir palinkime į liuoną.

Atsimename, kaip iš Maskvos pabėgęsis Kurbskis nešvankiai atsiliepė apie lenkiškai rusiškus papročius 60-uose ir 70-tuose metuose XVI-to šimtmečio. Truputį vėliaus dėl tos pačios priežasties turime įdomų paliudijimą kito sągadyniečio. Tulas Volynijos šlėktunas, Ivanas Meleška, vėliaus Smolensko kaštelionas, pirmu sykiu atkakdamas į Varšavos seimą 1589 m., surašė karaliui ir ponams-dumai pasveikinimo kalbą (nors nežinia, ar jis ją pasakė). Čion jis per daug gyrė laikus Zygmanto I, peikdamas Zygmantą II, kuriam nenorėjo atleisti už atidavimą Liachams Volynijos ir Pagirių; o potam truputį grubiomis, bet ne be pameklės apibrėžomis, nupiešė visokias atmainas ir naujus užvedimus, įvykstančius jo gimtinėje.

Štai tulos ištraukos iš jo kalbos:

— Prisiėjo man sątarautiesi su jumis, o seniaus aš tokiuose suvažiavimuose niekados nebuvojau ir su karaliumi jo mylista nesėdėjau. Prie musų išmirusių kniazių, kurie karaliavo, prastai iš tikros širdies kalbėjo, politikos nežinojo, o teisybę į burną, kaip druską į akis barstydavo. Potam karaliai pamėgo vokiečius labiaus kaip mus ir viską jiems išdalino, ką pirmesniejie surinko. O saldžios atminties Zygmantas I vokiečių kaip šunų nekentė, Liachų

su jų kytrumais teip-gi nemylējo, o labai mylējo Lietuvą ir musų Rusiją. Ir prie jo gyvenosi daug geriaus, nors taip brangiose svytose nevaikščiojo; kiti be naginių, lyg bernardinai, vaikštinējo, marškinius iki kaulelių, o kepures (kapišonus) iki pačiai juostai pasisiudavo. Dabar-gi, kada aš pats apsivelku savo pirmykštę naminę drapaną, tai pati mano, ponia Mstislaviškē, negali be juoko į mane žiurēti.

— Pas mus jau ir lenkiškai moka šnekēti, idant karaliams visokius niekus galētų pliaukšti. O kada pas tave koks ponelis atvažiuos, vaišink jį užtektinai, o ir savo žmoną šale jo pasodink. Ir tarnai pas mus yra iš Lenkų; duok jiems brangų drabužį, maitink juos riebiai, bet tarnystos nuo jų nereikalauk. Toks tarnas, apsirengęs geriaus, ir ant augštų pakaustų (korkų), meisteris smilinēti apie merginas ir smagintiesi iš didelēs kupkos. Tu už stalo, ir tarnas taip-gi, tu už barščių, o jis už mēsos, tu už plēčkos, o jis už kitos, o jeigu netvirtai laikai, tai ir tavąją iš rankų pastvers. Tu iš namų, o jis prie pačios prisimeilins. Yra pas mus arkliai drigantai, kuriems ir žiemą ir vasarą duok avižas ir šieną, ir kiekvieną naktį pakratų; laikyk prie jų tarną Liachą ir dar arklininką; tiktai tarnystēs nuo jų nē jokios nelauk.

— Teko man pirkti laikrodį Kyjevoje pirkliaujančių eilēse; daviau už jį tris kapas grašių; o kaip nusiunčiau į Vilnių pataisyti, tai vagišius vokietis paēmē nuo manęs iki penktai kapai! Daug geresnis už jį musų gaidys, kurs neatbutinai gieda kiekvieną vidunaktį.

— Ant stalo nebudavo pirma tokių gardumynų kaip dabar; budavo gera žąsiena su grybais, košelē su pipirukais, kepsnys su svogunais ar česnaku, o dar geresnē ryžių košē su šafronu. Vengriškojo vyno negerdavo, o mandagiai gērē malvaziją, miduką ir degtinę.

— Musų žmonos vaikščioja dabar brangiuose rubuose; padurkai siubuoja; o dvarponis į kojutę kaip sakalas prisižiurinēja. Geriaus tegul musų žmonos rengtųsi senomis kurčiai užsagstytomis kazačinkomis ir nešiotų užšniuruotus užpakalyje prajerkus, ir pliudriukes vokiškai; ne taip lengvai priselintų meilēs papliauškos. O dabar nors su raguotine ant sargybos stovēk, neišsergēsi tu kipšo.

Tolygiuose skunduose aiškiai atsimuša skverbimasi

svetimžemiškų papročių į vakarinę Rusiją ir Lietuvą, prieš kurį tai skverbimąsi negalėjo su pasisekimu atstovėti dėlei sąlygų savo visuomeniško padėjimo. Istorijai labai yra akyvu tėmyti šitą susidurimą rusiškos ir lenkiškos kulturos ant dirvų lietuviškosios Rusijos. Pagal savo ugnį ir pagal savo šaltinius — rusiškoji kultura visatinai senesnė ir veislesnė už lenkišką. Kada Lenkai dar neišėjo ant istoriškos parodavietės iš savo miškuoto ir pelkėto Privyslinio kampo, galingoji Rusų gentė šakomis jau užėmusi buvo plačius ruožtus žemės į rytus ir į vakarus nuo Dniepro parubežiuose graiko-romiškojo svieto, iš artimų susinešimų su kuriuomi sėmė pirmuonius klasiškos kulturos. Ankstybi pirklybos susinešimai su tolimomis tautomis rytų ir vakarų supažindino Rusiją kaip su lotyno-vokiškaja kultura, taip ir su turtinga persiškaja bei arabo-muzulmaniškaja kultura. Juk pirmoje pusėje IX šimtmečio, kada Lenkija vos tiktai ima išlįsti iš ruko nežinios, rusiški pirkliai pirkliavo iš vienos pusės ant krantų žemutinio Tigro ir Euphrato, Bagdade; o iš kitos — pakrantėse augštutinio Dunojaus Rėgensburge. Pasekantiejie amžiai pažymėti diktu priepludžiu byzantiškos apšvietos, kuri veikė per pirklybas, bet ir ypatingai per cerkviškus susinešimus.

Tiktai nuo XIII-to šimtmečio, nuo laiko totoriškojo jungo, ėmė mainytiesi savitarpiniai prietikiai rusiškai byzantiškos ir lenkiškai lotyniškos kulturų. Nors tasai barbariškas jungas visu savo sunkumu užgulė ypatingai ant rytinės Rusijos, o piet-vakarinę slogino palygintinai neilgam; bet ir čion jis užgavo vyriausius jos centrus, Galičių, Vladimirą Volynijos ir ypačiai Kyjevą — tą senovišką centrą rusiškos apšvietos. Nežiurint į savo nupuolimą, rusiškoji kultura dar ilgą laiką turėjo patraukiančią spėką, kaip matosi iš surusėjimo pačių užkariautojų vakarinės Rusijos ir išliuosuotojų jos nuo totoriško viešpatavimo — lietuviškų kunigaikščių. Tiktai sukatalikėjimas ir susilenkinimas lietuviškos dinastijos Jagėliunų, o drauge su tuomi galutinis netekimas centro kaip politiško, taip ir kulturiško nepriklusnumo suteikė persvarą lenkiškajai įtekmei. Bet į pagelbą tajai atėjo ans judėjimas vakarų Europos civilizacijos, kuris žinomas po vardu Atsigimimo mokslų ir dailų. Tas judėjimas iš eilės pasivisokeriopino kitu judėjimu, ži-

nomu po vardu Reformacijos. Tas ir ans judējimas palytējo Lenkiją, ēsančią po įtekme lotyniškai vokiškos kulturos, ir pagamino čion pažymų žydējimą apšvietos, per pasiplatininimą mokyklų, spaudos knygų, per nuolatines keliones platinimą mokyklų, spaudos knygų, per nuolatines keliones apšvietimui į vakarinę Europą ir priplaukimą svetimžemiečių, ypatingai per gaivią kovą protestantų su katalikyste ir jųdviejų imtynes ant mokyklinēs ir literatiškos dirvų. Tokiu budu XVI šimtmetis, o ypačiai antroji jo pusē, yra gadyne pražydimo lenkiško apšvietimo, rods gan paviršutiniško ir apimančio tiktai vieną augštesnęją luomą, tuomi nemažiaus gan žibančio ir pritraukiančio. Tas pražydimas ypačiai atsiženklino dirvoje lenkiškos literaturos, kuri toje gadynēje perstato pilną eilę prakilnių raštininkų, kurie iš didesnēs dalies mokējo taip lotynišką kaip lenkišką literatišką kalbą. Ypatingai užsipelno atydos: poētai Nikalojus Rej'us iš Naglovicų, Jonas Kochanovskis, Šymonavyčius ir Fabijonas Klionavyčius; istorikai ir istoriko - geographai: Martinas Kromeris, Mat. Miechovius, Martinas ir Joakimas Bielskiai (sunus ir tēvas), Dimitras Sulikovskis (Lvovo archivyskupas), Krasinskis, Guagninis, Reinholdas Heidenšteinas (raštininkas Jono Zamoiskio) ir Mat. Stryjkovskis. Šitasai, buvęs kareiviu, o po tam kanoniku, lygiai rašęs eilēmis ir proza, parašē lenkiškoje kalboje plačią lietuviškai rusišką chroniką, kurią pradējo nuo mythiško prabočiaus lietuviškų kunigaikščių išeivio iš Romos Palemono ir privedē ją iki Steponui Batoriui. Vyriausiais šaltiniais jo lietuviškai rusiškai chronikai buvo rusiškos lietopisēs, taip senesnēsēs, kaip ir tos, kurios atsirado lietuviškoje Rusijoje XV ir XVI šimtmečiuose. Podraug jis semia savo pasakojimus iš lotyniškai lenkiškų istoriškų veikalų, ir visatinai jo istorija surašyta pažvalgoj lenkiškai katalikiškoj.

Vakarinē Rusija, atsilikusi apšvietime ir kulturoje, turējo neatbutinai pasiduoti daugiur įtekmei šito pražydimo lenkiškos apšvietos ir paviršutinio trukšmo vakarų Europos civilizacijos, atsimušusios ant lenkiškų papročių. O vienok toji įtekmē anoj gadynēje dar nebuvo taip didelē, kaip rodytis galētų ant pirmos pažiuros. Vakariniai Rusai, netekę savo sostapilēs su savais valdymierais, rado drutą atramą išlaikymui savo tautystēs pravoslaviškoje cerkvēje, kuri

antspaudē savo żymę netik ant jų vidujinių svieto pażvalgų, bet ir ant išlaukinės pusēs jų buvio. Bet padējimas cerkvēs ten toje gadynēje buvo vargingas, o įvykusioji Brasčiuose unija sukēlē joje atskalunystę. Bet ir taip rusiškoji kultura nelengviai pasidavē użgulimui lenkiškai vokiškos kulturos, bent ne be ilgos kovos ir ne be druto atveiksnio iš savo pusēs. Iki šiamlaik istoriškoji literatura gan daug kalbējo apie lenkiškąją įtekmę ant lietuviškosios Rusijos, o labai mażai apie rusišką įtekmę ant Lenkų tautystēs, nors toji įtekmē turējo buti pażymēta, kaip visuomeniškame gyvenime teip ir šeimynos buvyje, kalboje, išlaukiniame apdare, kariškame dalyke, ukēje ir tt. Augštesniuose sluogsniuose vakarinēs Rusijos tokiu budu iš mišinio abiejų tautysčių ēmē išsidirbti naujas typas: lenkiškai rusiškas. "Rusija lenkinosi, o Lenkija rusinosi", grażiai išsitarē Šainocha. Iš sulenkējusių rusiškų šeimynų ēmē kilti daugelis visuomeniškų respublikos veikējų, pagarsējusių kaipo valstijos vyrai, karevedżiai, theologai, oratoriai, raštininkai, poētai ir tt. Toks priepludis rusiškų spēkų gelbējo pakylēti ne didoką lenkišką tautystę ant pażymios politiškos augštumos ir suteikti jai ant tulo laiko daug išlaukinio żibēsio.

Vaisinga żemē lietuviškosios Rusijos pasidarē dalyku lenkiškų użgrēbimų ir lenkiškos kolonizacijos. Lenkų poētai ēmē apdainuoti tą laimējimo šalį savuose rašiniuose; pvd. żingeidi yra grażi lotyniška poēma "Roxolania", parašyta Klionavyčiaus. Jis aprašo Galiciškę Rusiją ir suteikia pilną eilę idylliškų abrozų kaslink jos gamtos, miestų, kaimų, gyventojų, żemdarbystēs, galvijų auginimo, ir tarp kitko aiškiais dażais nupiešia liudną prasčiokų pageidavimą "vodkos".

Toje gadynēje dar didelē dauguma vakarinēs Rusijos ponų użlaikē savo tautystę, pravoslaviją ir rusišką kalbą, kuri, kaip pirma, pasiliko kalba valdżios ir teismo aktų. Tas viešpatavimas rusiškos kalbos atsigarsējo ir naujame išleidime Lietuviškojo Statuto.

Po Liublino unijos did. kunigaikštystēs Lietuvos su Karuna atsirado butinas reikalas papildyti Liet. Statutą ir labiaus sutaikinti jį su lenkiška įstatymdavyste. Prisiējo iš jo daug ką prašalinti, ko pirma reikalavo nepriklausomybē didei kunigaikštystei; prieg tam Kyjevos, Volynijos ir

Braslavo žemės, nors ir pateko Lenkijai, bet užlaikė sau teisdarystę pagal Lietuviškąjį Statutą. Jam peržiurėti tapo paskirtos komisijos, kurios įnešė į jį visokius pataisymus. Paskutinę komisiją, kurioj pirmsėdžiavo liet. pakancleris Levas Sapieha, paskyrė Batory. Paskutinėji redakcija tapo perstatyta jau po jo vainikavimo Varšavos seime 1588 m., ir tapo patvirtinta naujo karaliaus Zygmanto III. Tai buvo taip vad. Trečiasai Liet. Statutas; nors jis taipgi buvo perverstas į lenkišką kalbą, bet officiališką jo išleidimą atspauzdino rusiškai Vilniaus spaustuvėje brolių Mamoničių.

Apie tą patį laiką, beje 1581 m., įsteigtas tapo karaliaus Batorio vyriausias teismas d. kunigaikštystės Lietuvos arba taip vad. Vilniaus tribunolas, kurs tulą dalį metų posėdžius laikė Vilniuje, o kitas dalis Minske ir Novogrodke. Tiesos ir įmoniai šito tribunolo, su parašu liet. kanclerio Valavyčiaus, tapo atspauzdinti rusiškai taip-gi spaustuvėje Mamoničių. Pietvakarinei Rusijai iš pradžių buvo įsteigtas tribunolas Lucke, bet vėliaus jį suvienijo su tribunolu Lenkijos (1589 m.), kadangi toji Rusija jau skaitėsi dalimi žemių Lenkijos karunos.

Kuomet ponų luoma lietuviškosios Rusijos XVI šimtmetyje aiškiai pasidavė sulenkinimui, tai miesčionių ir ypačiai valsčionių luoma dručiai laikėsi savos rusiškos tautystės. Kad atitraukti juos nuo nacionališkos cerkvės, kaip žinome, tapo užmanyta ir pervesdinta cerkviškoji unija, kuri turėjo pravesti kelią polionizmui. Iš pradžių miesčionių luoma gan energiškai kovojo prieš šitą uniją, atsiremdama ypatingai ant savų brolijų. Bet vidur rusiškų miesčionių jau antroj pusėje 16-to šimtmečio griežtai atsiženklino svetimas jiems ir priešingas elementas, kurs paskui laipsniškai pragaišino pačią jo butybę. Tokiu negailestingu, ardančiu elementu buvo Žydai. Atkakliausią masą vakarinėje Rusijoje, žinoma, perstatė valsčionys, elementas, kaip ir visur, konservatyviškiausias ir labiausiai nepasiduodantis svetimžemiečių įtekmei. Iš tarpo šitos luomos palengva išsiskyrė Ukrainos arba Dniepro kazokija, kuri tapo druta atspirtimi rusiškos tautystės.

Pirma dokumentališka žinia apie Dniepro kazokus siekia 1499 m. Tai gromata d. liet. kunigaikščio Aleksandro apie įėmimus Kyjevos vaivados, kunigaikščio Dimitro Putiatos. Čion kalbama ypatingai apie muitus, renkamus jo naudon Kyjevos mieste nuo visokių atkeliaujančių pirklių. Tarp šitųjų minimi yra ir kazokai, atvežantiejie ant pardožēs žuvį Dniepru kaip iš viršaus, taip ir iš apačios. Taigi, žvejyba ir buvo vyriausiu užsiēmimu Dniepro kazokų. Centru ypatingai kareiviškos kazokijos iš pradžių buvo skrytys miestų Kanevo ir Čerkasų (Kyjevos vaivadijos piet. rytinis kampas); nuo Čerkasų ir pati Dniepro kazokija paskilbo tarp Maskvitēnų po vardu "Čerkesai". Pirmas dokumentuose paminējimas apie Čerkasų kazokus, padalintus ant tuntų arba sotnių, girdisi 1502 m.; tame dokumente vadina juos "kunigaikščio Dimitro kazokais", beje kazokais po vada kunigaikščio Dimitro Putiatos, kurs liepē nuo jų atimti daigtus, pagrobtus nuo tulų pirklių — kas ir nurodo ant grobišavimų šitų kazokų. Arčiausiu jų vyresninku buvo, žinoma, Čerkasiškas atstovas Kyjevos vaivados, kuriuomi šiuomsyk buvo tulas Senka Polozavyčius; potam jis vadinamas esti starasta Kanevo ir Čerkasų.

Prie Zygmanto I tokiu starasta buvo, pirmas savo kariškais darbais atsižymējęs, atamanas Dniepro kazokų Eust. Daškovyčius. Jis buvo vienu iš parubežinių lietuviškai rusiškų vaivadų laike karēs lenkiškai lietuviško karaliaus Aleksandro su Maskvos Ivanu III; po pralošos pas Viedrošą tasai kiltas ir pravoslaviškas Rusinas perējo į Maskvos tarnystą, bet prie Vosyliaus III, laike naujos karēs, Glinskio sujušintos, Daškovyčius vēl sugrįžo į lietuviškąją Rusiją. Gavęs nuo Zygmanto I starastystę Kanevo-Čerkasų, jis užēmē svarbią tuomet sargybos vietą ant parubežio su Maskvos viešpatyste ir Krimiške Orda. Drauge su tuomi, tapęs vadu Dniepro kazokų, jis panaudojo savo ženklumą ir prielankumą Zygmanto I išrupinti Čerkasų kazokijai tiesas ant plačių žemių, gulinčių iš pusēs Krimiškių, jis pastatē keletą pylių, užēmęs jas kazokais, ir tarp kitų Čigiriną, busiančią sostapylę kazokiškos Ukrainos. Visatinai, veiklumas Daškovyčiaus toje šalyje, patekęs iki 1536 m., daug prisidējo prie sudrutinimo ir praplatinimo kareiviškos kazokijos Padnieprēje ir patvirtinimo jos kaipo atskiros luomos,

kuri vēliaus užēmē tarpinį laipsnį tarpe valsčionių ir šlēktų. Miesčioniškoji kazokija čion, kaip ir Maskvos viešpatystēje, turējo kareivišką ženklumą; ji gynē parubežines Ukrainoje karaliaus pylis po dešinei pusei Dniepro; kuomet po jo kairei pusei, miestuose Sieveriškēs Ukrainos buvo kiti kazokai, Maskvos tarnystēje. Už savo tarnystę jie gaudavo algą pinigais ir žemēs lopus, ir be to, taikos laike užsiiminējo visokia pramone. Budamas vadu Dniepro kazokų, Daškovyčius netik gynē pietinius rubežius lenkiškai lietuviškos viešpatystēs nuo Krimo Ordos, bet, liepiant Zygmantui, vedžiojo juos taip-gi į pagelbą Krimiškiams prieš Maskvą; žinoma yra, kad jis dalyvavo dideliame užgulime Mahmet-Girējo ant Maskvos, 1521 m. Bet nelengvu buvo neramią Dniepro kazokiją laikyti paklusnume vietiniems starastoms. Taip mirus Daškovyčiui, kazokai pamišo prieš Kanevo - Čerkasų starastas, Vosylių Tiškevyčių ir Joną Penką, nenorēdami atlikinēti antdētas ant jų pagalves ir pareigas.

Tai buvo Dniepro kazokija arba apsisēdusi, valdoma karališkų vaivadų ir starastų. Nuo jos anksti atsiskyrē kazokija "žemutinē", panēši į liuosą Dono kazokiją rytinēs Rusijos. Toji šlaistēsi žemiaus pagal Dnieprą, ypatingai ant jo salų, arčiaus garsių Dniepro slenksčių; bet Maskvitēnai ir ją vadino "Čerkasais". Žemaičiai kazokai taikos laike, prasimaitinimui, užsiminējo taip-gi žvejyba; jie džiovino žuvį ant saulēs; o ant žiemos išsiskirstē ar į miestus, ar į stepų grinteles. Bet laisvoji kazokija nemēgo tykių užsiēmimų, o ieškojo pramogos kariškame grobyje; ji tad ypatingai ēmēsi užpuldinēti ant besivažiojančių Totorių ir ant jų kaimenių. Tai-gi buvo priešakine kariška kolonija pietvakarinēs Rusijos kovoje tosios su Krimo Orda už aną platų tuščią ruožtą, gulintį tarpe jų. Laisvoji kazokija Dniepro, lyginai kaip ir Dono, sprendē dalykus dumoje arba viečēje, kur ir išsirinkdavo vyresninkus, atamanus. Pirmu žinomu atamanu žemaičių kazokų buvo tulas Predslavas Lanckoronskis, sągadynietis Eust. Daškovyčiaus. Jis pagarsējo nusisekusia kelione 1516 m., ant Totorių ir Turkų pas Juodmarių Bielgorodą (Akermaną) ir Očakovą, iš kur sugrįžo su dideliu grobiu. Bet tie žemutinio Dniepro kazokai vis dar stovējo po valdžia bendro valdovo, Kanevo-Čerka-

sų starastos. Žinios yra, kad patys Čerkasų starastos ir kiti karališki urēdininkai ragino Dniepro kazokus užpuldinēti ant kaimynų, nēsa imdavo dalį grobio. Kazokų žvejai, bebrų gaudytojai ir druskininkai, leisdamiesi žemyn Dniepru, kartais tą pramonę sujungdavo su apgrobimu totoriškų ulusų ir čabanų, parsivarydami tųjų arklius, galvijus ir avis. Kartais tie kazokai apgrobdavo karavanus turkiškų ir totoriškų pirklių, keliaujančių į Maskvą per Tavanišką pervazą ant Dniepro; taip-gi užpuldavo ir ant totoriškų vajokų, traukiančių į Maskvos ribas grobti, arba atiminējo nuo jų grobį. Chanui skundžianties, lenkiškai lietuviškoji vyriausybē atsakinējo neprielankiai, nurodydama ant sauvalēs kazokų, ar kad grobstē ne Kyjevos ir Čerkasų kazokai, bet Maskviškiai iš Sieverių Ukrainos. Kartais pripažindavo teisumą skundų, žadējo nubausti kaltuosius, ir liepdavo iš turto grobikų atlyginti pralošas apgrobtų turko-totoriškų pirklių arba tiesiok atiduoti visus pagrobtus daigtus.

Prie Ivano Gresmiojo, buvęsis Kanevo-Čerkasų starasta, kniazius Dimitras Višneveckis, perējo ant pusēs Maskvitēnų ir gelbējo jų kelionēse prieš Krimiškius, vadaudamas Dniepro kazokams. Jis pirmas pasibaudē tuos kazokus apgyvendinti žemiaus slenksčių. Tam jis aprinko didžiausią iš Dniepro salų, Chorticą, turinčią apie 25 verstus aplinkui ir stačius augštus krantus. Čion Višneveckis įsidrutino (1557m.) ir iš pradžių laimingai gynēsi nuo Totorių ir Turkų; bet kitą metą priverstas buvo apleisti salą, ir pasitraukē į Kanevą ir Čerkasus, iš kur išvažiavo į Maskvą. Aulinkui, kaip kad Daškovyčius, jis vēl sugrįžo į Lietuvą (1563m.), gavo karaliaus atleidimą, sumanē kelionę į Moldaviją, kur paimtas į nelaisvę, Turkų tapo nukirsdintas Konstantinopolyje. Potam starasta Kanevo ir Čerkasų buvo jo pusbrolis kniazius Mikolas Višneveckis.

Žemaitiškē kazokija, neveizēdama į pirmą nepasisekimą, nesiliovē pastangose susidrutinti ant salų už slenksčių, ir nuo to syk pradējo labiaus žinoma buti po vardu "Zaporogiškēs". Nuolatos padrutinama išeiviais iš miestinių Ukrainos kazokų ir iš kitų lietuviškosios Rusijos šalių, žmonēmis ješkančiais laisvēs ir ploto, Zaporogiškiai vis tankiaus ir tankiaus ēmē užpuldinēti ant totoriškų šlaistynių ir tur-

kiškų valdynių šiaurėje Juodųjų marių. Tai buvo smagi prigelba Lenkijai jos kovoje su Totoriais ir Turkais ir kolonizacijoje pietinio tuščiojo ruožto. Bet kadangi kazokai nesirupino, ar buvo taikos laikas ar ne, nėgi apie sudermes, tai ir Krimo chanas ir Turkų sultanas ėmė kreiptiesi į Lenkijos vyriausybę su pagrasinimais už laužymą traktatų; o kartais užpuoliai kazokų užtraukdavo Totorių naikinimus ant pietvakarinės Rusijos. Kaip Maskvos valdžia Doniškus kazokus, ir lenkiška vyriausybė bando taip-gi apinasrius uždėti ant siausmo žemaičių kazokijos, uždraudžia jai savarankiškus užpuolius ant kaimynų, o kazokams, prirašytiems prie Ukrainos miestų ir pylių, liepia grįžti į savas vietas ir ten atlikinėti karališką tarnystę. Bet tokie uždraudimai ir paliepimai, paprastai, nedaug ką ženklino, ypačiai viešpataujant silpnam karaliui Zygmantui Augustui. Kazokija nesiliovė platinusiesi ir drutinusiesi, patraukdama prie savęs ypačiai drąsesnius žmones iš valsčionių luomos, kuri tuomet vis labiaus ir labiaus grimzdo į padėjimą be tiesų, baudžiavą, po spaudimu lenkiškos ar susilenkinusios šlėktijos.

Antroje pusėje 16-to šimtmečio sudrutėjusi kazokija lauku savo kariškiems apsiėmimams tarp kitų apsirinko Moldaviją ir Valachiją; tos skrytys, be priegulmingumo nuo Turkijos, dar daug kentėjo nuo įvairių pretendentų, kurie perpirkinėjo pas sultoną tiesas ant gaspadoriaus sosto arba ginklu kovojo prieš savo priešgynas. Kazokų atamanai su savo bendrais ateidavo čion kaipo talkininkai, pakviesti ar pasamdyti kokios-nors šalies. Kartais jie veikė ant savo atsakymo, mėgindami užkariauti sau Moldavijos vaivadiją; taip, paveizdan, minėtasai kniazius Dimitras Višneveckis pragaišo tokioje kelionėje. Tulas Ivonia, Moldavijos vaivada arba gospodar, nenorėdamas netekti sosto. perpirktas jo priešgynos Petrylos, 1574 m. užmanė maištą prieš Turkus. Negavęs pagelbos nuo Lenkų karaliaus Heinrikio d'Anjou, jis pasamdė pusantro tukstančio kazokų su jų atamanu Svirgovskiu. Kazokai toje kelionėje atsižymėjo karžygiškais darbais; bet tapo perveikti skaičiumi ir beveik visi dingo; o Ivonia tapo užmuštas. Praleidus keletą metų, Padkava, kurį vadina broliu Ivonios, atliko pasekmingą kelionę prieš Petrylą; bet paskui, kaip žinome,

jis papuolē į rankas Lenkams ir tapo užkoneveiktas, liepiant Steponui Batoriui.

Tam karaliui tulos lenkiškos ir lietuviškosios Rusijos chronikos priskaito sutvarkymą ir aprubežiavimą kazokiškos kariaunos. Norēdamas iš vienos pusēs naudotiesi taja spēka reikalams viešpatystēs, o iš kitos užbēgti tolesniam pasidauginimui nerimasties, Steponas Batory bandē aprubežiuoti Mažrusijos kazokišką kariumenę tulu skaičiumi arba rejestru, ant keletos tukstančių žmonių, ir padaryti ją nuolatiniu apsklembtu tuntu lenkiškai rusiškų ginkluotų spēkų. Vadu tos kariumenēs nuo šito laiko esti jau ne Čerkasų starasta, bet atskiras hetmanas, užtvirtinamas karaliaus; ženklais jo dignitorystēs buvo buožē (bulava), bunčukas, kariumenēs vēliava ir kariumenēs pečvietē. Prie jo esti "genarališkoji seniunija", susidedanti iš visokių kazokų išrenkamų viršininkų, kaip *abazinis, teisdarys, raštininkas, asaulas, pulkininkai* ir tt. Rejestruotiems kazokams paskirta alga pinigais ir gelumbēmis. Centru jų paskirtas pridnieprinis miestas Triachtimirovas su pavietu; čion gyveno jų seniunija, buvo jų kariški ištekliai ir potam tapo įrengtos prieglaudos sužeistiems ir ligoniams. Tas pats karalius mēgina aprubežiuoti skaičių Zaporogiškių kazokų ir patraukti juos po kariška disciplina; bet be pasekmēs. Bent žinoma yra, kad, skundžianties Turkams po reikalui Padkavos, karalius pasiuntē į Zaporogiją savo kamisorius ištirinēti ir įsakyti; bet toji komisija be jokio pasisekimo sugrįžo atgal. Veltui taip-gi karalius Batory siuntinējo universalus urēdininkams vaivadijų Kyjevos ir Braclavo ir Volynijos su paliepimu neleisti kazokų į ribas Turkijos. Dniepras jiems buvo beveik atviru keliu. Zaporogiškiai nepoilgam ēmē ant savo lengvų pergų leistiesi į Juodąją marę ir antpuldinēti ant turkiškų pajurių, grobstyti pajurinius miestus ir kaimus.

Šitoje gadynēje dar męs nematome apsklembtų rubežių tarp miestinių Ukrainos kazokų ir tarp Zaporogiškių; kartais vardas Zaporogiškēs kariumenēs prasitęsia ant visos Dniepro kazokijos; matosi dar ankšti ryšiai tarp jų ir abipusiški pereidinējimai. Zaporogija nepaspējo dar susiypatinti. Zaporogiškiai ir tuomi buvo dar pavojingi Lenkų viešpatystei, kad nepasitenkindami kuomi-nors, jie susineši-

nėjo su Dono kazokija ir veikė išvien. Taip pat-gi miestinė Dniepro kazokija kartais susinešinėjo su Ukrainiška Maskolijos kazokija arba su Sieveriške ir drauge su ja veikė prieš Totorius ir Turkus.

Pasekančios buitys parodė, kaip sunku buvo Lenkų vyriausybei laikyti tvarkoje ir paklusnume pačius miestinius kazokus. Patekę į rejestrą arba karišką surašą, kazokai skaitė save luoma lygia šlėktiškajai, ir nesitenkino atsisakymu šlėktos priimti juos į savo tarpą. O nepatekusiejie į rejestrą, turėjo grįžti į valsčionių arba chlopų padėjimą, ir patekti po sunkia baudžiava po valdžia ponų ir karališkų starastų. Todėl tie ir anie nesiliovė drauge veikę. Drauge su tomis priežastimis, ėmė didyn eiti judėjimas, apsireiškęs potam pilna eile kazokiškų maištų prieš lenkiškąją vyriausybę. Prie šito judėjimo pristodavo daugelis iš smulkių rusiškų šlėktunų, ėsančių ant tarnystos pas turtingus ir kiltus ponus; neretai, susivaidiję su savo ponu, šitie šlėktunai atstodavo nuo jo ir eidavo *kazokauti*. Ypatingai tokių išeivių buvo daug Volynijoje, kurioj buvo didelis skaitlius smulkios šlektijos, sulyginant su kitomis skrytymis piet-vakarinės Rusijos. Iš tokių, neįtrauktų į rejestrą šlėktunų, chlopų ir žemaičių kazokų ėmė susidaryti laisvos šaikos, kurios ar dalyvaudavo užpuoliuose ponų ant savų kaimynų, ar darydavo tuos užpuolius ir grobišaudavo savarankiškai; priegtam jų atamanai kartais didžiavosi ėsą kazokų hetmanais. Tankųs užpuolimai Totorių Ukrainos skryčiuose ir silpnumas vyresnybės respublikos prigelbėjo tokiems išsirengimams ir palikdavo juos kartais be baudos.

Batoriui mirus, viešpataujant Zygmantui III, kazokų nerimastis ir sukiršiniai pažymiai ėmė eiti drutyn, prietaikmiui kaip piet-vakarinėje Rusijoje ėjo didyn priespauda nuo lenkiškų ponų ir susilenkinusių rusiškų ir lietuviškų didikų, ir liaudis vis labiaus ir labiaus įkliuvo į padėjimą be tiesų. Dabar jau ne smulkios gaujos imasi į darbą, bet sukyla veik ne visa kazokija prieš ponišką respublikos valdžią. Pirmą tokį maištą sukėlė 1592 m. Kosinskis, kurs matomai pats privertė save apšaukti kazokų hetmanu. Prie jo pristojo daug pabėgusios liaudies; jis patraukė ant Volynijos, kur jo tuntai ėmėsi deginti ir grobstyti miestus ir

miestelius, kaip karališkus, taip ir kiltų ponų; o miesčionius ir smulkius šlēktunus privertē prisiekti viernumą sau. Išsiuntinēti tapo karališki universalai, kviečianti šlēktą vaivadijų Kyjevos, Volynijos ir Braclavo į visatiną išsirengimą prieš kazokus; tai-gi, taip didelis buvo jau pavojus. Kunigaikštis Konstantinas Ostrogskis buvo vadu šlēktiškos kariumenēs, ir ēmē spausti kazokus. Apgultas palei Piatką, Kosinskis priverstas buvo padēti ginklą. Kazokai prisižadējo pamainyti jį, pasiduoti karaliui, išduoti atbēgusius pas juos tarnus ir valsčionius, sugrąžinti atimtą nuo šlēktos ginklą, arklius, galvijus ir kitus turtus (1593m.).

Praleidus dvejatą metų, įsiliepsnojo jau naujas maištas, pakeltas laisvų šaikų. Vadu jo atsirado buvaunas kazokas Nalivaika, kurs pirma atlikinējęs buvo keliones prieš Totorius ir į Vengriją. Šiuom syk prie neapikantos kazokų ir liaudies prieš poniškąją arba šlēktiškąją vyriausybę prisidējo ir religiška kliautis, beje neužganēdinimas, kilęs rusiškoje tautoje dēlei cerkviškos unijos, ypatingai dēl atskalunystēs nuo pravoslavijos vakarrusiškų archijerējų. Sukurstyme naujo judējimo, regimai, dalyvavo ir pats kunigaikštis Konstantinas Ostrogskis, kurs buvo nuslopinęs maištą Kosinskio. Šale Nalivaikos, tarp pravadyrių to judējimo buvo jo tikras brolis popas Damijonas, buvęsis tarnystoje pas kunigaikštį Konstantiną pačiame Ostroge. Prasidējo maištas Volynijoje užpuoliais ant dvarų tų ponų, kurie žinomi buvo kaipo nedraugai pravoslavijos ar atskalunai nuo jos, ypatingai ant dvarų žinomo Lucko starastos Semaškos ir brolių Terleckių. Nalivaika kvietē prisidēti prie jo miestinius kazokus. Pažymi dalis jų iš tiesų prisidējo prie maišto po vada hetmano (anot kitų pulkininko) Lobodos. Tam maištui gelbējo ir ta aplinkybē, kad vyriausios Lenkų spēkos buvo tuomet Moldavijoje. Karalius priverstas buvo atšaukti iš ten dalį armijos su hetmanu Žolkievskiu. Suvalkios betvarkēs gaujos liuosnorių negalējo, žinoma, stoti prieš reguliarišką armiją. Nalivaika iš Volynijos atsitraukē į Braclavo vaivadiją; grumiamas Lenkų, jis perējo ant kairēs pusēs Dniepro, ir drauge su Loboda apsidrutino pas Lubnų miestą ant Sulos upēs. Čion kazokai, po ilgoko apgulimo, priversti buvo pasiduoti ant tokių pat išlygų kaip ir pirma; prieg tam išdavē Nalivaiką ir

Lobodą, kurie potam tapo nukoneveikti Varšavoje; anot tulų padavimų, jie buk tapę sudeginti variniame jautyje (1596). Visatinai apmalšant šitą maištą, kurs pateko apie 2 metu, įvyko daug nugalabijimų ir daug smarkavimo. Ukraina ant tulo laiko aptyko. Bet suirzimas Mažarusių tautoje prieš Lenkus ir ponus nesiliovē didyn eiti, o du perējusiu maištu nurodē jai ramstį, ant kurio galējo atsiremti kovoje prieš priešus rusiškos tautystēs, beje ant kazokų; kazokija įgijo dar labiaus patraukiančią spēką ir nesulaikomą liaudies sąjausmą.

Laiką atsiradimo Żydų Rusijoje atspēti labai sunku. Jau pirmuose jos istorijos laikuose Żydus randame Kyjevoje ir, regimai, kituose svaresniuose miestuose. Juos ten randame su paprastu jų pobudžiu, kaipo palukēmius ir arendatorius, kurie ima ant atpirkimo visokias šakas kniaziškų įēmimų, ir kaipo pirklius, ir tarp kitų pirklius vergais. Galima manyti, kad Kyjevos Rusijoje prieš-mongoliškos gadynēs Żydai buvo naujokais iš pietų iš Taurydos ir kitų skryčių pirmykštēs Chazarų viešpatystēs, kur kaip, žinoma, dvaras ir augštesnēji luoma išpažinojo judējišką religiją. Šitie seniausi żydiški naujokai iš dalies prigulējo prie atdalos Karaitų arba Karaimų, beje prie tų żydų, kurie grynai laikosi penkiaknygēs Maižio ir atmeta Talmudą arba vēlesnį, susirinkusį bēgyje amžių, drumstą rankių visokeriopų religiškų ir gyvenimiškų išguldinējimų. ir įmoniškų pamokymų. (Religiškas skirtumas panēšintis į muzulmanų pasidalinimą ant Šijitų ir Sunnitų). Bet toji żydiška kolonizacija, ējusi nuo piet-ryčių, buvo nepažymi, palyginant su tuomi priepludžiu Żydų rabbinitų (talmudistų), kurie ēmē ateiti iš vakarų, iš Vokietijos, Čechijos ir Vengrijos, iš kur dideli buriai buvo vejami, arba patys danginosi šalin dēl skaudžių persekiojimų, kilusių ypatingai gadynēje kryžeiviškų kelionių. Tie naujokai ēmē rasti prieglaudą Lenkijos skrytyse, kur potam sumanē įgyti, arba tiesiok nusipirkti globą tulų skrytinių kunigaikščių. Taip Boleslavas Pamaldusis, Kališiaus kunigaikštis, 1264 m. davē jiems privilegišką gromatą visokioms tiesoms ir laisvēms (pagal įtalpą labai panēšinčią į

tokią pat gromatą Ottokaro, Čechijos karaliaus, duotą Pragos Žydams 1254 m.). Tolygias gromatas jie gavo nuo Silēzijos kunigaikščių. Kada Lenkija susiliejo į vienybę, šitos privilegijos ēmē pasiplatinti ant visų lenkiškų skryčių. Čion ypačiai prasikiša globa, suteikta Žydams iš pusēs paskutinio karaliaus iš namų Piastų, beje Kazimiero Didžiojo. Tuli Lenkų istorikai XV ir XVI šimtmečių sako, buk vyriausia priežastimi jo globos Žydams buvęs prisirišimas prie gražios žydēs, vardu Esthēros. Gali buti, kad tas prisirišimas tiktai padrutino prielankumą Kazimiero Žydams; bet patvirtinimas privilegiškų gromatų iš jo pusēs prasidējo anksčiaus negu pažintis su Esthēra.

Žydai, persidanginę iš Vokietijos į Lenkiją, iš čion slinko toliaus ir pereidinējo į Lietuvą ir lietuviškąją Rusiją, kur vēl įgijo globą tulų vietinių kniazių. Ypatingai su džiaugsmu priiminējo juos savose skrytyse Danyla Romanovyčius Galičiaus ir jo įpēdiniai; išnaikytus Totorių miestus jie stengēsi pripildyti ne vienais rusiškais gyventojais, bet taip-gi Vokiečiais, Armenais ir Žydais. O kada netik Galičiškē Rusija pateko Lenkijos karalystei prie Kazimiero Didžio, bet veikiai ir visa Lietuvos didi kunigaikštystē pristojo prie unijos su Lenkija, tada pereidinējimas žydijos į Lietuvą ir lietuviškąją Rusiją palengvējo dar labiaus. Lietuvoje seniausiais įstatymų paminklais, kurie apsklembē padējimą čion žydijos, buvo privilegiškos gromatos Vytauto, duotos Trakų, Brasčių ir Gartino žydams, 1388 ir 1389 m., ir pagal įtalpą — panēšinčios į minētasias augščiaus privilegiškasias gromatas Čechijos ir Lenkijos. Gromatos Vytauto iš eilēs buvo užtvirtinamos ir po truputį atmainomos jo įpēdinių; tokiu budu jos pastojo pagrindu juridiško padējimo Žydų Lietuvoje ir lietuviškoje Rusijoje XV ir XVI šimtmečių.

Šitie įstatymai, ant pagrindo minētų gromatų, štai kokie buvo:

Pirmoji ir svariausioji privilegija lietuviškų žydų skaitē juos tiesioginiais pavaldiniais didžio Lietuvos kunigaikščio; tai-gi jie žmonēs laisvi, ir didikai (nežiurint į tulus bandymus) negalējo paplatinti ant jų lažystos tiesų. Svarbesnēse, beje kriminališkose bylose jie, lygiai su šlēkta ir visais laisvais žmonēmis, patenka po teismu ar paties didžio

kunigaikščio, arba vietinio didkunigaikštiško starastos. Tasai starasta, arba jo atstovas, pastarastē, gromatose net tiesiok vadinasi "żydišku teisdariu". Reikaluose religijos ir savitarpiniuose civyliškuose ginčuose Żydams palikta tiesa teistiesi patiems savo tarpe, ir vieta to savojo teismo buvo pas juos ypatingai synagoga. Tokiu budu jie gauna progą gyventi atskiromis, savarankiškomis draugijomis. Vietinē Żydų draugija, turinti savo maldų namą arba synagogą, savas kapines ir savo mokyklą, vadinasi gromatose "surinkimu" arba "żydišku surinkimu", vēliaus "kahalu". Żydams palikta laisvē jų tikybos; jiems pripażinta turtų ir ypatos nepaliečiamybē, taip jog żmogus, padaręs Żydui mirtį ar kokį jeibį, buvo baudżiamas pagal visatinus żemiškus įstatymus kaip uż użmušimą ar jeibį padarytą šlēktunui. Muitinių urēdininkams użdrausta imti muitą nuo żydiškų numirēlių, pravežamų į jų kapines. Użdrausta taip-gi atkartoti żinomus Viduramżiuose skundimus Żydų, buk jie kartais vartoją krikščionių kraują savuose įmoniuose. Kiekvienas toks skundimas turi buti patvirtintas šešiais liudytojais, iš kurių trįs krikščionys ir trįs Żydai, ir jeigu Żydo nekaltumas išsiaiškins, tai skundikas pats gaus tą baudą, kuri kristu ant kaltinamojo.

Gromatos palieka Żydams laisvą użsiēmimą pirklyba ir amatais, lygiomis su miesčionimis-krikščionimis; bet jos-gi parodo, kad vyriausia jų pramonē buvo mylimasai palukių ēmimas; nes gan daug rašo apie sąlygas, prie kokių Żydas turējo priiminēti daigtus użstatan, apie apvalančią prisieką atsitikime, jeigu użstatytasai daigtas pasirodytų ēsąs vogtu, apie laiko gaišinimą użstatuose ir tt. Pażenklinta yra ir kita mylima Żydų pramonē: atpirkimas, ypačiai muitų, o ilgainiui ir pardavimas svaiginančių gērymų. Jau pats Vytautas turējo pas save nupirkēją muitų Żydą Šanį, kuriam didis kunigaikštis dovanojo du kaimu Vladimiro paviete. Tai-gi, Żydai galējo valdyti ir apgyventą żemę.

Įpēdiniai Vytauto ant lietuviško sosto, pristigę pinigų, pvd. Švytrigēla ir karalius Kazimieras IV, taip-gi paslankiai atidavinējo ant atpirkties Żydams muitus ir kitus didkunigaikštiškus įēmimus; prieg kam neretai ēmē nuo jų iš viršaus pażymias sumas auksiniais raudonaisiais ir įbrisdavo pas juos į skolas. Żydai-skolintojai tokius skolininkus

nesiskubino suokti, kad atlygintų skolą arba vieton aukso priiminėjo į užmokestį visokius žemdarbystės produktus, kuriais skelsė didžių kunigaikščių klėtys, krautuvės ir kutės; kaip: druska, medus, rugiai, arkliai, galvijai ir tt. Żydai pralošti nepralošė; pirkdami valdžią, jie turtėjo ir dauginosi lėšomis vietinių gyventojų. Tie gyventojai, ypačiai miesčionija, žinoma, negalėjo ramiai žiurėti į tą, kaip Żydai atiminėjo nuo jų visokias pramones ir pirklybą; šlėktai taip-gi buvo pikta už tai, kad nuolatos Żydai griebė į savo rankas visą atpirktinę systemą, kurioje pirma ir ji dalyvaudavo. O vis didyn einančios didkunigaikštiškos skolos Żydams-skolytojams sunkino ir pačią vyriausiąją valdžią. O kada prie tų susikrovusių priežasčių nepasitenkinimo prisidėjo ir religiškas uolumas, tai pasekė bėdingas Żydams atsitikimas. Sunus ir įpėdinis Kazimiero IV Lietuvoje, didis kunigaikštis Aleksandras, atsižymėjęs pasišventimu katalikų bažnyčiai, veikiai po susituokimo su Maskvos kniaziute Elena Ivanaite, 1495 m. liepė išguiti Żydus iš didės kunigaikštystės Lietuvos, o jų namus ir žemes konfiskuoti. Iš tikro, iš Brasčių, Gartino, Trakų, Lucko, Vladimiro ir Kyjevos Żydų draugijos tapo išguitos, ir išsidangino į kaimyniškąją Lenkiją; jų nejudinamus turtus ėmė atidavinėti kitiems gyventojams. Bet toks nelabumas neilgam truko. 1501 m. didis kunigaikštis Aleksandras tapo Lenkijos karaliumi; išguitiejie iš Lietuvos Żydai vėl pasijuto ēsą jo pavaldiniais. O Lenkijoje Żydija tuomet buvo jau taip skaitlinga ir druta, kad apie išgujimą jos nebuvo ką nė svajoti. Papirkti jos lenkiški magnatai buvo jos globėjais ir apgynėjais. Żydai sumanė patraukti į savo pusę tulus lietuviškus didikus. Po jų įtekme silpnadvasis, nenuosaikus Aleksandras 1503 m. atmainė savo pirmykštį ediktą, jis leido išguitiems Żydams pagrįžti į senas vietas ir naudotiesi visomis pirmykštėmis tiesomis. Prieg tam lietuviški Żydai prižadėjo pastatyti savo lėšomis viešpatystės tarnyston 1000 raitelių. Vienok prie to paties Aleksandro jie paspėjo išrupinti atmainymą tos pareigos, ažuot kurios prižadėjo mokėti pagalvinę lygiomis su miesčionimis. O ilgainiui, vieton šitos pareigos, ant Żydų tapo antdėta atskira mokestis — 1000 raudonųjų auksinų.

Lyglaikinis išgujimas išėjo žydams ant naudos: pirma atskiros ir išbarstytos jų draugijos dabar stengėsi ankš-

čiaus susiartinti savo tarpe, idant ginti save iš draugės; o antdėtoji ant jų minėtoji mokestis, drauge su kitomis atskiromis Żydų pagalvinėmis, prie skrytinės parankos dar labiaus sudrutino šitus savitarpinius ryšius.

Zygmantas I ir jo żmona, karalienė Bona, suteikia atvirą globą Żydams, ir ypatingai dėlei fiskališkų nuożvalgų, kadangi żydai, kaipo atpirkėjai ar arendatoriai karališkų įėmimų ir lobių, mokėjo įteikti jiems żymias pinigų sumas. Vienas Brasčių perkrikštas żydas, vardu Abraomas Jozefavyčius, tapo Zygmanto pakeltas į urėdą lietuviško payżdininko, beje į viešpatystės yżdininką arba ministerį finansų. Suprantama, tasai Abraomas iš savo pusės nuoširdżiai gelbėjo saviems sągentainiams, ir pirma visoko saviems giminaičiams. Taip jo brolis Mikelis Ezofavyčius esti stambiu żydišku atpirkėju, kurs samdo karališkuose dvaruose druskos ir vaško mokesčius, tamożnes, muitus, ir karčiamas. Jis lošia rolę faktoriaus pas karalių Zygmantą, ir šitasai uż jo tarnystę atlygino jam tuomi, kad pakėlė į paveldėtinę šlėktystę. Yra prieżastis manyti, kad tiesos ir privilegijos Żydų, iki tamlaik besirandančios atskirose gromatose, duotose visokioms jų draugijoms, prie šito karaliaus tapo suglaustos į visatinus įstatymus ir įnešdintos į Senąjį Lietuvišką Statutą. Įpėdinis jo, silpnadvasis, tingus Zygmantas Augustas, nuolatos stingantis pinigų, laikosi taip-gi tų żydiškų atpirkėjų. Gadynėje Zygmantų prie susirengusios jau seniaus systemos muitinių atpirkimų prisideda druskos ir ypatingai gėrymų atpirkimas; laisva pirklyba druskos, o taip-gi laisvas darymas ir pardożė alaus, midaus ir degtinės laipsniškai pasimaino išdavimu ant atpirkimo, kurį Żydai skubinasi paglemżti į savo rankas.

Nesiganėdindamas globa żydijos Lenkijoje, Lietuvoje ir lietuviškojoje Rusijoje, Zygmantas Augustas użsimanė paplatinti ją ir rytinėje Rusijoje. 1550 m. per buvusią Maskvoje caro pasiuntinystę, jis meldė Ivano IV, kad leistų Żydams vażinėtiesi į Maskoliją ir ten pirkliauti. Bet Ivanas Vosylevyčius tam prašymui butinai pasipriešino, kaltindamas Żydus, kad jie żmones atkalbiną nuo krikščionystės, atveżinėją nuodingas żoles ir tt. Żinomoji Novgorodo eretikystė, vadinama Żydżiuojančiaja, nemażai sudrutino Maskvos valdżioje neprilankumą Żydams. Ivanas Gresmu-

sis, atgavęs Polocką, pradējo jo apvalymą nuo nerusiškų gaivalų tuomi, kad liepē paskandyti Dauguvoje tenykščius Żydus (żinoma, išskyrus tuos, kurie apsikrikštijo).

Lietuviškojoje Rusijoje pravoslaviškoji šlēkta ir ypatingai tenbuviai miesčionys taip-gi su nepasimēgimu żiurējo ant platinimosi żydijos. Jijē atmušinējo nuo šlēktos arendas karališkų ir magnatiškų lobių ir muitinius atpirkimus, kurie iktamlaik buvo anos rankose, ir kurie rankose Żydų tapo šaltiniu daugelio klastų ir prispaudimų; o pas miesčionis ji stengēsi parmušti kiekvieną pramonę ir smulkią pirklybą, kuomi tiesiok grēsē pasmaugti netik jų gerbuvį, bet ir įrankius pelnikavimosi; prieg kam żydija nesibiaurējo jokiais įrankiais, kad atsiekti savo kraugēriškas pastangas. Tikrą atgarsį to rugojimo, kurs girdējosi prieš Żydus, randame minētame jau veikale Lietuvio Michalionio. "Į šitą šalį, sako jis, suplaukē iš visur aršiausia iš visų tautų — Judējiškoji, kuri paplito po visus miestus Podolijos, Volynijos ir kitų derlingų skryčių. Żmonēs nelaikanti żodżio, guvųs, blēdingi, kurie gadina musų pardavinius, padirbinēja pinigus, pečvietes, ant visų rinkų atiminēja nuo krikščionių įrankius gyvenimo, nežino kitos pramonēs, kaip tik apgavystę ir lemetavimą. Aršiausioji padermē Chaldējų gentēs, kaip ir liudyja šv. Raštas, padermē pasileidusi, nuodēminga, laużanti żodį, netikusi". Prie nurodytų jų papratimų reikia pridēti ir, paliudytą aktuose, slapstymą vogtų turtų.

Lietuviškosios Rusijos ir Lietuvos miesčionys, nežiurint savo Magdeburgiškų privilegijų, nors ir mēgino kovoti prieš įsibriaujančią żydišką eksploataciją, paprastai rasdavo ant priešingos pusēs netiktai karališką vyriausybę, bet taip-gi turtingiausius ir įtekmingiausius tarpe savų bendravalstiečių, kurius Żydai mokējo įpainioti į bendrus su jais pirklybos ir pramonēs użsiēmimus. O rusiškoji ir lietuviškoji šlēkta savo skundais ir protestais tiek tik atsiekē, kad Antrame Lietuviškame Statute (1566 m.) atsirado artikulai, użdraudżianti Żydams nešioti brangius apdarus su auksiniais grandinēliais, o taip-gi sidabrinius papuošalus ant kardų. Atskirimui nuo krikščionių, jiems liepta dēvēti geltonas skrybēles ar kepures, o moterims jų apvyniones iš geltonos drobēs; toms taip-gi użdraudē auk-

sinius ir sidabrinius papuošalus. Bet visos dugninės tiesos ir privilegijos žydijos pasiliko pilnoje spėkoje. Garsiame Liublino seime 1569 m. pasiuntiniai iš lietuviškosios Rusijos skryčių karčiai skundėsi ant žydiškos eksploatacijos; jie prašė prašalinti Žydus nuo visokių rinkliavų, o rinkimą pošlinų ir kitų įėmimų pavesti prigimtiems šlėktunams. "Apveikė mus Žydai — šnekėjo pasiuntiniai iš lietuviškos Rusijos; — laiko pirkliškus mokesčius, rinkliavas ant prekyviečių, malunus, paėmė nuomon salyklų asnyčias ir visus kitus įėmimo dalykus". "Nors męs turime nemaža konstitucijų kaslink Žydų, nežiurint į tai, tie nenaudos ir pas mus užima tuos urėdus (rinkėjų) ir nemažai padaro grobimų Rusijoje" (beje Rusijos vaivadijoje), kalbėjo 17 d. liepos Peremyšliaus teistojas Oriechovskis savoj kalboje, į senatorius vardan viso Pasiuntinių trobėsio. Bet veltui buvo visi tolygus pasiskundimai: karalius Zygmantas Augustas pasiliko neatmainingu globėju žydijos, ir aštrios konstitucijos pasiliko mirusia raide.

Likę be pagrindų, krikščionys keršijo Žydams pilna eile visokeriopų apskundimų. Tarp šitųjų dručiausiu ir labiausiai pasiplatinusiu buvo skundimas užmušime krikščioniškų vaikų, kurių kraujas buk vartojosi prie nekurių žydiškų įmonių. Karališkos gromatos draudė kelti ant Žydų tolygius skundimus; skelbė juos patenkant po teismu tiktai paties Karaliaus; reikalavo liudininkų skaitliuje trijų Žydų ir keturių krikščionių, ir grasino mirtina bausme už nepatikrintus apskundimus; tuomi nemažiaus tengymiai gyventojai prie kožnos pasipynusios progos su užsispyrimu juos atnaujino. Nežiurint į žydiškas privilegijas, miesčionija kartais imdavo apskųstus Žydus savo teisman, pasmerkdavo mirtinai bausmei ir skubinosi ją išpildyti, nepasitikėdama teismui karališkų atstovų. Vienoje privilegiškoje gromatoje, duotoje Žydams Zygmanto Augusto, tiesiok sakoma, kad visokeriopi skundai ant jų daromi buvo to dėlei, idant išstumti juos iš miestų. Bet visi tolygųs bandymai pasilikdavo be pasekmių. Su paprastu sau kabumu, Žydai dručiai įsigyveno Lietuvoje ir liet. Rusijoje ir, su prigimtu jiems įsmigimu ir begailestingumu, pradėjo čion savo alinimo veiklumą, savo naikinantį triusą termitų, pagriaužiantį visuomenišką ir valdžios organizmą.

Jeigu pasiklausime apie skaitlių Żydų Lietuvoje ir lietuviškoje Rusijoje, tai tas negalējo dar buti didelis pirmoje pusėje XVI-to šimtmečio. Maż-daug galima jį apsklembti iš dalies sulyg pagalvinių mokesčių to laiko, o ypatingai sulyg revizijos didkunigaikštiškų dvarų, padarytos liepiant Zygmantui Augustui bēgyje 1562 - 1566 m. labiausiai Volynijoje. Toji revizija arba liustracija perstato gan išgališką aprašymą miestų, jų gyventojų, prekyviečių (rinkų), darżų, ariamos ir šienaujamos żemēs, palivarkų ir tt., su pażenklinimu valdytojų ir prigulinčių nuo jų mokesčių. Iš čion męs żinome, kad skaitlingiausios Żydų draugijos buvo Brasčiuose, Gartine, Lucke, Kremence, Vladimire, Tykocine, Pinske ir Kobriniuje; iš jų daugiausiai namvaldżių skaitosi Brasčiuose, beje 85, o mażiausiai Kobriniuje, 22. Kitose vietose pażymeta po keletą šeimynų. Be čion paminētų, seniausios ir żenkliausios Żydų draugijos buvo Vilniuje, Trakuose, Novogrodke ir tuluose kituose miestuose šiaurinės dalies d. kunigaikštystēs Lietuvos. Priimant atydon visokius skaitlius, o taip-gi lavumą Żydų paslēpti savo tikrąjį skaitlių išvengimui pareigų ir pagalvinių, daugumas jų miestuose d. kunigaikštystēs apie pusę XVI-to šimtmečio maždaug galējo išnešti nuo 20 iki 25.000 — skaitlius ganētinai użtektinas pradējimui użsivarinējimų prieš tenbuvius gyventojus. Po Liublino unijos, kada persidanginimai iš Lenkijos dar labiaus pasilengvino, o pietvakarinē Rusija tiesiok susivienijo su Karuna, żinoma pasidaugino priepludis iš jos Żydų-proletarijų; o Lenkija iš savo pusēs be paliovos gaudavo priepludį żydijos iš Vokietijos, Čechijos ir Vengrijos. Prie tokio priepludżio, atmenant dar żinomą pagabumą żydijos ant greito pasidauginimo, vargiai paklysime, sakydami, kad galop XVI-to šimtmečio skaitlius Żydų Lietuvoje ir liet. Rusijoje jau artinosi prie 100000, kurių dauguma susidējo iš alkano, tai-gi ir tuomi labiaus otraus proletarijato.

Taip vad. "żydiškas surinkimas" toje gadynēje perstatē draugiją, kuri turējo savo maldų namą arba synagogą ir savas kapines; matomai jis atsakē parapijai pas krikščionius. Toji draugija susidējo iš vietinių żydiškų namvaldżių, taigi iš żmonių apsisēdusių. Vadais jos buvo rinktiniai seniunai, kurie susiżinojo su vyriausybe ir rupinosi

apie reikalus draugijos. Tie-gi seniunai vidui teisē teismą po pirmsēdyste mokinto theologo arba rabino; vyriausia-gi pareiga tokio theologo buvo aiškinimas biblijos ir Talmudo, ir šitąjį mokinti ypatas, besirengiančias į mokintą pašaukimą. Be rabino ir seniunų, urēdiškomis ypatomis Żydų draugijoje, alguotomis, buvo: *kantorius*, kurs atlikinējo giedojimus ir skaitymą biblijos synagogoje; *iškalininkas* — prižiurētojas synagogos ir nelyginant pristovas teismo dalykuose, ir *skerdējas, kurs* užsiiminējo skerdimu galvijų ir paukščių, paskirtų valgiui. Pasklydimas żydijos Lietuvoje ir liet. Rusijoje vyko tiesioginiame sąmazgyje su jų draugijos surēdymu. Seniausios ir żymiausios draugijos, kaip Gartino, Brasčių, Trakų, Lucko ir tt., pasiunčia nuo savęs sodybas ar kolonijas į įvairias puses, ypatingai į rytus. Tie naujokai, užsiimdami smulkia pirklyba, arendomis ir tt., gyvena tam tikroje vietoje lyg butų tuom laik ir atsitikus kokiam susidurimui ar prispaudimui, pasiduoda po apgynimu savos vyriausios draugijos, kuri užsistoja už juos prieš valdżią ir suteikia reikalingą paramą. O potam, kada kolonija ganētinai pasididina, nužiurēję gerą laiką ir radę sau globējus tarp vietinių valdžių, išsirupina leidimą pasistatyti savo synagogą ir įsitaisyti sau atskiras kapines. Tokiu budu kolonija virto į savarankišką żydišką draugiją. Tokiu keliu żydija nuolatos ir įkandinai platino užbrēżą savo sodybų, ir tinklą savo sodybų išmētē po visą Lietuvą ir liet. Rusiją.

Neapsirubežiuodami vien didkunigaikštiškais miestais ir dvarais, Żydai jau pirmoje pusēje XVI-to šimtmečio atsiranda ant žemių buvusių skrytinių kniazių ir kiltesnių didikų, kaip kniaziai Pinsko, Kobriniaus, Ostrogo ir k. Nors ir išgeso dynastija Jagēliunų, vyriausių globējų ir pasodintojų żydijos Lietuvoje ir lietuviškoje Rusijoje, ji mokējo prisilielinti ir prie pasekančiųjų rinktinių karalių, beje išprašyti nuo jų patvirtinimą ir praplatinimą savų tiesų ir privilegijų. Tokias privilegijos gromatas išdavē jiems ir Heinrikis Valois, ir Steponas Batory, ir Zygmantas III. Lietuviškasai Statutas 1588 m. jau švelniaus atsineša prie żydijos, negu Statutas 1566 m., ir atmaino tulus jų aprubežiavimus; nes daugelis kiltų didikų jau pasidavē landumui ir patarnumui Żydų, skolinasi nuo jų pinigus, įvez-

dina juos į savo dvarus kaipo atpirkējus, posessorius ir arendorius, be triuso gauna nuo jų savo įēmimus, pavezdami jiems ant aukos savus padonus, — ir suprantama, pastoja jų nuoširdžiais globējais. Tarpe tolygių didikų - globējų randasi žinomas galva lietuviškų protestantų, Nikalojus Radivilas Rudis, Vilniaus vaivada. Taip, 1573 m. Žemaitijos šlēkta karčiai skundžiasi savam starastai Jonui Chodkevyčiui, kam Nikalojus Radivilas savam valsčiuje Šaulēnų ant parubežēs su Prusija "muitines kamaras" pavedē nuomon Žydams, nes šitie nuo visų ir už viską ima muitą ir, priešingai šlēktiškoms privilegijoms, net nuo tų, kurie vežasi iš Prusijos ką-nors savo reikalui.

Męs jau matēme, ką sako apie Žydus Lietuvis Michalionis. Dabar pažiurēsime, kokiais juos perstato lenkiškas poētas Klonovič, gyvenęs antroj pusēje XVI-to amž., buvęs tulą laiką prie Liublino teismo ir tame urēde turējęs progą arčiaus prisižiurēti Žydų papročiams. Savo gražiuose veikiniuose jis nesykį palyti žydiją ir visados perstato ją vienokiais, aštriais paišais. Ana va:

Lotyniškoje poēmoje *Roxolania,* pripildytoje daugeliu idylliškų abrozų, Klonovič maždaug nupiešia tokią charakteristiką Lvovo Žydų: "Čion melagingas apipjaustytinis, nesirustindamas, apgyvena purvinus priemiesčius ir smardingus namus. Čion jo synagoga garsinasi šnypšliu riaumojimu ir visokeriopu baubimu, meldžiančiu, kad dangus pasiųstų visokias dovanas. Gal-but tu pasiklausi, ką daro Žydas šitame garsingame mieste? O-gi tai, ką daro vilkas, papuolęs į pilną avidę. Per skolas jam patenka į užstatą pilningi miestai; jis spaudžia juos procentais ir sēja vargą. Kirminas palengva griaužia medį ir iš valios ąžuolas sųsta, ir greitai prisimeta puvimas. Nuo kandžių gaišta audiniai, nuo rudies gadinasi geležis. Taip neskalsus Žydas suēda privatišką turtą, išsunkia visuomeniškus lobius. Vēlai ēmēsi proto suardyti viešpačiai, ir ēmē stenēti viešpatystē, pamokinta vargo. Ji parmušta ant žemēs, kaip kunas, netekęs kraujo; nēra daugiaus pajiegų ir gyvastinių sulčių".

Savo kitoj lotyniškoje poēmoje, satyriško pobudžio, po antrašu "Victoria deorum", jis šitaip piešia veiklumą Žydo: "Tuomi laiku Žydas palukiais apsunkina pažymius miestus, su stebētinu rangumu, vaikydamasi menką pelną.

Jis viskuom verčiasi: vandeniu, oru, taika, įstatymu. Jis visur įsismerkia su savo turgumi, idant paspęsti savo pelnų tinklus, ir gerinasi valdžią turinčiam; urēdninkai aplupa jį, o jis grobia juos iš eilēs. Net viešpatystēs yždas (fiscus) ne be pavojaus nuo jo mitrumo; taip dručiai apjakina visus auksas. Tokia toji Abraominē gentē; štai jos pamēgdžiojimas papročiams ir teisingumui prabočiaus"!

Trečioje, jau visai satyriškoje, ir priegtam lenkiškoje poēmoje, po antrašu "Worek Judaszów", Klonovič išjuokia įvairias ydas savų sągadyniečių, ir, čion tarp kitko, piešia abrozą palukēmio. Jis prilygina jį tai prie besotēs dielēs, tai prie erkēs, kuri, įsikabinusi į kaklą arkliui, geria iš jo kraują per visą dieną, neatkreipdama jokios atydos ant to, kad arklys mosuoja galva ir vuodega ir spardosi kojomis; tai palygina jį su mythišku Afrikos žalčiu-drakonu, kurs nuo medžio tyko ant sloniaus, metasi ant jo nelukētai, apsivynioja apie visą jo kuną, o galvą savo slepia jo-gi nosyje, ir potam išsiurbia jam kraują. Veltui slonius stengiasi atsiliuosuoti nuo kraujagērio, iki, nuilsęs, krinta negyvas ant žemēs, ir drauge su tuomi užtroškina savo priešą. Toliaus, prilygindamas palukēmystę prie sēklų, kurias ukininkas sēja į žemę, idant gauti jas atgal daug syk didesniame skaitliuje, poētas plačiai rašo apie tuos triusus, atmainingą orą ir visokius vargus, kurie neretai ištinka žemdirbį. O juk "godus palukēmys pjauja vasarą ir žiemą, ir palukēmystē sēja palukēmystę. Jis neapdega, nešąla ir nešlampa lauke, o sēdi sau prie lango savos gaspados. Arba ant užsikimšusios prekyvietēs viską apžvalgo purvinas żydpalaikis kaftane ir su žema kepuraite, su raudona kakta ir kumpa nosia, ir šneka, kaip papuga, anties balsu. Jis pradeda savo handelį ryšeliu šafrono; o potam vis labiaus ir labiaus susiartina su šykščiu ponu. Šitąjį palukēmys vadina savo ciecho broliu, su juomi šnekučiuojasi ir perleidžia visą gyvenimą".

Tamsiais, tulžies dažais nupiešē Klonovič sągadynišką jam żydiją, ir męs galētumēme užmesti poētui didelį vienpusiavimą arba perdējimą, jeigu tolesnēji istorija Lietuvos ir liet. Rusijos ir net visos respublikos nepatvirtintų pilningai jo pranašingų žodžių.

Prieš šitą ateinantį iš vakarų debesį begailestingų eks-

ploatatorių, ką-gi galėjo pastatyti Lietuvos ir liet. Rusijos draugija, netekusi politiško savarankiškumo arba savos tautiškos valdžios, ir draskoma smarkia kova religiškų partijų? Rankose lenkiškos vyriausybės ir sulenkėjusios dvarponijos, Żydai tapo nauju ir kuone veikliausiu įrankiu prispaudimo ir nubėdninimo tenbuvių gyventojų, Lietuvos ir lietuviškosios Rusijos.

Vladislavas IV.

(1632—1648)

Dissidentai ir disunitai dideliame skaitliuje važiavo Varšavon į konvokacijos seimą (23 d. biržio 1632 m.). Ypačiai lietuviški kalvyniškiai, po vada kunigaikščio Kristupo Radivilo, liet. laukinio hetmano, neatsiliko namie. Rupėjo jiems išrinkti savo vadą seimo maršalku ir todėl nešykštavo su paprakais, prižadais visokiais, ir pamylėjimais. Iš tiesų, seimui atsidarius, beveik vienbalsiai — nežiurint į protestus primaso Wężyko, vyskupų, ir Jurgio Ossolinskio, Radivilas tapo aprinktas maršalu pasiuntinių ratelio.

Vos tatai įvyko, dissidentai įnešė savo reikalus apsvarstyman, surašę 19 reikalavimo punktų: kad įstatymais panaikintas taptų Korčyniaus kapturas ir tribunoliški dekretai 1627, 1629 ir 1630 m., siaurinanti dissidentų laisvę sąžinės ir religiškų įmonių; kad namų atvangumas taptų patikrintas; kad grąžintų atimtas nuo jų bažnyčias, ir kad leista butų jiems savas bažnyčias visur statyti, kad jų ministeriai turėtų tokias pat tiesas, kaip kad turi Totoriai ir Żydai; kad laidotuvės, krikštai, kapinės butų atvangųs ir nepersekiojami; kad dissidentams prieiga prie urėdų nebutų draudžiama; kad iš Vilniaus ir Liublino Jezuitų kollegijos taptų kitur perkeltos, nes ten daro jeibius; kad agentas dissidentų gyventų prie karaliaus, ir tt.

Veikiai potam ir disunitai įteikē seimui panēšius reikalavimus, patikrinančius jiems ukēsišką laisvę ir lygybę. Tiems teisingiems reikalavimams priešinosi archivyskupas su vyskupais katalikų ir tuli senatoriai, kaip Vilniaus vaivada Levas Sapieha, Jurgis Ossolinskis, did. liet. kancleris Albrechtas Radivilas ir keli kiti. Dissidentai ir disunitai nenusileido, ir konvokacijos seimas tapo labai trukšmingas, ypačiai kad Radivilas ir kiti dissidentų ponai ketino savo reikalavimus paremti ginkluota spēka. Įsikišus tik karalaičiui Vladislavui, tapo išrinkta komisija, kuri surašē artikulus, patikrinančius atvangumą ir laisvę evangelikams, patremiančius tribunoliškas, jiems priešingas ištarmes, paatvanginančius bažnyčias miestuose ir patikrinančius laisvę dievmaldystēs, ir paskiriančius baudas tramdytojams viešos ramybēs; o viską kitą atidējo iki elekcijos seimui. Tokią pat sutartį padarē su disunitais.

Primas su vyskupais ir keli uolųs svietiški ponai tas koncesijas laikē per didelēms ir pavojingoms viešpataujančiai hierarchijai. Todēl prie savo parašų pridējo klauzulą: salvis juribus sanctae Ecclesiae Romanae.. Ant to dissidentai žymesniuose miestuose Lenkijos ir Lietuvos, per savo vadą Kristupą Radivilą, įnešē savas protestacijas, nes tokia klauzula naikino visą sudermę. Katalikų kunigai už tai seimeliuose stengēsi, kad pasiuntiniai gautų instrukcijas panaikinti tokią sudermę su dissidentais. Dissidentai tam priešinosi ir išmanesniejie katalikai, kurius Jezuitai už tai praminē "politikais". Žinoma, seimeliai buvo trukšmingi, šlēkta kibo į šobles, pasipylē protestacijos miestuose. Ypačiai trukšmingas buvo seimelis liet. Brasčiuose, kur Lucko ir Brasčių vyskupas Achazas Grochovskis įnešē miestan smarkią protestaciją, su parašais Vilniaus vaivados Sapiehos, seimelio maršalko, Braščių vaivados Alek. Liudviko Radivilo, Trakų kašteliono Albr. Vladislavo Radivilo, Braščių kašteliono Andriaus Massalskio ir did. liet. vēliavnešio Mikalojaus iš Kodenių Sapiehos.

Prisiartino elekcijos seimas 27 d. rugsējo 1632 m. Varšavoje. Dissidentai bijojo užpuolimo katalikų, todēl liet. hetmanas Kristupas Radivilas ir Belzos vaivada Leščynskis atsivedē 5000 gerai apginkluotų kareivių. Sukeliavo daugybē dissidentų iš Lenkijos ir Lietuvos. Katali-

kai guodėsi ant sudermės konvokacijos seimo su dissidentais ir disunitais, o šitie reikalavo dar koncesijų paplatinimo. Šlėktos jau gatavi buvo šoblėmis kapotiesi. Išmanesni katalikai, ypačiai karalaitis Vladislavas, visus sutaikė, ir sudermės konvokacijos seimo tapo patvirtintos, o protestacija vyskupo Grochovskio tapo iš viešų knygų ištrinta; tačiaus salvos prie parašų, net elekcijos akto pasiliko. Nors dissidentai miestuose įnešė protestacijas prieš tas salvas, vienok jie padavė ranką katalikams. Tačiaus nukentėję daug prie pranokėjo, jie išgavo nuo Vladislavo ypatingą asekuraciją, pokam per savus vyresnybininkus — Kristupą Radivilą, Leščynskį ir Goraiskį išreiškė jam savo dėkingumą ir prie jo ypatos prisirišimą, ir prižadėjo savo balsus už jį duoti.

Sunkiaus buvo nutildyti disunitus, kurius neišmintingas pasielgimas Zygmanto III, intrigos Jezuitų, o ypačiai gundymai iš už-Dnieprės ir caregradiškųjų patriarchų jušino ir prie nepaprasto priešgynumo gundė. Tačiaus ir juos Vladislavas suminkštino, prikalbindamas katalikus su disunitais suderėti ypatingą sądermę, kuri patikrino rusiškos cerkvės laisvę; prieg tam kamisoriai turėjo apvažinėti miestus ir miestelius ir ten cerkves unitams ir dissunitams paskirstyti. Per tą sudermę disunitai turėjo atgauti Mstislave 2 cerkves, Mohyleve 4, Oršoje 2, Dziezne 1, Polocke 1. — Bet sąlygos sudermės niekados nebuvo ištisai išpildytos....

Net ir vainikavimo seimas, įvykęs 6 d. vasario 1633 m. Krokavoje, neatsilaikė be kivirčių tarp katalikų ir dissidentų; tačiaus tie kivirčiai apsirubežiavo prišnekomis ir ginčais žodžiu (ypačiai nepatiko dissidentams rotoje karališkos prisiegos išsitarimas *romanis catholicis*, už ką jie į miestą įnešė savo protestaciją), ir neišsiveržė į imtynes šalių, ir nutarimai konvokacijos seimo ant naudos dissidentų vėl tapo patvirtinti.

Vienok dissidentai neįtikėjo į laisvę, pagalvotą konstitucijos; jie susitarė kasmet laikyti generališkas konvokacijas, kur jų kunigija, susirinkusi, galėtų apsvarstyti reikalus savos bažnyčios. Tuojau tokia generališka konvokacija įvyko Orlioje Pagiriuose, miestelyje kunigaikščių Radivilų, 1633 m., ir Vlodavoje 1634 m. Tuose susivažiavimuose nu-

tarta tapo tarp kitko: įvedimas vienokių agendų visose bažnyčiose helvetiško išpažinimo Lietuvoje, Mažoj ir Didēj Lenkijoje, ir nutarta kiekvienoj iš tų trijų provincijų turēti kaipo augščiausią perdētinį ant kunigų — superintendentą, kurio Lietuvoje urēdavimas turējo tesitęsti vienus metus. Lietuviškiejie kalvyniškiai, pakēlimui nupuolusių savo mokyklų, Vilniaus synode 1636 m. įsteigē šeštą distrikto seniorą — Balcerį Labęckį, mokytą ministerį prie Vilniaus bažnyčios. O 1637 m., taip-gi Vilniaus synode, paskyrē 2000 auksinų kasmet įsteigimui mokyklos Kēdainiuose ir tulą sumą išspauzdinimui Postillēs Abraomo Skulteto, lenkiškai išguldytos ministerio čechiškų brolių Gedanoje Niklazijaus (Potockio?).

Nežiurint į tas pastangas, likimas dissidentų nepasigerino valdant išmintingam Vladislavui IV, nes Jezuitai ir katalikų hierarchija nesitaikē su jais, bet apskelbē nesvarbioms visas sudermes anų naudon padarytas seimuose konvokacijos, elekcijos ir vainikavimo, o Jezuitai, kaip paprastai, užsislēpę laikuose bekaralmečio, rengēsi užduoti jiems naują smugį. Liet. kalvyniškiai jau laisvi buvo nuo socinijonų, kurie apsilpo pasimirus jų ramsčiui, pradžioje 17-to šimtmečio, Vilniaus kaštelionui Kiškai; o d. liet. hetmanas ir Vilniaus vaivada Kristupas Radivilas su savo kariumene laikē drausmēje Jezuitų mokintinius ir Vilniškius šaldrus. Bet katalikai sulaukē geros progos atsigriebti Vilniuje 1639 m. dēl išdykumo mokintinių tenykštēs kalvyniškēs mokyklos. Anot Węgierskio, liet. kalvyniškiai patys padavē progą užkabinimui. Laike krikštynų pas ministerį Vilniaus bažnyčios Jurkauską, du mokiniu iš tenykštēs mokyklos ar — anot kitų — svečiai, gērimų įsitraukę, dienoje šv. Mikolo 1639 m. šaudydami iš lanko į kovus, numušē, ar gal tik pataikē į stovylą ar abrozą archaniolo šv. Mikolo, patalpinto ant viršaus bažnyčios Pranciškonių (Klarisių), stovinčios priešais helvetiškąją bažnyčią. Zokonininkēs tuojau po visą miestą paskelbē tą siausmą, šaukēsi valdžią pagelbon, o žmones ragino, atkeršyti už tokį despektą katalikų tikējimo. Jezuitų mokintiniai ir žmonių gauja susirinko ir užpuolē ant bažnyčių kalvyniškių; bet rado ten atspirtį, ir keletas tramdytojų viešos ramybēs negyvi telkšojo. Dabar gauja užpuolē ant privatiško kalvyniško namo, api-

plėšė, padarydama ant kelių tukstančių auksinų blėdies, primušė ir apdergė keletą ten užtiktų kalvyniškių, tarp jų rektorių kalvyniškės mokyklos Vilniuje, Jurgį Hartlybą, kurį Vilnelėje paskandinti stengėsi. Pėstininkai kunigaikščio Radivilo tuomsyk pribuvo, atėmė jį iš nagų įdukusios liaudies, ir išvaikę gaujas, numalšino sumišimą (taip liudija teismo aktai).

Kristupas Radivilas mėgino tą reikalą su vyskupu gerumu sutaikinti; bet tas pranešė apie atsitikimą karaliui, reikalaudamas teismo. Vladislavas IV prašė liet. senatorių ir Vilniaus vyskupo, kad susitaikintų. Vyskupui vienval priešinanties ir reikalaujant, kad eretikai taptų nubausti už bedievišką pasielgimą, karalius, kalbinamas Jurgio Ossolinskio, did. lenk. kanclerio (neprielankaus Radivilui, kam tas neprileido gauti kunigaikščio titulą Lenkijoje), paskyrė komisiją ištyrimui dalykų ir kaltininkų. Į tą komisiją pateko: Vilniaus vyskupas Abromas Vaina, Vilniaus vaivada Kristupas Radivilas, d. liet. pakancleris Stepas Pocius, d. liet. priedvarinis maršalkas Kaz. Sapieha, d. liet. referendorius ir koadjutorius vyskupo Marcijonas Tryzna, Trakų kaštelionas Mikalojus Kiška, Minsko kaštelionas Gedeonas Rajeckis ir Trakų vaivada Janušas Skumina Tiškevyčius. Iš tų visų tik Kristupas Radivilas ir Rajeckis tebuvo kalvyniškiais. Pirmsėdžiavo ten d. liet. priedvarinis maršalkas Sapieha, sunus Vilniaus vaivados Levo, įsteigtojo klioštoriaus ir bažnyčios Pranciškonių. Komisijoje reikalą zokonininkių rėmė bernardinų kunigas Vitauskis, anų nuodėmklausys, ir jų prokuratoriai Danielevyčius, Bąčyla, Petravyčius ir Laudanskis. Už kalvyniškius stojo Piętkevyčius ir Kaluskis. Kalvyniškiai, matydami, kad komisija jiems bus neprielanki, vilkino jos darbą, galiaus, įnešę protestaciją į miestą, ten daugiaus nestojo. Tačiaus, nepaisant to, komisija išklausė liudininkus, apžvalgė murus bažnyčios šv. Mikolo, ir reliaciją apie savo darbą atidėjo iki ateinančiam seimui. Tai buvo vasaryje 1640 m.

Kalvyniškiai rupinosi dabar primeilinti sau pasiuntinius ir senatorius, ir daugeliui davinėjo dovanas ir žadus. Vyskupas-gi Vaina, kunigai ir zokonininkai triusėsi, idant kalvyniškiai taptų pavyzdingai nubausti; juos ypatingai rėmė

d. liet. kancleris Albertas Radivilas ir liet. priedvarinis maršalkas Kaz. Sapieha. Idant kalvyniškius tarp visų gyventojų apšmeižti, kunigija išleido ir paplatino po visą Lenkiją brošiurėlę: "Exorbitancye, excessa i grawamina, które katolicy temi czasy w Wilnie od heretyków odnieśli", pilną visokių apkaltinimų.

Tokie apkaltinimai, iš dalies su visu pramanyti, iš dalies faktus iškraipanti ar padidinanti, iš dalies neteisingai ant jų suverčiami, o persekiotojus apvelkanti plosčiu prispaustųjų, sukeldino tarp katalikų Lietuvoje ir Lenkijoje didelį papykį prieš kitvierius, kurį dar padidino įvykusi bėgyje bylos šitoji aplinkybė:

Mirė Ašmenės česnininkas, evangelikas Al. Przypkauskis, ir numirėlį laidojant dienoj apaštalo Motiejaus, laike katalikų dievmaldystės, vaivada sustatė keletą šimtų ginkluotų kareivių, su bugnais, patrubočiais ir muzika, prie bažnyčios Šv. Jono. Pats vaivada su bendratikiais ėjo lydėdamas lavoną, buvo ir keletas katalikų. Kada laidotojai su katilais ir trubomis ėjo pro bažnyčią šv. Jono, katalikai ėmė kelti riaušes, iš namų kardinolo Radivilo per langą vaikisčiai mėtė akmenimis ir pataikė Kamarauskiui, einančiam šale vaivados, kaip ir keletui kitų, ypač kunigams evangelikų. Kada laidotojai atėjo pas bažnyčią Domininkonų, zokonininkas zakristijonas Mat. Karvauskas reikalavo, keikdamas, tegul netramdą tokiu trenksmu dievmaldystę. Iš to kilo trukšmas, ir tulą zokonininką įsivijo su kardais į bažnyčią, pas kurios duris stovinti katalikai laidė akmenimis, o iš murinių namų per langus liaudis akmenimis laidė į kalvyniškių procesiją, iki nepraėjo. Keletas akmenų pataikė net į grabą. Domininkonai prieš vaivadą ir kitus eretikus įnešė protestaciją Trakuose, o vyskupas skundėsi karaliui ant eretikų įsidrąsinimo....

Kada seimas Varšavoje prisiartino, Vilniaus Domininkonai nusiuntė savo deputatus ir, be skundų ant kalvyniškių ir Vilniaus vaivados, geidavo, kad liet. pakamarinis Janušas Radivilas, sunus vaivados, taptų išmestas iš pasiuntinių trobėsio. 21 d. gegužio 1640 m. seimas ėmė nagrinėti bylą zokonininkių su Vilniaus evangelikų bažnyčia. Vilniaus vaivada mėgino taikytiesi su zokonininkėmis, bet tųjų išlygos buvo per daug skaudžios. Negelbėjo nė vaivados maldavi-

mai prie karaliaus. Išneštas tapo 26 d. gegužio žiaurus dekretas prieš kalvyniškius. D. liet. kancleris Albertas Radivilas, prašomas, nesuminkštino nē išsitarimų dekreto, nē-gi zokonininkēs nesuminkštējo, iš naujo meldžiamos susitaikyti. Reikējo pasiduoti spēkai galingesniųjų. Visgi kalvyniškiai rankų nenuleido. Nusiminę žiaurumu dekreto, susivažiavo į Biržius pasiuntiniai evangeliškos šlēktos, miesčionijos Gedanos, Elbingos, Karaliaučiaus, Rygos ir k.; kitą tokį synodą atlaikē laike vestuvių Abromavičiutēs, Mstislavo kaštelioniutēs, su Franckevyčiumi, Novogrodko vēliavnešiu, 21 d. liepos 1640 m. kunigas Marcijonas Tryzna, didis lietuvių referendorius, apskelbē Vilniuje dekretą Varšaviškio seimo byloje minyškų su evangeliškaja bažnyčia Vilniuje. Įtalpa to dekreto buvo: 1°, Valnybē laikyti dievmaldystę pagal įmonius helvetiškojo išpažinimo muruose miesto prašalinta esti ant visados. 2°, Tokią dievmaldystę leista pernešti į namą, pastatytą už miesto, ant kapinių. 3°, Mokyklos ir visos špitolēs panaikintos su visu. 4°, Kaip tik perdētinē su septynetu zokonininkių sudēs įsakytą prisiegą, kaltininkai taps nubausti pagal įstatymą (beje mirtimi). 5°, Jeigu kaltininkai bus patys, ekzekucija įvyks po šešių savaičių; jeigu pabēgs, pateks po bauda amžinos infamijos, o jų turtai taps sukonfiskuoti. 6°, Kas kaltininkams patarme ar parama prigelbēs, pateks po bauda infamijos. 7°, Miesto urēdininkai, tingųs išpildyme teisos, užsitrauks bausmę, antdedamą ant vangių urēdininkų.

Anot ištarmēs seimo, perdētinē su septynetu zokonininkių turējo sudēti įsakytą prisieką, tokiuose žodžiuose: "Męs N. N. prisiekiame viešpačiui Dievui Trejybēje šv. vienamui tame, kad šaudyta į bažnyčią šv. Mikolo ir abrozus ant jos ēsančius iš lankų, iš (evang.) surinkimo, su žinia ir pritarimu ministerių, predikantų ir gaspadorių ten gyvenančių, apteršimui šventos katalikų bažnyčios; beje Jono Jurskio, kaipo tuomet krikštynas savam sunui keliančio, taipgi ir Balcerio Labęckio, kaipo vyresnio to susirinkimo ministerio, kurie ten nuolatos reziduoja, geriaus pavardes tų, kurie ten šaudē, žino ir anuos pažįsta, o męs juos, kaipo principalus; kad teisingai prisiekiame, taip mums Viešpatie Dieve padēk ir toji šventa evangelija".—Rota tos prisiekos, su visu nesutinkanti su skundu zokonininkių, kurios ja-

me, be kitų excessų, beje pludimų prieš katalikišką tikėjimą, išdergimo zokonininkių, užmetė dar Vilniaus kalvyniškiems tyčų šaudymą iš lankų į bažnyčią šv. Mikolo, teip, juog vilyčios, krisdamos į šventnamį, kuo tik zokonininkių besimeldžiančių neužmušė; užmušimą keletos elgėtų ant šventoriaus ir tt., o vienok jos ant tų faktų neprisaikavo, regimai atrodo, kaip tą bylą, nesakau jau neįstatymiškai ir neformališkai, bet ir nesąžiniškai nuteisė. Taip-gi minyškos, ar tai grasinant dissidentams, ar tai sąžinei graužiant, ilgai gynėsi sudėti prisieką, ir tiktai paskutinę dieną paskirtojo termino, beje 21 d. liepos, teišpildė.

Kokį dvasiai sujušimą Vilniuje ir visoj Lietuvoje tarp kalvyniškių sukėlė tas skaudus neteisingumas, iškirstas kitvieriams, sunku yra aprašyti. Ejo paskalas, kad kalvyniškiai ateis į Vilnių su kariumene dienoje prisaikinimo zokonininkių. Pirkliai, amatininkai, šlėkta, tribunalistai ir tuli kunigai važinėjo laukan iš miesto, ir savo daigtus gabeno. Tarpe zokonininkių-gi buvo dideli šiurpuliai prisiekos dėlei: verkė, rugojo, kad jas saikins dėl nežinomų dalykų, nors joms pirma buvo tvirtinta, kad joms prisiekti nereikės. Už tai jas vyskupas barė, grasino iškeikimu ir išstumimu iš klioštoriaus, galiaus liepė klioštorių uždaryti, idant minyškos negalėtų apie tai šnekėtiesi su gentimis. Galiaus tribunolas liepė minyškoms sudėti prisieką, ir jos prisiekė pagal rotą, iš kanceliarijos išduotą, kurion, be kn. Labęckio ir Jurskio, įrašė Hartlybą, vokietį, surinkimo mokytoją, kurs nė surinkime negyveno, bet ulyčioje už surinkimo. Vyskupas norėjo bažnyčioje *Te Deum laudamus* užgiedoti, bet senatoriai jį sudraudė, priminėdami jam klaidas proceduros, ir tai, kad minyškos prisiekė, buk ministeris sunui krikštynas kėlęs, kuomet tai iš tiesų buvo mergiotė, vardu Regina.

Vos minyškos prisieką sudėjo, Vilniaus vaivada Radivilas ir kiltesniejie liet. kalvyniškiai tulyd prieš tatai įnešė į Vilniaus miesto urėdą protestaciją. Bet nė protestacijos, nė rugojimai ant neteisos, nė galiaus pakampiniai ir viešì grasinimai dissidentų, nesulaikė priešingosios pusės atlėžti, kad netaptų seimo ištarmė iki jotai išpildyta. Tuojau uždarė surinkimą, o ypatos prisieka zokonininkių *perkanotos,* beje senioras Labęckis, ministeris Jurskis ir rektorius mokyklos Hartlybas, nelaukdami, kada tribunolas griebsis už

jų galvų, apveizėti kunigaikščio Radivilo rekomendacijomis ir pinigais, išsinešdino, bėgdami nuo audros, į užrubežį, į žemes Brandenburgijos elektoriaus Jurgio Vilimo.

Taip nelaimingai virtus dalykams Vilniškio surinkimo, kunigaikštis Kristupas Radivilas, iš susikrimtimo, kad hierarchijos nepergalėjo, įsirgo sunkiai ir pasimirė 19 d. rugsėjo 1640 m. Jis buvo jau priešpaskutiniu senatoriumi iš liet. kitvierių; jis vienas, kaipo hetmanas kariumenės mylimas, galėjo savo bendratikius apginti ginklu ir įtekme nuo skriaudų, ir todėl laikydavo Vilniuje skaitlingą priedvarinę miliciją. Prie jo gyvos galvos, Jezuitų mokintiniai ir liaudis retai teišdrįso užsipulti atvirai ant dissidentų. Bet jam mirus, po Lietuvą prasidėjo gainiojimai kitvierių, ypač tuomi smarkiaus Vilniuje, kur vaivadystė pateko Tiškevyčiui. Čion lapkrityje 1641 m. Jezuitų mokintiniai ant ulyčios baisiai sumušė evangelikų ministerį Jokubą Chelchonskį, grįžtantį iš aplankų sergančios Negovickienės, kaip ir jį palydintį namon Negovickį. Negana to. Mokintiniai savam rektoriui dar skundėsi, kad kalvyniški ministeriai valkiojasi po miestą, nors karaliui uždraudus; ans liepė, jeigu kur sutiktų ministerio rods nemušti, bet jį išvilkti iki nuogam. Veikiai potam ministeriai Gedarla ir tas pats Chelchonskis, apsilankę pas Janušą Radivilą, liet. pakamarinį, grįžo ant popietinės dievmaldystės į savo bažnyčią. Pasivijo juos kurpius Piaseckis ir ragino grįžti, nes jų tyką Jezuitų studentai. Bet jau per vėlu buvo. Jezuitų studentai, išlindę iš užkampių, sumušė, išvilko nuogai ir pusnuogius įmetė į netolimą daržą, iš kur jau tapo namon parvežti vežimuose. Mikolas Sasnauskas ir Jonas Galimantas įnešė į Vilniaus miesto urėdą protestaciją, ir pats kunigaikštis Janušas Radivilas, negavęs satisfakcijos pas vyskupą, prašė karaliaus Vladislavo IV, kad nubaustų tramdytojus viešos ramybės. Karalius liepė vyskupui, Vilniaus vaivadai ir Jezuitams, išjieškoti kaltininkus ir uršiai nubausti. Taip-gi liet. šlėkta, seimeliuodama Vilniuje, reikalavo, kad seimas į tą reikalą įžvelgtų. Vyskupas, pabugęs, kad kraujas ne taptų pralietas, prižadėjo kaltininkus nubausti, bet kada apsimalšino kitvieriai jo prižadais, jis išvažiavo iš Vilniaus, pasakęs savo kapitulai: kaip aš galiu už tai bausti studentus, aš, kurio pašaukimu

yra iš šaknų naikinti eretikus? Tai-gi Jezuitų mokintiniai pasiliko be nubaudimo.

Dar labiaus kentėjo kalvyniškiai provincijoje. 1643 m. Jokubas Stulichius, ministeris Jamno surinkimo, nukakęs į liet. Brasčius, tapo Jezuitų mokintinių pažintas ir skaudžiai sumuštas. Ir daugelis kitų evangeliškų kunigų Lietuvoje susilaukė tokio likimo; daugiur vėl katalikai atiminėjo, ar degino bažnyčias, prisisavino lobius surinkimų. Negana to. Sąvalstiečiai katalikai dabar ėmė užginčyti evangelikams tiesas prie žemiškų urėdų. Tokios neapkantos pirmi paveizdą davė ukėsai Smolensko vaivadijos 1641 m., kada vaivados Kr. Gosievskio paskirtą miesto teisėju Joną Paplonskį, nenorėjo juomi pripažinti.

Tolygios skriaudos dissidentams, tai nuo Jezuitų mokintinių ir tamsios liaudies, tai nuo hierarchijos ir vietinių urėdų kenčiamos, vertė juos vienval skųstiesi karaliui Vladislavui IV ir apsidairyti, ar neras paglobos užsieninėse viešpatystėse. Vladislavas IV troško namie taip šaliai blėdingus vaidus prašalinti, ir užmanė rods tautai išganingą, bet neįvykdomą (kaip tai Vokietija pamokinusi buvo) sumanymą — suvienyti visus išpažinimus į vieną, su pagelba draugiškų pasikalbėjimų theologų visokių krikščioniškų-išpažinimų, arba bent suteikus hierarchijai disunitų naują organizaciją, atitraukti juos nuo susinešimų su rytais ir Maskva. Kadangi jų priklusnumas nuo patriarcho Konstantinopolyje buvo kliutimi tokiai sutaikai, o podraug ir šaliai kenkė vienvalinės reliacijos disunitų tai su Maskva, tai su Turkija, jau 1636 m. karalius siulė, kad įsteigtų atskirą patriarchą Lenkijoje. Taip ir dabar, Lenkijos kancleris Jurgis Ossolinskis pritarė karaliaus naujam sumanymui, ir karalius išleido atsišaukimą į lenkiškus ir lietuviškus dissidentus, kviesdamas juos ant draugiškos pašnekos į Torunių ant 4 d. spalių 1644 m. Taip-gi Vilniaus vyskupas Abraomas Vaina kvietė *) liet. dissidentus į tas pašnekas. Nors dissidentai po tiek karčių patyrimų netikėjo į katalikų rengiamas sutaikas, tačiaus, nenorėdami įžeisti karalių, ke-

*) Vyskupas A. Voina, kviesdamas Vilniaus kalvyniškius į tą pašneką, atsiliepime į juos, kurį liepė ant durių jų bažnyčios primušti, tarp kitko pasakė: "Quomodo illi (kalvyniškiai) animas diversarum nationum et regnorum falsis suis ac perversis dogmatibus a vera Sancta catholica Romana ecclesia abducant" etc. Toks atsiliepimas negalėjo kalvyniškiams patikti, ir jie protestaciją įnešė į miesto knygas prieš vyskupo atsiliepimą per Theophilių Rybakovskį. Dėl tokių apteršimų kalvyniškiai butų galėję išteisinti atsisakimą dalyvauti busimoje pašnekoje.

liose vietose atlaikē provincijonališkus synodus (lietuviškiejie Vilniuje) ir nutarē generališką konvokaciją į Orlią, miestelį kunigaikščių Radivilų, Pagiriuose, ant 24 d. rugpiučio 1644 m. Paskirtoje dienoje čion susivažiavo daugybē svietiškų ir dvasiškų deputatų nuo evangeliškų bažnyčių iš Lenkijos ir Lietuvos, o net nuo liuteriškių iš Vokietijos ir Prusijos. Vadu susivažiavimo buvo kunigaikštis Janušas Radivilas, vēliaus liet. hetmanas. Viename posēdyje, tarp kitko, nutarta tapo prašyti karaliaus, kad ant toliaus atidētų terminą pašnekos, ir surašē atsakymus ant pakvietimo karaliaus ir archivyskupo. Atsakyme karaliui dissidentai giria svaresnius darbus Vladislavo IV, jo rupestingumą apie vienybę ir sątaiką laike, kada šalymais Vokietijoje su ginklu ēmēsi už sąžinēs laisvę; primena didelį apikantrumą šeimynos Jagēliunų, į kurių pēdas Vladislavas IV įstoja, nors podraug paabejoja apie velytinas pasekmes tos draugiškos pašnekos.

Po generališkos konvokacijos Orlioje, liet. kalvyniškiai atlaikē synodą Vilniuje 1645 m., kur sątaravosi apie busiamą colloquium charitativum Toruniuje ir paskyrē ten šitus delegatus: seniorą Pagirēnų distrikto Mikalojų Vysockį; seniorą Novogrodko distrikto Andrių Muzonių, ir priedvarinį pamokslininką kunigaikščio Janušo Radivilo Reinholdą Adamį. Atējus laikui tos draugiškos pašnekos (28 rugpjučio 1645 m.) išleido juos į Torunių apveizētus pinigais, įgaliojimais ir informacijomis, kaip turi kalbēti ir veikti.

Toruniuje katalikai, kalvyniškiai ir protestantai perleido 36 konferencijas theologiškoms diskusijoms, kur katalikų vyskupai su upu, vertu geresnio dalyko, gatavais pasirodē, ažuot už pastoralų, griebtiesi už peilių, ir.... "išsiskirstē draugiškai po paguoda karaliaus ir mandagumu Žemaičių vyskupo" Tiškevyčiaus, kurs tvarkē pašnekas. Socinijonų čion iš pačių pradžių neprileido, galiaus 1658 m. aktu seimo Socinijonai, kurių mokykla Rakave jau 1638 m. tapo uždaryta, pasiliko išguiti iš šalies!....

Colloquium charitativum Toruniuje, ažuot gerų vaisių pagal karaliaus velijimą, dar labiaus suerzino savo tarpe visokius krikščionių išpažinimus. Su sukruvintomis širdimis, su protestacijų raštais rankose iš tos pašnekos išvažinējo dissidentai namon. Delegatai evangelikų Lietuvoje išdavē

bendratikiams plačią atskaitą iš savų darbų Toruniaus pašnekoje, synode Vilniaus 1646 m., o synodas jų pasielgimą visame kame pagyrē ir patvirtino.

Vladislavas IV, neapsimalšinęs nepasisekimu draugiškos pašnekos, ketino ją atnaujinti Sandomieriuje 1648 m. Pastaru darbu to didelio monarcho buvo pastangos sutaikyti unitus su disunitais. Buvodamas Vilniuje 1648 m., jis disunitams (brolijai šv. Dvasēs) bunant unitams kongregacijoje visos brolijos įteikē tulas propozicijas, ir velijo rusiškai cerkvei, susivienijus, pasilikti po valdžia Konstantinopolio patrijarcho. Bet neužilgo karalius pasimirē.

Caras Mikolas Theodoravyčius sulaužē sądorą Dyvilino, ir caro vadas Sehin užēmē parubežinius miestus, ir su 100000 armijos, atkako pas Smolenską. Vladislavas pasiskubino su atkirtimu, apgulimą Smolensko perkirto, ir privertē Sehiną prie kapituliacijos ant kairiojo kranto Dniepro. Caras nubaudē Sehiną mirtimi, ir kaime Polanovkoje, tarp Dorogobužo o Viazmos, įvyko amžinoji sądora (1634 m.): Vladislavas atsižadējo carų karunos, o Maskva pretenzijų prie Vidžemio, taip-gi žemių atiduotų sątaikoje Dyvilino, ir užmokējo karēs lēšas.

1635 m. baigēsi sątaika Altmarkiškē, ir Vladislavas buvo pasirįžęs pajieškoti savo tiesų prie Švedijos sosto ginklu. Bet Prancuzijai, Anglijai ir Hollandijai tarpininkaujant, tarp Christinos ir Vladislavo įvyko 26 metinē sądora Štumdorfe (1635 m.): Švedai pasilaikē Vidžemį, bet išējo iš prusiškųjų miestų. Kelionēs prieš Turkiją seimas (1646 m.) neleido.

Prie Vladislavo IV Lietuviai dar daugiaus nukentējo nuo kunigijos. Žemaičių vyskupas, Jurgis Tiškevyčius (1633—49) Škuduose įsteigē broliją šv. Izidoriaus, o Kražiuose broliją krikščioniško mokslo. Iškeikē kun. Jurgį Salovinskį, Viekšnių kleboną, apskųstą už gaišinimą bažnytinių turtų, o Stasį Vitortą, Smilgių kleboną, už piktinimą žmonių; nors pats vyskupas nebuvo geresniu: praleido savo reikalams 18000 auksinų, aukotų p. Bardauskio pastatymui Varniuose muro bažnyčios, bet vyskupas, bažnyčios nepastatęs, pinigus sueikvojo.... Bet už tai 1639 m. Gardų kai-

me — šiądien Kalvarija — įtiekęs "stacijas", liepē vienam kunigui parašyti maldas ir giesmes, kurias sulygšiuolaik žmonēs tebegieda, Kalvarijos kalnus vaikščiodami.

Gal geriausiai nupiešia aną laiką įsakymas kunigaikščio Radivilo. Klovainių klebonui Tholčycui ant žmonių skundžiantiesi, kunigaikštis Radivilas, Lietuvos maršalkas, Klovainių ponas, 1644 m. per vaitą Dmochovskį, užsakē:

1) kiekvienas Klovainių valsčiaus žmogus, kas antrą šventą dieną neinantis į bažnyčią, turēs už kiekvieną kartą įmesti į bažnyčios pinigudę tris lietuviškus grašius;

2) neinanti nē metuose kartą prie kunigo, turēs užsimokēti 72 grašiu — to nepakankant, ties bažnyčios durimis, per visas šventas dienas turēs riogsoti už kaklo prikergti, pakolei neišsipažins savo nusidējimų kunigui;

3) paleistuvingi turēs užmokēti kapą grašių ir savo draugę už moterį vesti;

4) vaikščiojanti į nekatalikų bažnyčias turēs užmokēti kapą grašių;

5) einanti prie žynių ir garbinanti dievaičius ne vien gaus per kailį, bet ir turi užmokēti kapą grašių;

6) bažnyčioje pasielgianti ne teip, kaip reikia, turēs stovēti prie bažnyčios durių lauke.

Vaitui, pagal tą užsakymą keletą ukininkų nubaudus, visi dievobaimingais tapo, sako Valančauskas.

Taip tai skatikai vargšų per prievartą ējo į kišenių dvasiškų tēvelių!

Karalius politikos dalykuose buvo be tikybos: ne dievotumo dēlei, bet dēl politiškų mierių laike besirengimo į karę su Turkais norējo įsteigti zokoną Nekalto Prasidējimo šv. Mergēs Marijos. Kaipo tolerantas ir politikas, norintis namines spēkas tautos sutaikinti pasiekimui tautos laimikių, jis žiurējo į religiškus ginčus su skausmu. Jezuitų nemēgo, įtekmę jų ketino apsilpninti, įvezdindamas į Lenkiją įlaidų iš religiškos pusēs zokoną Pijarų. Po įspudžiu šventmikolinio atsitikimo Vladislavas ryžosi sutaikyti kitatikius su katalikais su pagelba colloquium charitativum, susivažiavimo reprezentantų trijų bažnyčių, kurs 1645 m. įvyko Toruniuje ir turējo pagal karaliaus velijimą buti draugišku susivažiavimu. Kitatikiai, negalēdami paveikti didelį spaudimą katalikiškos daugumos, pasirengę buvo ješkoti pagel-

bos protestonų viešpatystēse; disunitai rado pagelbą pas kazokus, kurie savo maištuose prieš respubliką prisidengē priedanga apgynimo laisvių ir pravoslavijos.

Pasimirus Sagaidačniui (+1622), kazokai be paliovos kēlē vēluką maišto. Zmoilą, kurs ēmēsi su Totoriais, Maskva ir Turkais, hetmanas Koniecpolskis sumušē pas Krylovą (1625). Kazokai nuzurdojo karališką atamaną Hrycką; Lenkų kariumenei ištaisē pjovynę "naktį Taraso". Koniecpolskis pastatydino gintuvę Kudak; bet Sulim su kazokais iškapojo įgultinę (1635). Koniecpolskis už tatai nukirsdino Sulimą. 1637 m. Zaporoguose Pavliukas pakēlē maištą, o Ukrainoje sukilo *chlopai.* M. Potockis kazokus sumušē pas Kumeikius, ir potam nugalabijo Pavliuką. Seimas 1638 m. visus neregistruotus kazokus pavertē į chlopus, o registruotus padavē po valdžia kamisoriaus. Pamišimas Ostrzanino, potam Gunios, pasiliko numalšintas. Toliaus ateina maištas Chmielnickio, kuriam pastarastē Čehryno išplēšē pačią, apdaužē sunų ir išgujo iš grintelēs Subatovo. Chmielnickis, remiamas Totorių, pas Geltonus Vandenius, artymais Kudako, baisiai sumušē Lenkų kariumenę po vada Stepono Potockio. Pas Korsunių hetmanas M. Potockis ir M. Kalinovskis pateko į nelaisvę Totorių. Keletą dienų prieš pralošą pas Korsunių numirē Vladislavas Lietuvoje, Merkinēje, garbinamas kazokų dainose kaipo priešas šlēktos. Chmielnickis, apsikasęs Volynijoje, Pilavcuose, laukē padrutinimo nuo chano Tahai-bēgo. Visatinas išsirengimas šlēktos, kuri keršijo kepurēmis apmētysianti "vištinyčią Pilavcų", pasibarstē. Dabar Chmielnickis traukē prieš Lvovą, kurs išsipirko pinigais; potam atējo pas Zamoscių, kada šlēkta susirinkusi buvo pas Volią seimo elekcijon.

Jonas II. Kazimieras.

(1648—1668).

Kada pasiliko aprinktas karaliumi respublikos Jonas II Kazimieras, Chmielnickis pasiuntē gromatą su išsiteisinimu, ant kurios atsakyme gavo prižadējimą derybų, jeib tiktai nuo Zamosciaus grįžtų atgal į Ukrainą. Chmielnickis pabučiavo karaliaus atsakymą, paēmē nuo Zamosciaus atsipirkimą ir sugrįžo atgal.

Komisija po vada Kisieliaus nuvažiavo į Perejaslavlių: siulē Chmielnickiui hetmano buožę, karalius žadējo kazokus paimti į savo tiesioginę globą, ir sugrąžinti jiems privilēgijas. Chmielnickis-gi reikalavo: vietos senate pravoslaviškam metropolitui ir pasodinimo disunitų ant paguodos vietų Kyjevos aprubēje; panaikinimo Ukrainoje unijos, išgujimo iš jos jezuitų, aplenkimo kunigaikščio Jeremijo Višniovieckio išdalinant buožes, išdavimo Čaplinskio mainais ant lenkiškų suiminių. Sutarimas neįvyko. Višniovieckis, laužydamas sąlygas sudermēs, užkabinējo. Tada Chmielnickis liepē nudēti karaliaus pasiuntinį Smiarovskį, ir susivienijęs su chanu, su 300000 vyrų, peržengē sutartinį rubežių. Pas Zborovą Chmielnickis apsiautē karalių, ir tapo sutarta Zboroviškē santaika: grįžo kazokams senos tiesos ir privilegijos, skaitlius registruočių paskirtas iki 40000, išguiti tapo iš Ukrainos jezuitai ir žydai, prileistas tapo pravoslaviškas metropolitas sēdēti senate; paguodos urēdai tapo pavesti disunitams vaivadijose: Kyjevos, Braclavo ir Černygovo. Dalykas panaikinimo unijos tapo atidētas iki seimui.

Seimas 1649 m. išdavē "mylistas Zaporogo kariumenei" pagal Zboroviškę sutartį, bet pravoslaviško metropolito neleido į senatą, o reikalą unijos atidējo ant toliaus. Tuomi tarpu Krokaviškiuose sukēlē kaimiečius Kostka Napierskis, užēmē Čorštyną, plēšē ir degino šlēktos dvarus. Pagautas Napierskis, tapo nukoneveiktas Krokavoje, tačiaus žmonių judējimai prasidējo Didlenkijoje. Jonas Kazimieras su 100000 armijos susidurē kovoje 1651 m. pas Berestečką, pagal Styrą, sulamdē kazokus, bet šlēkta išsisklaidē po namus. Tuomet išleisti iš nelaisvēs hetmanai M. Potockis ir Kalinovskis baigē kazokų reikalą su

20000 kareivių. Įvyko sątaika Bialocerkvėje, kuri patikrino privilegijas ir tiesas registruotiems kazokams, kurių skaitlius tapo aprubežiuotas 20000. Sodybomis registruotiems paskirti tapo karališki dvarai vaivadijos Kyjevos; įėmimams hetmanui Zaporogų paskirta liko starastija Čehryniaus. Užtikrinta tapo laisvė graikiškai religijai.

Bet Lenkija pasiuntė hetmaną Kalinovskį sulaikyti Chmielnickį nuo kelionės į Moldaviją. Kovoje pas Batohą palei Bugą (1652) Kalinovskis krito beveik su visa ricierija. Potam Timofiejus Chmielnickis užpuolė ant Moldavijos ir privertė gospodarą išleisti dukterį už jo; o Bagdonas Chmielnickis apgulė Kamieniecą ir pareikalavo nuo karaliaus patvirtinimo Zborovìškių "pactų". Pas Zvancą Totorių chanas tapo perpirktas. Tad Chmielnickis 1654 m. derybose Perejaslavliuje pavedė Ukrainą carui Aleksiui Michailovyčiui, kurs užtvirtino kazokams privilegijas ir tiesas, kokias turėjo seniaus; laisvą išrinkimą hetmano ir nepriklausomybę Kyjevos metropolito nuo patriarcho Maskvos. Suderybose Ukraina pirmu sykiu tapo pavadinta Mažarusija (Malorosija).

Caras Aleksis Michailovyczius (1645—76) dabar apskelbė karę Lenkijai. Pats caras su 100000 kariumenės įsismęrkė į Lietuvą, o Buturlinas su 40000 į Ukrainą. Caras užėmė Smolenską ir Vilnių ir pradėjo vartoti titulą D. Lietuvos kunigaikščio. Lietuvoje nepergalėjo nepriedelių hetmanai: didis Janušas Radivilas (sunus Kristupo), ir laukinis liet., Vincentas Gąsievskis. Ukrainoje Buturlinas ir Chmielnickis sumušti pasiliko pas Ochmatovą. Veikiai potam 1655 m. įvyko antjojimas karaliaus Karolio Gustavo, kurstomo Radziejovskio infamos ir išguitinio. Vaivadijos Poznaniaus ir Kališiaus pasidavė Švedų karaliui per kapitulaciją pas Uiście. Iš Vidžemio į Lietuvą įsibriovė Pontus de la Gardie. Kėdainiuose Radivilai: hetmanas Janušas ir jo brolėnas, sunus dalyvautojo maište Zebrzydovskio, didis arklidininkas Boguslavas, pasirašė ant unijos Lietuvos su Švedija, priversdami Karolį Gustavą prie karės su Maskva. Karolis Gustavas užėmė Varšavą, Krokava kapituliavo. Naudodamasi iš aplinkybių, pasikėlė prieš respubliką taipgi jos lėnininkas, kunigaikštis Prusų, Fridrikis Vilhelmas, elektorius Brandenburgo. Pagal

sutarimą su Zygmantu Augustu ir Steponu Batoriu, tėvoniją po bevaikio antro kunigaikščio Prusų, Albrechto Fridrikio (+1618), paėmė Brandenburgo elektorius, Jonas Zygmantas, ainys Joakimo II. Sunus Jono Zygmanto, Jurgis Vilhelmas, prigelbėjo Gustavui Adolfui apimti karališkus Prusus. Tojo įpėdinis, Fridrikis Vilhelmas (1640—1688), vadinamas didžiu elektoriumi, po priedanga "globos" užėmė su savo kariauna karališkus Prusus, norėdamas tokiu budu suvienyti Brandenburgiją su kunigaikštiškais Prusais. De facto, respublika padalinta pasiliko tarp Maskvos, Švedijos ir elektoriaus Brandenburgo. Jonas Kazimieras, apleistas tautos, ieškojo prieglaudos Silėzijoje. Pasakoja, kad tuomet jau Karolis Gustavas siulė Lenkiją padalinti: jis davinėjo Didlenkiją elektoriui Brandenburgo, Mažlenkiją — kunigaikščiui Transylvanijos Rakočiui, o didesnę dalį Lietuvos — vienai iš šeimynų Radivilų (Morfill).

Kunigaikščiai Prusų iš Linijos Elektorių.

Jonas Zygmantas, *(†1619), praanukis Joachimo II ir Jadvygos Jagėliuniutės, dukters*

Zygmanto I, *elektorius Brandenburgo ir kunig. Prusų*

Jurgis Vilhelmas *(†1640)*

Fridrikis Vilhelmas *(†1688)*

Fridrikis III *(†1713), nuo 1701 m. karalius Prusų*

Fridrikis Vilhelmas I *(†1740)*

Mirė gamintojai suderybų su Švedija — vaivada Kristupas Opalinskis ir hetmanas Janušas Radivilas. Didlenkijoje kilo K. Žegockis, Mažlenkijoje — J. Liubomirskis, Lietuvoje — Vytebsko vaivada Petras Sapieha. Kn. Kordeckis atmušė Švedus nuo Częstochavos. Kyjevos kašteliónas St. Čarnieckis mušėsi su Švedais Lenkijoje; liet. laukinis hetmanas Gąsievskis ištraukė prieš kunigaikštiškus Prusus, priversti elektorių prie viernumo respublikai. Karolis Gustavas, traktatu 1656 m. Marienburge, už pagelbą, Fridrikį Vilhelmą apdovanojo neprigulmingumu kunigaikštiškų Prusų ir vaivadijos Didlenkijos; Rakočiui, kunigaikščiui Transylvanijos, davė Mažlenkiją, Mozuriją ir Lietuvą; Chmielnickiui davė Ukrainą; sau pasilaikė karališkus Prusus ir Inflantus.

Caras, trokšdamas sau Lietuvos ir Inflantų, išsiuntē savo kariumenę užimti Inflantus; vienlaik-gi į Nemiežių kaimą, pas Vilnių, susivažiavo kamisoriai Maskvos ir Lenkijos derētiesi. Caras reikalavo visos Lietuvos ir užmokējimo lēšų. Galiaus nutarta sądora (1656): artimiausias seimas turējo pašaukti carą į paveldētinius karaliaus Lenkijos; kariumenē Maskvos tuojau atsitrauks į anąpus Beržunēs ir drauge su Lenkais ištrauks prieš Švedus ir elektorių.

Austrija netiktai tarpininkavo sudarant sądorą Nemiežiuje, bet traktatu 1657 m. apsiēmē suteikti Lenkijai, jos užlaikymui, 12000 žmonių, ir Hatzfeld'as traukē linkui Krokavos. Traktatu Kopenhagoje Danija prisižadējo duoti Lenkijai pagelbą.

Dēl aliansų, Fridrikis Vilhelmas, tarpininkaujant Austrijai, suderējo Vēliavoje traktatą (1657), kuriuomi atliuosuotas liko nuo nusilenkimo dēl kunigaikštiškų Prusų. Traktatu Bydgoščoje mainais už atidavimą jam į lēną Bytovo ir Lauenburgo, jis prižadējo duoti prieš Švedus 6000 žmonių.

Mirus Bagdonui Chmielnickiui Čehryne, sunus jo Jurgis, ir Jonas Vyhovskis sutarē suderybas Hadziače (1658): vaivadijoms Kyjevos, Braslavo ir Černygovo pripažinta tiesos Lietuvos ant papēdēs unijos Liublino. Pripažinta Ukrainai renkamą hetmaną ir atskirus ministrus; prileista Kyjevos metropolitą ir vyskupus disunitų į senatą; panaikinta unija, užtikrinant lygias tiesas graikiškai ir katalikiškai religijoms.

Rakočius priverstas buvo grįžti atgal ir po pralošos neteko grobių. Karolis Gustavas užsipuolē ant Danijos, bet numirē ir Švedija linko prie sutaikų. Tarpininkaujant Liudvikui XIV, įvyko sądora Olyvoje (1660), kur Jonas Kazimieras atsisakē nuo pretenzijų prie sosto Švedijos, Lenkija atidavē Švedijai Vidžemį anąpus Dauguvos. Olyvos sądoroje Lietuva pasilaikē po tiesiai Dauguvos pusei po vardu vaivadijos Inflantų keturias starastijas: Duenaburgo, Lucyno, Riežicos (Rēzeknēs) ir Mariehausen. Šlēkta tų starastijų turējo Duenaburge žemišką ir gardišką teismus ir aprinkinējo ten 6 pasiuntinius: 2 iš ricierių Inflantų, 2 iš Lenkų ir 2 iš Lietuvių ricierių. Su laiku seimelis vai-

vadijos Inflantų pasiliko perneštas ant kairės pusės Dauguvos, į Illukštą, tėvonišką Zyberg-Platerių miestelį.

Vėl kilo karė su Maskva. Kandidatura ant Lenkijos sosto caro Aleksio Michailovyčiaus sukeldino priešgynybę vyskupų ir svietiškų ponų. Caras, jausdamasi įžeistu atsikalbėjimu, o taip-gi sątaika Hadziacze, suderėjo su Švedija 3-metinę sądorą ir kariumenę po vada Chovanskio išsiuntė į Lietuvą, o į Ukrainą po vada Šeremetjevo. Liet. laukinis hetmanas Gąsievskis, užpultas iš nejučių pas Verkius, liko pergalėtas ir pateko į nelaisvę. Jurgis-gi Chmielnickis su kazokais pasidavė Maskvai. Čarnieckis su liet. hetmanu Povilu Sapieha sumušė armiją Chovanskio Juodojoje Rusijoje pas Lachovyčius. Hetmanai, Potockis ir Liubomirskis pas Cudnovo, Volynijoje, privertė Šeremetjevą prie kapituliacijos. Jurgis Chmielnickis Cudnovo sątaikoje (1661) pasidavė Lenkijai ant Hadžiačo sąlygų. Bet štai įvyko kariumeniška konfederacija dėl nemokėjimo algos. Liet. kariumenė po vada Žeromskio taip-gi susitelkė į konfederaciją Volpoje, ir sušaudė Gąsievskį, paleistą iš nelaisvės, kam stengėsi prikalbinti prie paklusnumo valdžiai; nužudė maršalką Žeromskį, nužiurėtą prilankume karaliui; galiaus susivienijo su lenkišku susivienijimu į "įšventintą susivienijimą". Bet 1663 m. įvyko sutaikos: mainais už išmokėjimą sutartos sumos "įšventintasai susivienijimas" pasidavė karaliui. Chmielnickis atsisakė nuo buožės ir įstojo į klioštorių; Tetera, jo įpedinis, su vargu kovojo su kazokų hetmanais iš caro rankos: Somka ir Briuchovieckiu. Galiaus kazokai pakėlė į hetmanus Petrą Dorošenko ir pasidavė Turkijai. Tačiaus taip-gi kazokų maištas po vada Stenkos Riazino prilenkė Maskvą po ilgų derybų ant sądoros Andrušovo kaime, palei traktą iš Vilniaus į Maskvą, (1667), tarp Maskvos ir Lenkijos, sutartos 13½ metų. Maskva pasiliko bevaldanti Smolenską, Sievierską, Černygovą ir visą Uždnieprį, o Kyjevą turėjo pasilaikyti 2 metams.

Sultonas išsiuntė prieš Lenkiją Dorošenką su kazokais ir tytveikas Totorių. Jonas Sobieskis apsikasė pas Podhaicus, atlaikė šturmus priešų ir privertė Totorius prie sukalbų. Dorošenko pasidavė Lenkijai ir seimo komisija turėjo su juomi traktuot reikaluose surėdymo Ukrainos.

Prie Jono Kazimiero iš pradžių dissidentai džiaugėsi taika, nors 1647 m. Janušas Radivilas buvo įsipainiojęs į priklų reikalą nugriovimo kryžiaus. Mat žmonės užsiėmę buvo Chmielnickio maištu, kurio kraugožųs tuntai buvo įsismerkę į širdį Lietuvos, o jezuitai prisidingėjo, kad Janušas ir Boguslavas Radivilai, valdytojai didelių plotų žemės ir gintuvių, laike civyliškos karės, nenubaustų smarkiai jeib kokį jeibį. Šitą laiką atvangumo jie panaudojo sudrutinimui savos organizacijos namie. Vilniaus synodai 1647, 1650, 1653, 1654 ir 1655 m. nutarė ir įvykdino atnaujinimą mokyklų Kėdainiuose; jie atnaujino Sandomieriaus konsensą su Mažalenkiais; įvesdino vienokumą apeigų visose savo bažnyčiose, ir įsteigė seminariją Zabludove, kaip ir knygyną prie jos.

Bet kada 1656 m. Švedai, užėmę Lenkiją, užplaukė taip-gi ant Lietuvos, tai hetmanas Janušas Radivilas, ir jo pusbrolis Boguslavas Radivilas pasidavė protekcijai karaliaus Karolio Gustavo. Katalikai veikiai sugrįžo į pasidavimą, bet Radivilai ir toliaus vyliugiavo ir kovėsi prieš savo šalį. Janušas Radivilas, apgultas Tikocine tautiškos armijos, pasimirė, ir išvengė užpelnytą baudą; Boguslavas-gi pateko į rankas Lenkų, ir vėl Švedų išliuosuotas, iki savo mirčiai tarnavo svetimiems reikalams. Toje karėje daugelis kalvyniškių buvo kritę nuo broliškos rankos, ir daugelis jų bažnyčių tapo nudeginta. Dievmaldystė ir synodai tapo apleisti, mokyklos pasiliko uždarytos, ir šlėkta bei ministeriai jieškojo prieglaudos Karaliaučiuje. Olyvos sątaika (1660) nesuteikė romos Lietuvai, kadangi Maskovėnai buvo pasiglemžę šalį, ir kankino ypatingai unijotus bei dissidentus. Nors pastangomis Jono Kazimiero Lietuva tapo apvaldyta nuo priešų, tačiaus kalvyniškiai toje karėje buvo netekę daugiaus bažnyčių negu kuomet nors pirma: Vitesbėje, Polocke, Minske, Šacke, Golovčine, Sokoline ir tt. Kada synodas 1667 m. liepė Kristupui iš Žarnovco, konseniorui distrikto Baltarusijos, jas apimti ir ten paskirti ministerius, jis užtiko dideles kliutis tame darbe, net kartais jo gyvastis buvo pavojuje. Kita skaudi pragaištis jiems buvo mirimas Janušo Radivilo, paskutinio dissidento-senatoriaus Lietuvoje, kuris paliko vienintėlę dukrą Mariją Oną, kurią, tėvui mirus, auklėjo dvaras Kuršo ercogienės.

Tačiaus ant laimēs su ja apsivedē Boguslavas Radivilas, didis regentas Rytinių Prusų, ne vien jos gražumo dēlei, bet taip-gi dēlei religiškų siekių. Tos sutuoktuvēs dissidentams patikrino netik protekciją, bet ir taiką keletui metų. Tad jie atnaujino bažnyčias, spauzdino liturgiškas knygas lenkiškoj ir lietuviškoje kalbose, ir rengē lietuvišką išguldymą Biblijos. Kadangi truko pinigų, tai Vilniaus synodas 1663 m. nutarē pasiųsti į Angliją ministerius, Krainskį ir Nik. Monvydą, pirmą — rinkimui kolektos Anglijoje ir Škotijoje, o antrą — prižiurējimui spausdinamos liet. Biblijos Londone.

Kada Jonas Kazimieras atsisakē nuo sosto 1668 m., padējimas kalvyniškių buvo apverktinas, — Vilniuje, Vitesbēje, Polocke ir tt. retai begalējai užtikti kalvyniškį tarpe gyventojų, o likusiejie buvo atmetami miestuose ir pavietuose nuo urēdų ir garbviečių; konsistorijos atiminējo nuo jų bažnyčias (Sniaduose, Vyžainyje, Šventažeryje, Serijuose) sutikmiui su įstatymų 1588 m.; juos tąsē prieš konsistorijas ir tribunolus už piktžodžiavimą šv. Mergei, ar kitiems šventiems; jų ministeriai negalējo laikyti synodų, krikštyti, įžegnoti moterystę, nē laidoti numirēlius. Kartais jų negyvēlius ištraukinējo iš karstų, ar basliais smaigē katalikai; bažnyčias jų ardē ar padegliojo, užpuldinējo ant jų gyvenamųjų; draudē jiems spausdinti jų religiškas knygas ir tt. Pridēti dar reikia baisumus karių prieš Maskvą, Kazokus ir Švedus, pasekančius marus ir sunaikinimą pusēs gyventojų, tai likusiejie gyvais pagrimzdo varguose ir bēdose. Toks tai buvo padējimas dissidentų 1668 metuose.

Dvasia gadynēs, viešpataujant Jonui Kazimierui, buvo Lietuvoje įtikēti į raganybę, vilkalokus ir varinēti velnius iš apsēstųjų! 1657 m. atsitiko stebuklas Ugēnuose: kas-žin kas (girtuoklis koks?) pamatē ant šaltinio abrozą Marijos kabantį ore! Ant tų pēdų šaltinio vanduo pradējo gydyti skaudamas akis.... Įtikinčių į stebuklus minios pradējo plaukti į Ugēnus, iš ko kunigai padarē sau gerą pelną ir daro po šiai dienai taip pat Šidlave, kur pradžioje 17-to šimtmečio verkianti grakšti merga (o ji buvusi Motina Dievo!) su kudikiu ant rankos buvo matyta piemenukų pamiestyje ant didelio akmens, po kuriuomi turēję

buti užkasti brangintini indai katalikų bažnyčios.... Panēšųs į tai stebuklai atsitikę ēsą taip-gi su abrozu Motinos Dievo bažnyčioje Tvērių. Nēra ko stebētiesi, jog gadynēje fanatizmo liaudis ir šlēkta ir kunigai paklausē vyskupo P. Parčevskio, kada tasai 1650 m. uždraudē kunigams Žemaitijoje skaityti Jansēniaus knygą po antrašu: Augustinus; kada kn. J. Jedleckį 1653 m. iškeikē už nepaklusnumą, arba Joną Burbą su Elzbieta, jo moterimi, užtai, kad giminystoje budami, apsivedē ir nenorējo persiskirti, arba kada Žemaičiams liepē melstiesi ir badēti, idant Dievas padētų kazokus išvyti ir sugražinti išplēštus grobius, kaip kad paskiaus meldēsi (1660), idant Dievas Švedus išguitų iš šalies, kurie — kas teisybē — po sątaikos Olyvoje.... patys pasitraukē!

Tuomlaik kunigai bijojosi tiktai kazokų ir Švedų.... Bagdonas Chmielnickis (+1657), idant su didesne pasekme atsispirti prieš lenkišką šlēktą, keldino baudžiauninkus ne tiktai Lenkijoje, bet ir Lietuvoje, ir iki Radivilas, vietininkas savo dēdēs, sergančio d. hetmano Kiškos, buvo užimtas seimu, dar pamišimas šiaip-taip laikēsi, bet kada Radivilas sugrįžo į Lietuvą su pažymia ginkluota spēka, tai šalininkai Chmielnickio pasiliko vienval sumušami, taip jog šlēkta įgijo viltį, kad kazokus sumals (1649); vyskupai nenorējo metropolitą graikiškos bažnyčios, kaipo eretiką "padlų kazokų" kilmēs, prileisti prie senatoriavimo; jezuitai nuodais prunkštavo į visas puses, net žydai, — kurių kazokai savo šalyj nekentē lygiai kaip jēzuitų, — verksmais ir paprakais meldē, idant sunaikintų kazokiją!.... Galiaus kazokai pasidavē carui 1654 m.... ir vēliaus daug prisidējo prie nupuldinimo Lenkijos!

1651 m. pirmąsyk tapo seimas pertrauktas pavartojant atmintiną liberum veto, neleidžiu! ką padarē Lietuvis Sycinskis, pasiuntinys iš Upytos.

Vienok nežiurint į papiktinančius ginčus akadēmijos Krokavoje su jezuitais, net ir po nelaimingų karių su kazokais, Švedais ir Maskva laikuose Jono Kazimiero, skaitlius augštesniųjų mokyklų Lietuvoje ir Lenkijoje nesusimažino, bet labai augo. Jezuitai steigē mokyklas Lietuvoje, beje Gardine, Kaune, Kražiuose, Minske, Novogrodke, Oršoje, Pinske, Polocke, Slucke, Vytebske, Pašiaušyje, Žo-

diškiuose, Bobruiske, Duenaburge, Illukšte, Mintaujoje, Mogyleve, Mstislave, Smolenske ir kitur. Kalvinyškiai įsteigē mokyklas Slucke, Kēdainiuose. Pijarai-gi steigē savas mokyklas Chelmne, Vilniuje, Geranonuose, Dambrovicoje, Blotnoje, Naujame Dolske, Ščučine, Panevēžyje, Verenonoje, Vilkmergēje, Raseiniuose, Valeranovoje, Vytebske, Želviuose. Taip-gi mokyklos unijotų veisēsi šian ir ten, užlaikomos Bazilionų, kurie patys įgijo mokslą Vilniuje akademijoje jezuitų, k. v. Vilniuje, Polocke, Minske ir tt. Akademija Kyjevoj buvo vienintēle vieta apšvietos Rusijoje, iki įtaisant universitetą Maskvoje prie Elzbietos. Pravoslavišką Kyjevos akademiją įsteigē Petras Mogyla aplink 1631 m., jis pats buvo mokęsi Paryžiuje. Jis dovanojo įstaigai tulas žemes, ir savo lēšomis keletą zokoninkų pasiuntē į užrubežį prasilavinti. Akademijoje buvo 8 kliasos mokintinių — 6 žemesnēs ir 2 augštesnēs. Žemesnēse mokē seną slovēnišką, graikišką ir lotynišką kalbas, katechizmą, aritmetiką, rhetoriką ir poētiką; augštesnēse mokē philozophiją, theologiją ir logiką. Joannikij Galatovskis parašē "Kliucz Razumienia", o Cyrilius Trankvilion sudējo "Zercalo Bogoslovija". Įtekmē akademijos pasididino, kada toji Andrušovo sądaroje 1667 m. pateko į Maskvos rankas. Ten mokē Simeonas Polockij, kurio įtekmē buvo didelē.

Vertē mokyklų namie visgi buvo problēmatiška, ir todēl nuo senesnių jau laikų turtingesnē jaunuomenē ješkojo mokslo užsieniuose. Tačiaus važiavimas į užrubežį mokintiesi, valdant Jonui Kazimierui, visai sumažējo. "Plebējui, atstumtam nuo visokios guodonēs ir urēdų savo šalyje, nors ir turētų turtus tam, nebuvo ko važinēti į užrubežį įgijimui šviesos ir mokslo, nēsa amžiai Ciolkų, Kromerių, Hozijų, Dantyškų ir tt. praējo jam jau nesugrįžtinai. Prigimtinio-gi krašto mokyklos nedavē nē mokslo, nē šviesos, neparsinešant-gi to labo iš užrubežio, turējo tamsybē išplētoti savo sparnus ant visų kampų Lenkijos ir D. K. Lietuvos ir pastumēti tautą į prapuolenę, iš kurios vēlesnis tautiškas apšvietimas, o per tai mandagiausios pastangos neįstengē išgriebti. "Taip yra, tamsybē, o ne kas kitas, įskiepyta prie Zygmanto III Jezuitų mokyklų ir akademijos Krokavos, platinta ir glamonēta stropiai tų įrēdnių net dar gadynēje, kada jau visoje Europoje mokslai at-

sigimę, žengē milžiniškais žingsniais, buvo vienatiniu šaltiniu pralošų ir nelaimių musų. Kas jų ješko kur kitur, o ne nuklaidintame mokyme jaunuomenēs, yra panēšus į aną, kurs gerą valdžią ir galybę norētų įteikti Hottentotams ar Kafframs, neprirengęs pirmiaus barbarų tam geru užauginimu jaunuomenēs" (Lukoševyčius). — "Skaitlius elementariškų mokyklų (Lietuvoje ir Žemaitijoje) nesumažo ir toje gadynēje iki karių su kazokais ir švedais, valdant Jonui Kazimierui. Tos mokyklēlēs buvo miestuose ir miesteliuose, rečiaus kaimuose; kada-gi bēgyje anų karių miestai ir miesteliai išlēkē su dumais, kada marų pavietrē, vargas, kardas, ir kitos nelaimēs per 3 milijonus žmonių, daugiausiai miestų gyventojų, nušlavē, didesnē dalis elementariškų mokyklų turējo pulti, nēsa nebuvo nē tiek žmonių tinkamų mokintojauti, nē gyventojai daugelio miestų ir miestelių neįstengē užlaikyti mokyklas. Vienok palengva, iki valdant karaliams iš saksiškųjų namų, pradējo mokyklēlēs po miestus ir miestelius atsigimti ir daugintiesi, taip, kad aplink 1730 m. nebuvo Lenkijoje ir D. K. Lievos miestelpalaikio, ypačiai karališko ir dvasiško, kur nebutų mokykla beēsanti; turējo jas taip-gi nekurie sodžiai didesni su parapijinēmis bažnyčiomis" (Lukoševyčius).

Ko norēti nuo kitų mokyklų, jeigu Akademija Vilniaus, kurios linkmē buvo ta pati, kaip kitų mokyklų, netik nepatarnavo mokslams ir šaliai niekuomi, bet dar buvo labai blēdinga, įkvēpdama jaunuomenei fanatizmą, mokindama ją palaidumo, užimdama laiką disputomis, dialogais, triumphais, panegyrikomis ir polēmika. Kaip akademijoje Krokavos, taip pat ir Vilniškēje viešpatavo Aristoteles bei scholastiška philozophija Tomistų....

Jonas Kazimieras 1668 m. seime sudējo savo vainiką, atsisakydamas nuo jo, ir apsigyveno Paryžiaus abatystēje St. Germain, kur pasimirē 1672 m. Atstojant jam nuo sosto, padējimas Lietuvos ir Lenkijos buvo apgailētinas. "Palyginant su tuomi, padējimas Vokietijos po 30-metinēs karēs turējo netaip baisią išžiurą, ir galima jį butų prilyginant prie Lenkijos, pavadinti geru, nors iš tikrųjų baidē savo pasibaisētinumu. Nesuskaityti miestai ir kaimai klaksojo pelenuose ir griuvēsiuose, vaisingos dirvos pavirto į mirusius tyrus; tauta pralošē netoli 3 milijonus žmo-

nių, kurių daugiaus negu pusė milijono tunojo nelaisvėj Totorių. Drauge su miestais likosi išnaikinti kerai pramonės, išgaišo mokyklos, o lavyna karių prislėgė mokslus" (Goehring).

Mikolas Kaributis.

(1669—1673).

Mikolas Kaributis, kunigaikštis Višniovieckis, buvo snudus ir pavalnas, išdidus ir kerštingas karalius. Kalvyniškiai buvo nusiuntę 3 pasiuntinius į elekcijos seimą pervezdinimui įstatymo, kurs patikrintų dissidentams civilišką lygybę ir taiką namie.

Karalius pertraukė derybas su Dorošenka, ir hetmano buožę atidavė Hanenkai. Tad Dorošenka, drauge su Totoriais, pradėjo karę ir iš naujo pasidavė Turkijai. Sultonas Mahometas IV pasiuntė kariumenę prieš Lenkiją: paėmė Kamieniec Podolijoje, bet Lvove smurčiai gynėsi pulkininkas Elijas Łąckis. Galiaus įvyko traktatas Bučačiuje 1672 m., kur Lenkija pavedė Turkams Ukrainą ir Podoliją su Kamieniecu, mokėjo 80000 taliarų ir metinę duoklę!.... Šlėkta pas Goląbių užmezgė konfederaciją, ir tyrinėjo priežastis gėdos Bučačiaus: kaltę sumetė ant francuziškos partijos! Jeigu ne įlaidesni žmonės, butų priėję prie naminės karės Lenkijoje. Sutarta tapo sątaika, ir visi traukė prieš Turkus. Karalius pasimirė dieną prieš pergalę Sobieskio pas Chocimą.

Kunigija turėjo nuo pačių pradžių labai didelius lobius ir juos daugino dar donacijos. Galiaus šlėkta pradėjo baimytiesi, kad didesnė dalis žemiškų lobių valstijoje nepareitų į kunigijos rankas, ir dėlto 1669 m. tapo išleistas įstatymas, uždraudžiantis užrašinėti žemę bažnyčioms po bauda prapuldymo jos (Morfill).

Vyskupas Kazys Pocius iškeikė Simą Jablonskį, Kražių kleboną, neva už suvartojimą turtų mirusio kn. Petro

Vagnerio Dziengauskio, nors tie turtai tekę buvo pačiam vyskupui su sargais užrašų; vyskupas mat kn. Jablonskio neužkentē kaipo atējusio iš Volynijos. Tas pats vyskupas iškeikē dar keletą žmonių už "nepadorų elgimąsi"....

Kalvyniškių konvencija Kēdainiuose 1669 m. panaujino prietikius su liet. liuteronais, sudrutintus Sandomieriaus konsensu 1570 m., nors ir dabar liuteronai pasiliko atluši ant prašymų. Laike tų pastangų mirē didis regentas Prusijos Boguslavas Radivilas (1670), palikdamas vieną dukterį kaipo paveldētoją milžiniškų lobių Lietuvoje, Žemaitijoje, Baltrusijoje ir Pagiriuose. Jis buvo pastaras dissidentas — ainys Radivilų linijos Biržiuose, Dubinkuose, Slucke ir Kopyliuje, ir pastaras dissidentiškas magnatas, kurio balsas turējo didelę svarbą. Padējimą dissidentų bažnyčios tuomlaik griežtai išreiškia senioras Vilniaus distrikto Nik. Dziakavyčius 1674 m.: "Messis quantulacunque, operarii pauci, quin imo breve, si nos labori succubuerimus, futuri nulli". Prieg tam kalvyniškiai baimijosi, kad Karolina Liudvika galētų ištekēti už kataliko, ir tuomet bažnyčios josios lobiuose tuojau pasiliautų buvusios. Dēlei jos turtų ją vedē Liudvikas, sunus Brandenburgo elektoriaus, ir todēl džiaugsmas kalvyniškių buvo didelis. Jie pasiuntē jam pasveikinimus per ministerį Monvydą, už ką vedlys 1682 m. suteikē fundušą vokiškose akademijose 12 lietuviškų vaikinų, kurie pasišvęstų mokinimuisi theologijos (Karaliaučiuje, Frankfurte prie Udros, ir Berlyne). Prieg tam Karolina Liudvika apmokējo lēšas lietuviškų studentų Oxforde (pvd. Liutomirskiui). 1681 m. ji liepē liet. katechizmą atspaudinti, ir dalino jį dykai kaimiečiams.

Jonas Sobieskis.

(1674—1696).

Galinga Lietuvoje šeimyna Pocių rēmē ant karaliaus Karolį Lotaringijos; rusų vaivada St. Jablonovskis siulē kandidaturą *Jono Sobieskio,* kurią priēmē Lenkijos šlēkta, pristojo ir Lietuviai, nežiurint į nenorą Pocių: kancleriaus Kristupo ir Mikolo hetmano did. Liet.

Kada sultonas Mahometas IV nusikreipē prieš Maskvą, Sobieskis įsigriovē į Podoliją, sumušē Turkus ir Totorius pas Lvovą ir privertē pašą Ibrahimą Šišmaną išsidanginti į už-Dniestrį. Dabar Sobieskis vainikavosi Krokavoje 1676 m. Ibrahimas Šeitan metē 100000 armijos ant Raudonosios Rusijos. Pas Žoravno privertē prie derybų: grįžo Lenkijai ⅔ dalys Ukrainos, o likusi dalis teko kazokams po Turkija. Podolija prigulējo nuo atskirų derybų Konstantinopolyje.

Seimas Gartine 1679 m. atsisakē patvirtinti Žoravniškį traktatą. Sobieskis šiapus Dniepro Ukrainoje organizavo kazokus po vada Kunickio, ir ketino sutverti sanjungą krikščioniškųjų valstijų prieš Turkiją. Sutarē su ciecoriumi Leopoldu užkabintinai atkirstinį traktatą. Kada Kara Mustafa su 200000 prisiartino prie Vienos (Vindobonos), Sobieskis su 30000 traukē pagelbon ciecoriui, ir susivienijęs su Austrijokais, užēmē Kahlenbergą, ir 12 d. rugsējo, 1683 m. susiēmē kovoje su Turkais, kur abazas Turkų su šētromis, ištekliumi ginklų ir maisto, su žaliaja vēliava pranašo pateko į grobį pergalētojui. Vengrijoje pas Parkanus jis tapo pergalētas, už ką paskui atsikeršijo pas Ostrzychomių, ir pagrįžo namon su didele garbe.

Turēdamas ant akies karalaičiui Jokubui užkariavimus Moldavijos ir Valakijos, Sobieskis stengēsi laimēti Maskvą į sąnjungą prieš Turkiją. Caras Theodoras Aleksiejevyčius (1676—1682) viliojo Lenkiją derybomis dēlei sanjungos, o pats su Turkija sutarē 20-metinę sądorą (1681). Tada 1686 m. su Maskva tapo suderēta sądora, ir miestai bei žemēs, pagal sutaikos Andrušove, tapo pavesta Maskvai drauge su Kyjeva amžiniems laikams mai-

nais už 1½ milijonų rublių ir pagelbą prieš Turkiją. Vildamasi pagelba Austrijos ir caro, Sobieskis ištraukē prieš Moldaviją, nusiyrē iki Dunojui, — bet grįždamas atgal, tapo skaudžiai sumuštas. Nepasisekē jam net apipačiuoti karalaitį Jokubą su dukterimi d. liet. arklidininko. Boguslavo Radivilo, tēvone didelių lobių Lietuvoje, kuri ištekējo už Karolio Filypo, kunigaikščio Neuburgo. Kada karalius 1688 m. proponavo užimti lietuviškus lobius kunigaikštienēs Neuburgo, Sapiehai keršijo pertraukimu seimo, net suformavo susivienijimą detronizacijai Sobieskio.

1691 m. Sobieskis vēl ištraukē prieš Moldaviją ir Valakiją, — be pasekmēs. Sulaužytam nepasisekimais, trokštančiam tykos karaliui sutramdē pabaigą gyvenimo vaidai Sapiehų su Vilniškiu vyskupu Konstantu Brzostovskiu, prigulinčiu prie karališkos partijos. Hetmanas Kazimieras Sapieha iš asabiškos neapikantos Brzostovskio antjojo ant vyskupo lobių ir naikino juos kareivių stotēmis. Vyskupas metē prakeikimą ant hetmano, kurį sutramdē prietelingas Sapiehams primasas, kardinolas Mikolas Radziejovskis. Reikalas atsikorē į popiežių ir seimus (1693, 1694), kuriuos Sapiehai pertraukē, nepaisydami ant kerštingų antpuolių Totorių. Mirē Sobieskis Vilanovoje 1696 m., netoli Varšavos.

Viešpataujant Sobieskiui, religiška apikanta turējo mažą pasisekimą. Tame laike Jonas Lockē pradējo ją skelbti Anglijoje. Vienok Lietuvoje, 1689 m. bajoras Lietuvos, Kazys Lyščynskis, tapo mirtin pasmerktas už ateizmą ir piktžodžiavimą.... Nusprendē nukirsti jam ranką, išpjauti jam liežuvį, potam nukirsdinti galvą ir sudeginti! Šitas skaudus nuosprendinys tapo išpildytas, nežiurint į besipriešinimą karaliaus. Vyskupas Zaluskis, kurio gromatos suteikia tulą brangintiną medegą istorikui, aprašē ekzekuciją su aiškiu pasimēgimu.... (Morfill).

"Ginčai dēl pirmystēs, pasalybēs, pavydas, asabiška neapikanta ir lenktynēs svetimų viešpatysčių turējime įtekmēs ant prietikių Lenkijos, galiaus pinigų godumas, tas viskas suaugo į šmēklą polypo,kuri dar nesugijusią,nežiurint į šviežią garbę, respubliką padarē silpnesne, negu buvo pirm to buvusi ir prilenkē karalių Joną, kad net du sykiu norējo padēti šalin vainiką".... Prie Jono Sobieskio

"priespauda chlopiškos lųomos buvo taip sunki, kaip buvo siautimas šlēktos be rubežių. Kovos, tarp šlēktos vedamos tarp savęs taip Lietuvoje kaip ir Lenkijoje, naikino ir tą sēklą, kuri tarp degēsių pradējo leisti savo diegus, ir padaugino bēdas žemesniųjų luomų" (Goehring).

Kaip jau žinome, Švedų užpuolimas, naminē karē sunaikinę buvo visą kraštą, didžioji dalis katalikiškų mokyklų išnyko, o kalvyniškos beveik visiškai; vienok, kada viesula šiek-tiek nurimo, tiktai protestantiška dvasiškija pradējo trustiesi apie mokinimo dalykus, katalikiškoji-gi užsilaikē pastebētinai šaltai, ką galime paaiškinti susilpnējimu didžiojo akstino — kalvinystēs, kuri verstinai vertē darbuotiesi toje pakraipoje. Daug gero tame laike padarē kalviniškių mokykloms kunigaikštis Boguslavas Radivilas; pasidēkavojant jam, kēlēsi jos truputį, nors gimnazija Biržiuose nuslinko lyg augštosios parapijinēs mokyklos, o Kēdainiškē neteko savo senoviško garsumo. Naminē karē, pasibaigusi kova prie Alkininkų, svetimųjų užpuolimai, marai ir bado metai pavertē kraštą į tuščią. Ar dyvas, jeigu tokiose sanlygose mokyklos nupuolē!?

Liudvika Karolina, kunigaikščio Boguslavo duktē, dar uoliaus globējo žmonių apšvietimo dalykus: ji davē lēšas 12 jaunikaičių, besitaisančių už rubežiaus ant mokintojų; liepē spaudinti ir dalinti žmonēms knygas, evangelijas, katechizmus, maldaknyges ir kitus religiškus veikalēlius lietuviškoje kalboje; duosniai apveizēdavo mokyklas, žodžiu sakant — darydavo, ką galima buvo laikuose Jono III. Kad Veinarave, sodžiuje dabartinio Panevēžio pavieto, atrado tikrus stabmeldžius, kunigaikščiutē rašē reformuotos Naumiesčio parapijos klebonui: "Teikis jo Mylista išdalinti nebagams tiek (katechizmo) ekzempliorių, kiek reiks, o jeigu netektų, liepsi paduoti daugiaus atspausdinti ir padaryti tą, kas man priguli ir bus galima, kad tik Jusų Mylista, ten ēsantis, duotumēte žinią, ko tam reikētų" Tuos rupesčius vienok pertraukē kunigaikščiutēs be laiko mirtis 28 gyvenimo metuose (1695).

Kad galop 17-to šimtmečio kalvinų bažnyčios suretējo ir nubiedno, Radivilai Biržiškiai, elektoriai Brandenburgo ir kiti įsteigē fundušus prie mokyklų ir universitetų vokiškų jauniems kalvyniškių theologams iš Lietuvos. 1684 m. kal-

vyniškiai Lietuvos turējo tokius fundušus: Leydene 4, Marburge 3, Heidelberge 4, Frankfurte ties Udrą 2, Berlyne 2; iš viso 15 aliumnatams.

Į kalvyniškas mokyklas ējo taip-gi mergaitēs ir mokēsi skaityti, rašyti ir katechizmą Zygroviaus ar Krainskio. Neretai moteris ministerio mokē mergaites taip-gi moteriškų darbų. Dukters ministerių, kurios paprastai ištekēdavo už ministerių, nuo tēvų gaudavo rupestingą užauginimą.

Neretai daktarai iš karališkųjų Prusų apsigyvendavo miestuose Lietuvos ir Lenkijos, bet apšvietimui žmonių jie kaipo svetimžemiečiai mažai ką galējo daryti; už tatai rinko turtus, o surinkę, grįžo į užrubežį. O kur buvo aliumnai Vilniaus universiteto? Juk privilegija 1641 m. jezuitams buvo leista Vilniuje atidaryti kursus medicinos.... Jezuitai niekados mediciną nemokino! tiktai Komisija Apšvietimo perkēlē iš Gartino medicinos mokyklą į Vilnių ir priglaudē prie collegium physicale!....

1682 m. rektorius Vilniaus akademijos sukurstē studentus ir minią išnaikinti kalvyniškių bažnyčią Vilniuje. Gyvenamosios tapo apgrobtos, ir bažnyčios archyvas išvogtas, o bažnyčia nugriauta iki pamatų. Grabus atidarinējo, kunus draskē į šmotus ar degino. Vieni ministeriai (Kristupas Trzebicki Taubmann) sugēbējo pasmukti neužtēmytais, kiti (Mikolas Trzebickis Taubmann ir Gasparas Pokuckis) pasislēpē sklepe, pilname grabų. Į tą tarpą Mikolas Puzynas atkako su savais tarnais, ir palydējo ministerius į Pranciškonų klioštorių, iš kur jie nakčia pasmuko į geresnę prieglaudą. Tai buvo 2 d. balandžio 1682 m.; ant rytojaus minia tęsē toliaus ardymą su pritarimu vaivados Mikolo Pociaus, kurs buvo umai iš ryto išvažiavęs iš miesto, bet jau pavakarēje mirē ant kelio. Kazimieras Jonas Sapieha atvyko į miestą su tuntu armijos, pagavo keletą piktadējų, ir sustabdē riaušes.

Kalvyniškiai labai nusigando. Kur-gi jie galējo rasti protekciją ir teisingumą? Jie rašē pas Karoliną Liudviką ir prašē jos, kad pakalbintų svetimus protestonų dvarus. Bet toji atsakē, kad toks pasielgimas butų neišmintingas; tegul jie jieško globos karaliaus dvare, kurs myli taiką ir teisą. Ji leido laikyti dievmaldystę ir gyventi josios rume

Vilniuje ministeriams, kuriems ji prisiuntē taip-gi šiek-tiek pinigų. Jonas Sobieskis paskyrē ištyrinējimo komisiją, susidedančią iš vyskupo Al. Kotavyčiaus, hetmano Kaz. Jono Sapiehos, Ben. Povilo Sapiehos, kaštelionо Juozo Služkos, K. Čižo, Povilo Bončos Sienickio (plenipotento Karolinos Liudvikos). Komisija pakvietē prieš savą tribunolą vyriausius kurstytojus — jezuitus, ir magistratą Vilniaus, ir jau ketino nubausti piktadējus, kaip jezuitai prigelbējo jiems pabēgti. Tačiaus nuosprendinys tapo apskelbtas, magistratas paragintas rupintiesi apie taikos užlaikymą, ir kalvyniškiams leista atsistatyti bažnyčią ir kitus triobēsius; pabēgusiejie vadovai riaušių tapo proskribuoti.

Tuomi nemažiaus kalvyniškių bažnyčios buvo ardomos rankomis fanatikų, o statymas naujų buvo tramdomas; užteko paskundimo, kad juos cituoti prieš tribunolą; taip Pocevyčius, revizorius lobių Karolinos Liudvikos, tapo cituotas prieš vyskupą atsakyti, kam jis raginąs savo moterį pamesti katalikystę. Kada Naujamiestyje ir Beinoravo kaime, savastyje Karolinos Liudvikos, tapo užtiktos liekanos stabmeldystēs, katalikai varu juos atvertinējo ir pridējo prie savų parapijų.

Laike šitų persekiojimų, Karolinos Liudvikos vyras Liudvikas, sunus Brandenburgo elektoriaus, pasimirē 1687 m.; ir veikiai ji pati ištekējo už pfalzgrovo Karolio Neuburgiškio. Nors per tai ji pralošē savus lobius Sobieskių namams, kadangi netekējo už Jokubo, sunaus karaliaus Sobieskio, bet per papirkimą senatorių ir pasiuntinių ji įstengē išvengti teisingą konfiskavimą jų; lietuviai kalvyniškiai tame reikale jai smagiai gelbējo. Šiaip kalvyniškiai rupinosi savais reikalais. Bielicos synodas 1686 m. liepē superintendentui Nik. Minvydui ir Mikolui Trzebickiui Taubmann peržiurēti ir surašyti archyvus Biržiuose. Bielicos synodas 1689 m. pavedē perguldymą Belgiškos biblijos su pasargomis į lenkišką kalbą ministeriui Patersonui, Jordanui, Sam. Liutomirskiui ir Don. Mikolajevskiui. Kēdainių synodas 1691 m. nutarē pamečiui laikyti synodus paeiliui kiekviename distrikte — Župranuose Vilniaus distrikte, Bielicoje, Novogrodko distrikte, Zabludove Pagirių distrikte, Kēdainiuose Žemaičių distrikte, Koidanove

Baltarusijos distrikte, Biržiuose Užvilijos distrikte. Bielicoje 1694 m. tapo nutarta, kad ministeriai užrašinētų atsitikimus su bažnyčiomis ir jų tikējimu, ir kad perstatytų tatai synodams ir archyvams, iš ko pasidaro labai svarbi medega istorijai reformacijos Lietuvoje, jeigu tatai taptų atspausdinta kuomet nors. Tas pats Bielicos synodas (1694 m.) nutarē už 15000 florinų, kuriuos baronas Heinrikis Putkameris buvo padovanojęs, nupirkti dvarą Šidlavos kaipo bendrą savastį visoms bažnyčioms. 1695 m. mirē Karolina Liudvika, Neuburgo ercogienē. 1687 m. ji davē stipendiją 4 mokintiniams, ministerių sunams, kurie lankytų Karaliaučiaus universitetą. Savuose lobiuose ji rupinosi apie bažnyčias ir mokyklas savo tikējimo. Savo lēšomis ji liepē spausdinti liturgiškas knygas lenkiškoj ir lietuviškoj kalbose, ir net mete mirimo ji paskyrē sumą 5000 florinų atspausdinimui Naujo Testamento. Savo spaustuvę Slucke ji padovanojo lietuviškoms bažnyčioms. Josios biographiją parašē Kristupas Bythneris, ir tai butų akyvas skaitymas. Ji buvo paskutine paveldētoja Radivilų Biržiuose, helvētiško tikējimo. Jos lobiai, kurie nešē mimilijoną florinų metinio įēmimo — Biržiai, Kopylius, Sluckas, Zabludovo, Kēdainiai, Siebiežius ir tt. — atiteko jos dukrai iš antros moterystēs, Elzbietai, kuri ištekējo už kataliko. Bet Serijai ir Tvorkai tapo pavesti Karolinos Liudvikos namams Brandenburgo, ir tuomi tapo patikrintas buvis ten kalvyniškoms bažnyčioms. Veikiai pasimirē taip-gi Jonas Sobieskis (1696). Galop jo viešpatavimo buvo dar Lietuvoje 48 kalvyniškos bažnyčios, 4 mokyklos, 47 ministeriai, ir pažymus skaitlius šlēktiškų šeimynų, prisilaikančių to tikējimo, kaip Putkameris, Grabauskas, Zablockis, Mackevyčius, Gintautas, Čižas, Ēstka ir tt. Miestuose gyveno tulas skaitlius Škotų: Kēdainiuose, Zabludove, Vengrave ir tt. Bet ir išnyko daugelis bažnyčių, Vilniaus distrikte: Rykuntuose, Balbieriškyje, Ovantoje, Vyžainyje, Šventažeryje ir tt.; Žemaičių distrikte: Žeimiuose, Gēlavoje ir tt.; Novogrodko distrikte: Sielubine ir tt.; Baltarusijos distrikte: Ivienioje, Zaslave, Minske, Šacke, Kuchcicuose, Servečiuje, Smičiuje, Golovičine, Vitesbēje, Polocke, Sokoline, Derevnioje, Duruose, Uzdoje, Naujame Bychove, Rogačeve, Šklove, Taimanove, Kovalevščiznoje,

Rakove ir tt. — Tarp magnatų išmirē ar atstojo nuo kalvynizmo — Potockiai iš Sidros, Puzynas, Ščukai, Švykovskiai (viena linija) ir tt.

Reikalai apšvietimo Lietuvių tautos 17me šimtmetyje.

Apšvietimas šalies toje gadynēje prigulējo nuo palinkimų ir dvasios gadynēs, o tą dvasią valdē musų kunigai. Todēl tikēti į burtus, vilkalokus, varinēti velnius iš "apsēstųjų" — beje protiškai sergančiųjų — buvo paprasčiausiais dalykais. O jau maldoms ir galo nebuvo prie jeib kokios progos. Maro ligai kilus 1625-29 m. "vietose nuo maro liuosose, žmonēs viską pametę, kas dieną skubējo į bažnyčias melsti Dievą, kad atleidęs nusidējimus atitolintų savo rykštę. Kun. Petras Milleris, jezuitas, kitiems kunigams išsislapsčius, vienas pats Kražiuose beužsilikęs, kas dieną turējo daugybę žmonių išpažįstančių savo kaltybes. Jaunuomenē bruzdējo į kliošterius, arba stojo į zokoną, vildamiesi, jog zokono jupa uždengs nuo artimos mirties" (Valančauskas). Švedams su Lenkais kariaujant, vyskupas Abromas Vaina "27 d. kovo 1626 m., išleidęs raštą, prisakē melstiesi, kad Dievas atitolintų priešus, norinčius nevien karalystę, bet ir tikējimą išplēšti. Žemaičiai, paklausę to balso savo piemens, per kiauras dienas ir naktis meldēsi; galo vienok nelaimių neveikiai tesulaukē" (Val.). 1642 m. vyskupas Jurgis Tiškevyčius "išdavęs į visą vyskupystę raštą, liepē žmonēms melstiesi, kad Dievas nuramintų dideliai besišiaušiantį Turką". Vyskupas Petras Parčevskis liepē žmonēms melstiesi ir alkintiesi, kad Dievas padētų iš karalystēs išguiti kazokus visur klajojančius ir žmonių gērybes lupančius. Kilus marų ligai, bijodamas mirti, Mikas Jonas Bardauskis su pačia 1657

m. užrašo tēviškes Geižiškių ir Kažemēkiškių minyškoms Premonstratensēms arba Norbertinēms; tačiaus marams praslinkus, tas ponelis atsipeikējo, savo prižadą nebepildē ir tēviškių neatidavē. Vyskupas Aleksis kunigaikštis Sapieha 1660 m. liepē net maldas, popiežiaus Liberijaus senoj gadinēje parašytas, tankiai žmonēms kalbēti, kad Dievas ištremtų Švedus iš Lietuvos, nēsa jis pats anų labai prisidingējo. Žinoma, po sądoros Olyvoje Švedams atsitraukus, žmonēs bruzdējo į bažnyčias padēkavoti Dievui už tą geradarystę.

Bet klabinti prie mokslo kunigai neturējo laiko. Minētasai vyskupas Ab. Vaina užgynē už tai zokonininkams be žinios klebonų įžegnoti moterystę, ir dar klebonams liepē, kad klajojančius po vyskupystę zokonininkus tuojau į Alsēdžių nusiųstų; po kam jau zokonininkai liovēsi svetimose parapijose brusti. Vyskupas P. Parčevskis užgynē 1650 m. Žemaičių kunigams skaityti knygą vyskupo Jansēniaus, su antrašu "Augustinus!" Vyskupas Jurgis Tiškevyčius (1633-49), popiežiui Urbonui leidžiant, įstatē Skuodo bažnyčioje broliją šv. Izidoriaus, "užtarytojo artojų", o Krakiuose — broliją krikščioniško mokslo, ir Varniuose antras kunigų synodas, atlaikytas 1636 m., ragino tas brolijas platinti visose bažnyčiose. Tas pats vyskupas Gardų kaime, šiądien Kalvarija vadinamame, įtiekęs "stacijas", 1639 m., "liepē vienam kunigui parašyti maldas ir giesmes, kurias iki šiam laik tebegieda žmonēs Kalvarijos kalnus vaikščiodami".

Ir be iškeikimų neapsiējo. Vyskupas J. Tiškevyčius iškeikē Jurgį Salovinskį, Viekšnių kleboną, kam, apskųstas budamas už gaišinimą bažnyčios turtų, nesiskubino pas vyskupą; iškeikē taip-gi Stanislavą Vitortą, Smilgių kleboną, apskųstą už piktinimą žmonių. Tik gaila, kad vyskupas pamiršo iškeikti pats save, nes išeikvojo 18000 auksinų, paaukotų p. Bardauskio pastatymui Varniuose muro bažnyčios, ir bažnyčios neišstatē. Vyskupas P. Parčevskis 1653 m. iškeikē Joną Jedleckį, Salantų kleboną, už nepaklusnumą, o Joną Burbą su jo moteria Elzbieta už tai, kad gentystoje suējo į moterystę, vyskupui liepiant, persiskirti nenorējo. Vyskupas Kazys Pocius iškeikē Simą Jablonskį, Kražių kleboną, neva už suvartojimą turtų mi-

rusio kun. Petro Vagnerio Dziengauskio, nors tie turtai buvo tekę pačiam vyskupui su sargais užrašų! Mat vyskupas kunigo Jablonskio neužkentē kaipo atējusio iš Volynijos. Tas pats vyskupas, sako, iškeikęs dar keletą žmonių už nepadorų elgimąsi.

1657 m. pasidarē stebuklas Ugēnuose; mat kas-žin kas paskelbē matęs ēsąs ties šaltiniu ten abrozą Marijos, kybantį ant oro! Vanduo šaltinio ēmē gydyti žmonēms skaudamas akis. Tačiaus jau pats vyskupas Valančauskas patēmija: "Tikēdami tam, žlibiejie žmonēs iš visų pusių buriais pradējo eiti į Ugēnus.... Tiesą pasakius, visumet taip nutinka su vargdieniais, kiekvienas iš jų veikiaus tiki tokiems (svajonēs) apsireiškimams, nē kaip daigtams nuo paties Dievo apskelbtiems ir rašte šv. užrašytiems. Spēriaus sirgdami žadasi į tokias vietas, nē kaip važiuoja prie gydytojo. Taip vienok darydami, neišmintingai daro". Tačiaus vyskupas Valančauskas nenupeikia stebuklo pas Šidlavą, kur piemens, pradžioje 17-to šimtmečio, beganydami bandą pas miestelį, sakēs regējęs ant didelio akmens gražią verkiančią mergaitę su kudikiu ant rankų, nes mat ten tapo atrasti brangumynai, kuriuos katalikai buvo paslēpę po akmeniu. Panēši paikysta yra pasakojama ir apie stebuklingą paveikslą Motinos švenčiausios Tvērų bažnyčioje.*)

Kunigams taip žmones monijant, apšvietimas mažai ką laimēti tegalējo; juk ir pats vyskupas Valančauskas nesigēri žmonių prašmitnumu, kada taip rašo: "17-ame amžiuje, kaip mažne visumet atsitinka, randame gerus ir piktus žmones, pasergime dorybę ir nedorybę tarp Žemaičių. Kaipo-gi vienose vietose žmonēs, butinai mokanti dalykus tikējimo, buvojo šventomis dienomis bažnyčiose, verkē graudingų pamokslų klausydami, bažnyčioje dailiai melsdamiesi nesišnekējo, nesitabokavo, nesižvalgē ir nevaikščiojo be reikalo; į atlaidus tukstantimis pludo, tankiai ējo prie kunigo, mylējo savo dvasiškus tēvus, ką piktą tarp jų pamatę, bevelijo užtylēti, nē kaip kitiems apskelbti, vos alų ir vandenį tegērē, saugojosi paleistuvystēs, svetimo negeidē. Diduomenē žmonių savo nespaudē, dienas nuo bažnyčios įsakytas gavējo, klupomis mišių šventų klausē, žo-

*) Žemaičių Vyskupystē, I. S. 217—218.

džiu sakant, mylējo Dievą (Annuae litterae Soc. Jesu). Priešingai kitose vietose to paties amžiaus žmonēs, mažką ar butinai nieko apie tikrą Dievą nežinojo. Metuose 1613 ir 1614 Pajurēje ir Pakuršēje jezuitai teberado stabmeldžius arba pagonis, dar savo dievaičiams garbę atiduodančius. Panevēžio paviete, nekurių valsčių žmonēs taip buvo įgudrēję ir pasileidę, jog klebonai vos per vyresnybę begalējo priversti juos, kad bent metuose kartą eitų prie kunigo, bent kiek-tiek krikščioniškai elgtųsi. Kituose kampuose ukininkai, vietoj maldos, per kiauras šventas dienas: gērē, šokinējo ir prekiojo (Synodas II., cap. 1). Kitur kur glemžē sau kaip įmanydami turtus mirusių kunigų. Lygumuose ir Tauragēje katalikai, paklausę slukojimo liuterių: viduryje miesto daugumui matant, be kokio reikalo, sumušē dideliai savo klebonus, Petrą Miečevyčių ir Jurgį Milevskį*). Kanonikai ketina padirbdinti Varniuose namus, nedoriems kunigams laikyti (Akta kapituły Żmudzkiej, pod r. 1694). Nenorintiems griekų savo išpažinti, džekonai paskyrē nuodēmklausius arba spaviedninkus. Nekurie klebonai taip nepadoriai elgēsi, jog žmonēs nenorējo nē savo nusidējimų jiems išpažinti, kalēdoti nē patys važiavo, nē kamendorių leido, bet siuntē rinkikus, kurie girti po sodžius važojosi (Synodas III. cap. 3). Vyskupas Parčevskis, negalēdamas tulų kunigų ir šiaip jau žmonių suvaldyti, tankiai liuob nedorus iškeikti".

O vienok Varnių vyskupystēje jau buvo bažnyčių 83, filījų 16, altarijų 20!

Be nerangumo kunigijos, tarp priežasčių, naikinusių toje gadinēje mokslus ir mokyklas, reikia ypatingai paminēti: religišką neapikantą kunigijos ir Zygmanto III, maištus galiunų, kaipo tai Zebrzydovskio, kurs geidē išvyti jezuitus (labiausiai iš Lenkijos) ir atimti jų lobius, Liubomirskio, Sapiehų; antpuolius Totorių; maištą Kazokų po vada Chmielnickio; kares su Švedais valdant Jonui Kazimierui ir Augustui II; marų metus neretai atsilankančius ir teip toliau.

a. Tarp mokslininkų, pagarsējusių toje gadynēje, pagiriamais yra:

*) Tai pajutęs officijolas Plurijonas Ryminskis 1667 m. apskelbē iškeikimą, tą patį padarē officijolas Vladislavas Giedraitis 1669 m. In libro processuum.

Raulas Saltševyčius (Šalčevyčius), akademikas Krokavoje, atsižymējo parašydamas "Compendium geographiczne".

Apie *Joną Kazį Vaišnoravyčių* mažai kas žinoma; buvo daktaru theologijos ir karališku sekretoriumi; potam (1667) rašēsi kancleriu Vilniaus dijacēzijos ir klebonu Eišmantų. Miręs jis ēsąs 1680 m. Jis spaudoje išleido rankių kalbų: "Orator polityczny, Weselnym y Pogrzebowym służący aktom (Kraków 1648);" susideda iš 3 dalių: pirmoj yra 454 svodbinēs oracijos, o 2-oj ir 3-oj "laidotuvēms kalbos". Jis išleido taip-gi pamokslus šventēms gimdytojos Dievo: 1) "Dom Mądrości" (Antverpen 1667) ir 2) "Arsenał Miłosierdzia" (Paryż 1668). Tie veikalai yra sausi ir pilni makaronizmų.

Albertas Stanislavas Radivilas (1593 + 1656), did. liet. kancleris, žmogus labai gerbiamas karalių Vladislavo IV ir Jono Kazimiero, apipasakojo su didelēmis išgalēmis atsitikimus, kurių pats buvo liudininku nuo 1632 iki 1652 m. Lotyniškąjį originalą to dienyno išvertē pradžioje 18 amžiaus kunigaikštis Jeronimas Radivilas į lenkų kalbą ir iš to tai vertimo Edv. Račynskis atspaudino "Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła" (Poznań, 1839, 2 t.).

Steponas Pranas Medekša, vienas iš sekretorių Jono Kazimiero, pagalop savo amžiaus Žemaičių teistojas Kaune, aprašē labai akyvą Lenkams gadynę nuo užplaukimo Švedų iki karaliaus abdikacijai. Tą veikalą atspaudino Mokslų Akademija, po antrašu Stefana Franciszka Prószcza Medekszy Księga pamiętnicza od r. 1654 do 1668 (Kraków, 1875).

Jonas Antanas Chrapovickis (+ 1683), Vytebsko vaivada, padieniui užrašinējo atsitikimus viso savo gyvenimo. Tik vieną dalį jo "Dyaryušo", apimančią 1668-1672 m., apskelbē kaipo "Oddział pierwszy" (Warszava 1845) iš autographo Juozapas Rusieckis iš Trajankos.

Nedaug atsirado ypatų, o ir tas mums suteikē jezuitų zokonas, norinčių tobulinti ir platinti tēvų kalbą. *Jonas Jaknevyčius* (1609-1668), tikras žmonių apaštalas, išleido maldaknygę, evangelijas ir katekizmiškus pamokslus. *Kon-*

stantinas Širvydas (1598-1631) yra prabočiumi liet. žodynininkų ir gramatikų.*)

Tarp panegyriškų pamokslininkų atsižymējo *Jokubas Olševskis* (+ 1634), jezuitas ir prof. Vilniaus universiteto, ypatingai per laidotuves pamokslus sakydavo; jo kalbos yra ir skyrimai ir rankiuje, po antrašu Kazania albo tytuły różnych lat, różnym osobom wystawione (Wilno 1645).

Vaitiekus Vijukas Kojalavyčius (g. 1609 m.), jezuitas, profesorius ir rektorius Vilniaus universiteto (+1677), užsipelnē systematiškai surašydamas Lietuvos istoriją ant pamato medegos, surinktos Stryjkovskio: "Historiae Litvanae Pars prior" (Gedana, 1650), — "Pars altera" (Antverpuoșe, 1669). Pirmas pēdas susideda iš 9 knygų ir apima prādinę Lietuvos istoriją iki 1387 m., antras iš 8 knygų susidedantis, parašytas iki mirimui Zygmanto Augusto. Be to Kojalavyčius rašē apie lietuviškos bażnyčios reikalus (k. a. apie patronus Lietuvos, apie vyskupystēs kliošțorius, mokyklas, apie Vilniaus akademiją) veikalēlyje Miscellanea (Vilniuje, 1650), taipgi supiešē istoriją namų Radivilų nuo jų prasidējimo iki 1653 m. po antrašu: Fasti Radiviliani (t. 1653).

Kristupas Hartknoch, g. 1644 m., pirma buvo rektoriumi liuteriškos mokyklos Vilniuje, potam ilgus metus privatišku mokytoju Gedanoje, o galop gyvenimo profesoriumi gimnazijos Toriuniuje, kur mirē 1687 m. Mylējo tyrinēti istoriją Lenkų ir Prusų, ir tarp kitko parašē: Respublica Polonica, Duobus Libris illustrata (Frankfurt ir Leipzig, 1678), kur patalpino ištisą Lenkijos istoriją ir visuomeniškus įstatymus Respublikos.

Vienu laiku su Jonu Brożek arba Broscius, kurs garsējo Lenkijoje (1585-1652) savo astronomišku bei matematišku mokslu, triusēsi ant dirvos tyrų mokslų — *Petras Kruegeris* (gimē Karaliaučiuje 1580 m., o mirē Gedanoje 1639 m.), tarp kurio veikalų šitie yra paminēti: 1) Tetragonismus circuli per lineas (Leipzige 1607), 2) Synopsis

*) Apie Širvydą taip rašo M. Balinskis savo istorijoje "Dawna Akademia Wileńska" (1862): "Skaudžiausia po Sarbievskio buvo pragaištis *Konstanto Širvydo,* mirusio 10 d. rugsējo, 1631 m., profesoriaus šv. rašto Akademijoje ir padabinto joje vainiku daktaro filozophijos ir laisvųjų dailų. Tai buvo garbēs vertas vyras ir įsimylējęs į mokslus. Tikras Lietuvis ir savos kalbos didelis žinovas, ilgai buvo lietuvišku pamokslininku prie akademiškos bažnyčios šv. Jono, nesa tuomet dar didelē dalis miesto liaudies Gedimino sostapilēje, nors kalbējo lenkiškai, vienok, gilesnei pažinčiai reikalavo senoviškojo liežuvio savų pratēvių. Širvydas paliko po savimi patenkančiausią atmintį, kaipo beveik vienintēlis musų literaturoje lietuviškas philologas ir autorius lenkiškai lotyniško lietuviško žodyno".

Trigonometriae (Gedanoje 1612), 3) Logistica sexagenaria (t. 1616), ir 4) Praxis Trigonometriae Logarithmicae (t. 1634).

Jonas Hevelius, gimē 28 dieną, 1611 metuose Gedanoje, mokēsi tenpat gimnazijoje, budamas mokintiniu Petro Kruegerio, kurs jį masino pasišvęsti astronomijai. 1630 metuose jis įstojo Leydene, Holandijoje, į universitetą ant tiesų mokslo, bet paskui persimetē ant astronomijos, ir potam, idant praktiškai prisirengti, jis kelis metus keliavo po Europą, Paryžiuje ir Londone susipažino su mokslinčiais savo gadynēs. Sugrįžęs 1634 m., jis apsibuvo Gedanoje. 1641 m. pastojo lovininku, o paskui miesto dumčium. Mirē 1687 m. Pats pasistatē observatoriją ant stogų keletos jam priklausančių namų ir įsitaisē gerus astronomiškus prietaisus. Jis galando optiškus stiklus ir patobulino teleskopą. Tyrinējo mēnulį, planetas ir kometas, potam ir žvaigždes; pirmas parengē mēnulio mapas. Jis pirmas užtēmijo phazius Merkuro, pavadino keletą konstelliacijų, tarp kitų "skydą Sobieskio"; Liudvikas XIV paskyrē jam iki gyvam pensiją. Veikalai jo: 1) Selenograhia sive Lunae descriptio (Gedana, 1647), 2) Mercurius in Sole visus (t. 1662); 3) Cometographia, totam naturam cometarum.... exhibens (t. 1668), 4) Machinae celestis pars prior (t. 1673) ir pars posterior (t. 1679), 5) Prodromus Astronomiae; Firmamentum Sobiescianum, katalogas su pozicija 1553 žvaigždžių, kurių 602 jis pirmas tikrai paženklino.

Stasys Kobierzyckis, Gedanos kaštelionas (nuo 1647), o potam (nuo 1656 m.) Pamarių vaivada (+1665), parašē istoriją jaunystos Vladislavo IV, siekiančią iki mirštant Zygmantui III, po antrašu Historia Vladislai Poloniae et Sueciae Principis (Gedana, 1655), o taip-gi Obsidio Clari Montis Częstochoviensis (t. 1659).

Praetorius (+1703), iš pradžių protestonų kunigas Nebudzinēs kaime, arti Gumbinēs, o pagaliaus katalikų — Vejerovoje, aprašo veikale "Deliciae Prussicae" arba "Preussische Schaubuehne" papročius Prusijos, ypatingai Nadravijos senų ir savo laikų, semdamas žinias jau tai iš rankraščių (k. a. Brētkuno) ir kitų raštų, jau tai budamas pats prieregiu atsitikimų.

Simanas Dach, (1605-1659), profesorius Karaliaučiuje, pagarsējo savo vokiškomis poēzijomis, nors ne permier atsižyminčiomis tikrumu jausmų.

Lutzkio Karaimų bibliographijoje yra 65 karaimai kaipo mokslinčiai paminēti; tarp tų *Serach ben Natan*, kurs gimē 1580 m. Trakuose, Lietuvoje, ir pats mokēsi iš knygų savo tikybos. Kada karaimas gydytojas — Del Medigo, kurs užsiēmęs buvo paplatinimu Euklydo ir mechanika, iš Konstantinopolio 1620 m. per Valachiją atkako į Lietuvą, gydytojauti prie Radivilo, tai vardas šito polyhistoro atējo iki Serachui, ir tasai pradējo susirašinēti su mokslinčiumi Del Medigo, kurs 1622 ir 1624 m. buvo Vilniuje, atsakymą davē lietuviškam žydui iš Vidžemio 1632 m., prisiųsdamas surašytą hebrajišką literaturos istoriją. Vēliaus Del Medigo dar parašē 13 raštų kaipo atsakymą ant klausimų savo korespondento iš astronomijos, matematikos, medicinos ir tt. Palei Izraēlitų gulyklą pustynēje Serach pavadino savo klausimais pripildytą veikalą "Elim". Toji korespondencija su garsiu žinovu, kaip Del Medigo, buvo jam lyg kokia oaza tyruose. Po Seracho dar reikia paminēti *Salomoną Toroki* iš Pasvalio, gydytoją Abromą kaip ir Juozą, Judą ir Zephaniją *Troki* Lietuvoje kaipo Karaimų raštininkus.

17-ame šimtmetyje Švedijoje pakilo noras susipažinti su Karaimais, kurie atmeta šalin visas tradicijas, ir kadangi nuo 1629 m. Vidžemis buvo Švedų rankose, tai Gustavas Peringeris, profesorius orientališkų kalbų Upsaloje atkako 1690 m. tiesiok į Lietuvą studijuoti Karaimus. Jis sako: Degunt illi in Lituaniae variis locis: Birsae, Poczulae (rasi Pasvalys?), Neostadii (Naujamiestis), Koronae (?), Trocae (Trakuose) alibique. Peringeris deda svarbą ant skirtumo Karaimų gymyje ir kalboje (ta buvo totoriška) nuo rabbinitų. Vēliaus, 1696 m., dar du Švedu mokslinčiu atliko kelionę į Žemaitiją. Karaimas Mardochai ben Nissan apie tai pasakoja, ir priduria, kad jaunas Salomo ben Aron, mokantis lotyniškai, nukakęs su Švedų profesoriais į Upsalą. Tasai Mardochai ben Nissan davē atsakymą ant klausimų prof. Trigland'o Leydene, kurs per gromatą klausinējo apie Karaimus per Kahalą Lucke 1699 m.

Karaimas iš Pasvalio, Salomo Troki, taip-gi ēsąs parašęs raštą Švedų profesoriui Juozapui Puffendorfui; jisai, sakosi, buvęs draugu rabino Hešel Vilniuje, anuometinio perdētinio rabbinitų. Iš to rodosi, jog nesutikimas tarp Karaimų bei rabbinitų palengva buvo sudilęs.

b) *Kolionijos Krokaviškēs akademijos Lietuvoje,* kiek man žinoma, buvo skaitlingos, ypatingai-gi paminētinos yra kolionijos Bialoje ir Olykoje.

Kolionija Biala buvo Užgiriniame Trake (Podliasēje). Augštesnę mokyklą Bialoje, mieste kunigaikščių Radivilų, įsteigē Kristupas Vilskis Ciboravičius, kanonikas ir officiolas Liet. Brasčių, klebonas Bialoje, 1628 m., gausiai ją apdovanodamas ir partraukdamas į ją 1633 m. iš Krokavos mokintojus gramatikos, retorikos, poētikos ir philozophijos. Jis pavedē mokyklą priežiurai akademijos Krokavoje. Dovanas mokyklai padidino anuometinis miestelio valdovas, Aleksandras Liudvikas Radivilas, o Vilskio įpēdinis, kn. Mot. Drvęskis, įgijo mokyklai kas-žin kokias privilegijas nuo Krokaviškēs akademijos. Budavo ten paprastai du profesoriu ir rektorius.

Kolionija Olykoje, Volynijos vaivadijoje. Didis liet. kancleris Stasys Albrechtas Radivilas įsteigē Olykoje kollegijatą, 15 d. rugsējo 1631 m. Kn. Pranas Zajerskis, mirdamas, paliko 70000 lenkiškų auksinų ant kaimų Ludzin ir pusēs Ambukovo, už palukius kurių, 1638 m., Radivilas, ekzekutorius jo testamento, stato Collegium Zajerscianum ir nuperka palivarką užlaikymui mokintojų. Iki gyvas Radivilas įēmimus skyrē, pagal savo matymą, reikalams mokyklos, o jam mirus, kaimai Ludzin ir pusē Ambukovo pateko valdžion kapitulos, kuri juos leido į nuomą iki 1762 m. — Dvasiškajai-gi Zajerskio seminarijai 1681 m. 200 auksinų užrašē kn. Gębič, o 1689 m. 600 auksinų kn. Marijanskis.

c) *Katalikiškos Prusuose mokyklos.* Augštesnei katalikų mokyklai Kelmēje (Chelmne) puolus laike reformacijos, liko ten elementariškoji. Dovanai stengēsi vyskupas Dzialynskis 1641 m. ją atkelti. Tiktai 1691 m. Jonas Faberis, Kelmēs klebonas, parkvietē mokintojus iš Krokavos akademijos ir įrengē akademišką gimnaziją su

4 kliasomis. Faberis pagerino taip-gi medegišką buvį mokyklos.

Niesieckis sako, kad "Mot. Konapackis, Kelmēs vyskupas, miręs 1613 m., davē Chelmżoje (Kelmēs vaivadijoje) fundaciją įrēdnei arba mokymui šlēktiškų vaikų". Tad, turbut, buvo koks kapitolas, turtas, užlaikymui mokyklose neturtingų šlēktos vaikų.

Jau Petras Kostka, Kelmēs vyskupas (+1595 m.), manē Kelmēje įsteigti seminariją klierikams savos dijacezijos, bet jam mirus, įsteigimas prasitesē iki pusei 17-to šimtmečio, kada Povilas Pilkavyčius, "rajski Chelminski", pastatē puikų trobesį gyvenimui klierikų ir mokintojų. Kelmēs synodas, 1641 m. po valdžia vyskupo Kasperio Dzialynskio, pavedē tą namą kunigiškai jurisdikcijai. Seminarijos turtai susidējo iš palukų nuo Reškos legato, iš legato Vaitiekaus Peplavskio ir iš 11300 anuometinių auksinų, dovanotų 1618 m. Magdalenos, iš Mortąg, perdētinēs, Kelmēs benediktinių, bažnyčiai Kelmēs. Tačiaus tik 1651 m. vysk. And. Leščynskis ēmēsi pildyti synodo nutarimus (1641 m.), paskirdamas seminarijai 36000 anuometinių auksinų, kaimą Dziemianai, kaimą Meškiai (Niedżwiedż) su pervažu per Vyslą, parapijos bažnyčią Fiškave, Pamarių dijacezijoje, ir įēmimus viešos mokyklos Kelmēje. Seminarija puolē laike karių su Švedais, viešpataujant Jonui Kazimierui. Atnaujino ją vysk. Malachovskis 1677 m. ir pavedē žinion Misijonorių, parkviestų iš Varšavos. Misijonoriai, po jezuitų ir pijarų, tuomet buvo mokinčiausiu zokonu Lenkijoje; jie ēmēsi pagerinti administraciją pavestų jiems lobių, įsitaisē koplyčią, įsteigē knygyną ir spaustuvę (Spaustuvę įkurē Barščevskis, baigianties viešpatavimui Augusto III). Mokslumas toje seminarijoje nesiskyrē nuo kitų seminarijų ēsančių po valdžia misijonorių. Zaluskio synodas, 1746 m., priminē rektoriui, kad drausmēje laikytų aliumnus, kad lankytų jų grinčias, tēmydamas jų gerą elgimąsi, mokslumą, pročius ir tt.

d) *Mokyklos Žemaitijoje.* Apšvieta Žemaitijoje rēmēsi ant labai dievotų pamatų. Popiežiui leidžiant, vysk. Jurgis Tiškevyčius pas katedras, Krakių ir Skuodo bažnyčias, įvesdino broliją krikščioniškojo mokslo. Tolesniam

Žemaičių "prašvietimui" jis pargabeno kunigus Domininkonus ir Karmelitus. Turtingiems-gi klebonas liepē laikyti pas bažnyčias mokintojus, kurie parapijos vaikus mokintų. O Jeronimas Valavyčius, Jonas Karolis Chodkevyčius, Povilas Sapieha, taip-gi apšvietimui Žemaičių, įsteigē keletą kliošiorių Bernardinams.

Ir seminarija klierikams įsigavo Žemaičių vyskupystēje. Mat Tridentiškam konciliumui velijant, kad vyskupai rupintųsi įsteigimu seminarijų, Žemaičių seminarija prasidējo nuo to, kad 1574 m. vysk. Jurgis Petkevyčius testamentu Varniuose užrašē 1700 liet. grašių kapų 12 vaikinų, kurie Vilniaus akademijoje mokinsis theologiją, o išmokę, eis į kunigus. Į tą skaitlių liepē parinkti 4 artojų vaikelius iš vyskupams prigulinčių miestelių (Varnių, Kaltinēnų, Alsēdžio), iš Žemaičių vyskupystēs 6 bajoraičius ir iš Vilniaus vyskupystēs 2 bajoraičiu. 1581 m. vysk. Merkelis Giedraitis pastatē Vilniuje namus ir paskirtus vaikus pavedē priveizējimui jezuitų. Aliumnai turējo likties prie akademijos per 10 metų, pokam, pašventinti į kunigus, turējo grįžti į Žemaitiją ir prašyties parapijos nuo vyskupo. Varnių kanonikas, Betygalos ir Viduklēs klebonas, Petras Petkevyčius, 1601 m. Žemaičių vyskupystēs seminarijai atidavē 800 liet. grašių kapų, žemę Palukštį, užstatytą jam Jono Karolio Chodkevyčiaus, ir 2900 liet. grašių kapų, duotų Jonui Karoliui Chodkevyčiui Skuodo valsčiui. Lobiams pasidauginus, vysk. Melkijoras Giedraitis siuntē daug jaunuomenēs į Vilnių ir susilaukē nemaža kunigų. Nepasitenkindamas tuomi, Merkelis Giedraitis pargabeno į Varnius du jezuitu, mokējo jiemdviem algą ir liepē vaikinus mokinti ant kunigystēs. Bet ta maža seminarija 1614 m. išgaišo, vienas mat jezuitas iškeliavo, o kitas, kn. Daugēla, Varniuose mirē. 1622 m. Mikalojus Pocius pakvietē Kražių jezuitus Varniuose mokinti jaunuomenę, ir dēlto dovanojo jiems Milžunēnus, Gietautiškius ir Žirmienus, su sąlyga, kad pastatytų Varniuose seminarijai triobēsį, ir liovēsi siuntinēti jaunikaičius į Vilnių. Įgiję turtus, jezuitai Kražiuose pastatydino namelius ir keletą vaikinų mokē theologiją. Bet 1621 m. zokonininkams Jonas Kazakevyčius, vyskupo siųstas perveizēti tą seminariją, atrado ją niekam nederančią, ir suo-

kē vyskupą vēl klierikus siųsti į Vilnių. Vysk. Stasys Kiška 1622 m. pirko ertus namus Kražiuose klierikų mokinimui, ir keletą klierikų Varniuose palikęs namuose archidijakono, įsakē jezuitui Flasciui, katedros pamokslininkui, mokinti theologiją. Bet kad ir dabar jezuitai nepildē, ką buvo apsiēmę, apmaudingas vyskupas 1624 m. liepē kanonikui Bobinauckui su žmonēmis antpulti Gietautiškių dvarelį ir per nevalią atimti nuo jezuitų. Įvairiuose teismuose žudęsiesi, jezuitai skundēsi pagaliaus popiežiui, kurs vyskupui įsakē sugrąžinti Gietautiškius zokonininkams. Bet jezuitai mažai rupinosi, kaipo samdininkai, seminarija, juokēsi iš bemokslumo baltųjų kunigų, taip kad guvesniejie vaikinai nenorējo tapti šiaip kunigais, o protus negabesniųjų jezuitai su visu nelamdē ir negudrino. Tada 1635 m. Varnių pralotas archidijakonas Jurgis Lepačynskis, vardan kapitulos, reikalavo nuo vysk. Jurgio Tiškevyčiaus, kad seminariją perkeltų į Varnius po prieżiura kanonikų. Už tai supykę jezuitai liovēsi 1650 m. mokinti klierikus. Kapitula įsakē 1652 m. kanonikui Sviechauskiui vēl seminariją įsteigti, ir tas, nuvykęs į Kražius, privertē jezuitus vēl mokinti jaunuomenę theologijos. 1691 ir 1694 m. kapitula reikalavo nuo vysk. Kazio Pociaus, kad seminarija taptų perkelta į Varnius ir kad apie ją butų geriaus rupinamasi, nes kitaip apšvieta baltųjų kunigų visuomet busianti apverktina, tačiaus 1695 m. vyskupui mirus, išpildymas to velijimo užsivilko ant toliaus.

Varnių liaudies mokyklēlē, dar 15-me šimtmetyje įsteigta, atvējų atvējais buvo apleidžiama, ir apent per kanonikus atnaujinama. Mokintoju mažne visuomet buvo vienas kunigas, katedros bažnyčios giedotojas, kurs už savo darbą liuob gauti algą iš Luokēs dvaro. Vysk. Merkelis Gieišus Eliaševyčius prieš savo mirtį 1633 m. padarē apsčius užrašus mokyklai, bet jam mirus, brotainiai, Jonas su Stanislavu, Eliaševyčiai su ginklais rankose ir tuos išlupo nuo kanonikų, jau atskaičiusių pinigus, mokyklai užrašytus.

Varnių kanonikas Jonas Kazakevyčius (+1646 m.) įsteigē aplink 1629 m. Šidlavoj mokyklēlę, kurioje mokino vaikus rašto, be jokio užmokesnio. Tuomet čion buvo daug Kalvyniškių pasiplatinę. 1643 m. Gabrielis Klauzgai-

lavyčius Skaraistis, užrašus darydamas altarijai Šidlavos bažnyčios, užrašuose padėjo, kad altarista visuomet leistų į Šidlavos mokyklą du neturtingu vaiku, ir maitintų pas bažnyčią tris pavargėlius.

Kalvarijos parapijos mokyklon nuo 1644 m. lyg galo 18-tojo amžiaus susirinkdavo žiemos laike po keliasdešimtis vaikų. Mokino domininkonas už dyką.

Žagarėje 1600 m. jau buvo mokyklėlė, kurią 1621 m randame apleistą, bet 1635 m. jezuitas Mot. Galminas čion buvo mokytoju.

Skuodo mokyklėlę, 1614 m., Jonas Karolis Chodkevyčius įsteigęs, apdovanojo gabalėliu žemės.

Akmenės mokyklėlei Ciprijonas Brzostovskis su Vaitieku Zielinskiu, karaliaus komisoriai, 1652 m. pavedė valaką žemės, o karalius Mikolas 1672 m. anudviejų darbą geru paskaitė.

e) *Jezuitai,* prie Zygmanto III ir Vladislavo IV, turėjo mokyklas: Bobruiske, Liet. Brasčiuose, Terbatoje, Gedanoje, Kražiuose, Malborge, Nesviežiuje, Oršoje, Pinske, Pultuske, Rygoje, Smolenske, Toruniuje, Vendoje ir Varniuose.

Vilniškė akademija nesiskyrė niekuom daugiaus nuo anų jezuitiškų mokyklų, kuriose išguldinėjo theologiją ir philozophiją, kaip tiktai tuomi, kad įteikdavo promocijas ant akademiškų laipsnių. Iš pradžios ir labai ilgai aulinkui ji susidėjo tiktai iš dviejų skyrių, beje artium liberalium ir philozophijos. Valdant Vladislavui IV, prie tųdviejų skyrių pribuvo dar vienas, beje skyrius teisdarystos (kanoniškų ir civiliškų teisių), įsteigtas ir apdovanotas Kazio Leono Sapiehos, pakanclerio D. K. Lietuvos (22 d. rugsėjo 1644 m.). Iš pradžios parveždinti tapo profesorius katedros teisių Simas Dilger'is iš Ingolštadto ir Jonas Jurgis Šaver'is iš Augsburgo, o kiek vėliaus mokintasai Aronas Aleksandras Olizarovius, kurs yra autoriumi brangintino veikalo: De politica hominum societate (1651 m., Gedanoje). Minėtasai Sapieha įsteigė 4 profesuras teisių, sudėdamas ant rankų rektoriaus akademijos, Gregoro Šėnhofo, 12500 anuometinių auksinų, ir žadėdamas pridėti dar 25000 auksinų. Palukiai pirmosios sumos buvo dalinami

tarp visų keturių profesorių, o nuo antrosios tiktai tarp dviejų svietiškų, kurie mokė civiliškas teises. Dēl tųdviejų Sapieha paskyrē dar keletą šimtų auksinų kasmet gaspadai. Taip buvo iki 1655 m., kada Sapieha savo testamentu atēmē 25000 auksinų, į tą vietą užrašydamas kolegijai tam pačiam mieriui savo dvarą Pačajevyčius, Oršos paviete, ir dalį miesto Lukomlēs. Veikiai kun. Kaz. Vaišnoravyčius, kancleris Vilniškēs kapitulos, netik dovanojo geroką savo knygyną, bet 1662 m. atidavē Jezuitams savo murinį namą (prie vokiškosios ulyčios) su sąlyga, kad akademijoje, be retorikos ir etikos, mokintų dar politiką, beje politiškas teises. Bet tos lekcijos neveikiai, ir tai mirus jau fundatoriui (1677 m.), teprasidējo akademijoje.

Teistadarystos skyrius neilgai tepateko, o susidēdamas tiktai iš vieno profesoriaus civiliškų teisių, negalējo išduoti didelių vaisių. Po karių su Švedais, valdant Jonui Kazimierui, nēra jau pēdsako civiliškų teisių akademijoje Vilniaus, o kanoniškosios teisēs tapo įkunytos į skyrių theologijos. Baigianties-gi valdymui Augusto III, jezuitai, bijodamiesi išmētinējimų tautos, kurioje apšvieta ir mokslai pažymiai ēmē iš nupuolimo keltiesi, jog turēdami fundušus katedrai civiliškų teisių, juos savo reikalams apverčią, atnaujino katedrą civiliškų teisių ir aplink 1760 m. parsišaukē ant profesoriaus tų teisių Antaną Ostojų Zagórskį, karališkąjį sekretorių. Nelikus jezuitų, Komisija Apšvietimo teisių skyrių pridējo prie collegium morale; jis turējo tiktai dvi katedri: Romēnų teisių ir teisių gimtinēs šalies su procedura lietuviškuose teismuose. Vēliaus prie to prisidējo katedra gamtos teisių ir tautų.

Medicinos skyriaus niekuomet nebuvo, nors privilegija 11 d. sējos 1641 m. Vladislavas IV leido Vilniaus jezuitams atidaryti medicinos kursus ir profesoriai medicinos įgijo teises lygias teisēms profesorių theologijos bei philozophijos. Apšvietimo Komisija perkēlē mokyklą medicinos drauge su dovanotais rankiais karaliaus Stanislavo Augusto iš Gartino į Vilnių, paplatino ją ir įspraudē į collegium physicale, ir taip tad atsirado prie Vilniaus akademijos skyrius medicinos. Mokino čion: 1) theoriją medicinos, 2) anatomiją, 3) materia medica, 4) chirurgiją, 5) akušeriją, ir 6) iš pagelbinių mokslų — botaniką.

Šiaip Vilniaus akademijoje išguldinējo štai kokius dalykus. Theologijos skyriuje, kurs skaitēsi vyriausiu: theologiją morališką, dogmatišką, polemišką, kazuistišką, ir kanoniškas teises; istoriją bažnyčios, naują ir seną testamentą Biblijos, kalbas hebrais̆ką ir graikišką. Theologiškasai skyrius turējo savo vyresninką, "decanus". Nelikus jezuitų, Komisija Apšvietimo prikergē theologijos skyrių prie collegium morale.

Philozophijos skyriuje išguldinējo: ethiką ir politiką, phyziką, metaphyziką, logiką, philozophiją, mathematiką, retoriką, svietinę istoriją, geographiją, poēziją; kalbas — lotynišką, itališką, prancuzišką ir vokišką, o pradžioje net anglišką, tik lietuviškajai ten vietos neliko! Jau puolant zokonui, prisidējo dar mokymas astronomijos. Visus tuos dalykus išguldinējo 23 profesoriai (prie Vladislavo IV), beje skyriuje theologijos 7, philozophijos 5, teisdarystēs 4, civiliškas teises 1, kanoniškas 3, o humaniores litteras—7. Perdētinių skyriaus buvo — decanus, kurs paprastai budavo profesoriumi theologijos, iš ko matytis, jog visa akademija po jezuitų valdžia bųvo tiktai theologijos mokykla, kuriai philozophijos skyrius tik jaunuomenę prirengē. Tasai-gi skyrius buvo padalintas į mokslus grynai philozophiškus ir dailų (humaniores litterae). Mokslai dailų buvo, taip sakant, žemesne kliasa jezuitų mokyklų, beje rengē jaunuomenę klausymui kursų tikrai akademiškų. Visas philozophijos skyrius neturējo savo atskiro turto; tik politikos katedrai 1662 m. užrašē murytą namą Kazys Vaišnoravyčius, Vilniaus kanonikas. Kaip akademijoje Krokavos, taip pat ir Vilniškēje viešpatavo Aristotelis bei scholastiškoji philozophija Tomistų. Polēmika lošē didelę rolę Vilniaus akademijoje, ypačiai galop 16-to ir pradžioje 17-to šimtmečių. Pirmas jos rektorius, garsusis Petras Skarga, parkvietē čion iš Romos ant profesoriaus polēmikos Emanuēlį de Vega, portugališką jezuitą, kurs išmokē daug garsių polēmistų, o tarp jų ir Andrių Jurgevyčių, Vilniaus kanoniką,autorių daugelio polēmiškų raštų. Mokintiniai theologijos skyriaus rašē ir spausdino polemiškus veikalus. Tarp panegyrikų atsižymējo Jokubas Olševskis (+1634), tarp istorikų — Vaitiekus Vijukas Kojalavyčius

(+1677). Tarp garsesnių mokintinių buvo Mot. Kaz. Sarbievskis, kurs čion 1612 m. pastojo ant mokslo.

Nelikus jezuitų, kad Apšvietimo Komisija pertaisē akademiją, philozophijos skyrius iš dalies likosi įkunytas į collegium morale, iš dalies į collegium physicale. Senoviškos kalbos, senovybēs Graikų ir Romēnų, iškalba ir poēzija, politiška ekonomija ir philozophija prikergtos tapo prie collegium morale; o augštesnēji mathematiką, astronomija, phyzika ir naturališkoji istorija pateko į collegium physicale.

Melkijoras Giedraitis, Žemaičių vyskupas, 1606 m. dovanojo akademijai palivarką Rzesza su laisva žvejyba visuose Giedraičių ežeruose. Tas pats Giedraitis savo lēšomis užlaikē 4 vaikinus jezuitų mokyklose Vilniuje. Stan. Vilčauskis, Vilniškis kanonikas, 1609 m. Bezdanų palivarką, o 1610 m. murinį namą užrašē kolegijai su išlyga mokēti per 25 metus nuomą ant Koplyčios Dievo Kuno. Uršulē ir Maurikis, nežinomos pavardēs, pirkę 1632 m. murytą namą Parulių Vilniuje už 4750 anuometinių auksinų, atidavē akademijos kolegijai, paskirdami kas met po 140 auksinų akademiškai bažnyčiai šv. Jono. Adrijonas Virbickas, karaliaus sekretorius, 1623 m. užrašē jai Blonių dvarą. Vaitiekus Kievličius ir jo brolis Stan. Kievličius dovanojo jai 1655 ir 1662 m. savo murytą namą Vilniuje, 1652 m. Povilas Laskauskas užrašē jai Koscienevyčių dvarą. 1662 m. Kazys Vaišnoravyčius, Vilniaus kanonikas, dovanojo jai murinį namą su išlyga, kad šale profesorių ethikos ir retorikos butų prie akademijos taip-gi katedra politikos.

Seminarijai Vilniaus dijacezijos įsteigtai 1582 m. Vilniaus vyskupo Jurgio Radivilo, užrašē Danielius Kazys Šiška ypatingą fundušą užlaikymui regens'o ir socius'o prie seminarijos. Iki1652 m. seminarija buvo po valdžia jezuitų, o potam rankose svietiškų kunigų. Prašant Pociui, Žemaičių vyskupui, nuo 1613 m. buvo priimami taip-gi Žemaitijos klierikai. Dēlko jezuitai, supykę, su koliojimais atsitraukē 1652 m. nuo seminarijos, nēra man žinoma. Taipgi kita seminarija — popiežiškas aliumnatas — tapo rupesčiu Possevinio popiežiaus Gregoro XIII Vilniuje įsteigta rusiškai unijotų jaunuomenei, einančiai į kunigus,

ir pavesta priežiuron jezuitų. Po kasatai zokono, toji perējo į globą bazilijonų. Kongregacija *de propaganda fide* 1753 m. nutarē, kad ten butų 20 klierikų, beje 4 bazilijonai ir 16 šiaip unijotų. Visos liet. vaivadijos, o iš lenkiškų tik Belzo ir Chelmno žemē, turējo tiesą turēti po vieną mokintinį toj dvasiškoje mokykloje.

Vilniuje buvo nuo laikų Jono Kazimiero katedrinē mokykla, ir ji dalinosi į tris kliasas. 1522 m. kunigaikštis Jonas, Vilniaus vyskupas, įsteigē scholastiką pralotų kapituloje, nors toji priešinosi, ir jį tinkamai apdovanojo. Parkvietē ant to urēdo Jokubą Staševskį, Krokavos kanoniką, ir tas geriaus sutvarkē katedrinę mokyklą. Mokintiniai— scholares arcenses — mokējo tulą mokestį, bent turtingesniejie, 1562 m. ten rektoriavo Vaitiekus Stobnickis ir mokintojavo tulas bakalauras Mikolas. Dusyk per mēnesį mokintiniai turējo eiti į murytą kapitulos pirtį. 1603 m. tos mokyklos perdētiniu buvo Stanislavas Galązka ar Galaskē, vēliaus prisaikintas teisių praktikantas Vilniuje ir 1619 m. autorius rejestro prie Liet. Statuto, tuomet antru sykiu išleisto. Mokykla turējo privilegiją, kad be jos leidimo niekas mieste negalējo steigti kitų mokyklų. Tačiaus 1513 m. kapitula nusileido klebonui šv. Jono bažnyčios ir leido jam įsteigti prie bažnyčios mokyklą 6 vaikams tinkantiems į chorą ir 16 kitų vaikų. Nežinia, ar ant tos pačios privilegijos pasiremdamas ar ne, Vilniaus kanonikas ir archiprezbyteris šv. Jono bažnyčios, Roizius, įsteigē prie jos mokyklą teisių, kur, tur-but, pats Roizius išguldinējo bent pagrindas jurisprudencijos.

Kražiai, prie Kražentos upēs, 16-me šitmetyje buvo turtu Radivilų, o vēliaus pateko Chodkevyčiams. Jonas Karolis Chodkevyčius įsteigē čion 1614 m. bažnyčią, kollegiją ir jezuitų mokyklą, ir gerai jas apdovanojo, bijodamas, idant reformacija nepasiplatintų tarp žmonių. Berods jau 1607 m. jezuitai Kražiuose turējo savo domicilium: mat Žemaičių vyskupas, Melkijoras Giedraitis, parkvietē tuomet čion du jezuitu: Mot. Galminą ir Melkiorą Daugēlą ir patalpino juos prie parapijinēs bažnyčios. Konstitucija 1615 m. patvirtino fundaciją Chodkevyčiaus, prie kurios prisidējo ir Mikalojus Kristupas Radivilas, dovanodamas savo rumą ir pliacių.

1616 m. jezuitai čion "gerai vaikus mokyti" pradējo, anot Valančausko, po rektorysta Jono Jamielkovskio. "Nuo senų dienų lyg pat musų gadynēs Kražiuose buvo augšta ir už visas kitas geresnē, mokykla" (mat ten mokino šale gramatikos ir retorikos taip-gi philozophiją bei theologiją): "todēl Kražiai gali skaitytiesi šaltiniu, iš kurio per kelis amžius pludo apšvietimas į Žemaičius" (Valančauskas). 1616 m. kn. Bokša, jezuitų provincijolas, atsiuntē į Kražius tarp kitų kunigų du mokintoju jezuitu iš Virbaliaus. 1618 m. Jonas Karolis Chodkevyčius pastatydino Kražiuose murinę mokyklą. Jezuitai čion garsius savo vyrus į mokintojus pakēlē, k. a. Motiejų Kaz. Sarbievskį, kurs vaikus mokino poētikos ir pats eiles rašydavęs ant Mediokalnio po suberbējusiu ąžuolu, ir Kazimierą Vijuką Kojalavyčių, kurs mokē retoriką. (Labesniam išsitobulinimui, jezuitai 1622 m. Sarbievskį išsiuntē į Italiją, kurs savo laiką Romoje pašventē theologijai ir humanistikai. 1627 m., sugrįžęs į Vilnių, užēmē katedrą iškalbos ir philozophijos, potam theologijos. Buvo dekanu tų skyrių. 1632 m. apleido Vilnių, pašauktas už pamokslininką Vladislavo IV. Lošē ant cimbalų, arfos ir klavicimbalų, ir gražiai dainavo. Kad su karaliumi 1636 m. lankēsi Vilniuje, akademija įteikē jam diplioma daktaro theologijos; viešēdamas Merkinēje, rašē "Silviludia", eiles, kitiems medžiojant. Mirē 1640 m. Varšavoje. Rašē poēzijas lotyniškai ir buvo labai Europoje mylimu poētu.*)

Mokyklą jezuitai paskaidē į 5 dalis: Infima, Grammatica, Syntaxis, Poetica, Rhetorica. Kiekvienai dalei davē

*) Sarbievskį Lenkai laiko už pirmą lyrišką poētą lotynų kalboje po Horacijaus. Hallam (Introduction to the Literature, t. III, sk. V) priskiria jam tokią vietą lotynų poēzijoje, kokią įima Chiabrera itališkoje. Syrokomla yra jo rašinius guldęs į lenkišką kalbą, o kun. Kitkevyčius Bažnytines Giesmes 1848 m. (Vilniuje). Esą taip-gi perguldymai į anglišką kalbą. Apie Sarbievskį mini *H. Hallam*, (Introduction to the Literature of Europe in the XV, XVI and XVII centuries, New York 1886, vol. III, sect. VI): "Prancuzija, pastaroje dalyje 16-tojo šimtmečio, buvo tēmytinai vaisinga Lotynų poēzija: tąja didžiavosi jos mokslinčiai, o kartais valstijos vyrai. 17-me-gi šimtmetyje męs neberandame taip daug prakilnių vardų: tačiaus papratimai akademiškų įstaigų, o ypatingai seminarijų, valdomų jezuitų mēgdavo lengvumą lotyniškos versifikacijos, kuriaje girtiesi subrendusiame amžiuje nesiskaitē ēsant pedantiška ar juokinga. Prancuzai mini keletą su pagyra: *Guijon'ą; Bourbon'ą* (Borbonius), kurį nekurie lygino prie geriausiųjų pereitojo šimtmečio, ir tarp kurio poēzijų skaitosi už geriausią oda (Dirae) ant mirties Heinrikio IV; *Cerisantę* lygų, anot vienų jo garbintojų, su Sarbievskiu, o viršesnį, anot kitų, už Horacijų; ir *Petarių*, kurs, savo dyklaikį džiugindamas su graikiška ir hebrajiška, lygiai kaip ir su lotyniška versifikacija, šitoje pastaroje užsipelnē visatiną pagyrimą kritikų".

Baillet (Jugemens des Scavans) kritikuoja šituos ir keletą kitų. *Rapin*, pats rašęs geras lotyniškas poēmas, giria tris lyrikus: Kazimierą, Magdelenetą ir Cerisantę, kurių du pastaru yra Prancuzais. "Sarbieuski a de l élévation, mais sans pureté; Magdelenet est pur, mais, sans élévation. Cerisantes a joint dans ses odes l'un et l'uture; car il écrit noblement, et d'un style assez pur. Apres tout, il n'a pas tant de feu que Casimir, lequel avoit bien de l'esprit, et de cet esprit heureux qui fait les poétes. Bucanan a des odes dignes de l'antiquité mais il a de grandes inégalités par la mélange de son caractere qui n'est pas assez uni". (Réflexions sur la Poétique, p. 208).

ypatingą mokintoją. Čion buvo taip-gi konviktas neturtingai šlėktiškai jaunuomenei, įsteigtas 1634 m. Eirogalos tijuno Petro Šukštos. Tarp mokintinių 1634 m. buvo Chryzostomas Vištartas ir Gabrielius Daugėla, abudu audiatores theologiae moralis.

Kražių kollegijoje gyveno garsus jezuitai: M. K. Sarbievskis, Zygmantas Liauksminas ir Karolis Virvyčius.

1635 m. Eirogalos tijunas Petras Šukšta užrašė Kražių jezuitams dvarą Gilviečius, su žmonėmis; už tai jezuitai turėjo kasmet leisti į mokyklą 10 vaikų Šukštų šeimynos, o Šukštukų pritrukus, kad leistų tiek pat kitų bajoraičių, Žemaičiuose gimusių. Pelną iš to dvaro maskoliai užgrėbė, beje Povilas I pavedė tą pelną vaikams Smolensko mieste besigudinantiems kariauti. Ir kiti didžiunai, k. a. Przeciševskiai, Ivanavyčiai ir kiti užrašais daugino turtą Kražiškių jezuitų. "Priveizėtojai apšvietos", vyskupai Žemaičių, kasmet lankė Kražius. 1656 m. Švedai, vedami generolo De la Gardie, įsigriovė į Žemaitiją, atbruzdėjo ir į Kražius, išblaškė vaikus ir mokintojus kurių tuli išbėgo į Prusus, ir knygyną išnovijo. Du pasilikusiu kollegijoje jezuitu, Valerijonas Ščepkovkis ir Adomas Alkymavyčius, pagriebti Švedų ir supančioti, 8 mėnesius Rygoje kalėjo. Išliuosavo juos Kuršo kunigaikštis, davęs laidus. Kražiuose nebebuvo mokyklos, iki Lenkai su Švedais nesusitaikino ir kariauti nesiliovė. Mikolui ir Jonui III karaliaujant, mokintojai Kražiuose negudriai temokę. "Kaipo-gi visa pro visu tuokart reikalavo nuo mokintinių: kad kiaurai mokėtų Alvarą, bilotų jeib kaip lotyniškai, prirašytų plačius lakštus ant garbės geradėjų ir didžiunų, braižytų šiokias-tokias eiles lotyniškai. O vis tai mokėdami vaikai, nė kiek dar mokytais nebuvo. Iš tokio tai mokinimo kilo didis neapšvietimas, kurs apdengęs buvo visą Lenkų žemę, už vis Augustui II ir III karaliaujant" (Valančauskas).

Braunsbergo kollegijai vyskupas Tylickis 1600 m. amžinai dovanojo keturis ukininkus su jų laukais kaime Pettelkau; vėliaus gavo gyventojus pas Mažąjį Rutų Kalnelį. Jezuitai su laiku čion įgijo didelius lobius ir turtus. Kad 1644 m. kanonikas Mot. Montanus katedrai graikiškos kalbos užrašė 5000 lenkiškų auksinų, tai Jonas

Vaitiekus Kunigk, officiolas Frauenburge, 1708 m. paskyrē 7000 prusiškų auksinų užlaikymui katedros kanoniškų teisių.

1623 m. čion mokēsi iš Lietuvos Florionas Sapieha, Samuēlis Valavyčius, Vilimas Pliateris (iš Vidžemio), Povylas Sapieha, Stasys ir Vaitiekus Hozijus ir kiti.

Biedniems studentams čion buvo bursa, kuri turējo savo kraitį. Po valdžia kollegijos taip-gi buvo dvasiška seminarija ir popiežiškas aliumnatas.

Kad 1626 m. Gustavas Adolphas užēmē Varmiją, jezuitai pabēgo ir sugrįžo tiktai 1637 m., bet jau 1655 m. antrusyk jie buvo priversti trauktis šalin. Bet nuo sądoros Olyvoje iki kasacijai Klemenso XIV tykiai sēdēti galējo, nors daug dar nukentējo laike karių Karolio XII. 1743 m. naujai perstatydino kollegiją. Kada Varmija pateko Vokietijai, tos mokyklos iklaik pasiliko po vardu gymnasium academicum.

Jezuitų kollegija čion turējo didoką knygyną ir spaustuvę.

Iš Terbatos kollegijos, laike karių su Švedais valdant Zygmantui III, 1600 m., jezuitai turējo bēgti ir drauge su retorikos mokintiniais jie traukē į Nesviežių, palikę tiktai 7 sąnarius zokono saugojimui kollegijos. 1601 m. Karolis Suderman, paēmęs Terbatą, apiplēšē kollegiją, o jezuitus suimtus į Stokholmą nusiuntē, iš kur 1605 m. tiktai 3 gyvi besugrįžo, mainais paleisti už Karolį (sunų Karolio Sudermano), suimtą Lenkų, įimant Valmierą 1602 m. Chodkevyčius, po mušiui pas Kirchholmą paēmęs Vidžemį, vēl sugrąžino jezuitus į Terbatą, kur jiems teko lobiai, konfiskuoti nuo šalies vyliugių. Bet jau 1606 m. jezuitai vēl turējo bēgti nuo Švedų, ir daugiaus nebegrįžo.

Pirmu rektoriumi Terbatoje buvo Theodorikis Hausesē. Į 24 metus vēliaus Švedai įsteigē čionykštēje po jezuitų kollegijoje protestonišką akademiją.

Duenaburge jezuitai turējo apie 1630 m. kollegiją su lobiais Aulija ir Užvalda. Kas ten jezuitus užveisē, nežinia. Tur-but ten buvo ir jų mokykla.

Nelikus jezuitų, kollegija prigulėjo prie kollegijų Baltarusių provincijos, kurias carienė Katarina užlaikė.

Drogičine, Pagirių vaivadijoje, jezuitai 1660 m. (ar gal jau 1653 m.) įgijo savo zokonui parapiją, ant to pritariant anuometiniam klebonui Pov. Petrikauskui, Varnijos vyskupui Step. Vydžgai ir Lucko vyskupui Mikolui Pražmovskiui. Veikiai ten tapo įtaisyta jų mokykla. Konstitucija 1661 m. patvirtino fundacijas jezuitų netiktai Plocke, Międzyrzečėj ir Bydgoščoj, bet ir Drogičine. 1661 m. Plocko kanonikas Svinolęckis buvo fundatoriumi kollegijos, kurią išmurino rektorius jezuitų Drogičine Kučynskis. Ten buvo augštesnėji jezuitų mokykla, beje mokė theologiją ir philozophiją.

Apšvietimo Komisija atidavė jų kollegiją ir bažnyčią pijarams, kurie čion laikė žemesnę mokyklą, o 15 konviktorių jie ėmė iš Komisijos yždo po 4200 auksinų metams.

Į *Pašiaušę* jezuitai, atvykę pradžioje 17-to šimtmečio, įgijo tėviškes per fundacijas Stasio Beinarto, yždininko d. k. Lietuvos, kurias Varšavos seimas 1619 m. jiems valdyti leido. Čion jie įsteigė mokyklą tokią kaip Kražiuose, nes mokė nuo beabos lyg theologijos.

Į *Torunių* ketino jezuitus parkviesti 1593 m. Kelmės vyskupas Petras Stemberg Kostka; bet tiktai jo įpėdinis vyskupas Petras Tylickis teatgavo jiems bažnyčią šv. Jono nuo liuteronų, kur jezuitai pamokslininkavo neatsižiurėdami į protestą magistrato. 1606 m. V. Gembickis gavo nuo Zygmanto III privilegiją atgauti ten mokyklą ir jezuitai ėmė jaunuomenę traukti pas save mokymuisi. Magistratas protestavo, o liuteriškiai žmonės, užpuolę ant mokyklos, išvaikė jaunuomenę ir sumušė jezuitus. Tiktai milicija aptildė maištininkus, tulus iš jų suimdama. Jezuitai nepaliovė toliaus mokinę jaunuomenę. Torunėnai sutarė išvaryti jezuitus iš miesto. Bet jezuitai nuo Zygmanto III išsiprašė salvum conductum ir veikiai sugrįžo atgal, nors mokyklos neatidarė iki 1611 m. Dabar prasidėjo karė už gyvastį tarp miesto ir jezuitų, ir pasibaigė 1725 m. katastropha Toruniaus miestui. Gyventojai nepriiminėjo ant gaspados jezuitų mokintinių. Jezuitai 1614

m. bandē per šv. Morkų su processija vaikščioti po miestą, bet čion jie susilaukē nemalonumų nuo miesčionių, kilo net muštynē, ir procesija turējo grįžti atgal į bažnyčią. Nors toks darbas yra nepagirtinas, bet ir jezuitai "tame pat laike Vilniuje ir kituose miestuose draudē protestonams lydēti su giesmēms lavonus savo bendratikių į vietą amžino atilsiơ! Juk teisēs ir laisvēs turi buti visiems tos pačios ir lygios! Bēda tautoms, kur persekiojimai kokios nebuk rųšies žmonių priima pavyzdį teisių!" (Lukoševyčius). Jezuitų galybē čion kassyk augo. Bet kilus Švedų karei, Karolis Gustavas įēmē Torunių 1655 m. Jo generolas Marderfeld išvijo jezuitus iš miesto ir bažnyčią šv. Jono pavedē baltiemsiems katalikų kunigams. Pasibaigus karei, jezuitai sugrįžo į savo kollegiją ir gundē savo mokinius prieš protestonus. Mokiniai nesykį kēlē jeibį mieste ir 1724 m. tapo kraujas pralietas. Katalikų teismas už tai patraukē atsakyman Toruniaus galvą, protestoną Roeslerį ir kitus kiltesnius miesčionius. Nuteisē Roesleriui galvą nukirsdinti, kitus sukapoti ir tt., o jezuitus išteisino!!!

Mokykla čion buvo augštesnēji. Apšvietimo Komisija čion įrengē žemesnę mokyklą su 3 kliasomis. 1624 m. vyskupas Jonas Kučborskis įsteigē konviktą 12 neturtingų vaikinų, tačiaus jezuitai konvikto neatidarē. Kur dingo biblioteka jezuitų po kasacijai zokono, nežinia.

Baroje, Mogylevo pav., kollegija jezuitų tapo įsteigta Stasio Žolkievskio, didžio Lenkijos hetmano. Seniunai ir šlēktos vēliaus didino turtus kollegijos.

Apšvietos Komisija mokyklą ir rankius pavedē valdžion kn. bazilijonų; o ertą namą, kur jezuitai laikē savo mokyklą, žydams perdavē kunigaikštis Adomas Poninskis, sąnarys Išdalytinēs Komisijos. Nors čion daug budavo mokintinių, vienok bazilijonai nerupestingai vedē reikalus mokyklos.

Bobruiske, Minsko vaivadijoje, rezidenciją jezuitų įsteigē Petras Tryzna, Riežicos (Rēzeknēs) starasta, o apdovanojo ją Vladislavas IV ir jo pati Liudvika Marija. Atidaryta ji tapo 1627 m. Pirmu perdētiniu tos rezidencijos buvo Andrius Bobolia. 1651 m. tapo suardyta lai-

kuose karių prie Jono Kazimiero, o jezuitai bēgo į užrubežį iš Lietuvos. Vēliaus atstatyta, išsilaikē iki kasacijai zokono.

Komisija Apšvietimo mokyklą ir rezidenciją Bobruiske pavedē valdžion Vilniškių akademikų, įrengusi čion žemesnęją mokyklą.

Liet. Brasčiuose jezuitai iš pradžių turējo rezidenciją, vēliaus kollegiją, kurios įsteigtoju buvo Leonas Sapieha. Bet turtai pradžioje buvo menki, taip kad jezuitai iš ten bēgti ketino, tik Lucko vyskupai juos sulaikē. Bet per dosnumą Sapiehų, St. Ušynskio, Eustacho Tiškevyčiaus jie veikiai iš bēdų išsikrapštē. Jezuitai čion laikē augštesnęją mokyklą, kur mokē theologiją ir philozophiją. Ir Apšvietimo Komisija paskyrē čion buti aprubinei akademiškai mokyklai.

Šotlande, palei Gedaną, jezuitų kollegija įgijo turtus nuo V. Gębickio, vēliaus Gniezno archivyskupo, taip-gi nuo Baranovskio, mirusio 1624 m. Gniezno archivyskupo. Felicijonas Šaniavskis, miręs vyskupu Krokavos 1732 m. įstatē katedrą theologijos. Pamurino-gi koplytēlę Povilas Voluckis, Vloclavo vyskupas, miręs 1622 m. Tarp kitų geradarių, randame Kasparą Geschavą, Olyvos abatą; Feliksą Koss, Pelplino abatą. Jonas Bąkovskis davē jezuitams bažnyčiai 5000 auksinų. Kollegija jezuitų čion laikē augštesnęją mokyklą; tarp kitų čion mokēsi garsus Juozapas Vybickis, senatorius vaivada.

Gartine jau karalius Stepas Batoris ketino įsteigti kollegiją jezuitams (1584 m.) ir užrašē 10000 auksinų ir Dyrališkių dvarą. Smolensko vyskupas Pr. Isaikovskis pavedē tai kollegijai dvarą Svysločių, Gartino vaivadijoje, ir iš plytų pastatē bažnyčią apie 1633 m. Padaugino čion jezuitų turtus Kristupas Chaleckis, Jonas Lesiovskis, Stasys Kossobuckis ir kiti. Tai buvo viena iš turtingiausiųjų kollegijų Lietuvoje. Tarp kitų geradarių paminēsime čion Jeronimą Gintautą Dzievaltovskį, Snarskį (1706 m.), Kazį Povilą Joną Sapiehą, Vilniškį vaivadą, lietuvišką hetmaną.

Jau 1641 m. jezuitai čion turējo savo mokyklą, tik nežinia, kokia ji buvo, augštesnēji ar žemesnēji.

Komisija Apšvietimo Gartine įsteigē aprubinę mokyklą ir pavedē ją užžiurai akademijos, kuriai pateko taip-gi turtingas knygynas po jezuitų.

Graudenēje (Grudziądze) kollegiją įsteigē Jonas Dzialynskis, Kelmēs vaivada, miręs 1648 m. Kada čion tapo mokykla atidaryta, nežinia. Dzialynskių šeimyna tą kollegiją labai gausiais turtais apveizējo, taip-gi Marijona Volff, pati Jono Kossos, Kelmēs vaivados, mirusi 1720 m.

Kaune domicilium jezuitų jau buvo 1629 m. Ar Kojalavyčiai (Vaitiekus, Kazys ir Petras Vijukas) čion įrengē kollegiją ar rezidenciją, nežinia; vienok dar 1673 m. čionykštē kolegija buvo rezidencija. Konstitucija 1673 m. patvirtino visokias jai donacijas, padarytas Andriaus Skorupskio, Kauno maršalko, Rafolo Skorupskio, Petro Siurtos (Jaugēlių palivarkas), Eirogališkio tijuno (žemiško teisdario Žemaitijos), Martino Piadzynskio, Kauno patyvunio (palivarkas Ciera, Ašmenēs paviete, kaimas Kaunakiemis, valakas žemēs kaime Vervazų). 1701 m. kn. Jonas Liaudanskis dovanojo akmeninį namą Vilniuje, prigulējusį pirma Bielevyčiams ar Gotmantams.

Kaune jezuitai laikē augštesnęją mokyklą, kur mokino be gramatikos, poētikos ir retorikos taip-gi philozophiją ir theologiją. Toje kollegijoje mirē garsus jezuitas Danielius Lęčyckis.

Apšvietimo Komisija triobesiuose jezuitų įrengē žemesnęją mokyklą ir pavedē ją valdžion akademikų.

Malborge (Marienburge) rezidencija jezuitų įsteigta tapo, kada Kelmēs vyskupas Jonas Kučborskis (+1624 m.) ir Martynas Vayer'is, Malborgo klebonas ir officiolas, jezuitus įvesdino į Malborgą. Čion legatais greitai pralobę, jie patys jau nusipirko žemēs už 30000 anuometinių auksinų. Ir vēliaus Povilas Kuklinskis užrašē 25000 auksinų, Jonas Tesmeris 8000 auksinų, o Stasys Balinskis didoką knygyną. Jezuitai čion laikē žemesnęją mokyklą; laike karių su Švedais prie Jono Kazimiero, apleidę Malborgą,

tik po sądoros Olyvoje tesugrįžo. Toji rezidencija buvo po valdžia Gedaniškēs kollegijos.

Merkinēje (Merečiuj) jezuitų rezidencija tapo 1676 m. apdovanota Mikolo Kazio Pociaus, Vilniškio vaivados, didžio hetmano d. k. Lietuvos, dvaru Holovače, pirktu nuo Stasio Rukevyčiaus. Nelikus zokono, Apšvietimo Komisija triobesius pavedē Domininkonams ir įsteigē žemesnęją mokyklą po valdžia tų zokonininkų.

Jau 1657 m. Smolensko vyskupas Jeronimas Sanguška, matydamas daugelį in religione dissidentium Minsko mieste besirandant, ēmē steigti rezidenciją jezuitų *Minske* su žemesne mokykla, o 1683 m. Marcijonas iš Kozielsko Oginskis, Trakų vaivada, su pačia Marcybella Ona Glēbavyčiutē (davē Upieravyčių dvarą), ir 1682 m. Ciprijonas Povilas Brzostovskis, Trakų kaštelionas, su pačia Rachele Barbora Duniniutē, savo dovanomis prisidējo prie pakylējimo rezidencijos į eilę kollegijų su augštesne mokykla. Apšvietimo Komisija įsteigē Minske žemesnęją mokyklą, pavedē ją valdžion akademikų ir atidavē likučius knygyno po jezuitų.

Mogyleve 1678 m. konstitucija leidžia prie parapijinēs bažnyčios jezuitams, apdovanotiems lobiais kn. Zdanavyčiaus, Smolensko kanoniko, daryti exercitium conversionis dušių, schizma užsikrētusių. Nelikus zokono, rezidencija Mogylevo, tuomet jau kollegija, prigulējo prie Baltarusijos provincijos.

Mikalojus Kristupas Radivilas (Siratēlē), Trakų kaštelionas, dalybomis įgijęs *Nesviežių*, apsirinko čion savo sēdenę, pastatydino pylį, suteikē miesteliui Magdeburgo teises, parkvietē ten jezuitus 1584 m. (Vaitiekų Mroskovskį ir Kristupą Ostrovskį) ir nuo 1586-93 m. pastatydino jiems kollegiją. Šale kollegijos jezuitai čion turējo namą trečios probacijos, arba novicijatą, įsteigtą Jeronimo Tobijaus Grochovskio, 1688 m., ir jo pačios Elzēs Aleksandros iš Ščavinskų. Radivilas pastatydino 1593 m. ir bažnyčią korintiškame stiliuje, pavidale kryžiaus su kupula. O 1589 m. Radivilas dovanojo jezuitams kaimus Tuchovice, Sviecice, Novosiolki, Rozdzialovice, Zalepiene, Zaluže,

Užonka, Rodava. 1648 m., laikuose maišto Chmielnickio, dalis jezuitų pasislēpē pilyje Radivilo, kiti-gi išsibiaškē. 1655 m. maskoliai, jēmę Nesviežių, iškirto žmones susimetusius jezuitų bažnyčion. Triobesiai jezuitų supustējo, keletas jų pjuvenēje tapo nugaišinti.

Dar 16-me šimtmetyje jezuitai čion atidarē žemesnę mokyklą, o 1650 m. toji permainyta tapo į augštesnęją. Geradariais čionykščių jezuitų buvo be Radivilo, Andrius Skorulskis, Kauno maršalkas (+1635 m.), kurs įsteigē konviktą neturtingiems mokintiniams, ir Katrē iš Sobieskių Radivilienē (+1691 m.), kuri užrašē daug aukso ir sidabro ir 10000 auksinų kollegijai.

Apšvietimo Komisija įsteigē čion žemesnęją mokyklą po valdžia akademikų. Mokyklai pavedē taip-gi jezuitų biblioteką, tulus prietaisus mathematikai ir phyzikai ir tt., o spaustuvę, įrengtą valdant Augustui III kollegijos rektoriaus Martino Brzozovskio, ir aptieką pardavē.

Į *Sieverių Novgorodą* parkvietē jezuitus kn. Martinas Gradovskis pradžioje 17-to šimtmečio, o 1637 m. Alek. Piasečynskis įsteigē jiems rezidenciją. Potam apdovanojo Mikolas Kaributis Vyšnevieckis, o Leonas Kazys Sapieha, pakancleris d. k. Lietuvos, pastatē bažnyčią. Anteinant maskoliams, turtai likosi išvežti į Lomžą, ir 1654 m. Grigas Rafalavyčius, rezidencijos perdētinis, su vienu kunigu tapo maskolių nuzurdoti. Po karių su Maskva rezidencija tapo į kollegiją pakelta. Tą kollegiją apdovanojo Mikolas Potockis, pastalininkas d. k. Lietuvos.

Beveik iki galui 17-tojo šimtmečio čion jie laikē žemesnęją mokyklą, o pradžioje 18-tojo atidarē augštesnęją, ir katedrą theologijos įsteigē Jonas Bakanauskas, vēliavininkas Siev. Novgorodo.

Apšvietimo Komisija įsteigē aprubinę mokyklą po valdžia akademikų, pavesdama jiems biblioteką ir kollegiją po jezuitų.

Priežastimi įsteigimo kollegijos jezuitų *Oršoje* buvo Leonas Sapieha, Vilniškis vaivada, su savo dosnumu. Taip-gi Zygmantas III čion suteikē jezuitams daug dovanų. Čion buvo augštesnēji mokykla. Nelikus zokono ir po pirmam padalinimui Lenkijos ir Lietuvos, kollegija

Oršoje buvo viena iš sēdenių jezuitų Baltarusiškosios provincijos, po valdžia Maskolijos, kur jie laikē mokyklą iki gadynei caro Aleksandro.

Kollegiją jezuitų *Ostroge* įsteigē 1624 m. Ona Aloiza Chodkevyčienē, žmona Jono Karolio Chodkevyčiaus, ir patiekē konviktą neturtingos šlēktos jaunuomenei. Buvo čion augštesnēji mokykla. Prie tos kollegijos prigulējo rezidencijos Kremience, Ovručiuje, Vinnicoje ir keletas missijų. Turējo keletą dvarų ir aptieką.

Apšvietimo Komisija įsteigē čion žemesnęją mokyklą po vada kn. bazilijonų, jiems teko taip-gi menkas knygynas po jezuitų.

Apie 1680 m. rezidencija jezuitų iš Ksavieravo tapo perkelta į *Ovručių* ir įsteigta žemesnēji mokykla.

Apšvietimo Komisija įsteigē čion žemesnęją mokyklą po valdžia akademikų, o ne bazilijonų. Buvo ten mažas knygynas, rankius prietaisų mathematikai ir phyzikai.

Pinske jau Mikalojus Jelskis, Pinsko voiskis, 1631 m. rengēsi įsteigti kollegiją jezuitams, bet mirē beketindamas. Tatai savo turtu padarē 1635 m. Albrektas Stasys Radivilas, liet. kancleris (+1656 m.). Bažnyčia tapo jiems pastatyta apie 1647 ir padabinta tapo rektoriaus Andriejaus Valavyčiaus. 1651 m. A. S. Radivilas pastatydino kollegiją. Jezuitai daug pralaimējo laikuose karių su Švedais, Chmielnickiu ir Maskoliais.

Žemesnēji mokykla įkurta 1633 m., o vēliaus augštesnēji, kur katedrą theologijos patiekē Mikolas Servazas Višniovieckis, Vilniškis vaivada. Čion laikuose Augusto III mokino taip-gi graikišką kalbą, ko kitose mokyklose jezuitai nedarē.

Apšvietimo Komisija įsteigē žemesnęją mokyklą, po vada akademikų, kuriai ir knygynas teko. 1784 m. Stanislavas Augustas aplankē tą mokyklą, važiuodamas į seimą Gartinan.

Kollegiją *Polocko* dosniai apteikē Stepas Batoris 1580 m. Jezuitus įvesdino vardan provincijalo Sunnerio gar-

sus Petras Skarga. Toje jezuitų kolionijoje gyveno St. Lencicius, Jonas Aland ir Vaitiekus Hincius. Bet Baltarusijos šlēkta 1587 m. seime reikalavo išvijimo jezuitų; jų ypatingu nedraugu buvo Mikalojus Mantvydas Dorogostaiskis, Polocko vaivada, kalvyniškis, miręs 1597 m. Jezuitus apgyniavo seniunas P. Žukas. Tačiaus jau rezidencija jų tapo iškelta į kollegiją 1585 m., ir karēse su Maskva laikuose Jono Kazimiero jie turējo bēgti iš Polocko; o kada po karēs sugrįžo, rado savo kollegiją ir bažnyčią griuvēsiuose, tačiaus viską atsistatē ant pliaciaus, prigulējusio kalvyniškių synodui. 1581 m. jie atidarē mokyklą, bet vos tik 5 teturējo mokintinius, taip mat šlēkta jų nukentē.

Po išdalinimo Lenkijos ir Lietuvos, Polocko kollegija prigulējo prie Baltarusiškųjų jezuitų, palaikomų Katarinos.

Užēmęs *Smolenską* karalaitis Vladislavas, sunus Zygmanto III, čion įkurē jezuitus ir turtais apdovanojo 1618 m. Veikiai čion jezuitai atidarē mokyklą, prie kurios įsteigē kursą neturtingai jaunuomenei kn. Adomas Lempickis aplink 1647 m. Kada valdant Jonui Kazimierui caras Aleksis Michailovyčius užēmē Smolenską, tai jezuitai, ištrukę galva, jau niekados nesugrįžo į tą miestą.

Į *Vytebską* jezuitus parkvietē 1640 m. Korvin Gąsievskis, Smolensko vaivada, ir apdovanojo. Valdant Auguistui II ir III, Marcijonas Oginskis, Vytebsko vaivada, pastatē jezuitams bažnyčią ir koplyčią šv. Juozapo. Čion jie laikē augštesnęją mokyklą. Valdant Augustui III, jezuitas Ign. Luskina, vēliaus redaktorius "Gazetos Voršavskos", įsteigē šlēktišką konviktą ir mokino ten mathematiką lenkiškoje kalboje; tarpe jo mokintinių buvo poētas Pr. Kniažnin.

Nelikus zokono ir po padalinimo Lenkijos bei Lietuvos, Vytebsko kollegija pateko po Maskolija ir ilgiaus išsilaikē.

---

f) PIJARAI. *Kelmėje* (Chelmne) kollegija pijarų tapo įsteigta 1667 m. Parkvietė juos čion kn. Mikalojus Svirskis. Čion jie ilgai neįrengė mokyklos dėl painės akademijos Zamoiskio ir artimųjų jezuitų kollegijų. Tiktai valdant Augustui III, jie čion turėjo mokyklą, kur mokino net philozophiją.

Apšvietimo Komisija iš pijarų mokyklos padarė žemesnęją, kurioj daug budavo mokintinių; 1784 m. buvo jų 160.

Dambrovicoje, Lucko dijacezijoje, patiekė pijarų kollegiją Dolskis, liet. maršalkas, prikalbintas savo nuodėmklausio pijaro Ign. Kryškevyčiaus, 1695 m. Kollegiją ir bažnyčią pamurydino 1740 m. Kazys Pnievskis, rektorius tuomet tos kollegijos. Kollegija laikė netik visumenišką mokyklą, bet ir augštesnes studijas jauniems zokonininkams savo zokono, kurius šale mathematikos ir philozophijos mokino kalbas vokišką ir prancuzišką.

Apšvietimo Komisija įsteigė žemesnęją mokyklą po valdžia kn. pijarų.

Į *Liubiešavą* arba *Naują Dolską,* Liet. Brasčių vaivadijoje, Lucko dijacezijoje, 1693 m. parkvietė pijarus Jonas Karolis Dolskis, maršalkas d. k. Lietuvos, pastatė medinę bažnyčią ir užrašė 45000 lenkiškų auksinų. Mikolas Servazas Kaributis Višniovieckis su pačia Katre iš Dolskių, Vilkaviškio starasta, 1699 m. užrašė 1500 lenkiškų auksinų ir dvarus Pnievo ir Volka, Pinsko pav., ir palivarką Zieleznicą užlaikymui ir mokymui 12 neturtingų, ypačiai našlaičių. Pijarai atidarė mokyklą. 1763 m. Ign. Sviatopelkas kunigaikštis Četvertynskis užrašė 50000 lenkiškų auksinų. 1783 m Liudvikas Kurzenievskis, pataurunis Pinsko pav., užrašė 30000 lenkiškų auksinų mokymui 5 neturtingų vaikinų ir 1000 prižiurėjimui 7 elgėtų. Tiek pinigų įgiję, pijarai čion laikė ir savo novicijatą. Apšvietimo Komisija pavertė pijarų mokyklą į žemesnęją.

---

g) *Karmelitai.* Juozas Karsokas, Mstislavo vaivada, įsteigė 1641 m. kn. karmelitus *Glębokoje,* Polocko vaivadijoje, su išlyga laikyti mokyklą neturtingiems mokinti-

niams. Ar jie patys mokyklą laikē, ar tik tam tikrą skaitlių jaunuomenēs, užlaikydavo mokyklose jezuitų, nēra žinoma.

---

h) *Bazilijonai.* Bazilijonų zokonas tapo įsteigtas, valdant didžiam kniaziui Iziaslavui, urvuose palei Kyjevą monachų Antano ir Theodozijaus; artymais kalno veikiai tapo įkurta bažnyčia, vadinama Lavra, kuri ir po šiai dienai žinoma yra kaipo "Kijevo—pečēriškē lavra". Čion gyveno taip-gi garsusis Rusų metrašējas Nestor'as (+1113). Toji lavra buvo platintoja apšvietimo Rusijoje. *Berezvietčiuje,* miestelyje Polocko vaivadijos, įsteigē bazilijonams kliošturių ir apdovanojo jį Juozas Karsokas, Mstislavo vaivada, o 1647 m. konstitucija patvirtino tą įsteigimą. Nors jie buvo turtingi, bet mokyklos nelaikē iki gadynei Apšvietimo Komisijos, kuri prikalbino juos atidaryti žemesnę mokyklą su 3 kliasomis.

Borunų miestelyje, Vilniaus vaivad., Ašmenēs pav., buvo kliošturius bazilijonų, kur, valdant Stanislavui Augustui, jie laikē visumenišką mokyklą, turbut žemesnę.

Vilniuje prie disunitų kliošturiaus šv. Dvasēs buvo mokykla 17-me šimtmetyje, ir prie jos profesoriavo Rhetelius 1626 m. Pisanskis tą mokyklą vadina: gymnasium Ruthenicum.

Bazilijonų kliošturius Vilniuje prigulējo prie turtingiausiųjų Lietuvoje. Apdovanojo jį tarp kitų Leonas Sapieha, d. liet. kancleris (1626 m.). Berods bazilijonai čion niekados neužlaikē augštesnēs svietiškos mokyklos, bet jų kliošturiuje buvo — studium theologiae speculativae. Čion 1755 m. buvo praepositus studii Theodoras Jackovskis; pirmu lektoriumi Ambraziejus Onuškevyčius; antru lektoriumi Juozas Narobskis; korrepetitoriumi Dionyzas Poškevyčius. Nuo 1750 m. jie laikē konviktą 4 mokintiniams, einantiems į jezuitų mokyklas, įsteigtą Gabrieliaus Domininko grovo Šankovskio Savanievskio, voiskio d. k. Lietuvos.

Į *Żyrovicus*, vietą garsią stebuklingu abrozu Marijos Mergės Lietuvoje, Slanimo pav., įvesdino bazilijonus 1613 m. Jonas Mieleška, Smolensko kaštelionas, pastatydinęs jiems kliošorių ir cerkvę ir gausiai apdovanojęs. Dovanas padaugino Leonas Sapieha, d. liet. kancleris, pliaciais, namais ir kaimais ir brangiais aparatais cerkvei (Visatinai tas Leonas Sapieha labai daug darė gero visumeniškam švietimui jaunuomenės. Tarp kitų jis įsteigė ir apdovanojo parapijines mokyklas Čerėjoje, Toločyne, Drujoje ir Ikaznėje). Konstitucija 1667 m. dovanojo sodžių Bula su aplinke. Tasai turtingas kliošorius užlaikė augštesnę mokyklą; nežinau, kada ją atidarė, bet ji buvo laikuose Augusto III. 1755 m. mokytojais buvo: prefektas mokyklos ir pirmas lektorius kn. Maksimilijonas Narolskis; antru mokytoju kn. Tamas Pileckis; korrepetitoriumi Nikiforas Luckevyčius. Čion mokinosi laikuose Augusto III mokintasai vladyka Vaitiekus Bulhak, kurs tarp kitų veikalų išleido savo lėšomis bibliją Rusinų kalboje Suprasliuje, 1743 m.

Apšvietimo Komisija užlaikydama mokyklą bazilijonų, pavertė ją į žemesnęją su 3 kliasomis.

Kiti bazilijonų kliošoriai, be čion išskaitytųjų, neužsiminėjo mokyklomis. Laikuose Augusto III aspirantams į savo zokoną bazilijonai turėjo theologijos studijas šituose kliošoriuose: Vilniuje ir kitur; studijas-gi philozophijos: Polocke, Żyravicuose, Vytebske, Lucke, Żydyčyne, Chelmne. Abatystes tame pat laike bazilijonai turėjo Lietuvoje šitas: Mstislavo vaivadijoje — abatystė šv. Onufro; Minske, Gartine, Dorogobuże, Ovručiuje.

---

i) KALVYNIŠKIŲ augštesnėji mokykla *Vilniuje* 1595 m. susidėjo iš 5 kliasų ir turėjo 5 mokintojus, tarp kurių buvo vienas "polak". Valdant Zygmantui III, kalvyniškiai rupinosi tą mokyklą pakylėti į eilę akademijos, pasisamdė profesorius iš Vokietijos, bet įsikišus katalikų kunigams, uždraudė tai jiems Zygmantas III. Mokykla likosi ant senobinio laipsnio ir su sena organizacija. 1611 m. mokyklos triobėsius sudegino jezuitų mokintiniai, draugėje su katalikiška liaudimi. Jiems leido naujai atstatyti; 1613

m. Vilniaus synode kalvyniškiai Lietuvos nutarē mokēti po 1 anuometinį auksiną nuo kiekvieno valako žemēs kalvyniškų bajorų. Iš tų sądēlių ir iš paglobos nuo Radivilų Biržiškių ir nuo kitų galingų namų Lietuvos ir Lenkijos, netik atstatē mokyklos triobēsius, bet įsteigē ir tulą bursą, pensijonatą, 1614 m. Vilniaus synode, paskirdami tam didelį namą, kuriame ekonomas (galva pensijonato) su mokintojais ir mokintiniais turējo gyvenimą ir kurą už dyką. Gaspados dalykuose mokintiniai buvo padalinti į 3 dalis: 1-ma dalis mokējo už valgį 60 anuometinių auksinų ir gaudavo pietums 4 valgius; 2-ra dalis gaudavo 3 valgius ir mokējo 50 auksinų; 3-oje dalyje buvo beturčiai studentai ir mokējo 30 auksinų. Alaus gaudavo visos trįs kliasos tiek, kiek galējo suvartoti. — Ištarmē seimo 1640 m. panaikino kalvyniškių mokyklą Vilniuje ant visados....

Taip-gi *Slucke* Lietuvos kalvyniškiai turējo savo augštesnęją mokyklą, įsteigtą ir apdovanotą Kristupo Radivilo apie 1626 m. Moksluose ji stovējo lygiomis su Kēdainiške mokykla. Po karių, valdant Jonui Kazimierui ir Augustui II, smarkiai nupuolē. Valdant Augustui II buvo prie jos 4 mokintojai ir tur-but dalinosi į 4 kliasas.

Kēdainiuose kalvyniškiai buvo katalikų bažnyčią pasisavinę pabaigoje 16-to šimtmečio, bet kn. Mat. Kobylinskiui apskundus juos į teismą Vilniuje, 1627 m. jie turējo sugrąžinti bažnyčią katalikams. Kēdainių mokyklą įsteigē 1625 m. Kristupas kunigaištis Radivilas, Vilniaus vaivada, Lietuvos vyriausias hetmanas, savais pinigais. Bet per 4 metus nebuvo dar mokintojų. 12 d. liepos 1629 m. kalvyniškių bažnyčios perdētiniai parašē įstatymus mokintiniams ir mokintojams. Mokykla susidējo iš 4 dalių: 4-oje liepē mokinti vaikus skaityti ir rašyti; 3-oje — lotynišką gramatiką, katekizmą lenkiškoje kalboje ir aritmetiką; 2-oje — lotynišką gramatiką, kalbēti lotyniškai, katekizmą, išguldymą šv. rašto ir aritmetiką; 1-oje — dar lotynišką gramatiką, retoriką, logiką, istoriją, aritmetiką, graikiškąjį liežuvį ir platųjį katekizmą. Mokintojais buvo Pridrikis Starkus iš Gedanos, Šidlauskas, Petersonas ir

Nikolai; pradžioje tik keletas mokintinių tebuvo, paskiausgi į 60.

1637 m. mokintojai, algos negaudami, išvažiavo iš Kēdainių. Jų vietą paēmē kalvyniškių kunigai: Matysevyčius, Ostrovskis ir Jokubas, taip-gi nekunigai Enrikis Martini, Jurgis Żarnovita ir Mikolas Funkcius. Tie, du kartu per metą, kēlē vaikus į augštesnes kliasas, ant šv. Mikolo ir per velykas. Perdētiniui Matysevyčiui ne visiems įtinkant, 1642 m. vyresnybē į jo vietą pakēlē sugrįžusį Starkų. Mokykla Kēdainiuose pražydo puolus Vilniaus mokyklai 1640 m., kada pažymią dalį mantos tos mokyklos pernešē ant šitosios. "Buvo joje po 6, o net ir po 9 mokintojus; po karių su Švedais, kazokais ir maskoliais, valdant Jonui Kazimierui ir Augustui III, tiktai po 3" (Lukoševyčius). 1646 m. vyresnybē liepē Adomui Freitagui, mokinti vaikus bukliai kariauti, Ringių padarē mokintoju ētikos, o Rudzkį slaviškojo liežuvio.

Kunigaikštis Radivilas 1649 m. leido mokyklai vadintiesi šviesia gymnazija, liepē, kad keli vaikai lavintųsi pastoriais buti; juos mokinti įsakē Kēdainių klebonui Prokulbinskiui. Kn. Šidlauskas pradējo mokinti theologiją ir philozophiją. Įvairųs geri žmonēs gan pinigų mokyklai dovanojo. 1651 m. synodas Vilniuje apskelbē tulus naujus įstatymus, liepē mokintojams mokintinius dusyk per metus ekzaminuoti. Atējus karei lenkų su maskoliais ir švedais, mokintiniai spruko iš Kēdainių. Radivilas liovēsi šelpęs mokyklą ir 1654 m. toji tapo uždaryta. 1660 m. vargamistra Orvydavyčius su kokiu Laknickiu, surinkusiu keletą vaikų, vēl pradējo mokinti. Kad 1661 m. Radivilas vēl žadējo algas mokēti mokintojams, synodas perdalino mokyklą į 3 atskyrimus, pavedē perdētinystą Samuēliui Cirui, o mokintojais paskyrē Minvydą su Dominskiu. Kada tēvai ēmē skųstiesi, kad vaikai nieko neišmokstą, synodas liepē vaikams kas mēnesis raštavodintiesi. Vēliaus perdētiniu buvo vokietis Hassius; prie jo buvę į 63 mokintinių. To nebtekus, perdētiniais po kits kito ēsą buvę: Alek. Nikolai, Mot. Krasnovickis ir Kristupas Taubmanas, gaudami algos kasmet po 500 auksinų. Mokintojai gi gaudavo 200 auksinų metinēs algos.

1675 m. kunigaikštis Kristupas Radivilas apsiēmē

4 vaikus, gimusius Lietuvoje, leisti į mokslus vokiečių žemėje, idant jie, sugrįžę į Kėdainius, butų kalvyniškių kunigais. Oborskienė 1682 m. užrašė 2000 auksinų, kad vienas vaikinas Kėdainiuose lavintųsi kunigystėj.

Taubmano nelikus, mokintojai labai tankiai mainėsi; užtai synodas pagaliaus įsakė, kad kiekvienas mokintojas iš eilės 3 metus mokintų. — Radivilui pasiliovus vaikelius leisti į Vokietiją, kalvyniškiai su liuteronais atrašė pas Kėdainių vyresnybę, kad 4 vaikus atsiųstų į Augsburgą, 3 į Marburgą, 4 į Heidelbergą, 2 į Frankfurtą ir 2 į Berlyną. Visus tuos vaikelius pasiėmė patys maitinti ir mokinti. Nevien išsiuntė tą skaitlių synodas, bet Liudvika Karolina Radiviliutė savo lėšomis keletą vaikų išsiuntė į Karaliaučių, nors superintendentas Dan. Mikolajevskis jos meldė duoti lėšas 12 vaikelių, kad Kėdainiuose gudintųsi kunigais buti (apie 10000 auksinų).

Kalvyniškių augštesnėsės mokyklos Vilniuje, Kėdainiuose ir Slucke vadinosi provincijinėmis, ir jose mokino religijos, kalbas lotynišką ir graikišką, retoriką, poētiką, mathematiką, istoriją, teisdarystą.

Žemesnėsėse kalvyniškių mokyklose Lietuvoje mokino skaityti, rašyti lenkiškai, lietuviškai, Baltarusijoje — rusiškai, kur-ne-kur truputį lotyniškai, skaitliavimų, katekizmo ir religijos. Po karių su švedais ir su maskoliais valdant Jonui Kazimierui, visos tos mokyklos nupuolinėjo.

"Scholae sunt Ecclesiarum seminaria; istae vero apud nos parocciales nullae; provinciali utrique, cajodunensi videlicet et slucensi non omni ex parte prospectum", sako Mik. Dziečkavyčius, liet. superintendentas, gromatoje į Kassijų, ministerį Čechiškųjų Brolių, rašytoje 1 d. gruodžio 1671 m. — Vėliaus, valdant Augustinui III, vėl buvo keletas elementariškų mokyklų.

Kalvyniškiai Lietuvos, norintiejie eiti į kunigus, turėjo pereiti mokslus Vilniuje, Kėdainiuose, Slucke, arba vėliaus Toruniuje, Gedanoje, Elbingoje, o paskui važiuoti į užrubežį ant tolesnių mokslų į universitetus ir mokyklas Šveicarijos, Belgijos ir Vokietijos. Lėšas užlaikymui jaunuomenės dėjo bažnyčios, ar gan-greit valsčiai. Kad galop 17-to šimtmečio tos bažnyčios suretėjo ir nuvargo, Biržių Radivilai, Brandenburgijos elektoriai ir kiti įstei-

gē mantą prie vokiškųjų mokyklų ir universitetų jauniems theologams kalvyniškių iš Lietuvos. 1684 m. Lietuvos kalvyniškiai turējo tokią mantą: Leydene 4, Marburge 3, Heidelberge 4, Frankfurte ties Udra 2, Berlyne 2; iš viso 15 aliumnų.

---

k) LIUTERONAI. Liuterio tikējimas tarp žmonių, ypačiai vokiečių, Lietuvoje, taip-gi karališkuose Prusuose, Vidžemyje ir Kurše pasiplatino. Ir Latviai priēmē per vokiečių baronus tą tikējimą. Prie kiekvienos bažnyčios buvo mokykla, berods vokiška. Geresnēs mokyklos Lietuvoje buvo Vilniuje ir Kaune, o Prusuose — Toruniuje, Elbingoje, Gedanoje ir Tilžēje.

Toruniuje liuteronai jau rupinosi apie 1557 m. apie mokyklą, kuri tapo įsteigta 1564 m., o 1568 m perdirbta į 6-kliasinę gymnaziją. 1594 m. miesto burmistras Heinrikis Stroband pridējo dar vieną kliasą — suprēmą. Biblioteką miesto, padidinęs, pavedē mokyklai naudotis. 1598 m. jis pastatē namą, ekonomiją, neturtingai jaunuomenei. Kad 17-ame šimtmetyje Graseris (1611-30 m.) buvo rektoriumi, pagarsējusią gymnaziją lankē Lietuviai, Prusai, Lenkai, Pamarēnai ir tt. (k. a. Jonas Johnston, g. 1603 m., +1675 m., garsus potam gamtažinys). Tarp kitų — profesoriumi gymnazijos buvo istorikas Kristupas Hartknoch (g. 1644, mirē 1687 m.)*).

Gedanoje gymnazija tapo įsteigta 1557 m., bet laike karių Gedanēnų su Stepu Batoriu nupuolē; rods vēliaus vēl atsitaisē. Kliasos turējo akademiškus kursus, kaip ir Toruniuje. 1653 m. čion įvedē mokintiniams bausmę — uždējimą ant galvos gēdos kepurēs (taip pat, kaip Lietuvoj ir Lenkijoje, kad prisegdavo asilines ausis parapijinēse mokyklose), klupojimą, sēdējimą asilų suole, net plakimą rykštēmis. Čion gerai mokē gamtos mokslus, ir 1677 m. tapo įsteigta Izraēliaus Konrado "Naturforschende Gesellschaft". Mokintinių visados daug buvo.

Čion triusēsi ant dirvos tyrų mokslų Petras Kruegeris (gimęs Karaliaučiuje 1580 m., mirē Gedanoje 1639

---

*) Slg. Geschichte der preus. Historiographie, v. Toeppen, 1855, Berlin.

m.). Gedanoje gyveno ir vokiečių anuomet garsus raštininkas *Martinas Opitz* (g. 1597 m. Silēzijoje), kurs 1624 m. išleido garsią knygą apie vokiškąją poēziją (Buch von der deutschen Poeterei) ir tuomi vokiečių literaturai patarnavo, kad sutvarkino poēzijos formą ir reikalavo valyvumo kalbos. Pats rašē pamēgdžiotines (imitatyviškas) dainas. Pakeltas į bajorystą, tarnavo diplomatijoje, ir kada apsigyveno Gedanoje, tai Lenkų karalius pasirinko jį savo istorijographu 1637 m. Bet veikiai užsikrētęs maru, 1639 m. pasimirē, įsigilinęs į istoriškas studijas. Reikia dar pridēti, kad Opitz savo dainalošomis (Singspiele) įvesdino operą tarp vokiečių.

Elbingoje gymnazija tapo atverta 1598 m. Pirmam rektoriui Jonui Myliui (+1629 m.) ją valdant, taip pagarsējo, jog mokintiniai traukē iš Lietuvos, Lenkijos, Rusijos ir iš kitur. Čion gerai mokino senoviškas kalbas ir mathematiką. Po Zygmanto III gadynei šlēkta jau rečiaus čion leido vaikus į mokslą, tik kalvyniškiai siuntē savo kandidatus į kunigus.

Gustavas Adolphas rupestį turējo apie Latvių apšvietimą, už tai jis leido, kad jo įsteigtoje *Rygos* gymnazijoje butų mokoma ir Latvių kalba ir taptų ten priimami net žemionių vaikai. Jis įsteigē gymnazijas ir pradines mokyklas Rygoje, Rēvaliuje ir Terbatoje. 1632 m. 30 d. jaunio stovenēje pas Nurnbergą, kur jis stovējo prieš didį Vallenšteiną, Gustavas Adolphas padējo savo parašą ant rašto, liepiančio įsteigti universitetą *Terbatoje.*

Partikuliariškoji mokykla *Tilžēje* turējo visokeriopą likimą; jos rektoriai ēdēsi su archikunigais, kaipo su įžeidžiančiais jų mokyklas inspektoriais; kada 1655 m. totoriai suardē mokyklą Lyke, tai Tilžiškē išliko nepalytēta. Ir laike 30-metinēs karēs Tilžēs mokykla laikēsi. Taip-gi Švedų gadynēje ji gerai išējo. Mokintojai jos dalino savo laiką tarp Cicerono ir Gambrinaus, retai katras iš jų buvo tikru mokslinčiumi. Dēl vaidų tēvai vaikus kartais turējo siųsti į užkampines mokyklas, o vyriausybē į Tilžę siuntinējo tyrinējimui komisijas. Skaitliavimo ten pradžioje visai nemokino, o tik liuterišką katechizmą bei vokiškas psalmas. Giedojimus mokino 4

syk per savaitę po valandą. Mažai kas tuomet tapo tinkamai prirengtas Albertinai (Karaliaučiaus universtetui), nors toks turējo buti mieris tos mokyklos. Pasak įstatymų: visi miesčionių vaikai turējo eiti į mokyklą. Aplink vidurį 17-to šimtmečio įvesdino šale kitų "laisvų dailų" ir kalbų taipgi arithmetiką ir mokslą rašymo (1624 m.). 1639 m. buvo ten 5 mokintojai, o 1644 m. 133 mokintiniai, tarp kurių 3 iš Lietuvos. Mažai ten buvo vietinių, kurių daugumas lankē pakampines mokyklas, ant kurių nesykį vyriausybei skundēsi rektoriai. Kadangi tik labai retai katras iš mokintojų temokējo lietuviškai, tai pradinis tikslas luomų įsteigiant mokyklą neišsipildē, beje įsteigti lietuvišką ir lietuviams mokyklą. Sunkųs buvo 1656 ir 1657 m. čionykščiai šaliai, kada Lenkų vadas Gąsievskis su 20000 totorių įsiveržęs pustijo kraštą. Vaisingiausios dalys, ypačiai Ysrutēs aplinkēs, daug nukentējo nuo tos plēgos. 1664-67 m. čion rektoriavo mokintas magystras Jokubas Reich, kurs 1667 m. tapo profesoriumi iškalbos prie Karaliaučiaus universiteto, kur jis 1690 m. mirē kaipo Rector Magnificus. Namas, pastatytas 1587 m., nudegē 1682 m.

"Kaip 16-me šimtmetyje kaimyniškoje Žemaitijoje dar buvo daug tukstančių Lietuvių stabmeldžiais, taip-pat daugumas pastarųjų Prusų bus mirę, drutai tikēdami į savo senus dievus. Pastariejie pēdsakai prusiškos tautybos Samijoje su vargu siekia iki pradžiai 17-tojo šimtmečio" (A. Leskien). Ir kaip galējo Prusai užsilaikyti, jeigu net mokyklos vertē juos į vokiečius?! Sako, šiądykštē rytprusiškoji ponų šeimyna, Kalneiniai, ēsą ainiais anų lietuviškųjų senprusių. Natangijos grovas Kalneinis šiądien gyvena pilyje Domnau, Pr. Eilavos apskrityje. Apie jo prusiškumą štai kokią anekdotą paduoda Friedeberg (II. p. 91): "Kalneiniai jau gadynēje užkariavimo ēsą buvę kilta šeimyna. Tarp kitko parodo tai šeimynos sakmē apie mušį pas Udervangę, kur andai Kalneinis dalyvavęs kaipo priešgyna zokono (kryžeivių) ir kame jis ēsąs suēmęs tulą grovą Eulenburg; tąjį ans nusibogįnęs į Kilgį ir — prarijęs. Nagis šiądykštis majorato tēvonis, jaunasai grovas Kalneinis Kilgije, turi už pačią gimusią groviutę Eulenburg; ir kada senasai ciesorius (Vilimas I),

kurs — kaip žinome — gerai žino visas šeimynų tradicijas, savo dvare pamato jaunajį grovą ir jo moterį, tai jis tosios klausia juokdariškai baimiu balsu: "Ar jisai jau papusryčiavęs"?"

"Net 17-ame šimtmetyje, žmonės buvo marinami kaipo eretikai Liubekoje ir Karaliaučiuje. Tuomet išdygo piētismas — ne pirmiaus kaip jo butinai reikējo — bet nors Špēneris ir jo draugai neatmetē liuteriškos doktrinos, jie buvo persekiojami kietų ir sausų liuteriškų theologų. Dabar keletas įtekmių susijungē gaišinti valdymą orthodoksiškos thelogijos. Raštai angliškų ir prancuziškų dēistų; Wolffo sausa ir atitraukta philozophija, ir skepticizmas paplatintas Berlyno dvaro — viskas prisidējo prie paplatinimo lēkšto racijonalizmo 17-tojo šimtmečio, kurį galima vadinti "senuoju racijonalizmu" atskyrimui jo nuo "laisvos theologijos" musų dienų. Sunku butų tikrai pasakyti kada ir kaip prasidējo perējimas iš seno į naują; bet Klopštok, Hamann, Jakobi, Lavater, ir Herder, visi gelbējo paplatinti įtekmę intuicijos ir jausmo; toliaus — vyrai romantiškos pakraipos paplatino įtekmę imaginacijos, o potam atējo Hēgel su Šlejermacheriu, kurie.... bandē sutaikyti tikējimą su manymu — vēlę su protu" (Gostwick and Harrison).

Maskolija 17tame šimtmetyje.

Palankumas proto senovinēje Rusijoje negalējo išsiplētoti dēl trukumo gerai įrengtų mokyklų, su moksliška pobudžiu, su tyrinējimu graikiškos kalbos (taip artimos pravoslavams). "Įgiję su priēmimu krikščionybēs gatavus slavēniškus perguldymus šventojo rašto, pamaldiškų knygų, veikalų bažnyčios tēvų ir tt., musų proseniai, prie silpno žingeidumo, jautē nedaug paslankos, dar-gi mažiaus reikalingumo mokintiesi graikišką kalbą. Taip senobinē

ir senoji Rusija turējo įvairiuose laikuose ir palyginamai su kiekvienu šimtmečiu daugiaus žmonių apsiskaičiusių plačioj slavēniškoj perguldymų literaturoje; bet žmonių moksliškai apšviestų, gerai pasižįstančių su originalais viduramžių ir senovēs graikiškos literaturos, gerų mokintojų ir mokyklų joje beveik nebuvo. Jau XVI ir XVII amžiuose jaučiasi jų reikalingumas, atsiranda visoki bandymai, bet drutos ir plačios kloties neturējo. Šitas trukumas ir net nebutis tikro apšvietimo senobinēje ir senoje Rusijoje (Maskvos viešpatystēje), turējo, kaip teisingai nurodē Kiričjevskij, Chomiakov ir su didesnēmis išgalēmis išlukšteno Eugenius Golubinskij savo Istorijoje rusiškos cerkvēs, didelę įtekmę ant pažeminimo pas mus visatinos lygmalēs krikščioniškosios minties, o potam ir krikščioniško doriškumo". "Jau pradedant nuo Kijevinēs Rusijos, XI amž., o ypačiai perijodą Maskviškį (XVI amž.) ir rusiškų raskolnikų (galop XVII amž.), galima apkalbēti Rusiją spendiniuose linkon išlaukinio formališkumo, linkon sumaišymo mokslo su rituališkumu, dvasios su litera, paviršutiniškumo ir to, kas atsimaino, su įtalpa ir essencija. Novgorodo archi-episkopas Gennadij (gyv. XV ir prad. XVI amž.), palygintinai vienas iš mokyčiausių hierarchų savo gadynēs, ir jo vienmislis Josifas Volockij, turējo žiaurias pažvalgas, reikalavo išmušimo eretikų, gynē maišymąsi caregradiškų imperatorių į dalykus tikējimo ir cerkvēs; rods jų negynē sągadyniečiai Nylas Sorskij, metropolytas Zosima, zokonininkai Vassianas (Patrikiejev), Artemij, kunigaikštis Kurbskis. Dvasiškas apskretimas, atbukimas ir žiaurumas, tikējimiškas neapkantojimas atsižymējo ir darbuose dvasiškos bei svietiškos vyriausybių prieš raskolnikus ir kitus kitvierius viešpataujant Aleksiui Michailovyčiui ir daugeliui jo įpēdinių — Petrui, Katarinai I, Onai. Vēliaus, nors pasiliovē žudynēs (Inkvizicija!), pasiliko bet-gi administratyviška priespauda, policijos persekiojimai, pražutingi dvasiškam apšvietimui žmonių, pelningi urēdininkams, kurie tokiu budu turējo neišsenkantį šaltinį pelnikavimų, ką jau tuli maskoliai XVIII amž., kaip kniazius Potemkin, aiškiai suprato. Pasekmēs šitokių darbų visur buvo vienokios: tarp gujamų ir persekiojamų ir jų ainių išsiplētojo pasibaisēji-

mas, apmaudas ir vis didesnis bei didesnis susvetimėjimas, tarp gujančiųjų bei persekiotojų augo žiaurumas dvasios, puolė doriškas jausmas, nyko tikrybė tikėjimo, gaišo visoks paslankumas ant idēališkų ·pastangų". (B. Lamanskij).

Bet grįžkime prie politiškos istorijos. Borisui Godunovui nemitriai sekēsi viešpatauti. Ypačiai 1601-3 m. kilus nederlingiems metams ir žmonēms beburnojant, pakilo gandas, jog princas Dimitras gyvas yra ir rengiasi su pagelba Lenkų savo sostą užimti. Šitas apgavikas — jeigu jis tikrai tokiu buvo — su skudra ir laime mokējo savo apgaulį vesti. Jis rodē pečvietę su ginklais ir vardu Dimitro ir deimantinį kryžių. Ažuot jo, tapęs nužudytas tulo popo sunus, o jis pats, nubogintas į klioštorių, ten tapęs slapta užaugintas. Gražus, iškalbus, jis gerą įspudį padarē ant lenkiškų ponų. Jis apsivedē su dukra vaivados Sandomieriaus — Marine Mnišek. Lenkų karalius paskyrē jam pensijos 40000 florinų ir leido naudotiesi tarnysta savų pavaldinių. Jis pastojo kataliku, ir tuomi taip labai Lenkams įtiko, jog jau 1604 m., armija vedinąs, jis įsiveržē į Maskoliją. Tad Boris stengēsi atrodyti, jog tai jis ēsąs apgavikas Grigas Otrepjev, rods iš gimimo bajoras, bet pabēgēlis iš klioštoriaus; ir nuo Dimitro motinos jis įgijo paliudijimą apie tojo numirimą; jis reikalavo nuo Lenkų karaliaus paliovos, grasindamas atkerštu. Kada tai vis negelbējo, Boris uždraudē saviškiams susinešinēti su Lenkais, ir liepē patriarchui anatēmą apskelbti ant šalininkų Otrepjevo, pats-gi rinko armiją. Dono kazokai pristojo prie pretendento, taip-pat padarē tytveikos nepasitenkinančių žmonių. Pirmas pergales laimējo pretendentas. Metēorai ant dangaus gąsdino svietą. Matydamas nelemtą atmainą dalykų, Boris ēmē bandyti smarkavimus Ivano Gresmiojo. Kalējimai prisipildē. Kankynēs ir egzekucijos buvo tankios. Caras liovēsi ir saviems šnipams betikēti. Ir štai, 13 d. balandžio 1605 m., buvęs pilnoj sveikatoj, jis umai pasimirē Maskvoje. Tuojau jo sunus, Feodoras, tapo caru apšaukdintas, po sargyba motinos. Neužilgo ir armija stojo už pretendentą. Kniazius Šuiskis aplinkēse Kremlio patvirtino, kad Dimitras ēsąs gyvas. Žmonēs, šukaudami: "šalin Godunovai", šturmu įsi-

veržė į Kremlių, suėmė carą, jo motiną ir seserį, ir į keletą dienų potam pasmaugė visus, palaidojo prastame kape, kur taip-gi Boriso kunas, atkastas, tapo įmesdintas.

20 d. berželio Dimitras su triumphu įėjo į sostapylę, o 30 d. liepos vainikavosi caru. Bet kad jis parsivežдino išdidžią Lenkę už pačią, kuri niekino išpažintojus stačiatikystos, apsistatydino svetima gvardija, ir namie užvesdino svetimus papročius, tai pasidarė suokalbis po vada kniazio Šuiskio. Caras, patyręs tatai, buvo liepęs Šuiskį pakarti, tačiaus paskutinėje valandoje jam dovanojo gyvastį. Šuiskis dabar iš naujo, tik kantriaus ir mikliaus, rengė atkeršyjimui suokalbį; jam pritarė popai, kurie kurstė žmones prieš carą. 28 d. gegužio 1606 m. garsas didžio varpo Maskvoje sugaudė, duodamas ženklą maištui. Šuiskis su maištininkais išmušė lenkiškąją gvardiją, įsiveržė į caro ruimą Kremliuje; caras, šokdamas per langą, nusilaužė koją, tapo basliu perdurtas ir su panieka palaidotas ant "svetimžemių lauko". Jo pati ir giminaičiai tapo veikiai nusiųsti namon.

Šuiskis dabar tapo bajorų kaipo Vosylius IV apšauktas caru, be visatino žmonių susiėjimo. Žmonės pyko už atstumimą šalin, priegtam reakcija prieš pasiutimą augo. Vėl radosi pretendentai sosto, kurie, sakėsi tai ėsą Dimitrais, išvengusiais mirties, tai kitais ainiais Ivano Gresmiojo. Lenkai vėl palaikė šalį kito Dimitro, kurio budas buvo panėšus į budą ir pavidalą pirmojo. Sandomieriškė Marinė prisipažino jį savo vyru. Vėl Lenkai įsismerkė į Maskoliją. Viskas gerai ir greitai sekėsi, Maskva pati atidarė vartus, tik Troicos klioštorius laikėsi 16 mėnesių. Jau kniazius Šopin-Šuiskis buvo beišgująs pretendentą, kaip štai pats mirė, o Lenkų karalius Zygmantas apskelbė karę. Lenkams sekėsi, jie paėmė Smolenską, o Švedai, apleidę carą, prisidėjo prie jo priešų. Žmonės, pagriebę Vosylių, uždarė klioštoriun, bet iš čion jis tapo nusiųstas į Varšavą ir uždarytas ant amžių į kalėjimą. Tuomi tarpu Dimitras tapo medžionėje užmuštas tulo Totoriaus. Jeigu Zygmantas butų guvus buvęs, jis butų galėjęs su Švedija pasidalinti Maskoliją.... Dabar jis reikalavo, kad jo sunus Vladislavas taptų aprinktas caru. Popai kurstė žmones, kad jų tikėjimas yra pavojuje! Maskolių pa-

siuntiniai Varšavoje reikalavo, tegul Vladislavas priimąs stačiatikystę; bet tasai iš kalno atsisakē, o pasiuntiniai tapo sukimšti į kalējimą; tarp jų buvo ir Philarētas.... Visose šalies pusēse dabar kilo klegēsis, kad reikia vyti laukan svetimžemiai. Novgorodēnai, vedami Kuzmos Minino, sukilo. Maskvoje Lenkų garnizonas buvo įsipykęs visiems savo priespauda, ir kivirčams kilus, įvyko suirutēs ir kraujo praliejimas. Susitaisē Lyga išliuosavimui sostapilēs. 1611 m. Lenkai nudegino dalį Maskvos, vadinamą Bielyj gorod. Zygmantas iš Smolensko grēsē užimti šalį, Švedai paglemžē Novgorodą, Dono Kazokai, už kurių atamano Sandomieriškē Marinē dabar buvo ištekējusi, palaikē Vladislavo pusę. Pietuose užgulē Krimo Totoriai. Plēšimai ir žmogžudystēs visur, žemē nearta, vargas ir baimē viešpatauja. Vienok keletas didžiunų galvos nenulenkē, taip-gi popai laikēsi tautos dalykų. Visatinas suējimas Žem. Novgorode nutarē išliuosuoti šalį. Kniazius Dimitras Požarskis tapo paskirtas vadovu armijos, o Minin rupinosi komisarijatu. Visur oppozicija nyko. Galiaus Lenkų garnizonas Maskvoje pasidavē, ir Maskolija pastojo laisva. Visatinas suējimas, po ilgų tąsynių, aprinko caru Mikolą Feodorovyčių Romanovą, sunų Philarēto, metropolyto Rostovo, paeinančio iš Rurikio giminēs.

Mikolas, po ilgų atsisakinējimų, apsiēmē carauti (1613-1645 m.), ir abipusiai tapo, taip sakant, tautiškoji konstitucija priimta, kurią Mikolas pildē. Iš pradžių kilo maištai tai šian, tai ten, bet tapo apmalšinti. Philarētas pastojo patriarchu ir gelbējo sunui valdžios reikaluose. Užstojo gadynē reformų ir pagerinimų. Pirklyba pakilo augštyn. Suderybos pirklybos tapo sutartos su Chynžemiu, su Persija, su Anglija 1623 m., su Prancuzija 1629 m. Švedams reikalaujant, kad atmokētų netik užvilktą armijos algą, bet ir paskolą Vosyliui Šuiskiui suteiktą, caras mokēti atsisakē, ir todēl Karolis IX išsiuntē armiją atkeršijimui, o tam mirus, pats Gustavas Adolphas užēmē Ingermanlandiją. 1617 m. caras užmokējo 200000 rublių ir šalį iki Lavos linijai pavedē Švedams. Ir su Lenkais karē nelabai sekēsi, nors caras buvo Zygmantą atmušęs atgal. Jis sutarē su Zygmantu sądorą 14½ metų. Bet

Zygmantui mirus, caras pats karę atnaujino, ir su visu neteko Livonijos, Ēstonijos ir Kuršo, o laimējo tik dokumentą, liudyjantį bajorų aprinkimą Vladislavo caru 1610 metuose.

Mirus Mikolui, 15-metinis *Alcksis* (1645-76) gavo globēją Borisą Morozovą, kurs troško atlošti rolę Godunovo; tačiaus jis savo terionybe užsitraukē neapikantą ir galiaus tapo išbanitytas. Aleksis įvesdino raitųjų krasos tarnystą; jis liepē išguldyti knygas apie mathematiką, geographiją ir militariškąjį mokslą; jis bandē įvesdinti išdirbystę šilkų ir linų; jis drąsino išdarbystę geležies ir vario kasyklų. Iš Amsterdamo jis partraukē laivadarbius pastatymui flotilēs ant Kaspijos jurių. Jis sušaukē ir visatiną luomų suējimą pataisyti kodeksą ēsančiųjų įstatymų. 1647 m. išējo "Uložonije", ypatingai iš rankos kniazių Odojevskio ir Volkonskio; čion, tarp kitko, rukytojams tabako pypkēs liepta nupjaustyti nosis.... Patriarchas Nikonas, 1655 ir 1656 m., sušaukē cerkvēs concilumus pataisymui bažnytinių knygų, kurio dēlei kįla schizma "staro-abriadcų" arba "raskolnikų;" šale to pralobusioji popija reikalavo sau augštesnēs socijališkos pozicijos.

Lenkai laikē kazokus paniekinime ir nevieną jų atamaną nužudē. Štai Lengnich savo veikale "Jus Publicum Regni Poloni" sako, kad kareiviams, reikalaujantiems balso rinkime karalių, tapo grieżtai atsakyta, ir toliaus priduria: "Cosaci, qui in iisdem, A. 1632 comitiis, idem quod milites expetebant, non sine indignatione audiebantur quod ex infima plebe culluvies nobilibus aequari vellent. Hoc illis dato responso, quod neque ad electionem, neque ad ulla publica consilia pertinerent, sed esse senatorum et nobilitatis de republica agere". Galiaus kazokai po vada Chmielnickio pakēlē maištą, ēmē Lvovą; bet 1651 m. pamušti pas Berestečką, sudējo prisieką 1652 m. caro komisoriui Buturlinui. Kada tarp Lenkų ir Maskolijos prasidējo imtynēs 1654 m., Dniepro ir Ukrainos kazokai, žinoma, gelbējo maskoliams, nes Lenkai žvēriškai su kazokais apsiējo, nekentē nē jų papročių, nē ypatybių. Kazokai turējo Lenkams mokēti sunkią donį. Jų žemē buvo padalinta į dvarus pralobēliams, kuriems rupējo tiktai kuomi didesnis įēmimas turēti, ir todēl jie paves-

davo nuomus (randas) tarpininkams, tarpe kurių buvo ir Żydai, mokanti dvigubus pelnus traukti. Uż tatai parējo ir baisus suirzimas kazokų. Kada Aleksis įgijo Kijevą, Černygovą, Smolenską, tad ir Karolis Gustavas įsiverżē į Lenkiją, ir jeigu tarpe abiejų butų sutikimas parējęs, tai jau tuomet nebebutų likę Lenkijos. Tačiaus Lietuviams bevelijant pasiduoti velyk Švedams, negu Maskoliams, Aleksis użklupo ant Švedijos, iki galiaus 1661 m. Kardyje įvyko sutarmē su Švedais. 1667 m. sądora įvyko taipgi Andrušove: maskoliams tapo pripażinta viršesnybē ant Dniepro kazokų. Bet-gi ginčai kilo su Doniškiais kazokais, tarp kurių Dolgorukij elgēsi išdidżiai, ir net liepē nużudyti brolį atamano Stenkos Riazino. Tasai pakēlē maištą, naikino Pa-volgius, użgulē Astrachanių; bet nesykį sumuštas Dolgorukio, tapo tojo prikalbintas vykti į Maskvą pasimatyti su caru, kur suimtas, jis tapo 1671 m. nużudytas kaipo maištininkas drauge su savais palydovais. Dabar maskoliai iškarstē 12000 kazokų pakeliais, ir tuomi taip išgąsdino Dniepriškius kazokus, jog šitie pasiulē savo šalį sultonui Mohamedui IV. Lenkams besipešant su Turkais, Aleksis numirē 1676 m., ir iš trijų sunų Teodoras (1676-82), silpnos sveikatos, tapo caru. Karēs su Turkais nebuvo be kloties. Turkams besitikint użimti Vengriją ir pietinę Vokietiją, 1680 tapo sątaika padaryta, ir Maskolijos rubeżiai į pietus pastumēti, su sąlyga, kad nebus statomos drutvietēs tarp Bugo ir Dniestro. Čion kazokai vēl persimetē į maskolių pusę. Namie Feodoras įvesdino keletą innovacijų, ypačiai panaikino "razriadnas knygas" bajorų ir paprotį "miestničestvos", kurios dēlei tarpe bajorų kildavo tiek ginčų. Patariant Vosyliui Galicinui, caras liepē sunešdinti visų bajorų knygas, neva jų perżiurējimui, ir sausyje 1682 m. visas sudegino. Neużilgo ir pats Feodoras mirē, palikdamas įpēdiniu pusbrolį Petrą.

Sophija (1682-89) stengēsi sostą patikrinti silnapročiui Ivanui, kurį ji mylējo. Josios pakalbinti šauliai ("strielcai") użēmē sostapilę, išvijo Nariškinus su Petru. Vienok Sophija apšaukdino Petrą sąvaldymieriu, bet pati paēmē regenciją ir pasikvietē Galiciną į talką. Strielcai augo spēkose ir nuolatos reikalavo lobių; du jųjų maištu tapo uršiai nuslopinti Sophijos. Dabar patriarchas Niko-

nas įvesdino tulas innovacijas cerkvėje, iš ko kilo religiški ginčai, ir šalis pasidalino į sentikius (starovierus) ir stačiatikius (pravoslavus). Krimo Totoriams 1688 m. užgulus ant Lenkijos, Galicin ištraukė su armija prieš Krimą, tačiaus ekspedicija nenusisekė.

Petras tuomi tarpu augo kaime, buvo akylas, drąsus, kantrus ir stingrios valios; jo mokintoju buvo avanturistas Lefort, gimęs Genevoje. Tasai, patekęs į Nederlandus, pastojo į maskolių kariumenę ir atvyko į Archangelską. Potam, atkakęs į Maskvą, apsivedė su turtinga moteria, buvo mylimas svečiuose, ir susidraugino su Petru. Tasaigi savo draugus kaime pavertė į kariauną su militariška disciplina. Čion Petrui ypatingai parupo fortifikacijos. Lefort'as pamokino jį apie svietą, apie jo paties poziciją, ir įkvėpė jam plianus didelės ambicijos ir išnašumo. Neilgtrukus, Petras ėmė kištiesi į politiką ir priešintiesi Sophijai. Tojė, numanydama Petro projektus, rįžosi jį uždaryti kalėjiman, ir todėl pasiuntė 600 strielcų jį suimti; tik laike imtynių su palydovais Petras pabėgo, ir veikiai išleido manifestą su pasiskundimu. Galiaus žmonės sukilo prieš Sophiją, kuri mėgino pabėgti į Lenkiją, bet pagauta kelionėje, pateko į kliošторių; taip-pat Galicin tapo išguitas į Archangelską, vadas strielcų paguldė savo galvą, o kiti tapo išbanityti į Siberiją. Tad-gi nuo 1689 m. Petras ėmė šalį valdyti be lenktyninink ų, ir tuojau pastovi armija šale strielcų tapo įsteigta Leforto ir generolo Gordono iš Hugenotų, Škotų ir kitų. Potam Petrui parupo laivynas. Nuvykęs į Archangelską 1693 m. jis važinėjo ant angliškų ir nederlandiškų laivų ir nuolatos gailistavo, kad "Maskolija turi daug žemės be vandens". Neužilgo kilus karei su Turkais, jis apgulė Azovo miestą ir po ilgų painevų paėmė, su pagelba mažos, naujai surengtos flotilės, 1696 m. Strielcai kiršo, ir rengėsi Petrą užmušti, bet tatai jiems nesusisekė. 1697 m. caras leidosi keliauti į vakarinę Europą, per Livoniją, šiaurinę Prusiją į Nederlandus; Žaardame jis parsisamdė laivų dailyde. Potam jis vyko į Angliją, ir čion mokėsi fortifikacijos, astronomijos, chemijos ir anatomijos; vis-gi valdymo geidulys buvo galingesnis. Atkakęs į Vienną, sužinojo apie strielcų maištą ir vyko namon, kur maištą jau numalšęs buvo Gordon. Vis-

gi caras 2000 vyrų mirtinai pasmerkē, vadovams pats savo ranka galvas nukapojo, o kitus statē ant baisių torturų. Strielcų kariumenę išsklaistęs, caras kreipēsi prie vidaus reformų. Jis atmainē mechanizmą administracijos, jos augštesniuosiuose departamentuose. Įvesdindamas "činus", jis atmainē visą draugijos rēdą. Liepē kiekvienam vyrui skusti veidus, nešioti ankštas drapanas, į pokylius ponai turējo atsivežti ir dukteris (ko seniaus nebudavo). Jis įvezdino vienodą systēmą svērimo ir mieros, reformavo kalendorių pagal Julijoniškąjį laiko skaitliavimą. Pagalvēs tapo padidintos ir naujai išdalintos visiems be skirtumo, net popai turējo jas mokēti. Jis uždraudē taipgi tulus zokonininkų apžadus; tad nē nestebētina bus, jeigu popai vadino jį tikruoju anti-kristu. Toliaus jis vis labiaus platino skritulį savo autoriteto.

Fridrikis Augustas II.

(1697—1733).

Fridrikis Augustas II buvo mitrus ir pilnas ambicijos, norējo Lenkiją paversti tēvonija savos šeimynos. Traktatu Karlovicuose (1699) Lenkija atgavo atgal Ukrainą ir Podoliją su Kamieniecu, taipgi apsisergējo nuo užpuolimų Totorių. — Sumanymas politiškai akcijai iš šiaurēs tapo nuspręstas rusiškoje Ravoje, kur Augustą aplankē caras Petras Aleksiejevyčius, grįždamas iš užrubežinēs kelionēs, kurs buvo prisidējęs prie pakylējimo Augusto ir dabar jį traukē į savus politiškus sumanymus. Ketinta užpulti ant švedų Vidžemio ir pasidalinti pakraščius Baltijos. Kurstē į karę su Karolių XII beviešintis dvare Augusto vidžemietis Jonas Reinholdas Patkulis, kurs pasmerktas Švedų karalių mirtin už maištiškus suokalbius, pabēgo iš tēvynēs. Jis įkalbējo Augustui, kad karē už Vidžemį atidarys jam kelią į didelę politišką kari-

jērą; kad suteiks jam progą palaikyti Lenkijoje saksišką kariumenę, su pagelba kurios jis galēs pamainyti respublikonišką surēdymą paveldētine monarchija. Į suderybas Ravoje vēliaus įtrauktas pasiliko taip-gi Danijos karalius Fridrikis IV. Sątaika Karlovicuose susiderinusiemsiems paleido rankas ir paskubino užsidegimą šiaurinēs karēs.

Mirus Jonui Sobieskiui 1696 m., Lietuvoje prasidējo naminē karē, o tai dēl neužmokētos kariumenei užvilkintos algos, o potam dēlto, kad žemesnēji šlēkta, kurios vadu buvo Jurgis Oginskis, budama daug daiktuose nupakarinta, reikalavo užlaikymo šlēktiškos lygybēs. Sapiehai — kuriuos karalius Sobieskis pakēlē į kunigaikščius, — po kurių vada stovējo lietuviškoji kariauna, buvo priešinga puse. Tie vaidai turējo buti nutildyti seime, bet seimas tas trukšmingas ir gresmus tapo pertrauktas ir dar pablogino piktą taip, kad Lietuvoje per ilgą laiką vaisingos apigardos tapo paverčiamos į tyrus, iki galiaus 1700 m. Sapiehai tapo sumušti Mikolo Višniovieckio (iš giminēs Jagēliunų) pas Alkininkus (Olkienikus, 7 mylios nuo Vilniaus), ir tapo išvyti iš šalies, pralošę turtus ir kunigaikštiškąjį vardą (Kazys hetmanas, Benediktas payždininkas, Aleksandras didis maršalkas, Gregoras pataurunis, Mikolas abažinis nuzurdotas); dēlto vēliaus Sapiehai prisidējo prie Karolio XII, kada tasai atējo į Lietuvą.

Valandoje, kada caras Petras I apskelbē karę Švedijai ir apgulē Narvą, Saksų kariumenē susikoncentravo Kurše ir įsismerkē į Vidžemį pagelbēti Maskvos kariumenei. Bet karalius Danijos, apveiktas Švedų, sątaikoje Travendaliuje prisižadējo atsitraukti nuo talkos saksiškai-maskviškos. Petras I pas Narvą tapo skaudžiai susmogtas. Augustas veltui apgulinējęs Rygą, atējus gandui apie pralošas sądorininkų, jieškojo sątarmēs su elektoriumi Brandenburgo, Fridrikiu III (1688-1713), kurs apsiskelbē karaliumi Prusų ir 18 d. sausio 1701 m. apsivainikavo Karaliaučiuje po vardu Fridrikio I. Susiējo Petras su Augustu Lietuvoje, Biržiuose, pilyje Radivilų. Petras žadējo Augustui pagelbą žmonēmis ir pinigų sumą perpirkimui seimo, idant Lenkiją įtraukti į karę su Karoliu XII. Bet Varšavos seimas protestavo prieš vainikavimą elektoriaus, reikalavo ištraukimo saksiškų kareivių iš Lenkijos

ir suderējimo sądoros su Švedija. Karolis XII apveikē saksiškai maskolišką kariumenę pas Rygą, ir gromatose į Lenkų dignitorius ketino detronizuoti Augustą, ką pasirengę buvo paremti Sapiehai ir primasas Radziejovskis. Dabar Augustas ištraukē Saksų kariumenę iš Lenkijos, į Lietuvą išsiuntē komisiją sugrąžinimui Sapiehų ant urēdų ir sutaikinimui jų su šlēkta. Pasiulē slapta Karoliui XII per numylētinę grovienę Aurorą Koenigsmark padalinimą Lenkijos. Bet Karolis traukē linkui Lenkijos per Kauną, Gartiną ir Tykociną. Augustas pabēgo iš sostapilēs. Galop gegužio Karolis įtraukē į Varšavą, potam vijosi Augustą į Krokaviškius. Sumušē jį kovoje pas Klišovą ir užēmē Krokavą. Neskaitlingas visuomeniškas išsirengimas šlēktos pas Sandomierių protestavo prieš tramdymą Olyviškēs sątaikos ir pasiēmē ginti Augustą. Karolis XII laike revijų nusilaužē koją. Augustas užēmē karališkus Prusus ir sušaukē seimą į Liubliną, kur pribuvo Mažalenkiai ir Lietuviai: reikalavo atēmimo nuo Sapiehų ir kitų Švedijos šalininkų urēdų ir lobių. Didlenkiai užmezgē konfederaciją po lazda Petro Bronišo, starastos Pyzdros, ir reikalavo sątaikos su Švedija; galiaus konfedaracija atsisakē Augusto beklausyti (1704). Į dvejetą mēnesių vēliaus apskelbē: aktą detronizacijos, bekaralmetį ir laiką elekcijos. Karolis statē kandidaturą Jokubo Sobieskio, kurį Augustas nusigabeno į Saksų pilį Pleisenburgą. 12 d. liepos 1704 m. apkasuose Volios šlēkta aprinko Stasį Leščynskį. Augustas siulē per Patkulį Fridrikiui I padalinimą Lenkijos tarp Prusų, Saksonijos, Petro I ir Danijos. Tuomet jieškojo pagelbos sądoroje su Maskva. Petras sutarē su T. Dzialynskiu Chelmno vaivada traktatą užkabintinai apsiginamą ir prižadējo pagelbą kareivišką bei pinigišką. 1704 m. jo kariumenē, po vada kniaziaus Galicyno, įsigrudo į Raudonąją Rusiją. Jaroslavliuje susivienijo su jais Augustas. Kada Karolis atkako pas Lvovą, Augustas patraukē į šiaurę ir grasino Varšavai. Po trumpo atsispyrimo įgultinē Horno Varšavoje kapituliavo. Bet nepoilgam Karolis XII atēmē atgal Varšavą ir pervesdino joje vainikavimą Leščynskio. Tad Petras atkako į Polocką (1705); kaipo alijantas Augusto, jis išdavē manifestą prieš šalininkus Leščynskio ir

apsigarsino protektoriumi lenkiškų disunitų net po atsitraukimo iš Lenkijos. Mogyleve pasodino kamisorių rupintiesi disunitais; savam rezidentui Varšavoje liepē rinkti prirodymus jų priespaudos Lenkijoje. Perējus per Lietuvą, atsidurē Tykocine, kur incognito svečiavosi Augustas. Gartine duma Sandomieriškēs konfederacijos patvirtino traktatą, nutartą Dzialynskio; Petras panaujino prižadējimą pagelbos žmonēmis ir pinigais. Augustas įsteigē savo šalininkams orderį Baltojo Erelio su parašu: Pro fide, lege et rege.

Karolis XII traukē linkui Gartino ir ješkojo kovos, bet priešininkai atsitraukē. Dabar Karolis patraukē ant Saksonijos. Augustas išsiuntē įgaliotinius suderējimui sątaikos. Pilyje Altranstaedt, palei Leipzigą, kur Karolis įrengē vyriausią kvatierą, įvyko traktatas (1706), kuriuomi Augustas atsižadējo Lenkijos vainiko labui Leščynskio, paleido laisvais Sobieskius ir išdavē į Švedų rankas Patkulį.

Petras I dar išskētē savo globą ant Sandomieriškēs konfederacijos, netinkančios ant sąlygų sątaikos Altranstaedte. Generolą Menšikovą pasiuntē į Volyniją, o pats vyko į Žolkievą, kur susirinko priešgynos Leščynskio: primasas St. Šembek, d. lenk. hetmanas Ad. Sieniavskis, liet. laukinis hetmanas Gregoras Oginskis, ir k. Į Liublino seimą (1707) Petras atkako pats ir prikalbino apskelbti bekaralmetį. Petras norējo ant Lenkijos sosto pasodinti savo sunų Aleksį. Potam nukako į Varšavą, bet traukē šalin, kada Karolis XII grįžo į Lenkiją. Karolis išsirengē į didelę kelionę rytų linkui, turēdamas prižadētą pagelbą Mazeppos, hetmano Zaporoginių kazokų. Atkako pas Poltavą, kur atkirtimui pribuvo Petras. Liepos mēn. 1709 m. Karolis tapo apveiktas ir su likučiais kariumenēs ješkojo globos Turkijoje.

Augustas po kovos pas Poltavą susivažiavo su Petru Toruniuje, panaujino su juomi traktatus, ir sušaukē seimą į Varšavą (1710), kur Petras įgijo įstatymišką titulą globējo lenkiškų disunitų. Karolis XII Benderiuose stumē Turkiją į karę su Maskolija; palei Prutą (1711) Petras radosi kritiškame padējime, bet paprakais ir žemēmis prikalbino d. Vezyrą prie sątaikos ir grįžimo namon. Karo-

lis paskyrē Leščynskiui rezidencijai Dvitiltēs kunigaikštystę ir gresiant neužganēdinimui savoje tēvynēje, apleido Turkiją ir pagrįžo į Švediją. Kilo judējimas Rusijoje ir Lietuvoje, ir 1715 m. Tarnogrode įsteigta tapo, po lazda St. Ledochovskio, generališka konfederacija, kuri reikalavo pasitraukimo iš šalies Saksų kariumenēs, su kurios pagelba Augustas tykojo padaryti perversmą. Flemingui nepasisekē sumušti konfederatus. Pasijudinimus Saksų kariumenēs tēmijo Petro generolas Baueris; konfederatus visur lydējo kniazius Dolgorukij. Petras kieminējosi Gedanoje, kur taip-gi Augustas nukako, ir Petras sutaikinimui konfederatų su karaliumi paskyrē Dolgorukį. Po bepasekmingų derybų Liubline ir Kazimieriuje, sątaika įvyko Varšavoje (1716), kaip Petro kariumenē įtraukē į Volyniją. Saksai ketino pasitraukti iš šalies, panaikino konfederaciją Sandomieriaus ir Tarnogrodo; kariumenę Lenkijos redukavo iki 18000, o Lietuvos iki 6000; traktatas Varšaviškis (1717) — "nebylusis" — patvirtino sątaiką be diskusijos. Tačiaus Petras savo kariumenēs neišvesdino iš Lenkijos, susiartino su Fridrikiu Vilhelmu I (1713-1740) ir ant seimo Gartine 1718 m. Dolgorukij su Kuhnheimu komandą Flemingo perstatinējo šlēktai ēsant pasikēsinimu ant prerogatyvų valdžios hetmano ir valdžios respublikos. Vienlaik-gi Petras stengēsi užvaldyti Kuršą. Kada pasimirē kunigaikštis Fridrikis Vilhelmas (+1711), apsivedęs su jo broliadukra Ona Ivanovna, po pretekstu paglobos našlei, įvesdino savo armiją į Kuršą. Po Prutiškēs sądoros rods ji atsitraukē, bet į kelis metus vēliaus iš naujo atējo. Net su Karoliu XII Petras sątaravosi ir sutiko pakylēti Leščynskį ant sosto.

Augustas pasiuntē į Dvitiltēs kunigaikštystę žmones, kurie turējo nugalabyti Leščynskį. Pasalos nenusidavē; o Karolis XII dingo prie apgulimo Norvegiškos drutvietēs Friderikshall (1718). Veikiai potam su Austrija ir Anglija Augustas suderējo traktatą Viennoje 1718 m., kreiptą prieš Maskvą ir Prusiją.

Ant tų patyčių Petras, tarpininkaujant jo pasiuntiniui Tolstojui, Berlyne susiderino su Prusijos karaliumi 1719 m.: nutarē užlaikyti respublikos surēdymą, aprupinti likimą lenkiškųjų kitatikių, suparaližiuoti siekius Augusto,

patikrinti vainiką sunui. Varšaviškis seimas 1719 m., kur Augustas ketino įnešti ratifikaciją Vienniškio traktato ir išrupinti sankciją komandai Flemingo ant kariumenēs svetimtautiško autoramento, — per paprakus kunigaikščio Dolgorukio ir barono von Posadovskio, pasiliko pertrauktas.

Petras triumphavo. Su Švedija sutarē Nystadte, Suomijoje, traktatą (1721) ir gavo, pradžioje šiaurinēs karēs Augustui prižadētą, Vidžemį ir Estoniją. Tame mete jis priēmē titulą imperatoriaus visos Rosijos.

Kada Augustas sątaravosi su Francija dēl parēmimo pretensijų karalaičio ant Austrijos sukcesijos, kurią ciesorius Karolis VI per pragmatišką sankciją ketino perleisti dukteriai Marijos Teresēs, įvyko tarp Karolio VI, Fridrikio Vilhelmo I ir įpēdinēs Petro Didžio (+1725), Katarinos I (+1727) ir Petro II Alesiejevyčiaus (+1730), imperatorienēs Onos Ivanovnos (1730-1740), susivienijimas su siekiu užlaikyti vidurinį sutvarkymą Lenkijos ir neleisti ant sosto gresmių kandidatų; Berlyne atstovai trijų dvarų pasirašē ant punktacijos (1732), kad neprileis ant sosto nē Leščynskio, nē kito pavojingo susiderinusiemsiems kandidato. Augustas-gi dabar slapta siulē Berlyno dvarui padalinti Lenkiją tarp Prusų ir Austrijos, su sąlyga, kad likusioji dalis Lenkijos taptų tēvonija jo sunaus*). Bet pasimirē Varšavoje laike seimo, ant kurio atkakęs buvo iš Saksonijos.

Karalaitis Fridrikis Augustas tuojau po mirties tēvo atsižadējo pretensijų prie sukcesijos Austrijos ir pripažino pragmatiškąją sankciją, ir Peterburge už parēmimą ant lenkiškojo sosto buvo pasirengęs — ištikus mirčiai nukar-

*) Augustas II pabaigoje gyvenimo nešiojosi su mintim padalinimo Lenkijos; jis ketino atiduoti Prusams Torunių ir žymų parubežinį plotą su miestais Karališkųjų Prusų; tačiaus be Gedanos. Didesnē dalis Lietuvos ir Rusijos turējo kliuti Rossijai; ir savo sunui jis ketino pasilikti likusias dalis, įsteigdamas monarchišką absoliutišką valstiją. Slapta derinosi su Prusija ir tur but su Rossija, ir drebējo prie pačios minties, kad Lenkai galētų sužinoti jo "didįjį sumanymą", nes tokiame atsitikime — jis prisipažiųo Prusijos agentui — nežinojo, ar pats išliktų gyvas ar ne. Bet Maskolija nuo Petro I pradedant, stovējo kaipo painē padalinimui Lenkijos, tikēdamasi paimti visą Lenkiją pati. Maskolijos mieriu buvo silpninti Lenkiją palaikymu netvarkos ir stabdymu reformos, merdinti tauta pateks Rossijai. Padalinimas Lenkijos buvo tik velytinas prie liudno butinumo. Štai ką sako testamentas Petro Didžio:

4. "Lenkiją turime sunaikinti, palaikydami ten netvarką ir vaidus; įtekmingus žmones reikia prisitraukti pinigais; seimą reikia perpirkti, idant turēti įtekmę ant išrinkimo Karaliaus; turime ten pelnyti šalininkus, globētiesi jais, siuntinēti maskolišką kariumenę ir laikyti ten toliai, iki neatsitiks proga palikti ją ten ant visados. Jeigu kaimyniškos valstijos darys kokias kliutis, tai tuosyk reikia jas nuraminti padalinimu". Ir tą programą Rossija išpildē su stebētinu tikrumu. (T. Siemiradzki).

šusio kunigaikščio Ferdinando, pastaro vyriško ainio šeimynos Kettlerių, atiduoti Kuršą į lēną favoritui imperatorienēs Onos, Ernestui Bironui. Bet primasas Thēodoras Potockis, Thēodoras Liubomirskis, Krokavos vaivada, ir kunigaikštis Mikolas Višniovieckis, d. liet. kancleris, dējo pastangas, ir Volioje 30000 šlēktos apšaukē karaliumi Leščynskį (12 d. rugsējo 1733). Tačiaus Poznaniaus vyskupas Hozijus ir Krokavos Lipskis po apginklu maskoliškojo generolo Lacy, apskelbē po Kamieniaus kaimu aprinkimą Augusto III. Tą aprinkimą pasveikino griausmas 30 maskoliškų patrankų. Leščynskis pabēgo į Gedaną. Kada Augustas III vainikavosi Krokavoje (17 sausio 1734 m.), generolas Lacy užēmē Torunių, o Gedana kapituliavo feldmaršalui Muenichui. Leščynskis pabēgo į Karaliaučių po globa Prusų karaliaus. Liudvikas XV po karēs su Austrija suderējo traktatą Viennoje (1735), kur apsiēmē Leščynskį prikalbinti prie abdikacijos mainais už pavedimą jam iki gyvam Lotharingijos ir Bars, kurios šalys numirus karaliui taps prikergtos prie Francuzijos. Su Augustu III sustiprējo Lenkijoje įtekmē Maskolijos. 1736 m. pacifikacijos seimas apmokējo maskolių intervenciją konstitucija, kuri paveda karaliui tiesą dovanoti kunigaikštišką investiturą Kurše, pasimirus pastaramjam Kettleriui.

Taip tai beviešpataujant luomoms ponų ir kunigų, Lenkija susitiko su didelēmis pralošomis: neteko rytų šalyje Smolensko, Černygovo, anąpus Dnieprinēs Ukrainos, Kyjevos; Švedijai atidavē Vidžemį po tiesiai Dauguvos pusei; rezignavo nuo tiesų valdymierystos Moldavija, Valakija, ir kunigaikštiškais Prusais. Iš visų territorijališkų pralošų vienintēliai atgal laimējo prarastąsias traktatu Bučačiuje ir tai pasidēkavojant įtekmei europējiškos diplomatijos. Lenkijos lēšomis parējo į galingumą kunigaikštiškos valstijos; su jos skriauda nuolankus Prusų kunigaikštis pasikēlē į karališką garbumą.

Neteko paguodonēs seimas nuo pusēs XVII amžiaus, kada parējo į madą pertraukinēti apsvarstymus per "liberum veto" net pavienių pasiuntinių. Besibaigiant nepaprastam seimui 1652 m., kurs susirinko patvirtinimui Bialocerkviškēs sątarmēs ir apmastýmui jeib kokiam atsitikime įrankių tolesnei kovai su Chmielnickiu, Sycinskis,

pasiuntinys iš Upytos, išėjo iš triobėsio, protestuodamas prieš nesvarumą apsvarstymų patenkant jiems ilgiaus kaip dvi savaiti, ir kaip Sycinskis nesugrįžo, maršalkas uždarė apsvarstymus. Sycinskis atrado pamėgdžiotojus. Tarpe 1652 ir 1736 m. iškriko 26 seimai, kurių 13 tapo pertraukti pavienių pasiuntinių. Nekurie (1688, 1694, 1720, 1730, 1732) pakriko pirma negu tapo aprinktas maršalkas pasiuntinių triobėsio.

Generališkąją Varšaviškę konfederaciją 1573 m., kuri užtikrino lygtiesybę tikėjimams, karaliai gadino, aplenkdami nekatalikus dalinant urėdus ir starastystas. Po įvardinimu dissidentų, ženklinusių iš pradžių visus krikščionis, patraukė vėliaus tiktai nekatalikus: liuteriškius, kalvyniškius ir disunitus, išskiriant arijonus.

"Dvasiškoji atmosphėra, kokią sutvėrė katalikiška reakcija puolus reformacijai, neleido įžiurėti šaltinį pikto, o tuomi pačiu apsergėti tautą nuo pralošų.

"Papėdė mokslo mokyklose buvo scholastiškoji philozophija, ėsanti įrankiu gvildenimui užduočių vyriausiai theologiškų. Sudėtinės dalys tos philozophijos: logika arba mokslas disputavimo; phyzika, paduodanti žinias apie ypatybes, priežastis ir veikmes materijališkų daiktų; ethika, apimanti įsakmes apie gyvenimą ir papratimus, — rupinosi gvildenti apsukančius galvą klausimus, neturinčius susirišimo su gyvenimu. Glamonima akadėmijose astrologija kreipė mintis į klausimus raganystos. Žmogus apleido mokyklos suolą, potvinyje apsiaučiančių jį apsireiškimų, turėjo orientuotiesi su pagelba keletos philozophiškų tėzų ir astrologiškų mulkystų. Aiškino viską iš theologiškos atžvalgos. Kometose, užtemimuose ir kituose apsireiškimuose gamtos matė gresmę katastrophų ar pasekmingų atsitikimų. Kiekvienas faktas, ar viešas ar privatiškas, svarbus ar menkas, turėjo viršprigymį šaltinį. Visados ir visur likime tautos apsireiškė tiesioginė įtekmė Pono Dievo, Motinos Dievo, ar šventųjų. Kaip pasekmingus atsitikimus laikė už aktą dieviškos mylistos, taip nelaimėse regėjo bausmę dangaus, prisiųstą už nusidėjimus. Be viešpataujančio ant svieto Dievo veikė ant likimų žmogaus nelabos dvasios, sėjančios susikrimtimus ir nelaimes su pagelba kerėjimų, nužiurėjimų ir tt.

"Nužvelgtus kerējime ir susinešime su velniais traukē į teismą, torturavo ir smerkē mirtim, tankiausiai sudeginant ant kryžkelių; perglobojimui rustybēs Viešpaties griebēsi maldų ir metavonių. Vadovais draugijos buvo kunigai, ypatingai zokoninınkai, kurių skaitlius XVII amžiuje išaugo milžiniškas: apie 600 kliośtorių buvo išmētyta po šalį. Monachai steigē brolijas; konfesijonale ir iš sakyklos, kliośtorių cellēse ir "kvestavoti" keliaudami ragino prie rekollekcijų, uolumo ir piligrimystų. Atkakliems nusidējēliams keršijo neprileidimu prie sakramentų, nelaidojimu ant šventintos vietos ir iškeikimu. Na-gi pasinērē draugija į religiškas praktikas ir dievotumą. Turtingesni žmonēs piligrimavo į Loretto, Assizį, Romą, Paduą ir Jēruzolimą; biednesniejie jieškojo paraminimo bažnyčiose, garsingose stebuklingais abrozais ir relikvijomis šventųjų. Dievoti tēvai velijo saviems vaikams eiti į dvasišką luomą, o ir patys gana tankiai ant senatvēs apsibudavo kliośtoriuose.

"Theologiškai linkmei pasidavē taip-gi rašliava. Bažnytinē dvasia susikerēblino į tukstančius panegyrikų, į malkynes pamokslų, į nesuskaitomą daugumą gyvatų šventųjų. Geriausiejie talentai anų laikų neįstengē išsilaužti iš po jos įtekmēs. Kalendoriai, be maldaknygēs vienintēlē lektura platesniems skrituliams, stamantrino prietarus ir burtus. Autoriai jų, paprastai profesoriai akadēmijos, plačiai rašinējo apie fērališkas dienas ir klimakteriškus metus; pliaupē apie įtekmę planētų ant sveikatos ir gyvasties žmogaus; iš kometų ir užtemimų burē ateitį.

"Dvasiškame krutējime vakarų Lenkija neēmē dalyvumo, neprisavino sau net geriausių jų laimikių. Svetimi jai teip-gi buvo didi atidengimai dirvose astronomijos ir patyrimiškos phyzikos: Keplerio, Galilējo, Newtono, Pascalio, Torricellio, kaip kad philozophiškas rasmas: Bakono, Kartēzijaus, Lockē's, Leibnitzo. Tamsybē uždengē prieš akis tautos šiurpulingą padējimą. Protingi žmonēs, su kritika besistebinti į viešus reikalus, turējo slēpti savo nuomones po baime gresiančio užmētinējimo eretikystēs ar pasikēsinimų ant šlēktiškų laisvių. Stasys Duninas Karvickis neturējo drąsos apskelbti spaudoje traktatą apie pataisymą respublikos (De ordinanda republica, 1709 m.), talpinantį daugelį reformatoriškų užmanymų. Be suži-

nēs priežascių pikto ir įrankių pasigelbējimo tauta riedējo į bedugnę nupuolimo". (Dzieje Narodu Polskiego, Warszawa, 1898).

Kad po 1717 metų Žemaitija pradējo kelties nuo nutrenkimo, jau niekas nebsirupino žmonių apšvietimu; tik kur-ne-kur iš klebonų mylistos kēlēsi katalikiškos mokyklēlēs, kalvyniškos-gi tame laike kuone visiškai išnyko dēl stokos publiško apgynimo. Bet-gi Žemaitija niekuomet nebuvo pasiekusi tą laipsnį ubagystēs, netvarkos ir glušumo ar mulkystēs, ką Lietuva, kurios žmonēs veik į laukinius pavirto, taigi jug negalējo nē manyti apie pagerinimą savo kartaus likimo, kaip teisingai pastebi Jaroševyčius. Tik-gi kibirkštis žmonių apšvietimo užsiliko! ir aušo geresnis likimas antroj pusēje 18-to amžiaus.

Nelikus Jono Sobieskio, tuojau ēmē vēl liet. kalvyniškius kamuoti: nudegino jiems bažnyčias Krosnagališkiuose ir Gruzdžiuose (1698) ir uždējo inhibiciją ant jų atstatymo. Dergē ir užmušinējo jų ministerius, kaip ana 1697 m. Andrių Lisieckį Salamiestyje. Kaip bjauriai elgēsi katalikai, parodys papasakojimas apie to žmogaus kankintinišką mirtį: ministeris And. Lisieckis, 29 d. gruodžio 1697 m., grįždamas nuo ligonio Jok. L. Ganckavo iš dvarelio Holotų, sustojo Kupiškio miestelyje pasišildyti namuose Jono Geciuškos. Katalikų kunigas Stanislavas Lipauskis, girtas ten atējo ir varu išsivedē ministerį į savo kleboniją. Čion jį virvēmis surišo, įsimetē į roges, ir nusivežęs į savo artymą palivarką, liepē dviem bernam jį pliekti su pašlapintomis dēlingēmis. Kada ministeris nuo smugių apalpo, uksusu klebonas atgaivino ir vēl mušē, iki antru sykiu apalpo. Tad trečiu sykiu atgaivinęs, ministeriui kojas ir rankas iš užpakalio suvaržęs, įmetē jį į tamsų kambarēlį, sakydamas: vilke, ko atsivilkai į mano avidę? Ant rytojaus išsipagiriojęs, klebonas išsitraukē iš tamsynēs, sudavē kelis syk į galvą ministeriui, ir grasino dar bjauresnēmis kančiomis. Tuom tarpu bažnytinis tarnas Lisieckio buvo pabēgęs į Biržius ir pranešē žmonēms, kas pasidarē. Ant rytojaus keletas kiltesnių vyrų atkako į Kupiškį, bet klebonas jiems sakēs, sugavęs vilką savoj avidēje ir nepaleisiąs jau gyvą. Žmonēms prašant, klebonas žadējo paleisti, jeigu jį išsipirks. Gavęs 16 muštinių dolerių, klebonas nuo Lisieckio paēmē parašą, kad iš tos dēkos

klebonui neatsitiks jokia blėdis ir kad nebvažinės į jo parapiją. Išleisdamas dar, pasilaikė jo kepurę ir apdarą. Tad žmonės 1 d. sausio 1698 m. parsivežė į Biržius primuštą ministerį. Parveżtas pavieto važnys, apžiurėjo sužeistąjį ir paliudijo raštu. Su tuomi raštu žmonės ėjo į miestelį Upytos, potam Vilkmergės, bet ten nepriėmė protestacijos prieš kleboną; tik Vilniuje pastarastė ir pavaivadė Mikolas Rafolas Šumskis įrašė protestaciją į knygas miesto ir ekstraktą iš knygų su pečviete išdavė. Ministeris Lisieckis pasimirė 6 d. sausio 1698 m. Tad jo našlė įnešė antrą protestaciją Vilniuje dėl Kupiškio klebono Stanislavo Lipauskio užmušimo jos vyro, potam gelbint bažnyčios viršininkams, padavė skundą Vilniaus vyskupui. Tasai paskyrė komisiją ištyrimui dalyko ant vietos. Kamisoriai abiejų pusių, suvažiavę ir liudininkus prisaikinę, išklausinėjo, našlę pasiuntė pas vyskupą, ir išdavė reliaciją. Vyskupas nuduoda darysiąs teismą, cituoja kleboną peremptorie ant savo teismo, paskyręs terminum comparitionis. Nubausti piktadėją ragino vyskupą karalius savo reskriptu; jis taip-gi liepė liet. tribunolui aštriai bausti tokias nesumones ir jeibius, iškertamus dissidentams. Našlė cum assistentibus stoja ant termino, o klebono nėra. Jijė vaikščioja, prašinėja: teistojai suvedžioja, ir pajuokia ją. Nieko nemitusi, susirupino, sugrįžo namon, įsirgo ir numirė. Globėjai vaikų ėmėsi tą reikalą vyskupo teisme remti visuomeniškomis lėšomis ir kaip atėjo prie to, jog užmušėją ketino kondemnuoti ant degradacijos, jeigu prisiektų actores; ans nuo šitokio dekreto apeliavo į Romą ir taip viskas pasibaigė. Tik tiek, kad ir žmogžuda dar tą patį metą mirė, rods, sako, ne be sielgraužos.

Taip persekiojami kalvyniškiai padavė skundą į liet. senatą, kur skundėsi ant sudeginimo bažnyčių Krosnagališkiuose ir Gruzdžiuose, ant atėmimo nuo jų bažnyčių Gelavoj, Linkavoj ir Venusove, už apšmeižimą Slucko bažnyčios, ir už ministerių ganabijimą. Senate, susidedančiame veik iš jezuitiškų mokintinių, nieko nepelnę, jie nusidavė protekcijon Friderikio III, elektoriaus Brandenburgo, prašydami podraug, kad patrauktų prie jų reikalo karalienę Danijos, landgrovą Hessijos ir kunikaigštį Kur-

šo. Elektorius jiems viską pažadējo, bet veikiai politiški atsitikimai supainiojo jam siekius.

Rods Friderikis Augustas neleido dissidentus skriausti, bet kaipo naujas katalikas, jis nesikēsino įkirēti galingai hierarchijai. Todēl kada sutarē sądorą su Petru Didžiuoju ir Danijos karaliumi prieš Švediją ir kada dēl tos dēkos Karolis XII užēmē visą Lietuvą, kalvyniškiai, perpykę ant savo karaliaus, nemažame skaitliuje prisidējo prie tuntų Sapiehų, kurie pasekē pragaištingą pavizdį Žebrzydovskių, Liubomirskių ir Radziejovskių. Vienok ne pasitikēdami Švedų laime, jie savus judinamus ir bažnytinius turtus gabeno į užsieninę Prusiją, lygiai kaip ir ministeriai ten globos jieškojo. Tarp kitko, ir didesnįjį archivą peržiurētą ir surašytą Sam. Bythnerio, Žemaitijos senioro, išvežē birželyje 1700 m. į Karaliaučių ir pavedē sargybai tenykščių reformatų kunigijos.

Tačiaus mažiaus liet. kalvyniškius gąsdino karēs vargai negu jų neužtikrintas likimas dēlei mirties Neuburgo kunigaikštienēs iš namų Radiviliutēs. Lobiai Biržiškių Radivilų pateko jos vienintēlei dukrai, vēlesnei kunigaikštienei Sulzbach, išaugintai katalikų tikējime. Jeigu tie lobiai tektų į rankas katalikų, kalvyniškiai sukinējo galvas projektais, kaip apsergēti bažnyčias, ēsančias tuose lobiuose. Pirma Vilniaus susirinkime rugsējo 1700 m. nutarē pasiųsti deputaciją pas Brandenburgo elektorių, kad neišleistų liet. bažnyčias iš savo globos, ir pas kunigaikštį Neuburgo, kad pagal priešsliubinę sutartį su savo pačia Liudvika Radiviliute, paliktų bažnyčias jos lobiuose prie tiesų ir įēmimų. Branderburgo elektoriui dar patarinējo, kad pagal užrašus kunigaikštienēs Neuburgo, padarytus Branderburgo namui, užimtų jos lobius arba nupirktų (Sam. Bythneris velijo Prusų karaliui nupirkti tuos lobius, pataisyti pilis, apsodinti savo kariumenę, o paskui pinigais ir ginklu panusti visos Lietuvos!), arba bent jauną Neuburgo kunigaikščiutę su katruo-nors Brandenburgo kunigaikščiu sutuokti. Kada Berlyno rumas, bijodamas vaidų ir procesų už tuos lobius su Potockiais, Radivilais iš Nesviežiaus ir Sapiehais, kurie prie jų darē dideles pretensijas, kurčiu pasiliko gundymams liet. kalvyniškių, tie nesiliovē mislinēję, kaip neperleisti Neuburgiškių lobių į rankas katalikų; jie užmanē projektą sutuokdinti Neubur-

go kunigaikščiutę su Hessų kunigaikščiu, o kada ir tas projektas neįvyko, jieškojo po visus dissidentų dvarus jaunikio paveldėjai Radivilinių dvarų Biržiškės linijos Lietuvoje.

Kalvyniškiems bejieškant jaunikio Neuburgo kunigaikščiutei, bažnyčios jų kovoje Karolio XII su Augustu II ir jo talkininku Petru D. labai smarkiai nukentėjo nuo siautimo svetimos ir tautiškos kareivijos, nuo kerštų ir neapikantos visokių, priešingų sau partijų. Švedai, kurie dabar, ne taip kaip prie Gustavo Adolfo, vedė tautišką, o ne religišką karę, užbėgdami sutartam užpuolimui savų priešų, neaplenkė nė kitvierių, nors ir savo talkininkų, gulynėse ir kontribucijose, kurias tiejie podraug su katalikais turėjo panešti. Karolis XII, uolus liuteronas, visai neglamonėjo liet. kalvyniškių, ir kad ant priespaudos Švedų kariumenės ir ant netolerantijos saviškių, kitaip tikinčių, Sam. Bythneris, Żemaičių senioras, vardan visų liet. bažnyčių, įnešė skundą, Karolis XII atsakė: tegul jis su savo skriaudomis pagal Varšavos traktatą 1704 m. atsišaukia į karalių Stanislavą, o ne į jį, svetimą. Aršiaus su jais elgėsi šalininkai Augusto II ir Maskolių kariumenė. Pirmiejie neteisiai juos laikydami surengėjais švediškos karės, pakerštavo visokiais budais. Sunkino juos kontribucijomis, degino lobius ir bažnyčias, grobišavo ir barbariškai apsiėjo su ministeriais. Ypatingai tame atsižymėjo tuntai kunigaikščio Višniovieckio, d. liet. hetmano. Veltui kamuojami kalvyniškiai šaukėsi pagelbos pas Prusijos karalių; veltui tasai rašinėjo prie hetmano ir Vilniaus vyskupo užstojančias gromatas; išdykusios gaujos nesiliovė juos maitoti visokeriopais budais, ypačiai ministerius. Dar aršiaus elgėsi kariumenė maskolių, ypačiai kalmukai ir kazokai, kurie visus turtus iki paskutiniam atiminėjo, degino ir ant ypatų atsigerbė, dergdami jas, żagdami moteris. Nemiegojo juk ir fanatizmas: Zamelių bažnyčią nuo kalvyniškių atėmė (nors nepoilgam vėl tapo sugrąžinta), o Pamušio bažnyčią 1706 m., gundant kunigui Gudevyčiui, iš padugnių apiplėšė, ir tt.

Prie to viso zokonai tik savo reikalus ant akių turėjo. Pirma Karmelitai išsiprašė nuo Neuburgo kunigaikščio leidimą įsteigti kliośtorių Kėdainiuose. Veltui liet. kalvyniškiai priešinosi tokiam veržimuisi zokonininkų į Kėdai-

nius, sudėdami privilegijas Radivilų, miestui duotas, anot kurių jokia katalikų bažnyčia, o ką jau kalbėti apie kliošto-rių — neturi buti įsteigta. Karmelitai, remiami globa Neuburgo kunigaikščio, įtekme liet. vyskupų ir pinigais kunigų bei šlėktos, nežiurėdami į protestacijas kalvyniškių, veikiai pastatė Kėdainiuose bažnyčią ir kliošторių. Bet daug dar gresmesnis kaimynas ir svečias užgriuvo ant kalvyniškių Slucke. Čion Hieron. Klokockis, Riežicos (Rēzeknēs) starasta, dovanojo jezuitams namą, pats įstojo į tą zokoną ir išsiprašė nuo Neuburgo kunigaikščio leidimą įsteigti kollegiją. Jezuitai, įgiję tą leidimą, apėmė 7 d. liepos 1707 m. prie garso triubų ir bugnų namą Klokockio, tuojau prie helvetiškos bažnyčios stovintį. Tatai padrebino Slucko kalvyniškius. Veikiai čion įvyko Collegium Klococianum, kur rektoriavo pats Klokockis ir ten pasimirė 1721 m.

Prikliame likę padėjime, kalvyniškiai manė, kaip galėtų užtikrinti sau taiką ir atkreipti šalin galutinį smugį. Už vienatinį apginėją skaitė Berlyniškį dvarą, visose bėdose prie jo kreipėsi per D. E. Jablonskį, karališką priedvarinį pamokslininką, seniorą čechiškų brolių Didlenkijoje, kurs jų reikalą rėmė pas Prusų valdžią. Labai uolus-gi tuomi laiku buvo reikaluose jų tikėjimo, iš kunigų Samuelis Bythneris, Žemaičių senioras, ir Rėkutis, lenkiškas ministeris Karaliaučiuje; iš svietiškų — Volkai, Nezabitauskiai ir Mackevyčiai. Synoduose, privatiškuose susirinkimuose, darė tukstančius projektų, kartais net dyvinų, kokius tik pati desperacija tegalėjo pakuždenti. Berlyno dvaras, gelbėdamas savus vientikius Lietuvoje, nesmarkiai kišosi, rašinėjo liet. magnatams užstojančias gromatas (k. a. Vilniaus vaivadai Sapiehai, hetmanui Višniovieckiui ir k.), arba liepė savam pasiuntiniui Varšavoje ant seimų kartais išsitarti jų reikale. Dissidentai, taip lietuviški kaip lenkiški, matydami, kaip maža tėra nauda jiems iš tos pusės, ėmė vėl savo spėkas koncentruoti atnaujinimui Sandomieriaus konsenso ir įtraukimui į politišką uniją liuterónų ir disunitų (tą mintį pakišo dabar Jablonskis ir Sam. Bythneris). Toje dėkoje liet. kalvyniškiai sukvietė provincijonališką synodą Kėdainiuose 5 d. birželio 1707 m., kur tarp kitko nutarė sušaukti generališką synodą susišnekėjimui, kokiu budu "padidinti ir užlaikyti dievo garbę".

Naminės audros neleido lenkiškiems dissidentams susitelkti į generališką synodą, nors jie tuomsyk tos minties nepametė.

Tuom tarpu atėjo 1709 m. ir pralošа Karolio XII pas Poltavą. Gandas apie ją pergąsdino lietuviškus ir lenkiškus dissidentus, nes nupuolant Karoliui XII, dingo Varšavos konfederacija, 1704 m. po Švedų įtekme įsteigta, kuri padarė keletą žingsnių emancipacijoj dissidentų, pagalvodama už laisvę statyti naujas bažnyčias ir mokyklas ir atliuosuodama nuo stojimo kunigijos teisman ir tribunoluosna iš rejestro Arijonų. Su ta pralošа krito viltys karaliaus Stanislavo Leščynskio užsilaikyti ant sosto, o su jomis ir lukestys dissidentų, kad jiems geriaus bus prie šito šviesaus monarcho, išauklėto jų mokykloje, paeinančio iš dissidentų prosenių.

Ir veikiai liet. kalvyniškiai atjautė pasekmes pralošos pas Poltavą. Slucke helvetiškoji bažnyčia dėlei tankių antpuolių nepriеteliaus ir audringumo laikų, ėmė griuti. Reikėjo galvoti apie jos restauraciją; bet vos tuomi užsiėmė, kaip anuometinis Vilniaus vyskupas Konstantas Brzostovskis 1709 m. uždėjo inhibiciją jos statymui. Negana to; Mentyckis, katal. klebonas Slucke, įgijo kitą inhibiciją tam pačiam nuo liet. tribunolo, draudžiančią kalvyniškiems statyti bažnyčią Slucke po bauda 1000 liet. kapų grašių. Gerai dar, kad Volkas, evangelikas, kurs buvo deputatu į liet. tribunolą, sumojo tą inhibiciją atimti, ir statymas bažnyčios tapo užbaigtas be tolesnių kliučių. Kitur dar praščiaus ėjosi kalvyniškiams. Kėdainiuose karmelitai vienval jiems bjaurybes dirbo. Kad kalvyniškiai, tramdė jiems ten įsigyventi, remdamiesi tiesomis ir fundušais, už tai juos kuone išžudė: ypačiai jų ministerius jeib girtuoklis dergė, užrubežinė kariumenė bažnytinius turtus galutinai naikino; ministeriai daugiur likosi be duonos. Ir mirtis jų nesigailėjo: 1710 m. mirė Samuėlis Bytneris, Žemaičių senioras, mokytas vyras ir darbštus gelbėtojas griuvančio Lietuvoje kalvynizmo, kurs dėl tikėjimo savo pritroškino net meilę tėvynės. 1711 m. mirė Liutomirskis, Novogrodko senioras, taip-gi uolus kalvyniškis, nors mažiaus šalei kenkiantis už Bythnerį. Taip-gi daugelis helvėtiškos šlėktos išmirė.

Tuomi nemažiaus vyresninkai turėjo viltį ir susinešinėjo su kalvyniškiais Mažlenkijos bei čechiškais broliais Didlenkijos. Balandyje 1710 m. suėjo ant bendro pasikalbėjimo Varšavoje, kur atvyko Jurgis Olendzkis, Vilkaviškio vėliavininkas, Jonas Volkas, Novogrodko laučasis, Mikolas Lanievskis Volkas, Starodubo vėliavininkas, mečninkas Minsko vaivadijos. Nutarė generališką susuvažiavimą Toruniuje, kur ketino suvažiuoti deputatai dissidentų iš Lenkijos ir Lietuvos. Iki tatai įvyko, Augustas II padavė sumanymą atmainyti formą valdžios, tuomi įpykino apjakusią ant savo pragaišties šlėktą, kuri Lenkijoje užmezgė Tarnogrodiškę konfederaciją po lazda Leduchovskio prieš Saksų kariumenę, užėmusią įvairius miestus ir šalies pilis. Ne gudresnė buvo nė liet. šlėkta, besilaikanti auksinės laisvės, beje netvarkos, prisidėjo tuojau prie konfederacijos, ir susirinkusi skaitlingai pas Vilnių, Kėdainius ir tt. pradėjo karę prieš dissidentus kaipo prigimtus talkininkus Saksų, kaipo išplėšėjus elekcijos sosto, brangiausio kleinoto pamato auksinės laisvės. Lietuvoje dissidentiškoji šlėkta sėdo ant arklių be atsižiurėjimo. Kada parėjo aprinkti maršalką ir maršalko patarėjus, liet. kalvynistai bijodami, kad čion be jų nebutų sątaraujama apie jų likimą, stengėsi įkišti ten keletą savų bendratikių, ir iš jų tarpo aprinko maršalkos patarėjus Mikolą Volką, Starodubo vėliavininką, liet. bažnyčių generališką rektorių, ir Jokubą Mikolą Ėstką, Kauno stalininką. Katalikų kunigiją apie tai išgirdusi, stengėsi jų dviejų neprileisti prie tarybos, nė prie prisiekos, buk jie kaipo bendratikiai su Saksais išduosią sąvalstiečius. Atstumti nuo prisiekos, įnešė miestuose prostetaciją prieš visą aktą, kadangi sulaužytos esti laisvės dissidentų. Tuom syk dar jie laimėjo: į keletą dienų po protestacijos, Volkas ir Ėstka pašaukti tapo sudėti prisieką, su pridėjimu rotoje, kad nesusirašinės su užrubežiniais bendratikiais. Mat buvo perimta buvę keletas gromatų nuo liet. kalvyniškių, rašytų karaliui Prusų, Švedijos ir Danijos, kur prašė tų monarchų pagelbos, protekcijos ir tarpininkystės pas Petrą D. ketinamam atnaujinimui politiškos unijos iš 1599 m. su rytine cerkve; taipgi ediktas Prusų karaliaus, kurs už atėmimą helvetiškos bažnyčios Radzięčine keršyjo, pagal įnešimą liet. kalvyniškių, išginsiąs visus jezuitus iš rytinių Prusų.

Bet ir prisidējimas liet. kalvyniškių prie Tarnogrodiškės konfederacijos nepagerino jų padējimo. Išdykę, girti buriai konfederatų galutinai naikino jų bažnytinius turtus ir privatiškus lobius mokesčiais, padegliojimu ir plēšimu. Ir jezuitai nesiliovē juos ganubiję: įkišo jie uolų kataliką ir nedorą žmogų vyriausiu valdonu Neuburgiškių lobių, galutinēs prieglaudos jų toje provincijoje. Tas tuojau prašalino iš tų lobių visus urēdininkus kalvyniškius, pavesdamas viską uoliems katalikams, ir siaurino laisvę kalvynizmo visokiais budais. Nežiurint į skundus kalvyniškių Neuburgo kunigaikščiui, Leščynskis per protekciją jezuitų ilgai užsiliko tame urēdē ir ēdē iki gyvam kaului priešgynas. Negana to: jezuitai perspausdino Vilniuje 1715 m. Skargos veikalēlį "Wzywanie do pokuty obywatelów korony polskiej i w. ks. litewskiego". Jezuitai prie jo dar pridējo: Persergējimą pataisymui krikščioniškų žmonių, išimtą iš bažnytinių dējų; Korčyniaus konfederaciją prieš eretikus iš 1438 m.,Vieliuniaus dekretą Vladislavo Jagēlos iš 1424 m., Parčoviškį ediktą Zygmanto Augusto iš 1564 m., pasargas, kaip ir kada atējo eretikystē į Lenkiją, paraginimą atiminēti bažnyčias, diskursą apie tai, kad nē eretikai, nē jų glamonētojai negali buti išganyti; galiaus užbaigą, kad išrovus eretikystę, tegali visas labas sugrįžti į šalį. Tą veikalēlį jie visur platino ir iš ambonos skaityti liepē po nužudymu vēlēs, ir iš ambonų visur skelbē kryžeivystę prieš kitvierius, ir minia buvo įšēlusi, kada po šalies nuengimo, po išgujimo Saksų iš Lenkijos ir Lietuvos, tapo užmanyta susitaikyti karaliui su tauta. Petras D., Rossijos caras, siulē savo tarpininkystę ir gvarantiją, o nesumanųs musų pranokējai priēmē tą pasiulymą su džiaugsmu. Ēmē daryti projektą susitaikymui. Tame projekte artikulas apie dissidentus štai ką sako: "Bažnyčios ir kitos vietos po miestus, miestelius, kaimus ir dvarus, pašvęstos eretikiškai pamaldai, ar tai senos pataisytos, ar tai naujai pastatytos, viešpataujant jo karališkai didybei, per delegatos Reipublicae demoliantur sive ullo impedimento, nec amplius renoventur, sub poenis capitalibus exceptis per constitutiones concessis". Toks artikulas prieš traktatą visoj Lietuvoj garsinamas iš ambonų, ant bažnytinių durių primušamas, aiškinamas žmonēms kunigų, — sužadino pas katalikus didelį neapkentimą dissidentų. Ne-

gelbėjo nieko užstojimas už juos kilčiausių šalies ypatų ir šeimynų, kaip Radivilų, Sapiehų, Čartoryskių. Artikulas kenkiantis dissidentams pasiliko traktate! Tad liet. kalvyniškiai buvo priversti išsiųsti deputatus pas Petrą D. kaipo tarpininką tarp tautos ir karaliaus, ir synode 16 d. liepos 1717 m. liepė ministeriui Boguslavui Kopijevyčiui tuojau kakti į protestoniškus dvarus — Prusų, Danijos ir Švedijos ir ten protekcijos ješkoti saviems bendratikiams Lenkijoje. Be to rašinējo pas Golovkiną, pasiuntinį Petro D. Berlyne, ir Dolgorukį, pasiuntinį to monarcho Varšavoje, kalbindami, kad reikalas dissidentų yra bendras išpažintojams rytinēs bažnyčios. Bet Golovkin ir Dolgorukij, regimai dēl politiškų siekių nenorēdami dar erzinti katalikus, iš kurių Šaniavskis, Kujavų vyskupas, buvo atkakliausiu dissidentų nedraugu, silpnai ir šaltai rēmē reikalus kitatikių. Liet. kalvynistų į Varšavą pasiųstas Rēkutis, helvetiškas ministeris Karaliaučiuje, ragino pasiuntinius Danijos, Prusų ir kniazių Dolgorukį, kad duotų pagelbą prispaustiems dissidentams; bet visi tie žygiai veltui nuējo, nes užrubežiniai pasiuntiniai šaltai kalbējo už jo bendratikius, o luomos ant jų pašnekų nē netēmijo. Už tatai traktate 20 d. sausio 1717 m. tarp Augusto II ir respublikos patilpo 4-me artikule naujas susiaurinimas tiesų ir laisvių dissidentų: be senų bažnyčių su laisva jose dievmaldyste, pastatytų prieš Varšaviškes konfederacijas 1633, 1648 ir 1674 m., naujas statyti bažnyčias uždrausta, leista žmonēms tik savo namuose dievmaldystę laikyti ir tai be pamokslų ir giedojimų; jeigu yra kur bažnyčios, priešingai šitam įstatymui pastatytos, galima jas suardyti ir nudeginti. Šiaip privatiški ar vieši susirinkimai maldoms tapo uždrausti iš pradžių po pinigišką bauda, potam kalējimu, ir galiaus išgujimu drauge su predikantais.

Toks traktatas veikiai išdavē kalvyniškiems labai karčius vaisius, nes tuojau po pasirašymo po juo užsigulē atimti nuo jų svarbias ukēsiškas prerogatyvas, beje keturis jų deputatus legališkai išrinktus į liet. tribunolą, net katalikų balsais, kaip va Steponą Grabauską, Vištyčio starastą iš Vilkaviškio pavieto, Aleksandrą Abromavyčių, pataurunį, iš Ašmenēs pavieto, Jokubą Volaną iš Trakų pav. ir Boguslavą Grabauską, Jokimavo starastą, iš Mozyriaus pav., kurstant kunigijai ir Sapiehams, kurie tikējosi po at-

stumimo evangelikų tame teisme prisudijimo jiems Neuburgiškų lobių, netik neprileido prie prisiekos, bet prašalino ir nuo urēdo tribunoliškų teistojų kaipo šalies įstatymais pasmerktus! Tai buvo baisus smugis, nes dissidentai neteko dabar augščiausiame teisme savų atstovų ir apginējų ir nuo dabar pasmerkiamos buvo jų nors teisiausios bylos sauvalia užsidegusių fanatikų. Negana buvo tos skriaudos: neleido jiems toliaus sēdēti yždo tribunole ir varu išmetē juos daugelyje pavietų iš urēdų prie miestinių teismų. Liet. kalvyniškiai buvo parēję į tokį nusiminimą, kad vienmoksliai buvo nutarę parduoti savo nejudinamus turtus ir su šeimynomis savo ieškotiesi naujos tēvynēs Maskolijoje ar rytiniuose Prusuose, kur Prusų karalius juos viliojo, per savo pasiuntinį Varšavoje, siulydamas ramią prieglaudą. Bet sutiko nepergalimas kliutis išpildymui tos užmačios. Šalyje nupustytoje marų, karēs, konfederacijos ištuštintoje, nebuvo kam nē už pusdykę parduoti didesnių turtų. Atkalbinējo juos nuo tokio nusiminingo žingsnio taip-gi E. Danielius Jablonskis, pamokslininkas Prusų karaliaus. Tai-gi veikiai jie pametē tą nelaimingą projektą, vieni pereidami į sterbles katalikų bažnyčios, kaip Kristupas Kamienskis, Ašmenēs teisējas, liuteronai Šretteris, d. liet. yždininkas, Wahlius, Gartino vēliavininkas; kiti svarstē budą, kaip užlaikyti dar tebturimas ir atgauti jau prapuldytas laisves. Šitie negeriausią apsirinko kelią, nes per pasiuntinį prašē Petro D., idant jų apgynimui paliktų šiek-tiek kariumenēs Lietuvoje. Be to, susitarę su Lenkijos dissidentais atlaikē generališką synodą Gedanoje 2 d. rugsējo 1718 m., kur tarp kitko nutarē paduoti suppliką Gartino seime ir joje išskaitę savo skriaudas, prašyti pilningos laisvēs tikējimo ir sugrąžinimo ukēsiškų tiesų. Artinosi ir Gartino seimas, vadinamas pacifikacijos seimu, 3 d. spalių 1718 m. Seimeliuose kalvyniškiai stengēsi palenkti sau kuo daugiausiai pasiuntinių, idant su jų pagelba sunaikinti aną taip jiems blēdingą artikulą Varšavos traktate; mēgino ir keletą savų pasiuntinių išsirinkti į seimą. Bet visus jų užmanymus sudarkē katalikų kunigija, ypačiai Vilniaus vyskupas Konst. Brzostovskis, kurs pagrasino katalikišką šlēktą, prielankią dissidentams, iškeiksiąs, ir į seimelius pasiuntē aplinkraštį, ragindamas, kad dissidentų nerinktų į pasiuntinius, nes "sei-

mų roda yra pamatu ir fundamentu užlaikymo švento tikėjimo ir auksinės laisvės: panaikinant vieną, tuomi pačiu taps panaikinta ir kita. Dissidentas nuo švento tikėjimo atstojęs negali rupintiesi jį užlaikyti, taigi nė rupinsis užlaikyti laisvę. Turime paveizdas kaimyniškose provincijose, kur viršija dissidentiška potencija, kaip ten prie jokių urėdų tikri katalikai per viešą ediktą prisiekos negali turėti. Tai jeigu ten leistas uolumas blogame, kiltoms luomoms lenkiškos respublikos uolumas gerame yra neatbutinas ir neatleidžiamas". Tokiais ir kitais keliais hierarchija taip susiundė seimeliuojančius prieš dissidentus, jog šitie buvo varomi nuo urėdų, viešų sušnekų ir dignitūrų. Ėmė juos persekioti iki šiol dar negirdėtu budu. Taip, katalikų klebonas Vengrave išprašė nuo lenkiško tribunolo kondemnatą ant jų: 1, kad bažnyčios ten nuo senumo griuvančios netaisytų. 2, kad kalvyniškiai ten neturėtų jokios mokyklos, bet siųstų vaikus į katalikų mokyklas. 3, kad be žinios katalikų klebono nelaikytų krikštų, šliubų ir laidotuvių. 4, kad vaikai maišytos moterystės augtų katalikų tikėjime, ir 5, kad ministeriai ikšiol nešiojamą rubą numestų šalin. Tas pats tribunolas uždraudė po smarkia bauda parsisiųzdinimą spaudintų dissidentiškų knygų!

Lenkiški kalvyniškiai taip įgrobiami pasiuntė daugelį savų deputatų į Gartino seimą 1718 m. Iš liet. kalvyniškių ten kako: Mikolas Lanievskis Volkas, Starodubo vėliavininkas; Jonas Lanievskis Volkas, Novogrodko starasta; Stepas Grabauskas, Vištyčio starasta; Gedeonas Olendzkis, miesto Vilniaus raštininkas; Tamas Volanas, Ašmenės česninkas. Aplinkraštis vyskupo Brzostovskio, kurs tyčia į seimą nusiuntė Ankutą ir Žebrauskį, mokytus Vilniaus kanauninkus, lamdyti galutinai kitvierius; instrukcijos, dissidentams priešingos, iš visokių seimelių pasiuntiniams įduotos; perspausdinimas Jezuitų Vilniuje veikalėlio "Wzywanie do pokuty" ir tt., galiaus slaptos ir atviros machinacijos hierarchijos ir jezuitų — vis tai išdavė seime savajį vaisių. Netik dissidentai nesugėbėjo išmesdinti, ar nors suminkštinti artikulą Varšavos traktate 1717 m. jiems pražutingą, bet dar tapo naujai nužeminti. Vienintėlis į seimą aprinktas pasiuntinis iš Vieliuniaus pavieto Didlenkijoje Piotrovskis, atidarant seimą, reikalaujant Vilniškiam

officiolui, kun. Ankutai, tapo išmestas iš pasiuntinių namo neįstatymiškai tiktai dėlto, kad jis buvo kalvynistas. Nepagelbėjo užstojimas už dissidentus Prusijos pasiuntinio Kuhnheimo, nė-gi angliško ir Danijos pasiuntinių, nėgi triusas pačių dissidentų ir papirkimas (!) kelių senatorių ir pasiuntinių: išstumti iš pasiuntinių trobėsio sugrįžo tenai tiktai viešpataujant Stanislavui Augustui, įvesdinti svetimu ginklu. Persekiojami buvo ne vien dissidentai, bet taip-gi Żydai. Vyskupas Aleks. Mikalojus Horain "1719 m. leisdamas Żydų vyresniemsiems Plungės miestelyje įsteigti sinagogą, aiškiai įsakė, kad nestatytų dideliai augštos, kad ta niekuomet nebutų lygi katalikų bažnyčiai. Żydams augštesnę kaip reikiant sinagogą pastačius, Plungės klebonas norėjo, stogą nuplėšęs, pažeminti. Kad to nedarytų, Żydai pasiėmė kas metą jam mokėti po 30 timpų, pakolei sinagoga bus tuo augštumu" (Valančus). Be to, vyskupas Horain atsižymėjo tuomi, kad "vieną tikt patrakėlį bajorą Mikolą Krapinskį teiškeikė".

Tačiaus ir taip nuskaudinti, dissidentai nenuleido rankų. Slapta juos masino užrubežiai į spyrimąsi. Jie šaukė synodus, siuntinėjo į dvarus ir protestoniškas tautas emissarus, prašydami protekcijos ir pinigiškos pagelbos. Synodas Kėdainiuose 2 d. vasario 1719 m. tarp kitko sątaravosi apie generališką suvažiavimą Gedanoje, atnaujinimui Sandomieriaus konsenso iš 1570 m. su liuteronais visoj Lenkijoj ir Lietuvoj, ir antrusyk išsiuntė Kopijevyčių į Vokietiją ir Angliją rinkti rinkliavas.

Generališkas synodas Gedanoje įvyko 27 d. vasario 1719 m., kur nuo liet. kalvyniškių atkako Rėkutis, Żemaitijos senioras. Sątaravosi, kaip atgauti praloštas tiesas ir laisves ir kaip patikrinti sau taiką ir laisvę išpažinimo; priegtam velyta, kad helvetiškos bažnyčios Lietuvoje atnaujintų Sandomieriaus konsensą su liuteronais tos provincijos. Su tuomi siekiu tapo sušauktas synodas į Kėdainius, 19 d. birželio 1719 m., kur tapo užkviesti taip-gi liet. liuteronai. Devynetu kanonų šito synodo nutarta: bendrą politišką susivienijimą liuteronų su kalvyniškiais; liuteronų priėmimas nutarimų Gedanos synodų iš 1718 ir 1719 m.; išsiuntimas liuteriško delegato į busiantį Varšavos seimą; kollekta; paskyrimas laiko ir vietos busiančiam synodui (Slucke); savitarpinis susivažiavimas tikybos da-

lykuose su liuteronais. Po tuo synodu pasirašē iš liuteronų pusēs: Ditrichis Magnus de Nettelhorst, generolas majoras, direktorius synodo; Mikolas Sartorius, pastorius Kēdainiuose, Jurgis Sartorius, pastorius ir notaras synodo: Jonas Moiskitas Mejeris, Vidžemio kardnešis, karališkas majoras, Gotthardas Šillingis, delegatas iš Žeimelio, Pridrikis Haak, karaliaus pulkinis kvatermeisteris. Iš pusēs kalvyniškių: Mikolas Jokubas Ēstka, stalininkas ir raštininkas Kauno miesto, synodo direktorius; Florionas Svida, senioras distrikto Novogrodko ir Baltarusijos; Gabrielius Dijakevyčius, senioras evangeliškų bažnyčių distrikto Užgirijos; Aleks. Skuminas, senioras; Konstantinas Krapinskis, senioras Vilniaus distrikto; Karolis Gervilas, konsenioras Uživilijēs; Jonas Jabickis, konsenioras Baltarusijos, ir dar apie 50 kitų.

Kada taip liet. kalvyniškiai rengēsi numesti busiančiame seime nutarimus 1716 m. prieš juos užkritusius, kada per pinigus, draugus ir giminaičius sau balsus prilenkti stengēsi, Vilniaus vyskupas jiems parito kaladę po kojų, išleisdamas aplinkraštį į šlēktą visų vaivadijų ir pavietų Lietuvos, susirinkusių į priešseiminius seimelius, kur ragino šlēktą įdēti instrucijon pasiuntiniams į seimą, kad reikalautų seime nutarimo, idant ant amžių amžinųjų atmestų dissidentus nuo visokių urēdų ir digniturų.

Galiaus atējo Varšavos seimas 1720 m., į kurį katalikų kunigai su karštuoliais iš svietiškos luomos, kaip ir dissidentai bei pasiuntiniai nuo protestoniškų dvarų darē didelius pasirengimus: anie, kad galutinai pasmaugti kitvierius, o šitie, kad apsiginti arba laimēti atgal savas laisves. Tarp kitko jie surinko atrodymus skriaudų, neseniai įvairiose sąlygose jiems padarytų, ir su tais atrodymais kako į seimą. Anglijos ir Prusų pasiuntiniai česnimis ēmē sau prilenkti pasiuntinius ant dissidentų naudos, kaip štai seimas iš baimēs, kad karalius neįneštų projekto išrinkimo įpēdinio dar prie jo gyvos galvos, jo sunaus Augusto III, umai tapo pertrauktas.

Tada kunigija ir dissidentai atidējo pertrauktą karę iki naujam seimui. Žinoma, kunigija nesiliovē persekiojusi kitvierius, tai užbēgdama, kad netaptų prileisti prie žemiškų ir miestiškų urēdų, tai užpuldinēdama ant jų bažnyčių ir pastorių, tai dergdama jų ypatas, inhibicijomis

taisant griuvancias bažnyčias, kviesdama už jeib ką į konsistorijų teismus ir tt. Netik persekiojami buvo liuteronai ir kalvyniškiai, bet ir išpažintojai rytinės bažnyčios — disunitai. Varu atiminėjo jiems cerkves, atiduodami jas unijotams: taip Pinske atėmė nuo jų dvi cerkvi 1722 m. Tad Rudachovskis, kamisorius Petro D. bažnyčių reikaluose Lenkijoje, tuojau įnešė skundą karaliui Augustui II, ir gavęs nuo jo tinkamą rezoliuciją, kurios negeidė duoti karališkas sekretorius Golębiovskis, nukakęs į Pinską, vėl atidavė disunitams atimtas cerkves. Prieg tam seimelyje tuomsyk įvykusiam jis reikalavo, kad šlėkta kaip graikiško, taip ir dissidentų išpažinimo, taptų prileista prie dignitūrų ir urėdų podraug su katalikiška, ir podraug guodėsi ant jeibių dissidentams bei disunitams Lietuvoje atsikartojančių. Seimelis atsiliepė, kad Varšavos traktatą 1717 m. Petras D. pats gvarantavo, o juk traktatas uždraudžia dissidentams ir disunitams pageidauti urėdų, o kas link jeibių, tai jie darosi be žinios seimelio, kurs net nenusistebėjo iš to, kad svetimas jo name savarankiškai gaspadorauja. Mat į kokį patižimą ir pagedimą vedė tautą fanatizmas, tamsybė ir sauvalė, platinama reikaluose korporacijos ir luomų!

Toks disunitų kamavimas artino juos prie dissidentų. Šitie, suvažiavę, nors nedideliame skaitliuje, į Varšavos seimą 1724 m. įteikė luomoms ir karaliui prašymą, išskaitydami savo skriaudas. "Iš nesuskaitomo skaitliaus tų skriaudų paminėjome tą, kad nevien tribunolas šalies, bet godotini vyskupai (tarp jų Šaniavskis, Krokavos vyskupas, buvo didžiausiu nedraugu kitatikių), ir net kiekvienas šiaip kunigas ir žmonės svietiškos luomos atkakliai, tyčia ir be mažiausios priežasties, išplėšia nuo musų tai, ką mums patikrino pacta conventa, karališkos prisiekos ir svarba visos respublikos. Atėmė nuo musų pasiuntinio urėdą į seimus, kuris yra vėlė šlėktiškos laisvės. Nuo ministerių ir žemiškų urėdų be mažiausios iš musų pusės kaltenybės likomėsi atstumti; iš Lenkijos ir Lietuvos tribunolų išmetė mus netikusiai, taip toli, kad tuose teisos butuose neturime jokios parankos, jokių apginėjų musų atvangumo, jokių kerštinčių skriaudoms, jokių sargų musų teisingų reikalų. Bet už tai varu su apnuogintais kardais užpuola ant musų, tykodami gyvasties ir garbės, idant mus įbauginti ir laisvą

balsą bei prieigą prie seimelių perkirsti, kaip tai neseniai Sandomieriaus vaivadijoje Lenkijoje, o Novogrodko ir liet. Brasčių, Lietuvoje ir daugelyje kitų vietų priešseiminiuose seimeliuose musų broliai patyrē.... Bažnyčias be paliovos mums ardo, ar išplēšia, pataisymus, jokiais įstatymais ir konstitucijomis karalystēs neuždraustus, inhibicijomis neleidžia, kliudo, o jeigu kur kokią bažnyčią pataisome, patraukia mus už tai į teismus ir netik nemieruotinomis baudomis baudžia, bet net laisvę laikyti dievmaldystę neįstatymiškais nusprendimais atiminēja. Ministerius arba kunigus musų pasmerkia išgujimu, maitoja visokiais apsunkinimais ir neteisumais, atiminēja tiesą ir laisvę laikyti dievmaldystes, siaurina, parverčia ir tolygias skriaudas daro.... Turime tikrą viltį, kad musų prašymų (o respublika), kurie ēsame kunu iš tavo kuno, kaulais iš tavo kaulų, išklausiusi, mus nelaimingus pagrąžinsi prie senų laisvių ir tiesų, konstitucijomis, pactais ir papratimu mums patikrintų. O męs visi, kurie užsilikome po tiek pralošų, karių ir persekiojimų, ženklan dēkingumo prižadame, kad gyvastį savo ir turtus apgynimui laisvių ir bendros laisvēs šviesiausios respublikos kiekvienu laiku pavesime".

Tolygų prašymą dissidentai padavē ir karaliui, dar melsdami, kad atskiru universalu paaiškintų, kaip reikia žiurēti į Varšavos traktatą, palytint dissidentus. Be tų prašymų, ant kurių luomos juk pasiliko kurčiomis, tarp savęs dissidentai nutarē šiuos punktus reikale rēmimo savo reikalų seimuose ir pas karalių: 1, Patvirtinimas nutarimo Gedanos synodo apie rinkimą rinkliavų namie ir svetur papirkimui pasiuntinių ir senatorių, taip-gi lēšoms kelionēs į seimus Varšavoje ar Gartine. 2, Idant kiekviena provincija bent po 2 delegatu į kiekvieną seimą anksti siųstų, davusi jiems užtektiną informaciją ir nervum rerum gerendarum, beje pinigų. 3, Idant gravamina ir žinias apie juos nors trumpas, seniorai į Varšavą ant rankų delegatų persiuntinētų; taip-pat privilegijas ir kitus dokumentus neseniai surastus. 4, Idant kiekviena provincija stengtųsi bent du pasiuntiniu iš tarp katalikų prie savęs patraukti kokiu nors budu. 5, Idant kiekvienas ypatingai ir visi iš kruvos patarme ir dovanomis griųvančias bažnyčias, beje Piasečne, Vęgrave, Kargove, Oržaskove ir kitur remtų. 6,

Idant kiekviena provincija stengtųsi visokiais budais aprinkti iš dissidentų pasiuntinius į seimus.

Tame pačiame seime dissidentai, nuo kurių iš Lietuvos buvo Jonas Lanievskis Volkas, pastalininkas Novogrodko, ir Jonas Stryjenskis, pataurunis Gartino, abudu kalvyniško tikējimo, padavē savo gravamina surašę į 49 skirsnius, bet seimas į tuos pasiskundimus neatkreipē jokios atydos, o korporacijos nežinojo ribų persekiojimui ir maitojimui savų priešgynų. Juk tik jos iššaukē ir aną pasibaisētiną Toruniaus dalyką 1725 m. Audra šiaurinēs karēs, kuri vos buvo perējusi, nesulaikē jezuitų nuo tolesnio maitojimo respublikos; persekiojimas kitatikių stembo su kiekviena diena. Gadynē, kuri nuopuolį Lenkijos su savimi patraukē, buvo aukso amžiumi jezuitams ir kaip-gi kitaip butų galēję buti? Tiktai ant žemēs kraujais aplaistytos ir užverstos pelenais ir degēsiais, toji draugija apvaikščiojo savo triumphą! Jos pasalumai kartais apsireiškia baisiame pavidale. Idant dumoje Toruniaus mieste atsikratyti nuo liuteronų, jezuitai 1724 m. savo klioštoriuje uždarē vaikelį liuteriško išpažinimo ir tokiu budu sukurstē miesčionis. Dissidentai atsikeršijo jezuitams, kaipo vyriausiems persekiotojams protestantizmo. Užpuolę ant klioštoriaus jezuitų, sukrovę malkynę iš abrozų, rakandų ir indų, sudegino. Jezuitai apskundē juos už užpuolimą, gvoltą ir bjaurojimą šventenybių (sacrilēgium). Augustas II passkyrē tyrinējimui komisiją; ordinariškas Varšavos seimas reikalavo prileidimo keletos pasiuntinių prie tyrinējimų ir sprendimų tame reikale asesorių teisme. Dekretas asesorių nulēmē burmistrui Roesneriui ir dumos vice-pirmsēdžiui Žernickei ir devynetai miesčionių galvas nukirsti, keletą dešimčių kitų nubaudē kalējimu ar grivinomis; liepē bažnyčią protestonų atiduoti Bernardinams, uždarē aprubēje Toruniaus mokyklą Liuteriškių, pavedē spaustuves po kunigų cenzura ir tt.; jezuitams skriaudos turi atmokēti 22000 auksinų miesčionys liuteriškiai, ir aptuštintas vietas dumoje vienatiniai katalikais apsodinti ir tt. Išpildymas dekreto,*) nežiurint į užsistojimą už Toruniečius caro Petro ir

*) Kunigaikštis Lubomirskis, su 150 raitelių, atkako į Torunių prižiurēti, kad nuosprendinis taptų išpildytas. 7 d. gruodžio senas Roesneris tapo nukirsdintas; Zernicke, vice-prezidentas, įstengē gauti dovanojimą, bet kiti, atskyrus vieną, kuris puolē į prieglobstį Romanizmo, tapo nugalabyti. — Protestoniškos valstijos — Didēji Britanija, Prusija, Švedija, Danija ir Holandija labai pustijosi ir Lenkams ypatingai įkirējo kalba Anglijos kunigo Ratisbone. 1731

Prusų karaliaus, sujudino visą Europą, paplatino pasibaisėjimą, ir tapo dalyku daugelio pamflētų. Protestonų dvarai, regēdami asesorių dekrete sulaužymą sąlygų Olyviškio traktato, kurs gvarantavo dissidentams atvangumą ir romą, pakēlē diplomatišką akciją. Pasiuntinis Prusų ir Rossijos pranešē, kad, negaunant užganēdinimo nuo Lenkijos, jų viešpatystē panaudos prieš ją ginklus. Padējimas buvo gana gresmus, kaip mirtis caro Petro (8 d. vasario 1725 m.) suminkštino drąsą dvarų ir apmalšino pavojų.

Įerzinti, protestoniškų dvarų pakurstomi, dissidentai nuo dabar mislinējo, kaip išsmukti iš taip priklaus padējimo, nežiurint kokius įrankius prisieitų panaudoti. Tuomi tarpu įvyko generališkas synodas Gedanoje 1 d. rugpjučio 1726 m. Į tą synodą pribuvo taip-gi nuo liet. kalvyniškių išrinkti provincijonališkame synode Zabludove 5 d. liepos 1724 m. delegatai: Mikolas Rečynskis, senioras distrikto Żemaitijos, o vēliaus Novogrodko, ir Jonas Lanievskis Volkas, su atskira instrukcija, kaip turi ten pasielgti. Tame synode atnaujino 6-tą artikulą generališkojo Gedanos synodo iš 1719 m. apie rinkliavas, po 3 nuo tukstančio metinio įēmimo, reikalams bažnyčių, o ypač reikalams rēmimo seimuose, kam šiuomsyk liet. kalvyniškiai aukavo 600 dolerių ir 7 lenkiškus auksinus Karaliaučiuje sudētus; nutarta paduoti Gartino seime suppliką karaliui, kad kaipo tēvas tēvynēs pasirupintų apie skriaudžiamus vaikus bendros motinos, liepta delegatams į tą seimą surašyti tokią suppliką pagal reikalą ir progą, ir nutarta perspausdinti Sandomieriaus konsensą iš 1570 m.

Atējus Gartēno seimui 1726 m., atkako ten dissidentų delegatai iš visų pusių buvusios Lenkijos. Nuo liet. kalvyniškių ten buvo: Jonas Lanievskis Volkas, Novogrodko stalininkas, Mikolas Lanievskis Volkas, Starodubo vēliavininkas, Tamas Volanas, Ašmenēs česnininkas, Stryjenskis, Gartino pataurunis, Stepas Cedrauskis, Panevēžio starasta.

m. Ambasadorius Didēs Britanijos prie Lenkų dvaro įdavē memorijalą karaliui, kame išskaitē įvairias priespaudas protestonų Lenkijoje, ir užbaigē pagrasinimu atkeršto Romos katalikams Anglijoje ir kitose protestonų valstijose. Bet visos pastangos buvo be vaisiaus, o net padaugino kentējimus nelaimingų dissidentų. "Bet diena rokundos buvo jau arti. Lygiai kaip Francuzų *noblesse*, vakare prieš revoliuciją, apjakę Lenkų magnatai nematē, jog jie kasa kapą savo žemei. 1733 m. išējo įstatymas, kuris apskelbē Dissidentus negabiais laikyti kokį nors urēdą ar gērētiesi kokia nors dignitura. Vienok turime atsiminti, jog Anglijos Romos katalikai beveik nebuvo labesniame padējime, ir kad protestonai Francuzijoje buvo prispausti". (Morfill).

Pagal nutarimą generališkojo synodo Gedanoje, tie delegatai įteikė karaliui suppliką, su trumpu rankiumi įstatymų, dissidentams priklausančių. Rods karalius mielai tą suppliką priėmė, bet pasiuntinių trobėsis, nors dissidentų delegatai buvo keletą pasiuntinių ir senatorių pasipirkę, buvo nedraugingas dissidentams, o Scipio, Lidos pasiuntinis, net pagrasino, kad pertrauks seimą, jeigu konstitucijon netaps patalpintas įstatymas: kad visos dissidentų bažnyčios Lietuvoje šviežiai taisytos, arba tos, kurias dabar taiso, taptų suardytos. Jo įnešimą parėmė keletas uolesnių katalikiškų pasiuntinių. Bet tarpininkaujant feldmaršalui Flemingui, pasisekė dissidentų delegatams prisimeilinti prie primaso, kurs prikalbino Scipioną atgal atitraukti savo įnešimą. Tačiaus dissidentai ir tame seime nieko nelaimėjo, pasiganėdino tuomi, kad bent sugėbėjo nuo savo galvų nukreipti naują, nelukėtą perkuniją. Veltui už juos užtarinėjo pasiuntiniai užrubežinių viešpatyščių, ypatingai Anglijos pasiuntinis. Šitojo nota, kurioje grybštelėjo ir Toruniaus dalyką, labai suerzino visą tautą jau ir dėlto, kad pasiuntinis viešpatystės, kuri nuo 8 milijonų katalikų buvo atėmusi visas valstietiškas tiesas, drįso pakelti balsą už Lenkijos dissidentus. Povilas K. Jaroševskis, Plocko starasta, aštriai ant to įsikišimo atsiliepė, reikalaudamas nuo karaliaus, kad releguotų namon Anglijos pasiuntinį, o nuo Prusijos gautų užganėdinimą, nors prisieitų ir visatiną išsirengimą pašaukti.

Tai-gi Gartėno seimas 1726 m. ne pagerino dissidentų padėjimą, o jų nuolatinis klabinimas atgal gauti išplėštas tiesas, pakampinės intrigos ir jieškojimas pagelbos nuo užrubežinių dvarų prieš savą tėvynę, erzino dar labiaus katalikų kunigiją, kuri juos galutinai maitojo. Priegtam dissidentai patys per nesutikimą savo tarpe atsidavinėjo į rankas tos kunigijos, silpnindami savo partiją. Taip, pvd. Vilniuje liuteriškas pirklys Mauch, susikivirčyjęs bažnytiniuose dalykuose su savo pastoriu Franke ir Mikolu Ditmariu, karališku raštininku, gyventoju Vilniaus, pakvietė juos į konsistorijos teismą ir į tribunolą. Pakviestiejie veltui protestavo prieš nekompetenciją teismo: nubaudė juos grivinomis ir numetimu nuo urėdo. Tolygių paveizdų buvo labai daug, nors bendras pavojus vėl tuojau dissidentus negalėjo nesuartinti. Sušaukė generališką synodą 30

d. rugpjučio 1728 m. Gedanoje. Nuo liet. kalvyniškių ten nukako Jokubas Gordonas, senioras Żemaitijos, ir Jarošius Mackevyčius, pataurunis Minsko vaivadijos. Čion tarp kitko nutarta tapo: 1, Patvirtinimas nutarimų Gedanos synodo iš 1726 m. 2, Padavimas supplikos ateinančiam seimui. 3, Perspausdinimas Sandomieriaus konsenso 4, Mokējimas rinkliavų po 3 auksinus nuo 1000 metinių įēmimų reikalams bažnyčios. 5, Perspausdinimas tiesų ir laisvių dissidentų, padedant ant jų 1720 m. ir kaipo vietą spaudos Karaliaučių.

Vos liet. deputatai sugrįžo iš generališkojo synodo Gedanoje, kaip atžinojo apie naujai įvykusį jeibį, jų tikējimui iškirstą. Per šv. Baltramieją, 24 d. rugpiučio 1729 m. buvo Salamiestyje jomarkas. Vabalninkų džiakonas Petruševyčius, prie kurio parapijos priklausē taip-gi katalikų bažnyčia Salamiestyje, buvo išvažiavęs į Mintaują, o į savo vietą pakvietęs, paliko tulą domininkoną Gruzdį iš Palavēnio kliošioriaus. Iš vakaro į Salamiestį pribuvęs Gruzdys per Vabalninkų varpininką jau klabino kalvinų kunigą buti mylistingu, jeigu ko pareikalaus. Ant rytojaus reikalavo nuo urēdininko p. Kuncevyčiaus, kurs pats buvo iškakęs į Svedasus, kad už atvažiavimą duotų muštą dolerį, ar bent 3 timpas, bet negavo. Po mišių domininkonas nusigērē karčiamoje su ponais Jokubu ir Stasiu Kokievyčiais ir keletu smulkesnių šlēktų. Išējęs iš karčiamos, sutiko minētąjį urēdininką ir už nedavimą pinigų, domininkonas bei girti šlēktos per galvą su kardais rēžē keletą smugių taip, jog ans vos pabēgo į kalvyniškių klebonią. Eidami pro kalvyniškių bažnyčią, užtiko dvejatą kalvyniškių, primušant universalą karaliaus, pasiųstą Hanfeldo į valsčių, idant kiekvienas nuskriaustasis į karališkąjį teismą atsišauktų dēl savo skriaudos. Tuos domininkonas ēmē šoble mušti. Potam Jokubas Kokievyčius su šlēkta atkako į kalvyniškių klebonią, duris išlaužē (o kn. Čaprackis su pačia pabēgo per užpakalines duris), langus visus išdaužē, lyginai kaip ir sudynus, atplēšę skrynes, pasiēmē, kas buvo panešama; o namie neradę kunigo su pačia, ješkojo už namų ir dvaro sodne, kur užtikę pačią pastoriaus vos neužpampino. Potam ta gauja atmušē duris bažnyčios, ir visas sēdenes, dievstalį ir katedrą į skeveldas suskaldē; karmazinavą uždangalą pasiēmē, knygas spintose rastas

sukapojo ir išbarstė, o kitas domininkonas lauke sudegino. Taip-gi skrynias kn. Čaprackio sukapoję, ką rado, pasiglemžė. Jeigu kas jiems tame darbe perspėjimus davė, tuos mušė, sakydami: mušk, užmušk bambizų dvasią! taip, kad bažnyčioje netruko kraujų. Žalvarinį žibintuvą, kabantį bažnyčioje, sugadino. Potam sau išsiskirstė. Kalvyniškių mažai buvo ant jomarko ir jie, pamatę tokį jeibį, pasiskubino namon smukti, idant išvengti asabiškų užpuolimų.

Dar atmintis to jeibio nespėjo išdilti, kaip vėl įvyko kits nelemtas liet. kalvyniškiems atsitikimas. Rugpjutyj 1730 m. Liubečiuje perkunija uždegė jezuitų klėtį, tad užsiėmė ir kitos klėtys. Kad pastorius Ręčynskis meldė, idant jo klėtį suardytų sustabdymui gaisro nuo tolesnio platinimosi, dvarberniai nepristojo, sakydami, kad jeigu klėtys jezuitų dega, tegul sudega ir klėtys kalvyniškių. Bet užsidegė iš apačios kalvyniškių bažnyčia ir lengva butų buvę keletu viedrų vandens ugnį užgesinti; tačiaus dvarberniai neprileido kunigą su žmonėms tai daryti, ir, sako, tulas dvarbernis buvęs bažnyčią padegęs. Net ponai dvare gėrėjosi iš to, kad dega kalvyniškių šopa....

Liet. kalvyniškiai prieš tokias nelabystas, įnešę protestacijas į miestus, pasiskubino apie naujas skriaudas pranešti karaliui Augustui ir užrubežiniems protestonų dvarams per rankas Hoffmano, prusiško rezidento Varšavoje, kurs tuojaus savam dvarui pranešė. Be to, Hoffmanas parašė gromatą Gąsievkiui, Smolensko vyskupui, kurs mirus vyskupui Pancerzynskiui, valdė Vilniaus dijaceziją, reikalaudamas, kad nubaustų Gruzdį, keldintoją jeibių Salamiestyje, ir žadėdamas vardan savo dvaro už jį užstoti pas Augustą II ant Vilniaus infulos, jeigu bus mylistingas kitvieriams. (Tačiaus tojē vyskupija teko Mikolui Žēnkavyčiui, nelabai kalvyniškiams prielankiam). Ar Gąsievskis ką darė ar ne, nežinia; bet karalius išleido 1731 m. ediktą, liepdamas suvažiuoti į Salamiestį tyčia paskirtai komisijai, persitikrinti apie blėdis, nubausti kaltininkus ir paliepti, kad atlygintų padarytas blėdis. Tačiaus tas ediktas netapo išpildytas, o persekiojimas dissidentų ėjo didyn ir kas norėjo užpulti ant jų bažnyčių ir pastorių, galėjo tai daryti be baudos. Pvd. Liubečiuje kn. Juozas Ponikvickis, kamendorius Novogrodko para-

pijos, su pusbroliu, pridvariniu kapelionu Novosielskio, Liubečiaus arendoriaus, per Petrines 1731 m. užpuolē ant dvaro, kur sudegus bažnyčiai, kalvyniškiai laikē dievmaldystę, išmētē laukan sēdynes, amboną, altorių, ir viską sukrovę į stirtą, Panemunēje sudegino. Tas pats kn. Ponikvickis pakvietē į teismą compositi judicii liet. tribunolo Steponą Nezabitauskį, Celšiškį starastą, kam jis ant tarnystos priēmęs tulą Jarockį, kurio tēvas Mikolas buvo stačiatikis, o motina kalvyniškē, augino jį evangeliškame tikējime. Teismas judicii compositi savo ištarme paliepē, kad Jarockis per kn. Ponikvickį taptų išduotas Vilniaus domininkonams atvertimui į katalikų tikējimą, o Nezabitauskis, kad domininkonams kas mēnuo už nuoilsį ir maistą mokētų po 20 lenkiškų auksinų. Priegtam Nezabitauskis tapo pasmerktas užmokēti kn. Ponikvickiui 100 kapų, o teismui 40 kapų!

Toks patraukimas dissidentų į dvasišką tribunolą compositi judicii sutankējo Vilniuje ir kitose Lietuvos vietose. Nuosprendiniai to teismo buvo ne teisingi ir sunkųs. Tarp tokių bylų daugiausiai trukšmo padarē namie ir svetur byla Oskierkos, Novogrodko kašteliono. Antanas Oskierka, katalikas jau senyvas, mirus pačiai katalikei, pažino gražią ir gražiai išauklētą kalvyniškę Oną Grabauskiutę. Rods merga nē jos tēvai nesitolino nuo tos moterystēs, bet dējo į sąlygą, kad pirmgymis kudikis turētų buti auginamas kalvyniškių tikējime, o kiti tegul vaikai augs katalikais, dukters-gi evangelikēmis. Oskierka sutiko ant tų sąlygų ir susituokē kalvyniškių bažnyčioje Kēdainiuose, įžegnoti senioro Stanislavo Liutomirskio. Į metus 11 d. rugsējo 1712 gimē Oskierkams sunus, kurį tas pats senioras Liutomirskis pakrikštijo vardu Stepono Mikolo. Iki 5 metų sunus augo pas tēvus, potam motina nuvežē jį pas savo dēdę, kurs atidavē vaikysčią į Slucko mokyklas. Tai buvo Lenkijoje negirdētas daiktas, kad sunus senatoriaus kataliko auginamas butų evangeliškam tikējime! Tēvo giminaičiai pranešē apie tai Slucko jezuitams, norējo jaunąjį Oskierką iš Slucko išvogti. Motina, tam užbēgdama, 1721 m. nuvežē jį į Karaliaučių, neva gydymui, ir pavedē jį globai Prusų valdžios. Slucko jezuitai prigązdino senį Oskierką, kad jis savo vēlę praganys,

augindamas sunų atskalunystėje, ir gavo įgaliojimą atimti jį iš Karaliaučiaus. Rektorius jų tuojau kako į Karaliaučių, bet valdžia Prusų neketino išduoti jaunąjį Oskierką. Jezuitai sukurstė dabar Lietuvą ir Lenkiją prieš Oskierką, taip, kad Gartino seimas 1727 m. spirtinai spyrė senį atimti sunų iš Karaliaučiaus ir auginti katalikų tikėjime. Oskierka, verčiamas, davė įgaliojimą vyriausiam sunui iš pirmos pačios, Mozyriaus starastai ir pasiuntiniui į seimą, atimti Steponą iš Karaliaučiaus, ir pridėjo dar gromatą Prusų pasiuntinio Šverino į valdžią Karaliaučiuje, kad broliui jaunąjį Oskierką išduotų. Bet valdžia perveždino Oskierką į Berlyną, kur atidavė jį į gimnaziją po vada garsaus Jablonskio, ir čion jis, pagal įmonius religijos, priėmė pirmusyk viešpaties vakarienę. Tuom tarpu liet. instigatorius pakėlė prieš senį Oskierką bylą teisme compositi judicii dėlei auginimo sunaus svetimam tikėjime. Teismas paliepė Oskierkai statyti prieš tribunolą bėgyje keturių savaičių pačią su keturiomis dukterimis ir su sunumi, grasindamas už nepaklausymą skaudžiomis baudomis. Persigandęs Oskierka, per Mackevyčių, Minsko česnininką, kalvyniškį meldė savo pačią, viešinčią tuomet Karaliaučiuje su sunumi, parsiųsti sunų į Lietuvą. Jaunasai Oskierka rods atkako į Lietuvą, bet į dvejatą savaičių po terminui ir rado jau prieš tėvą išduotą beėsant nusprendinį, beje kad jis netenka urėdo senatoriaus, lobių ir galvos. Atvykusį sunų Vilniun pavedė Pijorams, kur prie tėvo ir daugelio kunigų priverstas tapo atsižadėti evangeliškojo tikėjimo. Potam tėvui sugrąžino lobius ir urėdą, bet vis-gi jis dar turėjo ir vyresnęją dukterį atiduoti į mokslą pas Vilniaus zokonininkes! Jaunasai Oskierka, laike rinkimų Stanislavo Leščynskio 1734 m., gavo progą pabėgti į Berlyną, kur sugrįžo į helvetiškąjį tikėjimą, ir aprašė visą apsiėjimą su jo šeimyna knygutėje: "Die Fusstapfen der gnaedigen goettlichen Providentz in seinem bisherigen Lebens-Lauf erkennet und betet an Stephanus Michael Oskierko Castellanides Novogrodensis". Namon niekad nebgrįžo, įstojo į Prusų tarnystę. 1750 m. buvo slaptuoju dumčiumi teisos ir turėjo lobius Litchtenberg. Kaipo globėjas aliumnatų, paskirtų Prusuose jauniems kalvyniškiams iš Lietuvos,

Maž. ir Did. Lenkijos, rupinosi apie juos tēviškai. Kada mirē, nežinia.

Bet ir šiaip už mažmožius persekiojami buvo dissidentai prie Augusto II, ypačiai jeigu katras balsiaus skundēsi ant skriaudų. Taip pvd., kad 1731 m. evangelikas Volkas, liepē nuliedinti Vilniuje pas varpliejį varpą, katalikų kunigija veikiai jį ir varpliejį apsunkino pakvietomis ir inhibicijomis ir dēl to abudu pateko į didelį klapatą. Veltui maitojamiejie dissidentai persekiojimuose šaukēsi protekcijos karaliaus; veltui jie kēlē balsą seimeliuose ir davinējo savo gravamina į seimus. Kunigija neatsižiurinējo į karališkus ediktus, nutarimą seimų ir seimelių konstitucijų, ir jeib koks šaldras galējo juos skriausti be baudos ant turto, sveikatos ir garbēs. Nebtrivodami, dissidentai dabar nuolatos imasi už misijų pas užrubežinius protestonų dvarus, perstatydami baisiose spalvose savo vargus ir melsdami pagelbos, nors ir tēvynē pultų. Liet. kalvyniškiai 1730 m. pasiuntē į Angliją ir Berlyną Žemaitijos seniorą Jokubą Gordoną, mokytą žmogų, dipliomatą, ir mokantį vokiškai, prancuziškai ir angliškai kalbēti. Gordonas, pabuvojęs Anglijoje, kur rinko aukas padegēliams Kedainiuose, atkako sausyje 1731 m. į Berlyną ir padavē karaliui suppliką, kad katalikai, tąso dissidentus į sudētinius teismus (forum compositi judicii), nors bylos religijos dēlei tik seime tegali teisiamos buti pagal šalies įstatymus; kad jų bažnyčias barbariškai degina ir plēšia, suardytas draudžia atstatyti, kad neleidžia laikyti dievmaldystų net namuose pastorių ir kad skriaudos jiems katalikų daromos yra begalinēs. Toliaus jis supplikoje prašē Prusų karaliaus, kad lieptų savam pasiuntiniui Varšavoje susitarti su kitų viešpatyščių pasiuntiniais ir įduoti notą lenkiškamjam dvarui, su reikalavimu, kad prasmegtų skriaudos dissidentams daromos, atlygintų blēdis ir paliuosuotų nuo stojimo į sukrautinį teismą; kad Prusų karalius parašytų užtariančią gromatą pas karalystēs primasą, Horainą, Žemaitijos vyskupą, Žēnkavyčių Vilniaus vyskupą ir pas Krokavos vyskupą. Galiaus, kad Prusų karalius per kokią tranzakciją su liet. kancleriu Radivilu (kurio sunus Jēronimas, apsivesdamas su kunigaikščiute Sulzbach, nepote kunigaikštienēs Karolinos Liudvikos iš Radivilų, ku-

nigaikštienēs Neuburgo, su ja apēmē lobius Radivilų biržiškēs linijos) paatvangintų kalvyniškių bažnyčias Radivilų lobiuose, kadangi kunigaikščiai Radivilai, budami katalikais, be tokios tranzakcijos galētų jas atiminēti. Prusų karalius Fr. Vilimas, meilingai priēmęs Gordoną ir jo suppliką, persiuntē savam rezidentui Varšavoje reikalautas gromatas į karalių Augustą ir į Vilniaus vyskupą, nors tai vis nedaug ką pagelbējo kalvyniškiams.

Tuom tarpu mirē Augustas II, 1733 m.*). Prie jo dissidentai daugiaus nukentējo negu kada pirmiaus. Susišaukē jie synodą į Koidanovą 25 d. birželio 1732 m. ir surašē savo bažnyčias ir pastorius. Kuomet Mažlenkijoje bebuvo vos 10 helvetiškų bažnyčių, Didlenkijoje 8 bažnyčios čechiškų brolių, tai Lietuvoje užsiliko dar 45 bažnyčios, beje: 1. Vilniaus distrikte: Vilnius, Šilēnai, Serijai, Promieś, Żupranai, Lebedeva, Dubinkai. 2. Novogrodko distrikte: Sluckas, Bielica, Kopylius, Ostašynas, Liubečius, Orlov, Dokudóv, Zarvy. 3. Baltrusijos distrikte: Koidanovo, Kopyś, Siemianovice. 4. Żemaitijos distrikte: Kēdainiai, Karaliaučius, Kelmē, Šidlava, Grēžiai, Dzievaltava, Żeimelē, Krosnagališkē. 5. Użgirijos distrikte: Zabludovo, Sidra, Vengravas, Nurzec, Niepokoičyce, Jamna, Orlia, Sielec. 6. Użvilijēs distrikte: Biržiai, Salamiestis, Radviliškē, Plonēnai, Švobiškis, Pamušis, Naujamiestis, Sviadasai, Popilis, Linkava, Beinorava. Pastorių buta 40. Mokyklų dar buvo 7: Slucke, kur rektoriumi buvo kn. Jokubas Inglis, korrektorium Bernackis ir 2 mokytoju, Vladas Bochvic, theologijos daktaras, ir Jonas Heuman; Kēdainiuose, kur rektoriavo Kazys Kozarynas, korrektoriavo Gabrielius Bernašauskis, mokintojavo Sam. Nerlin; Biržiuose, kur mokino tiktai Stepas Izbickis; Koidanove, Zabludove, kur mokē kn. Sam. Paulavyčius; Żupranuose; Kelmēje.

---

*) Veltuo Fridrikis Augustas geidavo panaikinimo "liberum veto"; kaip seniaus, teip dabar traukēsi netvarka valdymo šlēktos, beveik kiekvieną seimą pertraukdavo, persekiojo protestonus ir pritarinējo svetimoms valstijoms, kurios užkabinējo tautos tiesas. Šiaip ir pats karalius lēbavo ir kerštavo, pereidamas abu Francuzų Liudviku! Jo veiklumą gerai aptaria priežodis: "Za króla Sasa, popuszczaj pasa".

Konvokacijos seimas 1733 m. užgyrē konstituciją, kuri atēmē nuo dissidentų netik prieeigą prie pasiuntiniavimo, bet ir tiesą sēdējimo tribunoluose, lyginai kaip turēti civyliškus urēdus. Dissidentiškoji šlēkta, netekusi politiškų tiesų, nustumta ant laipto valdomos kliasos, dabar pastojo ana tytveika malkontentų, kurie pasirengę buvo pratiesti ranką, svetimos pagelbos jieškodami atgavimui savų prerogatyvų.

Tos bažnyčios, mokyklos, kunigai ir mokintojai, viskas buvo apverktiname padėjime. Bažnyčios griuvo, nes katalikų kunigai neleido nė mažiausio daigto pataisyti. Kunigai ir mokintojai, ypačiai lobiuose Neuburgo, negaudami per keletą metų pensijos ir ordinarijos, turėjo sunkenybes šalies nešti, lygiai su kitais, nes sauvalė neapmokamų pulkų lietuviškos kariumenės spaudė iš jų daugiaus, kuomet turtinga katalikų kunigija dangstėsi savo laisve nuo pagalvių, ekskomunikavimu ir tt. Dar aršiaus, kad gyvastis ir turtas prigulėjo nuo diskrecijos jeib kokio girtuoklio ar šaldro, kurs vardan savo katalikiško tikėjimo be baudos saikstė galvos ir sunkiai uždirbto kąsnio duonos evangeliškojo pastoriaus. Miesčionys ir dissidentiškoji šlėkta, isstumta iš pasiuntinių trobėsio, atitolinta nuo senatoriškų krėslų, nuo starastystų, žemiškų, miestiškų teismų, tribunolų, nuo miestiškų urėdų ir ciechų, laisinosi rinkliavomis, kurios ėjo papirkimams (tik 1717 m. jie Varšavoje išleido 15000 lenk. auksinų!), įvairioms užrubežių misijoms, stengianties atgauti senas tiesas ir laisves. Toks tai buvo padėjimas musų dissidentų, kada paliovė gyvavęs Augustas II.

Augustas III.

(1734—1763)

Mirus Augustui II, sudaryta generališkoji konfederacija, gegužyj 1733 m., išmetė dissidentus iš urėdų ir dignitarų ir uždraudė jiems ieškoti užtarimo pas užrubežinius viešpačius. Veltui dissidentai stengėsi (iš Lietuvos Mikolas Volkas, Starodubo vėliavininkas, ir Jonas Gruževskis, Slediškis starasta, buvo Varšavon pasiųsti savo bendratikių) nukreipti šalin taip sunkų smugį nuo jų. Nieks netėmijo jų prašymų. Ta pati konfederacija pakvietė Stasį Leščynskį ant sosto, ir dissidentai tikėjosi prie jo viešpatavimo bent dalį savo pralaimėtų tiesų atgauti. Bet.... Leščynskis turėjo sostą palikti laimingesniam lenktynininkui. Jo kovoje su Augustu, dissidentai, kaip visados laike naminių maišačių, labai daug nukentėjo. Tarp kitų, Vi-

tebsko vaivada Marcijonas iš Koscielsko Oginskis, liet. generališkas maršalkas, šalininkas Leščynskio, uždējo ant nekatalikiškų kunigų Lietuvoje 60000 lenkiškų auksinų pagalvēs (1734). Kad paskui Augustas III, norēdamas tvarką ir taiką partijų draskomoje šalyje sugrąžinti, sukvietē į Varšavą pacifikacijos seimą 1735 m., dissidentai išsiuntē į Varšavą savo delegatus, beje iš Mažlenkijos And. Rożyckį, iš Didlenkijos Joną Karolį iš Bitiniaus Kurnatovskį, iš Lietuvos Podlevskį ir Aleksandrą Lanievskį Volką, iš Prusų Jurgį Veyherį, įsakydami, kad susitarę su pasiuntiniais nuo užrubežinių protestoniškų dvarų pajudintų žemę ir dangų nuvertimui nutarimo, užkritusio prieš nekatalikus generališkoj konfederacijoje 1733 m. Kiek jiems fundušai ir įtekmē leido, delegatai stengēsi papirkti pasiuntinius ir senatorius. Tačiaus nors juos rēmē užrubežiniai pasiuntiniai, nieko nelaimējo naudai savo bendratikių, nes į seimą atkako veik su plikomis rankomis, o ir pats seimas neįvyko. Vienok jie netingējo, nuolatos klabindami užrubežinius pasiuntinius dēlei savo tiesų ir skriaudų, ir versdami, smagiai prašnekti už juos į luomas respublikos. Be to, savo tarpe po kelissyk darē sutartuves, kur tarp kitko nutarē atnaujinimą Vilniškēs unijos su Graikais iš 1599 m. ir paskyrē du įgaliotiniu; beje Karolį Kurnatovskį ir Jokubą Gordoną, Žemaitijos seniorą, kurie, gavę reikalingus fundušus, prisiartinančioje tarp europiškų viešpatyščių sątaikoje, dabotų reikalus dissidentų ir agentą Varšavoje, ypatoje Danieliaus Gregoriē, ant kurio visi jų reikalai turējo atsiremti.

Truputį anksčiaus prieš pacifikacijos seimą dissidentai išsiuntē savus delegatus į dvarus Berlyno, Stokholmo, Londono, Danijos ir į Holandiją, melsdami tų viešpatyščių, pareikalauti nuo respublikos išpildymo link dissidentų Olyvos traktato sąlygų iš 1660 m. Iš Lietuvos pasiųstas tapo į Petropylę ir Londoną senioras Žemaitijos Gordonas nuo kalvyniškių; Ulevyčius, liet. šlēkta, disunitas, nuo savų bendratikių; nuo liuteronų Jurgis Sartorius, Biržių pastorius, kurs Kēdainių synode 1719 m. politišką uniją su kalvyniškiais smagiai rēmē atnaujinimu Sandomieriaus konsenso. Delegatai, prileisti prie carienēs Onos, per rupestingumą ypačiai Theophano Prokopavyčiaus, Novgorodo ar-

chivyskupo, sudėjo prie jos sosto suppliką, išguldydami tiesas dissidentams pirma suteiktas, o dabar patremtas, ir skriaudas, kokias dabar priversti yra kentėti, ir galiaus budą, kaip galėtų pagrąžintais buti į pirmykštį buvį.

1. "Tokios tiesos, kad lyginai visi taip Romos bažnyčios pavaldiniai, kaip ir kito krikščioniško tikėjimo žmonės, gimę šlėktiškoje luomoje, lygiomis priguli prie visokių digniturų, guodų ir funkcijų tėvynės. Atrodymu to yra privilegija šviesiausio a. a. Lenkijos karaliaus Zygmanto Augusto, kurs budamas tėvonišku d. L. kunigaikštystės ponu, suteikė laisvę paminėtai provincijai per ypatingą privilegiją, kur ištaria, kad visi, jeib tik butų zokono arba tikėjimo krikščioniško, turi užlaikomi buti prerogatyvose, digniturose ir guodose.

2. "Mirus karaliui Zygmantui Augustui, daugelis konfedaracijų ir tolygių respublikos dekretų panaujino tokias pareigas, kad dėl skirtumo religijos krikščioniškame tikėjime nereikia nė kraują lieti, nė-gi atstuminėti nuo guodų, digniturų ir lobių, o tatai sub fide, honore et conscientia.

3. Nuo paminėtojo monarcho, karaliaus Lenkijos, iki laimingai mums dabar viešpataujančio, visi karaliai tokią taiką prisiekė tarp besiskiriančių krikščioniškame tikėjime užlaikyti ir paminėtų tiesų neužkabinėti, kurių tiesų dėl vien ilgumo nealleguojant, jeigu taptų leista mylistinga audiencija, taps atspausdintas anų ex volumine tiesų ir konstitucijų kompendiumas.

4. In praerogativa et usu paminėtų tiesų, rods užsilaikēme ir prie įvairių funkcijų prileidžiami buvome iki 1717 m., tačiaus daug persekiojimų kentėti turėjo dissidentų religijos nuo Romos bažnyčios, kaip paliudija konfederacija 1599 m. tarp senoviškos graikiškų įmonių Rusijos ir tarp protestonų toje viešpatystėje įsteigta ir vienokiems visad persekiojimams pavesta.

5. O 1717 m., kada šviesiausias imperatorius Rossijos Petras I, budamas mediatoriumi lenkiškų traktatų, kaipo monarchas paveikslingo dievotumo ir visumet reikalų religijos musų kamuojamų toje viešpatystėje minintis, iš savo rankos ordinavo pasiuntiniu kunigaikštį Dolgorukį ir tamjam įsakē, musų religijai suteikti didžiausią užtarimą; mi-

nētasai kunigaikštis, primiršęs intimaciją monarcho ir viešpaties savo, o pasikliovęs glamone lenkiškojo dvaro, leido sunkią circumskripciją dissidentų religijos, taip jog po tos circumskripcijos išstumta mus iš visokios lygybēs, atimta nuo musų visoki urēdai dignituriški, żemiški, miestiški, funkcijos pasiuntiniškos, deputatiškos ir kitos, vienu żodżiu sakant, nuo visokios lygybēs, apart nuogo titulo šlēktystēs apnuoginti pasilikome, iš ko koki negerumai kilo išrašyti negalima, taip kad jokiame teisme, aiškiausiuose jeibiuose, sudeginime, suardyme, ar atēmime namų Dievo, użjojime ant lobių, nē jokiose skriaudose ir kriminoluose negalime atsiekti teisos; iš to tad sunaikinimas musų, ubagystē ir veik pastarasis iš to viešpatystēs išnaikinimas įvyksta.

6. Toji pat konstitucija 1717 m. visas musų tiesas iš padugnių išvertē, nes kas buvo apsergēta senesniais įstatymais, kad nē pasmerkimu garbēs, guodų, nē kalējimu, nē pinigiška bauda, nē išgujimu, nebusime bausti dēl skirtumo krikščioniškame tikējime, tad minētoji konstitucija taip abejutiškai aprašē, kad po jos patraukimu, ir pasmerkimu garbēs ir kalējimu ir pinigiška bauda ir išgujimu dissidentai gali buti bausti, kaip iš didesnēs dalies praktikuojama.

7. Po tokio išvertimo musų tiesų atējo prie to, kad cerkvēse, bażnyčiose ir surinkimuose musų neturime atvangumo laisvai laikyti dievmaldystę, nes viena lukestyje nebaudos namus Dievo degina, o sudeginę ant tos pačios vietos atstatyti użdraudżia; potam, kur cerkvē, ar bażnyčia per savo senatvę suiro, draudżia pataisyti. Musų kunigiją, nieko jiems nekaltą, dēl vekzacijos, į bylą prieš savo dvasišką teismą kviečia, ją dergia, gēdina ir konfunduoja, draudżia ligonius ypač miestuose kunigams atlankinēti. Senoviškus fundušus ir sumas taip leguotas, kaip ir iš tiesų nuo musų bażnyčių paskolytas, per teismą atiminēja, varpus pasiglemżia, labgarbingas cerkves ant unijos apverčia.

8. Moterystēje įvairaus tikējimo, kur ar vyras ar moteris buvo Romos tikējimo, vaikus abiejų lyčių priverčia potam į savo tikējimą, o tokios ir tolygios bylos prieš jų teismą pašauktos, nesusilaukia teisos (Pav. taip atsitiko 1730 m. Vilniuje su Andriu ir Jokubu Paškevyčiais Tolokonskiais, Stasiu Steponavyčiu Vargalovskiu, Andriu

Juknevyčiu, Jonu Korsobuckiu, Jonu Lęčyckiu, Gabrieliu Kotoržynskiu, kurius "pasmerkē in poenas criminales et confiscationis honorum ir tuojau pasiuntē sargybą į jų namus, o jie quaerendo in pedibus salutem pabēgo į klioštorių Bazilijonų, kur ir dabar turi delitescere, palikę savus lobius et quidquid harum est, discretioni fatorum" — taip rašo Vilniaus kalvyniškiai Jablonskiui).

9. Tad musų supplika majestotui šviesiausios didybēs Rossijos paduoda tokius desideria: a) idant per interpoziciją pavogos Jos imperatoriškos didenybēs laike pacifikacijos lenkiškų reikalų užtvirtinti taptume laisvame laikyme dievmaldystēs pagal musų įmonius; b) idant namus Dievo varu per nedorus žmones nudegintus, ir suardytus butų leista atstatyti, o senus sutaisyti; c) idant pagal senas tiesas, lygiai visiems tarnaujančias sugrąžinti taptume į visus urēdus, guodus ir funkcijas tēvoniškas ir lygybēje luomos lygiomis su Romiška religija pasiliktume; d) idant konstitucija 1717 m., kuri mus įspendē, ar visiškai, ar tame punkte dissidentams krikščioniškos religijos praejudicioso taptų panaikinta, lygiai kaip 1733 m. konvokacijos konfederacija, prieš elekciją įvykusi, taip-gi abroguota taptų. O tas viskas, idant gvarantija šviesiausio majestoto imperatoriškos didenybēs patvirtinta ir korroboruota taptų konuožemiausiai supplikuojame".

Ant tos supplikos, imperatorienē liepē savam pasiuntiniui Varšavoje, grovui Levenvoldei, uoliai remti reikalą dissidentų pas respublikos luomas, ir išleido manifestą, kuriuomi apskelbē, kad savos kariumenēs patoļ iš Lenkijos ir Lietuvos neištrauks, iki dissidentai ir disunitai netaps sugrąžinti prie lygybēs tiesų, kurias jiems Varšavos konfederacija 1573 m., pacta conventa ir prisiekos daugelio karalių Lenkijos patvirtino. Levenvolde, kurs seime elekcijos ir vainikavimo Augusto III stropiai kalbējo už dissidentus, dabar susidējo su pasiuntiniais Prusijos, Anglijos ir Švedijos ir suokē, idant Varšavos traktatas iš 1717 m. taptų atmainytas punkte kaslink dissidentų. Bet luomos nē netēmydamos šnekų užrubežinių pasiuntinių, patvirtino taip konfederaciją iš 1733 m. kaip ir Varšavos traktatą iš 1717 m. beveik vienbalsiai. Ir carienē Ona neišpildē

pagrasinimo apskelbto manifeste, bet atitraukē kariumenę iš Lenkijos, palikdama dissidentus savam likimui.

Vis-gi ir dabar dissidentai rankų nenuleidžia, pripildo protestonų dvarus ir užrubežinius laikraščius savais skundais. Už tai katalikų kunigija maitoja juos galutinai; labiaus liet. kalvyniškiai buvo neužkenčiami. Štai keletas paveizdų jų persekiojimo. Liubiečiuje klebonas Ponikvickis kviečia į teismą compositi judicii pastorių Izbieckį tenpat, kam jis, sudegus bažnyčiai 1730 m., evangelišką dievmaldystę laiko savo name, kam apikaklę ir sutoną dēvi lyg katalikų kunigai, apie ką nežinodami katalikai ir nepažindami *naminių vilkų,* apsidengusių kunigišku rubu, atiduoda jiems guodonę, priderančią Romos kunigams (1734 m.). Vilniaus vyskupas, sugrįżęs iš Karaliaučiaus, kur buvo iškakęs kaipo šalininkas karaliaus Stanislavo, išleido aplinkraštį, idant nē šlēkta helvetiško ar liuteriško išpažinimo, nē-gi pastorius nesidrąsintų taisyti savas bažnyčias, kadangi tatai draudžia šalies įstatymai; idant evangeliški ministeriai atmainytų savo apdarą, ir tokių apikaklių, kokias katalikų kunigai dēvi, o ir jie ikišiol dēvējo, ateityje nebnešiotų, o tik krēzas żydišku papratimu. Tas pats vyskupas uždarē evangelišką bažnyčią Sidroje, kam buvo priežastimi nelaimingas atsitikimas ministeriui Sidroje, kurs užpuoliką nušovē iš pištalieto begindamas savo gyvastį ir potam nakčia pats pabēgo į Prusiją. Żemaičių vyskupas 1739 m. dvi Bilevyčiuti, gimusi iš tēvo kataliko, iš motinos kalvyniškēs ir išaugintas helvetiškame tikējime, uždarē mergų kliošloriuje Kražiuose, priversdamas jas priimti katalikų religiją, kadangi jų tēvas buvo kataliku. Veltui liet. kalvyniškiai tame reikale šaukēsi pagelbos Prusų karaliaus, kurs savam rezidentui Varšavoje, priedvariniam dumčiui Hoffmanui rods įsakē nuo primaso karalystēs, kardinolo Lipskio, Krokavos vyskupo, ir nuo lietuviško pakanclerio Čartoryskio reikalauti, kad paleistų Bilevyčiutes, apkalintas priešingai šalies įstatymams; bet perstatymas Hoffmano neturējo jokios pasekmēs.

Taip dalykams liet. kalvyniškių stovint prie Augusto III, materiališkai jų buvis nuolatos ējo blogyn. Neuburgo lobiuose, kur daugiausia buvo helvetiškų bažnyčių, pastoriai jų nuo 1731 m. negavo per keletą metų įēmimų, o

vienok visokias šalies sunkenybes (mokestis) mokēti turējo, kaip ir valdant Augustui II. Kalvyniškoji šlēkta veltui nērēsi iš kailio, kad atgauti pralaimētas laisves, o ypatingai, kad sugrįžti į pasiuntinių trobēsį, nuolatos nors veltui siuntinējo delegatus tai į Gartiną, tai į Varšavą, tai į protestoniškus dvarus, ir smulkējo bei menko, negaudama starastystų ar kitų įeigingų urēdų, tribunoliškų, žemiškų ir miestiškų, negalēdama rištiesi kraujo sietu su turtingais katalikų namais. Tačiaus atvesta iki nusiminimui hierarchijos, savgodžios korporacijos ir fanatikų, nesiliovē intriguoti ant nelaimēs šalies su pašaliniais ir patarnavo svetimiems viešpačiams įrankiu išpildymui seniai užmanyto pliano. Rods tuomi dissidentai prasikalto, bet labiaus dar prasikalto tie, kurie, neatmindami reikalo mylēti artimą kaip pats save, iš savanaudumo ir noro pirmininkauti tautoje dissidentus maitojo, atvedē į nusiminimą, taip jog jie augščiaus statē religišką reikalą savo išpažintojų negu labą visos tautos.

Mirštant Augustui III, dar kalvyniškiai Lietuvoje turējo 28 bažnyčias, beje 1) Vilniaus distrikte: Vilniuje, Serijuose, Župranuose, Lebedzeve; 2) Novogrodko distrikte: Slucke, Kopyliuje, Ostašyne, Bielicoje, Orlove, Liubečiuje, Zarvuose koplyčią; 3) Užgirijos distrikte: Zabludove, Sidroje, Vengrave, Jamnoje; 4) Baltarusijoje: Koidanove, Oinarovičuose koplyčią, Siemenovicuose koplyčią, Kopysiuje; 5) Žemaitijoje: Kēdainiuose, Kelmēje, Dzievaltave; 6) Užvilijoje: Biržiuose, Popilyje, Radviliškēje, Naujamiestyje, Švobiškyje, Salamiestyje. Kunigų buvo 42 (1754 m.). Augštesnēs mokyklos buvo: Slucke (gymnasium illustre), Kēdainiuose (gymnasium) ir Koidanove. Kaimuose dar šlēkta laikēsi prie helvētiškos bažnyčios, bet miesčionys jau pametę buvo, o Škotai, kurie kitados Slucke, Kēdainiuose, Vengrave, Zabludove ir tt. turējo turtingas ir skaitlingas parapijas, vos šian ir ten beužsiliko kaipo suvargę ainiai.

Karalius Augustas III buvo bemislis, snudus tinginys. Be medžionių, vedē gyvenimą apsileidusį. Viešuose reikaruose atsidavęs buvo saksiškiems ministrams: iš pradžių kunigaikščiui vokiškos viešpatystēs Aleksandrui Sulkov-

skiui, o potam Heinrikiui Bruehl, kurs buvo karjeravyčius siauramatis, o godus.

"Lenkija neturējo tame laike karēs vesti iš lauko pusēs, tai-gi vedē karę namie. Šlēktiškos šeimynos ginkluotos savo tarpe makaravosi, o kunigija, persekiodama kitatikius, vaikēsi paskui juos lyg paskui laukinius žvēris po visą šalį. Jezuitai, pergalēję nekatalikus, spaudē mokslus ir dailas; visos mokyklos ir spaustuvēs perējo tiesiog, o knygų sankrovos ir parodos dailų nors užuolankiu, į jų rankas. Kaimiečius šlēkta laikē gyvuliais, kurius pagal tikslą galima valdyti, už tai jų grinčios puolē į vargą kassyk labiaus ir kassyk labiaus pustējo jų armenos. Augino dar gyvulius kaimo žmonēs, bet pirklyba, kuri tiktai apsergejimu turtų gali pasiremti, puolē ir laikēsi dar tiktai pakampiais, arba kaipo privilegija žydų rankose, kurie darē dideles apgavystes ir tuomi patim prisidējo prie nupuolimo žemesnēsēs tautoj luomos. Galiunai ganēdinos savo reikalams pirkiniais iš užrubežio, ypačiai iš Francuzijos parvežtais, per ką Lenkija kasmet gaišino nemieruotus skarbus, nes jie, lygiai kaip ir anie, kurie gavosi į rankas žydų, negrįžo į Lenkiją, kaipo nunuogintą nuo pramonēs ir rankdarbystos.... Tame tai nerēde ir tarp imtynių, tarp kovų ir persekiojimų, padējime vargo, kur iš to seno kuno paskutinēs sultys nuleidžiamos buvo, kiekvienas atskirai galvojo pats apie savę ir neatsižiurējo ant to, kad svetima kariumenē peržengē rubežių Lenkijos ir vaikštinējo po Lenkų šalį, lyg kad ta šalis butų buvusi be įstatymų ir be žmonių" (Goehring). Feldmaršalas Muennich vedē maskolių armiją prieš Turkus per lenkišką territoriją (1739). Laike 7-metinēs karēs taip-gi per Lenkiją traukē maskoliai pagelbon Austrijai, nors Lenkija neēmē dalyvumo karēse nē dēl Austrijinēs sukcesijos, nē 7-metinēje. Tačiaus, atsikeršydamas, Prusų karalius, Fridrikis II, grynijo parubežines vaivadijas užpuolimais, grobstymu žmonių ir plēšimu, užpylē Lenkiją negerais pinigais, kurius saksišku štempeliu mušē Berlyne ir Vroclaviuje.

Vyskupas J. M. Karpis 1739 m. apskelbē gromatą Klemenso XII popiežiaus iškeikiančią masonus! Vyskupas Antanas Tiškevyčius (1740-62) "pajutęs įvairius žmones pardavinējant vyskupystēje negeras (eretikiškas) knygas,

užgynė tai daryti, o it vieniemdviem Juozapui Stirpeikai su Martinu Maulevičiumi išmintingiem vyram (fanatikams) teleido knygomis verstiesi" (Valančius). Kunigija, susirinkusi 1752 m. į Medininkus arba Varnius ant synodo, atnaujino ir patvirtino įstatymus apie tai, idant nieks iš krikščionių negyventų su žydais vienuose namuose, idant nesigydytų pas žydą daktarą, idant nesisamdytų tarnaitė pas žydus, jeib ant trumpo laiko; idant neišlaidinėtų žydams randon žemės, nė namų; idant krikščionės neitų pas žydus už žindyves, idant nežindytų žydams kudikių ir tt Neklausantiems tų įstatymų synodas prisako neduot išrišimo prie išpažinties (Synodus Dioecesana Mednicensis.... Anno Domini MDCCLII, Diebus 4, 4 et C Septembris celebrata. Cap. II, De Haereticis et Judaeis § 5, 7, 10). Vyskupas J. D. Lopatinskis užgynė bevaikščioti klebonams su parapijomis į Kalvariją ir Šidlavą per didžiasias šventes. 1765 m. liepė visiems kunigams važiuoti į Varnius parodyti savo apšvietimą; mokintesnius veikiai namon išleido grįžti, o bemokslius trukdė Varniuose, iki priderančiai nepramoko tikėjimo dalykų.

Dėl persekiojimo dissidentų, Maskoliai įsimaišė taip-gi į reikalus Kuršo, kada su kunigaikščiu Ferdinandu išmirė (1737) kunigaikštiškas namas. Carienė Ona pasodinimui Kurše Ernesto Birono pasiuntė į Jelgavą keletą tukstančių maskolių armijos. Po gresme maskolių kariumenės durtuvų, Kuršininkai apsirinko kunigaikščiu Bironą, kurį Augustas III patvirtino ir kuriam leido reziduoti Peterburge! Ėsant jaunamečiu naujam carui Ivanui, motina jo Ona (anukė Ivano, brolio Petro Didžiojo), regentė viešpatystės, nusiuntė Bironą 1740 m. į Siberiją, o Kuršininkams paskyrė kunigaikščiu vyro brolį, Liudviką Ernestą Braunšveigiškį.... Pirm negu Augustas III paspėjo užtvirtinti išrinkimą naujo kunigaikščio, pakilo Peterburge revoliucija, kuri išvertė valdžą Onos Braunšveigiškės, o tuomi pačiu ginė laukan iš Kuršo taip-gi Liudviką Ernestą. Per keliolika metų, belaukiant sugrįžimo Birono, Kuršas apsiėjo be kunigaikščio; tiktai 1758 m., sutinkant senato dumai, Augustas III išdavė diplomą investituros savam sunui Karoliui, apsivedusiam paskiau su Franciška Kvasinskiute. Mirus carienei Elzbietai (dukterei Petro D.), įpėdinis

jos Petras III (1762 m.) skyrė Kuršą savam giminaičiui, Jurgiui Liudvikui, kunigaikščiui Holsteino. Įpėdinė Petro III, jo pati Katarina II (1762-96) pareikalavo, kad Augustas III atšauktų iš Kuršo karalaitį Karolį ir, parėmimui paleisto iš Siberijos Birono, išsiuntė į Jelgavą 15000 kariumenės. Maskoliai apgulė karalaitį Jelgavos pylyje; Augustas III tapo priverstas, noroms-nenoroms, atšaukti jį iš Kuršo. Kuršininkai iš naujo nusilenkė prieš Bironą.... De facto Kuršas buvo dingęs Lenkijai, o Lenkų tauta, per Čartoryskių parsidavimą glėbavimams carienės, tylėjo ant tokio įsimaišymo į jos tiesas!

Tuomi tarpu Prusai su Maskolija padarė suderybas kas link Lenkijos, beje kad toliaus taps karaliumi aprinktas Lenkas, kad dissidentai bus po apginklu tų dviejų viešpatysčių, ir kad Kuršas liks Maskolijai. Išvažiavus Augustui III, kariumenės Prusų ir Maskolių įsigriovė. "Lenkija stojosi parodaviete kovos beveik visokeriopų žmogiškų geidulių: nusiminimas, drąsa iki užmaršai, padori didžiavyriška užmačia, gėda ir begėdystė, girpelnystė ir bjaurus išdidumas, bailumas, lengvatikystė, veidmainystė, gudrumas, ištikimybė ir vylius, — visos beveik ydos ir dorybės pakilo ir susivyniojo į kamuolį toje nelaimingoje puoliman palinkusioje šalyje...." (Goehring).

Apie mokyklas tos gadynės sunku ką pasakyti. Elementarines mokyklas rengė tiktai paviršutiniškam dievotumui. Net katechizmas nebuvo surištas su mokslu morališkumo. Visur matėsi permieris dievotybės. Vaikai tarnavo kunigams prie mišių, drauge su kunigu ėjo kalėdoti, giedodami giesmes iš kantičkų ir ubagaudami. Persirengdavo už Tris Karalius ir landžiojo po aplinkinius kaimus. Juk ir šiaip nedėldieniais ar šventdieniais atėję, ligonius namie šlakstydavo, skaitė jiems evangelijas, ir už tą tarnavimą reikalavo atmokesties pinigais, obuoliais, kiaušiniais ir tt. Toks paprotys traukėsi net iki laikų Apšvietos Komisijos. Miestuose mokintiniai per Velykas vaikščiojo su oracijomis per kaimus ir namus šlėktos ir turtuolių, prašydami dynguso, mėsos ir pyragų!

Tačiaus pradėjo busti dvasiškas judėjimas. Apsigyvenęs 1740 m. Varšavoje kn. Antanas Maria Portalupi platino philizophiją Kristino Wolff'o, o taip-gi saksas Rau-

las Mitzler de Kolof. Generališkas misijonorių vizitatorius, kn. Petras Slivickis, mokymą thelogijos seminarijose savo zokono apvalē nuo scholastiškų paikystų. Pijaras Stasys Konarskis rupinosi reforma mokyklų: iš mokyklų Pijarų išvijo scholasticizmą, mokyme suteikē persvarą samprotavimui ažuot mokymosi atmintinai, pakylējo skalę mathematikos mokslų, įvesdino į geographiją atlasą ir gliobų, patalpino į programą patyrimišką phyziką. Šlēktiškas konviktas Konarskio Varšavoje palengva prisipildē sunais senatorių ir dignitorių. Dabar ir jezuitai subruzdo statyti observatorijas, iš užrubežių partraukē astronomiškas pabukles, spausdino moksliškus patēmijimus. Vilniškēje akademijoje, pasidēkavojant dosnumui Mstislaviškēs kaštelionienēs, Elzbietos iš Oginskių Puzinienēs, kn. Tamas Žebrauskas išguldinējo kursą astronomijos, jungdamas tąjį su praktika observatorijoje, apveizētoje teleskopais ir angliškais laikrodžiais. Pakylējo Vilniškę observatoriją jo įpēdinis, Jokubas Nakcianavyčius, o Martinas Odlanickis Počobutas sulygino ją su garsiausiomis Europos observatorijomis. Dēl perējimo planētos Veneros per saulēs skritulį (1761) pakilo moksliškas ginčas tarpe astronomų ir astroliogų, kurs pasibaigē pralošimu astroliogų. Kn. Luskinas išjuokē astroliogiją ir apgavystes prognostikavimo.

Karalius Stasys Leščynskis, veikale: Głos wolny, wolność ubezpieczający (1733), reikalavo baudžiauninkams asabiškos laisvēs, pamainymo baudžiavos ant duoklēs javais ir valstijinēs globos, beje: suteikti jiems tiesą apeliacijos nuo teismo pono į miestiškus teismus ir tribunolus.*) Mozurijos vaivada Stasys Poniatovskis, brošuroje: List ziemianina do pewnego przyjaciela z innego wojewodztwa (1744), velijo pakēlimą naminēs pramonēs ir pirklybos, padauginimą liaudies apsunkinant įstojimą į klioštorius, patraukimą kunigijos ir šlēktos prie mokējimo pagalvių; reikalavo sugrąžinimo tiesų miesčionims, religijos laisvēs dissidentams ir susiaurinimo pertraukų seimų. Francuzas,

. *) 1733 m. Poznaniaus miestas panaikino baudžiavą ir duoda sauvaldystę chlopams kaimų Zagrza ir Ratajów; 1735 m. Tamas Jonas Zarębskis paliuosuoja gyventojus kaimo Mogilna pas Krokavą; 1742 m. atleidžia Kačanauskiškius valsčionius Raulas Swiniarskis, Poznaniaus pralotas; 1760 m. Andrius Zamoiskis naikino padonystę Bieżunoje, o 1767 m. Przebendowskis staratystose Pucko ir Mirachovo. Per Oną kunigaikštienę Jablonovskienę, kuri reformuoja padonystos prietikius savo dvaruose Siemiatycze (jatvingiškiuose Pagiriuose), toji srovē pereina teipgi į Lietuvą.—

guverneris kunigaikščių Sanguškų, Cēzaras Pirrhys de Varille, veikale "Compendium politicum" (1760), parašytame pagal nurodymus Konarskio, nelaimes ir pažeminimą

Kunigaikščiai Čartoryskiai, ženklo liet. Žirgo ir Vaiko.

Mikalojus Jurgis (†1662), Volynijos vaivada

Florijonas (1620—1674) primasas — Mikolas (1621—1692), Sandomieriaus vaivada

Kazimieras (1674—1741), Vilniaus kaštelionas; žmona—Izabellē Morštyniutē

Konstancija (†1759), pati Stanislavo Poniatauskio — Mikolas (1696—1775), liet. Kancleris, pati Eleonora gr. Valdšteiniutē — Augustas (1697—1782), Rusijos vaivada, pati Zophija Sieniavskiutē (†1771) — Thēodoras (†1768), Poznaniaus vyskupas

Aleksandra, pati Sapiehos, paskui Mikolo Oginskio, d. liet. hetmano — Elzbieta, pati Stanislavo Liubomirskio (†1783), d. lenk. maršalko — Adomas (1734—1823), generolas Podolijos žemių, pati Izabellē Flemingiutē (†1835)

Marija (1768—1854), pati Liudviko, Vuertembergijos kunigaikščio — Adomas Jurgis (1770—1861) — Konstantas (1773—1860) — Zophija, pati Stanislavo Zamorskio

Vytautas (1824—1865) — Vladislavas (1828—1894) — Izabellē, pati Jono Dzialynskio

Poniatauskiai, ženklo Veršiuko (Ciołek).

Stanislavas (1676—1762), Krokuvos kaštelionas; pati Konstancija Čartoryskiutē

Kazimieras (1721—1800) d. lenk. pakambarninkas — Liudvika (1724—1804), pati Jono Jokubo Zamoiskio (†1789) — Izabellē (1730—1801), pati hetmano J. K. Branickio (†1771) — Stanislavas Augustas (1732—1798) karalius — Andrius (1734—1773), Austrijos feldmaršalas; pati gr. Kinskiutē — Mikolas (1736-1794) primasas

Stanislavas (1754—1833) d. lenk. paiždininkas — Konstancija (†1830), pati Liudviko Tiškevyčiaus — Uršulē Zamoiskienē, pati Mikolo Mnišecho (†1806), d. lenk. maršalko — Juozapas (1762-1813) — Marija Teresē (1763-1816), pati Vinco Tiškevyčiaus, liet. referendoriaus

sunus Italijoje

Potockiai, ženklo Pilavos

Mikalojus, generolas Podolijos žemių

Jokubas (†1612), Braclavo vaivada — Steponas, Braclavo vaivada — Andrius, Kamienieco kaštelionas

Mikalojus (†1651), d lenk. hetmanas — Povilas (†1674), Kamienieco kaštelionas; pati Eleonora Soltykov — Stanislavas "Revera" (†1667), didis lenk. hetmanas; pati Zophija Kalinauskiutē

Steponas (†1648) — Jonas, Smolensko vaivada — Mikolas, Smolensko kaštel. — Andrius Krokuvos kaštelionas — Feliksas (†1702), Krokuvos kaštelionas; d. lenk. hetmanas; pati Kristina Liubomirskiutē, maršalk.

Thēodoras (1664—1738) primasas — Juozapas, Lvovo kašt., pati Pelagija Potockiutē — Jonas, Braclavo kaštelionas — Juozapas (†1751), Krokuvos kaštel. d. lenk. hetman. — Juozapas, d. lenk. sargybininkas — Jurgis, Grabovo starasta

Petras, ..čersko starasta — Joakimas liet. pataurunis — Stanislavas (†1760), Poznaniaus vaivada — Pranas Salēzas (†1772), Kijevos vaiv. pati Ona Potockiutē — Eustachas (†1768), generol. lietuv. artiler. — Katrē, pati Kosakauskio, Kamien. kaštel. — Pelagija, pati Juozapo Potockio Lvovo k.

Ona, pati Prano Salēzo Potockio

Ščęsnas (1752—1809), Rusijos vaivada; pačios: 1] Gertruda Kamarauskaitē; 2] Juozapa Mniśechaitē, duktē maršalko Jurgio ir Bruehliutēs; 3] Zophija Vitte (†1823) — Ignotas (1751—1809), d. liet. maršalkas; pati Elzbieta Liubomirskiutē maršalkiutē — Stanislavas Kostka, (1752—1821); pati Aleksandra Liubomirskiutē maršalkiutē

Lenkijos skaitē priklausant nuo silpnumo karališkos valdžios, elekcijų ir liberum veto. Pats Konarskis, veikale "O skutecznym rad sposobie" (1760-63) sumušinējo manymą, buk Lenkija užsilaiko per netvarką, sējo mintis apie sosto paveldētinumą.

Kunigaikščiai Čartoryskiai reformatoriškus užmanymus perkēlē ant praktiškos dirvos. Čartoryskiai pabaigoje XVII amž. ēmē lošti žymesnę rolę. Florijonas, karaliaujant Mikolui, buvo primasu; brolis jo Mikolas, vaivada Volynijos, vēliaus Sandomieriaus, prie Jono III buvo pasiuntiniu į Maskvą. Mikolo sunus, Kazimieras (+1741), kaštelionas Vilniškis, apsivedęs su payždininkiute Morštiniute, krapinējo tarp Leščynskio ir Augusto II. Iš Kazimiero vaikų, kunigaikščiutē Konstancija ištekējo už gen. Stan. C. Poniatovskio, vēlesnio Mozurijos vaivados. Sunus Kazimiero Theodoras tapo Poznaniaus vyskupu, Mikolas — liet. pakancleriu, Augustas — rusišku vaivada. Pastaramjame bekaralmetyje Čartovyskiai po kapituliacijos Gedanos persimetē ant pusēs Augusto III ir užmezgē draugiškus prietikius su Rossija. Jie įgijo galybę ir svajojo net apie įsteigimą savos dynastijos Lenkijoje. Kunigaikštis Mikolas Čartoryskis laikē savam dvare Volčyne, Pagirēnuose, avanturiškus kapotojus, vadinamus "vilkais" kurius panaudodavo seimeliuose renkant pasiuntinius, deputatus ir urēdininkus.

Čartoryskiai kassyk labiaus bendrinosi su karališku dvaru per lemetavimą ir patarnavimą visagalingam ministrui, Bruehliui. Didęją lietuviškąją pečvietę gavo kunigaikštis Mikolas Čartoryskis, o mažesnęją žentas jo Sapieha. Rodēsi, kad turēdami savose rankose augščiausius urēdus, milžiniškus lobius, prilankumą dvaro ir gerą velijimą Rossijos, Čartoryskiai valdys šalį nepadalytinai, nusmaugs oppoziciją Potockių ir perdirbs respubliką į monarchiją. Zenitas galybēs jų puola į 1751 m. Bet per įtekmę priedvarinio karunos maršalko, J. W. Mnišecho, prilankumas dvaro pradējo svirti labui patrijotiškos šalininkystēs; hetmanas Branickis su savo sympatijomis taipgi sviro prie Potockių. Taip-gi nuo abazo Čartoryskių pasitraukē turtingiausias Lietuvoje ponas, liet. kardininkas, Karolis Radivilas, "Panie Kochanku", apsivedęs su seser-

dukra Branickio, balimoviške starasčiute, Liubomirskiute. Čartoryskiai ješkojo išgelbējimo kolbušoviškēje tranzakcijoje (1752), kurios galybe Ostrogiškē ordinacija apsiskolinusio kunigaikščio Janušo Sanguškos padalinta tapo tarp Čartoryskių ir žymesnių ypatų iš patrijotiškojo abazo. Šlēkta susišiaušē, įgultinē Dubieniaus nusidavē dēl protekcijos pas hetmaną Branickį. Hetmanas naujapirkius išgujo iš ordinacijos. Kada karalius atidavē ordinaciją valdžion administratyviškos komisijos, "familija" Čartoryskių perējo prie oppozicijos. Dabar Čartoryskiai ēmē arčiaus susinešinēti su Anglija, Prusais, o labiausiai su Rossija per sesereną Stasį Augustą Poniatovskį, liet. stalininką ir sekretorių prie angliškos pasiuntinystēs Peterburge (1755). Čion Bestuževas išprašē jam nuo Augusto III funkciją saksiško pasiuntinio prie dvaro Peterburge. Bet kadangi su Bestuževu taikēsi detronizuoti Elzbietą labui d. kniaziaus Petro ir kada intrigos tapo demaskuotos, Bestuževas puolē, o Poniatovskis apleido savo stovenę (1758), kas nepatiko Čartoryskiams, svajojantiems apie karuną kunigaikščiui Adomui Čartoryskiui ar žentui kanclerio, apsivedusio su našle po Sapiehai, Mikolo Oginskio, liet. laukinio raštininko.

Kada Katarina paēmē valdžią į savas rankas, ji tikrino Poniatovskiui, kad karuną rengianti jam ar Adomui Čartoryskiui. Tie ketino su pagelba Maskolijos užmegzti konfederaciją ir detronizuoti Augustą III. Gen. Saltykovas įsigriovē į Lietuvą su 8000 vyrų; Čartoryskiai rengēsi į Piotrkoviškį tribunolą, kur ketino užmesti Bruehliams padirbdinimą lenkiškos šlēktystos (giminēs Osieckių), ir tai turējo buti punktu išeigos konfederacijai ir detronizacijai Augusto III. Bet Drēzdene spalių mēn. karalius pasimirē 1763 m.

Primasas Vl. Lubieckis paskyrē konvokatyvišką seimą ant 7 d. gegužio 1764 m. Čartoryskiai, neraminami persvaru ir populiariškumu priešingos partijos Branickių, prašē Katarinos ginkluotos pagelbos, skųsdami Branickį ir Radivilą "Panie Kochanku", ne nuo seniai vaivadą Vilniškį, už neteisas ir prievartas. Maskolių kariumenē atsidurē Lietuvoje, ir du tuntu traukē linkon Varšavos. Po apdangu maskoliškos kariumenēs šalininkai "familijos", Massal-

skiai: Mikolas, d. liet. hetmanas, ir sunus jo Ignotas, vyskupas Vilniaus, užmezgē Lietuvoje generališką konfederaciją, idant prapuldyti Radivilą. Toji konfederacija po lazda Mikolo Brzostovskio, liet. arklidininko, Radivilą patraukē į teismą už pasikēsinimą ant gyvasties vyskupo Massalskio: Į konvokatyviškąjį seimą traukē abidvi šalys ginkluotos. Varšavą apsupo abazai maskoliškos kariumenēs. Maršalkas Malachovskis trukdē veiklumą seimo dēl buvimo sostapylēje maskoliškos kariaunos. Čartoryskiai nesirupino pertraukimu apsvarstymų, ir maršalku seimo aprinkta Adomas Čartoryskis. Norēta pervesti reformos, bet Prusai ir Rossija tiktai iš dalies jas teleido. Bet po įtekme Čartoryskių tvarka tapo užlaikyta; taip-gi "aprubežiavo valdžią kunigų ir visų urēdininkų Lenkijos, įsteigē vietininkystes (komisijas), kurios trumpino tikslumą anųjų, pakēlē karaliaus svarbą, paduodami į jo rankas suteikimą mylistų ir nagrinējimą svarbesnių ginčų ir parengē pradžią prašalinimui ano pavojingojo liberum veto" (Goehring). Ant penties Branickio ir Radivilo Čartoryskiai pasiuntē savo milicijas ir maskolių kariumenę. Branickis priverstas buvo padēti komandą Lenkų kariumenēs ir pavesti ją laukiniam Lenkijos hetmanui W. Rzevuskiui, ir pats išvažiavo į Vengriją. Radivilas, nors pergalingas pas Slanimą, bet išstumtas maskolių kariaunos iš Lietuvos, įsiveržē į Podoliją, iš kur nukako ant turkiškos territorijos. Triumphuojanti generališka lietuviškoji konfederacija atēmē nuo jo urēdus, lobius ir garbę. Tai-gi nutilo šalyje ginkluotas pasipriešinimas prieš "familiją" ir prieš gelbstinčią aną rusiškąją kariumenę. Dabar Prusai ir Rossija tiesiok išsitarē už liet. stalininką Poniatovskį. Rinkimų seime po lazda tarno "familijos", Juoz. Sosnovskio, liet. raštininko, 7 d. rugsējo įvyko išrinkimas Poniatovskio, Stanislavo Augusto, nors Čartoryskiai jo neapkentē. Po rinkimų neužganēdintiejie — net Branickis — perējo po šalies "familijos". Vienas Radivilas, nubaustas dekretu liet. konfederacijos, gyveno už rubežiaus, veltui klupščiodamas pagelbos nuo Europos rumų.

Stanislavas Augustas Poniatovskis

(1764—1795)

Vainikavimas, pagal nutarimą konvokatyviškojo seimo, atsibuvo Varšavoje, kur 32-metis Stasys Augustas parodavojo ne lenkiškuose, bet senoviškuose drabužiuose! Vainikavimo seimas Varšavoje po lazda Jackaus Malachovskio, Piotrkoviškio starastos, patvirtino reformas konvokacijos, ir dar jas paplatino. Lietuviškoji generališka konfederacija tapo tiesose sulyginta su lenkiškaja, ir nežiurint į prieštaravimą hetmano Massalskio, įsteigta tapo lietuviškoji kariumenės komisija, o panaikintas lietuviškas yždo tribunolas. Suvienytos konfederacijos tapo toliaus palaikytos pervedimui reformų. Tame seime vakansus apturėjo tiktai šalininkai "familijos": be lenkiškų urėdų, lietuvišku pakancleriu tapo Ant. Przezdzieckis, urėdas Vilniškio vaivados, prašalinus Radivilą, teko Mikolui Oginskiui. Broliai karaliaus, Kazimieras, Andrius ir kn. Mikolas įgijo vardą kunigaikščių. Kolbušoviškė tranzakcija, taip naudinga "familijai", tapo patvirtinta. Nutarta lėšomis viešpatystės ant rinkos Vilniuje pastatyti paminklą kunigaikščiui Mikolui Čartoryskiui.

a) Radomiaus konfederacija ir delegatiškas seimas.

Nors su pagelba Rossijos Čartoryskiai laimėjo viršų, tačiaus jiems nepatiko, kam konvokacijos seime Kayserlingis, remiamas Prusų pasiuntinio, Benoit'o, neleido panaikinti liberum veto. Prieg tam vainikavimo seime Rossija reikalavo užkabintinai atkirstinės sądoros ir pristojo ant padidinimo armijos iki 50000 vyrų, ir reikalavo palengvinimo dissidentams. Čartoryskiai, matydami, kad Lenkija taps įtraukta į siekius carienės ir bus prigulminga nuo Rossijos, atmetė abidvi propoziciji, kas Rossijai labai nepatiko. Mirus Kayserlingiui (1764), jo guvus įpėdinis, general-majoras Mikalojus Repnin ėmė panaudoti visus įrankius savo dvaro labui, rasdamas atramą karaliuje, kurs carienei dėkingas buvo už Lenkijos sostą. Karalius buvo rods mokintas, sumanus, gudrus ir lipšnus apsiėjime, bet neturėjo trivalnumo darbuose, už tai jį carienė vadino vaško lėlė.

Ėmė net pinigus nuo carienės, ir iš tikrųjų buvo įrankiu Rossijos, taip jog Repnin galėjo rašyti carienei, jog karalius "*musų* reikalus be vyliaus skaito *savais* reikalais"!

Idant dabar atkaklius Čartoryskius pažeminti, Rossija liepė paprastame seime 1766 m. Repninui vėl panaujinti dissidentų reikalus. Šlėkta siuto ir rengėsi priešintiesi lygtiesybei dissidentų; galva oppozicijos, Kajetonas Soltykas, Krokavos vyskupas, ragino kunigiją laikytiesi prieš pažeminimą katalikystės. Repnin grasino, kad 40000 maskolių įsiverš į respubliką. Šlėkta pyko ant Čartoryskių, kurie pamasino Rossiją ant tokių grasinimų. Spalių mėn. 1766 m. susirinko paprastas seimas Varšavoje po lazda Celestino Čaplico, pakamarinio Lucko. Krokavos vyskupas karštoj kalboj ragino šlėktą, kad tie, kas proponuos reformas dissidentams, butų skaitomi vyliugiais ir kad jų lobiai taptų konfiskuoti; šlėkta tiko. Repnin siubavo, bet gavęs aštrias instrukcijas nuo carienės, prikalbino dissidentus paduoti karaliui ir seimui prašymą sugrąžinti jiems senas religiškas laisves, ir pats reikalavo viešos audiencijos nuo luomų. 4 d. lapkričio 1766 m., jis viešai apskelbė reikalavimus carienės ir ant rašto juos padavė karaliui. Už dissidentus stojo taip-gi pasiuntiniai Prusijos, Danijos ir Anglijos. Seimas liepė vyskupams išdirbti projektą tiesų dissidentams. Nutarta patvirtinti senas tiesas kitatikiams, tik kad vyskupai, peržvelgę skundus dissidentų, savo deciziją įneštų į metriką (skrypt do archiwum). Tai-gi vyskupai nutarė: laisvę laikymo dievmaldystės bažnyčiose ir cerkvėse, taip-gi namuose; atnaujinimą šventnamių, pagal tiesas iš 1717 m.; laidojimą numirėlių ant kapinių; išėmimą bylų protestonų ir disunitų iš po jurisdikcijos katalikų bažnyčios; atliuosavimą kunigijos tų tikėjimų nuo mokesčių užimant urėdus. Taip-gi reikale reformų oppozicija laimėjo. Kancleris Zamoiskis reikalavo, kad mokesčių reikalai butų nusprendžiami teismo budu (figura judiciaria), beje daugumu balsų. Oppozicija, jausdama, kad čion einasi apie tramdymą liberum veto, protestavo ir ją rėmė tame Rossija ir Prusai. Tai-gi tapo nutarta, kad tiktai vienbalsiai galima užgirti įstatymus dalykuose: 1) naujų mokesčių, 2) padauginimo kariumenės, 3) apskelbimo karės, ir 4) suderinant traktatus! Pastaru darbu seimo buvo

paleidimas generališkos konfederacijos abiejų tautų, tai-gi sugrąžinimas atgal liberum veto....

Nutarimai seimo Čaplico buvo pergale oppozicijos, o pralośa Čartoryskių. Rods ir Rossija tiktai pusiau telaimējo, ir todēl carienē nesislēpē su piktumu, ir todēl ryžosi iš visų pajiegų pervesdinti savo užmačią.

Veikiai po seimui Panin parašē Čartoryskiams gromatą, užklausdamas, ar jie norēs padēti kitatikiams, jeigu tie užmegs konfederaciją ir šauksis globos carienēs. Čartoryskiams atsisakius, Peterburgo rumas ryžosi persimesti ant oppozicijos pusēs, ir neprieteliams Čartoryskių grąžinti jų pirmnykštę stovenę, jeigu sutiks ant lygtiesybēs dissidentų. Dabar tai dissidentai atgavimui lygių tiesų su katalikiška šlēkta užmezgē konfederacijas: did-ir mažlenkiškiejie Toruniuje, po maršalku liuteriu Jurgiu V. Golču, o lietuviškiejie Slucke po maršalku kalvinu Jonu Grabovskiu, generolu respublikos kariumenēs. Kovo mēn. 1767 m. konfederacijos apskelbē manifestus su skundais ant priespaudos ir skriaudų ir šaukēsi protekcijos carienēs ir karalių Prusų, Švedijos, Anglijos ir Danijos. Delegatai nukako pas karalių, prašydami, kad ganēdintų reikalavimams konfederacijų. Karalius su duma senate nutarē sušaukti nepaprastą seimą spalių mēn. 1767 m.

Podraug rišosi konfederacijos katalikiškosios šlēktos, su gresmesniu politišku programu. Kn. G. I. Podolskis, Lenkijos referendorius, ir maskolių pulkininkas Vosylius Karr ir baronas Otto Igelstroem kurstē šlēktą prieš "familiją" ir karalių po rumus ir dvarus, žadējo net remti detronizaciją karaliaus, jei tik tauta pristos ant lygtiesybēs dissidentų. Šlēkta visur konfederavosi, sako skaitlius susikonfederavusių siekē į 80000 šlēktos. Karalius, išsigandęs, prašē Rossijos protekcijos, ir mirus Liubenskiui, atidavē primasystę Podoskiui, žmogui nelabo budo.

Lietuviškos konfederacijos susivienijo į generališką po lazda Stasio Brzostovskio, starastos Bystricos; o maršalku generališkos Lenkų konfederacijos Repnin apsirinko išguitinį Radivilą "Panie Kochanku", kurs gyveno Drezdene ir veltui troško sugrįžti į šalį. 1767 m. Rossija su juomi pradējo negocijacijas, žadēdama jam sugrąžinti jo lobius ir seną stovenę, jeigu jis veiks pagal norą carienēs. Ra-

divilas prižadējo visumet priklausyti prie maskoliškos partijos ir kaipo sądraugą priēmē pulkininką Karr. Tad su triumphu grįžo Radivilas po 3-metinio išgujimo į Lietuvą, ir universolas liet. gener. konfederacijos grąžino jam lobius ir dignituras, ir potam atkako į Radomių, kur turējo užsimegzti lenkų generališka konfederacija. Čion pulkininkas Karr perstatē susirinkusiai šlēktai jau gatavą projektą akto konfederacijos: kad konfederacija užmezgama sulyginimui tiesose dissidentų ir išprašymui nuo Rossijos gvarantijos respublikoniškoms laisvēms, kad konfederacija užsimezga prie karaliaus, ginant jo tiesas ir prerogatyvas. Šlēktai nepatiko, kam ne taps detronizuotas karalius, kurį dabar Rossija rēmē, kada jis pažadējo jai nuolankumą. Kada Karr atsisakē daryti atmainas akte, šlēkta galiaus pasirašē ir vienbalsiai apšaukē Radivilą generališku maršalku. Velijant Karrui, delegatai važiavo pas karalių į Varšavą, ir gromata tapo pasiųsta Repninui su prašymu, kad carienē paimtų globon tiesas ir respublikoniškas laisves!! Liepos mēn. 1767 m. Radomiškē konfederacija persikēlē į Varšavą, kur susivienijo su lietuviška. Tad tapo pasiuntiniai paskirti pas carienę į Maskvą, ir išsiuntinēti universolai į seimelius. Tuose-gi seimeliuose operavo hetmanas Branickis, vyskupai: Soltykas Krokavos, J. Zaluskis Kyjevos, Ad. Krasinskis Kamienieco ir kiti, ragindami šlēktą spirtiesi prieš dissidentus. Paškviliuose ir satyrose visur juodino ir išjuokē dissidentus. Kunigai iš ambonos perkunavo ant jų, ir žmonēs meldē Dievo, kad gelbētų religiją, ēsančią pavojuje!

5 d. spalių atsidarē seimas po lazda maršalko gener. lenkų konfederacijos Radivilo. Pirma propozicija buvo: aprinkti delegatus nuo senato ir pasiuntinių trobēsio taryboms su Repninu reikale sulyginimo tiesose dissidentų, naujo respublikos surēdymo ir sądoros su Maskolija. Delegatai sudarys projektus, o seimas priims ir suteiks jiems įstatymiškumą. Prieš tokį Repnino projektą pakilo protestas, reikalauta apsvarstymų visame komplete seimo, pasitikint, kad daugumas neleis įsikunyti maskolių sumanymams. Tad Repnin nakčia, 13 į 14 spalių suimdino vyskupus Soltyką ir Zaluskį, taip-gi laukinį Lenkijos hetmaną Vaclavą Rzevuskį ir jo sunų Severiną, Podolijos pasiuntinį, nuvežē į maskolių

abazą už Vyslos, o potam į Kalugą. Seimui ant to gvolto skundžianties, pats karalius velijo atsiduoti mielaširdystei carienės, kancleris Zamoiskis pasidavė į dimisiją. Repningi atsakė Lenkų delegatams, kad suiminių neatliuosuos ir kad niekam nereikalauja aiškinti tai, ką darąs. Galiaus Repnin laimėjo: seimas pristojo ant delegacijos ir ant limitos seimo, kurs patvirtins parengtus projektus be galėjimo juos atmesti. Iš surašo, Repnino sudėto, karalius paskyrė 20 senatorių, Radivilas 48 pasiuntinius, po 16 iš kiekvienos provincijos. Seimas tapo atidėtas iki 1 d. vasario 1768 m. Delegacijoje radosi tad atviri šalininkai Rossijos ir nepriegulmingi ukėsai; tarpe pastarųjų buvo Čartoryskiai: liet. kancleris ir generolas Podolijos žemių; buvę maršalkai seimų: Jackas Malachovskis ir Celestinas Čaplic; Ant. Tyzenhaus liet. priedvarinis payždininkas, Petras Bohomolec, pasiuntinis Vytebsko ir kiti. Be tų sąnarių delegacijos, dalyvavo jos darbuose dissidentai: pravoslaviškas Mohylevo vyskupas Jurgis Konisskis, maršalkai konfederacijos Toruniškės ir Sluckinės, be keletos kitų. Pirmsėdžiu buvo primas Podolskis, nors apšnekas vedė.... Repnin. Delegatai sudėjo štai kokius projektus:

Dissidentai gauna pilną lygtiesybę su katalikais, kaip laisvėj tikėjimo, taip politiškose prerogatyvose. Ediktai, prieš juos išleisti, visi tampa panaikinti. Jiems valia statytis kirches ir cerkves, o atimtas po 1717 m. katalikų, turi tiesą atjieškoti. Malšymui religiškų ginčų įsteigta maišytas teismas (judicium mixtum) iš 8 dissidentų ir tiek pat lotyninkų. Karalius bus tiktai katalikas, ir perėjimas iš katalikystės į kitą tikėjimą skaitosi kriminališku nusidėjimu. Įvesdinti tautišką bažnyčią Repninui ir Podoskiui nenusisekė. Kaipo kardinališkos tiesos tapo užtvirtintos: rinkimas karalių, liberum veto ir prerogatyvos šlėktos (su menkomis atmainomis prietikiuose pono su chlopu). Vienabalsumas turi buti: 1) mokesčiuose, 2) padidinimę skaitliaus armijos, 3) suderinant traktatus, 4) apskelbiant karę ar nutariant taiką, 5) atmainant: valorį monėtos ir 6) prerogatyvas ministrų, 7) tvarkoje seimų ir seimelių, 8 organizacijose tribunolų, 9) leidžiant karaliui pirkti lobius ir 10) sušaukiant visumenišką išsirengimą. Tiktai ekono-

miškuose dalykuose karalius už parēmimą dissidentų reikalo išprašē decidavimą daugumu balsų.

Atmaina prietikiuose pono su chlopu tik menku buvo atbalsiu nekurių sąnarių delegacijos. Po balso Leščynskio ("Głos wolny, wolność ubezpieczający") netruko atsišaukimų varguolių labui, ypatingai laikraštyje "Monitor", kurs ēmē iš Varšavos išeidinēti nuo 1765 m. Mēginimai reformos buvo privatiškai bandomi. 1733 m. magistratas miesto Poznaniaus pripažino pavaldiniams savo kelių kaimų ypatišką laisvę, suteikē jiems savyvaldystę ir aprubežiavo mokesčius. Tokius įsakymus išdavē savo dvarams Kališiaus vaivadijoje kustošas katedros Poznaniaus, kn. Raulas Sviniarskis. Siemiatyčiuose, Pagiriuose, įvesdino reformas kunigaikštienē Jablonovska; Mozurijoje, Bieżuniuje, kancleris Zamoiskis; karališkuose Prusuose Ignas Przebendovkis. R. Jablonovskis delegacijoje įnešē projektą atliuosuoti chlopus nuo baudžiavos ir užtikrinti jiems teisdarystą, bet Repnin uždraudē tą svarstyti. Sutiko tiktai atimti nuo pono tiesą ant gyvasties ir mirties (vitae et necis) valdinių. Už kriminališką prasižengimą valdinis turi buti teisiamas ne pono, bet kunigaikštiško teismo, gradzko, arba miestinio. Bajoras užmušantis chlopą tyčiomis bus baustas ne grivinomis, bet kaklu, pagal įsakmę lietuviško statuto.*)

Iš reformų Čartoryskio vienatinai išliko komisijos yždo ir kariumenēs. Tribunolas Lenkijos, su padalinimu užvezdintu konvokacijos seime, tapo panaikintas, teismus daryti turi pamainais: vieną met Piotrkove Didlenkijai, Lvove Mažlenkijai, kitą met — Kališiuje ir Liubline. Hetmanai gavo senatorystę. Kunigaikščiui Augustui Sulkovskiui sutvērē naują vaivadystą Gniezno. Suteikē indigenatus pagelbininkams Repnino: Karrui, Igelstroemui ir keliems maskolių generolams. Lygtiesybē dissidentų ir kardinališkos tiesos, formoje traktato tarp respublikos ir carienēs, negali buti atmainytomis be leidimo Rossijos. Tokiu budu įvyko *gvarantija* Maskolijos!

Seimas klausēsi nutarimų delegacijos tyliai, tiktai jaunas Prusų pasiuntinys Juozas Vybickis, pertraukē skaitymą

*) Paveizdas reformos padonystos prietikių ar jų panaikinimo duoda žmonēs, kaip kunigaikštis Povilas Ksaveras Brzostovskis, raštininkas d. L. kunigaikšt. (atliuosavo gyventojus Merkinēs ir jos apielinkių 1769 m.), Joakimas Litawor — Chreptowičius, Tyzentauzas ir kiti.—

traktato tarp Lenkijos ir Rossijos ir protestavo prieš jo įtalpą. Kilo pamišimas, ir Vybickis, pasprukęs iš svetainės seimo, išvažiavo iš Varšavos. Pastarame posėdyje seimo nutarimai delegacijos tapo priimti ir parašai po jais padėti.

b) Bariškė Konfederacija.

Ta pati šlėkta, kuri už detronizaciją Stasio Augusto ir už suardymą reformų Čartoryskių pasirengusi buvo patarnauti carienei reikale dissidentų, pakėlė prieš Rossiją ginkluotą protestą. Siekiu judėjimo buvo: atliuosuoti respubliką nuo svetimos įtekmės, detronizacija Stanislavo Augusto ir ypatingai sugrąžinti katalikystei privilegiruotą stovenę. Vyriausiu kurstytoju prieš Rossiją buvo Kamienieco vyskupas Krasinskis, kurs su keletu dvasiškų senatorių sutikę buvo ant Radomiaus konfederacijos, tačiaus su pasarga, kad neužkliudytų prerogatyvų katalikystės. Ant seimo pats nevažiavo, gundė Soltyką apleisti Varšavą, užmegzti konfederaciją ir ieškoti pagelbos Turkijoje, Austrijoje ir Prancuzijoje. Gyveno incognito Austrijos Silėzijoje, Ciešyne, iš kur sątaravosi su politiškais draugais. Jo mintį įgyvendino starasta Juozas Pulaskis, ir brolis Mikolas Krasinskis, — abu pasirašę ant akto Radomiškės konfederacijos.

60-metis Pulaskis su M. Krasinskiu vyko į Lvovą, o savo sunus pasiuntė į Rusiją rinkti kariumenę. Potam kako į gintuvę Bar, kur jau rado keletą šimtų ginkluotos aplinkinės šlėktos; čion 29 d. vasario 1768 m. tapo surašytas aktas konfederacijos. Konfederacija susiformavo apgynimui katalikų tikybos ir senų laisvių respublikos; prie jos neprileido liuteronų, kalvynistų ir disunitų. Maršalku buvo Mikas Krasinskis, o regimentoriumi senis Pulaskis. Vienlaik su konfederacija čion užsimezgė religiška brolija "kavalierių švento kryžiaus" gynimui katalikų tikybos krauju ir gyvasčia; sąnariai nešiojo ant širdies išsiutą kryžių, o už patarlę priėmė šauksmą: "Jėzus, Marija!" Perdėtiniu brolijos buvo prioras karmelitų, kn. Morkus Jandolavyčius, kurs Rusijoje skilbo už stebuklų darytoją ir pranašą.

Tad Varšavoje Stasys Augustas sušaukė senato dumą, ką daryti? Diduma senatorių pritarė karaliui, kad pasiųsti

populiarišką generolą Andrių Mokronovskį, idant prikalbintų šlėktą iškrikti, o jeigu nesisektų, tad Repnino prašė, idant gelbėtų su maskolių kariumene. Repnin, ilgai nelaukdamas, sutraukė kariumenę, ir drauge su Lenkais po vada Fr. K. K. Branickio, pasiuntė į Rusiją išvaikymui konfederacijos. Dalis konfederatų pabėgo į Už-Dniestrę, į Moldaviją. Pulkininkas Giżyckis gynėsi Bare, bet gen. Apraksin paėmė; o Krečetnikov įėmė Berdyčevą, ginamą Kazio Pulaskio. Podraug piet-rytinėse vaivadijose kilo maištas haidamakų (kazokų) ir pravoslaviškos liaudies, kurie grasino išnaikinimu katalikų Rusijoje. Tad įvyko skerdynės Humaniuje, miestelyje Kyjevos vaivadijoje, prigulmingam Fr. S. Potockiui, kur buvo subėgę 20000 aplinkinių žmonių. Valdovas Humaniaus, M. Mladanovič, pasiuntė prieš haidamakus po vada Zaporogiečio Maksimo Železniako pulką kazokų po vada Gontos. Bet tas susivienijo su haidamakais, ir atėję, įėmė miestelį ir žmones išskerdė. Železniakas apsiskelbė hetmanu kazokų, o Gonta kunigaikščiu Humaniaus, ir savo kariumenę pasklaidė po aplinkę. Tad carienė manifeste savo papeikė haidamakus ir liepė savo kariaunai nubausti maištininkus. Gen. Krečetnikov maskoliškus haidamakus su Železniaku išsiuntė į Siberiją, o lenkiškus išdavė Lenkijai, kuri suiminius gintuvėse karstė, o Gontą nuteriojo pas Mohylevą, ilgai kankinę; likusius chlopus žiauriai kamavo lenkiškas abazninkas, Juozas Stempkovskis. Dar 1769 m. pasiantrino maištai Tymenkos, Pačenkos ir Zurbos, bet Lenkų kariumenė jų tuntus išvaikė.

Bet tuomi tarpu, kada kamandos maskolių ir lenkų vaikėsi Bariškius Rusijoje, prasidėjo judėjimas vakarinėse ir šiaurinėse vaivadijose. Mezgėsi konfederacijos Krokaviškiuose po lazda Miko Čarnockio, Sandomieriškiuose po lazda Petro Potockio, Sieradiškiuose po Juozu Bieżynskiu, žemėje Gostyniaus po Miku Dzierżanovskiu; Lietuvoje sukilo: Simanas Kossakovskis, Kazėla, Medekša ir tt. Visoki avanturninkai rišosi į kruvas plėšimams. Tačiaus iškrikę tuntai ne ką įgalėjo, tiktai karė Turkijos su Rossija suteikė konfederatams geresnį prospektą.

Mat šimtininkas zaporogiečių, Šyto, bevydamas konfederatus, perėjo per rubežių ir Baltoje išzurdojo Żydus ir

Turkus. Tad Porta savo manifeste 22 d. rugsējo 1768 m. kaltino Rossiją už maišymąsi į elekcijas ir valdžią respublikos ir už laikymą Lenkijoje savos kariumenēs. Podraug chanu Krimo ji paskyrē Lenkams prilankų Krim-Gerejų, ir Chocime atmainē pašą — rods ne be įtekmēs Prancuzų pasiuntinio Konstantinopolyje, Vergennes, ir Baro konfederatų, ypatingai Bariškių, kurie kaltino senį Pulaskį už per ankstų pasikēlimą. Už akių jie atēmē nuo jo generališką regimentorystę, paskirdami į jo vietą Joakimą Potockį; patį Pulaskį suēmē, ir jis pasimirē iš susikrimtimo, ar gal tapo nusmaugtas urvuose pylies Chocimo! Karē su Turkais įkvēpē konfederatams viltį pergalēs. Carienē atšaukē Repniną, į jo vietą pasiųsdama kunigaikštį Volkonskį. Net Stasys Augustas ir Čartoryskiai permainē savo pastovą. Mat nelikus Repnino, karalius atšaukē nuo mušiavietēs Branickį ir pats susiartino su Čartoryskiais; ketino susitaikyti su konfederatais, rengē karēs magazinus ir suēmimą kunigaikščio Volkonskio. Į karę su Rossiją rengē kunigaikštis Augustas Čartoryskis, su konfederatais slapta susinešinējo Stasys Liubomirskis. Bet intrigos pačioj konfederacijoje sudarkē plianus dvaro.... Dignitoriai konfederacijos — primasas Podoskis, payždininkas lenkų Theodoras Wessel, maršalkas priedvarinis Jurgis Mnišech ir kiti nekentē karaliaus, velijo ant Lenkų sosto pakelti Saksų kunigaikštį ir susinešinējo su Volkonskiu, įkalbinēdami jam, kad tokiu budu pastiprins įtekmę Rossijos Lenkijoje!! Jie įgijo vadovystę konfederacijoje, ypatingai kad generalystē prie Turkų armijos elgēsi su skriauda visuomenei. Ten Bieżynskis apsiskelbē generališku referendoriumi; Martinas Liubomirskis apsišaukē maršalku Sandomieriaus, Krokavos ir Rusijos; kiti, jokios valdžios nepripažindami, veikē pagal savo tikslą, vargindami šalį kontribucijomis aršiaus, negu maskoliai ginklu. Tad vyskupas Kamienieco sušaukē į Bialą, miestelį kunigaikščių Sulkovskių, lapkrityje 1769 m. susivažiavimą vyresninkų. Pribuvo vyskupas Krasinskis, payždininkas Wessel, kunigaikštis Karolis Radivilas, keletas kaštelionų, daugelis maršalkų ir konsilijorių atskirų konfederacijų. Čion tapo patvirtinti ant vyriausių urēdų: Mikas Krasinskis ir Joakimas Potockis; generališku lietuvišku maršalku apšaukta draugą Radivilo "Panie Kochan-

ku", Mikolą Pocių, Ziolovišką starastą; regimentoriumi Sapiehą. Pocius tapo vietininku neesančio Krasničio; sekretoriumi generališkos konfederacijos tapo Ignotas Bagužas, buvęs tarnu Radivilų. Pasiuntiniu konfederacijos į Prancuziją tapo paskirtas Mikolas Wielhorskis, d. liet. virējas. Dēl didesnio atvangumo, konfederacija persikēlē pirma į Silēzijos Bilską, potam į Prešovo Vengrijoje. Čion apsibalamutyta primaso, Wesselio ir k., 9 d. rugpjučio 1770 m. apskelbē detronizaciją Stasio Augusto ir bekaralybę..., ir aktą generališkumo įdavē Varšavoje karaliui Mikolas Stravinskis.

Karalius, išgirdęs, kad carienē paremia bekaralybę, puolēsi prie Volkonskio, žadēdamas pasidavimą ir tarnystą. Čartoryskių plianai tapo sukoneveikti ir medsargis Branickis ir kiti vadai Lenkų kariaunos gavo paliepimą traukti vēl prieš konfederatus.

Laike apgarsinimo bekaralybēs, Prancuzija pasirengusi buvo paremti Baro judējimą: vasarą 1770 m. ministras Choiseuil buvo išsiuntęs generolą K. F. Dumouriez'ą suorganizuoti konfederatus, bet nēsant vienybēs tautoje, tas nenusisekē, lygiai kaip pastangos atskirų vadų: Kaz. Pulaskio, Juozo Zarembos, Savos Calinskio ir k. Užrubežiniai valdonai tad pasiryžo Lenkiją padalinti dēl stokos tautiškos vienybēs.

Karēje su Turkais Rossija šventē triumphus: pas Česmę ant marēs sunaikino Turkų laivyną, o gen. Rumiancev laimējo keletą pergalių ant žemēs. Pasisekimai Rossijos atvedē į nerimastį Prusus ir Austriją: jau 1769 m. Juozapas II susivažiavo su Fridrikiu II Nissoje Prusų Silezijoje, dēl sątaravimosi kaslink maskoliškų užēmimų.*) 1770 m. abudu monarchu antrąsyk susivažiavo į Neustadt, Moravijoje, kur atējo gromata sultono, prašanti tarpininkystēs sutaikoje su Rossija. Tuomsyk Vengrija užēmē starastystą Spisso ir vaivadystą Krokavos iki Stary Sącz, o Prusų kariumenē, neva apsaugojimui nuo karo, įsiveržē į karališkus Prusus ir parubežius Didlenkijos. Tai buvo minčia projektų, kurių dēl karalius Prusų pasigarsino Pe-

*) Apie rezultatus to susivažiavimo štai ką Fridrikis II rašo savo memuarose: "Buvo du keliu; arba su spēka sulaikyti užēmimus Rossijos, arba pamēginti pasipelnyti iš jų". Kada, Fridrikiui II, siulant padalinti Lenkiją, Peterburgas tylējo, tad jis rupinosi priversti Rossiją ant dalybų.

terburge neužilgo: galop 1770 m. brolis Fridrikio II, kunigaikštis Heinrikis, atkako į Pa-Nėvį su projektu padalinimo parubežinių provincijų respublikos tarp Austrijos, Prusų ir Rossijos. Carienė ryžosi nuramdyti respubliką per konfederacijos sutramdymą, ir todėl, ažuot kunigaikščio Volkonskio, į Varšavą pasiuntė energišką baroną Saldern. Tas pašaukė tautą nusiraminti, o Bariškius sudėti ginklus; podraug pasiuntė maskolišką armiją prieš Dumouriez'ą, stovintį pas Lanckoroną, po vada Suvorovo ir Drevičo: krito 3000 konfederatų ir liet. gen. regimentorius Sapieha. Dabar Saldern konfederatus vadino piktadėjais ir grasino kartuvėmis, o primasą, vienval intriguojantį prieš karalių, pasodino naminiame arešte. Tad griebėsi ginklų lukuriojantiejie elementai; žentas kanclerio Čartoryskio, Mikolas Oginskis, mirus Massalskiui, apšauktas d. liet. hetmanu. Rods Oginskį Suvorov sumušė rugsėjije 1771 m. pas Stalavyčius, bet judėjimas konfederatų didinosi per pagelbą Prancuzijos. Toji į vietą Dumouriez'o prisiuntė baroną de Viomenil, su kurio pagelba generalizmas persikėlė iš Prešovo į Ciešyną, iš kur lengviaus galėtų vesti operacijas partizantiškų tuntų: ketino pagriebti Krokavą, užimtą Rossijos kariumenės, ir ten laikyti elekcijos seimą. Toks dalykų stovis buvo priežasčia pasikėsinimui ant gyvasties Stasio Augusto, ir įvyko pažymi atmaina likimuose konfederacijos.

Stravinskis, kurs 9 d. rugpjuties 1770 m. įteikė karaliui aktą bekaralybės, tarnaujantis tunte Kazio Pulaskio gintuvėje Częstochovo, užsimanė traukti į Varšavą, idant pagauti karalių ir jį atvežti į Częstochovą. Jis savo mierį išpildė 3 d. lapkričio 1771 m.: jis pagavo karalių ant Medaus ulyčios grįžtantį nuo Čartoryskių, pasodino jį ant arklio ir jodino į Bielanus. Tamsoje suokalbininkai pasimetė viens kitą, o pasilikęs su karaliumi Kuzma davėsi perkalbėti ir nuvesdino į artymą Marymontą. Ant rytojaus, Stasys Augustas, sužeistas ir apdraskytas, sugrįžo į Varšavą, ir apskelbė užrubežių dvarams, kad jį norėta užmušti. Užrubežinės viešpatystės rado priežastį įsimaišyti į reikalus šalies, ir priversti Peterburgišką dvarą. Carienė, negalėdama sulamdyti konfederaciją, surupinta taip-gi susikirtimu Turkijos su Austrija, priėmė propozicijas Fridri-

kio II ant padalinimo.*) 6 d. vasario 1772 m. įvyko Peterburge padalytinē konvencija tarpe Rossijos ir Prusų. 19 d. vasario ciesorius Juozapas II ir jo motina Marija Teresē pasirašē ant tokių jau konvencijų su Prusais ir su Rossija. Konfederatai, nežinodami apie tokias sulygmes, ēmēsi iš paskutinēs su maskolių kariumene: dalis įgultinēs Tynieco, po vada francuzo Choisi, įsigavo į karališką pylį, iš kur tarēsi įimti miestą Varšavos. Suvorovas išbadējusią pylies įgultinę šturmais privertē ant kapituliacijos. Vienlaik Cieszyno generališkumas gavo žinią apie padalytines konvencijas ir paliepimą laukan eiti iš Austrijos: maršalkui Pociui liepta išsikraustyti į Bavariją. Tuomi tarpu į respubliką veržēsi armijos besidalinančių viešpatysčių. Konfederatai laikēsi dar Częstochovoje, Lanckoronoje ir Tyniece. Iš Częstochovos pasitraukē vadas Pulaskis, nužiurētas dalyvavime karalžudystos suokalbiuose, ir gintuvę veikiai užēmē Suvorovas su savo kariumene. Lanckorona ir Tyniec pasidavē Austrijai. Taip pasibaigē šlēktos judējimas, kurs per politiškas klaidas pastojo priežastimi padalinimo respublikos.

c) **Dalinimas Respublikos ir Konstitucija.**

Dabar Peterburge ējo derybos kas link žemių, atskirtinų nuo respublikos. Galiaus įvyko trįs traktatai 5 d. rugpjučio 1772 m.:**) tarp Rossijos ir Prusų, tarp Prusų ir Austrijos, tarp Austrijos ir Rossijos. Visuose priežastim padalinimo tapo padēta: anarchija respublikos, gresmi kaimynams, ir reikalas užvedimo Lenkijoje tokios politiškos tvarkos, kuri tiktų kaimyniškoms viešpatystēms. Rossija pasisavino vaivadijas: Inflantų, Polocko su mažu atlyginimu po kairei pusei Dauguvos, Vytebsko be pavieto

*) Notoje 2-rą d. Kovo 1771 m. Fridrikis II liepia pasakyti Prusiškam ambasadoriui: "kad karalius Prusų, labai į širdį paēmęs dalykus dalybų, nemislina jų apleisti ir jeigu carienē toliaus vilkintų, nēra galima galvotiesi, už kokių griebsis įrankių". Tai mat buvo pagrasinimas karēs iš pusēs Prusų ir Austrijos. Dēl įbaidymo Rossijos, Austrija 1771 m. susiderina su Turkija; tame traktate, rods, yra apdrausta nepriegulmybē Lenkijos.

**) Labai yra charakteristiška įžanga į tą traktatą: "Vardan šv. Traicēs! Kada dvasia fakcijų, maišatys ir naminē karē, kuri nuo tiek metų drebino Lenkų karalystę, ir anarchija, kuri su kiekviena diena įauga į naujas spēkas, naikindama įtekmę reguliariškos valdžios, sužadina teisingą prisibijojimą visiško sutvirkimo tos valstijos, gresia suvaidinimu prietikių su visais kaimynais, sunaikinimu sątikmēs jų savo tarpe ir užsidegimu visotinos karēs.... imperatorienē" ir tt.

Oršos, Mstislavo ir dalį Minsko anąpus Dniepro, — iš viso 1692 ketvirtaini myli. Austrija-gi kunigaikštystes: Osviecimo ir Zatoro, pietines dalis vaivadijų: Krokavos ir Sandomieriaus, rusiškas (Raudonąją Rusiją), atskyrus žemes Chelmo ir Belzo, — iš viso, be Spižiaus, 1508 ketvirtainių mylių. Prusai-gi: Varmiją, vaivadiją Pamarių be Gedanos, Malborgo, Chelmno be Toruniaus ir didlenkiškus pavietus iki Notecei, — iš viso 660 ketvirtainių mylių. Iš viso ploto 13300 mylių respublika neteko 3860 ketvirtainių mylių su 4 milijonais gyventojų!! Taip tad Lenkija nuo marės tapo atskirta ir pralošė pirklybą javais.

Idant atėmimą žemių padaryti įstatymišku, reikėjo respubliką prilenkti prie išsižadėjimo jų: tad į Varšavą pribuvo Rossijos naujas pasiuntinys, baronas Otto Štackelbergis, Prusų Benoit ir Austrijos Rewitzky: visi reikalavo sušaukimo nepaprasto seimo.

Užėmimas žemių įvyko be jokio pasipriešinimo; laike konfederacijos Baro Lenkija neteko 100000 vyrų, įgalinčių vajoti. Karalius Prusų juk gaudė Lenkų jaunuomenę ir ją statė į savo kariumenę Daugelis šeimynų bėgo į Vengriją, Silėziją ar Moraviją. Gaujos razbaininkų plėšė kaip šalininkus, taip ir priešus karaliaus. Fridrikis II paleido netikrų pinigų per du milijonu auksinų. Dideli plotai žemės gulėjo dirvonais; vietomis išstipo visi galvijai! Podraug dvasia nupuolė, mažai kas tenorėjo stoti į karę. Kad Austrijos kamisorius pribuvo į Lvovą priimti nusilenkimą, tik starasta Kickis atsisakė prisiekti, kiti šlėktos džiaugėsi, “kad pateks po kilta valdžia ciesoriaus”. Polocke Baltarusių šlėkta dėkavojo carienei už tai, kad ji panorėjo juos priimti į savo viešpatystę. Didlenkijoje daugelis šlėktos velijo pastoti valdiniais Prusų karaliaus. Visuomenė troško taikos — jeib tik atsikratyti nuo sloginančios anarchijos.

Stasys Augustas išrašė gromatas prie karalių: Prancuzijos, Išpanijos, Portugalijos, Sardinijos, Anglijos ir prie Hollandijos viešpatysčių, prašydamas jų pagelbos. Šanbelianas Feliksas Loiko raštu sumušinėjo pretensijas Rossijos, Prusų ir Austrijos. Karalius sušaukė dumą senato ant 6 d. spalių 1772 m. Pribuvo vos 28 senatoriai. Tadas Lipskis, kaštelionas Lęčycos, velijo gintiesi iki paskutinos, kiti (Massalskis, Vilniaus vyskupas) velijo pasiduoti kai-

mynų viešpatystēms, kiti vēl, po įtekme vyskupo Kamienieco, velijo diplomatija užsiimti ir laukti. Vyskupas Kamienieco Krasinskis tapo Silēzijoje pagautas ir po sargyba atvežtas į Varšavą. Tad Štackelbergis pagarsino vēl detronizacija Stasio Augusto; karalius taip-gi gavo žinias, kad nēra ko laukti užrubežinēs pagelbos. Krasinskis tapo išliuosuotas, ir Štackelbergiui reikalaujant, tapo duma senato sušaukta ant 8 d. vasario 1773 m., kuri užgyrē sušaukimą seimo ant 19 d. balandžio 1773 m.

Dabar Krasinskis ir iš Kalugos sugrįžęs Kajetonas Soltyk, vysk. Krokavos, bandē sutramdyti rinkimą pasiuntinių, ir jiems pasisekē sutramdyti 30 seimelių. Tačiaus tapo išrinkta 111, beje mažiaus negu pusē buvusio kompleto. Į tą tarpą pateko daugelis menkos vertēs ypatų: pusē iš jų stovējo ant algos užrubežinių viešpatijų! vos 20 rupinosi visuomenēs gerove. Vaivadystē Novogrodko įsakē saviems pasiuntiniams: Reitanui ir Karsokui ginti čielybę šalies iki gyvi.... Vadu parsidavēlių pastojo Adomas L. Poninskis, d. lenk. virējas, pasiuntinys Lyviškis, kurs sekdamas paveizdą Podoskio, įgijimui augštų urēdų, rįžosi pervesti ant seimo patvirtinimą padalinimo Lenkijos. Kaip pasirodē iš popierų Igielstroemo, laimētų jo rume 1794 m., Poninskis paēmē nuo Maskvos vienam tik 1773 mete — 43000 rublių! Varšavoje svetimžemių įgultinē apsibuvo, komendantu miesto buvo Austrijos generolas Romanius. Štackelbergis atidarē papuikusį namą. Poninskis, idant seimas netaptų pertrauktas, prikalbino 75 Lenkų pasiuntinius ir 6 lietuviškus, užmegzti konfederaciją; Lenkai maršalku paskyrē Poninskį, o Lietuviai — kunigaikštį Mikolą Radivilą, pasiuntinį Brasčių. Konfederacija rišosi "visuomenēs apgynimui, prie sosto, katalikų religijos, tiesų ir laisvių" su persitikrinimu, kad tiktai seimas įstengs šalį nuramdyti ir užtikrinti pastovią valdžią; bet apie čielybę respublikos aktas konfederacijos neužsiminē.

Atsidarant seimui 19 d. balandžio, Lętovskis, Krokavos pasiuntinys, pranešē apie užmegztą konfederaciją ir jos maršalkus, ir paklausē, ar lazdą turįs atiduoti Poninskiui? Pasiuntiniai Novogrodko — Tadas Reitanas ir Sam. Karsokas nepritarē ir reikalavo balsavimo ant maršalko, kuriuomi turįs buti reprezentantas Lietuvių; parēmē

juos Dunin, Kožuchovskis ir Jerzmanovskis, nepristodami ant jokių konfederacijų, pagaminusių tiek daug nelaimės šaliai. Tačiaus po kelių dienų ginčų, kur Reitainas tramdė pradėjimą posėdžio,*) 24 d. balandžio karalius su senatoriais ir pasiuntiniais pasirašė ant akto konfederacijos, ir tokiu budu seimas likos apsergėtas nuo pertraukimo.... Dabar Poninskis reikalavo paskyrimo delegatų seimo su įgaliojimu: sątarautiesi su viešpatystėmis apie padalinimą žemės ir apie naują formą respublikos. Nors karalius priešinosi, galiaus tokia delegacija tapo aprinkta, ir seimas tapo atidėtas iki rugsėjui 1773 m.!

Į delegaciją, be maršalkų konfederacijos, pateko 7 ministrai, 27 senatoriai ir 61 pasiuntinys. Pirmą rolę lošė virėjas Poninskis, vyskupai: Poznaniaus, d. lenk. kancleris Andrius Mlodziejovskis, Vilniškis Massalskis; liet. priedvarinis maršalkas Vladas Gurovskis; payždininkas Wessel ir vaivada Gniezno Sulkovskis. Už projektą traktato stojo Rewitzky, potam Štackelbergis ir Benoit. Veltui tuli delegatai protestavo. 18 d. rugsėjo delegacija pasirašė po traktatais ir vardu respublikos atsižadėjo užimtųjų Austrijos, Rossijos ir Prusų žemių.... Karalius traktatus ratifikavo 18 d. lapkričio 1773 m. Vakarinė Europa priėmė pirmą padalinimą Lenkijos šaltai. Liudvikas XV, karalius Prancuzijos, mostelėjo ranka, kad jam vis-tiek, ir pasakė: jeigu gyvas butų Fleury (buvęs jo ministras), nebutų ant to parėję. Viena tik Turkija suprato pavojų, gresiantį jai nuo Maskolijos, ir, pasiremdama traktatu amžinos sątaikos su Lenkija, nepasirašė ant pirmo padalinimo.

Seimui vėl atsinaujinus, ambasadoriai reikalavo nau-

*) Seimas dėl tramdymų Reitano negalėdamas seimuoti seiminėje svetainėje, kur vienval sėdėjo Reitanas su savo draugais, persikėlė į svetainę senato. Reitanas persėdėjo 38 valandas trobesyje seimo, ir pamatęs, kad jo misija jau pasibaigė, išėjo. Pasikvietė jį Poninskis ant privatiškos konferencijos ir siulė jam 2000 dukatų, jeigu išvažiuos iš Varšavos. Aš atsivežiau 5000 dukatų, atsiliepė Reitanas; paimk juos, jeib tik išsižadėtum lazdos ir vyliaus! Dar per tulą laiką Reitanas pasiliko Varšavoje. Neėjo į sesijas seimo, bet agitavo tarp pasiuntinių. Galiaus sugryžo į Lietuvą. Iš susikrimtimo ir sudrebinimo Reitanas gavo proto pamišimą ir užbaigė gyvastį saužudysta 8 d. rugpjuties 1780 m.

"Priešginybė Tado Reitano netik davė gražią paveizdą drąsumo ir ukėsiškos dorybės. Išgelbėjo jis honorą tautos. Be tos priešginybės seimas 1773 m. butų vien juoda plėma dėjose Lenkijos. Paženklino jis teipgi įmuštinai nelegališkumą konfederacijos, teipgi ir nelegališkumą paties seimo ir jo nutarmių. Besidalinančioms viešpatystėms visados labai ėjosi apie legalizavimą dalybų. Akvvaizdoje to jų noro ir svarbos užlaikymo legališkų formų, sudarant politiškus traktatus, darbas Reitano yra nemirtinu užpelnu! Pažino tatai Lenkų tauta ir patalpino vardą Tado Reitano pasiuntinio Novogrodk'o savame pantheone" (T. Siemiradzkis).

jos formos valdžios respublikos ir idant tąją apdirbtų delegacija, kuri pasirašė ant traktatų. Tas tapo priimta, ir seimas tapo atidėtas iki 22 d. sausio 1774 m.

Tuomi tarpu štai atėjo bullė Klemenso XIV Dominus ac Redemptor noster iš d. 21 liepos 1773 m., apskelbianti kasatą jezuitų. Nors svietiški.delegatai stojo už palaikymą zokono, kancleris Mlodziejovskis ir vyskupas Massalskis pergalėjo, stodami už prisitaikymą prie valios popiežiaus. Tad ant įnešimo liet. pakanclerio Joakimo Chreptavyčiaus, 14 d. spalių 1773 m. delegacija įsteigė Apšvietimo Komisiją, kaipo centrališką valdžią visos respublikos. Į komisiją iš senato pateko vyskupai: Vilniaus Massalskis, kaipo pirmsėdis, ir Plocko kunigaikštis Mikas Poniatovskis; vaivada Gniezno Sulkovskis ir liet. pakancleris Chreptavyčius, iš šlėktos-gi: Jonas Potockis, liet. raštininkas, kunigaikštis Adomas Čartoryskis, generolas Podolijos žemių, Andrius Zamoiskis ir Fr. Poninskis, Koponiškis starasta. Tas kompletas turėjo buti iki 1780 m., iki seimas jį atmainys ar patvirtįs ant tolesnių 6 metų; vakansus, dėl mirties ar pasitraukimo komisoriaus, papildys karalius savo nominacija. Lobiai Jezuitų zokono tapo apversti viešam apšvietimui; dėl jų paėmimo tapo paskirti prisaikinti liustratoriai. Pabaigus liustraciją, delegacija užgyrė: aptaksuoti nejudinamus lobius Jezuitų ir išduoti juos šlėktai ant amžinos randos, mokant po 4½% nuo apiprekiuotos sumos į Apšvietimo fundušą. Tam dalykui delegacija paskyrė dvi išdavinėtini komisiji: lenkišką ir lietuvišką.

Ant seimo, atnaujinto 22 d. sausio 1774 m., virėjas Poninskis įnešė projektą, kad delegacija taptų prailginta išdirbimui naujos formos rėdo. Seimas tapo proroguotas 3 sykius, potam 4tu, 5tu, 6tu ir 7tu. Iš viso buvo seimo prorogacijų šešios, limitų ir reasumpcijų septynetas ir tiek pat delegatiškų kadencijų, ir taip veiklumas delegacijos tęsėsi iki 27 d. kovo 1775 m., kur seimas reasumuotas stengėsi dar sykį protestuoti prieš prievartą. Nenorėjo užtvirtinti nutarimus delegacijos: d. lenk. maršalkas Liubomirskis ir vyskupas Lucko Feliksas Turskis, taip-gi pasiuntiniai Dunin, Kožukovskis ir Jerzmanovskis, Przyjemskis, Biesiekierskis, kunigaikštis Ant. Četvertynskis ir Skirmuntas; pastari septyni apleido svetainę, nepasirašydami ant

nutarimų delegacijos, ir savo protestą įnešė į Varšavos miestinius aktus.

Papēde respublikos rēdo yra kardinališkos tiesos, išskaitytos traktate 1768 m. Atmainytos tapo tiktai tiesos kaslink dissidentų: nekatalikų šlēkta atstumta tapo nuo urēdų senatoriškų ir ministerijališkų, o pasiuntiniai tegali į seimą tiktai 3 buti, po vieną iš provincijos; panaikintas tapo maišytasai teismas ir uždraudē dissidentams skambinti varpus naujai pastatytose bažnyčiose kaimuose. Stackelbergis pristojo ant susiaurinimo tiesų dissidentams, ganēdindamasi pavalnumu delegacijos siekiams Rossijos svarbesniuose dalykuose.

Prie senesnių tapo pridētos naujos kardinališkos tiesos: 1) karaliumi gali buti tiktai Piastas, gimtinis šlēkta ir posesijonatas žemēs respublikos; 2) sunus ir anukai mirusio karaliaus gali patekti ant sosto tiktai perējus dviem viešpatavimams nuo mirimo tēvo ar senelio; 3) stovia respublikos valdžia bus nepasiliaujamoji duma (Consilium permanens), susidedanti iš karaliaus, senatorių (3 vyskupų, 11 svietiškų senatorių, 4 ministrų) ir 18 sąnarių šlēktos. Be vyskupų ir ministrų, visi tie kamisoriai gauna algas.

Vedimui valdžios toji nepasiliaujamoji duma dalinasi į 5 skyrius; 1) skyrius užrubežinių reikalų, po vada kanclerio, priimti užrubežines ekspedicijas, surašyti diplomatiškas notas, memorialus ir dekliaracijas, negocijuoti su svetimomis valstijomis. 2) Skyrius policijos arba tvarkos, po vada maršalko (ministro), turi žiurēti tvarkos karališkuose miestuose, kontroliuoti jų atskaitas, fundušus disponuoti ir tt. 3) Skyrius kariumenēs po vada hetmano, turi vyriausybę ant armijos, kurios paskirtas didumas ant 30000; kontroliuoja darbus hetmanų ir juos už prasižengimą paduoda teismui seimo; po jo valdžia esti ir komisijos kariumenēs. 4) Skyrius teisos, po vada vyskupo, rupinasi veikimu įstaigų teismo ir išpildymu nuosprendinių. 5) Skyrius yždo yra viršininku yždinių komisijų, daro kontraktus su apsiēmējais kasimui naugių, remia pramonę fabrikų ir pirklybą.

Įsakmēs skyrių yra perkratomos visos (in pleno) nepasiliaujamos dumos, kuri nutaria diduma balsų. Kožname paprastame seime duma išduoda atskaitą iš savo darbų.

Attributai nepaliaujamos dumos siaurino karališką valdžią; karalius neteko prerogatyvos apsodinti senatoriškus krēslus ir urēdus ministrų, o taip-pat apsodinti starastystas. Starastystas duma nutarē, jeigu neužimtos, išleisti į amžiną arendą (emfiteuza) 50 metų, ir tai lietai įsteigē emfiteutiškas komisijas. Tačiaus karaliui į paveldētinę savastį tapo pavestos keturios starastystos: Bialocerkvēs, Boguslavo, Kaniovo, ir Chmielniko.

Dabar (1773 m.) Prusai, Austrija, o ypatingai Rossija gvarantavo ateitinę tvarką respublikos.

Delegacija, suteikdama respublikai konstituciją, nesigailējo podraug sau pelnų ir tiems, kurie draugavosi su viešpatystēmis kaimynų. Suteikē titulą kunigaikščių lenkiškų Poninskiams (Adomui ir jo broliui Kalikstui) ir Massalskiams, ir patvirtino pripažintuosius vokiškųjų ciesorių: Liubomirskiams, Jablonskiams ir Sulkovskiams. Virējui Poninskiui į 10-metinę arendą atidavē tiltinę rinkliavą ant Vyslos pas Varšavą; Sulkovskiams monopolį lošimo jų rume teatrališkų regyklų ir redutų. Daugelį starastystų išdalino į tēvoniją, eikvojo ekspektatyvas ikgyvastinių lobių (mirus ikgyvastininkams), paskyrē augštas ikgyvastines pensijas ir tt. Delegacija, kaipo augščiausios konfederacijos teismas, susišmeižē paprakumu. Išdavinētinēs komisijos išvogē lobius po-Jezuitiškius. Emfiteutiškos komisijos savo naudai eikvojo starastystes. Ēsant tiek šaltinių įēmimams, Poninskis netiktai išmokējo savo dideles skolas, bet nežiurint į didelį eikvumą, surinko per 3000000 grynų pinigų. Vyskupas Massalskis pralošdavo kortomis po 30000 su virš dukatų. Niekados nebuvo taip daug trukšmo Varšavoje, kaip kad funkcionuojant delegacijai. Iškilmingos česnys, pavisokeriopintos lošimu kortų iš pinigų, per 2-metinį bēgį padalytinio seimo, atsikartojo diena iš dienos.

Nors Rossijai patiko nepasiliaujamoji duma, tačiaus jaja nesitenkino Lenkų magnatai, papratę traukti pelną iš netvarkos, ypatingai-gi ministrai, prigulinti nuo valdžios skyrių. Užsidarius seimui 1775 m. neužganēdintiejie rįžosi išversti neapkęstiną įstaigą; galva jų pastojo ans buvęs lenk. medsargiu Fr. Ksav. Korčak Branickis, kurs buvo vaikęsi paskui Bariškius konfederatus. Dabar remiamas karaliaus,

apdovanotas starastystomis Lukomlios Volyniuje ir Bialocerkvēs, jis užsimanē prikelti senas privilegijas hetmanų, ir todēl pasikēlē prieš nepasiliaujamą dumą ir jos sutvertoją Štackelbergį. Bendrus rado d. liet. hetmane Oginskyje ir lenk. laukiniame hetmane Severyne Rzevuskyje, maršalke St. Liubomirskyje, generole Podolijos žemių Čartoryskyje, liet. raštininke Ign. Potocke ir k. Jis Peterburge iš pradžių rupinosi išgriauti nepasilaujamą dumą, bet Štackelbergis tam užbēgo. Tad jis rįžosi paprastame seime 1776 m., jei ne daugiaus ką, bent susiaurinti attribucijas nepasiliaujamos dumos.

Čartoryskis agitavo tarpe šlēktos, nesigailējo dovanų ir pats dēlto įlindo į dideles skolas. Daugelyje seimelių pasiuntinių tapo kraujas pralietas. Nepasiliaujanti duma pareikalavo maskoliškų bagnetų pagelbon. Karalius su Štackelbergiu rįžosi įsteigti konfederaciją užlaikymui nepasiliaujamos dumos. Pirmame susirinkime seimo turējo pristoti prie akceso konfederacijos vadovai oppozicijos hetmanai Branickis ir Oginskis, maršalkas Liubomirskis ir kiti. Nutarta paplatinti attribucijas nepasiliaujamos dumos ir komisijos Apšvietimo: panaikinus kariumenēs komisijas, emfiteutiškas ir išdavinētines, tųjų tiesos ir pareigos perējo ant skyrių: kariaunos, yždo ir Apšvietimo Komisijos. Be to, duma įgijo tiesą aiškinti abejotinus įstatymus ir apskelbti toje lietoje rezoliucijas, kurias vienok turējo perkartinēti arčiausias seimas. Galiaus ex-kanclerį Zamoiskį įprašyta sudēti projektą kodeksų: civiliško, kriminališko ir teismo proceduros, netik prašalinant abejones įstatymuose, bet ir įvesdinant tolynžinges idējas, suteiktas mokslo. Pagal įrengimą Vait. Kluševskio, uždrausta tapo tyrinēti kerētojus su pagelba torturų ir bausti juos mirtim. Toji pati konstitucija uždraudē taikinti torturas, ištiriant kalčią kriminališkuose dalykuose. Tokiu budu paprastas seimas 1776 m. papildē Štackelbergio konstituciją ir apipamatavo naują dalykų tvarką, kuri po gvarantija carienēs ir kontrole jos ambasadoriaus tęsēsi per 12 metų.

d) Laikai nepaliaujamos Dumos.

Vyriausias tvērikas naujos formos valdžios, Štackelbergis, iš tikrųjų turējo respublikoje vyriausią valdžią, ir jį vadino Varšavoje vice-karaliumi; jis turējo kariumenišką įgultinę, didoką budžētą ir stengēsi buti dvasia nepasiliaujamos dumos.

Karalius, gerai suteikdamas su ambasadoriumi, įēmē nepasiliaujamoje dumoje vietą vedējo. Parinkimas komisorių tankiausiai išpuolē po jo noru, ir jis tuos priartino prie savęs tai mandagumu, tai pinigais, tai pašnekomis. Jis įvesdino ant senatoriškų ir ministrų urēdų naujus žmonēs, kurie jam buvo prielankųs. Karalius, kurį 2 syk mēginta detronizuoti, povaliai ēmē įgyti populiariškumą tautoje, ir jo šalininkystē, pagal skaitlių, pastojo dručiausia šalyje.

Įtekmē karaliaus rado oppoziciją ypatose lenk. hetmanų: did. liet. Branickio, ir laukinio Severyno Rzevuskio; jiems pritarē kunigaikštis Liubomirskis ir Potockių Ignas bei Stasys Kostka. Gelbējo jiems daug moters, kaip Elzbieta Liubomirskienē, generolienē Podolijos žemių Izabelē iš Flemingų, buvusi drauge Repnino, taip-gi Aleksandra iš Čartoryskių Oginskienē, Katrē iš Potockių Kossakovskienē, kunigaištienē Sapiehienē, sesuo Branickio, mylinti tribunolus, seimelius ir viešus vaidus. Patarle malkotentų buvo apgynimas laisvēs, imtynēs su neva despotiškomis pastangomis Stasio Augusto. Tačiaus Štackelbergis tramdē jų pastangas. Oppozicija naudojosi iš intrigų ir liežuviavimų, ypačiai laikuose nesusitaikimo tarp karaliaus ir Štackelbergio, kaip ginčuose už Soltyką ir dalyke Dogrumovos.

Krokavos vyskupas, sugrįžęs iš Kalugos, nuo 1773 m. pykinosi su kapitula, ir galiaus pradējo dukti, ir tapo išvežtas į Kielčius. Dijaceziją ēmē valdyti vyskupas Plocko, kunigaikštis Mikolas Poniatovskis, o lobius karalius pavedē kuratoriams, ypačiai gentainiams Soltyko. Oppozicijai (Branicki, Rzevuski ir tt.) grasinant, Štackelbergis sutaikē: įgijęs nuo karaliaus pavalnumą kaslink kandidatų į dumą jis velijo, kad oppozicija asabiškas neapikantas pašvęstų tēvynēs labui! Seimas pasibaigē nenutaręs jokios konstitucijos.

Soltykui bedukstant, įvyko intrigos didelio išnašumo.

Marija Dogrumov, moteris maskolių oficiero, pranešē karaliui, kad rengiama jį nużudyti; bet nieko nepešusi, ji į pusantrų metų vēl pranešē kamerdineriui Ryksui ir generolui Komaševskiui, kad kunigaikštis Podolijos żemių ir priedv. liet. payždininkas Antanas Tyzenhaus ketiną karalių nunuodinti ar użmušti. Bet karalius iš to tiktai vēl juokavo. Tad Dogrumova atmainē savo plianą: 1785 m. per Taylorį, angl. pirklį Varšavoje, ji persergējo kunigaikštį Adomą Čartoryskį apie suokalbį ant jo gyvasties, rengiamą Rykso ir Komaševskio. Tad kunigaikštis Adomas rįžosi kaltininkus apskųsti į teismą. Velijant Tayloriui, Dogrumova użkvietē į savo namus Ryksą apšnekējimui suokalbio. Klausyti pašnekos pasislēpē priešaliniame kambaryje: Tayloris, żentas kunigaikštienēs Liubomirskos, St. Kostka Potockis, ir adjutantas Čartoryskio. Dogrumova mokējo taip šnekēti su karaliaus kamerdineriu, jog klausantiejie draugai Čartoryskio persiliudyjo apie suokalbį. Tayloris ant vietos areštavo Ryksą, o Potockis Dogrumovą. Komaševskis pats pasidavē areštui. Dalykas nuējo į teismą maršalko. Čartoryskis skundē Ryksą ir Komaševskį uż norējimą jį nunuodinti ar nudurti; o Ryks apskundē kunigaikštį ir Dogrumovą uż apšmeižą, Taylorį gi ir Potockį uż ginkluotą użpuolimą. Atskirai skundē Dogrumovą taip-gi Komaševskis. Byla, vedama kunigaikštienēs Liubomirskos, labai pagarsējo. Oppozicija sulēkē į Varšavą ir dżiaugēsi, kad teismas sukompromituos S. Augustą, kaipo kurstytoją prie piktadējystos. Tikējo, kad taipgi susikompromituos kunigaikštis Mikolas, tuomet jau primas, ir jo brolevaikis Stasys Poniatovskis. Apie bylą tapo pranešta Europos dvarams ir apgēdinimui karaliaus ješkota buvo įtekmēs użrubežinių viešpatysčių. Negalint įtraukti į dalyvumą nē carienēs, nē Juozo II, nē karaliaus Prusų, oppozicija eikvojo pinigus. Kunigaikštienē Liubomirska išdavē bylai 70000 dukatų, Čartoryskis 36000, Branickis ir hetmanienē Oginskienē po 16000; iš viso išeikvota į 2½ milijonų auksinų! Teismas maršalko pasmerkē Dogrumovienę, kaipo apšmeižēją, kalējimui iki gyva; Taylorį uż prievartadarystą Ryksui pusei metų kalējimo; kunigaikštį Čartoryskį ir Potockį piniginei baudai, išteisino gi Ryksą ir Komaševskį.

Dabar oppozicijonistai jieškojo atkeršto. seime 1786 m. Prieš pasiuntinių seimelius atliko susivažiavimą Siedlecuose pas hetmanienę Oginskienę: prie jų prisidėjo Ščęsny Potockis, rusiškas vaiv., ir Kaz. Nestor Sapieha, gen. artilerijos liet. Branickis, apsivedęs su merga Engelhardt, seserēne kunigaikščio Potemkino, išdydžiavo, net už niek laikē Štackelbergį, su kuriuo mat galējo imtiesi Petrapylēje! Sutarta buvo ant kitų dviejų metų apimti nepersitraukiamają dumą. Daugelyje seimelių įvyko dvigubi aprinkimai. Ant seimo kilo barnys dēl bylos Dogrumovos. Numalšinimui karaliaus, pagal reikalavimą Branickio, ištepē iš aktų bylos Dogrumovos pavardes keletos dignitorių; galiaus turējo vēl pultiesi prie Štackelbergio. Be suteikimo oficieriškų laipsnių vien tiktai šlēktai, seimas, maišomas oppozicionistų, nieko svarbesnio nenutarē, ir pasibaigē dar didesne neprietelyste partijų.

Užpuldinējimai ant nepersitraukiamos Dumos ir ant karaliaus buvo tai dvasia anarchijos magnatų prieš visuomenišką tvarką, kurią reprezentavo valdžia; bet valdžios nesunaikino, ir valdžia patikrino šalei sątaiką. Galējo dar įvykti triusas pakēlimui tautos dvasiškas, morališkas ir materijališkas.

Apšvietai dirbo pats Stasys Augustas: daugino dvaro biblioteką ir spaudintais veikalais ir rankraščiais, įsteigē pilyje astronomišką observatoriją, po direkcija buvusio jezuito kn. Jovino Bystrzyckio, liepē įsteigti fyzišką kabinētą ir chēmišką laboratoriją; kn. Jonas Albertrandi sutvarkē jo rankių numizmatikos; podraug jis pirko abrozus, skulpturas; partraukē iš užrubežio maliorius: Marcellių Bacciarellį, Bernardą Belloto (Canaletto) ir Lebrun'ą. Apsisiautē mokslininkais, poētais ir artistais. Kas ketvergą po pietų skaitomos buvo poēzijos, diskutavo apie dailą. Atsiliepē tatai ir priedvariniuose laikraščiuose: *Monitor ir Zabawy przyjemne i pożyteczne.* Karaliui liepiant 1784 m. ant bokšto pylies Varšavoje tapo pastatytas pirmas Lenkijoje perkunsargis. Jam taip-gi rupējo patyrimai su oralaiviais, pritaikymai elektrybēs prie medicinos, skiepijimas rauplių ir tt. Per jo rupestį tapo perguldomi veikalai svarbesnių užrubežinių autorių. Jam remiant, Smolensko vyskupas Adomas Noruševyčius parašē "Historya narodu

polskiego". Karaliaus paveizdą pasekē magnatai: Joachimas Chreptavyčius steigē bibliotekas; Mikas Radivilas, kaštelionas Vilniaus, rinko monetas; Mikas Mnišech, sekretorius liet., paskui did. lenk. maršalkas, rengē tautišką muzējų, kiti prisidējo prie išleidimo knygų ir žemlapių. Lēšomis Juozo Aleks. Jablonskio Rizzi Zannoni išleido (1772 m.) didelį geographišką atlasą respublikos. Karalius taipgi rupinosi mokykloms. 1765 m. jis įsteigē Varšavoje riciērišką mokyklą be kunigų globos, organizavo ją kunigaikštis Podolijos žemių; ten mokino svietiški profesoriai, tuli protestantai: parvežđino mašiną rodančią riedējimą dangiškų gumulų pagal Koperniko systemą, įgijo rankaknyges lot. gramatikos, visatinos geographijos, istorijos, mythologijos ir tt. Pats Čartoryskis parašē Katechizmą kadetams, paremtą ant morališkų paramų, beje pajautimo, guodo ir pajiegų tēvynēs link. Rods konservatistai užmētinējo tai mokyklai liberalizmą, tačiaus skaitlius mokintinių iš 100 per konstituciją 1766 m. tapo padvigubintas. Rods viešų nepaseknių dēlei vēliaus respublika tedavē lēšas tiktai 60; 1774 m. šlēkta reikalavo priimti dar 20 ant privatiškų lēšų.

Didesnę dar įtekmę turējo Apšvietimo Komisija, pirma po vada vyskupo Massalskio, o paskui primaso kunigaikščio Poniatovskio. Ta komisija, kaipo viešpatystēs įstaiga, stengēsi išliuosuoti mokyklą nuo įtekmęs bažnyčios. Idant tai pasiekti, stengēsi programą mokinimo, vienodą visai respublikai, pritaikyti prie reikalų šalies ir panaudoti vien svietiškus mokintojus. Negalēdama tai ant sykio padaryti, tuomlaik panaikino mokinimą theologijos ir scholastiškos philozophijos.

Potam komisija ēmēsi reformuoti akademijas: krokaviškę reformavo kn. Hugo Kollątajus, o vilniškę buvęs jezuitu Martinas Odlanickis Počobutas, kur ypatingai tapo pakylētas išguldymas patyrimiškų ir ekzaktiškųjų mokslų. Krokavoje pastatē astronomišką observatoriją, kuriai instrumentus nupirko iš Poznaniaus po kn. Rogalinskio: įrengē chemišką laboratoriją; įsteigē chirurgijos mokyklą, kur išguldant anatomiją vartojo žmonių lavonus. Vilniuje astronomiška observatorija, jau pagarsējusi prie jezuitų, tapo papildyta naujais instrumentais; katedras gamtinēs

istorijos, chemijos ir anatomijos užėmė mokinti svetimžemiečiai.

Prieg tam komisija rupinosi apie reformas žemesnių mokslo įstaigų: rengė mokintojus ir mokykloms reikalingiausius įrankius mokslui. Prie vyriausių mokyklų (Krokavoje ir Vilniuje) atidarė mokintojų seminarijas. Tapo įsteigta Draugystė parašymui elementariškų knygų. Mokyklos įgijo įrankius ir mašinas išguldymui aritmetikos ir phyzikos, rankius gamtinės istorijos, globus, žemlapius ir tt. Partraukė iš Francuzijos Petrą Samuėlį Dupont de Nemours; klausė patarmės mokinto italo Jono Borellio, sąnario Berlyno akademijos. 1781 m. sekretorius Komisijos, buvęs jezuitu kn. Grigas Piramavyčius, užbaigė projektą mokyklų įstatymams. 1783 m. tapo užtvirtinti *Ustawy Komisyi edukacyi narodowej.*

Padalintos tapo mokyklos respublikos į aprubes (wydzialus): didlenkišką, mozurišką, mažalenkišką, volyniškę, ukrainiškę, lietuvišką, rusišką, žemaitišką, pagirėnišką ir pijarišką. Į kiekvieną iš tų skryčių parėjo viena mokykla aprubinė, o neapsklembtas skaitlius vidurinių ir parapijinių. Aprubinė mokykla turėjo 6 kliasas su metiniu kursu kiekvienoj, apart penktos su 2-metiniu kursu. Budavo 6 profesoriai, kunigas ir 2 metrai mokinimui kalbų. Jos perdėtiniu buvo rektorius su pagelbininku, prefektu, kurs valdė visą mokyklos skrytį. Vidutinė mokykla turėjo 3 kliasas, kiekviena su 2-metiniu kursu. Prie jos budavo 3 profesoriai, kunigas ir metrai. Jos perdėtiniu buvo prorektorius, kurs buvo prižiurovu parapijinių mokyklų jo apvade. Mokyklos, užlaikomos turtu Apšvietimo Komisijos, vadinosi akademiškomis; profesoriai — svietiški ir dvasiški — buvo atskira luoma, pavesta teismui rektoriaus vyriausios mokyklos. Be akademiškų, buvo privatiškos mokyklos: pijarų, bazilijonų, domininkonų, benediktinų ir tt., bet ir tos turėjo programą mokinimo pritaikinti prie reikalavimų komisijos.

Komisija paliuosavo mokintinius nuo įvairių religiškų praktikų: kasdieninio giedojimo karunkos ir litanijos, bet vertė juos klausyti mišių prieš lekcijas ir atlikti mėnesinę išpažintį. Ažuot išguldymo religijos, įvesdino krikščionišką mokslą, suteikiamą nedėldieniais ir šventdieniais: mokinti-

niams dviejų pirmų kliasų mokykloj, o kitiems bažnyčioje pavidale pamokslų. Be to buvo morališkas mokslas, pavyzdžiu Katechizmo Kadētams Čartoryskio, kur nurodomi buvo nauda ir vargai draugijai iš dorumo ir nusidėjimų. Pedagogai pripažino, kad žmogus tampa labu ar nelabu per auklėjimą, paveizdą ir palinkimą. Morališkas mokslas kiekvieną vertē prie dorybēs, rodant ypatiškas nelaimes ir viešas nepasekmes iš piktadarystų.

Ažuot lotyniškos, tapo užvezdinta lenkiška kalba išguldyme. Visur: logikoje, istorijoje ir tiesose, kaip lyginai gamtos moksluose tēmyta į utilitarizmą. Logika davinējo tēmijimus susiorentavimui praktiškame gyvenime. Istoriją legendų ir pasakų paveržē biographijos ypatų, vertų pasekimo. Į istoriją ir tiesas Lenkijos įvesdino kritiką ypatų ir įstaigų. Iš gamtos mokslų išmetē theorijas Biblijos ir metaphyziką, k. a. ginčus apie pradžią materijos, bet už tatai mokino apie ypatybes apsireiškimų ir kunų, tinkamas praktiškam pritaikinimui. Profesorius phyzikos mokino įrengimą perkunsargių ir theoriją valdymo oralaivų; mineralogas atrodinējo naudingumą straigių, botanikas gelbingumą augalų medicinoje. Mokintojai liepē guodoti žmones mokslo, nežiurint į jų religiją ir philozophiją, popularizavo pažvalgas Cartēziaus, Voltaire's, Rousseau ir tt.

Komisija taip-gi miesteliuose ir kaimuose steigē elementariškas mokyklas. Be skaitymo, rašymo ir skaitliavimo mokino ten jaunuomenę daržininkystēs, žemdirbystēs, hygienos ir tt.

Kontrolavo išpildymą įstatų Komisijos Vizitatoriai, periodiškai aplankanti mokyklas ir išduodanti raportus Vyriausioms mokykloms. Prorektorius lankē parapijines mokyklas savame apvade, o Rektorius visas mokyklas skrytyje. Generališki vizitatoriai, daugiausiai profesoriai vyriausių mokyklų, po du ant Lenkijos ir Lietuvos, kas met apvažinējo visas aprubes. Darbą Komisijos rēmē karalius, dalyvaudamas mokyklų abiturijose Varšavoje ir apdovanodamas medaliais geriausius mokintinius. Taip-gi presa gyrē naująjį budą mokymo. Ir galima buvo tikētiesi naujų pastangų valstijai ir jos geresnēs ateities.

Taip-pat privatiškos draugystēs laisvųjų muliorių arba

masonų stengēsi įgyvendinti humanitariškas idējas. Tos draugystēs ēmē Lenkijoje platintis valdant Augustui III, bet jas kunigija persekiojo. Jas platino jau tai svetimžemiečiai, jau tai jauni magnatai: Mnišchai, Oginskiai, Potockiai. Prie St. Augusto masonai dalinosi į podalas: vokišką, francuzišką ir lenkišką; visatini suējimai apsprendimui visatinių ginčų vadinosi "wielka loża warszawska". Padalinus Lenkiją, Lenkai atsiskyrē nuo svetimżemių ir įsteigē ložą "Przyjacioł doświadczonych", vēliau vadinamą "Katarzyna pod gwiazdą północną". 1784 m. galutinai tapo suorganizuota laisvoji muliorystē Lenkų. Didžiu mistru iš pradžių buvo gen. Andrius Mokranovskis, potam Ščęsny Potockis ir Kaz. Nestor Sapieha. Be vyriškų, buvo taip-gi ložos moterų. Priiminējo tiktai krikščionis. Mieriu laisvamuliorystēs buvo kova su neapikanta, naikinimas prietarų, platinimas naudingų žinių ir steigimas labdaringų įrēdnių.

Tauta ēmē kilti taip-gi ekonomiškai: pasididino laukdarbystē ir gerovē žmonių, ugterējo pramonē ir miestai, atsigaivino pirklyba, pasidaugino gyventojai.*) Tuli ponai ēmē naikinti baudžiavas. Po senesnių: kn. Sviniarskio, kunigaikštienēs Jablonovskos, kanclerio Zamoiskio ir Przebendovskio, atējo pilna eilē reformatoriškų bandymų. Ks. Brzostovskis, liet. referendorius, dvaruose Merkinēs, kurius palei savo vardą praminē Pavlovo, baudžiavas apmainē ant čyžēs, mokestis naturoje ant piniginių mokesčių; suteikē valdiniams savivaldystę, stengēsi pakelti dvasią ukēsystēs. Jo pâveizdą pasekē kunigaikštis Stasys Poniatovskis dvaruose Korsuniškių, kur gyveno 400000 gyventojų. Liet. pakancleris Joakimas. Chreptavyčius savo dvaruose vaivad. Novogrodko: Ščorse ir Višniev, suteikē valsčionims ypatišką laisvę, panaikino baudžiavas, be lažų (šarvarkų) ir patvadų; už žemēs vartonę ēmē tik ⅓ dalį javų. Ščęsny Potockis, rusiškas vaivada, savininkas 3000000 margų žemēs, sumažino baudžiavą, ir ēmē 12 grašių čyžēs už darbo dieną. Pagarsējo meile valsčionių: Augustas Čartoryskis, sunus jo Adomas, kunigaikštienē maršalkienē Liubomirskienē su žentu savo Stasiu Kostka Po-

*) Miestuose murijo namus, o kaimuose dvarus. Slanimas, veikiai ir kiti miestai pasipuošē gražiais trobesiais.

tockiu, Jackus Jezierskis kaštelionas Lucko ir tt. Iš karčiamų varinējo laukan Żydus, kaipo alintojus ir demoralizatorius valsčionių. *Laudum* vaivadijos Sieradžiaus gresē didele pinigine bauda ir keletu savaičių bokšto tam, kurs laikytų Żydus ant arendos ir šinkiuose.

Brangumas užrubežinių pirkinių spyrē užsiimti namine pramone. Karalius pats Belvederoje pas Varšavą įsteigē fabriką fajanso, Kožienicuose — kalvę, ir liejynę kanuolių; kada Austrijai teko Bochnija ir Vielička, rēmē jieškojimą druskos. Iš magnatų buvo veikliausiu Antanas Tyzenhaus, priedvarinis liet. payždininkas. Lietuvos miestuose jis steigē fabrikus: drobēs, gelumbēs, popieros; priemiestyje Gartino — Horodnicoje — jis įsteigē dideles trobas prie upēs Lososinos ir didelę pramonę, kuri darē viską, pradedant nuo spilkų, adatų ir kortų, baigiant vežimais ir mezginiais bei audimais. Vadais fabrikuose buvo parveždinti iš užrubežių svetimžemiečiai: francuzai, vokiečiai, belgai ir škotai; darbininkais karališki valsčionys. Taip-gi kunigaikštis Juozas Čartoryskis, liet. stalininkas, turējo Korce, Volynijoje, fabriką gelumbēs, skrybēlių ir fajanso; tą pat darē: Protas Potockis Machnóvkoje, Ukrainoje, Ščęsny Potockis Tulčyne, Sapieha Rožannoje; pramonēje veiklųs buvo taip-gi: Malachovskiai, kunigaikštis Stasys Poniatovskis, Joakimas Chreptavyčius, Jackus Jezierskis ir daug kitų. Paveizdą magnatų pasekē taipgi turtingesniejie šlēktos miestuose ir kitur.

Įstatymdavystē seimų bēgije pirmų 12 metų viešpataujant St. Augustui nebuvo prielanki miestams. Taip administracijoje, kaip civiliškoje teisdarystēje miesčionys buvo atiduoti mylistai starastų, garsių savo plēšimais, kurie keršiavo, jeigu kas apeliavo į asesorių teismą. Karti buvo taip-gi konstitucija 1776 m., kuri nuo visų miestelių Lietuvoje atiminējo magdeburgijas, t. e. panaikino vokiškus įstatymus: panaikinant magistratus, valdžia miestelių perējo į rankas starastų. Neretai starastos liepē miesčionims eiti baudžiavas, nežiurint į čyžes, mokamas respublikos yždan. Neatlygino tų skriaudų konstitucija 1775 m., leidžianti liet. miesčionims pirkti žemes, kas turējo pamasinti svetimžemiečius apsigyventi kaimuose ir įsteigti fabrikus. Taip-pat bēgyje antrų 12 metų įstatimdavystē miesčionims

nebuvo prielanki: patvirtino senas tiesas, o konstitucija 1786 m. atstumė nešlėktas nuo aficieriškų funkcijų. Rods karalius įvairiems miestams paskyrė komisijas geros tvarkos (boni ordinis), susidedančias iš vaivados ir starastos kaipo pirmsėdžio ir iš aplinkinės šlėktos; jų užduotimi buvo sutvarkinti miesto ukę. Yždinės komisijos ėjo miestams pagelbon, keldamos pramonę, amatus ir pirklybą. Departamentas policijos apsergėjo miestus nuo gaisrų, numeravo namus, tvarkino brukus. Per tatai miestai kilo, daugelyje jų išsiplėtojo pramonė: gelumbinė, odininkystos, aludarinė ir tt.

Augo taipgi pirklyba, nors ją stabdė Prusija, uždėdama ant javų ir kitų pardavinių, einančių į Gedaną, 12% muito. Pirklyba kreipėsi link Juodųjų marių, kur 1783 m. carienei užėmus Krimą, įsteigus Chersoną ir pirklišką laivynę ant Juodmario, atsidarė pirklyba javų rusiškoms vaivadystoms. Per triusą Mat. Butrymavyčiaus, šlėkta liet. Brasčių vaivadijos užsiėmė išdžiovinti Pagirėnų balas ir dirbo traktus: pinsk-slanimišką ir pinsk-volynišką. Daryta kanalus. Lėšomis did. liet. hetmano Mikolo Kazio Oginskio, kanalas vadinamas Oginskio sumezgė Ščarą, įpuolančią į Nemuną su Jasiolda, įtekančią į Pripetę, per ką įvyko komunikacija tarp Baltijos ir Juodųjų marių. Tą patį siekį turėjo karališkas kanalas, rišantis Piną, įtekančią į Pripetę, su Muchava, įpuolančia į Bugą. Pirklyba labai pasidaugino. Kuomet 1776 m. į Lenkiją atėjo svetimžemių produktų už 48000000 auksinų, o iš šalies į užrubežį išėjo tik už 22000000, — tai prabėgus keliolikai metų išvežimas pasiekė 150000000 ir perviršyjo vertybę atvežimų.

Augo taip-gi skaitlius gyventojų. Po pirmo padalinimo Lenkija skaitė vos 7400000 gyventojų, praėjus keliolikai metų turėjo jau 8800000, arba priaugimą ant 19%. Iš viso skaitliaus pripuola ant šlėktos ir kunigijos 800000, ant miesčionių krikščionių 600000, ant Żydų 900000, ant valsčionių 6400000, kiti ant Totorių, Čigonų ir tt.

Nors protiškas išsiplėtojimas ėjo pirmyn, bet ir priešgynumo konservatyvų netruko: dvasia fanatizmo neguodojo laisvės persitikrinimų. Radikališki laikraščiai spausdinami buvo ar slapta ar užrubežyje, taip-pat veikalai Voltaire's. Prof. Krokavos akademijos, Juozas Bogucickis,

už peikimą fanatizmo ir gynimą husitizmo neteko vietos. Šlēkta priešinosi mokymui zoologijos mokyklose, ir skundēsi ant mokyklų už platinimą netikystos! Siuntē vaikus į užrubežį ar pakampines mokyklas.... Apšvietimo Komisija priversta buvo mokinti sugadintą lotynų kalbą ir versti mokintojus su mokintiniais eiti ant mišių ir atlikti mēnesinę išpažintį! Tamsybē viešpatavo dar terp šlēktos, miesčionijos ir valsčionių....

Apšviestesni augštesniejie sluogsniai buvo patvirkę, neišimant nei moterų. Perskiros moterystēje buvo paprastu dalyku. Daugelis nesigēdijo tarnauti ambasadoriui Maskolijos taip patenkančioje Dumoje, kaip rinkimuose pasiuntinių ir seime. Šlēkta dar lēbavo kaip prie Saksų ir tarnavo galingesniems....

Ir ekonomiškame gyvenime, šlēkta be apšvietos, turējo brangiai mokēti svetimžemiečiams, ir truko kapitalo pagerinimui produkcijos. Daugelis pamēčiojo pramonę; sumatusis Tyzenhaus subankrutijo 1780 m. Ir valsčionys nemokējo išsiristi iš senų vargų. Progresui reikējo reformų. Tatai pažymējo politiškoji literatura.

Virējas Wielhorski, pasiųstas generališkumo tarp pasiuntinių į Paryžių, kreipēsi patarmēs jieškodamas pataisymui respublikos prie garsių Europoje raštininkų: Rousseau ir kn. Gabrieliaus Mably. Rousseau parengē: Consideration sur le governement de Pologne et sur reformation projetee: jis gyrē seną rēdą Lenkijos: rinkimą karalių, liberum veto ir konfederaciją; siulē vidurinius pagerinimus ir išliuosavimą valsčionių. Mably aplankē Lenkiją ir parašē veikalą Du gouvernement et des loix de la Pologne; velijo valsčionis išliuosuoti, nupeikē liberum veto ir patarē įvēsti paveldētinumą sosto. Pats Wielhorskis išleido knygą: O przywróceniu dawnego rządu według pierwiastkowych rzeczypospolitej ustaw (r. 1775), kur reikalavo sugrąžinimo įrēdnių į padējimą, buvusį prie Popielidų ir Piastų. Juozas Wybickis, knygoje Listy patryotyczne do J. W. ex-kanclerza Zamoyskiego, prawa układającego, pisane (r. 1777), sprendē apie reformas reikalingas užvesti, ypačiai-gi reikalavo paliuosavimo valsčionių: reikalavo chlopams ypatiškos laisvēs, savasties žemēs ir valdžios globos jų teisdarystoje. Ex-jezuitas kn. P. Svitkovskis, laikraštyje Pa-

miętnik polityczny i historyczny nuo 1782 m. išeinančiame, rašė apie priežastis nupuolimo ir apie pakylėjimą respublikos. Svarbiausiu-gi buvo veikalas kn. Stasio Stačyso: Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego (r. 1785), velijantis tėvoniją sosto, nepersitraukiantį seimą, teikimą įstatymų didumu balsų, sulyginimo tiesose su šlėkta miesčionių, apčyžinimą ir apšvietimą chlopų, užvedimą 100-tukstantinės armijos. Bet.... reformatoriškos užmačios buvo theorijomis, kurių neleido įgyvendinti gvarantija, budinti apie nepalytėtinumą formos valdžios 1775 m., kaip rodo likimas kodekso, parengto Andriaus Zamoiskio.

Zamoiskis drauge su kitais juristais (J. Wybickiu ir tt.) parengė savo triusą 1778 m. po vardu Zbiór praw sądowych, kurs apima kodeksą civilišką, kriminališką ir procesą; jis projektavo reformą prietikių valsčionių ir miestų. Jis dalino chopus į 2 kategoriji: apsigyvenusių ant dvaro žemės be inventoriaus (zalogos) ir be sutarties, ir apsigyvenusių su savo zaloga palei kontraktą. Pirmiejie negali apleisti žemę, antriejie turi pilningą ypatišką laisvę. Sunų chlopo pirmos kategorijos tiktai vyriausias ir trečias turi pasilikti ant žemės; kiti turi laisvę užsiimti amatu ir apsigyventi miestuose. Išleidžiant dukteris už vyro, nieks negali varžyti valią tėvo. Chlopas, sėdintis po kontraktu, ginčuose su ponu eina į miestišką teismą. Tą pačią tiesą turi chlopas nelaisvas tuomet, jeigu ponas atimtų nuo jo turtą, sužeistų, kalintų ilgiaus negu 24 valandas ir pasisavintų ant jo kriminališkąjį teismą. Ponas už užmušimą chlopo turi buti baudžiamas mirtimi. Kiekvienoj parapijoj turi buti mokykla, kurią vaikai chlopų turi lankyti per visą žiemą. Miestams Zamoiskis grąžino tiesas, randamas vietinėse privilegijose. Miesčionys vaivadijos miestų turi tiesą pirktiesi žemes aprubėje 3 mylių. Toliaus Zamoiskis proponavo valdžios kontrolę ant bullių popiežiaus, apvertimą ¼ dalies lobių po mirusių kunigų labdarystos siekiams, paskyrimą amžiaus ypatoms einančioms į kliošторius ir tt.

Štackelbergis pranešė Peterburgui, kad projektas exkanclerio pereina rybas konstitucijos valdžios ir neturįs gauti seimo sankcijos. Imperatorienė liepė konstituciją

1775 m. nepakuštinti. Štackelbergis apie tai pranešē karaliui prieš seimą 1780 m. ir rengē sau prielankius pasiuntinius. Seime Volynijos pasiuntinys Kamienskis įnešē atmetimą projekto Zamoiskio su pridējimu, kad niekad netaptų atnaujintas. St. Poniatovskiui, pasiuntiniui Varšavos, reikalaujant peržiurējimo triuso ex-kanclerio, tarnai Štackelbergio rēkē: "nesutinkame!" ir draskē lakštus knygos ir mētē ant žemēs. Viename suējime po įtekme Štackelbergio atmestas tapo projektas modifikuoti konstituciją 1775 m., pataisant prietikius chlopų ir miestų. Taip tai gvarantija pastojo trukdytoja naminio išsiplētojimo, nors sviete politikos palengva įvykę buvo dalykai, kurie įkvēpē viltį ateities geresniems laikams respublikai.

Po 7-metinēs karēs, tarp Austrijos ir Prusijos klegējo antagonizmas. Ciesorius Juozapas II susitiko su Katarina II Mogyleve, ir mirus Marijai Teresei (+1780) sutarē alijansą, žadēdamas gelbēti Maskolijai karēje su turkais. Padrąsinta, carienē užēmē Krimą. Karalius Prusų taip-gi jieškojo pagelbininkų. Įpēdinis Fridrikio II, Fridrikis Vilimas II (1786-1797) sątaravosi su Turkija ir Švedija ir kreipēsi prie Lenkijos. Tą patį darē carienē patikrinimui sau laisvo perējimo kariumenēs ir maisto. Keliaudama į Krimą 1787 m. sutarē Kaniove pasimatyti su Stasiu Augustu. Lenkiška opozicija (hetmanas Branickis, Ščęsny ir Ignas Potockiai, Kaz. N. Sapieha ir tt.) važiavo į Kyjevą ir šunsuodegiavo Potemkinui, tikēdami, kad carienē atšauks iš Lenkijos Štackelbergį. Stasys-gi Augustas nukako į Kaniovą su brolevaikiais Stasiu (nuo 1784 m. d. liet. pažyždininkas) ir Juozu (sunumi Andriaus); su d. lenk. maršalku Mikolu Mnišech, liet. laukiniu hetmanu Liudviku Tiškevyčium, vyskupu Adomu Naruševyčiu ir tt. Į 7 savaites, atvykus carienei, Stasys Augustas turējo su ja politišką konferaciją. Žadējo respubliką prilenksiąs gelbēti Maskolijai karēje su turkais, jeigu carienē pristos ant įpēdinystos sosto Stasiui Poniatovskiui, ant padauginimo Lenkų armijos ir padidinimo karališkos valdžios. Carienē žadējo atsakymą duoti sugrįžusi į Peterburgą....

Rugpjutyje 1787 m. turkai apskelbē karę Maskolijai, o 1788 m. taip-gi Austrija Turkijai. Švedų karalius Gustavas IV, idant atsikratyti nuo Maskolijos, pradējo rengtis

į karę. Prusai su Anglija ir Holandija buvo pasirengę remti Turkiją. Paprastasai seimas rudeniop 1788 m. turėjo nuspręsti, ką turėjo daryti dabar Lenkija.

e) 4-metinis arba Didysis Seimas (1788—1792).

Carienė pasiuntė ant rankų Štackelbergio sąlygas sutaikos tarp Maskolijos ir Lenkijos: tiko ant sutaikmės atsikirtimui nuo išlaukinio užpuolimo, bet ne ant atmainų organizacijoje respublikos; tiko, kad busintis seimas užmegztų konfederaciją, bet tik sutaikmei sutarimo ir padauginimui armijos. Karalius tiko ant to, nenorėdamas naudotiesi iš keblumų Maskolijos; pritarė jam Jackus Malachovskis, primas Mikolas Poniatovskis; žinoma pritarė visoki tarnai Štackelbergio, kaip kunigaikštis Adomas Poninskis, broliai Kossakovskiai: Juozas, vyskupas Inflantų, ir Simas, sąnarys nepasiliaujamos Dumos; Vladas Gurovskis, d. liet. maršalkas; Kaz. Račynskis, didlenkiškas generolas; kaštelionai Petras Ožarovskis, kunigaikštis Antanas Četvertynskis ir kiti. Tiko ant to ir tie, kurie geidė numetimo nepasiliaujamos Dumos ir sugražinimo senos valdžios didžiunams, kaip hetmanai — did. begarbis Branickis, ir laukinis Rzevuskis, taip-gi Ščęsny Potockis, kurs pirkęs buvo nuo Fr. Aloizo Bruehliaus urėdą generolo lenkiškos artilerijos. Galop 1787 m. šitiejie Potemkinui perstatė projektą įsteigimo konfederacijos, kuri sujungtų visas Lenkų spėkas karei su turkais, ir tokiu budu jie įgytų valdžią; carienė vienok nepristojo ant konfederacijos magnatų. Trečia-gi partija, vadinama patrijotų, buvo po vada: Igno Potockio, liet. priedv. maršalko; kunigaikščio Adomo Čartoryskio ir Stasio Malachovskio, lenk. referendoriaus. Jų programu buvo susirišimas su Prusais, podraug reformos valdžios ir draugijos pagal reikalus šalies ir progreso. Tųjų sądarbininku buvo kn. Hugo Kollątajus (gim. 1750), kurs apsigyvenęs dabar Varšavoje, ėmė užsiiminėti publicistika ir surašė projektą reformų knygoje: Do Stan. Małachowskiego, referendarza koronnego, o przyszłym seimie anonyma listów kilka (r. 1788, trįs tomai). Prie jų glaudėsi daugelis jaunų žmonių, išėjusių mokyklas Konarskio.

Seimeliuose vadai partijų rupinosi įgyti pasiuntinystas. Eiles patrijotų padaugino pasiuntiniai Inflantų: Julius Ursinas Niemcevyčius ir Juozas Weysenhoff, liet. Braščių pasiuntinys Tadas Matuševičius, pinskiškis Mat. Butrimavyčius, poznaniškis Ignas Zakševskis ir kiti.

Visos partijos sutiko viename dalyke: troško padauginimo armijos. Visos norējo dalyvauti anuometiniuose politikos atsitikimuose: dvi pirmosios norējo remti carienę karēje su turkais, o trečioji velijo rištiesi su Prusais prieš Maskoliją ir Austriją. Visos todēl velijo busiantį seimą surišti į konfederaciją. Tiktai konfederatiškas seimas, kaipo apsergētas nuo pertraukimo, tegalējo įvykdinti padauginimą armijos.

6 d. spalių 1788 m. Varšavoje atsidarē seimas; maršalku seimo aprinko referendorių Malachovskį. Karalius butams perstatē anksčiaus jau surašytą projektą akto konfederacijos, ir projektas tapo priimtas. Konfederacija rišosi prie katalikų tikējimo, čielybēs šalies, respublikoniškos valdžios, prerogatyvų karališkų ir ēsančių magistraturų; mieriu jos buvo — padauginimas kariumenēs, užgyrimas mokesčių ir naminiai pagerinimai. Visi klausimai tur buti sprendžiami didumu atvirų balsų, tik kam reikalaujant, bus galutinai sprendžiama slaptu balsavimu. Tai buvo pergalē patrijotų. Konfederacijai davē du maršalku: iš Lenkijos pasiuntiniai aprinko referendorių Malachovskį, iš Lietuvos — Kazį Sapiehą, generolą lietuviškos artilerijos.

Veikiai potam Prusijos pasiuntinys Heinrikis Liudvikas Buchholtz pranešē seimui, kad karalius Fridrikis Vilimas II, girdēdamas apie sądarą Lenkijos su Maskolija, manąs, kad tokia sądara kreipiasi prieš jį; jis protestuoja prieš tai ir siulo alijansą apgynimui abiejų valstijų; nesipriešina padauginimui armijos, bet persergsti Lenkiją, kad neįsileistų į karę, kuri galētų turēti apverktinas pasekmes.

Įspauda Prusų dekliaracijos buvo didelē. Seimininkai buvo persitikrinę, kad Lenkija pasiliuosavo nuo pančių Štackelbergio ir kad pastojo ponu savo veiklumo. Apie 50 pasiuntinių dēkavojo Buchholtzui už jo karaliaus prakilnius jausmus.

20 d. spalių, ant įnešimo Mikolo Valevskio, Sieradžiaus vaivados, seimas vienbalsiai nutarē padauginti ar-

miją iki 100000 ir veikiai po tam pasirodē pasekmēs Prusų dekliaracijos. Kilo klausimas apie vyresninkystę ant kariumenēs, iš ko iškilo aštrios imtynēs. Stasys Potockis siulē panaikinimą kariškojo departamento, o sugrąžinimą kariškos komisijos, prigulinčios tiktai nuo seimo (mat norējo kariumenēs priežiurą atimti nuo nepasiliaujamos Dumos). Gynē kariškąjį departamentą Štackelbergis, pats karalius ir primas, persergēdami nelaužyti traktato 1775 m. Oppozicija nesiliovē atakavusi. Į pagelbą Buchholtzui pribuvo į Varšavą margrovas Hieronimas Lucchesini, kurs guviai gundē seimą sutraukyti prietikius tarp Lenkijos ir Maskolijos. Oppozicija pasirengusi buvo šauktis į pagelbą Prusų karalių, kurs laikē parengęs korpusą parubežyje. Tad 3 d. lapkričio, slaptai balsuojant, su 18 balsų viršaus tapo panaikintas kariškas departamentas. Tuojau įvyko kariškoji komisija, viena Lenkijai ir Lietuvai iš 18 sąnarių susidedanti: pirmsēdaujančio hetmano, 3 senatorių, 9 pasiuntinų į seimą ir 5 kariškų ypatų. Seimas aprinko kamisorius.

Štackelbergis, nulenktas, Maskolijai kariaujant su Tukija ir Švedija, tylējo, bet išgirdęs, kad oppozicija naujais projektais ketina nustumti šalin konstituciją 1775 m., įteikē maršalkams notą, kurioj grasino respublikai atkerštu už traktatų peržengimą.*) Nota turējo priklią pasekmę. Oppozicija kreipēsi prie berlyniškio dvaro, ar tasai netramdysiąs laisvēs svarstymų ir nutarimų respublikos, beje, kad atsisakytų nuo gvarantijos padalintinio traktato 1773 m. Berlyno dvaras ganēdino reikalavimui. Buchholtz maršalkams įteikē dekliaraciją, kad Prusų karalius norįs ginti neprigulmystę Lenkijos, bet nesikišąs į jos vidurinį sutvarkymą. Tokia dekliaracija padrąsino oppoziciją tolesniam žingsniui, beje numesti nepasiliaujamąją Dumą.

Tad seimas užmanē išsiųsti į Berlyną pasiuntinį sątaroms apie sądarmę, taip-gi nominuoti ministrus prie visų Europos dvarų. Nors karalius tokius pasiuntinius buvo paskyręs, seimas nutarē, kad tik seimas tegalįs pasiuntinius

*) Štackelbergis jau 5-tą d. lapkričio pranešē seimuojančioms luomoms, kad "šviesiausioji imperatoriene neapkantos nē mažiausios atmainos surēdyme Lenkijos, ir pripažins kožną atmainą ēsant sulamdymu traktatų". Taigi likosi Lenkijai ar merdēti, ar susikirsti su galingu nepriteliumi.

į užrubežius paskirti ir atšaukti. Karalius pristojo. Idant duoti pasiuntiniams instrukcijas ir vesti dipliomatiją, seimas paskyrē Deputaciją Užrubežiniems Reikalams, susidedančią iš maršalkų seimo, 4 antspaudininkų, 3 senatorių, 6 šlēktų ir liet. raštininko Antano Dziedušyckio, — iš viso iš 16 ypatų. Tai buvo naujas smugis gvarantijai Maskolijos.

Nelikus kariškojo departamento ir attribucijos departamento svetimšalių reikalų sudējus ant seimo deputacijos užrubežių dalykams, išvertimas visos nepasiliaujamos Dumos buvo jau tik klausimu tulo laiko. Galop 1788 m. net hetmanas Branickis pastojo jos priešu. Tad 19 d. sausio 1789 m. ant įnešimų Valevskio, Sieradžiaus vaivados, ir Mikolo Zaleskio, pasiuntinio Trakų, nepasiliaujamoji Duma tapo panaikinta. Toji nepasiliaujamoji duma vienok daug gero padarē, nes ji tramdē šlēktos nepriklusnumą, šlēktos, kuri nekentē paliepimų, o paklusnumo nepažinojo. Nepasiliaujamoji Duma, turēdama galybę pildyti įstatymus ir nutarimus, prižiurēt urēdninkus ir atstatyti juos nuo urēdo, atsitikus pasipriešinimui, turējo attribucijas tikros valdžios, kokios Lenkija nepažinojo nuo dviejų šimtų metų. Prieg tam karalius ją nuolatos ragino veikti, sušaukdamas prieš kiekvieną posēdį pirmsēdžius departamentų, referentus bēgantiems reikalams, sekretorius ir su jais prirengdamas svarbesnes decizijas. Karaliaus budrumas neleido užsivilkti reikalams ir dumoje viešpatavo vienokumas pakraipos. Šalymais penkių dumos departamentų, Stanislavas Augustas turējo tiek pat savų kanceliarijų, kurias pats savo lēšomis užlaikē; kanceliarijose vadovavo gabųs ir darbštųs žmonēs, ir tosios tapo tikrąja valdžia. Juk tik dumai susitaisius, departamentas maršalkų įsteigē visoj Lenkijoje komisijas *boni ordinis,* o tos, susidējusios iš ukēsų ir po vada vaivados veikdamos, užsiēmē sutvarkymu didesniųjų miestų. Tik dumai pasidēkavojant, 1778 m. užsibaigē trimis milijonais sutaupymo, kas ir paliudija jos priežiurą ir apsukrumą, kokio nē tikētiesi negalima buvo nuo valdžios pavždininkų. Bet šlēkta dumos nekentē ir užmetinējo jai, kad ji gimusi padalinimo šalies seime atsinešē su savimi prakeikimą ir plētmą savo kilties. Atsiliuosavo respublika nuo rēdo, antmesto jai Maskolijos. Maskolija tuomsyk

tylējo iš prievartos ir iki laikui, verčiant Austrijai. Mat Austrijos kancleris Kaunitz matē, kad kurstymas seimo per Prusus turējo mierį suerzinti ciesorių dvarus ir priversti juos antpulti ant Lenkijos, idant Fridrikiui Vilimui duoti progą užimti vakarines vaivadijas Lenkijos; todēl jis, kaip įgalēdamas, tramdē papykį Peterburgiškio dvaro; savam pasiuntiniui Varšavoje liepē su Lenkais elgtiesi išmaniai, o tą patį privelijo daryti dvarui Peterburgo.

Dabar seimui išpuolē surasti fundušus 100000 armijos, reikalingos patikrinimui nepriegulmystēs respublikos, ir apsvarstyti naują valdžios tvarką pagal reikalavimus neprigulmingos valstijos.

Dabar jau ponai nesibjaurējo stoviais padotkais, kurius seniaus jie prilygindavo prie nevalēs. Po ilgų diskusijų nutarta uždēti: ant starastystų — dvi, ant ekspektantų, apēmus jiems laukiamas amžinas arendas, — pustrečios, ant emfiteutų iš 1775 m. — pusketvirtos kvortos pagal naują liustraciją. Ant kunigijos, be subsidium charitativum, antdējo 20% nuo įēmimų, ant lobių šlēktos 10% po vardu amžinos aukos (ofiara wieczysta). Laukē iš tų šaltinių įplauksiant apie 36 milijonus auksinų, nors reikējo 40 milijonų armijos budžetui. Tad vienas pasiuntinys įnešē, kad įpēdiniui mirusiojo Soltyko (+1788) paskirti 100000 auksinų metinēs pensijos, o likusius įēmimus iš lobių Krokavos vyskupų paskirti kariumenei. Įnešimas tapo priimtas geru didumu balsų; o į keletą dienų vēliaus, nežiurint į persargas nuncijaus, nutarta tapo koekvacija (sulyginimas) visų vyskupijų numirus šiądykštiems jų valdymierams. Skarbinē komisija turējo vyskupų lobius išduoti į arendą, o vyskupams mokēti pensijas. Primasui mokēti 200, vyskupams lotyniškiems po 100, unitiškiems po 50 tukstančių lenk. auksinų. Bet sunku buvo tokią didelę sumą budžeto surinkti. Ažuot 36 laukiamų milijonų.

Starastystos, ekspektatyvos, emfiteuzos ir tēvoniški lobiai vos atnešē 18 milijonų. Sunkiausiai ējosi su dešimtine, nes savininkams nors ir po prisieka slepiant tikrus įēmimus tesusirinko vos 6 milijonai. Todēl nutarta tapo pusantros padumінēs nuo miestų, špuntinē nuo vyno, ant skerdējų uždējo mokestį noturoje, iš ko yždas

tikējosi keliolikos milijonų. Bet ir tų šaltinių neužteko. Todēl seimas tuomsyk pasikakino 65000 kariumenēs.

Projektu naujos konstitucijos užsiēmē išrinktoji 7 d. rugsējo 1789 m. Deputacija pataisymui formos valstybēs, kurios pirmsēdžiu buvo Krasinskis, vyskupas Kamienieco. Veikiai jai sądarbiavo Deputacija perkratinējimui reikalų miesčionijos, paskirta per rupestį prezidento Senos Varšavos, Jono Dekerto.

Dekertas su Kollątajum ryžosi iš visų karališkų miestų sutverti susivienijimą sugrąžinimui jiems senų tiesų, ir todēl 1789 m. lapkrityje suvažiavo į Varšavą 269 delegatai iš 141 Lenkijos miestų (be Krokavos) ir Lietuvos. Memorijale, surašytame Kollątajaus, delegatai reikalavo miesčionims: neminem captivabimus, laisvēs pirkti žemiškus lobius, prieigos prie dvasiškų urēdų, urēdų svietiškų ir oficieriškų laipsnių, siuntimo reprezentantų į seimą, dalyvumo sutariant traktatus pirklybos ir tt. Delegacija apsiējo gan demonstratyviškai, ir "juodoji processija" miesčionių neramino šlēktą, girdinčią apie tuomlaikinius atsitikimus Paryžiuje, triumphus trečios luomos ant karaliaus, šlēktos ir kunigų, apie suardymą Bastilijos ir tiesas žmogaus; pabijojo, kad miesčionija nepakeltų revoliucijos! Todēl seimas po 3 dienų diskusijos, 19 d. gruodžio 1789 m. paskyrē Deputaciją nagrinējimui reikalavimų miesčionijos, po vada vyskupo Antano Okęckio, ir jai liepta susinešti su deputacija pataisymui formos valdžios.

Po kelių mēnesių triuso, vyskupas Krasinskis perstatē seimui apdirbtą Deputacijos, geriaus sakant, Igno Potockio "papēdę pataisymui valdžios". Proponavo: atmesti nuo apsvarstymų šlēktą neposesijonatų; taip vad. "surengtą seimą", susidedantį iš pasiuntinių pereitojo seimo, įvykus karei, naminēms pairtuvēms, badui ar bekaralmečiui; daugumą balsų sprendžiant apie menkesnius dalykus, o vienbalsumą sprendžiant apie kardinališkus įstatymus; panaikinimą konfederacijos ir tt. Tuos projektus seimas priēmē ir liepē Deputacijai parengti projektą "kardinališkų įstatymų" kas link apēmimo sosto, dalyvavimo karaliaus seime, tiesadarystoje ir administracijoje, politiškos stovenēs šlēktos, miesčionių ir chlopų. Iki kas bus, seimas paskyrē civiliškai kariškas tvarkos komisijas, kaipo organus admi-

nistracijos provincijoje. Mislis tų komisijų išėjo iš lietuviškų pasiuntinių. Įvesdino jas visose vaivadijose, žemėse ir pavietuose. Į kiekvieną komisiją ukiškas seimelis renka dvejiems metams: Lietuvoje 15 sąnarių, Lenkijoje 16, visus iš šlėktų kaip svietiškos taip dvasiškos luomos. Lietuviški kamisoriai komplete trijų, lenkiški skaitliuje keturių turi atlikti kasdien posėdžius ir veiklumus, įstatymais paskirtus. Atlieka funkcijas be užmokesties, rods įgydami pirmesnybę ant urėdų ir kitų paguodų. Į pareigas komisijų tvarkos prigulėjo dalykai civiliškai kariški ir ekonomiški. Joms rupėjo kvateravimas kariumenės ir steigimas magazinų, rekrutavimas ir užbėgimas dezercijoms, teisimas ginčų tarp kareivių ir ukėsų. Iš ekonomiškos pusės: turėjo vesti statistiką gyventojų, rinkti mokestis, rupintiesi apie pakėlimą žemdirbystos, amatų ir pirklybos, pranešti valdžiai apie naudingas nauges, fabrikus ir jų produkciją, kontroliuoti fundušus labdaringų įstaigų ir tt.

Nusprendimai seimo 1789 m. buvo chaotiški ir mažai vaisingi. Seimas nesiskubino įvykdinti savo svarbiausias užduotis — mat tikėjosi, kad Prusai uždengia Lenkiją nuo pavojaus iš pusės Maskolijos. Prikalbinta Prusų karaliaus, deputacija užrubežiniems reikalams, liepiant seimui, įteikė Peterburgo dvarui notą, kaslink keliavimo maskolių armijos per Lenkijos territoriją; nevalia niekados daugiau kaip 500 kareivių traukti per Lenkiją, ir tai keliu kariškos komisijos paskirtu, po lenkiška eskorta. Taip-gi maskoliški magazinai respublikos žemėse sergėjimui gaus kamisorių ir reikalingą skaitlių lenkiškų kareivių. Tad carienė, patariant Kaunitzui, tuojau ištraukė iš lenkiškos Ukrainos visus magazinus ir liepė transportams aplankoti respubliką. Podraug kunigaikštis Potemkin, savinìnkas Smilanščiškės, kurs turėjo taip-gi lenkišką indegenatą, davė respublikai, kaipo jos ukėsas, 12 kanuolių ir 500 karabinų iš maskoliškų fabrikų. Nevisi norėjo tame matyti pasityčiojimą iš iktuometinio apsiginklavimo Lenkijos ir iš jos linkmės kariauti prieš Maskoliją. Kitas seimo nutarimas uždraudė išvežinėti lenkiškus produktus į Uždniestrį, per ką apsunkino maskolių armijai įgijimą maisto. Margrovas Lucchesini, pramintas Prusijos pasiuntiniu Varšavoje ažuot Buch-

holtzo, įkalbinējo atvangumą respublikos iš pusēs Maskolijos....

Pergalēs maskolių ir austrų ant turkų laimētos pas Fokšanus ir palei Rymniką, privertē Prusiją dalyvauti karēje; ji sądoravosi su Anglija ir Holandija. Fridrikis Vilimas dēl įgrobimo Austrijos buntavojo vengrus ir Galiciją.*) Su Turkija sutarē 1790 m. traktatą užpuoliman ir atkoriman; podraug Lenkijai per Lucchesinį pasiulē projektą traktatų: pirklybos ir atkorimo. Lenkams nepristojant atiduoti Prusams Gedaną ir Torunių, 29 d. kovo 1790 m. įvyko tik traktatas atkoriman prusiškai lenkiškas: galvojosi už čielybę abiejų viešpatysčių ir savitarpinę pagelbą, jeigu vieną iš susiderinusiųjų kas užpultų. Užkabinus vieną sądorininką, antras turi užbēgti nuskriaudimui jo diplomatišku keliu (per bona officia); jeigu tai nesisektų bēgyje 2 mēnesių, tad skubinsis gelbēti ginklu. Prusai duos respublikai 14000 pēstininkų ir 4000 kavalerijos su atsakančiu skaitliumi artilerijos. Respublika duos karaliui Prusijos 8000 kavalerijos ir 4000 pēstininkų su atsakančiu traukiniu kanuolių. Reikalui ēsant, pagelbinis kontingensas gali buti padaugintas: iš pusēs Prusų karaliaus iki 30000 žmonių, iš pusēs respublikos iki 20000. Užkabintam reikalaujant pagelbos žmonēmis, gali atstovēti pinigai. Artikulas VI sako: jeigu kokia užrubežinē valstija norētų ant papēdēs senesnių aktų maišytiesi į vidujinius reikalus respublikos, karalius Prusų atkreipimui karēs, panaudos iš pirmo dipliomatiškus įrankius; tiems be veikmēs ēsant, parems Lenkiją ginkluota pagelba ant pamato, apšnekēto traktate.

Tokiu budu, puolus įtekmei carienēs Lenkijoje, veikiai Štackelbergis tapo atšauktas ir apleido Varšavą. Jo vietą apēmē buvęsis pasiuntinis Konstantinopolyje — Jokubas Bulgakovas.

*) Mat Juozapas II buvo antmetęs ant Galicijos tinklą urēdninkų, pavesdamas valdymą provincijos ir pavietų rankosna svetimtaučių — biurokratų, kurie nekentē vietinių žmonių valdžios, kišosi į attribucijas bažnyčios, į tiesas korporacijų ir šeimynos; pats gubernatorius jos, gr. Brigido rašinējo Juozapui II, kad toji provincija nejstengia pakelti antdētų ant jos sunkenybių. Tad Varšavoje susidarē slaptas komitetas Galicijos reikalams, į kurį įstojo maršalkas Malachovskis ir Ignotas Potockis, beje sukēlimui maišto Galicijoje, kurį respublika vēliaus paremtų sava kuriumene. Tačiaus parējus Leopoldui ant sosto, Viennoje paputē draugingesnis vējas Galicijai, ir "tautiškoji valdžia" Galicijoje pasikakino surašydama aktą, kaip turētų šalis valdoma buti, kurį aktą įteikē Leopoldui. Ciesorius pavedē komisijai peržiurēti Galicijos reikalavimus: komisija, nors matē, kad Galicijai prastai einasi, tačiaus manē, Austrijos monarchijai išpuola tą provinciją kaip ir kuomi galint ištautinti.

Dabar patrijotų partija pastojo galinga. Rods dar seimas dalinosi ant tolynżengių, norinčių radikališkų reformų, ir konservatistų, stojančių uż senas įrēdnes, bet išsiliuosavo nuo įtekmēs Maskolijos. Karalius S. Augustas, panaikinęs Kanioviškį programą, susitelkē su diduma, susibroliavusia su Prusais. Nuo to syk jis stojo uż šauksmą: karalius su tauta! ant ko seimas atsakinējo: tauta su karalium! Maskolijos šalininkai — Ščęsnas Potockis, supykęs ant seimo, išvażiavo į Italiją; hetmanas Rzevuskis apsigyveno Viennoje, Branickis-gi nudavē patrijotą. Poninskis, palei įnešimą pasiuntinio V. Suchodolskio, tapo suimtas ir paduotas seimo teisman uż prisisavinimą iš 1773 m. urēdo maršalko konfederacijos, ēmimą użrubeżinių pensijų ir tarnavimą svetimiems reikalams su skriauda respublikos. Pabēgo iš kalējimo, bet tapo pas Torunių pagautas. Nesisekē jam įtraukti į bylą sądarbininkus seimo delegacijoje, tarpe kitų vyskupą Massalskį, maršalką Gurovskį ir hetmaną Branickį, nē-gi amnestijos negavo. Rudenį 1790 m. seimo teismas nutarē atimti urēdus, titulą kunigaikščio, šlēktystę, orderius, pavardę šeimynos, ir išguiti ant visados iš respublikos.

Tokiu budu augo viltis ant pervedimo vidujinių reformų, kurioms projektus apdirbinējo Deputacijos: pataisymui formos valdżios ir miesčionijos reikalų. Darbams deputacijos gelbējo publicistika, kurios įtekmē tuomet jau buvo pażymētinai didelē. Rods perijodiškoji literatura nebuvo użtektina. "Zabawy przyjemne i pożyteczne" puolē 1777 m., "Monitor" paliovē išeidinējęs 1784 m. Išeinanti nuo 1774 m. dusyk savaitēje "Gazeta Warszawska" buvo organu labai konservatyvišku. Redaktorius jos, kn. Stepas Luskinas nesitaikē su kasata zokono jezuitų ir kovojo prieš laisvamanybą, Voltaire ir Rousseau, ir nesirupino apie dalykus politiškai sociališkus, apšnekamus seime. Redaguojamas kn. Svitkovskio "Pamiętnik polityczny i historyczny", permainytas 1788 m. į "Pamiętnik historyczno-polityczny i ekonomiczny", buvo pirmeiviškas, bet kaipo mēnesinis laikraštis, nespējo eiti su greitu bēgiu dalykų. Tik 1791 m. rupestingumu Inflantų pasiuntinių: Niemcevyčiaus ir Weysenhoffo, ir kašteliono Tado Mastauskio, ēmē išeidinēti 2 syk savaitēje "Gazeta narodowa i obca", kaipo or-

ganas patrijotų partijos. — Be to, visuomenē turējo daug bēglių raštų, rods daugiaus polemiškų, visokiose formose — mokslo, apisakos, satyros, humoristikos, epigramatų, pamphletų, ir net paškvilių. Iš Kollątajaus "kalvelēs" ("kuznica") išējo pilna eilē raštų tuomlaikinēs progos. Jo pagelbininkai: kanaunikas Pranas Salezas Jezierskis ir pijaras Pranas Ksaveras Dmochovskis pagarsējo aštrumu plunksnos ir išjuokimu konservatyvų. Visas reformas Kollątajus suformulavo projekte p. t. Prawo polityczne narodu polskiego (1790), Stašycas-gi Przestrogose dla Polski (1790), bevardis puikioje brošuroje: Myśli polityczne dla Polski (1789). Jie visi nesutiko kaslink ribų karališkos valdžios, bet tiko ant sukcessijos sosto, panaikinimo liberum veto, sulyginimo tiesose su šlēkta miesčionijos ir reformų valsčionims. Su jais kovēsi kaštelonas Vytebsko Adomas Raulas Rzevuskis, brolainis Severino, autorius brošuros: O formie rządu republikańskiego myśli (1790). Kiti išguldē net garsią brošurą Sieyes (Que c'est que c'est tiers etat), p. t. Duch nieboszczki Bastilii (1790). Reikalus Żydų pajudino Pinsko pasiuntinys Mat. Butrimavyčius brošuroje p. t. Sposób uformowania Żydów polskich w pożytecznych krajowi obywatelów (1789), ir priverstas publicistikos seimas, birželyje 1790 m. paskyrē Deputaciją sustatymui projekto reformos Żydų! Reikalas pagerinti likimą valsčionių atsigarsējo abiejų abazų raštuose. Radikalai stovējo ant papēdēs nuomonių Vybickio, išreikštų jo patrijotiškuose Listuose: reikalavo chlopams ypatiškos laisvēs, savasties žemēs, apčįžinimo ir elementariškų mokyklų. Apart to viso, patrijotams gelbējo teatras (komedija Niemcevyčiaus "Powrót posła" labai pykino konservatyvus); per Kollątajų susitvērē Varšavoje politiškas kliubas, į kurį prigulējo kiltesni pasiuntiniai patrijotų partijos.

Laike didžiausio gaivumo viešos opinijos baigēsi antras metas seimavimo. Palei tiesas reikējo jį baigti ir šaukti naują seimą. Karaliui išpuolē, sulyg įstatymų, šešetą savaičių pirm seimo sukviesti seimelius aprinkimui pasiuntinių. Bet tokiu budu užsibaigtų konfederacija, ir kas gali galvotiesi, kad kitas seimas, teip-pat susirišęs į konfederaciją, tęs toliaus darbus pereitojo seimo? O įstatymai draudē atimti nuo žmonių tiesą rinkimo pasiuntinių paprastame seime!

Po ilgų diskusijų, birželyje 1790 m., sutarta liko: prorogacija seimo su konfederacija ir sušaukimas seimelių ant 9 d. vasario 1791 m. aprinkimui naujo kompleto pasiuntinių. Tokiu budu partija patrijotų išgelbējo konfederatišką seimą ir patikrino sau pervedimą valdžios reformų. O ta reforma buvo reikalinga dēl svarbių politiškų atsitikimų.

Sądorininkas Maskolijos, ciesorius Juozas II mirē (20 vasario 1790 m.); jo brolis ir įpēdinis Leopoldas II ryžosi prasišalinti nuo karēs su Turkais ir apsisergēti nuo Prusų. Reichenbache, prusiškoje Silēzijoje, liepos mēn. 1790 m. įgaliotiniai dvarų: Austrijos ir Prusijos, tarpininkaujant Anglijai, nutarē konvenciją, kur ciesorius Leopoldas ketino susiderinti su Turkija ir nebgelbēti Maskolijos; karalius-gi Prusų atsisakē nuo pretensijų įgyti naujas territorijas, taigi ir Gedaną su Torunium. Bet Reichenbacho sątaros apsilpnino traktatą prusiškai lenkišką iš 29 d. kovo 1790 m.! Ir jeigu dabar Prusai susitaikins su Maskolija, tai tas traktatas nebturēs Lenkijai vertēs, nes Lenkija nebteks pagelbos laike užpuolio maskolių! Taip-gi Lenkijai nesmagi buvo sądora karaliaus Švedų Gustavo III, sutarta su Maskolija rugpjutyj 1790 m. Varšavoje kilo nugąstis: patrijotai persitikrino, kad respubliką reikēs ginti patiems, be pagelbos kitų! Ta aplinkybē liepē paskubinti valdžios reformas, kuri įstengtų patikrinti neprigulmybę ir čielybę viešpatystēs.

5 d. rugpjuties 1790 m. vyskupas Kamienieco, pirmininkas Deputacijos pataisymui formos valdžios, įnešē seiman projektą kardinališkųjų įstatymų. Iš tų visų seimas ypatingai atkreipē atydą į čielybę ir nepriklusnumą respublikos. Seimas nutarē: "Netiks jokiam seimui, nē-gi kam nors pamainyti kokią nebuk dalį, o tuom labiaus atidalinti nuo respublikos". Tai-gi į kardinališkus įstatymus įrašē nutarimą apie numetimą maskoliškosios gvarantijos iš 1768 ir 1775 m. Tokiu budu karalius Prusų neteko vilties išderinti nuo Lenkijos Gedaną ir Torunių, o Maskolija vēl tapo paerzinta atmetimu jos gvarantijos! Seimas taip-gi atmetē aprinkimą karalių, o įvesdino aprinkimą šeimynų, kurios turi apimti sostą pagal sukcessiją. Prieš tai protestavo Ščęsnas Potockis ir hetmanas Rzevuskis iš Viennos, taip-gi pasiuntiniai Volynijos ir tuli iš rusiškų vaivadijų.

Tad patrijotai reikalavo, kad maršalkai seimo užklaustų tautos universalu, ar tauta nori liktis prie laisvos elekcijos, ar prie sukcessijos aprinktos karališkos šeimynos? Maršalkas lietuviškos konfederacijos, Sapieha, tad įnešē projektą paklausimo tautos, ar išvengimui bekaralmečio nesutiks ant aprinkimo įpēdinio sosto dar tebgyvuojant Stasiui Augustui? Tą įnešimą priēmus, perējo antras, liepiantis maršalkams seimo, idant universalu paragintų tautą aprinkti įpēdinį sosto ypatoje saksiškojo elektoriaus.*)

Perdiskutuoti kitus projektus Deputacijos pataisymui formos valdžios nebuvo jau laiko iki uždarant seimą 9 d. vasario 1791 m. Tad deputacija užrubežiniams reikalams perstatē seimui, kad dēl vedamos maskoliškai turkiškos karēs ir dēl neužbaigto pirklybos traktato su Prusais netinka konfederaciją išsklaidyti, o neužbaigtus reikalus pavesti naujam laisvam seimui, t. e. ant tikslo liberum veto. Pasiuntiniai patrijotų partijos reikalavo prorogacijos konfederacijos su seimu ir proponavo atlikimą seimelių 16 d. lapkričio 1790 m. ir suvienijimą kompleto naujai aprinktų pasiuntinių su iktuolaikiniu. Nutarta tapo, kad su iktuolaikiniu kompletu susivienys pasiuntiniai, kokius aprinks seimeliuose 16 d. lapkričio. Nauji pasiuntiniai atkaks į Varšavą 16 d. gruodžio, prisidēs prie beēsančios konfederacijos ir drauge su senuoju kompletu toliaus trauks seimo darbus.

Seimeliai, sušaukti ant 16 d. lapkričio 1790 m., be aprinkimo pasiuntinių, turējo atsakymą duoti ant universalų maršalkų: kas link elekcijos karaliaus, ir kaslink įpēdinystos sosto saksiškojo elektoriaus. Karalius Stasys Augustas viską darē, kad sektųsi partijai patrijotų. Seimeliai atlikti buvo ramiai ir davē prielankų atsakymą kaslink įpēdinystos sosto, tik neprielankų kaslink sukcesijos. Visi, be Volyniškio, lenkiški bei lietuviški pristojo ant aprinkimo įpēdinio sosto ypatoje saksiškojo elektoriaus Fridrikio Au-

*) Rinkimai, mat karaliaus, per šlēktos tytveikas, po įtekme svetimų valdžių ar partijų, atnešē šalei nemažas pralošas. Įstatymdavējai nesumanē geresnio įrankio, kaip elektišką sostą pamainyti tēvonišku! O vienok jau tuomet ne be pirmu sykiu Suvienytos Valstijos Amerikos rinkos prezidentą, be ypatingų pralaimējimų. Ten elekcijos gana ramiai įvykdavo. Tai-gi reikējęę butų sekti bent tą paveizdą. Bet Lenkams ējosi apie tai, kad pagalvoti susiediškoms viešpatystēms, jog Lenkija stumia šalin principus revoliucijos Prancuzijoje ir jog jakobinizmo dvase nēra užkrēsta!

gusto, nepočio Augusto III. Už paveldētinumą sosto išsitarē tik penketas: trįs lenkiški, 2 lietuviški.

16 d. gruodžio 1790 m. susivienijo nauji pasiuntiniai su senesniais ir, karaliui pakvietus, pasirašē ant akto konfederacijos. Dvigubas kompletas seimo susidējo drauge su senatoriais iš beveik 500 sąnarių.

Tas seimas pradējo darbą, nupeikdamas valdžios magistraturas už pavalnumą reprezentantui svetimžemiško terrorizmo, Štackelbergiui, kam rado progą pirkime rumo maskolių ambasadai. Mat 1768 m. Repnin buvo privertęs yždo komisiją nupirkti Maskolijos pasiuntinio rumą ir tąjį užlaikyti. Bet kilus mišiniui, tas pasiliko užmirštu, iki 1787 m. Štackelbergis pareikalavo nuo departamento svetimžemiškų reikalų išpildymo nutarimų seimo 1768 m. ir pareikalavo Bruehliaus rumo ēsančio savasčia kunigaikščio Adomo Poninskio. Tad yždo komisija tai padarē ir išleido daugiaus kaip milijoną auksinų. Nors kaltininkų jau nebebuvo (nepasiliaujamos Dumos ir Poninskio), pasiuntiniai reikalavo atsakymo nuo sąnarių magistraturos už taip didelį kaštą respublikai padarytą. Seimas paliuosavo nuo atsakomumo buvusius sąnarius nepasiliaujamos Dumos ir yždo komisijos, o rumą liepē užimti yždui. Žinoma, tokiu budu seimas paniekino servylizmą Maskolijos pasiuntiniui ir užstojo už tautos nepriklusnumą. Toliaus seimas perējo prie triuso įstatymdavystos. 24 d. kovo užgyrē tiesas apie seimelius, 18 d. balandžio apie miestus.

Patrijotų partija stengēsi pervesti principą, kad tiktai šlēkta *ant sodybos* dalyvauja respublikos valdžioje ir, žinoma, seimeliuose. Seniaus neposesijonatai dalyvavo svarstymuose pagal paprotį; tik seimas 1768 m. per įtekmę Repnino įtraukē į kardinališkus įstatymus balsavimą visų šlēktų seimeliuose, kurių girti klykavimai nepatiko ukēsams ant sodybų. Dabar galiaus tiesa rinkimų pripažinta liko žemvaldžiams ir jų sunums randauninkams ir ikgyvastiniems savininkams, mokantiems 100 auksinų aukos dešimtinio grašio; taip-gi urlopuotiems kareiviams, turintiems žemišką savastį. Nuo kandidaturos ant urēdų ir pasiuntinių tapo prašalinti: neturintiejie 24 metų amžiaus, nebuvę niekados viešose funkcijose, skartabellai ir ēsanti po kondemnata (po nuteisimu už akių) civiliškuose dalykuose.

Dabar parējo ant apsvarstymo dalykas miesčionių. Deputacija miesčionių reikalams paskirta gruodyje 1789 m., nors remiama buvo Varšavos juristų, kaip Męd̃żeckio ir Barsso, savo triusą trukdino. Dekertas, įgeltas nevelijimu gero miesčionijai, iš susikrimtimo įsirgo ir mirē (+4 d. spalių 1790 m.), nesulaukęs vaisių savo pastangos. Prieš patį mirimą parašē Malachovskiui laišką, dēkavodamas jam už żmoniškumą ir teisingumą, bet podraug skundēsi ant respublikos, kam toji raukosi ant prileidimo miesčionių prie ukēsystēs tiesų. Šlēktą jis vadino akla; jis tikrino, kad miestai pakels maištą. Mirus Dekertui, seimas buvo dosnus šlēktystos miesčionims. Lapkrityj ir gruodyje 1790 m. suteikē daugiaus kaip 400 nobilitacijų įtekmingoms ypatoms, bankieriams ir juristams. "Kalvelē" Kollątajaus sudavē į varpą alarmo. Kanonikas Jezierskis išleido perkunuojantį "Głos naprędce do stanu miejskiego", kur jis velijo paniekinti nobilitacijas, o reikalauti lygtiesybēs su šlēkta: suteikime šlēktystos jis matē vylių, beje nuslopinti nobilituotuose bankieriuose ir juristuose interesą remiant dalykus miesčionijos. Bet taip iš tikrųjų nebuvo. Seime buvo daug pasiuntinių prielankių miesčionijai.*) Po daug projektų, Jonas Suchorzevskis, pasiuntinys Kališiaus, žinomas kaipo apginējas senų įstaigų respublikos, elekcijos ir dalyvavimo visų šlēktų seimeliuose, įnešē projektą, kurs 18 d. balandžio pastojo įstatymu. Miesčionys pasiliko sulyginti su šlēkta štai kame: gavo tiesą neminem captivabimus, laisvę pirkti žemiškus lobius, prieigą prie augštesnių dvasiškų bei civiliškų urēdų ir kareiviškų rangų. Užsiēmimai miestiški sulyginti pasiliko guodoje su žemiškais. Šlēkta, priimantis miesto ukēsystę, pasišvęzdamas pirklybai ar amatams, nepraranda prerogatyvų savo luomos. Prieš kiekvieną paprastą seimą miesčionys išrinks atstovus — plenipotentus, kurie sēdēs assesorių teisme, taip-gi komisijose: yždo ir policijos. Plenipotentai, sēdį assesorijoje ir minētose komisijose, dalykuose, palytinčiuose miestus ir pirklybą, turi vei-

*) Remdamas tą reikalą, Julijonas Niemčevyčius štai ką pasakē: "Jokioj laisvojoje ir išmintingai valdomoj valstijoje užpelnui doros ir tinkamumui neturi buti uždaryti vartai dēl užmokesčio. Tankiai żmonēs, kurius męs vadiname ēsant be gimimo, gelbējo ir papagarsino tēvynę. Nieks nežino kuomi buvo tēvas Washingtono, nē ką Franklinas laikē už savo protēvį, tačiaus kožnas žino ir žinos, kad Washingtonas ir Franklinas atvalnijo Ameriką".

klų balsą, o kitur — patariamą balsą. Taip-gi turi balsą komunikuoti seimui apie reikalus miestų ir todėl gali maršalko prašyti balso. Palengvinta tapo miesčionims nobilitacija. Gali reikalauti jos: plenipotentai po 2 metinės viešos tarnystės; pirkusiejie žemiškus lobius, o mokantiejie aukas dešimto grašio mažiausiai 200 auksinų; kareiviai, įsitarnavusiejie rangą kapitono ar rotmistro; civiliški urėdninkai, įgiję laipsnį regento kancelarijos. Be to, kiekvienam seime bus 30 miesčionių pašlėktinama iš ypatų, atsižyminčių kokiu nors darbštumu. Patikrinta tapo miestams savyvalda ir paliuosavimas nuo šlėktos jurisdikcijos. Tos tiesos tapo duotos karališkiems miestams, turintiems vietines privilegijas. Naudotiesi iš jų gali taip-gi tie privatiški miestai, kuriems ponas duos žemę į savastį ir įgys jiems nuo karaliaus taip vad. patvirtinantį diplomą.*)

Miesčionys, nors nesulyginti su šlėkta dalyvume įstatymdavystos, pasveikino įstatymus 18 d. balandžio su dėkingumu. Ant rytojaus susirinko pylyje rimtesni ukėsai po vada prezidento miesto Varšavos Lukoševyčiaus ir puolė karaliui po kojų, maišydami padėkavonę su džiaugsmo ašaromis. Smagumas buvo tuomi gaivesnis, kad kiltesniejie šlėktos dignitoriai dėl ženklo brolystės ėmė priiminėti miesčionių tiesas. Miesčionija veikiai pastojo galingu ginėju Lenkijos.

Nors svarbųs, bet tai dar buvo smulkųs įstatymai atmainytos konstitucijos. Dalykai reformos žengė pirmyn po valiai dėlei apsunkinimų iš pusės konservatyvų ir maskoliškos partijos: vyskupo Kossakovskio, kanclerio Malachovskio, hetmano Branickio, kašteliono Petro Ožarovskio ir kitų, suokalbiaujančių su Bulgakovu. Sunku buvo pervesti visas reformas, kada politiški prietikiai ėjo sunkyn. Prusai, negalėdami išderinti Gedanos ir Toruniaus, atšalo respublikai; Maskolija, pergalinga, jau rengėsi susitaikinti

*) Vis-gi tokia koncesija, beje karališkiemsiems miestams, neturi didelės politiškos svarbos, nes miestai tuomet buvo mažėlyte tautos dalimi, ypačiai išskyrus iš jų gyventojus, prigulinčius prie šlėktos, kunigijos, ir visą žydų kliasą. Anot Bulgarino statistikos, miestai kongresinės Lenkijos galėjo turėti iki 700.000 gyventojų. Dalys Maskolijos užimtos turėjo mažiau miestų; bet leidžiant visur vienokią proporciją, Lenkija 1791 m. turėjo iš viso apie 12 milijonų gyventojų, iš kurių apie 2 milijonu gyveno miestuose. Iš to skaitliaus ištrenkus miestus, prigulinčius šlėktai ir kunigijai, kurių įstatymas 18 d. balandžio 1791 m. neapima (art. 1, p. 1) kaip kad ir Žydus (art. 1, p. 10), bei bėdinąją miesčionių kliasą, tarnaujančius, šeimynykščius ir tt., pasiliktų vos 200.000 žmonių, vyrų ir moterų ir vaikų, kuriems valnastys, konstitucijos suteiktos, tegalėtų ant naudos išeiti.

su Turkija. Taip dalykams stovint, reikējo paskubinti reformas, nors per coup d'etat.

Patrijotai, susirinkdami namuose maršalko Malachovskio, nutarē surašyti konstituciją ir pervesti ją per seimą be diskusijos (Ignas Potockis, did. liet. maršalkas; kn. Kollątajus, kaštelionas Mostovskis, pasiuntiniai Inflantų: Weysenhoff ir Niemcevyčius, krokaviškis Stasys Soltyk, liet. Brasčių Tadas Matusevyčius ir kiti). Per kn. Scipioną Piatolį įtraukē į paslaptį karalių Stanislavą Augustą. Nuo to syk suokalbiai atsibuvo pylyje, kabinēte kn. Piatolio; karalius ateidavo ànt sąeimių slaptu koridoriumi vedamas pažo Vilčevskio. Skaitlius sądraugų veikiai pasiekē 60. Karalius su Ignu Potockiu suredagavo konstituciją, kurią nutarta buvo po Velykų įnešti ir pervesti per akklamaciją. Daugeliui, išvažinējus ant vaišių per Velykas, karalius geriems patrijotams pasiuntē gromatas, kad grįžtų kuomi greičiausiai. Ant įnešimo projekto tapo aprinkta 5 d. gegužēs 1791 m. Prieš pat terminą karalius pranešē apie tą žingsnį keliems dignitoriams: kancleriui Malachovskiui, pakancleriui Chreptavyčiui ir did. lenk. maršalkui Mnišechui. Malachovskis paslaptį išdavē Bulgakovui, kurs tuojau pasiuntē pasiuntinius į provinciją, idant sušaukti oppoziciją į sueigą seimo 5 d. gegužēs. Tad patrijotai paskubino įnešimą projekto ant 3 d. gegužio. Jieškojo taip-gi paramos miesčionijoje, ir 29 d. balandžio Malachovskis su 40 kitų ypatų vyko į rotužę Senos Varšavos priimti miesčioniškas tiesas. Miesčionys priēmē su didele pagarbe ir atlikus ceremonijas, praleido namon asistencijoje ciechų su vēlukais, prie džiaugsmingų šauksmų. Vakare 2 d. gegužio Radivilo rume, Krokavos priemiestyje, įvyko kliubo sueiga, kur buvo užprašyta daug ypatų įvairių luomų. Perskaitymą projekto konstitucijos pasveikino tenbuviai su užsidegimu. Bet laikomos buvo sutarmēs taip-gi namuose Bulgakovo, kurs visus draugus pakvietē suparaližuoti pasiryžimus patrijotų. Nutarta buvo protestuoti prieš projektą konstitucijos, ir rolę vyriausiojo opponento apsiēmē Kališiaus pasiuntinys Suchorzevskis!....

3 d. gegužio subēgo ant Pylies Pliaciaus tytveikos žmonių. Paskilbo girdas, kad posēdyje priims miesčionių tiesas pats karalius, ir kad konservatyvai vys laukan iš trobēsio

maršalką Malachovskį už rotušinę manifestaciją 29 d. balandžio. Idant stoti už karalių ir Malachovskį, grumdėsi į svetainę apsvarstymų tytveikos pirklių ir amatininkų: pripildė priemenę, užėmė seimo sėdynes, stumdėsi už maršalko grotų. Miesčionijos kamša perėmė oppozicijonistus baime revoliucijos!....

Maršalkui Malachovskiui atidarius susirinkimą su propozicija perskaitymo svarbių depešų iš užrubežių, keletas pasiuntinų prašėsi balso, tarp tų Soltykas ir Suchorzevskis. Soltykas reikalavo skaitymo depešų ir rupintiesi ginti respubliką, jeigu gresia pavojus. Kad ir karalius tam pritarė, Suchorzevskis, prilindęs prie sosto, puolė kniupsčias ir draskydamas savas drapanas, rėkė, kad sutarta ėsanti revoliucija sunaikinimui laisvės, ir kad depešos tapusios pramanytos pagązdinimui ir pervedimui projekto konstitucijos, surengto slaptai; jis prieš viską protestavo ir ketino paniekinti tėvynę, jeigu joje įsiviešpataus despotizmas. Potam, daugeliui reikalaujant, Tadas Matuševyčius, sąnarys Deputacijos užrubežinių reikalų, perskaitė depešas, persergstinčias apie Prusijos prisiartinimą prie Peterburgiškio dvaro ir apie apvienėjimą Lenkijos. Tad Ignotas Potockis klausė karaliaus, kuomi ir kaip gelbėtiesi? Stasys Augustas matė atvangumą šalies tiktai drutoje valdžioje, kurios projektas, jau gatavas, sutinka su valia daugelio seimuojančių, ir sekretorius seimo Siarčynskis perskaitė tą projektą. Dauguma seimo priėmė projektą su džiaugsmu, tik Suchorzevskis ir kiti oppozicijonistai jį peikė ir velijo atiduoti jį ant deliberacijos. Patrijotai reikalavo priėmimo projekto, ir projektas tapo antru sykiu skaitytas prie šauksmų oppozicijos. Tarpe mišinio Mikolas Zabiella, Inflantų pasiuntinys, prašė karaliaus, kad tuojau prisiektų ant konstitucijos, kam pritarė arbitrai; senatoriai ir pasiuntiniai grudosi prie sosto. Suchorzevskis vėl krito ant žemės ir rėkė: per mano lavoną! Malachovskiui dar 3 syk paklausus, ar trobėsis projektą priima ir didumui šaukiant: tinkame! ir karalius prisiekė ant konstitucijos pagal rotą, perskaitytą Felikso Turskio, neseniai praminto vyskupu Krokavos. Pasirašydamas ant konstitucijos, karalius ėsąs ištaręs: "Tegul man tojė ranka nudžiųsta, jeigu aš pasirašyčiau ant priešingo tam akto!" Karaliui kviečant, bu-

rys senatorių ir pasiuntinių traukē ant prisiekos į bažnyčią šv. Jono. Miesčionys, susirinkę ant Pylies Pliaciaus, pasveikino juos šauksmais, ir abu maršalku seimo nunešē į bažnyčią ant rankų. Bažnyčioje maršalkas Sapieha, laikomas įrankiu hetmano Branickio, pasakē, kad dēl negadinimo vienybēs tautos, jis linksta prie konstitucijos, nors joje randąs daug įstatymų priešingų jo persiliudijimams. Tad Turskis susirinkusiems perskaitē rotą prisiekos, o vyskupas Smolensko Timotas Gorzeński užgiedojo Te Deum tarp trenksmo kanuolių, pastatytų pas pylį. Sugrįžę į svetainę apsvarstymų, senatoriai ir pasiuntiniai pasirašē po konstitucija ir nutarē, kad visos magistraturos prisiektų ant jos.

Iš 150 sąnarių, buvusių suējime 3 d. gegužio, ant rytojaus tik vienas senatorius, kunigaikštis Antanas Četvertynskis, kaštelionas Peremyšliaus, ir 27 pasiuntiniai kako į Varšavą su manifestu prieš konstituciją. Suējime-gi 5 d. gegužio oppozicijonistai ar nedalyvavo, ar pasirašē ant konstitucijos ir prisiekē. Sutikus visiems tame posēdyje, konstitucija įgijo vardą: "Ustawa rządowa 3 i 5 maja r. 1791".

Konstitucija susideda iš 11 artikulų. Pirmas lytisi religijos, tolesni trįs apskelbia padējimą šlēktos, miesčionijos ir chlopų; likusiejie aprašo valdžias: įstatymdavišką, išpildomą ir teismo.

Viešpataujančia religija liekasi katalikystē; pereiti iš jos į kitas tikybas uždrausta po bausme apostazijos, paskirta kriminališkame kodekse! Kitos tikybos yra leistos ir ras valdžios globą. Tokiu budu aprubežiavimai dissidentų, užvesdinti konstitucijos Štackelbergio 1775 m., užleido vietą lygtiesybei skirtvierių apimant urēdus ir įeinant į seimą.

Šlēkta (art. II) pasilaiko visas privilegijas ir tiesas, įgytas nuo seniausių laikų.

Miesčionys (art. III) turi patikrintus visus gerumus tiesų iš 18 balandžio 1791 m.

Chlopai (art. IV) patenka į globą įstatymų ir valdžios, bet tiktai kaslink sątarmių su ponais-žemvaldžiais. Visokios sutarmēs ir suderybos tarp žemvaldžių ir chlopų yra priverstinos abiem pusem. Konstitucija nesikiša nei į no-

turą, nei kiekybę iktolaikinių sunkenybių, nesuteikia chlopui ypatiškos laisvės ir neišliuosuoja jo nuo patrimoniališkojo teismo. Ateitį chlopų palieka geravalei žemvaldžių! Malonesnė buvo ateiviams. Visi ateiviai, nors jie butų seniaus prieš įstatymus pabēgę buvę, turi užtikrintą ypatišką laisvę ir galę apsigyventi miestuose ar kaimuose, pagal norą.*)

Tai-gi konstitucija palaikē senovišką draugijos organizaciją, paremtą ant skirtumų įstatymiško padējimo: šlēktos, miesčionijos ir chlopų. Rods suartino miesčionis su šlēkta, bet neatmainē padējimo chlopų.*) Mat autoriai konstitucijos bijojosi, kad glamonēdami chlopus, neįžeistų šlēktos ir nesukeltų jos maišto! Matomai konstitucija ne stovējo ant papēdēs revoliucijos.... Galiaus įstatimdavējai matē visą bēdą šalies paeinant nuo netikusios valdžios organizacijos, o ne nuo draugijos organizacijos....

Valdžia įstatymdavystēs pavesta seimui, padalintam į 2 trobesiu: senato po vada karaliaus ir pasiuntinių. Į senatorių trobesį pareina: vyskupai, vaivados, kaštelionai ir ministrai; trobesyje pasiuntinių sēdi atstovai šlēktos ir plenipotentai miestų, bet šitiejie be tiesos balso nutarimuo-

---

*) Art. IV: "Lud rolniczy, z pod którego ręki płynie najobfitszych bogactw krajowych źródło, który najliczniejszą w narodzie stanowi ludność, a zatem najdzielniejszą kraju siłę, tak przez sprawiedliwość, ludzkość i obowiązki chrześciańskie i przez własny nasz interes dobrze zrozumiany, pod opiekę prawa i rządu krajowego przyjmujemy, stanowiąc: iż odtąd jakiebykolviek swobody, nadania, lub umowy dziedzica z włościanami dóbr swoich autentycznie ułożyli.... układy takowe.... tak wiązać mają, iż ich nigdy samodzielnie odmieniać nie będą mocni".

Toliaus, art. IV. skelbia: "Ogłaszamy wolność zupełną dla wszystkich ludzi, tak nowoprzybywających, jako i tych, którzyby i pierwiej z kraju oddaliwszy się teraz do ojczyzny powrócić chcieli; tak dalece: iż każdy człowiek, do państwa Rzeczypospolitej nowo przybyły lub powracający, jak tylko stanie nogą na ziemi polskiej, wolnym jest zupełnie użyć przemysłu swego, jak i gdzie chce".

Tai ir viskas ką šlēkta padarē labui liaudies, iš kurios, kaip pati pripažysta, plaukia gausiausias šalies turtų šaltinis, kuri yra skaitlingiausia dalis gyventojų ir smarčiausioji šalies spēka. Nuduotas yra jos teisingumas, krikšioniškos pareigos ir įstatymų globa, o "gerai suprastas interesas" rodo šlēktos aklą saunorumą. Už tatai Heltmanas (Demokracya Polska na emigracyi, 1866) rašo: "Svetimžemiams, valkatoms, pabēgēliams, Lenkų žemę padarē žeme valnybēs; saviems-gi sunams baisiu kalējimu. Pagoniškoje Romoje, kada vergas už esybę žemesnio prigimimo negu likusi žmonija, už daiktą buvo laikomas, įstatymai pavelijo atliuosuoti, eilēn žmonių pakylēti; o Lenkija, krikščioniškoji Lenkija, iš kurios lupų per aštuonis šimtus metų skambējo žodžiai *brolystēs,* vos pavelijo pajungējams su savais vergais sątarautiesi. Vakaruose liaudis draskē pančius, plikomis rankomis įiminējo Bastillę (14 d. liepos 1789 m.); bajorija draskē savus pergamentus (nakčia 4 d. rugpjučio 1789 m.); o pas mus, tyliai belaukiančius teisos pančiojo naujais pančiais, o musų šlēkta ant savų pergamentų spaudē naujas pečētis. Prapuolēmē! už tat-gi prapuolēme už didžiausiąją piktadarystą, už sutrempimą švenčiausiųjų tiesų žmonijos; prapuolēme tarp kurčių keikimų musų pačių liaudies"!

*) Padonvstē chlopų tapo panaikinta Bavarijoje, Nassau, Erfurte, Baireuthe ir Berge 1809 m. (dekretu Napoleono I), Westphalijoje — 1809, Pamariuose ir Hessen-Darmstadte — 1810, Austrijoje — 1811, Oldenburge — 1814, Wuertembergijoje — 1817, Mecklenburge — 1820, Saksonijoje — 1832 m.

se! Pasiuntiniai šlēktos laikomi yra atstovais visos tautos ir svarsto reikalus valstijos! Seimas bus paprastas kas 2 metu, nepaprastas vienas kas ketvirtdalis amžiaus pataisymui konstitucijos, ir surengtas, sušaukiamas staigiuose atsitikimuose nutarimui tik tulo dalyko. Į pirmąjį ir antrąjį seimeliai aprinks pasiuntinius; surengtame-gi sēdēs kompletas pastaro paprastojo seimo. Visuose seimuose visi klausimai bus nutariami daugumu balsų. Todēl nebliekti liberum veto ir konfederatiškųjų seimų. Įstatymai dalinasi į visatinus, kardinališkus, dalykuose: konstitucijos, civiliškuose, kriminališkuose ir uždējime ikgyvastinių pagalvių, ir į seimo nutarimus, dalykuose: karēs, sątaikos, užtraukimo skolos ir tt. Vienaip įvyksta visatini įstatymai, kitaip seimo nutarimai.

Propozicijos nuo sosto dalykuose visatinų tiesų, pirm įnešimo į seimą, turi buti praneštos seimeliams, kurie savo pažvalgas išreikš pasiuntinių instrukcijose. Projektą visatinų tiesų perkrato troba pasiuntinių ir savo nutarimą persiunčia trobai senatorių. Troba senatorių arba patvirtina nutarimą pasiuntinių, arba atmeta. Jeigu atmestą nutarimą troba pasiuntinių panaujintų po dviejų metų (paprastame seime), senatas turi jį priimti. Propozicijos nuo sosto kaslink seimo nutarimų gali tiesiok įneštos buti į pasiuntinių trobą. Toji savo nutarimą kaslink seimų nutarimo persiunčia trobai senatorių, kurie balsuoja apie jį. Suvienytas daugumas abiejų trobų turi sprendžiamąją galybę.

Valdžia išpildymo priklauso karaliui ir jo dumai, vadinamai Sargyba įstatymų. Sostas Lenkijos bus elektiškas, bet tik aprenkant šeimynas sukcesijos. Mirus Stasiui Augustui, viešpataus saksiškas elektorius Fridrikis Augustas, po jo vyriausias jo sunus, nepotis ir tt. Elektoriui, neturint sunaus, infante Lenkijos yra jo duktē, Marija Augusta Nepomucēna. Vyras infantēs pradēs dynastiją, kuriai išgesus, tauta aprinks kitą šeimyną. Karalius, pareidamas ant sosto, prisiekia ant konstitucijos ir pacta conventa. Yra nepalytimas ir be atsakomybēs. Turi tiesą malonēs (jus agratiandi) pasmerktųjų mirtim, tvarkina ginkluotas spēkas laike karēs, paskiria vyskupus, civiliškus urēdninkus ir oficierius. Bet nieko negali daryti be Sargybos įstatymų. Sargyba susideda: iš primaso, kaipo

pirmsėdžio Komisijos Apšvietimo, iš 5 pašauktų karaliaus dvejiems metams ministrų: policijos, pečvietės, karės, yždo ir užrubežinių dalykų. Į Sargybą taip-gi įeina maršalkas pastarojo seimo, bet be tiesos maišytiesi į jos nutarimus. Maršalkas tiktai turi galybę sušaukti surengtą seimą priešams antsigrudant, kilus naminiam pamišimui, badmečiui ir numirus karaliui. Svarbumui rezoliucijų Sargybos reikalingas yra parašas karaliaus ir vieno iš ministrų, kurie už savo darbą atsako prieš seimą ypatomis ir turtu. Išpildymui nutarimų Sargybos funkcijonuos Komisijos valdžios: apšvietimo, policijos, karės ir yždo. Valdžios komisijos įsakymus duoda jau nuo 1789 m. ėsančioms tvarkos komisijoms vaivadijų.

Organizacija teismo tapo pritaikinta prie tvarkos draugijos. Toliaus funkcijonuos senosios teismo įstaigos, atskiros šlėktai, miesčionims ir chlopams. Palengvinimui teisdarystos, taps parengtas civiliškas ir kriminališkas kodeksas.

Nepaprastuose atsitikimuose, mažametystoje, sergant protlige ar nevaliaujant karaliui, išpildomąją valdžią turės regencija, kurią sudeda Sargyba, ministrus jai paskirs surengtasai seimas, po vada karalienės, o jos nebuvime — primaso. Regencija iš savo urėdavimo sudeda atskaitą paprastamjam seimui.

Atskira "dekliaracija luomų" liepė prisiekti ant konstitucijos visoms magistraturoms ir kariumenei, privelijo dievmaldystą su padėka ant 8 d. gegužio ir nutarė pastatymą Varšavoje bažnyčios po prišaukimu dieviškos Apveizdos. Apšaukė priešais tėvynės, vyliugiais ir maištininkais tuos, kurie intriguotų prieš konstituciją ir jos apvertimui rištųsi į maištą ar konfederaciją.

Seimo maršalkai, universalu 7 d. gegužio, pranešė žinią apie naują konstituciją visoms provincijonališkoms magistraturoms.

Tautos užsidegimas dėl naujos tvarkos — išskyrus liaudį — buvo didesnis, negu buvo galima laukti. Miesčionijos tiesas priiminėjo šlėkta. Komisijos civiliškai kariumeniškos dėkavojo karaliui ir seimui. Deputacijos kako vienval į Varšavą nuo tribunolų, vaivadijų, žemių ir pavietų. Bet šlėkta geriausiai išsitarė už konstituciją seimeliuose vasaryje 1792 m., rinkdama deputatus ir urėdninkus.

Atskyrus Vladimieriaus, Mielniko, Liublino ir Ciechanovo, visi seimeliai prisiekē ant konstitucijos ir nutarē pasiuntimą delegatų padēkavoti už ją karaliui ir seimuojančioms luomoms. 3 d. gegužēs 1792 m. Varšavoje tapo su iškilme apvaikščiotos metinēs sukaktuvēs konstitucijos, ir vyskupas Naruševyčius pasakē patrijotišką pamokslą, pašventinęs bažnyčią dieviškos Apveizdos. Teatre atlošē Niemcevyčiaus dramą "Kazimieras Didis" — ir niekas nesutrukdē iškilmingos šventēs.

O vienok anuometinē Lenkijos konstitucija nepadarē didelių atmainų, nes neparēmē draugijos organizaciją ant tiesos lygybēs visų. Rods jautē, kad miniai reikia tiesos, taip-pat jautē reikalingumą energiškos tautoje valdžios; sudrutinimą valdžios žadējo, o pančiojo jos rankas; žadējo prispaustiemsiems teisingumą, o senus pasisavinimus naujais įstatymais sudrutino; skaitē vyriausiu siekiu ēsant panaikinimą vidujinēs anarchijos, o paliko nepalytētą jos svarbiausią priežastį — vienatiną šlēktos viešpatavimą. Tai-gi — anot Heltmano — "prieš pačią mirties valandą, tarp gresiančio iš visų pusių pavojaus, kada reikējo iš visų pajiegų pasistengti, apsireiškē šlēktoje tikras noras nešti pagelbą tēvynei, stovinčiai ant kranto prapulties; įsigaliojo viešoji dvasia. Vedantiejie tąją žmonēs pasišventimo matē šaltinį pikto, matē net pagelbingus įrankius, bet plačiaakē baimē, vos paminējus sociališką padrebinimą, juos šiurpuliais peremē; bijojo naminēs karēs, bijojo liaudies, šlēktos, svetimų sostų, bijojo visoko, norējo viską sutaikinti, draugus ir priešus, norējo tēvynę atlaikyti čielybēje ir nieko neįžeisti. Nelaimingas apkvaišimas! Kāda reikējo imties iš paskūtinēs, viską pešvęsti vyriausiaijai minčiai atlaikymo tēvynēs čielybēje, jie užēmē netikriausią, nes tarpinę stovenę. Todēlei visos jų pastangos atnešē priešingą, o ne pageidautąjį rezultatą. Norēta valdžią sudrutinti, ir nesudrutino jos; Saksų elektorius kratēsi priimti pasiųlytąjį jam vainiką, matydamas, kad ant sosto, surengto naująja konstitucija, jis tik butų bepagelbingu anarchiškos šlēktos įnagiu. Norēta nuraminti kaimyniškus terionus, pablyškusius nuo atgarsių prancuziškosios revoliucijos, ir nenuraminta jų; Maskva ir Prusija, po priedanga išnaikinimo jokubinizmo, įsiveržē į Lenkijos žemę ir išdraskē ją. Norēta

nesukraupinti privilegiriuotąją luomą jos prisisavinimų panaikinimu; o respublikoniškoji šlēkta, po devyza senųjų tiesų, užmezgē Targovicą ir svetimas kariumenes ant šalies partraukē. Norēta minias užinteresuoti teisos saikavimu, o užinteresuota tik smulkią, nieko neženklinančią dalelę tautos. Nelaimingoji mintis įtikti visiems, sutaikinti viską, laisvę su absoliutizmu, teisą su prievarta, energiją su atlēžimu, visąką prapuldē! Įstatymai 3 d. gegužio, kurie turējo draugijos tvarką pataisyti, reikalingas spēkas nutrenkimui svetimo persvaro iššaukti, pamatine atsiginimo tēvynēs buti pagrinda, tapo jos antkapiniu akmeniu. Ilgai stovintį ant tojo antrašą: įlaidumas, išmintis, nutrinti turime — o parašyti: nerangumas, nenuovoka!"

Bēgyje metų susitvērē naujoji valdžia pagal plianą konstitucijos. Susiorganizavo Sargyba, į kurią karalius pašaukē: naminiams reikalams (pečvietēs) kanclerį Malachovskį, užrubežiniams pakanclerį Chreptavyčių, policijai— maršalką Igną Potockį, karēs reikalams — hetmaną Branickį, yždui lenk. priedvarinį payždininką Tamą Ostrovskį. Seimas triusēsi apie išgales įstatymdaviškos valdžios, Sargybos ir valdžios komisijų; apie rinkimų tiesą miestams, apie sutvarkinimą disunitiškų prietikių ir tt. Seimas neįsitikējo karaliaus valdžiai, ir atēmē nuo įpēdinių Stasio Augusto tiesą nominuoti svietiškus senatorius, palikdamas jiems tik patvirtinimą vieno iš kandidatų, aprinktų seimeliuose. Ministrai, aprinkti karaliaus, kožname seime bus balsuojami ir neteks urēdo, reikalaujant ⅔ balsuojančių. Valdžios komisijos, susidedančios iš ypatų, aprinktų seime, įgijo galybę perkratinēti paliepimus karaliaus ir Sargybos ir atiduoti juos po teismu įstatymdaviškos valdžios. Negana ką nuo karaliaus atēmē tiesą paskyrimo svietiškų senatorių ir palaikymo palei tikslą ministrų, seimas susiaurino jo tiesas malonēs, išimdamas iš po jos pasmerktuosius mirtim karēs teismų už vyliugystę šalies arba kriminališkų teismų, už žmogžudystę, vogimą yždo ir antpuolius. Šiaip palikta buvo karaliui vienintēliai atmainymas mirties bausmēs amžinu kalējimu, jeigu ant to pasirašys vienas iš ministrų Sargybos! Tai buvo dvasia, mat, sena respublikoniškai šlēktiška! Beto, seimas stengēsi sudrutinti viešpatystę per artymą sujungimą Lietuvos su Lenkija admini-

stratyviškai, užvezdindamas vienybę administracijos, policijos ir yždo, beje ažuot dvigubinių, paskyrē komisiją policijos abiejų tautų ir tokią pat komisiją yždui. Įsteigē rinkimų įstatymus miestams: rinkimą plenipotentų, įvesdinimą jų į seimą ir valdžios komisijas. Kad disunitus paliuosuoti nuo įtekmēs Maskolijos, seimas rupinosi jiems sutverti bažnytinę vyriausybę, prigulinčią nuo respublikos. Iš jo dēkos todēl susivažiavo į kongregaciją svietiški ir dvasiški atstovai disunitų, kurie po akių komisoriaus respublikos užmanē cerkvinę organizaciją, dogmatiškai surištą su patrijarchatu Konstantinopolio. Be komisijos apšvietimo, surašymo kodekso įstatymų ir sureguliavimo reïkalų žydų, seimas bēgyje vienų metų padarē viską surengimui naujos valdžios ir sutvarkymui svietiškų prietikių pagal konstituciją; bet jo triusas buvo neganētinas kas link apgynimo respublikos nuo antpuolių iš užrubežio.

Priešai sukcesijos sosto — Ščęsny Potockis ir Severinas Rzevuskis, gyvendami Viennoje, mislinējo, kaip išgriauti konstituciją. Potockis, neradęs paramos Austrijoje, kreipēsi prie Potemkino, sąlygaujančio su Turkais Jassuose; pusēje spalių 1791 m. į Jassus nuvyko Potockis ir potam Rzevuskis. Bet tuomi tarpu apsirgus ir pasimirus Potemkinui, vietą jo užēmē Bezborodko, ir su tuomi anie dirbo plianus išversti konstituciją ir su nekantrumu laukē maskoliškai turkiškos sątaikos, po kam carienē ketino įvesdinti savo kariumenę į respublikos žemes....

Gandui apie tas intrigas pasklidus, seimas nutarē paršaukti namon Potockį ir Rzevuskį, kad prisiektų ant konstitucijos, ir davē laiko 3 mēnesius. Tie ponai netik nepaklausē, bet gromatose seimą vadino suokalbiu, konstituciją piktadarysta ir kapu laisvēs. Karaliaus pasiųstas į Jassus Stasys Potockis malkontentų neperkalbējo, neįstengē pertraukti kebeles su Bezborodku. Tad seimas, įpykęs ant generolo artilerijos ir hetmano, atēmē nuo jų urēdus ir pakasavo abi laukini buoži; tai įvyko veikiai po 9 d. sausio 1792 m., po suderinimo Jassuose maskoliškai turkiškos sątaikos. Carienē pasikvietē dabar Potockį ir Rzevuskį į Peterburgą. Ten taip-gi kako hetmanas Branickis, neva reikaluose pačios, paveldinčios lobius po Potemkino. Ant audijencijos pas carienę nutarta tapo, kad malkontentai,

išvertimui konstitucijos, užmegs konfederaciją ir pakvies Maskoliją pagelbon. Aktą konfederacijos gelbėjo surašyti generolas Popov. Podraug 14 suplikantų, vardu Lenkų tautos, sudėjo carienei aktą apskundimo seimo už prievartą ir piktadarystes, prašydami pagelbos sugrąžinimui respublikoniškos laisvės. Maskolijos politikieriai išdirbo plianą įsiveržimo į Lenkiją ir parengė dekliaracjią, išreiškiančią, kad seimas sulaužęs traktatus, nesvetmylingai apsiėjo su maskolių armija, persekioja carienės pavaldinius, neteisiai išgriovė respublikos valdžią ir tt. 18 d. gegužio 1792 m. Bulgakov įteikė Chreptavyčiui, kaipo ministrui užrubežinių dalykų, dekliaraciją apie įsiveržimą į Lenkiją maskolių kariaunos.

Varšavoje, nors neabejojo apie pavojų, bet nelaukė jo taip greitai.

Seimas, persergėtas lenkiško pasiuntinio Peterburge, Deboli, rengėsi ant apsigynimo. Nutarė papildyti armiją iki 100.000, parduoti starastystas ir užtraukti skolą užrubežyje ant 30 milijonų. Į Vienną iškako ciesoriaus pagelbos prašyti kunigaikštis Adomas Čartoryskis, į Berlyną priminti traktatą 29 d. kovo 1790 m. Ignas Potockis. Pavedęs komandą kariumenės karaliui, seimas 29 d. gegužio užsibaigė ant karės laiko. Po šalį pasklido 3 aktai: atsakymas ant maskoliškos dekliaracijos, atsiliepimas vyriausio vado į kariumenę, ir universalas karaliaus ir seimuojančių luomų į tautą. Užsidarė keturmetinis seimas (vadinamas taip-gi didžiuoju), neapsergėjęs šalies nuo karės pasekmių. Įrankiai apsigynimo, nutarti balandžio 1792 m., buvo pavėlinti. Negociacija dėl skolos 30 mil. Holandijoje nenusisekė, ir yžde abiejų tautų reikalams armijos ir kampanijos buvo 1.300.000 auksinų! Armijos, atiduodant komandai karaliaus, buvo Lenkijoje 30.000 ir Lietuvoje 15.000 iš viso; pridėjus rezervus ir garnizoną Kamienieco, galėjo stoti į kovą 57.000. Padauginti ją nebuvo nė pinigų, nė laiko! Kariumenė prieg tam buvo šviežia, menkai apveizėta, — tačiaus traukė į karę su paslanka ir pasišventimu.

---

f) Konfederacija Targovicos, antras dalinimas respublikos ir seimas Gartine.

Dar neužsidarius 4-metiniam seimui, įsiveržė į respubliką 2 maskolių armiji: viena 64.000, po vada generolo Kochovskio į Ukrainą; antra, per pusę mažesnė, po vada Krečetnikovo — į Lietuvą. Abi įsiveržė keturiomis koliumnomis, pirmoji po vada generolų: Kutuzovo, Dunino, Derfelden ir Levanidovo; antroji po vada: Krečetnikovo, Dolgorukio, Mellino ir Ferseno. Su korpusu Derfeldeno traukė Peterburgiškiai konfederatai ir galop gegužio apsistojo Targovicoje, palei Siniuchą (vaivad. Braclavo, prigulinčioje Ščęsnui Potockiui). Atsivežė drauge aktą generališkos laisvos lenkiškos konfederacijos, surašytą dalyvaujant Popovui Peterburge, o su parašu 14 d. 1792 m. Targovicoje. Rišosi prie katalikų tikėjimo, lygybės visos šlėktos, o ne vien apsisėdusios ant sodybų; prie čielybės rubežių respublikos ir respublikoniškos valdžios, o prieš sukcesiją sosto ir konstituciją 3 d. gegužės. Atėmimui respublikos iš rankų varžytojų, šaukėsi pagelbos carienės. Aktas tos konfederacijos generališku malšalku apšaukė Ščęsną Potockį, vadais kariumenės: Branickį ir Rzevuskį, sekretoriumi Dizmą B. Tomaševskį, patarėjais-gi 9 ukėsus, tarp kurių buvo taip-gi Jonas Suchorzevskis. Visų konfederatų, stojančių vardan Lenkijos, buvo 13. Vadai neturėjo nė vieno kareivio. Ščęsnas Potockis ir Rzevuskis neatsižadėjo titulų, kuriuos nuo jų atėmė seimas: ans — generolo lenk. artilerijos, šitas — laukinio hetmano.

Vadu lenkiškosios armijos apgynimui Ukrainos karalius paskyrė savo brolainį kunigaikštį Juozą Poniatovskį, su 16.000 kariumenės, padalintos ant 3 brigadų po vada generolų: Kasciuškos, Čapskio ir Poupparto. Likusi lenk. armija buvo regimentais ir batalijonais išsibarščiusi po visą šalį. Prieš didelę maskolių armiją Poniatovskis traukėsi atgal iš vyriausios gaspados Tulčyne, pirma į Lubarą, potam į Polonną, Zaslavą ir Ostrogą, linkon Bugo; atsitraukiant, įvyko mušiai artymais Polonnos pas kaimą Boruškovcai; pas Zielencus ir pereinant per Bugą pas Dubienką, kur atsižymėjo drąsa ir pažintimi karės reikalų gen. Kasčiuška.

Perėjęs per Bugą, Poniatovskis traukė linkon Liublino į Kurovą.

Vadu liet. armijos, 15000, išmėtytos visose dalyse šalies, tapo Liudvikas, kunigaikštis Wuertenbergo, seserėnas Fridrikio II, Prusų karaliaus, apsivedęs su Marija Čartoryskiute. Tas vadas buvo vyliugiu: perimtas tapo laiškas, pranešantis karaliui Prusų, kad, pagal tojo velijimą, jis nekoncentruojąs liet. korpusų, idant maskoliai juos tuomi lengviaus apveiktų. Tam paskilbus, pati reikalavo perskyrų, o karalius davė dimisiją ir leidimą išvažiuoti į užrubežį. Jo įpėdinis Juozas Judickis apleido Vilnių, tapo apveiktas pas Myrą ir atsitraukė į Gartiną, kur atidavė komandą Mikui Zabielai. Tas, susirėmęs su maskoliais pas Svisločių, kreipėsi linkon Brasčių ir apsistojo pas Vengravą palei Liviecą.

Karalius įsteigė kryžių *virtuti militari* ir, sakėsi, važiuosiąs į lenkišką armiją. Bet netikėjo pats į pasekmę pastangų, nė į pagelbą Viennos ir Berlyno rumų, ir užsimanė tartiesi su Maskolija, tikėdamas, rasi, pasiulijimas lenk. infantės anukui carienės, d. kniaziui Konstantui, prilenks Maskoliją atsitraukti. Ir kada atsisakymas Fridrikio Augusto nuo pagelbos tapo sužinotas, Stasys Augustas leidosi į derybas su Maskolija. Siulant įpėdinystą lenkų sosto Konstantinui, carienė atrašė, kad malkontentų neapleis, iki Lenkai jai nepasiduos ir nepristos prie konfederacijos. 23 d. liepos 1792 m. karalius sušaukė tarybą ministrų Sargybos, abu seimo maršalku ir keletą dignitorių, tarp kurių Kollątajų, dabartinį lenk. pakanclerį, ir perskaitęs laišką carienės, sakėsi pristosiąs prie konfederacijos Targovicos! Protestavo St. Malachovskis ir Kaz. Sapieha, Ignas Potockis, payždininkas Ostrovskis ir liet. priedv. maršalkas Stasys Soltanas; kiti, net Kollątajus, balsavo, jog užganėdinti reikia carienei! Karalius savo ir kariumenės vardu pasirašė po aktu pristojimo prie konfederacijos ir abiem armijom paliepė paliauti kariavus....

Taip tad šlėkta nemokėjo ginti konstituciją, kurią neva visa tauta su taip dideliu užsidegimu priėmusi buvo; kas per keturis metus buvo su tokiu vargu pastatyta, tapo bėgyje kelių mėnesių begarbingai išardyta. Gelbėti nė nebuvo kam. Ištižę patrijotai patikėjo vainikuotam vyliugiui krai-

pymą viešojo reikalo; privilegiruotoji tauta begėdiškame abejojime laukė atsitikimų; minios prispautosios liaudies ramiai žiurėjo į kovą naminių prižadėjimų su svetimais antpuoliais. Už tai-gi po dviejų, drąsumu kareivių atsižymėjusių mušių pas Zielencus ir Dubienką, pusė šalies teko svetimam viešpatavimui, o likučiai pasitenkino gėdingesniu negu kitados jungu, kas aiškiai liudyja, kad konstitucija 3 d. gegužio neįkvėpė tautai jokios kiltos minties nė-gi jokių spėkų nesužadino (Heltman).

Seimo maršalkai į Varšavos miestą įnešė protestą prieš akcesą karaliaus ir išvažiavo į užrubežį. Paskui juos iškeliavo Kollątajus, kurio akcesą prie konfederacijos Bulgakovas atmetė; Ignas ir Stasys Potockiai, Soltanas ir kiti. Kariumenė pas Kurovą, išgirdusi akcesą karaliaus, ėmė kelti maištą. Generolai Mikas Wielhorskis ir Stasys Mokronovskis, nukakę į Varšavą, neperkalbėjo karaliaus ne pasiduoti Maskolijai, ir tad kunigaikštis Poniatovskis reikalavo nuo dėdės dimisijos iš visų urėdų kariumenės, drauge su juomi į 200 generolų ir oficierų. Karė pasibaigė. Generolas Kochovskis įtraukė į Varšavą ir apsibuvo karaliaus pylyje. Kancleris Malachovskis gavo persergėjimą, kad ne pečvietytų jokios ekspedicijos be leidimo Bulgakovo.

Generališkoji laisva lenkiškoji konfederacija traukė paskui "aliantinę" armiją Kochovskio, suginė šlėktą ir, liepė rištiesi į vaivadiškas konfederacijas. Daugelis ponų išbėgo į Austriją. Tas pats dėjosi Lietuvoje. Su Krečetnikovu traukė Simas Kossakovskis, kurs 1790 m. liuosnoriai įstojo į maskolių armiją ir dalyvavo Turkų karėje. Tolyn traukiant maskolių armijai, Kossakovskis suvarinėjo šlėktą vaivadijose, vertė ją rištiesi į konfederacijas ir prisiekti ant akto Targovicos. Turtingiausiejie bėgo į Prusus, vargingesniejie pasidavė jam. Maskoliams užėmus Vilnių, 25 d. beržėlio 1792 m. įvyko aktas generališkos laisvos konfederacijos D. K. Lietuvos. Maršalku susivienijimo paskirtas tapo ēsantis užrubežyje kancleris Aleksis Sapieha, vietininku jo Juozas Zabiella, liet. medsargis. Kadangi Targovicos konfederacija vadais kariumenės paskyrė hetmanus, tad tuomi aktu atnaujinta tapo panaikinta seimo liet. laukinė buožė ir pavesta Simui Kossakovskiui. Katedroje Vilniaus Juozas Kossakovskis, vyskupas Inflantų,

atlaikęs mišias ir atgiedojęs Te Deum, svekino brolį su urēdu hetmano!....

Pasibaigus karei, likusios vaivadijos, žemēs ir pavietai rišosi į konfederacijas ir prisiekē ant akto Targovicos. Pasiliovē veikimas komisijų valdžios abiejų tautų ir civiliškai kariškų tvarkos; visa valdžia pateko į rankas "šviesiausios" konfederacijos. Rugsējyje susivienijo vyresninkai, suvažiavo į liet. Brasčius ir užmezgē "šviesiausią" konfederaciją abiejų tautų. Paskirta pasiuntinius pas carienę su padēka už kildušę pagelbą, pas karalių už akcesą ir prašant jo patarmēs įsteigimui Lenkijoje respublikoniškos valdžios. Kad toliaus savo darbą varyti, šviesiausioji konfederacija lapkrityje 1792 m. persikraustē į Gartiną, kur ketino sukviesti nepaprastą seimą.

Valdžia šviesiausios konfederacijos išgriovē konstituciją 3 d. gegužio, keršijo jos įsteigējams ir draugams, stabdē mintį tolyneigos. Magistraturos 4-metinio seimo įsteigtos, tapo panaikintos. Įstatymai 18 d. balandžio 1791 m. nusmerkti ir miesčionys sugrįžo į senovišką būvį. Šlēkta, priēmusi miestų tiesas, neteko prieigos prie urēdų ir dalyvumo visuose apsvarstymuose. Įstatymai rinkimų šlēktai iš 24 d. kovo 1791 m. tapo panaikinti ir seimeliuose sugrąžintas tapo balsas neposesijonatams. Konfederacija pašaukē prieš savo teismą seimo maršalkus Malachovskį ir Sapiehą, apskųsdami juos už įvedimą absoliutiškos valdžios, už rubavonę ir skriaudas, už pavertimą šlēktos į bjaurius belaisvius. Taip-gi Kollątajui užmetinējo machinacijas prieš laisvę, kurstymą prieš šlēktą miesčionių ir chlopų. Konfederacija uždarē kliubą ir nuo jo sąnarių atēmē politiškas tiesas. Pasibjiaurēdama revoliucijos priešais, liepē Varšavą apleisti francuzų rezidentui Marie de Sainte Croix Descorches, ir užtraukē policijos kontrolę ant svetimžemiečių. Uždarē "Gazetą narodowa i obca" ir "Pamiętnik" Svitkovskio; įvesdino cenzurą, paskyrē revizorius spaustuvių ir knygynų. Nupeikē veiklumą komisijos apšvietimo ir ketino rupintiesi Romoje apie sugrąžinimą brolijos jezuitų. Atnaujino paprotį ištraukti kardą iš makšties skaitant evangeliją; liepē užlaikyti pasninkus, draudē laike advento šokti privatiškuose namuose ir tt. Visur triusēsi laban atžagareivystēs. Plēšē viešą lobį. Vadovai jos ēmē dideles

pensijas, blaškē įējimus komisijos apšvietimo. Broliai Kossakovskiai putnumu ir cinizmu perējo didžausius šaldrus gadynēs išdalytinio seimo.

Pagiriodama nuo triumpho, šviesiausioji konfederacija abiejų tautų nematē derybų, tuomsyk Luksemburge vedamų Austrijos, Prusų ir Maskolijos padalinimui respublikos. Fridrikis Vilimas, naudodamasi iš pralošų Austrijos karēje su Francuzais, prikalbino ją, kad leistų užimti Gedaną, Torunių ir vakarines vaivadijas. Carienē, tykanti rusiškų vaivadijų, pristojo dalyvauti padalinime, užmanytame Prusų karaliaus. Padalinimui konvencija tarpe Prusų ir Maskolijos įvyko 23 d. sausio 1793 m. Vienlaik Buchholtz įteikē kancleriui Malachovskiui notą apie įsiveržimą Prusų armijos į Didlenkiją. Teisino tą žingsnį platinimusi Lenkijoje francuziško demokratizmo ir noru Prusų apsisaugoti nuo užsikrētimo jakobinizmu. Konfederacija, kuri savuose universaluose vadus 4-metinio seimo ir įsteigtojus konfederacijos 3 d. gegužio vadino jakobinais, atsakydama ant Prusų notos, nurodē į uždarymą kliubo ir į tramdymą revoliucijiškos dvasios; galiaus į globą carienēs užtektiną palaikymui šalyje legališkos tvarkos. Prusų kariumenei užēmus Torunių ir Didlenkijos miestus (Poznanių, Vschovą ir tt.), konfederacija meldē pagelbos nuo maskolių ambasadoriaus, barono J. J. Sievers'o, užēmusio vietą Bulgakovo. Nesulaukdama atsakymo maskolių, universalu 11 d. vasario 1793 m. konfederacija pakvietē šlēktą į visumenišką išsirengimą apgynimui čielybēs respublikos. Tada Sievers jai pakišo notą, nusistebēdamas iš visumeniško išsirengimo, ir reikalavo atšaukti universalą. Konfederacija atšaukē ir ješkojo pagelbos keliais diplomatijos. Pusēje kovo 1793 m. pasiuntē į Peterburgą Ščęsną Potockį, o vietininku jo urēde maršalko paskyrē Mikolą Valevskį, buvusį Sieradžiaus vaivada. Tuo tarpu-gi Prusai užima Częstochovą ir įima Gedaną po keliolikdienio gynimosi.

Į 10 dienų po išvažiavimo Potockio į Peterburgą, tapo apskelbti 25 d. kovo okupacijos patentas Prusų ir 7 d. balandžio okupacijos publikacija Maskolijos su paliepimu ukēsams prisiekti 3 d. gegužio padonystę! Prusai paglemžē vaivadijas: Gniezno, Poznaniaus, Kališiaus, Sieradžiaus su žeme Vieliuniaus, dalį Krokaviškēs (Częstochovą), abi Ku-

javiški, žemę Dobriniaus, vaivadiją Plocko, dalį Ravos ir sklypą Mozuriškės po tiesiai pusei Vyslos (žemę Zakročymo)! Maskolija-gi užėmė: sklypą vaivadijos Vilniaus, vaivadiją Minsko, rytinę dalį Novogrodko, liet. Brasčių ir Volyniaus, vaivadijas Kyjevos, Braclavo ir Podolijos! Prusams atiteko 1060, o Maskolijai aplink 4550 ketvirtainių mylių.... Likusi territorija respublikos buvo kyliu, įspraustu tarp Maskolijos ir Prusijos, su 3830 □ mylių ir 4 milijonais gyventojų. Veikiai po patentų okupacijos 9 d. balandžio dvarai apgarsino dekliaracijas, kodėl Lenkiją dalino: dėl platinimosi Lenkijoje jakobinizmo ir, idant tą viską nustelbti, dėl reikalingumo valstiją suspransti į siauresnius rubežius; reikalavo podraug, kad umai taptų sušauktas seimas nutarimui territorijališkų reikalų.

Reikalaujant Sieversui, karalius kako į Gartiną, kur turėjo susieiti nepaprastas semas. Ambasadorius reikalavo nuo generališkų maršalkų šviesiausios konfederacijos, kad išsiuntinėtų universalus į pasiuntinių seimelius. Valevskis, matydamas, kad seimas turės legalizuoti padalinimą, atsisakė, rengė net atsakymą ant dekliaracijos, kurstomas Stasio Augusto. Tad Sievers pareikalavo nuo konfederacijos atnaujinimo nepasiliaujamos dumos, kuri leistų karaliui išsiųsti universalus. Valevskis priešinosi, iki galiaus verčiamas Sieverso, atsisakė nuo urėdo maršalko generališkos lenkiškos konfederacijos. Urėdą apėmė Antanas Pulaskis, buvęs konfederatu Baro. Dabar generališkoji konfederacija atnaujino nepasiliaujamą dumą, kuri liepė karaliui sušaukti seimelius 27 d. gegužio 1793 m.

Pasekmės užvedimo maskolių ant respublikos atvedė į nusiminimą vadovus konfederacijos. Ščęsnas Potockis pasidavė į dimisiją nuo visų urėdų ir pasiuntinio misijos. Valevskis atsitraukė į kaimą. Severinas Rzevuskis iškako į Vienną, liet. pakancleris Chreptavyčius į užrubežinius vandenis. Atsisakė nuo urėdų: kancleris Malachovskis, liet. did. hetmanas Oginskis, lenk. maršalkas Mnišech ir daugelis kitų. Didęją lenkišką pečvietę po Malachovskio paėmė kunigaikštis Ant. Sulkovskis, lenk. did. lazdą po Mniščho — Fridrikis Mošynskis; lietuviškąją, atmetus nuo jos Igną Potockį, — Liudvikas Tiškevyčius. Liet. did. hetmanu tapo Simas Kossakovskis, laukiniu Juozas Zabiella,

atstovas liet. general. konfederacijos. Iš dvasiškų lenk. senatorių tik vienas į Gartiną pribuvo, neseniai į vyskupus Chelmo pakeltasai, Vaitiekus Skarševskis. Nēsant svietiškų senatorių, šviesiausioji generolija pakēlē į kaštelionus — maršalkus vaivadijų konfederacijų .

Seimeliai susirinko vaivadijose, neužimtose patentais okupacijos. Generolija atmetē nuo dalyvumo rinkimuose visus ukēsus, kurie neatstojo nuo konstitucijos 3 d. gegužio, važinējo į Varšavą kaipo delegatai nuo seimelių vasario 1792 m., įsirašē į miestų knygas ir protestavo prieš nutarimus šviesiausios konfederacijos. Kad padauginti savo draugus seimeliuose, konfederacija pagrąžino garbę ir tiesas ukēsystēs kunigaikščiui Adomui Poninskiui. Rinkimas pasiuntinių įvyko pagal surašą, patiektą Gartine, kaip tiko Rossijai ir Targovicai!

17 d. birželio 1793 m. susirinko Gartine paskutinis ir liudniausias respublikos seimas, kuriame dalyvavo vos 12 senatorių ir 120 pasiuntinių. Pirmame posēdyje Sieverso dēka maršalku seimo tapo aprinktas Stasys Bielinskis, Varšavos pasiuntinys, žinomas paleistuvis ir parsidavēlis Rossijai, nors pagal įstatymus seimui įvykstant laike, kada yra konfederacija, turējo vadauti maršalkai josios: lenkiškas ir lietuviškas. Sievers pats norējo valdyti seimą ir todēl išliuosavo jį nuo vedimo valdžių konfederacijos. Konfederacija seimui tiktai suteikē rotą prisiekos maršalkui Bielinskui ir nutarimą, kad svarstymai įvyktų be arbiterių, prie uždarytų durų.

Paliepimas atmesti arbiterius, laužantis vieną iš svarbiausių papēdžių parlamentarizmo, iššaukē daug protestų, prie kurių prisidējo ir liet. did. maršalkas Tiškevyčius. Kada Sievers suēmē keletą priešgynesnių pasiuntinių, galiaus seimas sutiko ant prašalinimo iš trobos arbiterių ir maršalkas išvarē iš trobos apsčiai susirinkusią publiką.

20 d. birželio Sievers ir Buchholtz įteikē seimui notą, su reikalavimu paskirti delegaciją surašymui ir patvirtinimui traktatų padalinimo respublikos. Karalius pats protestavo, nes akcesą į konfederaciją Targovicos padaręs ēsąs ant papēdēs jos akto 14 d. gegužio 1792 m., kurs patikrino čielybę respublikos, ir todēl negalįs pristoti ant susiaurinimo šalies rubežių. Seimas taip-gi Sieversui atsakē nota,

kad nepristos ant padalinimo žemēs, nuo Buchholtzo reikalavo atitraukimo Prusų kariumenēs. Ambasadoriams nuo savo reikalavimų neatstojant, seime kilo andra: vieni pasiuntiniai reikalavo užlimituoti seimą, idant tokiu budu neleisti derybų padalinimui, kiti troško prašyti įsikišimo Europos rumų. Tad maršalkas Bielinskis įnešē projektą paskirti seimo delegaciją traktavimui tiktai su dvaru Peterburge. Parēmē jį parsidavusiejie Maskolijai — vyskupas Inflantų Kossakovskis, Ankvičius ir kaštelionas Ożarovskis, neva išgelbējimui respublikos nuo užmačių Fridrikio Vilimo. Seimas priēmē įnešimą Bielinskio. Sievers apsiautē seimo trobesį su kariumenę, suēmē keletą pasiuntinių, uždējo sekvestrą ant įēmimų karaliaus ir jo giminaičio Tiškevyčiaus; tik seimui protestuojant, pasiuntiniai tapo paleisti; priešgynumas ējo minkštyn. Perskaičius gromatą nuo Ščęsno Potockio, pasiuntinio konfederacijos į Peterburgą, kad viskas prapuolē ir kad vienintēlis išganymas yra sutikmēje su Rossija, karunos kancleris Sulkovskis įnešē, kad seimas leistų delegacijai taikytiesi su Rossija be jokių susiaurinimų. Tad jau reikalas Rossijos buvo laimētas. Galiaus tapo delegacija paskirta traktavimui tiktai su dvaru Peterburgo, kam pritarē taip-gi karalius. Delegacijai, susidedančiai iš dignitorių, paskirtų karaliaus, ir iš pasiuntinių, išrinktų seimo delegacijoje buvo vyskupai — Inflantų Kossakovskis, Vilniškis Massalskis, Chelmiškis Skaryševskis, Ożarovskis ir keliolika pasiuntinių, gatavų ant visko pasirašyti, kas jiems taps pakišta. Sievers įteikē projektą padalytino traktato ir neleido jokių atmainų traktate. Kad seimas velijo mirti negu tokią gēdą apturēti, Sievers suēmē vēl keletą pasiuntinių ir apskelbē, kad konfiskuoja lobius, turtą ir gyvenimus tų pasiuntinių, "kurie priešinasi reikalavimams dorų žmonių ir tautos". Tada įnešimas Lobarzevskio, pasiuntinio černichoviškio, kad delegacijai duoti įgaliojimą, remiant vyskupui Kossakovskiui, pereina didumu balsų. Tad 22 dieną liepos delegacija pasirašē po traktatu, atiduodama Maskolijai žemes, pagal okupacijos publikaciją. Seimas traktatą ratifikavo 17 d. rugpjučio 1793 m. Rossija gauna Inflantus, vaivadiją Minsko, Užgirius anąpus Pinsko, didesnę dalį Volynijos, Podolijos ir Ukrainos — 4000 □ mylių.

Rossija galvojosi už nepaliečiamybę katalikų religijos ir bažnytinių lobių užimtoje šalyje ir nepaliečiamybę likusių žemių respublikos.

Dabar Buchholtz reikalavo nuo seimo delegacijos traktavimui su Prusija kaslink padalinimo. Seimas Sieverso prašē, kad carienē respubliką gintų nuo užmačių Fridrikio Vilimo, nurodydamas į traktatą su Prusais 29 d. kovo 1790 m., į pagyrimą Fridrikio Vilimo konstitucijos 3 d. gegužio, ir sumušinēdamas skundus dēl jakobinizmo. Seimas pasiuntē pasiuntinį Simą Kossakovskį, d. liet. hetmaną, į Peterburgą. Sieversui remiant pasiuntinį Prusų, seimas tą pačią delegaciją, kuri pasirašē po traktatu su Maskolija, paskyrē tartiesi su Buchholtzu, bet tiktai kaslink pirklybos reikalų, o ne territoriališkų cessijų. Seimui ratifikavus traktatą su Maskolija, Sievers ējo su Buchholtzu ranka rankon. Oppozicija išmetinējo karaliui Prusų veltvylystą; Adomą Podhorskį, pasiuntinį Volynijos, kurs velijo taikytis prie Buchholtzo, išvadino vyliugiu ir privertē jį apleisti trobą. Tad Sievers griebēsi už nepaprastų įrankių. Pirm posēdžio, 2 d. rugsējo jis pranešē liet. did. maršalkui, Tiškevyčiui, kad, gavęs žinią apie suokalbį ant gyvasties karaliaus Stasio Augusto, įvesdins į pylies kiemą maskolių kariumenę su kanuolēmis; apstatys langus ir duris svetainēs svarstymų; padarys reviziją pasiuntinių ir tuos, kurie turēs prie savęs ginklus, paduos į teismą už ketamą slaptažudystą. Sievers išpildē pagrasinimą ir žadējo pasiuntinių neišleisti iš seimo trobesio, iki seimas nenutars traktato padalinimo. "Karalius nepasijudins nuo sosto, o pasiuntiniams ir senatoriams liepsiu atnešti šiaudų nakvynei" — yra žodžiai ambasadoriaus Rossijos. Seimas galiaus liepē delegacijai pasirašyt ant padalinimo traktato su Prusais, bet ratifikaciją težadējo po nutarimo sądermēs pirklybų ir po jos gvarantavimo per Maskoliją. Buchholtz protestavo, ir jo protestą parēmē Sievers. Tad įvyko "nebylis" posēdis seimo 23 d. rugsējo. Per keletą valandų tylint trobai, maršalkas liepē perskaityti projektą paliepimo delegacijai pasirašyti po padalinimo traktatu su Prusais be pirklybos sądermēs. Maršalkui, 3 syk klausiant, ar sutinka, niekas neatsiliepē. Tad Krokavos pasiuntinys, Juozas Ankvičius, nusprendē, kad tyla trobos yra vienbalsiu pri-

ēmimu projekto, ir 25 d. rugsējo 1793 m. delegacija Prusams atsižadējo nuo žemių, užimtų okupacijos patentu.

Dabar Targovicos konfederacija pastojo Maskolijai nebereikalinga, ir carienē Sieversui prisiuntē paliepimą ją išsklaidyti, o kitą, seiminę, įsteigti. Tai buvo lengva, nes kas butų mylējęs konfederaciją, begarbią, terrorizuojančią ir plēšiančią? Kalbant Sieversui, 15 d. rugsējo 1793 m. burys senatorių ir pasiuntinių atējo pas Stasį Augustą su protestu, sudarytu pagal mislį carienēs ir velijimą didumos seimo: išskirsčius konfederaciją Targovicos, sutverti Gartino seiminę konfederaciją po lazda maršalko Bielinskio: prie religijos katalikų, laisvēs ir atvangumo susiaurintų sodybų respublikos. Be vyskupo Kossakovskio, visi ten ēsanti senatoriai ir pasiuntiniai pasirašē, ir tokiu budu neblikus konfederacijos Targovicos, 15 d. rugsējo prasidējo konfederacija Gartino.

Seimas, susispietęs į naują konfederaciją, paskyrē deputaciją, kuri daugelį sancitų Targovicos, kaipo vienpusiškų ir plēšiančių, pasiskundžiant ypatoms nuskriaustųjų, panaikino. Delegacijai, pasirašiusiai ant padalinimo traktatų, seimas liepē sądorą padaryti su Maskolija ir įsteigē naują formą respublikos valdžios.

Aktas sądoros su cariene — pactum subjectionis — 16 d. spalių 1793 m., patikrino valdybas abiem valstijom, gelbstint visomis ginkluotomis spēkomis; komandą suvienytų armijų pavedē valstijai, kuri pastatys daugiaus kariumenēs; leido įvesdinti maskolių armiją į Lenkiją; uždraudē respublikai savo dēka diplomatiškus susinešimus su svetimomis viešpatystēmis ir gvarantavo busintį jos valdžios surēdymą. Padēkavoti už tą traktatą seimas į Peterburgą pasiuntē did. liet. maršalką Liudviką Tiškevyčių.

Pagal įnešimą Lobarzevskio, Černiechovo pasiuntinio, sumažintai respublikai seimas nutarē armiją iš 15000 belaikyti, o kas viršaus to skaitliaus, paleisti namon. Projektas naujos formos valdžiai, užmanytas Sieverso su keletu maskoliškų šalininkų, tapo priimtas paskutiniame seimo posēdyje 23 d. lapkričio 1793 m. Naujoji konstitucija buvo panaujinimu Štackelbergiškēs iš 1775 m., su tulomis atmainomis, paimtomis iš įstatymų 4-metinio seimo. Tačiaus jai ne-

teko įsigyventi dėlei atsitikimų, įvykusių veikiai po uždarymo seimo ir išsisklaidymo konfederacijos Gartino.

Neįgijo garbės Gartino seime nė Maskolija, nė Prusija. Tiek bjaurumų, vyliaus, melagysčių ir prievartų, kiek sukrovė tiedvi viešpatysti bėgyje tik keletos mėnesių, nelengva bus rasti dėjose žmonijos kur-nors kitur. Galiaus juk nė Lenkija su Lietuva, nė-gi civilizuotas svietas niekados nepripažino nutarimų Gartino seimo svarbiais ir priverstinais. Užsiliko jie istorijoje tiktai kaipo liudnas minėjimas.

Štai pavardės vyriausių parsidavėlių Rossijai, paduotos Sieverso memuaruose: abudu broliu Kossakovskiai, Zabiella, Zaluskis, Ožarovskis, Ankvičius, Bielinskis, Drevnovskis, Vlodek, Lobarzevskis, Podhorskis, Miąčynskis ir kiti. Šuiskis stengiasi apvalyti nuo užmetinėjimų parsidavimo Mošynskį, d. lenk. maršalką, ir Skarševskį, Chelmo vyskupą.

---

g) Kasciuškos maištas ir dingimas respublikos.

Užsidarius Gartine seimui, karalius su atnaujinta nesiliaujama duma sugrįžo į Varšavą. Drauge pribuvo Sieverso įpėdinis, baronas Otto Igelstroem, visagalintis ponas susiaurintos respublikos. Turėjo po savo komanda 30.000 maskolių kariumenės, kurių 8000 stovėjo Varšavoje, o likusiejie išmėtyti buvo po miestus provincijos. Po žvalgia akimi Igelstroemo ir maskoliškųjų generolų brendo susivienijimas sukilimui.

Jau laikuose seimo Gartine dagesni patriotai manė apie sukylimą. Varšavoje ruošėsi kurpius Jonas Kilinskis, mėsininkas Juozas Sierakovskis ir miesčionis bankierius Andrius Kapostas, susinešęs su generolu Dzialynskiu; Lietuvoje liet. abazininkas Karolis Prozoras, Pranas Jelskis, pasiuntinys į 4-metinį seimą, ir keletas kitų. Jie susinešė su lenkiška kariumene (gen. Madalinskiu), taip-gi su išeiviais Saksonijoje: Kollątajumi ir Ignotu Potockiu. Dar prieš pradedant maištą, imta buvo ieškoti užsieniuose paramos ir pagelbos, nes netikima buvo savoms spėkoms. "Ignotas Potockis, Kollątajus, Malachovskis, Tadas Mo-

stovskis, Kasciuška, persiliudiję, kad Lenkai negali išsiveržti iš priklausybēs be pagelbos kokios svetimos viešpatystēs, stengēsi visokiais budais rodyti Europai liudną jų tēvynēs padējimą ir persvarą, kokį Rossija ir Prusai įgijo po paskutiniam padalinimui Lenkijos". (Oginskis). Jieškojo vilčių Austrijoje, kuri nedalyvavusi paskutiniame padalinime, lyg su nepasitenkinimu žiurējo į stembimą savų kaimynų; jieškojo globos Turkijoje ir Švedijoje, kurioms grēsē antpuoliai Maskvos. Persigērę senais šlēktos prietarais, jie nē nepatēmijo, kad Europoje gvildenami buvo kitoki klausimai. Iš vienos pusēs ten ējosi apie sostų butybę, iš kitos — apie išsiliuosavimą liaudies. Lenkija, kaipo priešgyna absoliutizmo, tramdanti sugaubimą visų spēkų nutroškinimui revoliucijiško židinio, buvo sostų mirtin pasmerkta. Todēl prieš mintį laikymo tautų nelaisvēj, reikējo ir Lenkijoje pastatyti mintį žmonių išliuosavimo, nesibijant visotinos kovos. Tuomet butų turēta visur talkininkai: namie keliolika milijonų tikrųjų heliotų; kaimynijos šalyse visa prispaustųjų minia; vakaruose didelē, drąsi ir jau apsiginklavusi tauta Prancuzų, kurie imdamiesi su Lenkijos priešais, jau tuomi pačiu rēmē maištą. Jų turtai, jų ginklai, jų kunsčios Lenkijoje nereikalingi buvo. Čia buvo gana savų spēkų, o pats maištas butų pagelbingu buvęs Prancuzijai. Kitokios pagelbos nē nereikējo tikēties. Sujudinimui emigrantai apgarsino Leipzige knygą po antgalviu: O ustanowieniu i upadku konstytucyi polskiej 3 maja r. 1791, kur nupiešē piktadarystas konfederatų Targovicos.

Bet vis-gi ir čion, šalia vyriausios minties: reikia pajudinti liaudį, stojo kita: nereikia palytēti socijališkus tarp gyventojų prietikius! Norēta viešpataujančiai luomai patikrinti, kad keliavedžiai tautiškojo judējimo nežada naikinti privilegijas ir palytēti savastį. To dēlei ir pačioje pradžioje maišto pagrąžino konstituciją 3 d. gegužio ir prisiekē ją ginti visomis pajiegomis. Taip tad šlēktai tą perstatinējo. O vienok reikējo patraukti ir liaudį, ir tokiu budu, nors nē nenorint, prisiējo atšaldyti šlēktą. Stengēsi žadinti liaudyje atjautimą laisvēs ir siuntinējo sumanius kareivius po šalį slaptai propagandai, jog taps baudžiava panaikinta ir jog bus geriaus gyventi išliuosuotoje tēvynē-

je. Bet ką ženklino prižadėjimai lupose prispaudėjų neapšviestiems didžiausiame varge paskendusiems žmonėms, jeigu netaps jiems tiesa lygybės suteikta ir pagrobtoji savastis sugrąžinta? Tušti tik žodžiai, ir todėl visatinas minių sujudimas pasiliko negalimu. "Visur — rašo Zajaček — matėsi ant veidų ir kalbose chlopų išreiškimas vidujinės tužbos ir abejingumo; matoma pasekmė ilgos vergijos ir terioniškumo šlėktos besijungiančios su priespauda patiriama nuo svetimžemiškų kareivių".

Viršininku maišto susivienyjusiejie aprinko generolą Tadą Kasciušką. Kasciuška (1746—1817) gimęs Merkiniškiuose, Lietuvoje, iš bėdinos šlėktų šeimynos, įgijo karišką apšvietimą korpuse kadetų, kurį Varšavoje įsteigęs buvo Stanislavas Augustas. Jaunas dar apleido savo šalį dėl privatiškų reikalų ir vyko drauge su Kaziu Pulaskiu į Ameriką laike, kada naujai gimusi Amerikos respublika ėmėsi ant žut ar but su Anglija. Toje karėje jis greitai avansavo dėlei nepaprastų gabumų ir gerumo budo. Pasibaigus karei Amerikoje, sugrįžo namon jau kaipo pagarsėjęs kareivis ir draugas Jurgio Washingtono. Karėje 1792 m. jis buvo vadu korpuso po kunigaikščiu Juozu Poniatovskiu ir atsižymėjo mušyje pas Dubienką. Pasidavęs į dimisiją drauge su Juozu Poniatauskiu išvažiavo į užsienį. Dabar susivienijimas laisvės jieškotojų pašaukė jį netik prie komandos kariumenės, bet kaipo diktatorių: jis buvo tuomet vienintėlis tikras žmogus!

"Tas nepaprastas žmogus, dviejų pasviečių karžygis, kurio vardą su garbe ir išdidumu Lenkas pamini, kuris net tarpe musų liaudies paliko minėjimus, šiądien, kada ant svarstyklių aštraus teismo praeitį sverti turime, visai naujoje persistato šviesoje. Padorus, tikrai tėvynę ir laisvę mylįs, sumanus vadas, drąsus kareivis, atviras ukėsas, jis turėjo visas ypatybes reikalingas vedimui maišto; truko jam tiktai vieno daigto — energijos. Silpnumas budo, pastumėtas iki pilningam politiškam nerangumui, niekados jam neleido drąsiai prieiti prie jokios didelės minties; visados jam liepė pasirinkti netikiausius kelius, nes vedančius tolyn nuo tikslo jo paties pastangų. Drebantis tik užsiminus apie naminę karę, jis buvo vyriausia priežastimi to, kad maištas negalėjo pavirsti į revoliucijos judėjimą. Jokia

patarmē, vedanti prie energiškesnių žingsnių, jojo vēlėje nerado patvirtinimo. Savais jausmais matuodamas jausmus kitų, jis norējo visose širdyse sužadinti gryną pasišventimą; suvienyti, sutaikinti, prieš bendrą priešą nukreipti priešgyningiausius sau gaivalus: minią prispaustosios liaudies, abejingą šlēktą, net šalininkus Maskvos. Tokie jausmai gaivino lyginai visą pusiautinąją partiją, beje tą, kuri vedē maištą. Jis suypatino savyje visas gražias ir pražutingas jos ypatybes; buvo tikru jos minties, jos jausmų, jos reikalų atstovu....

"Vieša opinija ir aiški susivienijusiųjų valia, dar prieš prasidedant judējimui, pakvietē Kasciušką buti vyriausiuoju vadu. Aktas maišto (24 d. kovo 1794 m.) patikējo jam vyriausią valdžią. Toji valdžia, per visą bēgį maišto patekti turinti, niekuomi aprubežiuota nebuvo. Augščiausioji taryba, kurios sąnarius pats Kasciuška parinko, negalējo nē jo veiklumų kontroliuoti, nē niekame priešintiesi; atbulai, paliepta jai aiškiai: išpildyti visus jo paliepimus ir padavadijimus, be mažiausio trukdymo ir tramdymo. "Musų nusiminimas", sako su doru užsidegimu apskelbējai maišto, "atējo iki augščiausiam laipsniui, musų meilē tēvynēs neturi ribų. Didžiausiosios nelaimēs ir nepergalimos sunkenybēs neįstengs apsilpninti nē sumažinti musų prisirišimą prie šalies. Prižadame ir sau ir visai Lenkų tautai trivalnumą apsiēmime, atsidavimą principams ir klausybę tautiškaijai valdžiai. Užkeikiame vyresninką ginkluotos spēkos ir vyriausiąją dumą, dēl meilēs tēvynēs, kad panaudotų *visus įrankius*, kurie įstengtų atliuosuoti lenkiškąją tautą; o atiduodami jiems tiesą prie musų ypatų ir lobių iki laikui, pakol tęsis mušis laisvēs su despotizmu, teisos su priespauda ir tyranija, trokštame, kad visados turētų omenyje tą didelę teisybę: čielybēje išlaikymas liaudies yra vyriausiu įstatymu!"

"Niekados dar taip neapribotos valdžios niekam Lenkija nepatikējo. Buvo tai gražus, didelis įsibēgējimas; tulas instinktiškas jausmas, jog tiktai nepaprasti įrankiai, nepaprastos aukos, pasistengimai iš paskutinēsēs tēvynę išgelbēti tegali. Nesvarstyta jų; be pagalvojimo ir perkratymo sudēta į rankas Kasciuškos, su patikējimu, su pasi-

šventimu, su graudžia viltimi, jog padorųs pasistengimai veltui nenueis" (Heltman).

Kovo mēnesyje Lenkų valstybē, po prievarta Igelstroemo, apskelbia sumažinimą kariumenēs iki 15.000: turējo likti Lenkijoje 8865, o Lietuvoje 6584 kareiviai. Generolas Madalinskis, stovįs tarp Bugo ir Narvos, atsisakē, ir patraukē prieš Krokavą, iš kurios išējęs pulkininkas Lykošin susirēmē be laimikio pas Kozubovą su brigada Mangeto, atkakusia iš Pinčovo. Ir Madalinskis su gera kločia kaujasi su gen. Tormansóvu ties rubežiumi Krokavos vaivadijos. Tai-gi karē iš tiesų prasidējo.

Dabar Kasciuška Krokavoje ant rinkos apskelbia aktą sukilimo ukēsų Krokavos vaivadijos; su kariškaja valdžia jam tenka taip-gi augščiausia civiliškoji valdžia. Tad 24 d. kovo 1794 m. Kasciuška pagarsino atsišaukimą į visą tautą, kur tarp kitko pasakyta: "Paniekinime mirties yra vienintēlē viltis pagerinti musų likimą ir likimą busiančių gentkarčių. Pirmu žingsniu linkui numetimo nelaisvēs yra pasidrąsinti buti laisvu; pirmu žingsniu į pergalę — suprasti savo spēkas.... Prisiekiau tautai, jog galybēs man pavestos ant niekeno privatiškos priespaudos nepanaudosiu. Tačiaus apskelbiu, kad jeigu kas-nors veiks prieš musų susivienijimą, toks, kaipo vyliugis šalies, pateks po teismu. Nuodēmiavome perdaug įlaidumu ir todēl Lenkija nyksta. Niekados joje politiška piktadarystē nebuvo baudžiama. Imame dabar kitokį budą pasielgimui: dorumą ir ukēsiškumą pamokēti, gaudyti vyliugius ir bausti piktadarystą." Žinoma, priešgynos maišto išsislapstē.

Kasciuška pašaukē po ginklu visus šalies gyventojus nuo 18 iki 28 metų ir uždējo ant žemvaldžių laipsnišką mokestį reikalams tēvynēs. Dabar jis ištraukē iš Krokavos ir susidējo su Madalinskiu. Lenkų armija tuomet susidējo iš 4000 reguliariškų kareivių su 12 patrankų ir iš 2000 milicijos chlopų, apsiginklavusių dalgiais. 4 d. balandžio 1794 m. įvyko mušis ties kaimu Raclavice, netolymais Miechovo, kur gen. Tormansovas turējo 7000 kareivių. Kavalerija Lenkų tuojau pasmuko šalin, tik pēstininkai gerai laikēsi. Tuomet pats Kasciuska vedē dalgininkus ("kosinierius") ant patrankų, ir chlopai laimējo 12 patrankų ir daug suiminių, paamžindami kumščią chlopo, kurs

be mokslo ir įnudimo griebēsi už naminio ginklo. Maskoliai atsitraukē netvarkoje, netekę 600 žmonių.*)

Chelmne kariumenē Lenkų numetē savus viršininkus, ir apsirinko vadu Grochovskį, nors buvo trįs generolai. Revoliucija iš tikrųjų kilti galējo. Priešai ēmē drebēti, kaip matyti iš perimtos Igelstroemo depešos 16 d. balandžio ministrui karēs: "Visa Lenkų kariumenē, susidedanti iš 18000, yra pilname pamišime, išskyrus 4000, kurie yra Varšavos garnizone. Konfederacijos: Krokavos, Sandomieriaus, Liublino, Chelmno, Vladimiro ir Lucko susiorganizavo ant jokubiniškų pagrindų. Maištas kasdien eina drutyn, judējimas jo greitas, o pasisekimas perima šiurpuliais. Liublino konfederacija jeib valanda gali artynlink sostapylēs pasistumti; o aš neturiu kitokios vilties kaip Dievuje ir labame dalyke manos monarchijos. Lietuva, turbut, neilgtrukus seks paveizdą Lenkijos. Tai-gi prašau tavęs, vardan Dievo, giliai apgalvok mano pranešimą.... Tegul armija generolo Soltykovo eina man į pagelbą.... Negalima tikēties ant Prusų ir Austrijos.... Iš to spręsk, kaip liudname padējime aš esmi, priverstas sugrąžinti romą taip plačioje šalyje, apsiaustas priešų ir šnipų, iš niekur nē pagelbos, nē parēmimo, nē nuo talkininkų, nē nuo savųjų neturēdamas. Musų kariumenē bent turētų buti panaudota nukreipimui nuo musų rubežių gaisro sukilimo chlopų, iki koki nauji įrankiai netaps sumanyta."

Pergalē pas Raclavicus turējo didelį morališką ženklumą. Tuojau susiorganizavo maištui organizacija Chelmo žemēje ir Liublino vaivadijoje; paskubino taip-gi maištą: Varšavoje iš 17 ant 18 d., o Vilniuje iš 22 ant 23 d. balandžio 1794 m.

Įgultinē maskolių Varšavoje susidējo iš 8000 su 34 kanuolēmis; be to, Prusų 1600 gulējo pa-Varšavēje. Lenkų garnizonas Varšavoje skaitē iš viso į 3000; todēl pergalējimui didesnių spēkų priešo reikējo patraukti miesčio-

*) Yra visatinai žinoma, kad po mušio pas Raclavicus, Kasciuška pakēlē į oficierius valsčionį Glovackį. Savininkas kaimo, iš kurio kilo Glovackis, prie Kasciuškos dovanos pridējo jam dar nedidutę ukę. Sukriušus revoliucijai, Glovackis sugryžo į dovanotąją jam sodybą, bet kadangi jau nebuvo ko bijotiesi, ponas atēmē nuo jo savastį ir privertē eiti jam baudžiavas. Glovackis negalējo ramiai kęsti piktinančią niekšystę pono, už tai jis tapo į rekrutus atiduotas Austrijai. Veikiai potam, Dąbrovskis kruvon rinko Italijoje išsibarsčiusius likučius Kasciuškos kariumenēs, tarp prisiųstų suiminių tapo pažintas Glovackis ir atlyginiman už iškirstą jam skriaudą tapo pakeltas į poručninkus.... Štai tau ir patrijotizmas ponų lenkų!

nis. Organizatoriumi maišto Varšavoje tapo kunigas Juozas Mejeris su pagelba kurpiaus Jono Kilinskio. Naktį iš 17 ant 18 balandžio, ant duoto ženklo iš kazarmių išējo Lenkų kariumenē, o miesčionys susibēgo pas arsenalą. Vakare 18 d. balandžio jau Varšavoje nebuvo maskolių, jei bent 1500 suiminių ir 2000 lavonų. Iš maištininkų pusēs krito aplink 1000 žmonių. — 19 d. balandžio šlēkta kunigaikštystēs Mozurijos surašē akcesą prie maišto po vada Kasciuškos. Ant komendanto Varšavos pakvietē generolą Stasį Mokronovskį; įsteigē tuomlaikinę Atstovų Dumą, padalintą į skyrius: dipliomatijos, kariumenēs ir yždo, kuri turējo veikti sulyg vedimo naujai aprinkto miesto prezidento, Igno Zakrzevskio, pasiuntinio į 4-metinį seimą. Tuojau taip-gi įsteigta tapo tvarkos komisija Mozurijai ir kriminališkas teismas.

Kas juokingiausia buvo, tai tas, kad šalymais Kasciuškos, kurs turējo augščiausiąją valdžią maišto metais, paliktas tapo karalius, ans vyliugis tautos 1792 m. Žinojo visi gerai, kad karalius paraližiuoja visas patrijotų pastangas. Visatinas pasibjaurējimas, garsųs šauksmai, atviri vyliai, neslepiamos intrigos rodē, kad karališkoji partija yra partija maskolių. Tačiaus bijant eiti pēdomis Prancuzijos, kuri neseniai savo vyliugišką Liudviką XVI nubaudē mirtimi, netik nebuvo apsisergēta nuo pragaištingos įtekmēs vainikuotojo agento Katarinos, bet dar jį apsiautē ypatinga globa, visus kenkimui kelius jam atvirus paliko. Tuojau po išvijimo maskolių iš Varšavos, deputacija patikrino jam prielankumą Varšavos gyventojų. Karalius davinējo patarmes, pabaudimus; liepē guodoti sostą, religiją, savastį, skirtumą luomų; ragino įrengti policiją sulaikymui išdykusios kovoje gaujos; pagrąžino orderius šv. Stanislavo ir baltojo arelio; žodžiu sakant, reikalavo, kad viskas atrodytų, Lenkiją neturint nieko bendro su prancuziškais principais. Ir buvo taip, kaip jis norējo. Ant rytojaus atgiedojo Te Deum, apkabinējo orderiais, nuo liaudies ginklus atiminējo, nenuoramas, beje tuos, kurie mušio laike minioms vadovavo, surinko ir sudarē iš jų kareiviškus tuntus, ir pasiuntē į lauką ant priešakinų sargybų! Negana to. Vyriausioji duma (Roda), idant karaliui parodyti pilningą užsitikējimą, nutarē jam pranešti apie savo darbus....

Żemaičiuose privertē gen. Nesiolovskis, vice-brigadierius Giedraitis, brigadierius Sulistrauskas, Ant. Prozoras ir Petras Zaviša generolą Chlevinskį prie maišto, ir išvijo maskolius iš Żemaitijos. Tad paskilbus pergalei Kasciuškos, kurį liaudis pas mus po šiai dienai vadina mużikų generolu, visa beveik Żemaitijos liaudis, po vada vieno valsčionio, apskelbē nepriklausinga ēsanti ir apsiginklavusi, kirtosi per 4 mēnesius prieš sujungtas spēkas bajorų ir Maskvos. Tą judējimą, iššauktą instinktu nepriklausybēs ir neapkentimo bajorijos, apstabdē pergalē maskolių pas Meškuičius, netolymais Gruzdżių, remiamų priedvarinēs kariumenēs daugelio Żemaitijos ponų. Żmogus, kurs tą maištą vedē, drauge su kitais septyniais mużikais, buvo teistas civiliškai kariškosios komisijos ir visi tapo sučvertavoti Šiauliuose.*)

Nakčia iš 22 ant 23 d. balandżio kilo maištas ir Vilniuje. Inżinerių pulkininkas, Jokubas Jasinskis, sudarē kareivių suokalbį, vos su 300 żmonių nakčia użpuolē ant maskolių, atēmē ginklus ir apkalino hetmaną Kossakovskį drauge su vadu, generolu Arsenjevu. Ukēsai surašē ir prisiekē ant akto tautiško maišto, komandą miesto pavedē Jasinskiui, taip-gi įsteigē: augščiausią tuomlaikinę Atstovų Dumą D. K. Lietuvos, Deputaciją viešo atvangumo kvotimui vyliugių, ir kriminališką teismą. 25 d. balandżio, sulyg dekreto kriminališkojo teismo, lietuviškas hetmanas Simas Kossakovskis tapo pakartas ant Vilniaus rinkos, akyvaizdoje valdżios magistraturų, kariumenēs ir publikos.

Su maištu Varšavoje ir Vilniuje drauge ējo atgarsiai Prancuzų revoliucijos. Pulkininkas Jasinskis tikējo į kartuvių veiklumą; taip-gi kn. Mejeris tikējo į terrorą. Nakčia iš 8 ant 9 d. gegużio ulyčiose Varšavos viešpatavo karštas judējimas: żmonēs pastatē trejas kartuves ant Senojo Miesto rinkos, ketvirtas Krokavos priemiestyje prieš Bernardinų bażnyčią. Į rotużę susirinkus 9 d. gegużio atstovinei

*) Kaipgi tad liaudis galējo kištiesi į maištą? Rods buvo sujudimai żmonių, bet silpni: ir parinktiejie ne visi stojo. Taip: Krokavos vaivadijoje, kada buvo įsakytas visatinas rekrutavimas, ażuot 16000 susirinko 2000 valsčionių: Sandomieriškiuose dar mażiaus testojo. Tuomlaikinē augščiausioji duma ażuot 40000 surinko iš Mozurijos, Użgirių ir Liubliniškių tiktai 3000 rekrutų, mušyje pas Šćekocinus skaitē jų 10000, o pas Varšavą, kur veik visa apgynimui miesto kariauna tapo sutraukta, nedaugiaus buvo kaip 11.000 naujų kareivių (Zająček). Juk tai tik saujelē iš keliolikos milijonų gyventojų! Nebuvo, mat, teisos balso, kurs mokējęs butų visus użkerēdinti valsčionius.

dumai, gaujos po vada kn. Mejerio ir Kaz. Konopkos, buvusio sekretoriumi Kollątajaus, pripildė rinką ir reikalavo pakarti d. lenk. hetmaną Petrą Ożarovskį, liet. laukinį hetmaną Juozą Zabiellą, Inflantų vyskupą Kossakovskį ir Ankvičių, dabartinį maršalką nepasiliaujamos dumos. Nors atstovinė duma nenorėjo, bet priversta żmonių minių, ginkluotų kardais ir pištalietais, liepė kriminališkamjam teismui, pasiremiant ant popierų Igelstroemo, parodančių, kad apskųstiejie ėmė algas nuo Maskolijos, tuojau išduoti dekretą ant Ożarovskio, Zabiellos, Kossakovskio ir Ankvičiaus. Kada tą pačią dieną juos korė, żmonės šaukė: "tegyvuoja revoliucija".

Laike tų atsitikimų Kasciuška, ażuot greitais maršais vyties atsitraukiantį priešą, abazu stovėjo pas Polanecą, Sandomieriaus vaivadijoje, pravėpsodamas geriausią veiklumui valandą, beje valandą liaudies użsidegimo, ir mąstė, kaip surinkti 30000 kareivių; bent tiek turėjo sueiti iš visumeniško išsirengimo ir patraukimo chlopų į kovą.

Buvo ir kita prieżastis, kodėl reikėjo greitai veikti. Maskva ir Prusai negalėjo sutikti ant sanlygų padalinimo; laikas bėgo su negociacijomis; neprisirengusius, nesutinkančius, abipusiai neużsitikinčius priešus, umu, drąsiu maršu galima buvo dar labiaus sumaišyti, o susimaišusius pergalėti. O čia Kasciuška taisė plianą atkorimui, użkabinti-gi pats nenorėjo. Jo-gi kraupumas trukdė taip-gi greitą sutraukimą kruvon spėkų.

Valandoje użsidegimo Kasciuška buvo użmanęs visus gyventojus pašaukti į visatiną išsirengimą, bet pabijojęs atitraukimu żymaus skaitliaus rankų nuo dirvų suerzinti żemvaldżių luomą — šlėktos, paliepė iš 5 dubų pristatyti vieną kareivį. Bet ir tas nenusisekė: siutimas šlėktos buvo toks didelis, kad dėlei savininkų niekur nestojo paskirtas skaitlius maištininkų! Šlėkta priešinosi statymui rekrutų, o valsčionys, laukusiejie visatino sujudimo, bet pamatę savų ponų pastangas, jau niekur patys nesigriebė ginklo. Kasciuška prašė, użkeikdamas šlėktą senovišku prie tėvynės prisirišimu, atrodinėjo, kaip maża yra auka; iš kitos pusės — traukė savęspi liaudį lipšniu apsiėjimu, vilkėdamas pats sermėgą ir gyvendamas pats abaziniu gyvenimu, kaip kad paprastas kareivis. Viskas veltui! Du priešingu

gaivalu, vienas kito mintį atspėdamu, pasiliko šaltais žiurėtojais į nepavykusias pastangas. Tada tai jis ryžosi išleisti nutarimą sulyg apsiėjimo su kaimų liaudžia.

Prisiėjo parodyti liaudžiai, kad tėvynė nori tikrai užsiimti žmonių vargais. Todėl 7 d. gegužio 1794 m. Kasciuška išleido nutarimą, tvarkinantį chlopų pareigas sulyg savininkų. Tai buvo svarbiausias revoliucijiškas aktas, valdžios apgarsintas laike tojo maištmečio. Iš pradžių čion apskelbia ypatišką laisvę visai liaudžiai, kuri iki šiolei buvo savastimi šlėktos. Kiekvienas chlopas gali apsisėsti, kur jam patinka, jeib tik atmokėtų skolas ir atiduotų pagalves (§2). Priklausančios savininkams nuo chlopų darbo dienos sumažintos esti, nuo 6 ant 4, nuo 5 ant 3, nuo 4 ant 2, nuo 2 ant 1 (§ 3); bet už tatai uoliai jas atlikti įsakyta (§ 9). Pašauktiejie prie ginklo, iki jo nepadės, atliuosuoti esti nuo baudžiavos; bet sugrįžę namon, turi lažauti (§ 5). Oficijalistai, daranti liaudžiai prispaudimus, bus teisiami ir baudžiami kriminališkų tribunolų (§ 7); o jeigu pats savininkas spaustų liaudį arba spausti ją lieptų, taps paduotas į tribunolus, kaipo blogai velyjantis maištui (§ 8). Paskirtiejie apskričiuose prižiurovai priiminės nuo liaudies skundus ant priespaudos, lygiai kaip skundus nuo savininkų ant nenuolankumo chlopų (§ 11). Galiaus § 12 liepia komisijoms geros tvarkos paduoti į teismą kriminališkų tribunolų visus tuos, kurie liaudį atkalbinės nuo darbo ir suoks prie prievartų prieš savininkus; o katrie apleis savus namus, patremia ant viešų darbų kaipo valkatas.

Toks nutarimas aiškiai nupiešia dvasią vedėjų maišto, kurie norėjo abiem pusėm įtikti. Juk visi buvo prisiekę ant konstitucijos 3 d. gegužio; 24 d. gegužio 1794 m. Krokavoje aktu maišto (§ 11) tapo viešai apgarsinta, kad kiekvienas aktas, skriaudžiantis įstatymus, bus skaitomas už pasisavinimą tautiškos visavaldystės. O prieš tai juk stoja šitas Kasciuškos manifestas. Apskelbia chlopams laisvę, kurios konstitucija nepripažįsta; sumažina sunkenybę darbo, ir tuomi siaurina savastį, kuri turėjo buti nepalytima. Iš kitos pusės, sąlyga apmokėjimo skolų į niek paverčia patikrintą galėjimą persikeldinti iš vietos į vietą, o sutrumpinimas baudžiavos yra tik suminkštinimu neteisos, teisa-gi jis nėra. O ką besakyti apie kitus artikulus?

Tie, kurie turējo kovoti už laisvę, sugrįžę namon, turi vēl eiti lažyston; pralietas kraujas neatliuosuos jų nuo kruvino svetimai naudai darbo. Rods įstatymas liepia persekioti nežmonišką poną, bet atiduoda jį teisman šlēktiškų tribunolų; o idant mintis, baimingai sužadintoji, su laiku pati neįsikerētų, kriminališkas baudas paskiria tiems, kurie pasidrąsintų žengti drąsesniu žingsniu priekyn. Tokie pusiniai įrankiai negalējo neatnešti suprastinos pasekmēs: šlēkta putojo piktumu, liaudis nesukilo. Bēgyje viso maišto tuodu faktu kiekvienam puola į akį.

Kodēl Kasciuška išleido aną manifestą į valsčionis, jisai pats pasakē. "Tankiai gaunu skundus nuo kareivių ir rekrutų; netik, sako jie, jų pačios ir vaikai negauna palengvinimų, bet, atbulai, rodosi, lyg nubaudimui, kam jų vyrai ir tēvai tarnauja respublikai, norēta pabloginti jų padējimas". Taip sako pats Kasciuška! Iškalbingi jo atsišaukimai nieko negelbējo; savanorių žmonių jie nesujudino; ažuot veiklumo, jis šlēktoje rado atlušumą ir sutingimą. Rekrutus statē po prievarta; apveizēti kariumenę maistu ir kitais dalykais buvo sunku, nes šlēkta vengē nuo jeib kokios kontribucijos; jeigu davē kur sētuvę javų, rēkē, kad pareis badas. Visas šlēktos pasielgimas buvo atlušus. Net Lelevelis tikrina, kad šlēkta, jeib išvengti nupuolimą baudžiavų, velijo pašvęsti šalies butybę! Velijo svetimą jungą, kurs patikrins nežmoniškus jos pasisavinimus, negu tēvynę, kuri bent dalelę sunkenybių nuo liaudies sprando nukeltų! Niekados didesne gēda neapsidengē luoma lenkiškai lietuviškos šlēktos.

Kasciuška mēgino sudrutinti energiją maišto, įsteigdamas centrališką valdžios organą — augščiausiąją tautišką dumą. Suorganizuoti dumą įsakē universale 10 d. gegužio; josios įgyvendinimu užsiēmē: Kollątajus ir Ignas Potockis, kurie to dēlei pribuvo į Varšavą. Duma susidējo iš 8 dumčių ir 32 atstovų. Dalinosi į 8 skyrius: tvarkos, atvangos, teisos, yždo, maisto, reikalų kariumenēs, užrubežinių reikalų ir instrukcijos. Skyrius užveizdējo šitie dumčiai: tvarkos — Aloizas Sulistrovskis, atvangos — Tamas Vavrzeckis, teisos — Pranas Myškovskis, yždo — Kollątajus, maisto — Ignas Zakrzevskis, kariumenēs reikalų — generolas Vieloviejskis, užrubežinių reikalų — Ignotas Potockis, instruk-

cijos — Jonas Jaskevyčius. Lietuvai Kasciuška patvirtino tokią pat magistraturą po vardu centrališkos deputacijos D. K. Lietuvos. Tiems organams atliekant reikalus administracijos ir teismo, Kasciuška ėmė užkabinėti priešus.

Iš pradžių karė buvo apskelbta tiktai Maskoliams; provincijos-gi Austrijos ir Prusų užimtos, lyginai kaip ir pirmesniejie Maskvos užgrėbimai, nesumišo. Tai-gi rubežiuose Lenkijos, kokia buvo po antro padalinimo, Kasciuška ryžosi kautiesi (tuomet Lenkija turėjo 4016 □ mylių, 659 miestus ir miestelius, 10589 kaimus, 3.153.619 gyventojų ir 13.000.000 lenkiškų auksinų įėmimų). Mintis-gi paplatinti maištą po visą šalį, išrodė jau per daug revoliucijonieriška ir todėl jis išdavė aštrų paliepimą, kad į neseniai užimtas provincijas maištininkai šiukštu nesidrąsintų veržtiesi ir guodotų rubežius susiediškų viešpatysčių.... Ypatingai Austriją norėta apsergėti ir elgtiesi su ja kaipo su draugiška viešpatyste, nežiurint į tai, kad Austrijos pasiuntinys pačiam Kasciuškai sakė, jog jojo ciesorius "biaurisi maištu, kurs skelbia bjaurius prancuziškos konvencijos principus ir nori panaudoti žiaurius ir kruvinus jos įrankius." Žinoma, tai vis silpnino maištą, siaurino išsiplėtojimą spėkų, kuomet priešai, susiaurinę areną karės, patys į spėkas augo.

Pradžioje birželio su armija 14.000, ginkluota 24 kanuolėmis, Kasciuška traukė į naują Prusijos parubežį, vydamasi maskolių generolą Denisovą. Didesnė dalis Sandomieriškės šlėktos pasislėpė Galicijoj, o likusiejie namie stengėsi slopinti valsčionių širdyse dygstantį gemalą patrijotizmo, ir net ragino bėgti iš namų! Prusai ant rubežiaus stovėjo po vada generolo Favrato, bet neužsikabinėjo. Tuomsyk pas Ščekocinus Prusai pasidavė vyliugiškai rankas su Maskoliais, nė neapskelbę Lenkams karės! Lenkų armija imtynėse su priešais, turinčiais 26.000 žmonių ir 120 kanuolių, pralošė. Dingo į 1000 žmonių ir generolai Juozas Vodzickis ir Grochovskis. Į dvi dieni po tos kovos, 8 d. birželio, maištininkai pralošė mušį Maskolijos parubežyje, Chelmiškiuose. Prieš maskolių generolą Derfeldeną, ketinantį persikelti per Bugą, Kasciuška pasiuntė kelių tukstančių korpusą po vada generolo Juozo Zająčeko. Kovoje pas Chelmą krito keli šimtai Lenkų, ir Zająček

traukėsi atgal linkui Liublino, o Kasciuška traukė linkui Kielčių. "Laike atkakimo Zająčeko į Liubliną, karališkoji komisija perstatė jam daugiaus negu 30.000 surinktų valsčionių; bet iš pasalų, laviai prikalbino žmones, kad nakčiai atėjus, išvaikščiotų į kaimus, ką sunku buvo sustabdyti dėlei tolumo Zająčeko stovyklų. Tasai piktadariškas žingsnis turėjo ant akies suvilti maištą, o palaikyti Maskolius. Rods komisija atrodė patrijotams, kad išpildė paliepimą sukvietimo valsčionių; tačiaus tikrai prisitarnavo Maskvai, kuriai tuomi sumažino skaitlių priešų" (taip rašo pats Zająček). Gėrėkimės-gi šlėktos darbais!

Vienok Kasciuška nenusiminė. Tabare pas Kielčius, 10 d. birželio jis išdavė ordinansą Lenkų kariaunai veržtiesi į rubežius Prusijos ir Maskolijos ir kurstyti ten žmones į visatiną maištą. Dar ir dabar Austrija yra apsergėta, nors nepoilgam, 30 d. birželio, jos kariumenė įsiveržė į Lenkijos rubežius. Patys mat priešai privertė praplatinti areną karės, ko kraupi Kasciuškos politika neišdrįso padaryti. Augščiausioji tautiška duma atsiliepė į ponus Didlenkijos, primindama viltvilystą Fridrikio Vilimo II, ir kvietė žmones nusikratyti nuo Prusijos jungo. Tuomi tarpu 15 d. birželio Krokava pateko į Prusų rankas: komendantas miesto, pulkininkas Vieniavskis, atidavė jiems miestą be šuvio! Nors Krokava stratėgiškai neturėjo vertės Kasciuškai, tačiaus netekimas senos sostapilės, kur 24 d. kovo paskilbo pirmas atgarsis maišto, buvo morališku smugiu. Negelbėjo nė jo atsišaukimas, stiprinantis dvasią ukėsų.

Žmonės ėmė šnabždėti apie vylius, apie kuriuos Kasciuška tiek daug pasakęs pirmame į tautą atsiliepime, dabar leido tą pragarišką apipeną pilstyti į visus sąnarius draugijos. Juk jis leido priešingoms tėvynės spėkoms plėtotiesi ir augti į galybę. Tas pats karalius, kurs savo akte 2 d. balandžio 1794 m., Maskoliams dar Varšavoje viešpataujant, pavadino sukilimą buntu, o Kasciušką kurstytoju, piktadėju, vėliaus gaudavo nuo Kasciuškos raportus, lyg nuo kokio bendro savo begarbių ketinimų. Pradedant nuo augščiausios dumos, visose administratyviškose magistraturose, o net kariumenėje, vadovystoje korpusų, visur buvo nužvelgiami ar Maskvos apmokami urėdininkai ir vadai; visur matėsi abejingumas ar vylius. Kasciuška, bi-

jodamas dar labiaus įžeisti šlēktą, visus paliko ant vietų; karščiausius patrijotus, pvd. Jasinskį, nuo vadystos atstatē, o nužvelgiamiems ar nerangoms jų urēdus davinējo; net nubaudimą tikrų vyliugių, visuomenēs vyliuje pertikrintų, vilkino po visokiomis priedangomis. Nestebētina, kad išsekē kantrumas liaudies, žiurinčios į tiek negandų. Išējo ji ant gatvių ir ēmē pati bausti piktadarius.

Varšavos miesčionys, atsikratę nuo maskolių kariumenēs, ēmē šiauštiesi. Galop gegužio, susiorganizavus augščiausiai tautiškai dumai, kako į Kasciuškos stovyklas deputacija Varšavos miesčionių su protestu, kam nominavo tą magistraturą be jų dalyvumo. Žinia apie kapituliaciją Krokavos, įvykusią regimai per vylių, iššaukē sukilimą 28 d. birželio. Mat, 27 d. birželio Kaz. Konopka, atkakęs pas apkasus Varšavos, į miliciją šnekējo apie vylių Vieniavskio ir peikē augščiausią tautišką dumą už jos pataikavimą Targovičēčiams. Ēsą — kareiviai basi vaikščioja, o tēvynē brangiai maitina vyliugius! Ragino žmones ir kareivius pasiskubinti su nubaudimu kalinių. Vēlai vakare minios susirinko ant rinkos Senmiesčio, pas rotužę, kur Konopka vēl kalbējo ir kurstē gaujas, kad tēvynēs vyliugius umai mirtimi nubaustų. Gauja pastatē kartuves. Kad rytoj augščiausioji tautiška duma liepē policijai kartuves išvartyti, gauja sukapojo policiją kardais ir reikalavo tuojaus nubaudimo vyliugių. Prezidentas dumos atsisakē nuo to, gauja puolēsi ant kalējimų. Pakorē Peremyšliaus kaštelioną kunigaikštį Antaną Četvertynskį, Vilniaus vyskupą Igną Massalskį, slaptą dumčių Boskamp-Lassopolskį, Grabovskį, Majevskį, Mat. Roguskį, Piętką ir advokatą Mikolą Vulfers'ą. Vyskupas Skarševskis atsipirko pinigais nuo budelio, o didį lenk. maršalką Mošynskį atprašē prezidentas Zakrzevskis.

Tokia energija liaudies įstabino Kasciušką ir iš jo lupų spurstelējo žodžiai: "Velijęs bučiau du mušiu pralošti, negu išgirsti apie tą kruviną sceną". Tas išsitarimas nupiešia visą jo mintį.

Augščiausioji tautiška duma suareštavo vyriausius kaltininkus sukilimo, tarp jų Konopką ir kn. Mejerį. Kasciuška, žinoma, nupeikē sukilimą ir kaltininkus atidavē teisman. Kriminališkasai teismas šešis prievartdarius pas-

merkē pakorimu, mažiaus kaltus kalējimu, Konopką išgujimu iš šalies, o kn. Mejeris atgavo laisvę kaipo geras patrijotas. Sako, teismas nuolankesnis buvęs Konopkai ir kn. Mejeriui per įtekmę Kollątajaus, morališko parengējo to sukilimo. Kasciuška liepē rekrutuosna paimti visus "padykēlius"; viena nakčia suimta 6000, taip-pat suēmimai tęsēsi keletą kitų naktų, iki tokiu budu pasidaugino skaitlius Kasciuškos kariumenēs, o Varšava pasidarē atvangi nuo maištų. Tie rekrutai turējo kovoti pirmose eilēse.... Kasciuška vienlaik savame tabare paskyrē karišką teismą kaltininkams Krokavos kapituliacijos. Dekretu to teismo pulkininkas Vieniavskis ir papulkininkas Kalk tapo už akių pasmerkti kartuvēms. Potam Kasciuška artinosi prie Varšavos, kuriai grēsē Prusų karalius su vadu maskolių, generolu Fersenu.

Gynimui sostapilēs Kasciuška parengē ant kairiojo Vyslos kranto tris stovyklas: savąją su gaspada Mokotove, Zająčeko pas Volią, ir kunigaikščio Juozo Poniatovskio pas Marimontą. Ant dešiniojo Vyslos kranto pas Pragą stovējo tabaras 3000 žmonių. Iš viso Kasciuška turējo Varšavos gynimui 26000 kareivių su 200 kanuolių. Suvienytosgi armijos Prusų, po vada Fridrikio Vilimo, ir Maskolijos skaitē 40000 galvų su 230 kanuolių.

Varšavēnai, besigindami nuo priešų, netikējo ypatoms mažo patrijotizmo. Paējo gandas, kad primasas kunigaikštis Mikas Poniatovskis, rašęs ēsąs gromatą Prusų karaliui, kaip galima butų lengviausiai įimti Varšava. Žmonēs gatvēse siautē ir rengēsi statyti kartuves. Sako, Stanislavas Augustas prikalbinęs ēsąs brolį paimti nuodų, išvengimui gēdos: rytmetyj 12 d. rugpjučio primasą rado mirusį. Grasino ir pačiam Stanislavui Augustui. Draugas Kollątajaus, kn. Pranas Dmochovskis, atstovas neēsančio dumčiaus Jaskevyčiaus, užēmē augščiausioje tautiškoje dumoje skyrių instrukcijos. Be kontroliavimo mokyklų, prižiurējimo laikraščių ir spaustuvių, Dmochovskis išleisdinējo dienraštį "Gazeta Rządowa", kuriame talpino paliepimus augščiausios tautiškos dumos ir politiškas žinias. Galop rugpiučio jis apgarsino rastą archyve Maskolių ambasados atskaitą su vardais dignitorių, kurie laike delegatiško seimo ēmē algas nuo Štackelbergio. Tarpe paminētųjų buvo taip-gi

Stanislavas Augustas, kaipo paēmējas keliolikos tukstančių dukatų. Karalius turējo teisintiesi iš užmētinējimo ir prašē augščiausiosios tautiškos dumos išteisinti jį prieš publiką. Publika taip-gi nerimo dēl nebaudimo dalyvunų Targovicos ir seimo Gartino. Mat kriminališkasai teismas kunigaikštystēs Mozurijos kartuvēms pasmerkē dekretu už akių visus, kurie pasirašē ant Targovicos akto 14 d. gegužio 1792 m., beje Ščęsną Potockį, Severiną Rzevuskį, Branickį, Suchorzevskį ir tt., bet neišpildē. Tad Kasciuška pertraukē kriminališkąjį teismą Mozurijos kunigaikštystēs, o įsteigē kriminališką karišką teismą, kurio pirmsēdžiu tapo generolas Zająček, paskaitomas prie terroristų, vadinamų, anot Kollątajaus, Hugonistais. Rugsējyje tas teismas pasmerkē kartuvēms vyskupą Skarševskį už dalyvavimą Gartino seime. Targovičēnams bekarant *in effigie*, dekretą Skarševskio, prašant karaliui ir popiežiaus nuncijui, Kasciuška suminkštino, pamainydamas kartuves ant ikgyvastinio kalējimo. Dēlei tokios mylistos, suteiktos Skarševskiui, visas kriminališkas kariškas teismas pasidavē į dimisiją.

Kasciuškoje, mat, tvylojo mintis sulaikyti, kaip nebuk, savaimų, smarkesnį liaudies sujudimą. Jis drebējo, kaip drebējo šlēkta, kaip drebējo karaliai ir visi liaudies spaudikai, vien pamanęs apie padrebinimus panēšinčius į tuos, kurie įvyko Prancuzijoje; jis tikējo, kad ir Lenkijoje galētų kilti kruvina reakcija, kaip kad buvo iššaukta Prancuzijoje. Visose dekliaracijose užrubežiniems dvarams Kasciuška nesiliovē antrinęs, kad sukilimas Lenkijos rēmēsi ant pagrindų prancuziškoms tiesiog priešingų, kad jis skaitytų tēvynēs priešais visus, kurie norētų tverti ratelius ar atskiras bendrijas, o ypatingai, kad su karaliumi reikia apsieiti su guodone ir nuolankumu, jam prigulinčiu. O vienok tas pats žmogus, kurio širdis sudrebējo matant vyliugius nubaustus be formos įstatymų, nekruptelējo pasirašyti ant mirties nutarmēs žmonių, kurių visa kaltē buvo karštesnis, gaivesnis, tikresnis atjautimas reikalingųjų įrankių gelbējimui tēvynēs. Atsitolinęs nuo minties sujudinimo liaudies minių, niekur aplink save nerasdavo paramos ir pagelbos, net karščiausius patrijotus atšaldē, kuomet nuolatinēs pralošos naikino jo kariumenēs korpusus ir jį patį vedē į nusiminimą.

Apgulimas Varšavos traukēsi nuo 13 d. liepos iki 6 d. rugsējo ir pasibaigē atsitraukimu priešų; mat pavietai Didlenkijos pakēlē kovą su Prusais. Ksaveras Dąbrovskis, surinkęs į 2000 chlopų ir 400 raitos šlēktos, įēmē Kolo ir Konin. Kujavų kaštelionas Dijonyzas Mnievskis, kurio kiekvienas drąsesnis žingsnis Didlenkijoje susitiko su didelēmis sunkenybēmis, nes šlēkta nesigēdijo net vyliaus, įēmē Brasčius ir Vloclavką, potam užpuolē ant Prusų laivų, plaukiančių linkui Varšavos, ir paēmē visą transportą kanuolių, kulkų ir parako. Tasai atsitikimas pamaišē užmanymus priešų. Fridrikis Vilimas, netekęs amunicijos, atsitraukē nuo apgulimo. Taip-pat Fersenas iškako į Liubliniškius.

Atmušimas priešų nuo Varšavos buvo paskutiniu triumphu sukilimo. Ir kaip galējo sektiesi maištas, kada šlēkta su nenoru pristatinējo maistą ir kada mokesčiai su vargu surenkami buvo. Paliepimai valdžios ar nepildomi, ar bent buvo vilkinami. Taip nedorai elgēsi šlēkta.

Apverktinas bēgis sukilimo Lietuvoje užbaigē dalykus labai tragiškai. Paēmęs Vilnių ir susidrutinęs, Jasinskis sumušē Maskolius trijuose mušiuose: Levisą pas Nemenčiną 30 d. kovo, Dejovą pas Polanus 7 d. gegužio, ir Zubovą pas Siolo 23 d. biržełio 1794 m. Nežiurint į tai, vyriausiu komendantu lietuviškos kariaunos Kasciuška paskyrē Miką Vielhorskį, nēsa Jasinskis, kurį rods pakēlē į generolus, linkęs buvo ant terrorizmo. Vielhorskis, teisybē, apgynē Vilnių nuo šturmo priešų kariaunos, bet veikiai atsisakē nuo vadystos dēl skaudamų žaizdų, įgytų seniaus Austrijos tarnystēje. Tad Kasciuška nominavo Stanislavą Mokronovskį, žmogų rods apžvalgų ir su pasišventimu, bet iki tas pribuvo apimti lietuviškąją komandą, Vilnius ginamas Antano Chlevinskio, tapo paimtas. Dabar Maskoliai galējo per Lietuvą traukti į Lenkiją apmalšymui ten maišto.

Kasciuška turējo dabar į 70000 armijos, pusiau neapginkluotos ir nepramokintos. O prieš jį buvo: į 60000 Prusų, 50000 Maskolių ir 40000 Austrų, kurie dar pabaigoje biržełio, po vada generolo Harnoncourt'o, įsiveržē į Sandomieriškius okupacijai tos respublikos dalies. Be to iš Nemyrovo traukē generolas Suvorovas malšinti maištą su 18000 žmonių ir su 60 kanuolių. Idant visur priešą atkarti, Kasciuška pasiuntē prieš Prusus linkon Bzuros diviziją

kunigaikščio Juozo Poniatovskio. Generolams Heinrikiui Dąbrovskiui ir Ant. Madalinskiui liepē eiti pagelbon Didlenkijos maištininkams. Sulaikymui Suvorovo paskyrē generolą Juozą Sierakovskį.

Kunigaikštis Poniatovskis pas Bzurą sulaikē Prusų armiją. Generolas Dąbrovskis gujo įgultines Prusų iš miestų Didlenkijos, persikēlē per Notecę, pas Bydgoščių į nelaisvę pagavo garsų smarkautoją pulkininką Šekuly. Bet Sierakovskiui nenusisekē su 5000 žmonių. Ne per toli nuo Kobryniaus, pas kaimą Krupčyce, jis susidurē su Suvorovu, turinčiu daug didesnę spēką, ir traukēsi atgal linkon liet. Brasčių, persikēlē per Bugą ir apsistojo tabaru pas Terespolį. 19 d. rugsējo Suvorovas jį pavijo, atēmē 28 kanuoles ir išbarstē visą diviziją. Tuomi tarpu generolas Fersenas persikēlē per Vislą su korpusu 16000, ēmusių dalyvumą apgulime Varšavos, ir perkirto vieną iš svarbiausių kelių sūteikimui maisto Varšavai; galējo susivienyti su Suvorovu, užēmusiu liniją Bugo. Todēl Kasciuška rįžosi korpusą Ferseno apveikti ir su tuomi siekiu sukoncentravo savo spēkas pas Maciejovicus, Sandomieriaus vaivadijoje.

Ant kovos linijos pas Maciejovicų pylį stovējo 7000 kareivių su 20 kanuolių. Vadu dešiniojo sparno buvo generolas Ignas Kamienskis, vidurio — Sierakovskis, kairiojo sparno — Karolis Kniazevyčius. Generolas Adomas Poninskis (sunus), stovintis su 3500 kareivių aplinkēse Veprio, gavo paliepimą laike kovos persikelti per Vyslą ir užpulti ant priešų iš užpakalio. Auštant 10 d. spalių priešas kovos glitose artinosi prie Maciejovicų. Kasciuška, atkardamas antpuolį priešų, nesulaukē Poninskio, periančio užpakalį priešams. Nežiurint į didvyriškumą vado ir kariumenēs, po piet aplink pirmą valandą Lenkų armija tapo į plēnį sumušta. Išliko 1000 žmonių; kiti krito arba pateko į nelaisvę. Maciejovicų pylyje susitiko kaip suimtiniai: Sierakovskis, Kniazevyčius, Kamienskis, Kasciuškos adjutantas Fišeris ir sekretorius Julijonas Ursinas Niemcevyčius. Vakarop, aplink penktą valandą, kazokai ant kešćių atnešē sukruvintą, be sužinēs patį Kasciušką.

Kasciuška įgijo gražiausią garbę vidur apverktiniausio sugedimo aplinkui. Tačiaus silpnumas budo viešame žmoguje gali užtraukti tiek nelaimių, kiek pats vylius.

Juk ir Kasciuška praeikvojo tiek pasišventimų, tiek pasistengimų sumaitojo, tiek užsidegimo išgesino, tiek revoliucijiškų gaivalų nuramdē, tiek leido prabēgti laimējimui progų, jog nēra stebētina, jeigu Mochnackis ir Heltmanas jaučiasi priverstais ēsą ištarti: Kasciuška prapuldē Lenkiją! Žinoma, nuo vieno žmogaus nepriklauso likimas tautos. Lenkija ne dēl to dingo, kad silpnabudis vyresninkas jos pastangas vedē. Savanorumas šlēktos įtrenkē ją į kapus. Bet Kasciuška turējo savose rankose valdžią ir tai vyriausiąją valdžią; turējo meilę ir užsitikējimą liaudies, galējo visus, nors ir smarkiausius įrankius panaudoti. Nepanaudojo jų. Už tatai ir ant jo kabo baisi atsakomybē. Pats pateko į nelaisvę.

Gavusi žinią apie nelaimę, augščiausioji tautiška duma Kasciuškos įpēdiniu paskyrē Vavrzeckį, pasiuntinį 4-metinio seimo, pagarsējusį maište Lietuvoje. Padējimas buvo kritiškas. Fersenas savo tuntus siuntinējo po pačia Varšava. Keletą mylių nuo sostapilēs reikējo beveik kasdien grumtiesi su Prusais. Austrijos generolas Harnoncourt neleido pirkti javus Liubliniškiuose ir artinosi pas Radomių. Su kiekviena valanda siaurinosi skritulys Maskolių armijos aplink Varšavą; maištininkams truko rekrutų, pinigų ir maisto. Tačiaus Lenkai dar nenuleido rankų: 8000 miesčionų kasdien pylē pylimus aplink Pragą paatvanginimui Varšavos; statē ant Vyslos plaukiančias baterijas; visos dirbtuvēs rengē kardus, durtuvus ir tt. Tuomi tarpu Suvorovas, iš liet. Brasčių susivienijo su Derfeldenu ir Fersenu ir artinosi prie Pragos. Bandē sulaikyti jį lietuviškoji armija po vada Mokronovskio, bet tapo sumušta pas Kobylką, grįžtant atgal neteko 1500 žmonių ir visų kanuolių. Ateinant Suvorovui, Pragą gynē 18000 žmonių, tarp kurių buvo 5000 miesčionių. Likusiejie Lenkų kareiviai stovējo ant kairiojo Vyslos kranto, kad atmušti antpuolį Prusų nuo Varšavos.

4 d. lapkričio Suvorovas šturmu antpuolē Pragą ir ją paēmē. Krito su ginklu rankose 8000 apgynējų, tarp jų generolas Jasinskis.*) Vavrzeckis su likučiais atsitraukē

*) Jasinskis žinojo, kame tuno pikta priežastis Lenkijoje: ant privilegiruotosios luomos jis vertē visas nelaimes. Pykino jį šlēktos atlušumas taip labai, kad pasirengęs buvo atkirsti šalin gangrenuotąją tautos dalį, idant išgyti ir pasveikti galētų likučiai draugijos kuno. Bet atstumtas nuo vyriausios vadystos Lietuvoie per Kasciušką, kurs bijojo jo energijos, neteko vilties bebuti naudingu tēvynei ir ketino pēsčias į Paryžių keliauti, nes Lenkijoje —

į Varšavą, ir sudegino tiltą ant Vyslos.

Nusigandusi Varšava ryžosi kapituliuoti. Augščiausioji tautiška duma to dēlei pasiuntē į Pragą Ignotą Potockį, vedēją skyriaus užrubežinių reikalų. Suvorovas nenorējo su juomi tartiesi, kaipo perstatančiu maištišką valdžią. Sugrįžus Potockiui, augščiausioji tautiška duma pasiuntē į Pragą 3 sąnarius magistrato, o karalius parašē gromatą pas Suvorovą su propozicija kapituliacijos. Pergalētojas patikrino gyventojams nepalytētinumą savasties ir ypatišką atvangumą, reikalavo sudējimo ginklų ir atstatymo tilto ant Vyslos. Augščiausioji tautiška duma liepē magystratui priimti sąlygas be sudējimo ginklų. Galiaus įvyko kapituliacija Varšavos, bet ne kariumenēs. Vavrzeckis su likusia Lenkų armija iškeliavo į pietus, o Suvorovas 9 d. lapkričio įvažiavo į Varšavą. Vavrzeckis drauge su Kollątaju ir Dąbrovskiu traukē į Krokavą, bet pas Radošycus, netoli nuo Kielčių, vejamas Maskolių, paleido savo armiją.

Į Maskoliją, su Kasciuška ir jo draugais, tapo išvežti: Ignotas Potockis, Vavrzeckis, Zakrzevskis, Kilinskis, Kapostas ir daugelis kitų. Kollątajus*) ir Zajączek pateko į Austrijos nelaisvę, o Madalinskį apkalino Prusai.

Tai-gi puolē maištas Kasciuškos, taip gražiai prasidējęs, dēl stokos parēmimo. Dauguma šlēktos juk nē iš vietos nekrustelējo. Magnatai, su keliomis išskyromis, laikēsi iš tolo nuo vyresninko maišto, dēvinčio chlopų sermēgą. Kaimiečiai išpildē savo pareigas ten, kur suprato reikalą, bet miniomis nesujudo, nesulaukę apskelbimo lygybēs tei-

---

jis taip sakē — gyvena vieni tiktai vyliugiai, arba žmonēs silpnadušiai ir be energijos, su kuriais nieko nēra galima padar .. Oginskiui užtēmijus, kad ažuot taip tolimos kelionēs geriaus butų žuti su ginklu rankoje, Jasinskis sutiko su jo minčia ir į savaitę potam — jis prapuolē ant Pragos pylimų!

---

*) Kollątajus tame maište atlošē kiltą rolę: įlaidunų partija laikē jį už energišką, net terroristą. Tačiaus ir jis nesuprato tikrųjų įrankių išgelbējimui tēvynēs. Jis buvo vienas iš tų, kurie kreiva politika — negąsdinti susiediškųjų viešpatyščių — vedami, gynēsi nuo išmetinējimo bendrumo su nuomonēmis vakarų (slg. jo veikalą: O ustanowieniu i upadku konstytucyi 3-go maja); jis prigulējo ir triuso nesigailējo išdirbant visatiną plianą veiklumo ir rengiant maištą; o kas labiaus jo dar budą išaiškina, tai tas, kad Kasciuškai patekus į nelaisvę, jis pasiulē ant viršininkystēs Vavrzeckį, patrijotą be spalvos, o per tai mažiausiai tinkamą vadovauti tautai valandoje, kada reikējo ne taikyti nesutinkančius, bet patikrinti persvarą ir viešpatavim- vienos kiltos minties. Rods Kollatajus ragino Kasciušką prie energiškesnio veiklumo, grasino jam, pertraukinējo su juomi prietikius, net manē apie diktaturos apēmim · bet visos jo pastangos apsirubežiavo sunaikinimu tiktai maskoliškosios partijos, pradedant nuo paties karaliaus. Sako, kad jakobinų partija (Hugonistai) ketino paglemžti karalių ir mirtimi nubausti tuos, kurie jo partijos laikēsi. Iš tikrųjų tokia pakraipa butų galējusi daug kliučių prašalinti, nes Maskvos šalininkai labiausiai priešinosi pastangoms patrijotų, vienok panaikinimui vyriausios pikto priežasties nebutų pakaktina buvusi.

sių ir išliuosavimo nuo baudžiavos. Tik Varšavos miesčionys gerai laikēsi drauge su kariumene ir žiupsniu šlēktos bei liaudies, jie atlaikē visą sunkumą 8-mēnesinēs karēs.

Kasciuška "pasikēlē ir išgelbējo garbę nykstančios tēvynēs, o su taja išdidumą ir ramybę sielos ateinančioms gentkartēms lenkiškosios tautos", tą šiądien pripažįsta Lenkai. Caras Povilas I paleido jį iš nelaisvēs, gausiai apdovanodamas.

Stanislavas Augustas, gromatoje 21 d. lapkričio, savą likimą ir likimą Lenkijos pavedē rankosna "kiltadvasēs triumphatorēs". Atsakyme gavo propoziciją apleisti Varšavą ir atvažiuoti į Gartiną. Išpildē tatai pradžioje sausio 1795. Gartine jis rado seną kniazių Repniną, su misija prikalbinti jį, kad pasirašytų ant akto abdikacijos.

Vienlaik Maskolija, Prusai ir Austrija sątaravosi apie paskutinį padalinimą respublikos. 3 d. sausio 1795 m. Maskolija su Austrija sutarē padalytinį traktatą; 24 d. spalių mēn. tokis pat traktatas įvyko Peterburge tarp Maskolijos ir Prusų. Grobis Maskolijos ējo iš pietų Bugo upe į Nemyrovą, iš ten tiesia liniją į Gartiną, potam Nemunu ir senu prusišku rubežiumi į Baltijos marę. Iš didesnių miestų, pateko Maskolijai — Vilnius, Kaunas, Gartinas, Brasčiai ir Jelgava. Tas žemēs plotas išnešē 2183 □ mylias. Austrijai pateko plotas tarp Pilicos, Vyslos ir Bugo, su miestais Krokava, Kielčiais, Radomiu, Liublinu ir Zamosciu, iš viso 835 □ mylios. Prusai užēmē šalį tarp Pilicijos, Bugo ir Nemuno su miestu Varšava, iš viso 697 □ mylias. Lenkija tad, ir jos provincija D. K. Lietuva, kaipo viešpatystē pasiliovē buvusi. Europa tylējo, tik viena Turkija nepasirašē po aktu numarinimo Lenkijos.

Nors nenoromis Stanislavas Augustas pasirašē po aktu abdikacijos 25 lapkričio 1795 m., sukaktuvēse savo vainikavimo ir dienoje varduvių carienēs. Nežinodamas apie savo tolesnį likimą, gyveno Gartine iki numirštant Katarinai; potam caras Povilas I liepē jam persikraustyti į Peterburgą, kur ir mirē 1798 m.

Iki gyva buvo Katarina, Lenkai buvo laikomi piktadējais, ir kaipo su tokiais Maskoliai žiauriai apsieidavo. Tukstančiai vaitojo ledinēse pustynēse Siberijos ar kalējimuose Peterburgo ir Maskvos, ir kasdien dar jų daugybes

gabeno į kalėjimus ar į Siberiją. Povilas I jau įlaidžiaus apsiėjo, bet neilgam jis tevaldė šalį, nes 14 dieną kovo 1801 m. jis tapo pats pasmaugtas.

Tai-gi puolimas Lenkijos ir Lietuvos turėjo sugyvulinti kaimyniškas tautas. Idant įjungti sielą paveiktųjų, prispaudėjai patys morališkai garmėjo žemyn kaipo budeliai ir žvalgai. Jaunuomenė Vokiečių ir Maskolių, mylėdama savo tautą, turėjo pastoti persekiotoja tokių pat jausmų musiškų. Netikę, begarbųs žmonės turėjo užimti augštesnius urėdus. Lietuva tad (ir Lenkija) pastojo vieta, kur tunka visokie Vokiečių ir Maskolių pašlemėkai, kurie vėliaus nesidrovi engti ir savus vienžemiečius. Ypačiai Maskolijoje ramsčiai cariškojo despotizmo susideda iš "diejatelių", kurie jaunystą, o kartais ir subrendimo amžių, perleidę yra Lietuvoje ir Lenkijoje urėduose, ir išsitobulino čion amate kenkiančiame jų pačių tėvynei.

Apšvietimo reikalai Lietuvoje 18tame šimtmetyje.

I.

18-tame šimtmetyje priviso Lietuvoje kunigų ir zokonininkų. Didžiunai pastatydino daugelį naujų bažnyčių, kurioms vyskupai pavedė parapijas.

Domininkonų kliošstorių tuomet buvo rusiškoje provincijoje 52, o lenkiškoje — 47, iš viso 99. Priimant, kad kiekvienas kliošstorius visatinai turėjo po 10 zokonininkų, tai išpuls ant pačių dykaduonių Domininkonų 990 galvų; bet jų buvo daug daugiaus, nėsa 850 tik lenkiškoje provincijoje. Berods netaip buvo skaitlingi kliošstoriai kitų taisyklių, k. a. pranciškonų, bernardinų, reformatų, kapucinų, cistersų, benediktinų, kamedulių, reguliariškųjų kanonikų, norbertonų, basųjų ir čeverykuotųjų karmelitų, paulinų ir tt., vienok kiekvienas iš tų zokonų vidutiniškai skaitė mažiausiai po 500 galvų; už tai-gi išeina suma apie 6000 galvų.

Jezuitų ir pijorų, pradedant viešpatauti Augustui III, buvo: jezuitų Lenkijoje 1144, Lietuvoje 1068; pijorų-gi Lenkijoje 300, Lietuvoje 200. Tai-gi vien zokoniškoji kunigija (be zokonininkų, kurių buta taip-gi keli tukstančiai) išnešē toje gadynēje apie 10.000 galvų. Baltoji arba svietiškoji kunigija visoje senovēs Lenkijoje ir Lietuvoje susidējo toje gadynēje mažiausiai iš 30.000 galvų; nesa nebuvo miestelio, kurs neturētų 5 ar 6 bažnyčių, bažnytužių, koplyčių, o jose altarijų, ražančių ir tt., o prie kiekvieno buvo bent vienas kunigas. Už tai galima drąsiai sakyti, jog nuo gadynēs Zygmanto III vien kunigijos lotyniškojo tikējimo, su novicijatais ir seminarijomis, mažų mažiausiai buvo apie 50.000, o graikiškosios kunigijos mažiausiai 10.000. Tiek mat galvų pasišventē garbei dievo, dykaduonystei; o apgynimas rubežių ir užlaikymas tvarkos vidui šalies nuo 1717 m. buvo patikētas nepilnai 24.000 kariumenēs! Klioštorių buvo keli šimtai, du net apginkluoti; o tvirtovių — vyriausybinē 1, privatiškų 3-5, miestinių — 2. — Tas skaitlius kunigijos nesusimažino, o dar augo iki laikų Stanislavo Augusto, nors nebliko skaitlingiausiojo zokono jezuitų. "Pamiętnik polityczno-historyczny" už kovą 1783 m., beje po pirmojo padalinimo Lenkijos, paduoda štai kokį skaitlių katalikiškosios kunigijos Lenkijoje: 1) svietiškųjų kunigų 18369, 2) zokonininkų 10189, 3) zokonininkių 2579; iš viso — 31137. Prie to pridedant zokonišką ir svietišką kunigiją šalyse, atimtose nuo respublikos (vienoje Galicijoje 1783 m. buvo 7609 kunigai, be zokonininkų), pridedant da unijotų kunigiją, lengvai išpuls 60.000 galvų ant lenkiškosios kunigijos 1783 m. Toji apskaita ganētinai sutinka su padavimu mokintojo J. Muškovskio, kurs rašte "Bractwa jezuickie i akademickie", 1743 m., suskaito zokonininkų bei zokonininkių į 51.354 galvų. Jeigu didysis seimas butų radęs tiek kariumenēs, tai dalykai butų kitaip išrodyti galēję! (Lukoševyčius).

Mokyklos ir apšvietimas toje gadynēje buvo rankose keturių akademijų, Krokaviškēs su jos kolionijomis, Vilniškēs, Zamoiškiškēs ir Kyjaviškēs, jezuitų, pijorų ir bazilijonų, be protestantiškųjų mokyklų.

Akademijos turējo dideles tiesas, galējo kurti žemesnes mokyklas po visą šalį ir duoti joms mokytojus; jos rinkosi

sau profesorius, teikē sau naminę tvarką bei plianą mokslų. Ypačiai tas buvo Krokavoje.

Antrasai Lenčyce kunigų synodas nutarē prie kiekvienos parapijos bažnyčios pastatyti mokyklēlę kaimo vaikams. Bet elementariškos mokyklēlēs toje gadynēje rengē vaikus tik paviršutiniam dievotumui. Net katekizmas nebuvo rišamas su morališkumo mokslu. Visur buvo perviršdievotumo. Vaikai tarnavo kunigams prie mišių; drauge su kunigu ējo kalēdoti, giedodami giesmes iš giesmynų ir elgētaudami. Persitaisę Trimis Karaliais, landžiojo po aplinkinius kaimus. Juk ir šiaip nedēliomis ar šventądieniais, atēję ligonius namie šlakštydavo, skaitydavo jiems evangelijas, už tą tarnavimą reikalavo atlyginimo pinigais, obuoliais, kiaušiniais ir tt. Toks paprotys traukēsi iki laikų Apšvietos Komisijos. Miestuose mokintiniai per Velykas vaikščiojo su oracijomis, per sodžius, per kaimus šlēktos ir turčių, prašydami dynguso, mēsos ir pyragų. "Vietose, kur žmonēs kalba lietuviškai, berods mokē katekizmą tame liežuvyje; o kas daugiaus, tai vaikai mokykloje Lietuvių katalikų mokinosi tąpat, ką mokyklose Mažalenkijos ir Didlenkijos, beje tarnauti prie mišių, skaityti ir rašyti lenkiškai. Donatą" ir tt. (Lukoševyčius).

II.

Žemaičių seminarija. Vyskupas Horain prisuokē kunigaikštį Kazį Radivilą pastatyti Kražiuose naują seminarijos trobēsį. Vyskupas Karpis idēm užsigeidē perkelti į Varnius seminariją ir pats užrašē jai 6000 tympų ir mirdamas pastatydino seminarijos namus. Vyskupas Antanas Tiškevyčius iš Kražių pargabeno 1734 m. keletą klierikų. Tai seminarijai pavedē Kujainių sodžių ir pinigus pranokējų surankiotus. Priegtam "Patyręs kunigus nedaug ką temokant, liepē visiems pakarčiui važiuoti į Varnius, 3 mēnesius mokintiesi kunigams reikalingų dalykų. Rods, nevisi tenorējo vargšai kunigēliai antru atvēju į seminariją eiti, bet, neturēdami kur dingti, vilkosi vienas po kitam, nosis nuknabinę. Paskaitęs vyskupas už vienatinę to neapšvietimo prie-

žastį jezuitus, tuokart seminarijoje klierikus mokinusius. ištrēmē juos iš seminarijos, ir padarē mokintojais kunigus Pijarus. Tiems įsakē daugiaus negu lygšiolei klierikų į seminariją priimti, pats nekartą klausē išguldymo mokintojų, buvojo klierikams išduodant išguldytuosius dalykus". (Valančauskas). Pijorus vyskupas paskyręs mokintojais, vos vieną šiaip jau kunigą Postauskį, popiežišką aliumną, pakēlē į regensus. Buvo dabar 8 klierikai, 6 maitinami iš palukanų, o 2 iš savęs. 1745 kanonikai pirmąsyk paskyrē seminarijos provizorių (apveizētoją), pirmuoju tarp jų pavyskupį Aleks. Horainą. Viskas dabar ējosi gražiai ir pasekmingai, tik jezuitai negalējo įsitekti pijarais. Provincijolas Lietuvos jezuitų, Kazys Przeciševskis, slugojo vyskupo vēl jezuitams seminariją pavesti, tada jie Varniuose laikysią be užmokesties 4 jezuitus. Dabar pijarų regensas. Viktoras Kviatkevyčius, 1760 m. rašē į kanonikus, kad pijarai tada Varniuose busią, jeigu jiems seminarija su turtais bus amžinai pavesta. Vyskupui jezuitų norint, kanonikai Krzyžanauskas (ar Krzymanskis?) su Giecu atēmē nuo pijarų visus seminarijos daigtus; pijarai per 10 metų mokinę klierikus, apleido ant visados Varnius, o jezuitai pastoję mokintojais aliumnų, tą pareigą pildē iki kasatai zokono. Vyskupas Lopacinskis 1771 m. pastatęs murinę seminariją su augštu bokštu, 1774 m. pargabeno iš Varšavos kun. misijonorius mokintojavimui Vaiguvos bažnyčion, turtus pavedē seminarijai, o pristojant ant to kapitulai, davē klierikams įstatymus. Vēliaus naujos donacijos buvo gautos nuo kunigų Juoz. Skalskio, Silv. Bucevyčiaus ir Simo Vainavyčiaus, vyskupaujant Steponui ir Juozapui Arnulfui Giedraičiams. Dabar 1802 m. tapo pargabentas dar vienas kunigas, kurs mokintų klierikus bažnyčios įstatymų ir istorijos. Per vēlesnes donacijas Varnių seminarija įgijo vienais pinigais į 62.123 r. s. Seminarijos bokštas tapo nugriautas po gaisro Varniuose 1817 m. Prisidējo prie padauginimo fundušų kunigai Januškevyčius, Ign. Sragauskas, Ant. Stravinskas, Juoz. Baužinskas, Mot. Valančauskas (altaristas Vasiliškēs) ir kiti.

"Dabar paprastai randasi seminarijoje nuo 40—50 aliumnų. Kiekvienas iš jų mokinasi 3 metus, o pradžioje ketvirtų, ar galop trečiųjų, išsišventina į kunigus. Už-

silaiko iš dalies pats savomis, iš dalies-gi fundušų lēšomis. Dēl senos uolybēs, mokintojai yra iktamlaik kun. misijonoriai, nors ir svietiškam klērui nestokoja žmonių, kurie daug vertingiaus juos pavaduoti galētų. Biblioteka seminarijos, kaštu bibliotekos jezuitų Polocke pažymiai padauginta, skaito į 2000 tonų. Svetainē seminarijos, vadinama Muzeum, padabinta yra portretais visų Żemaitijos vyskupų, pradedant nuo pirmojo Motiejaus iš Vilniaus, iki šiandien laimingai valdančiamjam diaceziją" (Wspomnienia Żmudzi przez ks. Lud. Ad. Jucewicza).

Šauliuose "nuo senų dienų lyg musų gadynēs buvo mokyklēlē, kurioje mokytojas, klebono pasamdytas, mokē parapijos vaikus rašto". (Valančauskas).

Varnių parapijos mokyklēlē. 1774 m. oficiolas Ant. Juškevyčius buvo aprašęs Raseinių pijarams 756 raudonuosius, idant už tuos pinigus visuomet leistų du vaikiuku į mokslą, bet jiems to nedarant, kun. Juškevyčius pinigus pavedē Varnių mokyklēlei. Vyskupas Lopacinskis dar mokytojui pastatydino trobelę. Prakuto mokyklēlē, kasmet po 150 mokintinių skaitydama.

Kelmēs (Chelmno) gimnazijoje buvo netvarka iš priežasties nepabuvimo mokytojų, atsiųstų iš Krokavos. Tie mat nenorējo po kunigų valdžia mokintojauti, nē-gi savo išpažinimą tikybos sudēti. Už tai akademija liovēsi siuntusi mokytojus; taip buvo 1743-51 m. Kun. misijonorius tapo perdētiniu. Bet 1751 m. miestas šaukēsi į akademiją, kad nuo jos gauti mokytoją. Atsiųstas tapo V. Barauskis, o po jo J. Kantis Plēckis, 1755 m. čion įvedē 1756 m. kursą philozophijos ir tiesų. Rektoriumi buvo St. Mrugačevskis, kurs gyveno čia iki 1759 m. Tarp kitų čion mokintojavo V. Biegacevyčius ir And. Lipievyčius, lietuviai. 1776 m. jau į Prusų rankas mokykla perējo. Prusų vyriausybē permainē ją į progimnaziją, o vēliaus į augštesnę miestinę mokyklą.

Bialoje, Užgiriuose, 1755 m. rektoriavo, o podraug buvo philozophijos profesoriumi Andrius Gieschorn, profesoriumi retorikos ir poēzijos Tam. Maichrzyckis, o grama-

tikos profesoriumi — Pranas Kaporskis. Niesieckis sako, jog Katrē iš Sobieskių Radivilienē, Vilniaus vaivadienē, mokyklą Bialoje pastatē, bet nepaaiškina, ar čion jis šneka apie pastatymą mokyklos trobesių, ar pačios mokyklos. Čion buvo didokas rankius knygų, iš dalies dovanomis Radivilų, iš dalies lēgatais mirusiųjų prie mokyklos profesorių. — Apšvietimo Komisija, perdariusi mokyklą Bialoje į paaprubinę su 3 kliasomis ir priglaudusi ją prie Użgirinių aprubēs, pavedē ją vedimui Vilniškēs akademijos.

Kad *Olykoje,* Volynijos vaivadijoje, broliai Prekiai per· teismą įgijo tiesą išpirkti nuo mokyklos kaimus Ludzin ir Ambukavą, tai gauta tapo atgal 70000 auksinų kaipo originališką suma ir 20000 auksinų uż amelijoraciją. Tas sumas paēmē Mikolas Radivilas, Vilniaus vaivada, liet. hetmanas, padēdamas pinigais 70000 auksinų ant dvarų Borbyno ir Vilbičių, o 20000 auksinų ant dvarų Nosavyčių ir Oderadēs. 1772 m. gi tapo 70000 auksinų perkelta ant kaimo Didyčių. Vēliaus pinigai tapo patalpinti ant kitų lobių. Jie tebebuvo dar iki 1820 m., anot Lukoševyčiaus.

Nuo sumos kun. V. Suchockio 36000 auksinų seminarija Zajerskio ir Suchinskio nuo 1740 m. gaudavo po 300 auksinų palukiais kasmet. Tai buvo dvasiškos seminarijos. Nuo 1772 m., kada Zamoiskio akademija tapo atskirta nuo Lenkijos, seminarija Zajerskio ēmē tapti svietiška mokykla ir taip buvo ypatingai gadynēje Apšvietimo Komisijos. Pagaliaus turtai tos seminarijos buvo suaugę į 120.100 auksinų ir kitokiais lobiais dar bagotējo. 1752 m. Olykos didelē dalis nudegē, bet rodos išliko mokykla. 1782 m. vizitavo mokyklas Pranas Kalendavyčius, siųstas Krokavos akademijos. — Laikuose Apšvietimo Komisijos Olykos mokykla buvo paaprubine, turējo prorektorių ir 3 mokytojus. Mokintinių budavę apie 100.

Seminarija *Tykocino* mieste, Pagiriuose, buvo użlaikoma kun. misijonorių, čion parkviestų Branickienēs, sesers karaliaus Stasio Poniatovskio.

Seminarija *Vidżemio* dijecezijoje. Sutinkant Vidżemio vysk. Ostrovskiui, 1755 m. K. Liudv. Broel Pliateris,

Polocko kaštelionas ir Vidžemio teistojas, Duenaburgo storasta, su pačia iš Oginskių Pliateriene, savo paveldētiname miestelyje Krēslaukyje pastatē puikią bažnyčią, kaipo Vidžemio katedrą, su namu seminarijai ir sufraganui, ir paskyrē fundušą kun. misijonoriams, kuriems tapo pavesta parapija. Vyskupas Ant. Ostrovskis paskyrē 4000 muštinių dolerių Wolfo, Vidžemo vyskupo, leguotų Vidžemio seminarijai su sąlyga užlaikymo 4 klierikų ir profesoriaus morališkosios theologijos. Smolensko vyskupas Huelzen įteikē 2000 muštų dolerių, Ploskių palivarką su 100 valsčionių, su išlyga, kad čion mokintųsi keli klierikai Smolensko dijecezijai. Misijonoriai jau 1757 m. atidarē seminariją Krēslaukyje. Popiežius 1774 m. seminarijai taip-gi paskyrē kasmet po 180 raudonųjų auksinų užlaikymui 5 aliumnų iš Smolensko dejecezijos, o jų nēsant, iš Vidžemio ir Kuršo. Popiežius neleido čion priiminēti aliumnus iš Žemaitijos ir Lietuvos. Bet nēsant klierikų iš Vidžemio ir Smolensko, Roma turējo vēl leisti priimti Žemaičius, mokančius latvišką kalbą. Mokino ten theologiją morališką ir dogmatišką, polemiką, patristiką, retoriką, kalbas: lotynišką, prancuzišką ir latvišką; mokino bažnytinius įmonius ir giedojimus. Po 3 ar 4 metų buvimo semnarijoje išsventinti kunigai aliumnai turējo 10 metų tarnauti dijecezijai. Toks surēdymas išsilaikē iki 1786 m., kada Baltarusija 1772 m. tapo prikergta prie Maskolijos ir įsteigta tapo Mogylevo arkivyskupija, liepiant Katarinai II. Klierikų visumet čion mažai tebuvo, nuo 7—12—20. Aliumnai ir profesoriai gyveno viename name ir turējo vieną stalą. Pagaliaus seminarija tapo uždaryta 1842 m.

III.

Jezuitai. Vilniaus akademijai užrašē Jurgis Tyrauskas 1703 m. murinį namą, o Ciprijonas Povilas Brzostovskis, Trakų vaivada, 50000 auksinų.*) Visus lobius akademijos valdē du prokuratoriu: vieno pareiga buvo sergēti ir ginti tiesas akademijos juridiškai, o kitas užsiēmē ad-

*) Niesieckis "Roczniki Dobroczynności", Kraševskis "Wilno" ir tt.

ministracija dvarų ir tt. Be to viso, domus profes., domus tertiae probationis, noviciatas ir popiežiškē seminarija Vilniuje turējo savo lobius skyrimai.

Prie akademijos Vilniuje buvo Bursos, beje bēdinai jaunumenei gyvenami namai, kur už dyką gaudavo valgį, kurą ir tt. Tokių bursų arba konviktų buvo:

1) *Valerijoniškis konviktas,* įsteigtas Valerijono Prataševyčiaus 1579 m. murytame name, pirktame nuo Onos iš Radvilų Sadauskienēs, prie ko tapo pridēti dar keli namai. Priežasčia įsteigimo buvo mažas skaitlius katalikiškų gyventojų mieste, o jaunuomenē ant gaspados pas "eretikus" galējo persiimti tųjų ydomis. Tą bursos fundušą padidino keletu tukstančių anuometinių auksinų 1585 m. Vilniškiai kanonikai Goreckis, Volskis ir Niemčinavyčius. 1588 m. Jurgis Jurevyčius Chodkevyčius bursai užrašē 1000 kapų lietuviškųjų grašių (apie 2140 lenk. auksinų), o 1601 m. vyskupas Benediktas Vaina atidavē murinyčią. Bet mirus vyskupui Valerijonui, tojē bursa nestropiai buvo užlaikoma. Tik 1595 m. šis-tas tapo pagerinta Alek. Komulēo, popiežiaus nuncijaus, kurs lankē Vilniaus dejezeciją velijant Klemensui VIII. Nuo tosyk turējo buti Lietuvis perdētiniu ir patys Lietuviai bursoje, kurie per išeituves turējo parodyti savo mokslumą, viešai gindami dissertaciją iš phyzikos ar logikos, o kas norējo atsiliuosuoti nuo to, turējo mokēti po 50 auksinų už kiekvieną metą, išbutą bursoje. Susipykimai dēlei administracijos atvedē prie to, kad 1604 m. jezuitai atsižadējo užžiurēti tą įstaigą, bet 1631 m. vēl apsiēmē, gavę nuo kapitulos bursos fundušus labui zokono.

2) *Beinartiškis arba Ambraziejiškis konviktas* tapo pradētas 1602 m., kada kun. Ambraziejus Beinartas, Vilniškis kanonikas, užrašē užlaikymui bēdinų mokintinių 4000 kapų lietuviškųjų grašių (10000 lenk. auksinų), pavesdamas tą sumą užžiurējimui Vilniškēs kapitulos. 1606 m. iš vyskupo įēmimų tapo pridēta 8000 lenk. auksinų. 1640 m. kun. Tamas Sieliga, vikaras Vilniškēs katedros, lēgavo 1250 lenk. auksinų; 1643 m. kun. Mikolas Žagielis, pralotas Vilniškēs kapitulos, užrašē 2150 lenk. auksinų (3 bursokams "šlēktos luomos, o lietuviško gimimo"). 1649 m. Stanislavas Beinartas, liet. yždininkas, užrašē 11.000 auksi-

nų, iš tų 10000 auksinų kapitula atėmė, o 1000 paguldytų ant Kietaviškės dar galima buvę gauti (1820 m.). 1672 m. kun. Jonas Kuncevyčius, klebonas bažnyčios šv. Nikodėmo Vilniuje, užrašė murinyčią. 1820 m. fundušas, susidedantis iš 3 murinyčių ir 9886 lenk. auksinų, be 10000 auksinų, liekančių ant Kietaviškės, buvo po priežiura Vilniškės kapitulos. Skaitlius mokintinių, užlaikytinų iš to fundušo, nėra paskirtas.

3) *Karsakiškis konviktas* prasidėjo 1618 m. nuo užrašų Jono Mikalojaus Karsako, žemiško Ašmenėje teistojo, raštininko yždo Lietuvos kunigaikštystėje, testamentiškai savo paveldėtinio dvaro, vardu Jasiev, tuomet Ašmenės paviete, o dabar (1820) Zavileikos, ir 800 kapų liet. grašių, ir medinio namo Vilniuje gyvenimui konviktoriams. Visą tą fundušą pavedė užžiurai Vilniškės kapitulos, su išlyga užlaikyti mažiausiai 20 mokintinių lietuviško gimimo (10 iš giminės Karsakų, ir 10 iš kitų namų). Kapitula medinį namą nugriovusi, pamurino murinyčią, kur telpa mokintiniai konviktų Karsakiškio ir Beinartiškio.

Kapitula laiko jiems naminį prižiurovą ir kasmet per 10 mėnesių duoda valgį, kurą ir šviesą; 1820 m. buvo čia 10 mokytinių, tarp jų 1 iš Karsakų.

Šale tų bursų buvo prie akademijos visokie fundušai, paskirti rėmimui bėdinos jaunumenės; taip Volskis, Vilniškis kanonikas, užrašė 250 auksinų maistui bėdiniems mokytiniams. Danielius Kazys Šyška, Novogrodko kaštelionas, 1748 m. atidavė Vilniuje murinyčią 6 bėdiniems šlėktoms ir vienam jų prižiurovui, bet kad tojė murinyčia buvo maža, tai ant kitos tam mieriui paskyrė 10000 auksinų.

Akademijos valdžia buvo pavesta akademijos kancleriui (Vilniaus vyskupui) ir akademijos rektoriui. Kancleris beveik nesikišo į reikalus akademijos. Rektorius renkamas buvo 3 metams; jo vietą valdyme užėmė prefektas. Tikruoju-gi valdymieriu akademijos buvo generolas jezuitų zokono, o jo atstovu — lietuviškasai provincijolas, be kurių leidimo nieko nebuvo galima atmainyti.

Rankiai štai kokie buvo: 1) *Biblioteka* akademijos buvo didelė ir brangi. Pradžią jai davė V. Prataševyčius, pavesdamas savo knygyną iš kelių tukstančių tomų. Padabino ją Zygmantas Augustas dovanodamas savo knygyną

Vilniaus pylies, prekiuojantį iki 10000 raudonųjų auksinų. Nuo dabar ji augo dovanomis vyskupų (k. a. Eustacho Valavyčiaus 1630 m., Mikolo Pociaus (+1619),) kunigų (k. a. Lukošiaus Krasnodębskio, Kazio Vaišnoravyčiaus, Mikalojaus Diciaus), lietuviškų galiunų, kur ypatingai atsižymėjo Kazys Leonas Sapieha. Užtai biblioteka akademijos ir vardą įgijo Sapiehinės. Ir šiaip pinigiški turtai teko nuo Adrijono Vierbicko 1623 m., nuo kun. Kazio ir Mikolo Vierbickų 1746 m.

1650 m. bėgdami nuo karės gaisro iš Vilniaus, jezuitai pernešė biblioteką į Karaliaučių, iš kur po sądoros Olyvoje ne be didelio nuostolio atgal ją į Vilnių pargabendino.

Po kasatos jezuitų, Apšvietimo Komisija pridėjo prie akademijos bibliotekos keletą knygynų iš kolegijų panaikinto zokono, k. a. Kražių, Gartino, Kauno ir kitų, pastatė knygių, kuriuomi 1781 m. buvo kun. Pažauskas; tasai drauge su adjunktais gavo 2000 auksinų algos. Tą patį metą užlaikymui laikraščių komisija davė 2000 auksinų ir tiek pat pirkimui knygų.

2) *Botaniškas daržas* tik Apšvietimo Komisijos tapo užvestas. Tai velyjant Jonas Emanuēlis Gilibertas, perkeltas 1781 m. iš Gartino į Vilnių ant katedros botanikos ir naturališkos istorijos, su savimi atsivežė didesnę dalį augalų iš botaniško daržo Horodnicoje, Gartine. Stambesnius tuojau pasodino mažame darželyje, kieme namų collegium'o medicum'o, o smulkesnius ankštuose, ant greitųjų pastatytuose inspektuose patalpino. Tą rankių vėliaus padaugino atsiųstais nuo Pallas'o siberiškais krumais ir žolėmis iki 2000 veislių. Įrengimui to pradinio botaniško daržo Apšvietimo Komisija 1781 m. davė 4792 auksinu. Atsitraukus Gilibertui 1783 m. užėmė jo katedrą Jurgis Foersteris, kuris aną pirmutinį rankių beveik visumoje užlaikė, nors dėl trukumo vietos nepriveisė naujų veislių. Kad 1787 m. Foersteris iškeliavo iš Vilniaus, tai iki 1792 m. nėsant profesoriaus botanikos, rankius Giliberto, be priežiuros, beveik iki pusei veislių sumažėjo. Didesnė dalis daržo tapo akademijos profesorių paversta į arklides, kelainius ir ekonomiškas sankrovas. Berods Apšvietimo Komisija nupirko Sorokiškės priemiestyje pliacių botaniškam daržui už 40000 auksinų, bet dėl įvykusių 1792 m. karių,

Foersterio įpēdinis Špitznagel negalējo pradēti uždējimą naujo botaniško daržo.*) Nuo 1781 m. Apšvietimo Komisija užlaikymui ir padauginimui augalų Vilniaus botaniškame darže kasmet išleisdavo po kelis tukstančius lenkiškų auksinų.

3) *Zoologijos kabinetas* nežinomas buvo Vilniaus jezuitams; rankių naturališkos istorijos daugino tik Apšvietimo Komisija. Jonas Emanuēlis Gilibertas, prancuzas — sako Jundzilas — pirma rupesčiu Antano Tyzenhauzo, priedvarinio liet. payždininko, iš Lyono į Gartiną parkviestas, o 1781 m. Apšvietimo Komisijos į Vilnių ant profesoriaus gamtos mokslų perkeltas, su savimi atvežē daugybę sraigių kiautų (konchų) ir naugių, o nemažai suakmenējimų, gyvulių, paukščių ir vabalų surinko aplinkinēse Gartino ir Vilniaus, ir biblioteką apveizējo reikalingais veikalais.

Jo įpēdinis Jurgis Foersteris 1784 m. pašauktas ant katedros gamtos istorijos, padaugino tą rankių retesnēmis sraigēmis Australijos jurių ir keletu dešimčių veislių Amerikos plastakių (drugių, peteliškių), o iš Drezdeno parveždino systematišką rankių saksiškų mineralų. Nupirkimui tų mineralų kunigaikštis Mikolas Poniatauskis davē iš savo kišeniaus 200 raudonųjų auksinų. Tas profesorius pralobino biblioteką kabinēto retais ir brangintinais veikalais.

Išvažiavus Foersteriui 1787 m., katedra gamtos istorijos akademijoje buvo neužimta iki pribunant Špitznageliui iš Viennos, 1792 m. Tame laike Giliberto rankiuje gyvuliai, paukščiai, žuvys ir vabalai visiškai nunyko. Užtai radosi privatiški mokslininkai, kurie pašventē savus rankius visumeniškai instrukcijai. 1791 m. Mikolas Oginskis, didis liet. hetmanas, akademijai dovanojo savo rankių akmenų, naugių, sraigių kiautų, koralų ir tt. Tą patį 1791 m. kun. Jonas Vichertas, Vidžemio kanonikas, testamentu užrašē savo rankių nugaląstų agatų, jaspių, chalcedonų, labradorų, kalno kristolų ir tt. su išlyga, kad amžinai į mokslą leistų du jo vardnešiu. 1792 m. abu rankiu iš Varšavos tapo į Vilnių perkraustytu. Nēsant vietos trobose medicinos kolegiumo tiems rankiams, viskas ryšuliuose gulējo. Tik 1795 m. prieš atkeliavimą karaliaus St. Augusto tas viskas tapo

*) Stasys Jundzilas, "Biblioteka Warszawska", sausyje 1850.

ant pulpitų ir stalų išdėstyta šv. Jono namuose, kitkart refektariume jezuitų.

Apšvietimo Komisijos namas prie botaniškojo daržo buvo tam mieriui nuo seniai paskirtas. Špitznagelis, atvykęs, užrakinamas spintas tiems rankiams liepē padirbti. Kada tos jau buvo padirbtos, Andriejevskis už privatišką skolą dailydēs spintas užlaikē, ir tik į metus, per rupestį Jundzilo, su pagelba vyresnybēs jos tepaliko įgytos!

4) *Observatorijos ir astronomiškų prietaisų* akademija neturējo iki 1753 m.; tame mete Elzbieta iš Oginskių Puzinienē, Mstislavo kaštelionienē, savo lēšomis pastatydino observatoriją, o 1766 m. davē tai įstaigai 6000 raudonųjų auksinų. Įrengē tą observatoriją jezuitas Žebrauskas, Nakcianavyčius, o po jų garsusis Počobutas. Počobutas rado jezuitų nupirktus observatorijoje tiktai tris prietaisus,*) beje mažą pietinę lunetą, paralaktišką mašiną ir Ellikoto dziegorių. Reikalaujant Počobutui, jezuitai iš Paryžiaus parveždino Sextantą Kaniveto su šešiomis spindulių pēdomis.

1777 m. Apšvietimo Komisija paskyrē 2000 raudonųjų auksinų supirkimui Anglijoje svarbiausių astronomiškų prietaisų. Į Londoną dēlei to tapo pasiųstas Andrius Strzeckis; šale kitų smulkesnių prietaisų, jis nupirko nuo Ramsdeno didelį, 8 pēdų angl. spindulių, murinį Kvadrantą su didele pietine luneta, 8 pēdas ilga, su trigubu stiklu objektyvos su 4-coliniu atvarumu. Patalpinimui tų prietaisų reikējo pristatyti trobesį prie pirmutinēs salēs, ant ko pats Pačobutas paaukavo 10000 auksinų ir Apšvietimo Komisija tiek pat davē. Ir taip 1788 m. galima jau buvo patalpinti naujus instrumentus naujame name.

5) *Phyzikos ir matematikos kabinētai.* Dar jezuitams akademiją valdant, turējo buti koks mažas rankius prietaisų phyzikai ir matematikai sugadžių, nes paskutiniuose metuose valdymo Augusto III ten mokino eksperimentališką phyziką ir praktišką matematiką. Kokie tie prietaisai bu-

*) Kun. Tamas Žebrauskas, įgijęs tuos menkus prietaisus iš Anglijos, "jau 1760 m. įtēmijo užtemimą mēnulio 29 d. gegužio. Žebrauskas jau išguldinējo saviems mokintiniams spheriškąją trigonometriją, taipgi kursą astronomijos su praktika observatorijoje. Aną pradinę įstaigą užlaikē ant to paties laipsnio įpēdinis Žebrausko kun. Jokubas Nakcianavyčius, viešas profesorius matematikos, iki patekusi į rankas Pačiabuto neišaugo pagal pastatymą, parinkimą ir tobulumą pabuklių, lyginai kaip eilę tikrų observacijų į europinę garbę" (M. Balinski, Dawna Akademia Wileńska).

vo, nežinia. Apšvietimo Komisija 1781 reikalingai pribudavonei salioje phyzikos išdējo 500 auksinų, o supirkimui visokių phyzikai prietaisų liepē įteikti kun. Mickevyčiui 2000 auksinų kaipo profesoriui phyzikos. Potam kasmet tam tikslui duodavo po kelis tukstančius auksinų.

6) *Spaustuvē.* Mikolas Kristupas Radivilas (Siratēlē), Vilniaus vaivada, dovanojo Vilniškiems jezuitams spaustuvę savo tēvo Mikalojaus Radivilo Juodžio, jau pirma to ją parvežдinęs į Vilnių. Per keliolika metų ji vadinosi Radivilinē. Pasibaigiant 16-tam šimtmečiui, ji visiškai perējo į jezuitų rankas. Spausdino ten daugiausiai polemiškus ir ascetiškus veikalus, pamokslus, panegyrikas, dialogus, epicēdijas ir tt. Pradžioje 17-tojo šimtmečio ji patilpo murinyčioje, kurią 1610 m. St. Vilčauskas, Vilniaus kanonikas, užrašē jezuitams. Kad Radivilinēs raidēs nusidēvējo ir kad bēgyje karių Jono Kazimiero spaustuvē sunyko, ją iš naujo atkēlē Jurgis Bialozoras, Vilniaus vyskupas.

Vēliaus prie Apšvietimo Komisijos jezuitų spaustuvē ējo į nuomą; pagaliaus jos liekanas nupirko Zavadzkis.

7. Akademijos aptieka.*)

Prie akademijos Vilniuje buvo kollegium nobilium ir paprastos jezuitų mokyklos. Apšvietimo Komisija į jų vietą įsteigē aprubinę mokyklą, vadinamą akademiškaja, nēsa ten akademija davē savus mokytojus. 1781 m. ten buvo 10 mokytojų, tai ex-jezuitų, tai šiaip žmonių.

Illukštē, Vidžemyje, valdant Augustui III, buvo rezidencija jezuitų, o prie jos tur-but žemesnēji mokykla.

Jurevyčiuose, ties Prypete, buvo misija jezuitų jau 1726 m. Nežinau, kas ją įsteigē. Ji talpinosi murinyčioje ant augšto kalno. Čion buvo žemesnēji mokykla su 3 kliasomis gramatikos. 1726 m. profesor classium Jurevyčiuose buvo Mikolas Belli.

Slanime jau 1717 m. buvo rezidencija jezuitų su žemesne mokykla; bet kas ją įsteigē, nežinia. Apšvietimo Komisija čion mokyklos neįsteigē po kasatai zokono.

---

*) Pradžia jos siekia tur but 1600 m. Augustas III suteikē jai 1758 m. privilegiją, sulygindamas ją su kitomis viešomis aptiekomis. Valia ten buvo pardavinēti spiritą ir degtinę, ir todēl ji tuomet duodavo pelno 30000 auksinų, pasiliovus-gi tam įpratimui 1764 m., aptieka atnešdavo 18000 auksinų, o po kasatai zokono jezuitų 1775 m. — 15000.

Į *Slucką* jezuitus parkvietē Stasys Čoboras Lešynskis 1696 m., o Marijona iš Lyskauskų Bekerienē uždējo jiems tame Kalvyniškių mieste misiją 1696 m. Tą misiją permainē į rezidenciją Elzbieta iš Bakšių Slonskienē paskirtais lobiais. Pagaliaus Jeronimas Klokockis rezidenciją pakylējo į kolegiją. Tas pats Klokockis pastatē konviktą bēdinosios šlēktos jaunumenei 1721 m.

Apšvietimo Komisija įsteigē trobesiuose po jezuitų paaprubinę mokyklą po valdžia akademikų. Tie trobēsiai su rankiais po jezuitų sudegē gaisre 1804 m.

Žodiškiuose ties Vilija collegium verbipolitanum įsteigē Barbora iš Komarų, Ašmenēs pastalininkē, su savo sunumi Minkevyčiumi. Čion jezuitai turējo didelius lobius ir laikē, turbut, žemesnęją mokyklą.

Pašiaušēje pusēje 18-tojo šimtmečio, kas-žin dēlko, vos trejatas mokytojų beliko; pirmas mokino skaityti ir rašyti, antras — retoriką ir istoriją, trečias-gi — gramatiką. Vaikų budavo kasmet į 200. Pragaišo ta mokykla 1773 m. kartu su jezuitais.

Kražiuose 1697 m. jezuitai pastatydino Bursą, ertus muro namus, kur tarp kitų patalpino vaikus, maitinamus pelnu iš Gilvyčių dvaro. Tie namai 1789 m. jau buvo tušti, o 1818 m. sugriauti. Kasmet Kražiuose mokēsi į 300 vaikų. 1706 m. visokių nelaimių ir marų dēlei jezuitai užrakino mokyklą, kurią vos 1716 m. beatidarē. "Tuokart nieks negynē artojams leisti į mokslą savo vaikus: kaipo-gi Kražiuose daug buvo ne vien bajoraičių, bet ir mužikaičių. Vieną sykį Adoms Górskis, be žinios mokyklos perdētinio, pagavęs savo žmogų Kražiuose mokantiesi, išvežē į Beržēnus. Dēl tos priežastes pašoko visiems mokytiniams didelis apmaudas; nežinodami, kaip Górskiui atmokēti, nuējęs pas perdētinį, pasisakē nebegalį ilgiaus bebuti Kražiuose; nes jų nieks negynioja. Ant galo pradžioje birželio 1769 m. susitarę, visi vienkart namon išvažiavo. Pradžioj vienok mēnesio šilų, nors nevisi, į Kražius sugrįžo. Kad 1773 m. popiežius išnovijo jezuitus, vyresnybē išvarē juos iš Kražių ir mokyklą uždarē. Seimas 1773-76 m. visų jezuitų turtus pavedē apšvietimui karalystēs. Apšvietos Komisija, naujai įtaisyta, Kražiuose vēl įsteigē aprubinę mokyklą su 6 kliasomis, pavesdama ją valdžion akademikų, o jos perdē-

tinį dar padarė užveizētoju mokyklų: Kauno, Kretingos, Panevėžio, Raseinių, Virbaliaus ir Vilkmergēs. Paskyrē gerus ir ištikimus mokytojus, kuriems algą pati mokēti apsiēmē; parodē, kaip vaikus mokinti, parašē naujus rankvedžius. Už vis įsakē, kad vaikai daigtus savos karalystēs visų pirmu žinotų."

Buvęs pastaruoju Kražių kliōštoriaus perdētiniu, kun. Jonas Pilsudskis, 1783 m. užrašē Kražių mokyklai 66000 auksinų ir "įsakē, kad už tuos pinigus kasmet 11 neturtingų vaikų butų leidžiami į mokslą". Vēliaus Pilsudskis užrašē 12000 auksinų dar 3 vaikams (Lukoševyčius rašo, kad kun. Pilsudskis 1788 m. užrašęs raudonųjų auksinų 3000, paguldytų ant Gelgudiškių dvaro, Žemaitijoje, o 700 raudonųjų auksinų ant Franckevyčių akmenyčios Vilniuje užlaikymui 17 iš bēdinų šlēktų mokintinių; potam 1790 m. jis davē 500 raudonųjų auksinų, gulinčių ant Stračių dvaro, užlaikymui dar 3 mokintinių). Išlygos buvo tokios: visų pirmu naudosis ta stipendija Pilsudskių giminē, pritrukus gi vaikų iš tos giminēs, kiti bajoraičiai bus priimami. Tačiaus nestropųs ir blogai pasielgiantiejie vaikai turį buti išvyti. "Jeigu kuomet nors kokia nors vyresnybē norētų tuos pinigus ant kito-ko apversti, kad tie butų sugrąžinti ir išmokēti Pilsudskiams", kurie tuos pinigus panaudos labui kokios nors dievotos ar mielaširdingos įstaigos.

Toje gadynēje karalius Stasys Augustas, nuliedinęs aukso ir sidabro agnosus, išleido į mokyklas ir liepē dalinti moksliemsiems vaikams. Ant vienos pusēs ten buvo literos S. A. R. (Stanislaus Augustus Rex), o antroj — Diligentiae (už stropumą).

1795 m. panovijus Kretingos mokyklą, buk Kražiuose buvę į 1000 mokintinių.

1791 m. karmelitai siulēsi patenkančiamjam seimui mokinti vaikus be užmokesnio. Netekus Lenkų karalystēs, 1797 m. Lietuvos general-gubernatorius Repnin įsakē Apšvietos Komisijai, kad nekurias mokyklas pavestų zokonams, jeib tik apsiimtų be užmokesnio nuo caro mokinti. Kolainių kliōštoriaus karmelitai, tai išgirdę, meldē, kad jiems taptų atiduota Kražių mokykla. Veikiai vyresnybē per vyskupą Steponą Giedraitį atidavē karmelitams nevien kliōštorių, bažnyčią ir kitus trobēsius, bet dar ir žemēs ga-

balą su gyventojais. Spalių 6 d. 1797 m. karmelitai atidarē mokyklą su 287 mokintiniais, o kitąmet susirinko į 400. Čion jie stropiai vaikus mokinę.

Jezuitų vyresnysis — generolas zokono. Provincijoms buvo provincijolai su 4 consultores (dumčiais). Rektorių akademijos, perstatant provincijolui, rinko generolas zokono. Pavaduotoju rektoriaus valdyme mokyklos buvo — praefectus studiorum. Potam eina mokytojai: jie turējo buti perēję noviciatą, ir potam 2 metu perleidę ant repetitio humaniorum. Potam, kaipo magistrai, jie gaudavo urēdus mokytojų žemesnēse kliasose, kur 3 metus mokintojavo. Paskui per 4 metus klausē theologijos. Perēję tertio probatio, jie buvo įšventinami į kunigus ir paskiriami mokytojais augštesnēse kliasose, pamokslininkais, nuodēmklausiais ir tt. Mokykla kiekvienoje kolegijoje susidējo iš 5 kliasų, kurių 3 žemutinēs vadinosi gramatikinēmis, o 2 augštesnēsēs — classes humaniorum, arba Infima, Grammatica, Syntaxis, Poesis ir Rhetorica. Jaunumenē, įstodama į mokyklą, jau turējo mokēti skaityti ir rašyti. Kiekviena kliasa turējo savo mokintoją. Prie turtingesniųjų kolegijų didesniuose ir vaivadiškuose miestuose buvo kursai philozophijos ir theologijos, k. a. Toruniuje, Liet. Brasčiuose, Gedanoje, Lucke, Polocke, Pinske, Novogrodke, Kražiuose, Drogičyne, Nesvieżiuje, Pultuske, Kaune, Minske, Vytebske, Duenaburge, Slanime ir keliose kitose vietose.

Linkmē jezuitiškųjų mokyklų buvo tautai labai kenkianti: jų siekiu buvo padidinti galybę hierarchijos, nusmaugti tikējimiškas reformas, o ne auklēti ukēsus. Kalbą reikējo išmokti lotynišką, mokintinius lavino ant poētų ir iškalbunų, nesupažindinant jų su dugnine mintimi senovinių raštų, geographijos ir istorijos ir tt. Aritmetikos ir geometrijos, taip gyvenime reikalingų, su visu nemokino jų mokyklose. "Religijos moksle jezuitams daugiaus rupējo įkvēpti mokintiniams dievotumą, prietarus, o ne supažindinti juos su teisybe ir krikščioniškomis pareigomis" (Lukoševyčius). Mokslas prasidēdavo maldomis ant kelių, vienval reikējo mišių klausyti ir spaviedotiesi; visose mokyklose buvo studentų draugijos: sodalitas annuntiatiae

Mariae Virginis su savo pasninkais, maldomis ir tt. Neretai mokintiniai buvo permier pasileidę, užpuldinējo ant protestantų, žydų, ir šiaip jezuitams nepatinkamų žmonių— be jokios bausmēs.*) "Didžiojoj pētnyčioj perstatinējo, kartais su visuomenišku papiktinimu, dialogus apie kančią Viešpaties; per Dievo Kuną ir per visą oktavą tos šventēs, vaikščiojo po aplinkinius kaimus, ir vieni kvestavojo nuo turtingesnių bajorių divonus, stuomenis, abrusus ir tt., kiti po laukus ir miškus darē blēdis, kirsdami virpčius, myniodami javus ir lankas rinkdami vosilkas ir kitas laukines gēles, o tai vis papuošimui vieno ar kelių altorių garbei Dievo; pagaliaus kiti uždējo ant žydų pagalves paraku ir muškietomis šaudymui laike procesijų. Jeigu viešpatavo didelis tvankas, naikinantis ateinantįjį žemdirbių užauglių, jezuitų mokintiniai tuojau išeidavo procesijoje su vēlukais, nesykį už mylios ir toliaus, pas vietą ar abrozą stebuklingą, išmeldimui lietaus nuo Dievo. Jei aplinkēje gyvuliai krito, jie elgēsi taip pat.... Piktadarystēmis, kurios tuomet tarp žmonių viešpatavo, bēje girtybē, antpuoliai, sauvalē ir tt., jezuitai nebridino savus mokytinius, anaiptol — jie dar liepē jiems rašinēti panegyrikas garbei žmonių, atsiženklinančių tose piktadarystose". "Jaunumenei be paliovos jie įkalbinējo, kad mokslas nēra vyriausiu mieriu buvimo jų mokykloj, o tiktai įrankiu, pagelba įgijimui išganymo, beje kitaip sakant, reikalams zokono ir hierarchijos" (Lukoševyčius).

"Ir mokintiniai jezuitų visose kolegijose Lenkijoje ir D. K. Lietuvos atsižymējo blogiausiais, draugijai ir šaliai blēdingais papročiais. Nēsa aplenkiant tai, kad jezuitai tik kliasoje savo jaunumenę drausmēje užlaikydavo, visai nesiklausdami, kas darēsi už mokyklų; aplenkiant tai, kad tarp jų mokintinių, ypačiai augštesniųjų kliasų, neretai viešējo girtuoklystē, lošimas kaulukais ir tolygiais nusidējimais; pats interesas zokono liepē nesykį žiurēti per plyšį į didžiausius jeibius ir ištvirkimus mokytinių, net suokti juos prie jeibių, kur nesykį kraujas pludo. Jeigu rupējo

*) *Kajalavyčius*: Miscellanea, p. 72 rašo: "Vilnae praeter Luteranos, qui suum habent delubum, ceteri sectarii Calvinianam Synagogam frequentant: certo recessuri, si alicubui suarum sectarum congressus celebrare tuto possent: prout non pridem fecerant Adamitae, qui in suburbanis aedibus, circa pyrii pulveris officinas convenire coeperant: sed mox cessarunt, tum reliqui populi metu, tam maxime Academicae juventutis, quae in hac urbe, colluvie sectaritorum laborante, merite frenum Haereticorum potest nuncupari".

jezuitams įerzinti kokį kitatikį ar žydus, arba jų visą gminą, tuojau siuntė ant jų mokintinius, kurie už tai drąsiai, nėsa be baimės mažiausio nubaudimo, užpuldinėjo ant turtų, sveikatos, o net ir ant gyvasties nemielų ar neprietelingų jezuitams ypatų. Patys net magistratai, tribunolai, palėstros, ciekai miestuose ir miesteliuose, kur buvo jezuitų mokyklos, kentėjo daug nuo sauvalės anų mokintinių; nėsa kaip tiktai kun. rektorius, ar kun. prefektas pašnabždėjo jiems į ausį, jog burmistras trukdo zokonui nupirkimą pliaciaus ar kokio trobėsio mieste, (o trukdyti pagal savo pareigą turėjo, nėsa tai mažino įėmimus miesto), kaip tiktai kurpius, ar kitas amatininkas pasidrąsino pagal šlėktos paprotį dėvėti juostą ant kontušo, tuojaus jezuitų jaunumenė puolėsi ant jo su pasiutimu. Iš to kilo žmogžudystės, sukiršimai, ilgmetinės bylos. Aktai visų miestų Lenkijoje ir Lietuvoje pripildyti yra skundais ir protestais prieš tolygias prievartdarystas, daromas jezuitų mokintinių. Jeigu priegtam šale jezuitiškų mokyklų buvo tame pačiame mieste akademiškos mokyklos, mokyklos pijarų ar protestonų, tuomet sauvalė jezuitų mokintinių neturėjo nė galo nė krašto. Kapojo jie šoblėmis, žeidė, o ne sykį ir užmušinėjo kaipo skaitlingesni savus jaunus priešgynas, kurie, ant nelaimės, vaikščiojo į kitą, o ne į jų mokyklą. Į tokias kruvinas vaikynes žiurėjo Poznanius, Piotrkovas, Torunius, Sluckas ir kiti miestai. Mokintinis jezuitų, įpratęs mokykloje į visokius jeibius, atkartojo juos vėliau seimeliuose, seimuose, tribunoluose, suvažiavimuose, visuomeniškame ir naminiame gyvenime."

"Maisto neištekdavo paprastai negaspadarnai jaunumenei laikui tėvų paskirtam. Vienok valgyti reikėjo. Kągi toji jaunumenė darė numalšymui išalkio? Štai prisisavindavo, ir tai be baudos, svetimą turtą, įsiverždami vasarą į daržus ir sodus ir prisiplėšdami daržovių; žiemą-gi įsivogdami į mėsos krautuves ar kepyklas".... Jezuitų mokyklos tvirkino dar tautą, žagdamos protus turtingesnėsės jaunumenės pasilielijimais ir tokiu budu prisidėdamos prie sudrutinimo šalyje bjauriausios iš visų formos valdžios, beje oligarchijos. Jezuitų profesoriai neraudonavo net pašvęsdami savo knygas mokintiniams, tankiai vos ką iš metų vaikystos

išėjusiems, ir prirokuodami jiems nuopelnus ir ypatybes, kokias vos-vos patys dievaičiai turėjo" (Lukoševyčius).

IV.

Pijorai. 1722 m. pijorai atkako į Lietuvą, kviečiami Vilniaus vyskupo Konstantino Brzostovskio. Įsteigtojas to zokono, išpanas Juozas Kalasanti, XVI-ame šimtmetyje, siekiu zokono paskyrė mokinimą jaunumenės, paremtą ant pagrindų religijos, ir auklėjimą jos per krikščionišką gyvenimą ant gyvenimo ukėsiško. Toks zokonas tuomet buvo pageidaujamas, ypatingai, kad jezuitai buvo visur ir visiems nusipriklinę. Vladislavas IV, užpykęs, kam jezuitai jo brolį Joną Kazimierą prikalbino įstoti į jų zokoną, pirmas priglaudė pijorus Varšavoje 1642 m., kur jie 1657 m. atidarė savas mokyklas. Jie pasišventė mokymui ypatingai bėdinos jaunumenės. Pijorų rezidencija *Blotne* Lietuvoje buvo; čion koks kun. Jonas a Sancto Thoma Aquinate atidarė mo kyklą apie 1738 m. Jezuitai apskundė juos už tai į dvasišką ir svietišką teismą, kam be patvirtinimo seimo, ant patyčių privilegijoms akademijos Vilniuje, atidarė mokyklą. Jau apie 1740 m. pijorai uždarė tą mokyklą ir išsikraustė kitur.

Pijorų kolegijai *Drogičyne,* po kasatai jezuitų, Apšvietimo Komisija atidavė jų trobas ir fundušus. Čion jie laikė paaprubinę mokyklą. Didoką po jezuitų biblioteką surašė kun. Simas Bielskis. 1784 m. čion buvo 285 mokintinių, 15 iš jų ant lėšų Komisijos. Čion taip-gi buvo pijorų namas probationis, beje noviciatas.

Pijorų rezidencija *Geranonų* miestelyje, Ašmenės pav., buvo apie 1730 m., kur jie atidarė mokyklą. Perdėtiniu rezidencijos buvo 1738 m. kun. Zygmantas a Sancto Martino. Kadangi be leidimo rei publicae jie įsteigė mokyklą, tai Vilniaus jezuitai 1738 m. patraukė juos į teismą už įartinimą akademijos privilegijų. Turbut apie 1740 m. ištarme teismo mokykla jų čion tapo uždaryta.

Į *Lydą* parkvietė pijorus Ign. Scipionas, pastalininkas d. k. L., apdovanodamas juos jisai pats ir Juozas Bažimauskas. Tą fundaciją konstitucija patvirtino 1775 m Laikuose Apšvietimo Komisijos pijorai čion turėjo paapru-

binę mokyklą. Prie mokyklos buvo du fundušai: vienas Stecevyčių, perneštas iš kolegijos Veronavos, vienam mokiniui iš giminės Stecevyčių; antras Migdalų; mat Tamas Migdala 1781 m. užrašė pijorams 12000 lenk. auksinų su išlyga laikymo ir mokymo 1 mokintinio iš giminės Migdalų.

Lužkų miestelyje, Polocko vaivad., įvesdino pijorus Valerijonas Žabas, Polocko kaštelionas, pastatydinęs 1741 m. kolegiją ir bažnyčią. Laikuose Apšvietimo Komisijos pijorai čion laikė paaprubinę mokyklą su 3 kliasomis.

Panevėžyje kolegija pijorų buvo jau pirmoje pusėje 18-tojo šimtmečio, ir Novomieiskis, vietinis klebonas, užrašė 1743 m. 325 muštinius dolerius. Pradiniai turtai, turbut, menki buvo, už tai 1775 m. seimas priskyrė kolegijai kaimus Stakeliškių, Staniarų, Pelakupių arba Daukiunų. Kada čion pijorai atidarė mokyklą, nežinia, bet jau buvo 1755 m. Tame laike rektoriumi kolegijos buvo kun. Valerijonas Jasinskas, profesoriumi philozophijos kun. Mikolas Kentrinskas, o profesoriumi lotyniškos kalbos kun. Kajetonas Kosobudzkis. — Laikuose Apšvietimo Komisijos pijorai čion laikė žemesnę paaprubinę mokyklą.

Lietuv. Ščučine, miestelyje Vilniaus dijecezijos, kolegiją pijorams įsteigė nežinia ar Scipionas ar Glebickis Juozepavyčius pradžioje 18-to šimtmečio; tai buvo viena iš ženklyvesnių kolegijų ir užlaikė pijorų seminariją bei augštesnę mokyklą, kur net rytinių kalbų mokino. 1755 m. rektoriumi buvo Lukošius Rosockis; profesoriumi rytinių kalbų, istorijos bažnytinės ir visatinės Kantas Vykauskis; profesoriumi theologijos Juozas Šaniauskis; profesoriumi morališko mokslo Eustachas Kurauskas; profesoriumi naturališkos istorijos Vincas Kloss; profesoriumi logikos ir metaphyzikos Juozas Kentrinskas; profesoriumi iškalbos ir poëzijos Vaitiekus Kamarauskas.

Apšvietimo Komisija čion įrengė paaprubinę mokyklą su 3 kliasomis, ir priskyrė ją prie lietuviškosios aprubės.

Valeranave, vietovėje Vilniaus dijecezijos, valdant Augustui III, pijorai turėjo rezidenciją. Kas ir kada ją įsteigė, nežinia. Pijorai čion laikė mokyklą, kurios mokintojais 1755 m. buvo: perdėtiniu Hipolitas Pribileckis; profesoriumi logikos Justinas Gorčikauskis; profesoriumi iškalbos ir poëzijos Ign. Sobanskis.

Vilkmergėje ties upe Šventa 1745 m. šlėkta savo seimelyje sutarė pijorams pastatyti bažnyčią. Pijorus apdovanojo Theodoras Chomičius, Tamas Siesickis (Ukmergės maršalkas davė 12000 lenk. auksinų), Dambrauskai (davė palivarką) ir kiti. Kada pijorai čion atidarė mokyklą, nežinia, bet turėjo valdant Augustui III; 1755 m. mokytojais ten buvo: rektoriumi Erasmas Izdebskis; profesoriumi morališko mokslo ir vokiškos kalbos Benediktas Šubartas; profesoriumi naturališkos istorijos Kazys Jablonskis; profesoriumi logikos, metaphyzikos ir matematikos Andrius Gunkauskis; profesoriumi retorikos ir istorijos Bonaventuras Jasmanskis; profesoriumi poēzijos Povilas Šyrma. Turbut tai buvo 6-kliasinė mokykla. Apšvietimo Komisija įrengė čion paaprubinę mokyklą.

Valdant Augustui III, buvo rezidencija pijorų *Vytebske*. Šale jezuitiškų mokyklų, jie čion turėjo mokyklą ir šlėktišką konviktą. 1755 m. zokonas čion susidėjo iš superioro rezidencijos Juozafato Iliminskio; profesoriaus matematikos ir istorijos Stasio Dolmato; profesoriaus philozophijos ir metaphyzikos Valento Prusieckio; profesoriaus iškalbos ir regenso šlėktiškojo konvikto Mik. Šeliutos.

Želviuose, Novogrodko vaivad., Vilkaviškio pav., valdant Augustui III, buvo rezidencija pijorų, kur jie laikė mokyklą. Perdėtiniu rezidencijos 1755 m. buvo Hyacintas Zienkavyčius; profesoriumi retorikos ir poētikos Severinas Kentrinskas; profesoriumi lotyniškos kalbos Fabionas Rudgieris. — Laikuose Apšvietimo Komisijos tame miestelyje jau nebuvo augštesnės mokyklos.

Kas *Raseiniuose* pijorų kolegiją įsteigė, nežinia. Augštesnė mokykla tapo 1742 m. įsteigta pijorų kliošloriuje, kur jie vaikus pradėjo mokinti "pagal naujos mokslų pažinties" (Valanč.); ten netrukus susirinko į 200 vaikų. Apšviestos Komisijai liepiant, toji mokykla tapo paskaidyta į 3 kliasas, vadinosi paaprubine, ir buvo po valdžia pijorų. Čion mokintojavo garsus musų gamtažinys Stanilavas Jundzilas.

Čion buvo ir seminarija svietiškiems kunigams Žemaičių dijecezijos, kurios regensu 1755 m. buvo pijaras Jokimas Radomyskis (Lukoš.).

Į *Vilnių* pijorai partraukti tapo 1722 m. vyskupo Konst. Brzozovskio, o Ant. Sapieha, Trakų kaštelionas, davė jiems ant kolegijos Palubinskių palocių, vėliaus vadinamą Sapiehiškiu, ir du muriniu namu, su išlyga, kad jie mokins jaunikaičius iš bajorų iki retorikai. Kada pijorai čion bandė įrengti mokyklą, jezuitai jiems pasipriešino, privedžiodami, jog tame mieste tik jezuitai tegalį mokyklas laikyti, o niekas kitas, nėsa kitaip taptų įartintos privilėgijos jų akademijos. Kadangi pijorus rėmė visi zokonai, kurie Vilniuje turėjo savo kliošторius, magistratas, ir vyskupai Karolis Pancerżynskis, bei jo įpėdinis Zienkevyčius, tai jezuitai padavė skundą į Romą. Jezuitai ir pasiuntinius vaivadijos Vilniuje, važiuojančus į seimą Gartinan, įprašė, protestuoti prieš pijorų fundacijas ir atidarymą mokyklų Vilniuje. Bet bajorai Vilniaus vaivadijos priešingi buvo tokiam žygiui ir įnešė Vilkmergėn protestą 1725 m. prieš jezuitų "kurstymą bei suokalbiavimą prieš busimąją kunigų Scholarum Piarum fundaciją". — Dabar tai jezuitai prisimasino Konst. Potiejų, Vilniškį vaivadą, didį Lietuvos hetmaną. Tas neva išvengimui sujudimų Vilniuje, uždraudė savo galybe pijorams atidaryti ten mokyklą. Tada pijorai nusidavė po protekcija Augusto II, kurs privilegija 16 d. vasario 1726 m. leido jiems atidarymą mokyklos, ką jie neilgtrukus padarė. Bet jezuitai Gartine 19 d. lapkričio 1726 m. laimėjo nuo karaliaus patvirtinimą visų privilėgijų Vilniškės akadėmijos ir sulyginimą jos su Krokaviške akademija, net ir tiesą prašalinimo kitų mokyklų, ir tad liepė pijorams savo mokyklą uždaryti. Negalėjo pagelbėti pijorams nė Krokavos vyskupas Konst. Šaniavskis, nė Polocko vaivada St. Denhof; pats karalius 6 d. rugsėjo 1729 m. liepė pijorams uždaryti savo mokyklą. Tada popiežius Klemensas XII, ištyręs gerai stovį dalykų, leido savo bulle 1 d. gegužio 1731 m. pijorams išguldinėti augštesnįjį mokslą, priiminėti į mokyklą jaunumenę ir iš turtingų bei augštų namų, ir laikyti konviktus; potam 9 d. rugsėjo 1732 m. popiežius savo bulle apskelbė, jog nė privilegijos akademijos, nė popiežiaus bullės nesipriešina atidarymui pijorų mokyklų Vilniuje ir ten mokinimui philozophijos, theologijos ir kitų augštesnių bei žemesnių mokslų. Kad jezuitai dar sykį atsiliepė prieš po-

piežiaus nuosprendinį, popiežius bulle 3 d. birželio 1733 m. jezuitams liepē amžinai tylēti šitame dalyke.

Kad taip dalykai svarstēsi, 1732 m. laike grabnyčinio seimelio Vilniuje tarp akademijos studentų ir tarp keletos seimininkų-šlēktų kilo tuli vaidai. Studentus už tą kaltę išvijo iš akademijos. Tie-gi, drauge su kitais studentais, ginkluoti, antpuolē akademiją, sukapojo apgarsinimus, ant vartų jezuitų prikabintus apie jų ekskliuziją, — ir potam prašēsi pijorų, kad juos priimtų į savo mokyklą. Tie patvirkusius studentus priēmē, be apsvarstymo. Jezuitams skundžianties, karalius liepē Kaz. Oginskiui; Vilniaus vaivadai, ir kunigakščiui Mikolui Višniovieckiui, d. liet. kancleriui, 20 d. gegužio 1732 m., tuos studentus nubausti; tie urēdiškai protestavo prieš pijorų mokyklą, vienok pijorai, pasiremdami popiežiaus bulle, nepaliovē mokinę. 1737 m. jezuitai vēl meldē karaliaus protekcijos akademijai. Augustas III pavedē naujam kancleriui Jonui Sapiehai ir instigatoriui St. Buržynskiui tą dalyką galutinai užbaigti. Veikiai potam, 28 d. kovo 1738 m. uždvarinis asesoriškas teismas išdavē nuosprendinį neprilankų pijorams netik Vilniškiems, bet ir Blotnoje bei Geranonuose. Taip atsitikus, pijarai vēl kreipēsi į Romą ir iš ten įgijo inhibiciją jezuitams, idant tie nesidrąsintų seniai užbaigtą dekretais apaštališko sosto dalyką atnaujinti. Tą patį metą Buržynskis, vardan jezuitų, apgarsino privilēgijas, nuosprendinį ir tt. Vilniškēs akademijos, kurį raštą dalino Varšavos seime senatoriams, pasiuntiniams ir kitiems. Ant to pijorai išleido savo "responsą" taip-gi 1738 m., guviai parašytą apgynime tiesų Vilniškių kun. pijorų. Bet tas jiems nieko nepagelbējo. Berods atējus inhibicijai iš Romos, juos paliko su mokykla, bet kada pijorai veikiai atidarē taip-gi šlēktišką konviktą, jezuitai vēl ēmē burtiesi. Augustas III, prilankus jezuitams, pavedē tribunolui d. k. Lietuvos 1741 m. ekzekuciją dekretų ir karališkų reskriptų. Tad 26 d. kovo 1741 m. pijorai uždarē savo kolegiją prieš ekzekuciją, ir liepiant popiežiaus nuncijui, atleido vaikus iš mokyklų, nors laikē konviktą, remdami ir kartkarčiais atnaujindami savo dalyką. Ant galo 8 d. rugsējo 1753 m. Nesviežiuje, palaidojus kunigaikštienę Radivilienę, Vilniaus vaivadienę, tarpininkaujant pačiam kunigaikščiui, provincijolas pijorų Seb. Vy-

kauskis sutarė sądorą su jezuitais dalykuose pijoriškų mokyklų Vilniuje, beje, kad pijorai Vilniuje nelaikysią mokyklos, o tiktai šlėktišką konviktą, ir tame nedaugiaus kaip 24 konviktorius, be 6 fundušavųjų, ir mokinsią mokslų be gaišaties.

Tą konviktą pijorams įrengė mokintas Mot. Dogielis, paremtas pinigais ir protekcija Mikolo Čartoryskio, liet. kanclerio, pirkęs namą konviktui. Tas pats Dogielis padėjo vainiką pijorų bažnyčiai, į biblioteką parkvietė geras knygas ir supirko daug prietaisų matematikos bei spaustuvę. Šalia konvikto, pijorai laikė Vilniuje augštesnes studijas jauniems sąnariams savo zokono. Kolegija iki 1750 m. 3-syk sudegė; paskutinį sykį ją naujai pastatė rektorius Lukošius Rosoleckis.

Laikuose Apšvietimo Komisijos pijorai ganėdinosi konviktu ir neatidarė kitų viešų mokyklų, tur-but Apšvietimo Komisija nematė reikalo atidaryti kitas mokyklas šalia akademiškosios paaprubinės mokyklos su 6 kliasomis, mieste tuomet neturėjusiame per 20000 gyventojų.

Iš pradžių pijorai, daugiaus kaip pusę šimtmečio Lenkijoje ir Lietuvoje sudėjo vieną tiktai provinciją, tik 1735 m., provincijolaujant Juoz. Jastrzębskiui, perdalino kolegijas lenkiškas ir lietuviškas į dvi provinciji, beje lenkiškąją ir lietuviškąją su atskirais provincijolais.

Ant paveizdos jezuitiškų mokyklų, jaunumenė pijoriškų mokyklų turėjo kalbėti savo tarpe namie ir mokykloje lotyniškai ir dėlto buvo kiekvienoj kliasoje užvestas signum (nota linguae), kurį laimėjęsis mokintinis subatoje buvo baudžiamas plėgomis. Už nešvarumą, už nedorą elgimąsi buvo kitas signum su literomis N. M. (nota morum) ir tt. Ir pijorai laikė konviktus turtingesniems mokintiniams. O bėdiniejie studentukai, pauperes vadinami, užsilaikydavo elgėtavimu, arba buvo gelbimi savų vienmokslių — sodales, tačiaus taip nekropdavo daržų, sodų ir mėsbučių, kaip pauperes jezuitų. Nekurius pauperes patys pijorai užlaikydavo, ir vartodavo juos prakapojimui malkų, pakurimui pečių, šlavimui kliasų, pliekimui mokintinių ir tt. Tie vadinosi kalefaktoriais (pečkuriais). Savo darbus atlikę, kalefaktoriai mokėsi drauge su kitais mokintiniais.

Pijorų mokyklos nė ant plauko nebuvo geresnėmis da-

lykuose mokslo už jezuitiškąsias. Skonis jose buvo sužagtas, mokintiniai laiką taip pat kleidē ant dialogų, oracijų,*) sceniškų dekliamavimų, pasveikinimų, mokykliškų seimelių, disputų, perorų, permierinēs dievmaldystos ir tt. Dievotumas visur permier įkalinamas buvo, o ne pareigos ir tiesos ukēsų.

Pasielgimas mokintinių pijorų buvo geresnis už elgestį jezuitiškųjų mokintinių; už prasiżengimus baudē plēgomis, areštu, klupējimu vidur kliasos, ant galo pavarymu iš mokyklos. Berods su żydais nesykį ir jie kēlē peštynes ir muštynes, o nekuriose vietose jie żydus privertē net mokēti *judaiką* pinigais, paraku, muškietomis, šaudymui laike mokyklos švenčių. Tačiaus provinciolas pijorų 1729 m. rupinosi tą pagalvę numarinti, kaip rašo Gackis.

V.

Bernardinai. Bernardinai *Kretingoje* įsikurę, įsteigē mokyklą, kuri ilgai lygi buvo kitoms parapijinēms mokykloms. Nebtekus jezuitų, Apšvietos Komisija, 1775 m. įkurē Kretingoje 3-kliasinę, paaprubinę mokyklą. Kiekviena kliasa turējo savo ypatingą mokytoją. Pirmu perdētiniu buvo kun. ex-jezuitas Kovzanas. Kasmet mokēsi į 300 vaikų, tarp kurių Ant. Przevlockis ir Jurgis Zubavyčius 1790 m. gavo sidabro agnosus. 1790 m. Kretingos miestelyje kilo baisus sumišimas prieš kas-žin kokį bajorą, kurs valdē Kretingos dvarą. "Żmonēms besimušant, įsimaišē ir mokintiniai. Vyresnybē, rašydama apie tą dalyką Kretingos ponui, vyskupui kunigaikščiui Masalskiui, už vis mokintinius pakaltino. Vyskupas apmaudu pašokęs, parašē Apšvietos Komisijai, kad mokyklą perkeltų, ką ta ir padarē" (Valančauskas).

Dotnavos mokyklą vos 1796 m., Apšvietos Komisijai leidžiant, bernardinai kaip reikiant įsteigē, pirma į 3, paskiaus į 6 paskaidę kliasas. "Mokytinių kas metą buvoję į 250, kuriuos mokē bernardinai, už vis rykštēs nesigailēdami" (Valanč.).

*) Atminčia ir pamēgzdžiojimu tų oracijų żmonēse bene użsiliko anos svodbinēs oracijos, użrašytos Juškevyčiaus "Svodbinēje Rēdoje"?

Nebtekus Kretingiškės mokyklos 1793 m., Apšvietos Komisijai liepiant, bernardinai įsteigę *Telšiuose* mažesnę mokyklą, paskaidė į 3 kliasas. 1795-98 m. savo pinigais ant kliošloriaus žemės pastatė murinę mokyklą ir pripirko daug pabuklių.

VI.

Bazilionai. *Padubysio* mokykla tapo kun. bazilionų 1782 m. įsteigta, nieko nesiklausiant, ir į 3 kliasas padalinta. Nepatiko tai Kražių mokyklos ir Žemaičių mokslų apskričio perdėtiniui, kun. Vieličkai, už tai jis mokyklą užrakydino. Kelis metus praleidus, Kražių mokykla teko kun. Karmelitams. Dabar bazilionai, Vilniaus universiteto perdėtiniui leidžiant, antrusyk įsteigė Padubysyje mokyklą, pirma su 3, paskiaus su 6 kliasomis.

Unijotai Volynijoje, Podolijoje, Ukrainoje, Rudojoje Rusijoje ir Lietuvoje mažai turėjo mokyklėlių ir toje gadynėje; nėsa miestuose tų provincijų buvo katalikiškos mokyklos — lenkiškos; net žemutinės mokyklos, čia ir ten bazilionų toje gadynėje atidarytos, buvo lotyniškos ir lenkiškos. Tik prie nekurių cerkvių tebuvo rusiškos mokyklos. *Bučačiuje* gimnazija, laikoma bazilionų, tapo paimta 1893 m. į rankas vyriausybės. Čion kliošlorius tapo įsteigtas jau 1612 m., bet 1652 m. bazilionai tapo išvyti, o jų vieton parėjo domininkonai. Už tai nuo lietuviškosios provincijos, prie kurios Bučačiaus kliošlorius priklausė, ėjo skundai į Romą ant Potockių, Bučačiaus valdponių. 1712 m. Steponas Potockis čion įsteigė naują kliošlorių bazilionams, kurie čion turėjo mokinti theologiją. Nikalojus Potockis 1754 m. užvesdino gimnaziją su bursa 12 mokintinių, ir įgijo privilėgiją nuo Augusto III, jog aplinkėje per 7 mylias nevalia bus įsteigti kitą gimnaziją. Seimas tą mokyklą užtvirtino 1764 m. Gimnazija susidėjo iš 3 kliasų, o kiekviena kliasa turėjo po 2 skyriu (Rhetores poetes, Syntactici-Grammatici, Infimistae majores—Infimistae minores). Mokintojais buvo 3 monachai-kunigai. 1773 m. tapo nauja kliasa "Philosophiae" atidaryta, ir pribuvo ketvirtas mokytojas. 1754 m. buvo tik 92 mokintiniu, 1781 m. 641, tarp tų 48 "philozophai". — 1782 m. ciesorius Juozas II atėmė kliošlorių ir mokyklą nuo Lietuvių, o atidavė

galicijonams, ir 1784 m. panovyjęs gimnaziją bei philozophiją, įsteigē "deutsche Hauptschule mit drei Klassen", prie ko po 6 metų pridējo elementarinę kliasą. Bet 1804 m. bazilionai, prašant Podolijos ponams, vēl čion atidarē 5-kliasinę gimnaziją, kuri 1821-1859 m. turējo 6 kliasas, o paskiaus 4 kliasas. Keturias mokyklai sales, teatralinę salę ir karcerį pamurino 1758 m., o vēl 6 sales 1823 m. Iš visų klioštorinių gimnazijų rubežiuose senovēs Lenkijos ir Lietuvos, laikomų monachų, (patys bazilionai turējo 26 gimnazijas svietiškai jaunumenei) — tik Bučačiaus gimnazija užsilaikē po vada bazilionų iki 1893 m. — Prefektais ir direktoriais Bučačiaus mokyklos buvo bazilionai: 1) Lietuviai: Hipolitas Vonsovskis 1754-5. Dionyzas Juodeika 1756-7. Meletius Giedraitis 1758. Porphyras Skarbek Vażynskis (potam Cholmiškis vyskupas) 1759-60. Nikanoras Lipinskis 1761. Parktenius Terleckis 1762-3. Gedeonas Gajevskis 1764. Theodozius Šuiskis 1765. Sophronius Grodzickis 1766. Melitonas Luckis 1767-9. Theodozius Starkevyčius 1770. Izidorius Ragauskas 1771-5. Athanazas Falkovskis 1776-7. Aleksandras Żuravskis 1778-9. Mikolas Šelepinas 1780-2. 2) Potam jau eina galicijiečiai, kurių pastarasai Irēnius Javorskis 1873-1893 m., sąnarys moksliškos draugijos vardan Ševčenkos "tautiškojo namo" Lvove ir "galicko-ruskos Maticos".*)

VII.

Kalvyniškiai. Pradžioje 18-tojo šimtmečio, dēl marų ir karių, per 12 metų nebebuvo *Kēdainiuose* mokyklos, Radivilai butinai jos išsižadējo. Vienok kalvyniškių synodas ją šelpē per 50 metų. 1759 m. kun. Jonas Varakomskis, pakeltas į perdētinius, per 10 metų triusē; mokintinių tuokart buvo į 90. Synodas 1773 m., Bielicos mieste atlaikytas, paskyrē keletą išmintingų žmonių valdymui kalvyniškių mokyklų ir jų tobulinimui. Tie tai liepē, kad Kēdainių mokyklose butų kiekvienoj kliasoje po du mokytoju, ir kad kas dieną po 6 valandas vaikai butų mokomi; kad mokytojai išguldinētų theologiją, trigonomētriją, phyziką, metaphyziką ir bažnyčios istoriją; kad mokintų kalbēti prancuziškai,

*) "Dielo" Nr. 192, Lvov, 27 serpnia 1893.

vokiškai, żydiškai ir graikiškai; kad egzamenų laike butų vienas iš priveizētojų, paskirtas synodo. Bet nevisi tie geri norai išsipildē, nes kalvyniškiai vos trims mokytojams teišsigalējo algas mokēti, o trims negalima buvo įstengti tiek mokslų išguldyti.

1778 m. kalvyniškių kunigai — Bog. Bernackis, Step. Kopyckis, Mik. Ceraskis ir Alek. Mankevyčius, patys Vokietijoje išlavinti, ēmē Kēdainiuose vaikus mokinti. Mokintinių tuomet buvo 128. 1781 m. didesniejie vaikai mieste padarē ermyderį, kalvyniškiai susimušē su katalikais. Vyresnybē, pavojų išvydusi, uždarē mokyklą ir šilo mēn. prakusterējusių vaikinų nebepriēmē. 1784 m. vēl ten mokēsi į 103, o 6 mokytojai mokē viską pagal norą Bielicos susirinkimo. Vēl giltinē į mokyklą įsisuko: susibarē mokytojai terpu savęs. Iš apmaudo mokytojai liovēsi pirm metų galo mokinti, o tēvai įšiżinti, uż tai nebenorējo vaikų leisti į Kēdainius. 1785 m. atsidarius mokyklai, prie perdētinio Diakevyčiaus, per metus vos 50 mokintinių tesuvażiavo. 1789 m. synodas perdētiniu paskyrē Mik. Gall'ių, ir iš Vokietijos pargabeno mokytą bei išmintingą kun. Joną Mollesoną ant mokintojo. Galliui nedorai elgianties su mokintiniais, tų per 5 metus vos 25 kasmet bebuvojo. 1799 m. perdētiniu buvo Mollesonas, o mokytojais Bog. Monkevyčius, St. Horkevyčius, ir protingas Rap. Daunoras. Mokykla, padalyta į 4 kliasas, turējo po 150 mokintinių.

1739 m. *Vidżemyje* tapo įsteigta seminarija auklējimui żmonių mokintojų per Herrnhutiškių stropumą

Petrui Bironui valdant Kuršą, 1775 m. Jēlgavoje (Mintaujoje) tapo įsteigta augštesnē gimnazija.

VIII.

"Parapijinēs mokyklos toje gadynēje buvo labai apleistos. Kaimuose retai jau kur radosi elementarinē mokyklēlē; nēsa svietiškoji kunigija, kurios pareiga buvo użlaikyti tokias mokyklēles, jau tai dēlei trukumo įējimų, jau tai dēlei apsileidimo toje lietoje augštesniųjų valdżių, visai nesirupino apie kaimiškes mokyklas. Šlēktai-gi netik ką nieko nerupējo, lygiai kaip visoje Europoje, apšvietimas kaimiečių żmonių, bet ji buvo net tam priešinga. Kitaip be-

rods buvo miestuose ir mesteliuose.... Drąsiai galima tvirtinti, jog nebuvo Lenkijoje bei Lietuvoje vieno karališko miesto, kuriame dabar nebutų buvę užlaikoma elementarinė mokykla; taip pat daugelyje žymesnių miestelių, prigulinčių šlėktai ar kunigijai."

"Elementarinėse mokyklose mokė tą patį, ką pereitoje gadynėje, beje skaityti, rašyti, truputį skaitliavimo, truputį lotyniškai iš Donato, o labiausiai ministranturą ir katekizmą, taip-gi bažnytines giesmes" (Lukoševyčius).

IX.

Mokyme moterų toje gadynėje neįvyko atmaina. Jisai rymojo rankose zokonininkių. Kitos, nors gavo fundušus užlaikymui mergoms mokyklų, nepildė tos pareigos, k. a. Gartine vienas iš mergiškų klioštorių buvo gavęs 2000 žmonių su išlyga, idant zokonininkės 30 bėdinoms mergoms iš šlėktiškos luomos savo lėšomis duotų apšvietimą ir toms, kurios iš jų išeitų už vyro, duotų mažą kraitį. Bet zokonininkės tą fundušą kleidė ant savo reikalų, visiškai nepildydamos pageidavimų fundatoriaus.

Vizitės, kaip Lenkijoje, apsisėdo ir Vilniuje, laikė pensijonus bajoriškoms mergoms ir ten jos mokinosi ypačiai prancuzišką kalbą bei moteriškus darbus. "Mokinosi dievotumo, mandagumo ir visų labų pasielgimų; mokinos skaityti, rašyti, kalbėti prancuziškai ir visokių darbų, kaip tai: varstotinio, kryžinio, angliško, vengriško, mezgė taip-gi mezginius, mokino siuti ir visoko pagal metus ir supratimą kiekvienos" — sako jos pačios priede prie diskursų savo prancuziškos gramatikos. Po piet, protarpyje pensijonierės mokėsi žaisti ant fortepijano ir dainuoti, arba savo tarpe šnekėjosi prancuziškai arba sėsdavo prie darbų po akia savo mokytojų.

Mergos tos netik prietarų mokėsi, dievotumo, neretai ir pačios tapdavo minyškomis; geromis motinomis, šeimyninkėmis, ukėsėmis — niekas jų nerengė. "Minyškos jau tai iš valios tėvų ar genčių, jau tai dėl savo intereso, taip mokėjo gražiose spalvose perstatyti jai piešinį zokonininkiško gyvenimo, jog nepatyrusi mergina (atiduota mokslan pas

minyškas) įsikinkydavo iš savo dēkos ir noringai į jungą, po kurio sunkenybe nesykį sukriušo". (Lukoševyčius).

Šiaip turtingesniejie namai ēmē samdyti savo dukterims akmistrines prancuzes ir tt. Augustui III valdant, šlēkta puolēsi prie prancuziškojo liežuvio ir dēlto namuose laikydavo naminius mokytojus prancuzus, nesykį pasileidēlius ir avanturistus.

X.

Paminēsime dar šį-tą apie prakilnesnius vyrus tos gadynēs.

Savo politička iškalba atsiženklino *Aleksandras Povilas Sapieha* (+1733), did. liet. maršalkas, ir *Jonas Sapieha*, did. liet. kancleris.

Jonas Albertrandis, miesčionies sunus, g. 1731 m., mokēsi pas jezuitus Varšavoje, įstojo į jų kliošturių 1746 m. ir mokintojavo įvairiose kolegijose Lietuvoje. Turējo nepaprastą atmintį ir patraukimą prie knygų. Vyskupas Zaluskis, įsteigējas turtingosios lenkų bibliotekos, patalpino jį prie Janockio (1760), kad gelbētų sudēti kataliogą; tai tęsēsi 4 metus! Čion Albertrandis pažino praeitį, čion jis pasišventē jos tyrinējimui. Potam buvo auklētoju nepočio primaso Lubienskio, ir aplankē Italiją. Sugrįžęs namon (1773 m.) įsigavo į karaliaus dvarą. Naruševyčiui rengiant Lenkijos istoriją, karalius išsiuntē Albertrandį užrubežin ieškoti medegos (1782). Subuvęs Romoje 3 metus, potam lankēsi Stokholme. Už savo triusą jis įgijo medalį, šlēktystą ir Ženopolitanišką vyskupystę (1796). Nuo 1800 m. iki mirštant, buvo pirmasēdžiu Draugijos Mokslo Draugų. Mirē 1808 m. Parašęs yra daug svarbių istoriškų knygų.

Andrius Kitavyčius (1728-1804) tarnavo kariumenēje laikuose Baro konfederacijos, potam 1771 m. įstojo į pijarų seminariją ir tapo kunigu; nuo 1799 m. turējo Volborgo kantoriją bei Kališiaus kanoniją ir buvo klebonu Riežicoje. Parašęs yra kelis "Pamiętnikus", o teip-gi "Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III".

Juozas Vybickis (1747-1822) pabaigē mokslus pas jezuitus Gedanoje ir pasišventē juroms, buvo Baro konfede-

ratu, viešējo už rubežiaus 1770 m. Sugrįžęs susitaikē su karaliumi, pastojo dvaro šambelionu, buvo veiklus 4-metiniame seime. Nelikus Lenkijos, viešējo Prancuzijoje bei Vokietijoje, ir Varšavos kunigaikštystēje jēmē augštus urēdus, pastojo net senatoriumi vaivada. Galiaus buvo perdētiniu augščiausiojo tribunolo. Garsųs yra jo "Pamiętniki", rašē taip-gi apie politiką savo šalies ("Myśli polityczne o wolności cywilnej, Poznań, 1775-6"), o taip-gi dramas.

Mikolas Oginskis, did. liet. payždininkas (+1833) aprašē gadynę nuo 1788 iki 1815 m. prancuziškuose memuaruose (išleisti 1826-7 Paryžiuje), kurie tapo išguldyti lenkų kalbon.

Martinas Matuševyčius (1714-1773), Liet. Brasčių kaštelionas; jo Pamiętniki (Varšava, 1876 m.) apima laiką nuo 1714 iki 1765 m.

Mikolas Zaleskis, "voiskis" d. k. Lietuvos ir pasiuntinys į 4-metinį seimą parašē "Pamiętniki (Poznań, 1879).

Eustachas Sanguška (1768-1844), pasiuntinys į didijį seimą; jo Pamiętnik (Kraków 1876) apima laiką nuo 1786 iki 1815 m.; ten randasi akyvos smulkmenos apie Napolēono kelionę ant Maskvos.

Parēmējais ir apgynējais gadynēs konstitucijos 3 d. gegužio 1791 m. buvo garsųs savo kalboms: *Tamas Vavrzeckis* (+1818), Kauno pakamarinis; *Tadas Matuševyčius* (1765-1819), finansų ministeris Varšavos kunigaikštystēs; *Kazys Sapieha* (1750-1797), maršalkas liet. konfederacijos.

Tarp atžagareivių atsižymējo savo kalbomis: *Juozas Kassakauskas* (1738-1794), Vidžemio vyskupas.

Raulas Rydzevskis (1716-1765) jezuitas profesorius, o galiaus rektorius Vilniaus universiteto, garsējo iškalba savo laike; apskelbē: 1) Kazania niedzielne, o jam mirus išējo 2) Kazania świąteczne, ir 3) Kazania przygodne.

Mikolas Karpavyčius (1744-1803), prof. theologijos Vilniuje, o nuo 1795 m. vyskupas Vygriuose, ilgus metus pamokslininkavo Varšavoje, Krokavoje ir Vilniuje. Išējo spaudoje jo "Kazania" (Varšava, 1808, 8 t.).

Vilimas Kalinskis (1747-1789), sąnarys brolijos kun. misijonierių Varšavoje, potam profesorius morališkos theologijos ir bažnytinēs istorijos prie Vilniaus akademijos,

laikē pamokslus per jubilējų 1776 m. Jo "Kazania y Mowy" išleistos Varšavoj, 1791, 2 t.

Vytebske gimē 1750 m. *Pranas Dionyzas Kniažnin* ir po motinos priežvalga pamylējo gamtą su jos stebuklais. Mokēsi pas jezuitus, ir sulaukęs 14 metų, įstojo į jų zokoną. Kad jau rengēsi įgyti šventinimus, užkrito kasata zokono; tad Kniažninas, pametęs zokoną, gavo vietą Zaluskių knygyne. Potam sekretoriavo Pulavuose pas Čartoryskius. 1795 m. jis gavo proto pamišimą; paēmē jį pas save Pranas Zablockis Konskoivolēje, kur nelimęs ir mirē 1807 m. Tai buvo Lenkams geras lyrikas. Jo veikalus išleido F. S. Dmochovskis Varšavoje (1828-9 7 t.).

Pranas Ksavēras Dmochovskis, gimęs Užgiriuose 1762 m., buvo pijarų augintiniu Drogičyne, į kurių zokoną dar jaunas įstojo. Veiklus buvo kaipo mokytojas Radomiuje, Lomžoje, Varšavoje. Vēliaus pastojo sekretoriumi Kollątajaus. Puolus respublikai, keliavo po Vokietiją, Italiją ir Prancuziją. Potam užsilaikē pas Ignotą Krasickį, iki tamjam numirštant. Vēliaus, pametęs kunigystę, apsibuvo Varšavoje ir gaivino literatišką judējimą. Galiaus gyveno kaime Kujavuose. Mirē 1808 m. Išguldē Youngo "Sąd ostateczny", "Iliadą" Homero, "Eneidą" Virgiliaus, ir daug kitko.

Lydoje pas pijarus mokēsi *Stasys Jundzilas*, paeinantis iš šlēktų senos giminēs, bet galop 18-to šimtmečio nupuolusios. Jis gimē 1761 m. Jasiencuose, kaime Vilniaus vaivadijos. Pabaigęs Lydoje mokslą, įstojo į pijarų zokoną. Akademiją pabaigē Vilniuje. 1792 m. tapo aprinktas viceprofesoriumi gamtos istorijos prie Vilniaus universiteto ir įgijo fundušą kelionei apsišvietimo tikslui. Per 5 metus užrubežyje lankē muzējus, sodnus ir įstaigas Vokietijoje ir Vengrijoje. 1797 m. sugrįžo į Vilnių ir pirma kaipo viceprofesorius, potam nuo 1802 m. kaipo profesorius, per 26 metus, triusē naudai mokintinių ir mokslo. Jo triuso liudytoju pasiliko botaniškas sodnas Vilniuje, jo įsteigtas ir pralobintas. 1824 m. priēmē emeriturą. Mirē 1847 m. Botanika buvo jo tyrinējimų dalyku; išliuosavo jisai aną nuo tarnavimo medicinai ir kitiems mieriams praktiško gyvenimo. Laikēsi sistemos Linnējaus. Liet. florą pažino ir ištyrē gerai. Taip-gi užsiiminējo zoologija, mažiausiai-

gi mineralogija. Jo veikalai: 1) Opisanie roślin w prowincyi W. X. L. naturalnie rosnących (Wilno, 1791). 2) Botanika stosowana (Wilno, 1799). 3) Początki botaniki (Warszawa, 1804). 4) Zoologia krótko zebrana (Wilno, 1807, 4 części). Ir čion padalinimas į 6 kliasas užlaikytas pagal Linnėjų.

Bogumilas Lengnich, g. 1689 m. Gedanoje, ten ir daugiausiai gyveno, iš pradžios kaipo profesorius prie gimnazijos, o paskui (nuo 1750 m.) kaipo miesto syndikas. Mirė 1774 m. Uoliai užsiiminėjo istorija Lenkijos ir Prusų. Žinodamas svarbą šaltinių, jis apgarsino rankraščius kronikorių: Gallo, Kadlubko ir Mierzvos.

Pranas Bogomolec, sunus Vytebsko stalininko, g. 1720 m., kaipo augintinis jezuitų, jau 17 metuose įstojo į jų zokoną, ir pabaigęs Vilniaus akademiją, vyko ant tolesnių studijų į Romą. Sugrįżęs, mokintojavo pirma Vilniuje, paskui Varšavoje kolegijoje jezuitų. Po kasatai zokono gavo ikgyvas jų spaustuvę Varšavoje. Mirė 1784 m. Už jo linksmumą ir juokdariškumą mylėjo jį Stasys Augustas ir kviesdavo ant "ketverginių pietų", daviamų literatams bei mokslininkams. Rašė komedijas Lenkams, kurių tulos yra pasekimu Moliero. Kad Varšavoje 1765 m. tapo atvertas "teatr narodowy", tai jis anam rašė komedijas, k. a. Monitor, Wdowa, Pijacy, Pan dobry, opera Nędza uszczęśliwiona (1778). Nuo 1764 m. iki mirė, išleidinėjo "Monitor'ą", politiškai literatišką laikraštį. Taip-gi naujai perspauzdino veikalus Bielskio, Stryjkovskio, Kromerio, Jono Kochanovskio, Sarbievskio, Petro Kochanovskio.

Adomas Stasys Noruševyčius gimė Pinske 1733 m., ten ėjo į jezuitų mokyklą ir 15 metų turėdamas, įstojo į jų zokoną. Jezuitai jį išsiuntė į Lyoną, o sugrįžusiam pavedė katedrą lotyniškos kalbos Vilniaus akademijoje. 1756 m. lėšomis Mikolo Čartoryskio, kunigaikščio, liet. kanclerio, jis keliavo po Italiją ir Vokietiją. Sugrįžęs, Vilniuje išguldinėjo poėtiką, o potam perkeltas tapo į Varšavą. Rašinėjo eiles "sielanki, ody i satyry" ir tragedijas. Nelikus jezuitų zokono, Stasys Augustas davė poėtui klebonija Nemenčino ir Anykščių; 1774 m. pakvietė jį parašyti Lenkų istoriją ir įteikė Smolensko koadjutoriją. Žmonėms patiko 1780-86 m. apgarsintiejie tomai istorijos (Historya

Narodu Polskiego). 1781 m. jis tapo d. liet. raštininku ir 1782-86 sekretoriumi nepasiliaujamos Dumos. 1788 m. tapo Smolensko vyskupu, o į du metu perējo ant katedros Lucko. Didžiamjame seime jis rēmē progresyviškas pastangas. Puolus šalies laisvei, nusiminē, atsitraukē nuo svieto, ir tiktai su kaimiečiais bemēgo susieiti. Mirē Jonąvoje 1796 m. Jis parašē taip-gi "Historya Jana Karola Chodkiewicza" (Warszawa, 1781, 2 t.) ir k.

Andrius Pohl (1740-1820), misijonorius, garsus theologas, įsteigē ligonbutį "Dzieciątka Jezus" Vilniuje, savo raštuose sekē paveizdą prancuzų. Išēję yra daugelis jo "Kazania".

Pranas Zablockis, g. 1754 m. Volynijoje, mokēsi pas pijarus Międzyrzečoje, turējo urēdą Apšvietimo Komisijoje, galiaus tapo jos sekretoriumi. Jis pergyveno pačią ir vaikus. Rašē komedijas iki 1794 m. Galiaus Romoje pastojo į kunigus, ir nuo 1800 m. buvo klebonu Konskavolioje; mirē 1821 m. F. S. Dmóchovskis išleido jo veikalus surinkęs "Bibliotekoj narodowoj" 1829-30 Varšavoje. Ēsą į 80 komedijų Zablockio parašytų, o vis lenkiškai!

Labai svarbiu Lietuvai žmogumi yra buvęs *Martinas Odlanickis Pačiabutas* (*Počobut*). Jis gimē Slomiankoje, Gartino vaivadijoje, 1728 m. Pirmuose metuose po įstojimo į jezuitų zokoną (1745), jis prižiurējo baltinimą vaško ir liejimą bažnytinių žvakių, o taip-gi virimą midaus Plikakalnio pakalnēje, netolymais karsto Bekiešiaus. Kilo iš neturtingos šlēktos kaipo sunus Gartino tabarninko. Kada pabaigē 6-metinį studijų kursą, paskyrē jį į Polocką mokytoju žemesnių kliasų, iš kur po dvejų metų perkēlē jį į Vilnių. 1754 m. mokēsi Pragoje graikišką bei lotynišką kalbas, taip-gi matematiką. Kilus 7-metinei karei, sugrįžo į Vilnių ir mokēsi theologiją. Kunigaikščiui Mikolui Čartoryskiui duodant lēšas, 1761 m. Pačiabutas per Vokietiją iškako į Prancuziją ir Italiją tobulintiesi astronomijoje. Nuo 1762 m. per du metu Marseljoje mokēsi astronomiją po globa jezuito Pezenas, talpindamas savo patyrimus knygoje "Pauliana" 1763 m. Pabuvojęs Avignone, Neapolyje ir Romoje, pabaigoje 1764 m. sugrįžo į Vilnių ir tuojau ēmē akademijoje mokinti matematiką ir astronomiją.

Pirmu jo astronomišku veikalu buvo pastebējimai už-

temimo mēnulio (Calculus eclipsos lunaris, quae accidit die 24 febr. 1766, pro observatorio Acad. Vilnensis). Elzbietai iš Oginskių Puzinienei suteikus lēšas, Pačiabutas partraukē iš Anglijos naujas pabukles observatorijai ir 1770-72 m. pastatydino joms gražią svetainę observatorijoje. 1767 m. karalius Stanislavas Augustas suteikē jam titulą karališkojo astronomo. Artinanties puolimui jezuitų zokono, idant išgelbēti observatoriją, Pačiabutas užmezgē artimesnius prietikius su Joakimu Chreptavyčiumi, tuomet did. raštininku D. K. Lietuvos, o vēliaus liet. pakancleriu, kurs mylējo mokslą. 1772 m. Vilniuje Pačiabutas išleido lenkiškoje kalboje: pradžią geometrijos.

Popiežius Klemensas XIV panaikino jezuitų zokoną 21 d. liepos 1773 m. Tad Pačiabutas meldē Chreptavyčiaus, kad tarpininkautų pas karalių ir kad jis pasilikti galētų prie vietos su draugu triuso, kun. Andriumi Strzeckiu; taip-gi prašē privilegijos išleidimui politiško kalendoriaus Lietuvai ir literatiškų laikraščių Vilniuje. Jau kalendorius 1774 metams regis išējo·po redakcija Pačiabuto. Norēdamas palaikyti įtekmę buvusių jezuitų į bēgį dalykų, jis užmanē įsteigti iš jų literatišką korpusą, iš ko su laiku kilti galētų Mokslų Akademija. Tuomi tarpu Chreptavyčius užmanē ir pervesdino Varšavoje Apšvietimo Komisiją, o Pačiabutui įgijo privilegiją ant buvusios jezuitų spaustuvēs Vilniuje; 1774 m. jam pavesta tapo taip-gi redakcija "Gazety Wileńskiej".

Bet vyskupas Masalskis nemēgo Pačiabuto, ir todēl rektorystē akademijos teko kun. Ignotui Żabai, profesoriui theologijos; net koadjutorija Vilniškēs kanonijos 1776 m. nepateko musų astronomui! Tas Masalskis eikvojo turtus akademijos, ir tik vizitatorius Juozas Vybickis 1777 m. teprivertē vyskupą atmokēti 300.000 lenk. auksinų. Tąmet Apšvietimo Komisija paskyrē 2000 raudonųjų auksinų nupirkimui naujų pabuklių observatorijai Vilniuje. Kun. Strzeckis iškeliavo į Angliją pabukles supirkti; budamas Paryžiuje jis užmezgē pažintis su mokslininkais (St. Maurice de St. Leu, Du Pont ir k.), ir 1778 m. Pačiabutas tapo išrinktas korespondentu mokslų akademijos Paryžiuje, kaipo išradējas lengviausiojo budo patikrinimo (verifikacijos)

micrometri objectivi. Namie Pačiabutas 1777 m. išleido išguldymą geometrijos Clairanto.

Taip-gi 1779 m. Apšvietimo Komisija paskyrē kun. Chevalierą rektoriumi akademijos Vilniuje, tur-but per vyskupo Masalskio intrigas, iš ko Pačiabutas labai krimtosi. Bet uż tai jis 1780 įgijo klebonystą ligonbutyj šv. Trejybēs Vilniuje, kurią buvo fundavojęs Zygmantas I: mat pasimirē kun. Chevalier. Pačiabutas vyko dabar į Varšavą, ir Apšvietimo Komisija pavedē jam rektorystą akademijos. Atkako į Vilnių ir ans Londone użsakytasai murališkas kvadrantas. Uż savo-gi triusą kun. Strzeckis apdovanotas tapo klebonija prie pojezuitų bażnyčios šv. Jono. Pačiabutui rupējo dabar gauti geresni profesoriai, ir jis pakvietē į Vilnių garsų gamtininką Joną Emanuēlį Gilibertą iš Gartino, kurs ten nuo 1776 m. buvo profesoriumi botanikos; parkvietē taip-gi chemiką Mintzą, ir pijarą Jēronimą Stroinovskį, żinovą gamtos ir tautų įstatymų.

Akademija tuomet susidējo iš dviejų kolegijų, beje phizikos (matematika, gamtos mokslai ir medicina) ir morališkos (theologija, jurisprudencija, istorija ir literatura). Mediciną mokē tuomet: Regnier (chirurgiją ir akušeriją), Briotet (demonstravo operatyvišką chirurgiją ir anatomiją), Stepas Bisio, mokintinis Paduos akademijos ir autorius rašto apie kaltuną (phiziologiją ir anatomiją), Gilibert (gamtos istoriją, materiją mediką, podraug prižiurējo akademijos aptieką). Tie mokyti vyrai sudarē *collegium medicum.* Bet truko geru matematikų; tad katedras phizikos ir pritaikintos matematikos użēmē buvusiejie jezuitai Mickevyčius ir Kundzičius, o astronomiją nuo seniaus išguldinējo kun. Strzeckis. — Morališkoje-gi kolegijoje mokino pijarai: Aleknavyčius civiliškus ir šalies įstatymus, Syrutis-Romos įstatymus, o senas buvęs jezuitas Ragauskas — iškalbą, lotynų bei graikų kalbas. Kun. Kaz. Noruševyčius, Smolensko pralotas scholastikas, tapo aprinktas sekretoriu universiteto. Su tokiu kontingensu mokytojų, 24 d. lapkričio, Pačiabutas atidarē mokslų kursus grażiomis kalbomis, susirinkus daugeliui kiltų svečių. Te Deum laudamus bażnyčioje šv. Jono użbaigē aktą atidarymo.

1781 m. Pačiabutas tapo pakeltas į Smolensko kanonikus, kurs urēdas buvo dvasiškas tiktai, be įēmimų.

Nebuvo kur padėti naująją astronomišką pabuklę, aną didelį kvadrantą. Pačiabutui prašant, Apšvietimo Komisija paskyrė 10000 auksinų pastatymui naujo muryto trobėsio prie pietinės sienos observatorijos ir, pats Pačiabutas antrątiek nuo savęs pridėjęs, ėmė trobesį statydinti 1782 m. Galop meto Komisija rektorių pašaukė į Varšavą patarauti sustatant įstatymą viešoms šalies mokykloms. Čia Pačiabutas susitiko su Kollątaju. Lenkai buvo užsimanę Vilniaus akademiją paversti į antraeilinį lyceumą, ir rektorius vos-nevos akademiją teišgelbėjo su pagelba Ad. Čartoryskio ir Joakimo Chreptavyčiaus.

Rektoriui sugrįžus į Vilnių, Gilibertas, ištiktas tulo atsitikimo savoj šeimynoj, su skuba išvažiavo į Lyoną. Vienok rudenį 1783 m. prasidedant lekcijoms, bent morališkoji kolegija beveik turėjo kompletą mokytojų: pirmasėdžiu čion buvo profesorius literaturos kun. Dovydas Pilchovskis. Kad publikos atydą patraukti į akademiją, Pačiabutas padarė atidarymą kiekvienos katedros viešu. Taip dabar kun. Strzeckis kalbėjo apie naudingumą astronomijos, kun. Jėronimas Stroinovskis apie įstatymus gamtos, Kornelius Pocolojevskis apie įstatymus bažnyčios, matematikas kun. Norvaišas apie Newtoną, kun. Vilimas Kalinskis apie morališką theologiją ir istoriją bažnyčios, kun. Syrutis apie Romos įstatymus, vėliaus kun. Karpavyčius apie dogmatiškąją theologiją, kun. Tamas Hussarzevskis apie visatiną istoriją. Nereikia pamiršti nė to, kad 11 ir 12 d. spalių 1783 m. akademija su iškilme šventė šimtmetinį jubilėjų Jono Sobieskio pergalės Turkų pas Vienną, ir spausdintą aprašymą tos šventės Pačiabutas įteikė karaliui. Prasidedant lekcijoms 1784-5 m. akademija gavo naują mokytoją chemijos iš Turino — Juozą Sartoris, medicinos daktarą ir mokintinį D'Arcet'o, kurs su iškilme viešai laikė savo įžengtinę lekciją. Katedrą praktikos medicinos ir materijos medikos apėmė Juozas Langmayer iš Viennos, menkas mokytojas, o katedrą gamtiškos istorijos — gabus Jurgis Forster, kurs buvo atlikęs drauge su kapitonu Cook'u kelionę aplink svietą.

Kad Antanas Tyzenhauz 30 d. kovo 1785 m. mirė Varšavoj, vos 52 metu pergyvenęs, Pačiabutas tuojau užėmė akademišką spaustuvę ir dvi aptieki, už ką Tyzenhauzo

paveldējai ējo į teismą. Officina pasiliko tad rankose Kočiko aptiekoriaus, kurs ją nuomojo nuo tēvonių; tik metais vēliaus Apšvietimo Komisija atēmē ją labui akademijos. Pačiabutas rods gavo orderį šv. Stanislavo, ir neužilgo potam tapo vēl paskirtas tolesniam rektoriavimui akademijoje. Reikējo dabar pašalinti įtekmę vyskupo Masalskio, kurs dar pagal seną paprotį, skaitēsi bent nominališku kancleriu akademijos. Patariant Pačiabutui Apšvietimo Komisija užmanē konkordatą su vyskupu, reikalaudama, kad ans paliuosuotų Scholam Principem bei akademiškąją luomą nuo vyskupo jurisdikcijos ir nuo konsistoriškų teismų. Vyskupas Masalskis gana pyko, bet vis-gi sutiko ir dar davē fundušą 10 lovų šešiauninkēms prie šv. Roko ligonbučio, po globa Regnier'o ēsančio; tai buvo pirmoji gimdytojoms klynika Vilniuje.... Pradžioj 1786 m. jauni kareiviai — iš viso 16 — ēmē lankyti akademiją, kurios įtekmē ēmē matomai eiti platyn. Karalius Stanislavas Augustas ēmē davinēti gerai besimokantiems mokintiniams medalius iš aukso ir sidabro su antrašu: *diligentiae.*

1786 m. vyskupas Masalskis ir kiti pavyduoliai Pačiabuto pasisekimo (kun. Karpavyčius ir k.) paplatino gandą, buk kasoj akademijos ēsąs deficitas ant 120.000 auksinų; bet Chreptavyčiaus globa čion liežuvius apmalšino. 1787 metai buvo rektoriui priklųs: kun. Karpavyčius sēdējo savose klebonijose, tai Prienuose, tai Griaužēje, ir mažai tesirupino apie lekcijas akademijoje; taip-gi prof. Kundžičius, kun. Norvaišas, ir net stropusis Sartoris ēmē lekcijas apleidinēti. Kun. Karpavyčius ir bibliotekorius Maskevyčius nelankē akademiškų sesijų, arba vēl profesoriai, nors prisiekę (per manum stipulatam) užlaikyti slaptoje nutarimus sesijų, viską skelbē publikai, iš ko, žinoma, platinosi liežuviai ir paškviliai. Tad rektorius su Chreptavyčiumi nutarē nutrenkti nuo pensijos tiems profesoriams, kurie nepildys savo pareigų, ką Apšvietimo Komisija patvirtino.

Gilibertas buvo užvedęs sodnelį viduryj kiemo medicinįškos akademijos. Ant trukumo botaniško daržo skundēsi ir Forsteris. Pačiabutas surado vietą palei Vilnelę, vidur Sarkiškēs priemiesčio, tinkamą tai lietai ir kunigaikštis Stanislavas Poniatovskis, d. liet. payždininkas, siulē pinigus nupirkimui, nors jų nedavē. Bet tą vietą buvo užpirkęs

prof. Regnier už 1000 raudonųjų auksinų, taip-gi Bialozoriškį pliacių už 6000 auksinų, ir dabar vos už 36000 auksinų teketino parduoti akademijai. Galiaus kada vieta botaniškam sodnui, nors su vargu, tapo įgyta, štai 1787 m. Maskolijos valdžia paveržė Forsterį, ir tasai pametinas akademiją, išvažiavo į Goettingą. Pasitraukė ir prof. Bisio į Veneciją, o jo vietą užėmė Jonas Andrius Lobenvein, neseniai prof. chirurgijos Peterburge, o dabar apskričio daktaras Rygoje. Be to, Apšvietimo Komisija paskyrė Simą Malevskį vice-profesoriumi gamtos ir tautų įstatymų, o pijarą iš Krokavos, Pil. Ner. Golanskį — vice-profesoriumi literaturos. Briolet pradėjo skaityti lekcijas anatomijos lenkiškai jauniems felčeriams. Pats-gi Pačiabutas triusė observatorijoje: kuomet Cassini Paryžiuje 1786 m. buvo padaręs tik 4 observacijas planētos Merkuro, tai Pačiabutas atliko jų 60, ir jas apskaitliavęs, nusiuntē per rankas De la Lando Paryžiaus mokslų akademijai, o 1787 m. tokių observacijų atliko net 124. Tamet prof. Lobenvein tapo deleguotas apžiurēti ir aprašyti monstrumą iš suaugusių dvynių, gimusių spalių mēn. Milunčių kaime, Lydos paviete; kada monstrumas po 19 dienų pasimirē, akademijai teko jo kunas, kurį Lobenvein užlaikē anatomiškame kabinete. Taip-gi Sartoris, prof. chemijos, su kun. Mickevyčiumi, prof. phizikos, atliko moksliška kelionę nuo Nemunaičių į Stakliškę, Trakų pav., kur buvo surus šaltiniai. Dar tą patį metą išleido akademišką kalendorių su žinutēmis apie Vilniškę akademiją.

1788 m. Berlyno mokslų akademija aprinko savo sąnariu Aleksandrą Norbutyčią, kas tuomet Vilniečiams buvo labai įstabu, kiti ir užvydējo jai tos garbēs. Tuomi tarpu murai iš pietų pusēs prie svetainēs observatorijos, už 6000 auksinų, su papede achromatiškai lunetai, jau buvo baigiami. Pačiabutas iš to džiaugēsi, kaip ir iš korespondencijos užsimezgusios su Jonu Sniadeckiu, kurs vos buvo į Krokavą sugrįžęs iš Anglijos. Ir kitur Pačiabuto atida traukiama buvo. Kad susirgęs prof. Stroinovskis Italijoje nebteko pinigų, jis netik pats davē pagelbą, bet ir nuo komisijos jam išprašē. Arba vēl — matematikas Vyšniavoj Vonsovyčius, Gartino seimelyje budamas, susikivirčijo su tulu ponu ir, apskųstas į teismą, pralošē bylą; tad reikējo

eiti ant mėnesio sėsti į bokštą. Bet įsikišus Pačiabutui ir Chreptavyčiui, šalys tapo sutaikintos, žinoma ne be to, kad Vonsovyčius nebutų priešgynai atlyginti turėjęs. O kada pats Pačiabutas iškako į Polocką dėl observacijų ir pasimatymo su pažįstamais nuo seniai jezuitais, nedraugai paleido girdą, buk jis ten iškakęs su mieriu intrigos generolui jezuitų, ir Pačiabutui prisiėjo iš to teisintiesi net Chreptavyčiui!

Nors lekcijos akademijoje buvo maž-daug parėjusios į tvarką, tai vis-gi 1789 m. Pačiabutui sunku buvo dėl nereguliariškai išmokamų pensijų profesoriams. Phiziologijos korepeticijos jau laikomos buvo lenkiškai jaunų medikų Čempinskio ir Matusevyčaus. Mirus kun. Vilimui Kalinskui, prof. bažnytinės istorijos ir morališkos theologijos, į jo vietą tapo paskirtas nemitrus kun. Boguslavskis. Kad Sartoris važiavo į Italiją, Chreptavyčius prašė, kad ten parinktų įpėdinį Forsteriui mokyme gamtos istorijos. Kalbinamas Volta, išradėjas vėliaus galvanizmo, nesutiko apleisti tėvynę ir priėmė profesurą phizikos Paduoje. Vasaros metą Pačiabutas turėjo tą džiaugsmą, kad akademija jį apsirinko tolesniam rektoriavimui, o komisija patvirtino. Rudeniop-gi atsirado klapatai: klebonija šv. Trėjybės turėjo tiltą ant Vilijos į Šnipiškės priemiestį ir, žinoma, Pačiabuto buvo pareiga tą tiltą taisyti. Komisija-gi Vilniaus vaivadijos kariumenės labui antdėjo mokestį. Pačiabutas, iš įėmimų užlaikantis miestinį ligonbutį ir patį tiltą, teisinosi negalįs 600 auksinų mokėti, už ką nedraugai keršijo nuo jo atimti kleboniją. Tąmet buvo rengiami mokyklų įstatymai, ir dėlto komisija pakvietė Pačiabutą į Varšavą, kur jis kako su dviem draugais: kun. Stroinovskiu ir kun. Pilchovskiu. Prisidėjęs prie taip svarbaus darbo, jis Varšavoj paliko Stroinovskį rupinties apie pagerinimą buvio Vilniaus akademijos, netik prie Apšvietimo Komisijos, bet ir prie seimo deputacijos sustatymui formos valdžios, o pats pradžioj 1790 m. sugrįžo į Vilnių. Čion veikiai gavo žinią iš Viennos, kad ten besitobulinantis profesurai medicinos gabus Povilas Čempinskis pasimirė. Pačiabutas išrupino nuo komisijos, kad metinė pensija, paskirta Čempinskiui, taptų išmokėta jo motinai. Taip pat jis rupinosi, kad taptų pridėta pensijos mokytojams pa-

aprubinių mokyklų Lietuvoje, tai vėl užsipelniusius akademikus perstatinėjo respublikos luomoms ant nobilitacijos, pagal seimo įstatymą, o labui mokytojaujančių kunigų Lietuvoje jis meldė nuo kollatorių, kad įteiktų jiems vakuojančias beneficijas. Sau jis stengėsi įgyti Vilniškę kanoniją, norėdamas turėti duoną ant senatvės, kada mirė kun. Jonas Vavrzeckis. Netik jos negavo, bet nė katedrališkos džiakonijos, mirus vyskupui Zėnkavyčiui. Tad jis vėl rupinosi gauti mokytojams pridėtinę algą, komisijos paskirtą — 400 auksinų, ko nenorėjo išmokėti generališkoji kasa, kadangi trukstą lietuviškų fundušų. Tačiaus Pačiabutas atrodė, kad liet. fundušai 1790 m. įeigos turėjo 694.582 auksinų, ir po ilgų pastangų užbaigė tą reikalą su nauda mokytojų luomos Lietuvoje. Bet tuomi tarpu "žaliasai" tiltas ant Vilijos sudegė.... Pačiabutas bijojo, kad dabar tiltas netaptų atimtas yždui, kurs potam ligonbučiui mokėtų *certum quantum*, ir tad jis netektų įėmimų iš klebonystės.

Kada išėjo įstatymai 3 d. gegužio, Pačiabutas surengė Vilniuje iškilmingą apvaikščiojimą. Dar 1790 m. Pačiabutas norėjo patraukti Krzyvskį, tribunolišką advokatą Vilniuje, ant profesuros šalies įstatymų, bet Apšvietimo Komisija ano neužtvirtino. Taip-gi truko profesoriaus gamtos istorijos, ir pliacius nupirktas sodnui gulėjo dirvonu. Galiaus Ferd. Špitznagelis iš Varšavos 1792 m. tapo įvesdintas ant katedros botanikos ir zoologijos. Tas atrado be kabineto Giliberto ir Forsterio (sudėto medicinos kolegijoje) dar du rankiu 1792 m. perkeltu iš Varšavos į Vilnių: vieną buvo akademijai dovanojęs hetmanas Oginskis, susidedantį iš koralų, mineralų ir mušelių, o kitą kanonikas Vichertas — iš galąstų akmenų: viskas gulėjo ryšuliuose. Taip-gi 1792 m. akademija šventė su iškilmę 3 d. gegužio, kur Pačiabutas, katras ženklą Stanislavo Augusto (veršiuką Poniatovskių) buvo patalpinęs tarpan dangiškų konsteliacijų, karalių garbino lotyniškomis eilėmis. Visas viltis veikiai užstelbė nepasekminga karė. Targovicos susivienijimas valdžią paglemžė Vilniuje, mokslai ir mokytojai nutilo, o mokintiniai namon išsidangino.

Pradžioje 1793 m. dėl nepasekmių šalies susirupinęs,

Pačiabutas sirgo per keletą mēnesių; tačiaus lekcijos vyriausioje mokykloje, kiek galima, tęsēsi toliaus. Štai atējo antras išdalinimas Lietuvos-Lenkijos. Žinoma įvyko, nors ant trumpo laiko, atmaina apšvietimo valdžios Lietuvoje: balandyje 1793 m. nauja Apšvietimo Komisija Targovicos susivienijimo paskirta įsteigē Vilniuje savo jurisdikciją. Nauji rupesčiai, naujos baimēs dēl likimo akademijos, ir didelēs atmainos akademiškoje luomoje! Už kordono tuomet Maskolijai pateko 8 akademiškos mokyklos, o su jomis taip-gi pažymi dalis apšvietimo fundušo. Targoviciečiai apsunkino Pačiabutą ekonomiškomis atskaitomis, ir akademijai grēsē griuvimas. "Baigiu šįmet 13-metinį rektoriavimą — sakē Pačiabutas — ir fatališkai baigiu;" mat ir jis pats galējo likti be duonos! Godišiai kēsinosi išdraskyti visą apšvietimo fundušą. Tad į Gartino seimą, birželyje 1793 m., vyko Pačiabutas iš Vilniaus ir Jonas Sniadeckis iš Krokavos gelbēti tą fundušą nuo gresmių priešų, ir po 6 mēnesių triuso išējo pergalētojais. Protarpyje — 5 d. rugsējo — Pačiabutas, drauge su Jonu Sniadeckiu, nuvykę į Augustavą, netoli Gartino, padarē svarbią observaciją pilningo saulēs užtemimo, prieregystēje karaliaus, ambasadoriaus Sieverso ir kitų: tas darbas gal-but labiausiai prisidējo atlaikyti akademijas ir grąžinti senesnęją formą apšvietimo valdžios. Karalius įteikē Pačiabutui, prieš išvažiuojant iš Gartino, orderį baltojo arelio. Tuomi tarpu Vilniuje, 14 d. gruodžio, mirē Vilniškis kanonikas Koscialkovskis, ir Pačiabutas prašēsi karaliaus tos prezentos, net ir į Romą pasiuntē 160 raudonųjų auksinų.... Tačiaus galų gale prezentą gavo Kantrimas, bet ne Pačiabutas....

Nors atvira žaizda ant kojos kankino Pačiabutą, jis vis-gi triusē observatorijoje, tai vēl korespondavo su Sniadeckiu apie astronomiją, tai vēl su Paryžiumi ir kitomis Europos observatorijomis. Rods vienybē apšvietimo valdžios dabar buvo vēl atsiekta, bet sumažējus šaliai, prisiējo mažinti šalies įstaigas. Į Apšvietimo Komisiją dabar priklausē kun. Dovydas Pilchovskis, dabar Vilniškis sufraganas, ir Jēronimas Stroinovskis, Kyjevos kanonikas; bet vis-gi komisija reikalavo sumažinimo išlaidų ir katedrų..... Tuomlaik nuo seniaus sergulingas Sartoris, chemijos prof.

1793 m. iškako į Turiną, rods padovanojęs akademijai 300 raudonųjų auksinų padidinimui klinikos. Targovicos Apšvietimo Komisija buvo paskyrusi Raulą Gucevyčių, architektą, kurs išstatē gražius trobesius Verkuose ir katedrą Vilniuje, profęsoriumi architekturos akademijoje 1793 m. Pačiabutui tas gabus žmogus nepatiko, ir jis veltui spyrēsi prieš užvezdinimą jo profesuros. Štai 1794 m. vēl audra sudrebino šalį: mokintiniai ir mokytojai išsiblaškē, o Pačiabutas tapo pašauktas į posēdžius valdžios dumos. Kada vaivadijos, moksliškai prigulinčios prie liet. Vyriausios Mokyklos, pateko Maskolijai, valdymieras Lietuvos kniazius Repnin, 1795 m., iš Vilniaus pašaukē Pačiabutą į Gartiną išdirbimui pliano, kaip šaliai grąžinti mokyklas. 1795 ir 1796 m. jis tankiai tad važinējo į Gartiną, kur jis stengēsi akademiją palaikyti netik sename padējime, bet dar padauginti katedras. Rudenį 1795 m. buvo liepta atidaryti visas mokyklas lietuviškoje gubernijoje, prie kurios tuomet priklausē Vilnius ir Gartinas. Truputį pirmiaus profesoriai ir visi mokytojai buvo gavę pusę pensijos, kurią nuo dabar žadējo valdžia mokēti iš apačios; bet užtai užlaikymui kandidatų, konviktui bēdinos šlēktos, rektoriui kanceliarijos ir akademijos posēdžių niekas nebuvo daviama. Viduryj birželio 1796 m. Pačiabutas atkako į Vilnių surengti raportą apie akademijos mokslų kursus. Surašyme valdiškų raštų nuolatos gelbējo Pačiabutui jo draugas kun. Strzeckis. Bet ir Pačiabutui jau senatvē priējo ir siulē paniurias mintis. Tačiaus nors sirguliavo, jis turējo įtekmę ant Repnino, ir 1796 m. mokslų kursas akademijoje atsidarē: rods D-ras Regnier, prof. chirurgijos ir akušerijos, negrįžo iš Peterburgo, o vēl kun. Tomaševskį, mokytoją elementarinēs matematikos, ir kun. Karpavyčių, prof. dogmatiškos theologijos ir šv. rašto, valdžia atstatē nuo akademijos, nors suspenduotąjį Gucevyčių po tulo laiko valdžia sugrąžino. Veikiai, 5 d. vasario 1797 m., mirē profesorius astronomijos kun. Strzeckis. Kada caras Povilas karalių Stanislavą Augustą iš Gartino šaukē į Petrapylę, tai važiuojantį karalių Pačiabutas su akademijos profesoriais Vilniuje sveikino širdingai vasaryje 1797 m. Karalius aplankē akademiją ir jos rankius. Gegužyje atvyko ir caras Povilas į Vilnių. Veikiai potam tapo sutai-

syta nauja systēma visos instrukcijos, kurią Repninas nuvežē į Peterburgą ir caras patvirtino. Vilniaus akademija savo attribucijose ir įēmimuose pasiliko po senovei, ir papildyta tapo katedromis chemijos bei maliorystēs; tik valdžia jos tapo sukoncentruota ypatoje rektoriaus. Tapo įsteigta komisija* iš 12 ypatų, po vada Vilniaus vyskupo pamainais su vyskupu Žemaičių, kuri turējo lietuviškoje gubernijoje, po valdžia general-gubern., daboti eigį mokslų kaip akademijoje, taip ir provincijonališkose mokyklose, ir atvangumą apšvietimo fundušo. Kadetrą chemijos dabar užēmē Andrius Sniadeckis, prie kurios dar priskyrē lekciją pharmacijos. Stanislavas Jundzilas, pagrįžęs iš moksliškos kelionēs, paskirtas tapo vice-profesoriumi gamtos istorijos kaipo pagelbininkas prof. Špitznageliui. Ant nelaimēs, Baltarusijos jezuitai, per intrigas, buvo įgiję ukazą pavedantį jiems mokymą akademijoje. Pačiabutas darē viską, ką galēdamas, jeib tik jiems tame užbēgti kelią. Galiaus jis atsisakē nuo rektoriavimo, ir į jo vietą tapo paskirtas 1799 m. kun. Jēronimas Stroinovskis.

Pačiabutui atsitraukiant nuo rektorystēs, štai koki mokslai ir mokytojai buvo akademijoje: Buvo ten trįs fakultetai:

1) *morališkas* su 2 kadedrom theologijos, 2 — jurisprudencijos, 1 istorijos ir 1 literaturos. Kunigas Konstantinas Boguslavskis, nelikus Karpavyčiaus, mokē dogmatišką ir morališką theologiją; bazilijonas Augustas Tomaševskis — šventą raštą ir bažnytinę storiją; Kornelius Pocolojevskis buvo prof. Romos įstatymų ir kanonų; Simas Malevskis — prof. logikos, įstatymų gamtos ir tautų; misijonorius Tamas Husarzevskis skaitē visatiną istoriją; pijaras Pilypas Nērius Golanskis mokē literaturą, iškalbą ir poēziją.

2) *phiziškas,* kur kun. Juozas Mickevyčius mokē phiziką, kun. Pr. Norvaišas buvo prof. augštesnēs matematikos, kun. Tadas Kundzičius mokē pritaikintąją matematiką,

*) Į tą komisiją įējo: Vilniaus vyskupas Jonas Nepomukas Kossakovskis, Žemaičių vyskupijos koadjutorius kunigaikštis Juozas Giedraitis, Vilniškis oficiolas Dovydas Pilchovskis, Vilniškis koadjutorius scholastikas Jēronimas Stroinovskis, Vilniškis pralotas kustošas Ignas Kantrimas, koadjutorius Vilniškēs kanonijos Mikolas Dluskis, superioras Viln. bazilionų Ambrasas Synhujevskis, buvęs liet. "voiskis" Mikolas Zaleskis, Trakų maršalkas Ant. Lappa, Kobriniaus pakamarinis Raiskis, Rikyvos storasta Karpis ir Vilniaus pataurunis Juozas Kossakovskis.

Ign. Reška — pradinę astronomiją, Tamas Życkis — elementarinę matematiką, Raulas Gucevyčius — architekturą, Pr. Smuglevyčius — malіorystę.

3) *mediciniškas.* Dr. Juozas Langmayer skaitē pathologiją, materiją mediką, med. praktiką klinikoje; Jonas Andrius Lobenvein — anatomiją ir phiziologiją; Jokubas Briotet — prof. praktiškos chirugijos ir demonstratorius operacijų; Mikalojus Regnier — chirurgiją ir akušeriją; Andrius Sniadeckis — prof. chemijos; Ferd. Špitznagel — zoologiją ir phiziką, geografiją; kun. Bonifacas Stanislavas Jundzilas — botaniką ir jos istoriją. Astronomijos observacijomis užsiiminējo Pačiabutas, su tula pagelba Reškos.

Dar užvesdintas tapo mokinimas kalbų: graikiškai mokē buvusis jezuitas Rogovskis, prancuziškai Jonas Pinabel, ir vokiškai Jonas Albrecht.. Prie akademijos dar priklausē kun. Noruševyčius — sekretorius, ir kun. Rapolas Litvinskas — bibliotekorius.

Pačiabutas parinko adjunktus kiekvienai katedrai, ir iš jų vēliaus išējo geri profesoriai. Taip morališkame skyriuje buvo adjunktais: Mat. Korbutas, Ad. Povstanskis, Ferd. Serafinavyčius ir St. Bakauskis; phiziškame — Stubelevyčius, Nemčauskis, maliorus Rustemas, architektas Šulcas ir kiti; mediciniškame — Pr. Niškovskis, Aug. Becu, And. Matusevyčius ir Romanas Symanavyčius.

Pasiliuosavęs nuo rektorystēs, Pačiabutas stropiai tēmijo bēgius dangiškųjų kunų. Tie jo darbai pakuždeno eiliarašiui Mikolui Volskiui parašyti poēmatą *Dwie nocy*. Užbaigęs observacijas, siuntinējo jas Krokavon pas Joną Sniadeckį ir Berlynan pas Bodę. Netik pats neturējo pagelbininkų, bet nē naujesnių veikalų astronomijos: mat caras Povilas uždraudęs buvo visokias knygas, ypačiai prancuziškasias, iš svetur parsitraukti. Nors dalykai atsimainē prie Aleksandro I, tačiaus Lietuvoje nebuvo knygų pirklių ir sunku jas buvo iš svetur parsigabenti. Net korespondencija su De la Lande buvo persitraukusi. Protarpiais Pačiabutas rašydavo lotyniškas eiles. Geriausiai jam pasisekē įtēmyti planēta Ceres, apie ką pagarsino Kurjer Litewski balandyje 1802 m., o potam baronas Zach savo dienraštyje, išeinančiame Gothoje, atsiliepē su dideliu išgyrimu Pačiabuto. Pačiabutas užmezgē prietikius ir su Pe-

terburgo mokslų akademija. Kad Bodē ēmē Prusuose išleidinēti konsteliacijų atlasą su 17.240 naujai įtēmytų žvaigždžių, o De la Lande Paryžiuje — katalogą 50.000 žvaigždžių, Pačiabutas abiejų prašē, kad neapleistų konsteliacijos veršiuko Poniatovskių, ką abudu išpildē. Taip-gi Chreptavyčiui 1802 m. pasiuntē nemenką toblyčią vietų Lietuvoje, kurių geographišką platumą buvo paženklinęs; jam siuntinējo taip-gi savo lotyniškas eiles. Mylēdamas lotyniškąją kalbą, jis atsisakē tapti sąnariu Draugijos Mokslo Draugų Varšavoje įsteigtos, nes netikējo, kad Lenkų kalbą moksle užsilaikys ir manē, kad su ja Lenkai nepelnys garbēs užsieniuose.

Kad 1802 m. rektorius Stroinovskis tapo pašauktas į Peterburgą dalyvauti komitete po Muravjevo vada išdirbimui pagrindų viešos intsrukcijos ciesorystēje, Pačiabutui prisiējo tapti jo atstovu Vilniuje. Ir tad carui Aleksandrui I važiuojant į Klaipēdą pasimatyti su Prusijos karaliumi, Pačiabutas jį Vilniuje priiminējo akademijoje, už ką jam caras vēliaus prisiuntē deimantinį žiedą. Neužilgo išējo manifestas 8 d. rugsējo 1802 m. apie įsteigimą Ministerijos Apšvietimo, ir Lietuva įgijo dideles viltis kaslink atgaivinimo akademijos. 24 d. sausio 1803 m. išējo naujas ukazas apie organizaciją vyriausios valdžios mokyklų ir įsteigimą kuratorių kožnam moksliškam apskričiui Maskolijos. Prie Vilniškio apskričio priskaitytos tapo gubernijos: Vilniaus, Gartino, Minsko, Vytebsko, Mogylevo, Volynijos, Podolijos ir Kyjevos. Tai-gi akademija ir mokyklos išimtos tapo iš po vyriausybēs gubernatoriaus ir perējo žinion ministro Zavadovskio, tarpininkaujant apskričio kuratoriui. O 4 d. balandžio išējo iš Peterburgo aktas patvirtinantis Vilniaus universitetą, kurs dabar įgijo vardą imperatoriško, su 105.000 rublių įēmimo iš pojezuitiškų fundušų. Be trobēsių, caras universitetui suteikē tiesą prezentos ant 4 kanonijų Vilniaus kapitulos, ant 4 kanonijų Žemaitijos ir ant Trakų suffraganijos, ir 10 svarbesnių dvasiškų beneficijų. 18 d. gegužio 1803 m. išējo įstatymai apie sutvarkymą universiteto 56-uose punktuose. Universitetas turējo prižiurēti gimnazijas ir šiaip mokyklas apskrityje. Universitetas tapo padalintas į 4 fakultetus: phiziškai matematišką, morališkus ir politiškus mokslus su theologija, li-

teraturą ir laisvas dailas. Kiekvieno fakulteto vadu buvo dekanas. Keturi-gi dekanai po vada rektoriaus buvo išpildomaja valdžia nutarimų dumos universiteto; toji duma susidējo iš atsitarnavusiųjų profesorių su rektoriumi. Rinkimai kas 3 metai rektoriaus ir dekanų pavesti tapo universitetui, taip-pat rinkimai profesorių ir garbēs sąnarių; jam taip-gi pavesta tapo cenzura spausdinamų knygų, ir įsteigta seminarija kandidatams ant mokytojų. 12 adjunktų turi išguldinēti pridētinius kursus. Pensijos paprastų profesorių išnešē 1500 rublių, o po 25 metų tarnystos — paskirta emeritura. Mokintiniai universiteto pavesti teismui ir priežiurai universiteto. Vizitatoriai kasmet lankys mokyklas ir gimnazijas. Gimnazijoms paskirta po 5300 rublių, pavietų-gi mokykloms po 2520 rublių. Galiaus universitetas gavo savo kasą, aptieką, spaustuvę ir atskirą tipographiją, su fakultetų rankiais ir įstaigomis. Išguldinējimai mokslų įvyks lenkiškai, apart mediciniškų bei Romos įstatymų lekcijų.

Su tolygiu diplomu sugrįžo iš Peterburgo rektorius Jēronimas Stroinovskis ir 17 d. birželio 1803 m. tasai tapo viešai apskelbtas iškilmingame susirinkime universiteto ir svečių. Buvo ir gen.-gub. baronas Bennigsen. Tarp kitų, Pačiabutas dekliamavo savo tam tikslui parašytą lotynišką odą. — Stroinovskis tapo aprinktas ant kitų 3 metų rektoriumi, o Pačiabutas grįžo prie savo astronomijos. Jis observavo planētą Pallas, Olbarso surastą. Bet ir kitas darbas jam rupējo. Prancuzas Denon, keliavęs po Aigyptą, išleido aprašymą tos šalies, kur patalpino paveikslą zodijako, rastą griuvēsiuose šventvietēs Tinthyris. Iš to mokslinčiai išvedžiojo perdētą senovybę pradžios svieto. Pačiabutas, prisistebēdamas piešiniui ir palygindamas senoviškus ženklus su padējimu žvaigždžių, sudarančių zodijako konsteliacijas, išvedē daug vēlesnę gadynę sudarymui to zodijako, ir tatai apgarsino knygutēje: "O dawności zodyaku egipskiego w Denderah" (Vilniuj, 1803). Truputį vēliaus tą brošiurą kun. Verdier perguldē prancuziškai, o pats Pačiabutas tulas vietas papildē, ir išleido po antrašu: Essais sur l'epoque de l'antiquite' du zodiaque de Denderah (Tinthyris) par l'abbe' Poczobut etc. (Vilniuj, 1803). Tą knygutę Bodē Berlyne perspausdino savose ephemeridose

1804 m.; taip pat padarē ir maskoliai. Tautiškas prancuzų institutas aprinko Pačiabutą sąnariu-korespondentu phiziškuose ir matematiškuose moksluose. Prof. Kluegel Halleje taip-gi išleido tolygią knygutę ir prisiartino prie apskaitliavimų Pačiabuto (1804): skirtumas buvo tiktai ant vieno laipsnio. Tiek tad garbēs įgijo tuomi darbu Pačiabutas. Nežiurint į tankų svaigulį, jis užbaigē observacijas planētų Ceres ir Pallas, ir dar lekciją apie tai skaitē atidarant kursus rugsējyje 1804 m., poto kaip penkiom dienom pirmiau pasisekę jam buvo įtēmyti tulą planētą, rastą Hardingo Lilienthaliuje (arti Brēmos).

Suklapatino dabar Pačiabutą dvi aplinkybi: viena iš 10 beneficijų, caro skirtų universitetui, beje klebonija Anykščiuose, teko Pačiabutui, kurs tuojau dēl kokių ten altarijų turējo bylon eiti. Antru klapatu buvo tai, kad iš Peterburgo valdžia jo užklausē, ar nenorētų priimti laipsnį vyskupo. Vēliaus metropolitas Siestrzencevyčius pranešē, kad jau gavęs ir nuo popiežiaus dekretą jį pakelti į vyskupus *in partibus*. Bet Pačiabutas atsisakē nuo infulos jau tai dēl senatvēs, jau tai dēl savo užsiēmimų. Į tą laiką, 4 d. gruodžio 1803 m., mirē kun. Pilchovskis, palikęs murytą namą ir 7000 raudonųjų auksinų išauginimui 12 bēdinų mokintinių. Pačiabutas vis dar nesiliovē rašinējęs lotyniškas eiles. Taip įvesdinimui ant profesuros klinikos ir theologijos Jono Petro Frank'o jis parašē odą. Bet tai jau buvo jo pastaras darbas, nēsa pats Pačiabutas sakēsi jau nebgalįs manyti. Galvos svaiguliavimas nuolatos atsinaujino. Velijant Langmayeriui, kurs dabar gyveno Viennoje, Pačiabutas ketino važiuoti į Badeno maudynes arti Viennos. Per Varšavą jis keliavo 1805 m. į Krokavą, iš ten į Vienną. Kelionē arkliais buvo ir brangi ir alsinanti. Čion jis susipažino su astronomu Triesneckeriu, ir priegtam gražiai atspausdino veikalēlį apie zodijaką rastąjį Denderah'e. Nuo 8 d. liepos iki 25 d. rugpjučio buvojo Badene, ir potam grįžo namon. 29 d. rugsējo jau buvo Vilniuje. Bet sveikata ējo silpnyn, ir Pačiabutas atsisakē nuo Anykščių klebonijos. Gavęs tuomi tarpu emeriturą, vēl užsiēmē astronomija. Kada Stroinovskis pasitraukē ant koadjutorijos Lucko vyskupystēs 1805 m,. Pačiabutas klabino Joną Sniadeckį apsiimti rektoriauti. Galiaus 1807 m. atkako į Vil-

nių Jonas Sniadeckis ir kaipo astronomas observatorius ir kaipo rektorius, ant patiekos Pačiabuto, kurs dabar galējo observatoriją palikti taip kiltam vyrui. Su garbe senukas astronomas nurodē ant 34 knygų observacijų visokių dangiškų gumulų kaipo atrodymo savo triuso nuo 1773 m.! Jis dovanojo akademijai savo knygų rankių ir tulas astronomiškas pabukles. Atsiliuosavęs nuo pareigų astronomo, ir tai dar atsikēlęs iš ligos patalo, Pačiabutas nesykį ējo Sniadeckiui gelbēti astronomiškuose darbuose....

1808 m. Pačiabutas jautēsi vēl drutesniu pastojęs, ir todēl ryžosi — nors niekam nieko nesakęs — keliauti ant šviežio oro į Inflantus pas pažįstamus Zybergus. Anykščiuose pasirgęs ir atsiputējęs, jau rudeniop jis atsidurē pas jezuitus kliośtoriuje Duenaburge, kur Sniadeckis velijo jam pareiti į negociacijas apie mokslų plianą jų mokyklose. Tos negociacijos ilgai užsitęsē dēlei susirašinējimų su jezuitų generolu Peterburge, ir nusenęs Pačiabutas, tankiai sergantis, užsimanē sugrįžti į kliośtorių ant amžiaus galo. Čion jis mirē 20 d. vasario 1810 m., susilaukęs 82 metų amžiaus. Vilniaus universitetas atlaikē gedulių dievmaldystę šv. Jono bažnyčioje, kur prof. Aug. Tomaševskis pasakē gražų pamokslą apie numirēlį; mokslo-gi kursui pasibaigiant, rektorius Jonas Sniadeckis skaitē referatą apie Pačiabuto atliktus darbus. Garbē atminčiai to Lietuvos didvyrio!

XI.

Prusų Lietuva. 1708-11 marų metai, kur į 300.000 žmonių tapo ligomis nugalabyti. Karaliaus dvaras, po įtekme eikvojančių ministerių Wartenbergo, Wartenslebeno ir Wittgenšteino, nieko gero nedarē žmonēms.

Už tatai "anos pirm 150 metų čion atsidanginusios šeimynos Pfalcų, Nassauiečių, Šveicarų ir Salzburgiškių, kurias Pridrikis Vilimas I per daugeriopas geradarystas pritraukē, perkeitē Lietuvą į vokišką šalį. Pridrikis Vilimas I įsteigē Lietuvoje 6 miestus, 332 kaimus, 49 domēnų dvarus, tuosius kaipo paveikslo ukius, ir įtaisē 11 bažnytinių parapijų (kirchspiele). Prieš vyraiusybēs triobą Gumbinēje, viduryj jo tvarinio, stovi jo paminklas iš vario.*) Karēse

*) Tasai susideda iš roninēs statuvos su granitiniu fundamentu, yra 20 pēdų augštas, ir turi parašą: "Friedrich Wilhelm I, Litauens Wiederhersteller, Gumbinnens Gruender".

už (vokiečių) laisvę Lietuviai vokiškajai (!) tėvynei atsimokėjo ir nuo to sykio jie nešioja geležinį kryžių vėliavoje savo smurtaus pulko" (Friedeberg).

Laike 7-metinės karės daug kentėjo Nemuno aplinkės, įsiveržus Maskoliams po vada Apraksino, kurs sudegino Ragainę.

Nežiurint į Lietuvos suvokietėjimą, Lietuviai burai pakėlė maištą prieš vyriausybę 1775 ir 1776 m. karališkose domėnose Šilokarčiamos ir Priekulės, Klaipėdos distrikte, dėlei neįteikimo prižadėtų laisvių už gelbėjimą vokiečių karėse su Švedais, beje už neišliuosavimą nuo karališkos baudžiavos. Kad burai gražumu neketino nurimti, užtraukta tapo kariumenė sugrąžinimui paklusnumo ir tvarkos; kariumenė užėmė sukilusias vietas, sugaudė vadovus, išgabeno juos į Klaipėdos drutvietę, pokam jau likusiejie grįžo į paklusnumą ir ėjo į baudžiavą (Gervais).

Pabaigoje 18-tojo šimtmečio Prusų Lietuvoje buvo 1248 galvos ant 1 □ mylios. Bet nežinia ir pietaringumas Lietuvių buvo didelis; pvd. įvedant bulvių auginimą, reikėjo prievartos, ir tai dar labai aštrios!

"Kuomet pirmoje pusėje 18-tojo šimtmečio Prusų Lietuvoje dar beveik nebuvo jokių viešų trobesių kaimo mokykloms, tai jau galop šimtmečio Rytprusiuose drauge su Lietuva buvo aplink 1846 kaimiškų mokyklų" (Friedeberg). Iš anų 1846 mokyklų buvo 1216 karališkos, o 630 diduomeniškos (Gervais).

Vienok gyvenimas mokintinių buvo gryna nelaisvė toje gadynėje, kaip apie save pasakoja garsųs Prusai: Kantas, Hippelis, Herderis. Už tai turtingesniejie išdykaudavo Karaliaučiaus universitete, kur ypatingai Kuršininkai atsižymėjo savo jeibiais, o bėdiniemsiems reikėjo daug energijos ir doriškos drutybės, kad užsilaikyti ant augšto laipsnio. Karaliaučiuje baigė tiesų mokslą Juozas Kalasantas Šaniavskis (g. 1764 Zebrzydovskių Kalvarijoje, +1843); jis jėmė prakilnią vietą Lenkų šalies politikoje, ir buvo platintoju vokiškos philozophijos, ypačiai Kantiškės.

Tilžės partikuliariškoje mokykloj rektoriaujant Heinrikiui Tilėsiui (1692-1702), Prusams tapus karalyste, mokykla įgijo vardą "karališkos provincijonališkos mokyklos". Tarpe rektorių reikia paminėti magistrą Joną Arnd'ą (gi-

musį Gedanoje), 1728-48 m., kurs su jezuitais Toruniuje buvo vedęs ginčus, o ypatingai Joną Vilimą Reinholdą Klemensą, kurs 1791 m. tapo rektoriumi, pakylėjo mokyklą iš pedagogiško atžvilgio ir jai suteikė vokiškai tautišką ženklumą. Mokykla buvo daug nukentėjusi per lotynišką kalbą, per blogą padėjimą mokytojų ir dėlei kitų sunkenybių. Vaikinai už tai "praeparationis gratia" traukdavo į gimnazijas Elbingos, Gedanos, Toruniaus ir tt. Klemensas buvo prilankus pastangoms Pestalozzio ir Basedov'o ir kreipė mokinimą linkon praktiško gyvenimo. Šale lotynų kalbos, jis įvedė rokundas, geografiją ir pirm visoko gamtažinybę. Jis padalino mokyklą į miestinę arba miesčionių mokyklą, kur amatininkai, žemionys, rankpelniai galėjo ką naudingo pasimokinti, ir į provincijališką arba kliasiškąją mokyklą. Čion Klemensas pirmąsyk mokino prancuziškąją kalbą, o korrektorius — lenkiškąją! Madoje budavo lydėjimai numirėlių nuo seniai, taip jog daug lekcijų veltui prapuldavo; tą paprotį Klemensas panaikino. Ypatingai Klemensas rupinosi apie augintinius Pauperių namo Panemunės, kurie gaudavo mokslą už dyką provincijonališkoje mokykloje. Taip pat jis rupinosi apie fondą emeritų-mokytojų ir jų našlių. Jis geidė įsteigti taip-gi botanišką daržą. 1808 m. Klemensas tapo perkeltas į Gumbinę kaipo mokyklų dumčius, kur jis apėmė direkciją mokyklų departamente.

Prusų Lietuva suteikusi yra Vokietijai daug garsių vyrų. Štai keletas iš jų:

Jonas Kristupas Gottšed (Gottsched), g. 1700 m. netoli Karaliaučiaus, nukako į Leipzigą 1724 m. ir sutvėrė "Vokiečių Draugiją" auklejimui vokiškos literaturos; už geriausią modelį jis pripažino Prancuzų literaturą. 1740 m. prasidėjo jo vaidas su Bodmeriu, kurs užtaravo angliškus modelius, kaip Miltoną ir tt. Gottšedas nupeikė net Klopštok'o Messiją. Galiaus Bodmeris, C. F. Weise ir kiti apgalėjo "Leipcigo diktatorių". Vienok jo "Kritiška theorija poëzijos" (1730) paduoda keletą gerų pasargų apie dikciją ir versifikaciją.

Jonas Jurgis Hamann, g. 1730 m. Karaliaučiuje, iš pradžių buvo privatišku mokytoju, tai vėl agentu; gyveno labai bėdingai, buvo giliai religiškas, bet ne asketas. Mirė

1788 m. Draugai jį vadindavo "Šiaurės Magu"; jo raštus guodojo Lessingis, Mozes Mendelssohn ir Kantas. Jis buvo priešingu šaltam nacijonalizmui savo dienų. Jam gamta, raštas ir istorija, buvo trįs formos vienos reveliacijos, ir visas reikią tyrinėti jų sutikime. Garsi jo raštai: "Aesthetica in nuce" (1762) ir Sokrato Memorabilia (1759).

Jonas Gotfrydas Herderis, g. 1744 m. Morungene Rytprusiuose ir pabaigė lotynišką mokyklą savo tėviškėje; perleido jaunystę bėdose, nes tėvas mokytojas neturėjo iš ko jį siųsti į universitetą. Tačiaus jis mokėsi chirurgiją, nukakęs į Karaliaučių; ten jis klausės ir Kanto lekcijų. Į Karaliaučių mat buvo koks gydytojas jį pasiėmęs. Pametęs chirurgijos mokslą, jis griebėsi, su pagloba draugų, theologijos ir philozophijos. Pabaigęs studijas, per penkis metus jis buvo mokytoju ir pamokslininku Rygoje. 1769 m. ant ilgiaus jis apsigyveno Prancuzijoje, kur pristojo mokytoju pas princą Holštein-Entin. 1770 m. Štrasburge, besigydydamas akis, suėjo į pažintį su Goethe. Toliaus Buekeburge buvo priedvariniu pamokslininku iki 1776 m. per Goethe's rekomendaciją įgijo kapeliono vietą prie Karolio Augusto, Veimaro kunigaikščio, ir superintendento bažnyčios. Čion jis mirė 1803 m. Kaipo kunigas, jis pamokslininkavo apie kosmopolitišką philanthropiją, tikėjo į progresą; mėgo poėziją, literaturos istoriją ir istoriją kulturos. Jo "Tautų Balsai" (Stimmen der Voelker in Liedern) ir "Dvasia hebraiškos poėzijos" (Vom Geiste der hebraeischen Poesie, 1782) pamagino skonį ant imaginatyviškos literaturos. "Idėjose apie philozophiją žmonijos istorijos" (Ideen zur Philosophie der Geshichte der Menschheit, 1784-91) jis nupiešė abrozą kulturiško kilimo žmonijos. Jo ješkiniu buvo pasidaryti ukėsu viso svieto, universalistu. Idėalus savo gyvenimo jis ištarė trijuose žodžiuose: šviesa, meilė, gyvastis (Licht, Liebe, Leben).

Jonas Reinholdas Lenz, g. 1750 m., studijas atliko Karaliaučiuje, vėliaus pateko į Veimarą, iš kur tapo išguitas, kam nenorėjo "poniškai pasitursinti" mandagioje draugijoje.... Potam gyveno Zueriche ir Maskolijoje, ir mirė varguose, netekęs proto, 1792 m. Jo dramos: "Der Hofmeister", "Die Soldaten" — niekina regulas dailos, kaip ir mandagumo.

Theodoro Gotlybo v. Hippel'io (1741-96) gyvenimas buvo pilnas prieštaravimų. Idant apsivesti, jis mokēsi juristiką, bet kada surinko turtus, parašē tiktai knygą "Apie moterystę", kur mokina patį ir pačią, kaip elgtiesi; reikia pasakyti, kad jis čion užtarauja "emancipaciją moteriškēs". Savo geriausias mintis jis pasiskolino nuo Kanto, kurio lekcijų jis buvo klausęsi.

Immanuēlis Kantas g. 1724 m. Karaliaučiuje. Savo lekcijomis apie moralybę ir esthetiką, 1781 m., jis padarē didelę įspaudą ant vokiečių literaturos. Moralybēs principų papēdēs jis ješko ne naudingume, bet sąžinēje žmogaus. Iš priverstinos butybēs morališkų įstatymų jis išveda butybę morališko valdono, ir įgija nemirtinumą velēs bei ateitinį buvį užpelno ir baudos. Tai-gi religija, anot jo, esti neperskirtina nuo ethikos; puolant ar kylant moralybei, puola žmogaus įtikējimas į Dievą ar netikysta. "Kritika tyros išminties" (1781), "Kritika praktiškos išminties" (1787) ir "Kritika gabumo protavimo" (1790) yra svarbųs jo raštai. Jis gyveno atsišalinęs, ir pasišventęs protavimui. Niekados nesipačiavo. Turējo savo namelį ir daržą tykioje Karaliaučiaus gatvēje. Jo biblioteka nebuvo didelē. Gyvenęs tykiai ir sveikatoj, Kantas mirē 12 d. sausio 1804 m.

Ernestas Theodoras Vilimas Hoffmann (kurs save vadino Amadeus Hoffmann), g. 1776 m. Karaliaučiuje, mokēsi jurisprudencijos. Po 1806 m. pastojo direktoriumi muzikos Bamberge; parašē daugelį baisių apysakų. Mirē 1822 m. Iš jo veikalų priminsime: "Meisteris Martinas", "Mergē v. Scudery", "Dogē ir Dogaressa". Buvo taip-gi kompozitoriumi ir rašinējo muzikališkas kritikas. Jis priguli prie raštininkų romantiškosios pakraipos.

Fr. Liudvikas Zacharias Werner'is gimē Karaliaučiuje 1768 m. Jo dramos: "Thales'o sunus" (1803-4), "Kryžius ant Baltijos" (1806), "Martinas Liuteris" — turi religišką tendenciją. 1811 jis perējo į Romos katalikų bažnyčią, ir įgijo populiariškumą kunigaudamas Viennoje, kur ir pasimirē 1823 m.

Arturas Šopenhaueris (Schopenhauer), g. 1788 m. Gedanoje, studijas atliko Goettingene ir Berlyne. 1819 m. išējo iš spaudos jo garsusis veikalas: "Die Welt als Wille und Vorstellung". 1831 m.jis pabēgo iš Berlyno dēlei epidemi-

jos; potam jis gyveno apie 30 metų, apvienėjęs kaip pustelninkas, Frankfurte, kur umai pasimirė 1860 m. Išėjo dar "Apie valią gamtoje" 1836 m., o 1851 m. "Parerga und Paralipomena".

XII.

Įtekmė Stanislavo Konarskio. Stanislavas Konarskis, użmanęs Varšavoje įrengti Collegium nobilium,*) pavyżdżiu Collegium Nazarenum Romoje, ir įgijo pagyrimą to projekto nuo savo provincijolo; iš Varšavos aprašymą tokios kolegijos ir savo projektą nusiuntė į Lietuvą, kur pijarų kolegijos buvo turtingesnės uż lenkiškasias. "Tyminskis, anuometinis rektorius kolegijos pijarų Vilniuje, pripażino naudingumą įteikto jam projekto, bet įvykdinimą jo dėlei painių su jezuitais turėjo atidėti iki labesniam laikui" (Lukoševyčius). Toks konviktas tapo Varšavoje atidarytas 1740 m. ir savo reformomis jis jezuitus privertė pagerinti išguldymą mokslų netik Lenkijoje, bet ir D. K. Lietuvos. Pats Konarskis parengė 1741 m. lotynišką mokykloms gramatiką pijarų, geresnę uż Alvarą. "Seminarijose ir mokyklose pijarų tapo įvesdinta naujoji philozophija, kurios pirmu gaivintoju Lenkijoje buvo mokintinis Konarskio, mokytas pijaras Antanas Višnievskis; padauginta valandas matematiškų ir gamtiškų mokslų, istorijos ir geographijos; įvesdinta parašytas pijarų mokslų rankaknyges; apveizėta knygynus kolegijų geriausiais moksliškais veikalais, żemlapiais ir gliobais, matematiškomis ir phiżiškomis pabuklėmis, o kur-ne-kur ir rankiais gamtiškos istorijos" (Lukošev.).

Żemlapiai ir gliobai mokyklose vartojami buvo 16-tame šimtmetyje Richardo Hakluyt'o, angliško istoriko, Anglų mokyklose. 17-tame šimtmetyje tas paprotys perėjo į Prancuzų, Italų, Holandų ir Vokiečių mokyklas; o Konarskis

*) "Kitoniško budo buvo ta mokslo įstaiga. Pasiliovė joje pratinę jaunuomenę prie panegyriškų eilapalaikių ir tuščių oracijų, o perpildytų makaronizmais; tarp mokykliškų dalykų patalpino taip-gi tėviškąją kalbą kaipo svarbų faktorių auklėjimo, ir prancuziškąją, kaipo ištobulintą ir nesvetimą Lenkijoje; humanistiškus mokslus sujungė su gamtiniais ir su istorija ir kożnam paskyrė tinkamą rubeżių, idant su nauda galėtų veikti apšvietai ir auklėjimui. Rupinosi prakilnius supratimus apie vertybę ir pašaukimą żmogaus įskiepyti dvasion jaunuomenės. Lošas sujungė su mokslu, auklėjimą dvasios su auklėjimu kuniško vieko. Pamylėjimą darbo żadino emuliacija. Pats Konarskis gaiviai triusėsi apie parašymą gerų knygų mokykloms. Taigi umai turėjo pasitenkinimą matyti vaisius savo pastangų. Nuo augščiausių luomų draugijos — nes tik sunųs augščiausios šlėktos tebuvo priileidżiami į Collegium nobilium — apšvieta palengva pateko į vidutines luomas ir į żemesnęsias ir pervesdino išganytingą reformą" (Kuličkovskis).

įvesdino juos pirmas į Lenkiją ir Lietuvą. Mokyklose Konarskio "šale privelijimų jaunumenei dievobaimingumo, pylē į širdis jos meilę tēvynēs, rengē ant naudingų šalei ukēsų" (Lukoševyčius). Pijarai neužilgo užvedē savo konviktą šlēktai ir Vilniuje ir patraukē ten daugelį ponelių iš jezuitų mokyklų ir kitų. Jezuitai, pabugę, kad iš jų rankų nepasprustų mokinimas, taip-gi steigē tuojau prie savų kolegijų šlēktiškus konviktus Vilniuje,*) Vytebske ir kitur, ir ēmē siuntinēti savo gabesnius zokonininkus prasilavinimui į užrubežį: Vokietiją, Italiją ir Prancuziją, k. a. Adomą Noruševyčių į Lugdunum (Lyoną), Pačiabutą į Pragą ir tt. Bet tas atmainas jezuitai įvedē tiktai ponvaikiams, o ne savo paprastose mokyklose, kurios liko senoviškame sudējime, pliane ir metodoje išguldymų mokslo. Didžioje Lietuvos Kunigaikštystēje rupinosi pagerinti metodą mokymo ypačiai jezuitas Mikolas Junevyčius, kurs nuo zokono generolo Romoje išrupino tulas atmainas pliane theologiškų mokslų ir įsakmes generolo lietuviškajai provincijai apskelbē 1753 m. spaudoje: 1) Ratio studii philosophici, ir 2) Ratio studii theologici scholastico-dogmatici, Romae approbata. Bet daugelis jezuitų priešinosi ypačiai įvesdinimui per pijarus naujosios philozophijos. —

"Konstitucija 1768 m. liepē, idant ricieriška mokykla Varšavoje susidētų ⅔ dalyse iš lenkiškos jaunuomenēs, o ⅓ dalyje iš lietuviškos jaunumēs. Toji pati konstitucija užtēmijo, idant kadetų korpusas susidētų lygioje dalyje iš šlēktos gimusios Didlenkijoje, Mažalenkijoje ir Lietuvoje; idant į aficierius korpuso imtų tiktai *gimtinę šlēktą* lenkišką; idant kadetas, stodamas į institutą aštuntame mete, devynis metus, o įeidamas dvyliktuose metuose, tiktai šešiatą metų jame truktų."

Stanislavas Augustas pavedē Kazimierinį Palocių su kazarmēmis korpusui kadetų už 750,000 lenkiškųjų auksinų. O užmokējimui tos sumos ir padauginimui reikalingų trobesių konstitucija 1768 m. liepē po 600,000 auksinų per 5 metus, lenkiškam skarbui dvi dali, o lietuviškam vieną dalį

*) Šlēktiškas konviktas Vilniškių jezuitų buvo vienu iš blogiausių Lenkijoje ir Lietuvoje, kaip tai jau iš mokytojų galima pažinti, ten mokinusių 1756 m. Tuo metu buvo regensu Adomas Abromavyčius; prof. augštesniųjų kliasų Pranas Lilienthal; vidutinių kliasų — Antanas Sobkovskis; žemesnių kliasų — Jokubas Jacevyčius ir Stepas Vulfers; tai vis žmonēs kurie moksliškame sviete niekuomi neatsižymējo. Daug geriaus mokino šlēktiškuose konviktuose jezuitų Varšavoje ir Poznaniuje.

išmokėti, ir iš tos sumos perdėtinis fabriko turėjo pareigą kasmet išduoti atskaitą skarbo komisijoms.

Sekdamas paveizdą St. Augusto, kunigaikštis Karolis Radivilas įsteigė Nesvieżiuje artilerijos mokyklą; ir čion prileisdavo tiktai šlėktiškąją jaunumenę. Mokintiniai paprastus mokslus ėjo visuomeniškose mokyklose Nesvieżiuje; pyrotechniškos-gi, paišymų, kariškos ir civiliškos architekturos mokėsi artilerijos mokyklose, kur mokytojavo: majoras Dufort, Moranti ir Belmont. Skaitlius użlaikomųjų kunigaikščio lėšomis išnešė 30 galvų. Uniformai tos jaunumenės panėšėjo į uniformus artilerijos D. K. Lietuvos. Toji artilerijos mokykla neilgam tepateko; kad St. Augustas, keliaudamas į Gartino seimą 1784 m., apsilankė Nesvieżiuje, jau jos nebuvo.

Garsusis Tyzenhauz įsteigė panėšią kadetų mokyklą Gartine; trumpai ir ji pateko, nes su nupuolimu to doro ukėso, puolė ir jo įstaigos.*)

Tas Tyzenhauz, did. liet. payždininkas, įsteigė aplink 1775 m. veterinarijos mokyklą Gartine (pirmą Lenkijoje ir Lietuvoje) ir botanišką sodną, po prieżiura mokinto Gilibert'o, profesoriaus medicinos, parkviesto iš Montpellier. Vėliaus veterinarijos mokyklą Tyzenhauz perdirbo į daktarišką mokyklą. Toji mokykla su savo rankiais paskiaus ta-

---

*) "Antanas Tuzinauza buvo prie Stanislavo Augusto didžiuoju Lietuvos payždininku ir Gartino storasta. Jis, kaip parodo istorija, dikčiai gero Lietuvoje padarė; jis įtaisė daug mokyklų, kaip antai Gartine mokyklą kanivolų, mediko-chirurgišką įstaigą akušerių, toliaus, mokykla knygvedystės, amatininkų, technikų-statytojų, teatrą su baletu, botanišką sodą ir 1777 m. garsią anuometą Gartino spaustuvę. Visi šitie įtaisymai buvo paskui perkelti ar į Varšavą ar į Vilnių. Tuzinauza, kaipo Gartino storasta, turėdamas po savo ranka su viršum 200 kaimų ir 4 girių apigardes, rupinosi praplatinti terp żmonių amatus ir ukę pakelti. Jis įtaisė taippat Gartine prekybos banką ir użmanė prakasti kanalą, ką dabar suveda upę Prypetę su Bugu ir Vysla.

"Jaroševyčia savo knygoje "Obraz Litwy" štai kaip aprašo patį Tuzinauzą ir jo darbus: a) šitas retas anam laike żmogus ne iš mokslo, kurį gavo pas jezuitus Vilniuje ir ne iš knygų, kurių jis niekad neskaitė, ir neskaitė dėlto (kaip jis pats tvirtino), kad norėjo turėti savą, o ne svetimą protą, bet per prigimtą genijų, dirbo augštą mintį — pakelti nużemintą iktuolaik Lietuvą; b) kitoje vietoje: pagerinimas ukės, pakėlimas prekystės ir amatų, įtaisymas įvairių mokyklų ir net teatro — tai buvo dalykai, kurie paeiliui użėmė krutų gyvenimą šito garsaus żmogaus". Šlėkta ilgai Tuzinauzai priešinosi ir ant galo jį suėdė. Tuzinauza nustojo valdžios ir turtų ir mirė pavargėliu. Į kanivolų įstaigą Tuzinauza priverstinai (kaip sako pats Jaroševyčia) įstatė šešis vaikus karališkų ukininkų, o į įstaigą akušerių šešias mergaites, ir tai dėlto, kad šlėkta suvis neleido vaikų mokintis; jos-gi priversti negalima buvo. Suprantamas daiktas, kad Tuzinauza šitokiu pasielgimu dar labiaus pykino šlėktą, lygindamas ją su żemesne luoma, o żmonės tokių reikalų dar nesuprato. Tokių buičių galėjo buti ir daugiau". Lenkų poėtas Karpinskis sako: "Tuzenauz, nie dawno despotycznie Litwą rządzący, za wiele gwałtów dekretem upokorzony, upadł i już potem nigdy powstać nie mógł" — čia daug teisybės (Obraz Litwy). Dėlto apie Tuzinauzą użsilaikė żmonėse daug pasakų, perstatančių jį kaipo desnotą, galvażudį ir tt. ("Varpas", 1891, Nr. 3, rašo Paulius).

po perkelta į Vilnių ir tapo branduoliu mediciniškojo skyriaus Vilniaus universitete.

Akademija jezuitų Vilniuje, baigianties šitai epokai taip-gi pradējo apreikšti šiek-tiek daugiaus moksliškos gyvybēs. Susidējo, berods, tiktai iš dviejų skyrių, beje, philozophiško ir theologiško, kur tuos pačius dalykus ir tokiu pačiu budu mokino, kaip ir pereitoje epokoje, t. y. theologijos skyriuje: dogmatiką, polemiką, kazuistiką, morališką theologiją, kanoniškas tiesas, bažnyčios istoriją ir hebraišką kalbą; philozophijos skyriuje: metaphiziką, logiką, etiką, politiką, matematiką, retoriką, poētiką, istoriją, geographiją, kalbas lotynišką, graikišką, prancuzišką ir vokišką. Pabaigoje valdymo Augusto III pribuvo prie tų dalykų astronomija, įrengus observatoriją su įvairiais astronomiškais įrankiais. Astronomijos katedrą pavedē mokytam jezuitui Žebrauskui, o jam mirus, jo mokytiniui Jokubui Nakcianavyčiui.

Astronomišką observatoriją Vilniuje įrengē mokintas matematikas Žebrauskas, o po jo mokintinis jo Jokubas Nakcianavyčius, kurs parašē: Praelectiones mathematicae, ex Wolfianis Elementis adornatae etc. Pagaliaus, po galvos Nakcianavyčiaus, pastatē ir įrengē naują observatoriją iš fundušo Puzinienēs garsus musų astronomas Martinas Pačiabutas, mokintinis Žebrausko.

"Tie vyrai iš draugēs su Pačiabutu pažymiai pakylējo matematiškus mokslus Vilniaus akademijoje. Pagaliaus, kaip seniaus taip ir dabar, Vilniškē akademija niekuomi kitu nesiskyrē nuo augštesniųjų jezuitų mokyklų, k. a. Poznaniškēs, Lvoviškēs, Kališiškēs ir tt., kuriose mokē philozophiją ir theologiją, kaip tiktai kad galējo davinēti akademiškus laipsnius" (Lukoševyčius).

XIII.

Baigianties tai epokai per veiklumą Konarskio tapo įvestos didokos atmainos ir mokymas pagerintas netik Lenkijoje bet ir Lietuvoje. Bet tos atmainos, kaip mokyklose akademijų, taip jezuitų ir bazilijonų, buvo dalutinēs, nevienokios, ne visose mokyklose ir ne visuose išguldomuose da-

lykuose. Visiška permaina mokinime įvyko, kada žokonas jezuitų tapo panaikintas 1773 m.

Berods, po pirmo Lenkijos ir Lietuvos padalinimo, Maskolijai pateko dijecezijos Smolensko, Vidžemio ir didelē dalis Vilniškēs dijecezijos. Tose dijecezijose, ypačiai Baltarusijoje, buvo keletas jezuitiškų kolegijų. Tas tai maskolių vyresnybē, nežiurint į popiežiaus bullę, užlaikē ir jos stovējo po ypatingu generolu, kun. Černevyčiumi; rods tai buvo tiktai sądužos zokono, turējusio tiek turtų, kolegijų ir tt. Europoje ir Amerikoje. 1786 m. baltarusiškiejie jezuitai po generolu Gabrieliu Lenkevyčiumi, kurs sēdējo Polocke, turējo šitas kolegijas, namus probationis ir misijas:

1) **Kolegija Polocke su namu I ir II probat.**	39	18	20
2) ,, **Duenaburge su namu III probat.**	14	1	8
3) **Misija Dagduose, o joje**	2	—	—
4) ,, **Pušiuose, o joje**	3	—	—
5) **Kolegija Mogyleve, o joje**	7	2	3
6) **Misija Chačiuose, o joje**	2	—	—
7) ,, **Čečeriuose, o joje**	2	—	—
8) **Kolegija Mstislave,**	6	2	5
9) **Misija Losovicuose,**	2	—	1
10) ,, **Rasnoje,**	2	—	—
11) **Kolegija Oršoje,**	11	6	7
12) ,, **Vytebske,**	8	3	4
Iš viso buvo	**98**	**32**	**48**

Mokyklos jų buvo, kaip seniaus, Polocke, Duenaburge, Mogyleve, Oršoje ir Vytebske, bet mažai keno lankomos ir su visomis ydomis buvusių jezuitų mokyklų.

XIV.

Laike kasacijos jezuitų zokono 1773 m. buvo laikomas seimas po lazda Adomo Lodžiaus Poninskio. Čion pagal įnešimą Joakimo Chreptavyčiaus, pakanclerio Lietuvos, įsteigta tapo Komisija tautiško Apšvietimo, ir turtas jezuitų tapo paskirtas apšvietos reikalams. Sąnariais tos

komisijos paskirti tapo: Ignas Masalskis, Vilniaus vyskupas; kunigaikštis Poniatovskis, Plocko vyskupas; Sulkovskis, Gniezno vaivada; Chreptavyčius, pakancleris Lietuvos; Ignas Potockis, raštininkas Lietuvos; kunigaikštis Adomas Čartoryskis, generolas Podolijos; And. Zamoiskis, Ad. Poninskis; paskiaus (1776 m.) dar pribuvo: Mik. Mnišech, sekretorius D. K. Lietuvos; kunigaikštis Mikolas Radivilas, Vilniaus kaštelionas; Liud. Gutakovskis, did. pakamarinis D. K. Lietuvos; Julijonas Niemcevyčius ir dar 10 Lenkų. Prezidentu komisijos buvo Vilniaus vyskupas. Sąnariai komisijos neēmē pensijos. Kasnedēl du posēdžiu ji atlaikydavo Bibliotekoje Zaluskių. Kas kvartalas komisija svarstē dalykus apie fundušus apšvietimui; kas pusē metų priiminējo atskaitas apie visas mokyklas, peržiurējo jas, darē savo pasargas apie jas, ir išpildē tuojau tai, kas pagal raportus vizitatorių reikalavo umo išpildymo. Sekretoriumi tos magistraturos buvo mokintas buvęs jezuitas Grigas Piramavyčius. Paskutinis posēdis tos komisijos buvo 10 d. kovo 1794 m. Seimas Gartine 1793 m. apsklembē tiesas ir pareigas Apšvietimo Komisijos, prie patvirtinimo kurių ypačiai prisidējo mokinti Pačiabutas ir Jonas Sniadeckis.

Seimas, paskyręs Apšvietimo Komisiją, išrinko liustratorius turtų jezuitų ir kolegijų. Jezuitų mokyklos tapo tuomi tarpu užlaikytos kaipo tautiškos, su prefektais ir mokytojais, kurie be pertraukimo turējo mokinti, prašalinus kursus theologijos ir philozophijos. Liustratoriai rado jezuitų turtus apverktinoje netvarkoje. Žmonēs visur juos grobstē, girias kapojo, žemēmis dalinosi ir tt. Už tai seimas dabar paskyrē dvi "komisiji išdavinētini" (rozdawnicze) užžiurējimui tų turtų ir paatvanginimui, vieną Lenkijai, kitą Lietuvai. Į išdavinētinę komisiją Lietuvai pateko: Ign. Masalskis, Vilniaus vyskupas; Juoz. Niesiolovskis, Novogrodko vyskupas; Aug. Sulkovskis, Gniezno vaivada; Joakimas Chreptavyčius, pakancleris; Vlad. Gurauskas, liet. priedvarinis maršalkas; kunigaikštis Mikolas Radivilas, kardnešis (miecznik) ir maršalkas generališkos konfederacijos D. K. Lietuvos; Juozas Norbutas, Lydos vēliavnešis; Kaz. Volmeris, žemiškas Gartino teistojas; Mik. Bulgarinas, Vilkaviškio; Ad. Lenkevyčius, Mozyriaus,

žemiški raštininkai; Juoz. Stypalkauskis, Lydos; Juoz. Jelenskis, Trakų; Bogusl. Tamoševyčius, Braslavo; Ign. Kurzenieckis, Pinsko, miestų teistojai; Tadas Žynievas, Beržininkų storasta; Mik. Prušanauskis, Riežycos pataurunis; Tadas Valadkevyčius, Minsko pjaustytojas (krajczy).

Kaip į išdavinėtinę komisiją Lenkijos, taip ir Lietuvos, įsiveržė daug žmonių be jokios sielos. "Parduodami priešams savo šalį, tuomi mažiaus jie širdgraužos turėjo begėdiškai pultiesi ant fundušų, respublikos pašvęstų mokymui jaunumenės. Nieko negelbėjo visokie seimo įžiurėjimai įsakmėse išdavinėtinėms komisijoms, kaip reikia elgtiesi išdavinėjime po-jezuitiškųjų lobių su amžina nauda apšvietos fundušui. Tos komisijos po vada Ignoto Masalskio, Vilniaus vyskupo, šventvagiška ranka be mieros lupo ir vogė. Po-jezuitų lobius išdalino už kas neverta tarp savęs, ar taip-gi tarp sąnarių savo giminaičių. Po-jezuitiškus-gi kapitolus patalpino ant praskolintų dvarų arba ant tokių, kurie vertybėje nesusilygino su paskolintomsiomis sumomis. Ir taip, paveizdan, kunigaikštis Ant. Sulkovskis, Gniezno vaivada, sąnarys nelabosios atminties komisijos, paėmė ant praskolydintų savo dvarų Lešniškių 584.658 auksinų kapitolo po-jezuitų. Toji suma, tautiškas turtas, paskirtas mokymui jaunumenės šalies, vėliaus prapuolė, o vaikvaikiai kunigaikščio vaivados tebeturi Lešno, kaip juos kad turėjo jų prabočiai. Kad tai jie, kaip ir paveldėtojai daugelio kitų skriaudikų apšvietimo fundušo, bent žinotų, kaip didelę bei šventą skolą sulyg tauta jie užtraukę yra!" (Lukoševyčius).

Dideli fundušai dėlei paperkamumo Ign. Masalskio, Ad. Poninskio, V. Gurausko, Mlodziejovskio ir daugelio kitų, tapo visai sunaikinti; kiti išeikvoti, arba atidavinėti į kraitį giminaičiams nevertų komisijos sąnarių. Matydama, kas darosi, Apšvietimo Komisija persergėjo luomas susirinkusias seiman 1776 m. apie pavojų, gresiantį fundušui tautiško apšvietimo. Tad seimas panaikino išdavinėtinę komisiją, o Apšvietimo Komisijai pavedė netik priežiurą tautiško apšvietimo, bet ir valdymą visų po-jezuitiškų lobių. Tuojau tad Apšvietimo Komisija ėmėsi sutvarkyti ir apsaugoti nuo grobimų tai, kas dar galima buvo. Nuomą dvarų, už kas neverta amžinai kam išnuomodintų, pakėlė;

sumas neatvangiai kur patalpintas perkēlē ant lobių su didesne paranka; apie vagystes ar nusukimus apšvietimo turtų stropiai teiravosi. "Labiausiai grobē tuos fundušus nelabos atminties Ignotas Masalskis, Vilniaus vyskupas, pirmsēdis išdavinētinēs komisijos D. K. Lietuvos, o taip-gi pirmsēdis pačios Apšvietimo Komisijos. Padidinęs kapitolą ir palukius fundušų, jis apvertē juos pats ant savo reikalų, ant eikvonių savo brotainio ir brotainēs kunigaikštienēs De Ligne. Tuomi tarpu mokytojai prie lietuviškų visuomeniškų mokyklų, o labiausiai sukumpę nuo amžiaus emeritai jezuitai negavo paskirtų jiems pensijų. Toks nerēdas nepraējo nepatēmytas Apšvietimo Komisijos; tuojau ji pasiuntē į Vilnių Juozą Vybickį, vēliaus senatorių vaivadą, kaipo vizitatorių mokyklų, liepdama jam drauge ištirti skriaudas apšvietimo lobių. "Tik ką pribuvau į Vilnių — rašo Vybickis savo "Pamiętnikuose" — atējo pas mane skundai nuo profesorių, emeritų, kad jie negauną paskirtų jiems pensijų, kad apšvietimo fundušai vartojami ēsą privatiškiems reikalams. Kaipo-gi kad Gartine, Merkinēje, Vilniuje ir Kaune pradējau pildyti urēdą rupestingo vizitatoriaus, radau mokslus apleistus, mokyklas sunašlaitējusias ir skolas dideles yžde kunigaikščio iš gaunamų apšvietai įēmimų. Išdēsto tai platus raportas, kurį sudējau apšvietimo komisijai. Lietuviškos mokyklos turējo metinio įēmimo beveik 600.000 lenk. auksinų, o blogiausiai buvo priveizimos, kadangi tie įēmimai buvo rankose kunigaikščio vyskupo. Už tai suskaičiau jam, kad jis veik 300.000 auksinų yždui prasiskolino ir tatai jis turējo užmokēti. O kadangi man buvo duota galē, radus netinkamas sanskaitas yžde, paskirti yždininką, už tai ant tokio urēdo pakviečiau labai dorą poną Lutomskį, mano vienžemietį" (Lukoševyčius). Tačiaus Vybickis čion klysta, buk Masalskis pagrąžinęs ēsąs skolą, per traldavojimus padarytą apšvietos fundušui. Jis nē kapitolo nesudējo, nē palukų nemokējo. Tik 1794 m., jausdamas, kad audra ant jo galvos renkasi, jis pavedē apšvietimo komisijai ažuot paminētosios skolos, savo Myšeigalos dvarą, gulintį Vilniaus vaivadijoje. Bet tai jau buvo šaliai per vēlus skolos grąžinimas, o ir jam pačiam! Tame mete jis likosi pakartas, o šalis su visu išdraskyta.

Lyginai taip nuskriaudē fundušus apšvietimo komisijos nelabos atminties Ad. Poninskis ir kiti.

Apšvietos Komisija užbēgusi eikvojimui fundušų, įsteigē vyriausiąjį yždą įēmimų apšvietimo Varšavoje, kur vyriausiu yždininku buvo Karolis Lelēvelis, tēvas mokinto Joakimo Lelēvelio. Šale tos vyriausios kasos Varšavoje, Apšv. Komisija turējo savus yždus Poznaniuje, Kališiuje, Vilniuje, Kaune, Novogrodke, Pinske, Lucke, Kremienciuje ir keliose kitose vietose. Priežiura visų yždų buvo pavesta sąnariui komisijos Mikolui Mnišechui, did. sekretoriui D. K. Lietuvos.

1781 m. Apšv. Komisija sutraukē į kruvą sanskaitą iš savo turtų. Nors jai nepasisekē išsergēti nē pusēs po-jezuitiškų turtų, tačiaus ji savo apšvietimo funduše turējo daugiaus kaip 4.653.182 lenk. auksinų. Dešimtsyk tiek verti buvo lobiai po-jezuitų, atiduoti į amžiną nuomą už kas neverta! 1783 m. Apšvietimo Komisija turējo įēmimo iš lietuviškų dvarų pojezuitų 522847 auksinų 23⅔ grašių; nuo sumų Lenkijoje ir Lietuvoje 362154 auks. 25 gr. Be to dar nuomas aptiekų, spaustuvių, namų pojezuitų ir tt. išnešē — 43054 auksinus. Nuo lobių Lenkijoje pojezuitų 383.819 auksinų 8 gr. Iš viso įēmimų buvo 1.311.875 auks. 27⅔ grašių. — 1796 m. įēmimas Apšv. Komisijos išnešē 1.536.584 auks. 11 gr.; o nesurinktos skolos tąmet Komisija turējo — 2.946.826 auksinus ir tur-but jau niekados nebesurinko.

Išdavimų 1783 m. Komisija turējo Lietuvai: 1) akademijai Vilniuje — 150000 auksinų; 2) Mokytojams liet. mokyklų 185.605 auks.; 3) Mokytojams kalbų ir paišymų 8800 auks.; 4) Mokykloms bazilijonų ir benediktinų — 9000 auks.; 5) Mokytojų seminarijai ir konviktams bēdinos jaunumenēs 76200 auks.; 6) Dviem liet. vizitatoriams 7000 auks. Iš viso-gi ant Lenkijos ir Lietuvos tąmet tapo išleista 1.238.000 auksinų. — Tokie išdavimai, su mažomis atmainomis, ir kitais metais budavo.

1784 m Apšv. Komisija išdavē akademiškoms mokykloms D. K. Lietuvos:

Skirsnyje Lietuviškame.

Mokykloms	Gartiniškių,	žmogystų	11	16500 auks.	57.100 auksinų.
,,	Vilniškių,	,,	10	13700 ,,	
,,	Vilkaviškyje,	,,	5	6.650 ,,	
,,	Baltstogēje,	,,	5	7.000 ,,	
,,	Vyšnieve,	,,	4	6.550 ,,	
,,	Postave,	,,	5	6.700 ,,	

Skirsnyje Novogrodko.

Mokykloms	Novogrodko,	žmogystų	10	15.800 auk.	58.900 auksinų.
,,	Minsko,	,,	9	14.200 ,,	
,,	Nesviežiuje,	,,	4	6.550 ,,	
,,	Slucke,	,,	5	7.750 ,,	
,,	Mozyriuje,	,,	5	7.300 ,,	
,,	Cholopieniuje,	,,	5	7.300 ,,	

Skirsnyje Žemaitijos.

Mokykloms	Kražiuose,	žmogystų	10	13.700 auk.	28.750 auksinų.
,,	Kaune,	,,	6	8.550 ,,	
,,	Kretingoje,	,,	6	6.500 ,,	

Skirsnyje Užgirių (Polesies).

Mokykloms	Liet.Brasčiuose,	žmog.	10	16.150 auk.	24.700 auksinų.
,,	Pinske,	,,	6	8.550 ,,	

Į tą sumą nēra priskaitytos pridētinēs pensijos, duotos pijarams, bazilijonams, ir k., kurie po priežiura Apšv. Komisijos laikē visuomeniškas mokyklas.

Mokytojai, berods, imdavo nedideles algas, bet už tai turējo dykai gaspadą ir kurą; valgis buvo pigus. Vaikai turtingesniųjų pas juos budavo ant gaspados, imdavo privatiškas lekcijas. Profesoriai Vilniaus akademijos, pagal aną laiką, labai gerai buvo apmokami: 1) Prof. theoret. medicinos (Brisio) 6000 auksinų; už lekcijas anatomijos 2000 auksinų, kaipo dekanas skyriaus 2000 auks.; 2) Prof. prakt. medic. 6000 auks.; 3) Prof. gamtos istorijos (Gilibert) 6000 auks., už lekcijas mater. medic. 2000 auks.; 4) Prof. chirurgijos ir akušerijos (Regnier) 4000 auks.; 5) Operator anatomijos ir chirur. (Briotte) 4000 auks.; 6) Adjunktas prof. gamtiškos istorijos (Tamošauskas) 3000

auks. Be to, kiekvienas turējo gaspadą dykai, ir nemenką praktiką mieste.

"Moksliški rankiai pojezuitų iš dalies buvo išdraskyti, iš dalies-gi apverktiniausiame stovyje; net mokyklų trobesius po to zokono daugelyje vietų apvertē kitoms lietoms, arba vēl jie išardyti likosi. Kiekvienoj mokykloj buvo kitoks budas mokymo. Reikējo viską tverti iš naujo, mokytojus, rinkinius, knygas ir namus mokykloms. Tai buvo milžiniškas darbas, vienok jis nē maž neatgrēsē sąnarių amžinai minētosios Apšvietimo Komisijos" (Lukoševyčius).

XV.

Apšvietimo Komisija padalino mokyklas į aprubes, lenkiškai wydzialais vadinamas. Tokių aprubių Lietuvoje buvo keturios, butent:

1. *Lietuviškoji,* apimanti aprubinę mokyklą Gartine, o žemesnę, paaprubinę Vilniuje, Balstogēje, Vilkaviškyje, Vyšniave, Postavoje, Lydoje, Merkinēje, Lietuviškamjame Ščučine.

2. *Rusiškoji* arba *Novogrodiškoji* su mokykloms: aprubinē Novogrodke, o paaprubinē Minske, Cholopieničiuose, Nesvieżiuje, Slucke, Bobruiske, Berezvečiuje, Lużkuose.

3. *Użgirinē* (*Polesiškoji*) apēmē mokyklas: aprubinę Liet. Brasčiuose, paaprubines Pinske, Bialoje, Dombrovicoje, Liubiešave, Żurovicuose.

4. *Żemaitiškoji* su mokykloms: aprubine Krażiuose, paaprubinēmis Kaune, Kretingoje, Panevēżyje, Raseiniuose ir Ukmergēje.

Toliaus Apšv. Komisija 1775 m. įsteigē "Elementarinių Knygų Draugiją", kurios pareiga buvo rašyti arba kitų rašytas perkratinēti mokykloms knygas. Sąnariais jos buvo mokinčiausiejie tuomet vyrai: Piramavyčius, Kollątajus, Holovčyc, Sierakovskis, Bogucickis, Kopčynskis, Paplauskas, Zablockis, Pačiabutas, Gavronskis ir tt.

Apšv. Komisija išsiuntē 1778 m. garsųjį Kollątajų kaipo vizitatorių net reformuoti nusidēvējusią akademiją Krokavoje. Tas Kollątajus išdirbo ir aprašē plianą mokyklų rēdos vaivadijoms Lenkijos, ir velijo tokią pat rēdą už-

vesti Lietuvoje po prieżiura vyriausiosios mokyklos Vilniuje. Potam Apšv. Komisija nukreipē savo akį ant *Vilniaus universiteto*. Toji mokslavietē dar laikuose jezuitų gyrēsi mokymu astronomijos, turējo observatoriją ir reikalingiausias astronomiškas pabukles, nors truko dar jai daugelio neatbutinai reikalingų įrankių, norint tą mokslą laikyti ant laipsnio, kokį ėmē užrubežio universitetuose. Užtai Apšv. Komisija išsiuntē į Angliją ir Prancuziją kunigą Strzeckį, bēglų tame moksle vyrą, idant supirktų trukstančias astronomiškas pabukles. Toje vyriausioje Lietuvos mokykloj iktamlaik nebuvo dar buvę mediciniškojo skyriaus. Komisija užvedē tąjį skyrių, pasinaudodama tam, kaipo pirmu żingsniu, rankiais ir mokytojais panaikintosios liekoriškos mokyklos Tyzenhauzo Gartine, įsteigdama botaniškąjį sodną ir kliniką. Tie tai visi rankiai buvo seniaus buvę dovanoti karaliaus Stanislavo Augusto minētajai Gartino mokyklai, kaip Piramavyčius praneša. Vienok su tuomi visu Vilniaus universitetas niekumet pilnai nepasidavē įsakmēms Apšv. Komisijos. Skundžiasi ant to Kollątajus savo gromatose į Dmuchovskį. Tur-but mokintasai Pačiabutas, ne pilnai nusikratęs nuo prietarų apie mokymą jaunumenēs, įgytų zokone jezuitų, sunkino reformas Apšvietimo Komisijos, įvedamas į tą įstaigą. "Kun. Pačiabutas — rašo Kollątajus — ant kurio atsidēta nuo pat pradžios, neišpildē įstatų Komisijos; vyriausioji Vilniaus mokykla nebuvo niekados tuomi, kuomi buvo kuomet vyriausioji Krokavos mokykla. Abiejose tapo pasiklysta parinkime žmonių: Krokaviškē greitai tapo dezorganizuota po valdžia Oračevskio, Vilniškē-gi niekados gerai neįsirengē." Pirmtakunas Pačiabuto, kun. Chevalier, visamkame klausē tos magistraturos. Piramavyčius (Mowa w dzień rocznicy otwarcia towarzystwa do ksiąg elementarnych na sessyi dnia 8 Marca 1779 r. mianej) sako apie jį: "Valdžia Vilniškēs akademijos naujam rektoriui kun. J. Chevalier, gerai žinomam komisijai nuodugnia išmintini, plačiomis žiniomis, uolybe labui apšvietimo, pavesta dabar tapo dēlto, idant jo pranešimuose, patarmēse ir stropiame išpildyme Komisija atrastų pagelbą saviems apsiēmimams".

Kaip Krokavos, taip ir Vilniaus universitetą Komisija padalino į dvi kolegiji:

I. į *morališkąją* kolegiją, kurioje išguldinējo: 1. senoviškas kalbas; 2. senovybę; 3. bažnytinę istoriją; 4. iškalbą ir poēziją; 5. politiškąją ekonomiją ir prigimtines tautų teises; 6. civiliškas Romos teises; 7. civiliškas teises savos žemēs; 8. kanoniškas teises; 9. teismo procedurą. (Dalykai nuo 5 iki 9 vadinosi mokykla teisių); 10. krikščionišką philozophiją; 11. šv. raštą; 12. dogmatiką; 13. morališką theologiją. (Dalykai nuo 10—13 vadinosi theologiškąja mokykla).

II. į *phiziškąją* kolegiją su tais dalykais: 1. augštesnēja mathematika; 2. astronomija; 3. phyzika; 4. theoretiška medicina; 5. anatomija; 6. praktiška medicina; 7. naturališkąja istorija; 8. theoretiškaja chirurgija ir akušerija. (Dalykai nuo No. 4—8 vadinosi mediciniškaja mokykla)

Krokavoje ir Vilniuje prie akademijų Komisija įsteigē seminarijas mokytojų. Vilniuje, po priežiura Stroinovskio, vēliaus Vilniškio vyskupo, buvo 8 seminaristai. Į tas seminarijas priiminējo jaunus žmones, kurie pabaigę aprubines mokyklas, galējo sudēti girpelningus paliudijimus mokyklų valdžios iš pažangumo moksle ir iš paveizdingų papročių. Kursas mokslo seminarijose mokytojų tęsēsi per 3 metus. Seminaristai, užlaikomi lēšomis Apšv. Komisijos, klausēsi tų mokslų, prie kurių jautē savyje didesnį patraukimą ir gabumą. Pasibaigus trims metams, juos išsiuntinēta kaipo mokytojus prie įvairių visuomeniškų mokyklų, su pareiga mokytojauti per šešis metus.

1783 m. Apšv. Komisija išdavē įstatymus akademiškajai luomai, kuria buvo mokytojų luoma. Išpildomoji valdžia čion buvo rankose rektoriaus bei dumos vyriausiosios mokyklos, beje Vilniškēs. Ryšys tarp vyriausių mokyklų ir tarp mokyklų susirinkimų priguli nuo to: 1. kad kandidatai ant mokintojavimo pasilieka prie vyriausios mokyklos; 2. kad visi mokytojai akademiškuose susirinkimuose turi tiesą eiti lenktyn dēlei katedrų prie vyriausių mokyklų; 3. kad vizitatoriai į akademiškus susirinkimus bus siunčiami nuo vyriausios mokyklos; 4. kad visi raportai mokyklų turi buti siunčiami į vyriausią mokyklą; 5. kad rektorius vyriausios mokyklos turēs valdžią teisimo ypatų akademiškosios luomos. Taip-gi visuomeniškos zokoninin-

kų mokyklos turi buti po prieżiura ir globa vyriausios mokyklos. Antspauda Lietuvių vyriausios mokyklos bus Żirgas ir Vaikas (Pogoń) su parašu aplinkui: Schola princeps Magni Ducatus Lithuaniae, ir ją laikys sekretorius vyriausios mokyklos. Vizitavimas mokyklų šalies bus atliktas kasmet. Rektorius ar prorektorius apie tuos mokytinius, kurie bus pasiulomi ant fundušo apšvietimo, gaus żinią kaslink jų šlēktiško gimimo ir bēdinumo ir įgys paliudijimus nuo "dušių ganytojų", o potam rejestrą tos jaunumenēs su prierašu pasiulintojų ir su żinia apie paliudijimus nusiųs Komisijai.

Komisija padējo mieriu parapijinių mokyklų: apšvietimą żmonių dalykuose religijos, pareigose jų luomos, darbuose ir pramonēse jos. Mokytojams įgraudeno grażiai apsieiti su bēdinais mokintiniais, ir plēgomis juos retai tebausti, gelbēti juos ligoje ir tt.

XVI.

Davusi mokykloms įmanytinus įstatymus, Komisija żiurējo, kad jie butų pildomi. Uż tai ji siuntinējo iš savo peties vizitatorius į visas šalis krašto, żmones gabius, kurie ir iš uolumo ir dēl savo intereso, rupinosi ištirti smulkiausias išgales aplankytos mokyklos, išduodami Komisijai apie dalykų stovį joje atsakantį raportą. Komisija taip-gi rupino mokykloms trobesius, knygynus, żemlapius, matematiškas ir phizikališkas pabukles; augštesnēmsēms mokykloms ji įrengē botaniškus sodnus (taip 1781 m., Komisija davē įsteigimui botaniškojo sodno Vilniuje 4792 lenk. auksinus), anatomiškus kabinētus, observatorijas ir kitus moksliškus rankius. Taip 1781 m. Komisija išdavē pataisymui namų akademijos Vilniuje 10000 auksinų; pataisymui trobesio mediciniškos mokyklos 9890 auksinų; observatorijai 40000 auksinų; spauzdinimui akademiškų dissertacijų ir pirkimui knygų 4000 auksinų, perijodiškų laikraščių 2000 auksinų. Įrengē konviktus bēdinai šlēktiškai jaunumenei; taip 1788 m. Pultuske, 6 konviktoriams, išleido 1700 auksinų, Lucke 18 konviktorių išleido 5700 auksinų, Vilniuje 60 konviktorių išleido 36.700 auksinų. Lietuvoje ir Lenkijoje tąmet 183 konviktorių išleista 78.900 lenk.

auksinų. Konviktorius galėjo buti ant fundušo tiktai 7 metus, ir turėjo dėvėti mandierą savos vaivadijos. Maistui ir valgiui tuluose miestuose gaudavo daugiaus, kituose mažiaus, k. a. Lucke ėmė drapanoms 265 auksinus, o maistui 300, visu labu 565 auksinus, o Poznaniuje valgiui ir drapanoms ėmė tiktai 408 auks. 10 grašių. — Apšv. Komisija velijo naminiuose universitetuose labai mažomis lėšomis mokyti keletą dešimčių chirurgų, kurių stokuojant, vietą užėmė žydai ar vokiečiai. Gabesnę jaunumenę siuntė ant studijų į užrubežio universitetus; ant profesurų partraukė į universitetus mokslinčius iš užrubežių (k. a. 1785 m. į Vilniaus akademiją parkvietė Foersterį,' Sartorių ir Langę Mejerį). Paukvatinimui jaunumenės į stropumą ir gerą elgimąsi, nuo karaliaus Stanislovo Augusto įgijo atsižymėjantiems aukso bei sidabro medalius, kurius kasmet dalino visose mokyklose po didžiųjų egzaminų. Ant tų medalių iš vienos pusės buvo galva karaliaus, o iš kitos pusės antrašas "Diligentiae". Pavardės laimėjusiųjų medalius kasmet katalioge apskelbė publikai.

"Užtai mokyklos Apšv. Komisijos tuomet prigulėjo prie geriausiųjų Europoje, o daugiur pereidavo šiądykštes (laikuose Lukoševyčiaus) vokiškasias mokyklas. Įvedus į jas Kondillak'o logiką visatinai tapo priimtas lavinimas protavimo (rozbiór ciągłego rozumowania), o atmestas mokymas visoko iš galvos, kaip buvo daugelyje užrubežinių mokyklų. Rupintasi mat iš mokintinių sutverti žmonės manančius, visam kam prisižiurinčius, žmones protingus. Jaunikaitis, baigdamas mokyklas Apšv. Komisijos berods neišsinešdavo iš jų gauso žinių, bet — kas yra šimtąsyk geriaus, išnešdavo sveiką protą, neapibalamutytą menkniekiais ir pedanterija; išsinešdavo tinkamą prirengimą tolesniam tobulinimuisi kokiame nors gyvenimo pašaukime. W. Klewitz, pirmsėdintis dumčius departamente pietinių Prusų štai kaip išsitarė apie mokyklas Apšv. Komisijos, 1805 m.: "Tuojau po užėmimo 1793 m. pietinių Prusų, katalikų kunigija ir mokyklos tos provincijos tapo pavestos yždo departamentui pietinių Prusų."

"Tėmytini buvo įstatymai lenkiškos valdžios įrengime mokyklų 1783 ir 1790 m., tik stokojo jų išpildymo. Žyme mokyklų surėdymo Lenkijoje buvo tai, kad luoma mokytojų

buvo atskira luoma, turējo ypatingą vyriausybę, po vardu akademiškosios luomos ir išplētotą pagal tulus laipsnius subordinaciją. Vyriausiąja mokyklų vyriausybe buvo Apšv. Komisija, nuo jos priklausē augštesnēsēs ir aprubinēs mokyklos. Šalis kaslink mokyklų buvo padalinta į atskiras aprubes. Kiekviena aprubē turējo vieną augštesnę mokyklą ir žemesnes paaprubines mokyklas, taip-gi ēsančias po priežiura zokonininkų, parapijines ar miestines ir kaimiškas, pensijonus vyriškos ir moteriškos lyties. Aprubēs mokyklas, kaip ir visą pavietą, valdē rektorius, o paaprubines valdē prorektorius. Kiekvienas turējo prižiurēti moksliškąą, morališką ir phizišką apšvietimą, lyginai kaip ir visatiną ekonomiją. Pretaikmiui prie mokslų padējimo buvo įrengta kasa. Nuo generališkosios mokyklų kasos Apšvietimo Komisijos prigulējo provincijališkiejie yždai rektorių: fundušas ypatingai susidējo iš lobių pojezuitų, perleistų šlēktai su pareiga mokējimo palukių ar nuomo nuo kapitalo. Aplankus mokyklos ir yždo rokundą kas du metu atlikdavo generališkas vizitatorius, paskiriamas nuo vyriausios mokyklos: taip-gi rektoriai lankydavo kasmet žemesnesias mokyklas."

Pagal įrengimą ir pritaikymą — apšvietimas susigaubē ant apšvietimo proto, doros ir praktiškos religijos, mitrumo ir sudrutinimo pajiegų kuno, naminio švarumo ir tvarkos. Mokslo mieriu buvo samprotavimas savaimi, praktiškas sunaudojimas žinių, dijētika, šalies ukē, budai galvijų gydymo; įteikiama buvo nuovoka apie miestinę pramonę, pagaliaus buvo geistina užgrudinti kuną ir pripratinti prie darbštumo. Siekiu apšvietimo mergaičių buvo mokinti jas ant gerų pačių, motinų ir uktverių. Kaslink ekonomiškosios tvarkos, ypačiai užlaikymo trobų ir stogų, kaipo-gi ir apsisergējimo nuo gaisro, išduoti buvo tinkami įstatymai" (Lukoševyčius). Ir tai yra tikras piešinys Komisijos mokyklų, niekame neperdedantis.

Iš tų tad mokyklų iki 1830 m. išējo viskas, kas pagarsējo ar moksle ar literaturoje, taip pat iš mokyklų Varšavos kunigaikštystēs ir iš mokyklų po globa Adomo Čartoryskio Lietuvoje, Volynijoje, Podolijoje ir Ukrainoje, kurios buvo nelyginant pratąsa mokyklų Apšvietimo Komisijos. Iš tų

mokyklų išējo Felinskis, Tymieniec, Lelēvelis, Mickevyčius ir tiek kitų.

XVII.

Apšvietimo Komisija neužmiršo "nē skaitlingiausios kliasos tautoje, beje kaimo žmonių ir bēdinesnių gyventojų miestų ar miestelių. Apšvietimas tų žmonių 18-tame šimtmetyje pas mus buvo nemieruotai apleistas. Dēlei karių su švedais, laikuose Jono Kazimiero ir Augusto II, ir dēlei nerēdo šalies, iš dēkos auklētinių jezuitiškųjų ir akademiškųjų mokyklų, puolusios buvo mokyklēlēs iš 16-to ir 17-to šimtmečių, o naujų kaimuose niekas neatidarinējo; fundušai senųjų mokyklų, susidedantiejie iš pēdinių dešimtinių, javais ar pinigais, iš laukų, samanų (mesznego) ir tt. visiškai dingo, arba vēl pridēti tapo prie įēmimo klebonų. Apšvietimo Komisija, suprasdama, kaip svarbiu daigtu yra šaliai apšvietimas žmonių atkreipē į tą ypatingai savo atydą. Vizitatoriams, lankantiems augštesnes mokyklas, įsakē ištirti stovį ēsančiųjų kaimuose ir miesteliuose mokyklēlių, išsiklausinēti jų skaitlių ir organizaciją, ir atjieškoti fundušus puolusiųjų mokyklēlių. Į zokonus, svietiškąją kunigiją, o net į dvarponius išleido atsišaukimą, paragindama juos, idant kiltai pašvestų dalelę savų įēmimų padoriausiam siekiui, beje apšvietimui žmonių per elementarines mokyklas. Čia ir ten ji pati įsteigē tokias mokyklēles, įteikē plianą mokymo, išdavē joms elementariškas knygas." "Apšvietimo Komisija savo sądorose su vyskupais visokių dijecezijų, kur vyskupams pavesdavo bažnyčias ir obligacijų sumas pojezuitų, visumet išsilygdavo, kad savo dijecezijose steigtų mokyklēles" (Lukoševyčius).

Idant turēti mokytojus elementarinēms mokykloms, kunigaikštis primas Mikolas Poniatauskis savo lēšomis įsteigē 1787 m. dvi mokykli parapijiniems mokytojams, vieną Kielčiuose, Krokavos dijecezijoje, kitą Lovičiuose, Gniezno archidijecezijoj, abidvi įrengdamas pagal patarmes mokinto Piramavyčiaus. "O tuomi tarpu ēmē mokytojais elementarinēse mokyklose jaunumenę iš žemesniųjų kliasų tautiškųjų mokyklų, vargonininkus ir tt. Į kaimiškes tos rųšies mokyklas siuntē mokytojais gabesnę jaunumenę iš ge-

riausių mokyklėlių parapijinių, miestinių.... Labai mažas skaitlius parapijinių mokyklėlių toje gadynėje turėjo savo stovius turtus. Užtai jos buvo užlaikomos vietinių klebonų, dvarponių, ar magistratų. Mokytojas paprastai imdavo menką atmokestį pinigais, bet užtai gaudavo gausiai javų, kuro, priegtam lopą žemės daržui ir pievai. Miestuose priegtam vaikai mokėjo tam tikrą mokestį, vadinamą moksline (škaline)" (Lukoševyčius).

Aišku vis-gi, kad įstatymai ir reformos Apšvietimo Komisijos mažai tepalytėjo parapijinių mokyklų įstatymą, nes principe palikdama ant jų perdėtinystę, atidavė į katalikiškos dvasiškijos prieglobstį. Ir tas triusas užtiko geroką dirvą kaip kur: šviesus žmogus, uolus ukėsas, kun. Jonas Lapatinskas, Žemaičių vyskupas, paliepė, kad iš bažnytinių turtų, kiekviename parapijos miestelyje, butų įsteigta mokykla, kur kunigai turėjo lietuviškai mokyti vaikus religijos, rašymo, skaitliavimo ir bažnytinio giedojimo, o nekuriose svarbesnėse — lenkiškos ir lotyniškos kalbos; tasai paliepimas tuomi veikiaus tapo išpildomas, kad krutus vyskupas, lankydamas kasmet bažnyčias, lankė ir mokyklas, ragindamas prie mokymosi, o ir pats mokino mokykloje Veržuvėnuose, paprastoje savo rezidencijoje. Žinoma, toks paveikslas rado pasekėjus; taip, Karpis įsteigė mokyklą, dosniai aną apveizdėjęs "Joniškėlio valsčiaus berniukams"; toji mokykla vadinosi "fundušine". Savo dvaruose mokyklas statė Zaluskiai, o karališkuose — payždininkas Tyzenhauz. Įstatymų išpildymas nevisumet buvo pakaktinas, nes prigulėjo nuo dėkos augštosios kunigų valdžios ir klebonų uolumo, tačiaus į pilningą užmiršimą vis-gi nenuėjo.

Kada seimo konstitucija 1768 m. dissidentams pripažino toleranciją, taip-gi kalvyniškių mokyklos vėl keltiesi pradėjo, bet nebatgavo savo senoviško smagumo.

"Jaunumenė, pasišvenčianti į kunigišką luomą, gaudavo dabar, lyginai kaip dviejose pereitose gadynėse, moksliška apšvietimą seminarijose, kurios beveik visose dijecezijose perėjo po valdžia kun. Misijonorių. Ant nelaimės šaliai, valdžia Apšv. Komisijos neišsiskėtė ant tų institutų. Už tai jie saviškai susiorganizavo ir priiminėjo mokytinius be prigulinčio kunigiškai luomai moksliško prisirengimo iš žemesniųjų kliasų tautiškų mokyklų, arba net-

ir iš elementarinių mokyklėlių, kurias kun. Misijonieriai įrengė prie seminarijų, pavesdami jų globą klierikams" (Lukoševičius). Kun. Misijonieriai patys buvo menki mokytojai be universitetiško apsišvietimo. Užtai jie ir mokintiniams temokėjo įpilti dvasią nuolankos labiaus nė kaip pralobino jų protus mokslais, priegtam dar naudodavosi iš jų patarnavimo — šlavimui koridorių seminarijos, nešiojimui vandens ir tt.

Toje gadynėje kunigai retai važinėjo į užrubežį, jei bent į Romą, kur pabuvęs ir pasimokinęs, jaunas kunigas turėdavo viltis dasigauti ant augštesnių urėdų hierarchijoje. Zokonų kunigija toje gadynėje buvo tamsesnė negu pirma, ir jos paveikslą teisingai nupiešė Krasickis savo "Monachomachijoje". Seimas-gi šalies, norėdamas užbėgti atsitraukimui žmonių nuo darbo, išleido įsakymą, kad zokonams nevalia priiminėti į novicijatą jaunumenės, nepabaigusios 24 metus amžiaus.

Moterų švietime dabar nemažą nuopelną įgijo *Marijavitės,* fundavotos kun. Juoz. Step. Turčinavyčiaus, Piltenės kanoniko, pusėje 18-to šimtmečio; šale savo vyriausios užduoties — atvertinėti žydaites, jos, taip-gi mokė jaunas mergaites skaityti, rašyti, rokundų ir visokių moteriškų darbų. Turėdamos savo kliošторėlius Vilniuje, Mstislave, Minske, Kaune, Slanime, Polocke, Oršoje, Kražiuose, Golovčine, Vytebske, Gartine, Novogrodke, Vilkaviškyje, Mozyriuje, Pinske, Cholopieniuje ir Bobruiske, su mažais, arba ir be jokių turtų, laikė kiekviename iš jų po keliolika našlaičių, bėdinų mergelių ir persikrikštyjusių žydaičių, visas be mokesties mokydamos, berods nedaug ko, bet vis-gi naudingų dalykų; pačios nebudamos zokonininkėmis, jos neaugino mokintines savo klioštoriaus siekiams, bet svietui, busiančias motinas, šeimyninkes, ukėses.

Sesers Mielaširdystės 1768 m. iš Prancuzijos atkraustytos tapo į Lenkiją; pirm 1794 m. jos laikė mergų mokyklas: Baltstogėje, Kelmėje (Chelmne), Bialoje, Ščučine, Mozyriuj, Marijampolėje, Osviejoje (Polocko vaivad.), Broduose. Jos mokė bėdinas merginas skaityti, rašyti, rokundų, moteriškų darbų ir naminės tvarkos. Jų mokintines bajorai noriai iminėjo ant tarnystos, k. a. už siuvėjas, virėjas, uktveres ir tt.

Palengva ēmē platintiesi svietiški mergų pensijonai. Apšv. Komisija pavedē jų užžiurējimą rektoriams aprubinių mokyklų, kurie leido pensijonus laikyti tiktai gabioms ir geroms moterims. Ten mokydavo: skaityti ir rašyti lenkiškai, skaitliavimo, rankų darbų, istorijos, ypačiai tautiškos, geographijos, religijos, morališko mokslo; taip-gi prancuziškos kalbos, šokti, piešti, lošti ant fortepijano ir tt.

Turtingesniejie bajorai laikēsi namie guvernantes, ypačiai prancuzes; bēdinesniejie šlēktų namai, pagrimzdę nuoamžinuose prietaruose, jog mokslas nēsąs moterims reikalingas, pasikakino išmokindami savo dukteris šiaip-taip skaityti ir rašyti, o nekurie nē taip toli nepastumējo jų mokslumo, apleisdami mokslą rašymo.

Mokinimas zokonininkių buvo toks pats, kaip 17-tame šimtmetyje. Už tai moterų kliōštoriuose visų regulų viešpatavo tamsybē, burtai, prietarai. —

Tokie tai buvo vaisiai darbų Apšvietimo Komisijos. "Tie-gi vaisiai nelyginai butų buvę gausesni, jeigu Komisija savo darbuose šalies labui nebutų sutikusi ant kiekvieno žingsnio visokias, tankiai sunkias pergalējimui paines. Permenkas fundušas apšvietimo, po ištraldavimo žymios jo dalies per išdavinētinę Komisiją, neapikanta zokonininkų, mokinančių jaunumenę, naujos mokymo systemos, neapšvieta ir godumas seimavojančiųjų, kurie gadino, arba bent trukdē ten, kur palengvinti reikējo, stoka tinkamų mokytojų, o ant galo politiškas stovis tautos—vis tai gaišino ar paraližavo valyviausius siekius ir uoliausius veiklumus Apšvietimo Komisijos." (Lukoševyčius).

Po pirmam padalinimui Lietuvos ir Lenkijos liko Lietuvoje: 1) augštesnēsēs mokyklos: Lucke, Podoliniame Kamieniece, Vinnicoje, Gartine, Vyšniave, Postavuose, Baltstogēje, Volkove, Kražiuose, Kaune, Kretingoje, Novogrodke, Minske, Nesviežiuje, Slucke, Bobruiske, Mozyriuje, Cholopieničiuose, Liet. Brasčiuose, Pinske, Bialoje, Žitomieriuje, Olycke ir tt. — 2) Pijarų mokyklos: Kelmēje (Chelmne), Ščučine, Lydoje, Drogičine, Lomžoje, Panevēžyje, Lukšiuose, Raseiniuose, Vilkmergēje. — 3) Dominikonų mokyklos: Merkinēje, Virbaliuje. — 4) Benediktinų — Pultuske. — 5) Akademija Vilniuje. — 6) Korpusai kadētų buvo Nesviežiuje, Gartine. 7) Keletas se-

minarijų. Sako, kad ant 82.474 žmonių išpuolę po vieną augštesnę mokyklą. Lietuvoje tada buvo 32 augštesniųjų mokyklų.

Be to viso, valdant Stanislavui Augustui, buvo Lietuvoje dar kelios mokyklos, k. a. mokykla knygvedystēs Gartine ir mokykla matininkystēs tenpat, įsteigtos garsaus Tyzenhauzo, pirmoji po prieżiura bēglaus knygvedžio Baronavyčiaus, antroji po vada Markevyčiaus. Abidvi dingo prieš 1785 m. Taip-gi Gartine buvo budavonēs mokykla po vada italo Sacco; bet ir toji sulaukē to paties likimo, beje puolus Tyzenhauzui, likosi uždaryta.

Protestonų mokyklos buvo Toruniuje, Gedanoje, Bojanave, Lešnoje, Slucke, Kēdainiuose.

XVIII.

Geradējų jaunumenēs apšvietimui dabar netruko. Pats karalius Stanislavas Augustas savo brangius rankius liėkoriškos mokyklos Gartine dovanojo Vilniaus akadēmijai, kada toji įsteigē medicinos skyrių. Mokykloms jis kasmet savo lēšomis darydavo aukso ir sidabro medalius. Ščytas, raštininkas D. K. Lietuvos, davē šešiatui vaikinų Baltstogēs mokyklose maistą, apdarą, knygas ir popierą. Šēmbekas, Plocko vyskupas, šešiems bajoraičiams Pultusko mokyklose davē maistą, apdarą ir tt. Grądzkis, Smolensko kanonikas, klebonas Mozyriuje, laikē daugelį vaikinų ant laisvos gaspados pas save Mozyriuje. Kunigaikštis Karolis Radivilas įsteigē ir laikē artilerijos mokyklą Nesvieżiuje. Kun. Jonas Vichertas, Vidžemio gvardijonas, dovanojo Vilniaus akademijai brangintiną rankių mineralų su išlyga, idant konvikte bēdinos šlēktos, tuomet prie akademijos laikomame, butų ant visados dvi vieti užtikrinti vardan Vichertų ar jų šeimynos; Apšv. Komisija sutiko ant tos išlygos 1791 m. Kun. Jonas Pilsudskis, theologijos daktaras, 4200 raudonųjų auksinų užrašē 1784 ir 1790 m. užlaikymui 20 bēdinų jaunikaičių, besimokinančių Kražių mokyklose. Joakimas Chreptavyčius, liet. kancleris, Ščorsuose, savo dvare, įsteigē elementarinę mokyklēlę ir užlaikē, kaip ir keliuose savo kituose dvaruose. Tamas Migdolas 1781 m. užrašē pijarų kolegijai Lydoje 12000 auksinų, su išlyga

užlaikymo Lydos mokyklose vieno mokintinio iš Migdolų šeimynos. Kun. Paplauskas, kamendorius Vysokolitevske, per 40 metų mokē bēdinos.šlēktos vaikus netik elementariškų, bet ir tolesnių mokslų; kartais čion mokēsi iki 70 vaikų!

Čion dar priminsime, kad Tad. Kasciuška, atvykęs į Ameriką, 1798 m. gavo 16000 doliarių, kaipo užmokestį už savo darbus, atliktus labui laisvēs Amerikos. Iš tų pinigų 8000 dol. Kasciuška pavedē po globa Jeffersono, kurie su laiku suaugo į 13000 dol., o vēliaus į dar daugiaus. Rupinanties Jeffersonui, iš tų pinigų prasidējo, pagal Kasciuškos vēlijimą, Westpoint'e mokykla, vadinama "mokykla Kasciuškos", kur mokēsi vaikai murinų, nelaisvių ir kitų vargšų. Bet tatai nepatiko turčiams, kuriems toji mokykla pavojinga pasirodē, ir jie stengēsi ją atmainyti taip, kad galiaus Jeffersonas atsisakē nuo pareigos bepildyti valią Kasciuškos ir tur-but atēmē lēgatą Kasciuškos, paskirtą mokyklai. Tada tai tie pinigai augo palukiais, ir 1852 m. augščiausias teismas Wašingtone visą sumą 43000 dol. — paskyrē išmokēti Kasciuškos tēvoniams, jo seserēnams. Ta suma stovējo iš pradžių po globa Jeffersono, potam Benjamino Leart'o, o galiaus pulkininko Bomford'o.

XIX.

Rokytai buvo apsigyvenę Vilniuje 1713 m., vyskupaujant Konst. Brzostovskiui; jų užduotimi buvo prižiurēti ligonius. 1743 m. vyskupas Ant. Tiškevyčius pavedē Rokytams špitolę (bepročių namą) Varniuose. 1782 m. tas beprotnamis tapo perkeltas už Varnių miestelio. Čion budavę vyriškų bepročių į 36, moteriškų į 32 visumet. Ligoniai čion "kiekvieną rytą visi klauso mišių šventų, o nedēlios dienomis atējusiu iš seminarijos du klieriku išguldinēja ligoniams mokslą krikščionišką". 1838 m. tapo pastatytas naujas ligonbutis nelygiai už senąjį gražesnis.

1783 m. kitas panēšus ligonbutis tapo įsteigtas Rimgailos Kęstaičiuose, ir tasis tapo Rokytams pavestas. "Gyveno Kęstaičiuose trįs avinvedžiai Rokytos ir 30 ligonių".

Vyskupas Juoz. Arn. Giedraitis nepaklusnius kunigus

dalykuose vedimo metriškų raštų privertė užmokėti baudos po 15 rublių sidabru į ligonbučius Rokytų.

Luokėje taipgi yra buvęs ligonbutis.

Kolei laikraščių nebuvo, kalendoriai įėmė jų vietą. Pirmą tokį kalendorių parengė kun. Pašakauskis 1740 m. su antrašu "Kalendarz Jezuicki większy" 200-metinėms sukaktuvėms zokono, talpinantį savyje: 1) kiekvienai mėnesio dienai ypatas Societatis Jesu prakilnesnes savo apaštališku darbu ir išminčia, 2) katalogą provincijų ir kolegijų Societatis Jesu, 3) kardinolų ir vyskupų e Societate Jesu, 4) generolų, lietuviškųjų provincijolų, rektorių Vilniaus akademijos ir kitų senesnių kolegijų, 5) fundatorių ir geradarių zokono, ypačiai liet. provincijos. Kitas buvo to paties autoriaus "Kalendarz mniejszy", kur, apart kitų, tilpo surašas archivyskupų, vyskupų, senatorių ir dignitorių Lenkijos ir D. K. Lietuvos. 1764 m. kun. Fr. Paprockis išleido "Kalendarzyk Wileński" spaustuvėje Akademijos, o vėliaus perspausdino pas Pranciškonus Vilniuje.

Laikraščiai Vilniuje, lenkiškai spaudinami, buvo jau viešpataujant Augustui III, o gal ir pirmiaus. Toks laikraštis su herbais lietuvišku ir lenkišku yra žinomas nuo 1761 m.: "Kurjer Litewski", arba "Wiadomości Cudzoziemskie". Tarp 1760—63 m. jezuitas Baltrus Paprockis išleidinėjo Vilniuje "Wiadomości Literackie". Nuo 1770 m. ant vietos šito laikraščio pasirodė "Gazeta Wileńska", taipojau su Lietuvos ženklu. Bet apie 1780 m. jau ant vietos lietuviško ženklo pasirodė tiktai lenkiškasai erelis su karaliaus Stan. Augusto literomis. Taip jis laikėsi iki 1794 m., paskui vėl pasirodė "Kurjer Litewski". Nuo 1774 m. prie to laikraščio redaktoriumi buvo Mart. Pačiabutas.

Gydytojų nė Lietuvių nė Lenkų, pabaigusių Vilniaus universitetą, tuomet nebuvo, nes ukininkų luoma prie mokslų nebuvo prileidžiama, o bajorai negalėjo su tuomi sutikti, kad "daktariška profesija galėtų susitaikyti su ba-

jorišku ženklu"! Medicinos fakultete mokinosi tiktai svetimtaučiai; už tai Vilniaus gydytojai, pabaigę universitetą, buvo iš užrubežio atējusiejie svetimtaučiai: vokiečiai, prancuzai. Žinoma, ir profesoriai negalējo buti vietiniai, bet partraukiami iš svetur.

Galiaus dar pridēsime keletą žodžių apie mokytesnius amatininkus. Taip, 1762 m. Telšių bažnyčią, naujai pastatytą, "amatininkas Jurgis Mažeika papuošē gypso altoriais". Jezuitas Žebrauskas išrašē ant popieros, kokia turi buti bažnyčia benediktinų Kražiuose, bet dar "kaipo mokytas amatininkas, rodē murininkams, kaip turi dirbti". Laikuose vyskupo Ant. Tiškevyčiaus (1740—62) iš Gartino amatininkas Podgaiskis, sumanęs iš gypso įvairius daiktus tapnoti, papuošē Šidlavos naują bažnyčią gypso altoriais ir šventųjų stovylomis.

Kražiuose buvo varpų liejykla, užlaikomą J. Golzer'io, bene vokiečio.

Žemaitis Vaičiulevyčia padarē gerus vargonus Varnių bažnyčiai pabaigoje 18-to šimtmečio.

18-tame šimtmetyje buvo Varnių vyskupystēje bažnyčių 99, filijų 89, altarijų 66. Kada kaimiečiai žliugējo didžiausioje tamsybēje, tai "diduomenē, beskaitydama Prancuzų raštininkų knygas, maž ne su visu buvo tikējimą pakleidusi".

15. Maskolija bēgyje 18-tojo šimtmečio.

Petras Didysis jau buvo Maskolijoje savo reformas beįvesdinąs. Dabar jis pastatē ant pelkių naują sostapylį — Petrapylį (St. Peterburg). Tą dailų miestą pradējo statyti 1703 m.; tukstančiai žmonių tapo atgabenti iš savų tēviškių ir dirbo po prievarta, labiausiai ten daug buvo Mažarusių, nes Petrui labai rupējo nuslopinti dvasią tos tautos. Sako, tas triusas prarijęs gyvastį 100.000 kareivių ir darbininkų! 1714 m. čion tapo perkelta sēdenē vyriausybēs.

Petras buvo persiskyręs su savo pačia Eudoksija Lapuchin. Veikiai jos vietą įėmė latviutė Katrė, kurią generolas Bauer buvo parsivežęs iš Marienburgo.

Petro politika buvo agresyviška. "Jo siekiu buvo valdyti Baltiją ir suspriausti Švedus į jų pussalį; kurstyti dalinimus Lenkijos, idant išnaudoti iš to kįlančią silpnybę; susiaurinti territoriją Ottomanų imperijos ir patraukti po savo paties galybe krikščioniškąsias tautas, kurios nešė jungą Turkų ir Persų; paplatinti savo prekybą ir savo valdžią į tolimus rytus; ir tuomi pačiu laiku įgyti svarbą ir įžiurėjimą reikaluose vakarų. Tai buvo plati ir sunki programa; bet Petras triusė kiekvienoj jos išgalėje su pastebėtinu stropumu ir patėmytinu pasisekimu" (Gossip).

Jis sudrutino Azovą, Taganrogą pastatydino, atstatė Kamenską palei Dnieprą, nors ir priešingai suderyboms! Štai kilo švediškai-lenkiškasis karas. "Lenkijoje Karolis įgijo pilningą pergalę, ir paniekintinas Augustas priverstas buvo pasirašyti po nužeminančia sandora Altranštadte (1706), kur viena iš sąlygų buvo — atidavimas Patkulio Karoliui. Likimas šito nelaimingo vyro paliko gilią dėmę ant atminties Švedų karaliaus; jis buvo Vidžemio ponu ir buvo pasiųstas ponijos savo gimtinės provincijos nunešti skundą Karoliui IX Švedijon, tėvui garsaus vado, ant rubavonių, užkritusių ant jo šalies po Švedų valdžia. Karolius priėmė jį su nuduota simpatija; palytėdamas įlaidžiai jo petį, pasakė: "Pašnekėjai už savo šalį, kaip smurtus vyras: aš guodoju tave, toliaus varyk". Bet į keletą dienų vėliaus jis liepė aną apskelbti kaltu vyliaus, ir nuteisė ant mirties. Vienok Patkuliui limo pabėgti iš Švedijos pirma, negu jį suimti galėjo, ir jis nukako į Augusto dvarą, kuriam jis apipasakojo bėdas savo žmonių, ir parodė, kaip lengvai Lenkija galėtų pasisavinti. Augustas smarkiai nenorėjo išduoti priglobtąjį, kurs buvo uždarytas Koenigšteino pylyje, Saksijoje. Dėlto jis pasiuntė sargus paėmimui kalinio, bet šiuomi pačiu laiku jis pasiuntė ir slaptą paliepimą komendantui, kad leistų anam pabėgti. Komendantas-gi, žinodamas Patkulį ėsant turtingu, norėjo gauti sumą pinigų nuo jo, kaipo kainą jo laisvės, o Vidžemietis, žinodamas velijimus Augusto, atsisakė mokėti už tai, kas jam buvo duota dykai. Jiemdviem tebsivaržant apie tą dalyką, Švedų

oficierai atėjo ir pagavo Patkulį; pirma jį nugabeno į Altranštadtą, kur jis subuvo 3 mėnesius, pridrutintas sunkiu retėžiu prie kartuvių, ir iš ten tapo nuvarytas į Kazimierių, kur ir tapo sulamdytas ant rato" (Morfill).

8 d. liepos 1709 m. kova pas Poltavą nubloškė galybę Švedijos, o pakėlė augštyn Maskoliją, kuri įgijo Baltijos provincijas ir didelę dalį Suomijos Nyštadto sandoroje 1721 m. Livonijoje ir Estonijoje caras paliko liuterišką tikėjimą, vokiškus įstatymus ir kalbą, ir paveldėtąją konstituciją. Tik nuo 1868 m. Maskolija bandė rusifikuoti šalį, įvesdinti pravoslaviją, maskoliškąją kalbą į įstatymus ir administraciją, nors vis dar vokiečių įtekmė laikėsi drūčiai.

Karoliui atsidurus Turkijoje, sultonas Achmet palengva tapo priverstas karėn su Maskolija ir palei Pruto upę Petras tapo apsiaustas. Išgelbėjo jį Katrė savo mitrumu, ir didis vizyrius, pristojęs ant skaudžių sąlygų, praleido maskolių armiją namon grįžti.

1717 m. caras pasiuntė ekspediciją prieš Chyvą po vada kniaziaus Bekovyčiaus Čerkaskio, kurs rods kovoje sumušė kariumenę chano, bet paskui, iš pasalų užpultas, tapo su visa armija sukoneveiktas. Dabar Petras užsimanė suvienyti Juodmarį su Kaspija perkasu nuo Dono upės iki Volgai. Tuomi tarpu 1720 m. jis padarė su Turkija suokalbį prieš Persiją ir neužilgo Petras, įėmęs Derbentą, pasisavino persiškas provincijas aplinkėse Kaspijos.

Petras atliko 1717 m. dar vieną kelionę po Europą, į Daniją, Holandiją, Prancuziją. Čion jis tardė politiškas sistemas.

Savo sunų Aleksį, kurs peikė tėvo žygius ir reformas, o velijo grąžinti senovę, Petras atstumė nuo įpėdinystos, įmesdino į kalėjimą už vylių ir ten nunuodindino.

Petras, mirdamas "turėjo tik 53 metus amžiaus; tačiaus į metus jo veiklaus gyvenimo tilpo 10-syk tiek darbo ir dissipacijos, negu butų pakelti galėjęs jeib-koks paprastas žmogus. Jis kyšo kaipo viena iš labai prakilnių, nors neaprašomų figurų visoj istorijoje, ar imtum kaipo žmogų, ar kaipo valdimierą. Kaipo žmogaus — jo blogos ypatybės buvo skaitlingos ir stambios. Jis buvo goslus, smarkus, neteisus, net iki padugnių savo budo. Vienok, jis buvo gabus, kaipo išrodo, tyros meilės, drutos draugystės, stataus

atvirumo, kiltadušaus gerumo. Jis visuomet buvo be nuolankumo sauvalus; tačiaus tankiai prigulējo nuo tikrų netyčių, į kokį kelią jo palinkimai pakrypsta. Kartais jis buvo kraugērus ir nejautrus kankynēms to, kurs kantrus buvo išlaikyme; bet-gi vēl, daugelyje kryzių savos karjeros jis pasirodē sutaikus beēsąs ir lengvai perprašomas, ypačiai dēlto, kad jis taip buvo savimi įsitikējęs, jog niekino silpnybę atkeršto tiems, kurie neturējo jokios galēs. Nors iš papratimo girtuoklis, jis buvo gabus blaivumo per ilgą laiką; vienok, nors jo girtumas tankiai įteikdavo naują vieką ir skudrumą jo morališkam kreivumui, jo draugai labiausiai jo bijojosi, kada jis buvo blaivaus proto. Kaipo valdimieras — tai nedaugis turējo taip plačią, taip įvairią, taip pilningą, taip patenkančią įtekmę. Jis sutvērē naują Maskoliją. Atmaina, naminiuose dalykuose padarytoji, buvo smarki, radikališka ir ilga. Šalin jis nusviedē konstitucijines gvarantijas, už kurias Romanovai buvo pasigalvoję, ir įsteigē absoliutizmą kuomi įdomiausį. Palytējo netik atramas administracijos, bet įsmigo į pačią draugijos dvasią, pakylint jos pobudį iš daugelio pusių, ir tačiaus sumenčiant navatną mišinį tarp fantastiško blizgēsio totoriškos dominacijos ir tarp budų gyvenimo vakaruose. Užrubežiniuose reikaluose atmaina buvo net dar labiaus tēmytina; nes nuo Petro prasideda pagrindos politikos intrigų, įsikišimų, ir prisisavinimų, kuri buvo vedama su taip nesisvarstančiu pastovumu decizijos, ir su taip įstabinančiu patekimu kloties, jog, imant nuo jo gadynēs, patrigubino plotą teritorijos Maskolijos, ir suteikē pagabumą Maskolijai traukti naudą iš kiekvieno pažymaus atsitikimo ar Europoje, ar Azijoje" (R. Gossip.).

Nuo Petro iki Povilui I viršvaldyba Maskolijos buvo rankose moterų. Su pagelba Menšikovo, Katarina I tapo apšaukta carica, nežiurint į rugonę ir priešginybę didžiunų. Ji sumažino pagalves. Daug išguitinių paršaukta tapo iš Sibērijos. Kazokams tapo privilegijos sugrąžintos. Pasak Petro velijimo, ji įsteigē mokslų akademiją Petrapylyje, pagal plianą Leibnitzo. Taip-gi ir rubežiai platinosi: Georgiją iš savos dēkos kunigaikštis padavē. Prekybos sudermē įvyko su Kynų žeme, prie ko Pekine tapo pastatyta svetainē, dvi cerkvi ir seminarija. Su Karoliu VI Vokietijos

ji sutarē aljansą. Tik nuo Danijos nesisekē atimti Holšteino kunigaikštystę. Menšikovas turējo jos išsitikējimą, ir savo uršumu bei mēgimu puikēs visiems baisiai įsipyko. Tuomi tarpu mirē Katarina gegužyje 1727 m. Įpēdinį sosto ji buvo pavedusi auklēti liuteriškių pastoriaus sunui grovui Ostermanui; dabar Menšikovas tapo regentu ir dar labiaus išdidējo. Tačiaus, kaip-kur Menšikovas suminkštino Petro žiaurumus; štai jis leido Mažarusiams išsirinkti atamaną, kas buvo jiems uždrausta dēl jų nepaklusnumo.. Dolgorukij darē pinkles prieš Menšikovą. Galiaus, Petras liepē regentą išbanityti į Sibēriją, kur jis varguose pabaigē savo amžių 1729 m. Dabar už tai Dolgorukiai taip pat despotiškai elgēsi, jie ir sēdenę sosto atgal perkēlē į Maskvą. Caras tik vien medžiojo, iki, užsikrētęs rauplēmis, mirē sausyje 1730 m. Su juomi išgęso vyriškoji linija Romanovų. Maskolija įsikišo į išgujimą Saksų Moritzo iš Kuršo, kurį ans norējo paimti, apsivesdamas su Ona, apnašlējusia ercogiene. Ir Ona velijo su juomi susituokti, bet, maskoliams pasipriešinus, iš sutuoktuvių niekas neišējo. Tačiaus Kuršą maskoliai tik prie Katarinos II teįgijo.

Maskolijos sostas teko našlei Onai, Kuršo ercogienei, dukterei Ivano, pusbrolio Petro Didžiojo. Senatas buvo jai padējęs sąlygas, ant kurių ji pasirašē, bet tą susiaurinimą despotybēs (—atsižadējo kelti karą ar daryti taiką, uždēti naujas pagalves, atsvetinti domēnas, tekēti už vyro ar paskirti tēvonį, nesivežti Bironą į Maskoliją—) veikiai ji atmetē šalin, ir savo priešgynas tai išvijo į Siberiją, tai įtrenkē į kalējimą. Veikiai ji išleido ukazą, kad visi ponaičiai turi mokintiesi skaityti, rašyti ir šokti. Dvariškiai turējo baisiai puoštiesi, nors jie ant kuno nevalyvais buvo... Peterburgas tapo pagražintas, kanalas iš Ladogos ežero užbaigtas, įvesta ir patobulinta tapo išdarbysta šilkų ir vilnų, kasyklos Uralo ištyrinētos, kelionē į Kamčatką (suradimui, ar Sibērija susiduria su Amerika) tapo atlikta, šalis Kirgyzų užimta, naudingos sudermēs pirklybos sutartos su Kynais ir Anglais. Tiesa primogenituros, įvesdinta Petro Didžiojo į Maskolijos įstatymus lobių dalykuose, tapo dabar panaikinta, kaipo svetima slavų dvasiai. Diduma nuopelnų tame visame priguli ministrui Ostermanui. Vokietis Munich, kurs buvo atsiženklinęs mušyje pas Malplaquet,

dabar vadu buvo armijos; jam įsikišant, Augustas III įgijo Lenkijos sostą. 1735 m. nutarta tapo užimti Azovą, Krimą, ir užviešpatauti Juodmares. Prasidėjus karui (1736--39), ir Austrija ant Turkų pasaliai užpuolė, bet smagiai sukoneveikta, neteko Belgrado, ir Dunojus, Saara bei Unna pastojo rubežiumi tarp abiejų imperijų. Taip-gi, Maskolija, nors nustojo 100000 žmonių, nieko nelaimėjo, nes nė Azovas jai nekliuvo, nė jos laivai negavo važinėtiesi po Euksiną.— Namie Birono įtekmė augo. 1737 m. jis per Maskolijos diktatą pastojo Kuršo kunigaikščiu. Galiaus, paskyrusi regentu Bironą, Ona mirė. Bironas savo dominacija perėjo viską: tėvus jauno įpėdinio jis uždarė į Žieminį Rumą, įartino maršalą Munichą, kuris tad umai parupino suėmimą Birono ir jo išgujimą į Sibėriją. Trumpai regentavo princessa Brunsviko; daktaras Lestocq, kuris buvo sėdėjęs Paryžiaus Bastillėje, o potam išguitas į Sibėriją, sudarė suokalbį, ir štai Elzbieta tapo pakelta ant carų sosto.

Elzbieta buvo smarki, tiksli, neteisi, nors tolyregė, kieta, gudri paleistuvė. Prakilnųs vyrai tapo apkaltinti ir mirtin pasmerkti, tarp tų Munich ir Osterman, kuriuodu galiaus tapo į Sibėriją išbanityti, kur pribuvo keletą metų vėliaus ir pats Lestocq, kada teko jam susiginčyti su kancleriu Bestuževu. Nors knutas buvo tankiai vartonėje, tačiaus baudą mirtimi Elzbieta prašalino. Ji įsteigė ypatingą inkviziciją — Slaptą Kanceliarijos Teismą — kurio rankose buvo gyvastis ir turtai kiekvieno žmogaus. Skundikai gaudavo atlyginimą lobiais apskųstojo. Paskundimai tokios rųšies po vardu "Slovo i Dielo" buvo žinomi nuo dienų caro Aleksio. Pirmsėdis Bestužev, po ilgų metų kankinimo kitų, pastojo auka ir pateko į Siberiją. Elzbieta buvo baisi despotė. Kiekvienas, pro jos rumą praeidamas, turėjo kepurę nusiimti! Smarkiai užgynė pasnikų mete valgyti mėsą, biaurėjosi ir uždraudė girtybę. Ji pati buvo baisiai nevalyva, bet kitus baudė už tą nuodėmę. Vėliaus baimijosi, kad jos neužmuštų, miegojo tiktai dienomis, ir tai po sargyba. — Priegtam, ji pagerino reikalus imperijos. Gyventojų skaitlius augo. Ji įsteigė ir apdovanojo keletą moksliškų įstaigų. Nors buvo didelė popiška reakcija ir baisiai persekiojo raskolninkus, ji įsteigė pirmą universitetą Maskvoje po įtekme Jono Šuvalovo, maskoliško mecenaso savo gadynėje. Jos

valdymas pagarsėjo genijumi Lomonosovo ir Sumarokovo. Volkovas atidarė teatrą Peterburge po protekcija caricos. Ji globė jauną maskolių literaturą ir buk pati rašinėjusi dainas. Pati muzikantė, ji reikalavo, kad muzika butų dalyku visatinos edukacijos. Karė su švedais tapo užbaigta per Lascy 1743 m., ir Kymenės upė tapo rubežiumi. Laike karės dėlei "austriškos sukcessijos", ji stojo prieš Prusijos Pridrikį ir jos vadai Apraksin, Fermer, Soltykov ir Totleben laimėjo tulą pasisekimą. Laike tų imtynių Elzbieta mirė 1762 m.

Jos įpėdinis Petras III buvo nelabas, goslus, girtuoklis, vokiečius ir mimiką mylįs caras. Jo pati buvo Katarina Alekseina, didelio gražumo moteriškė, gabi ir išmintinga, garbės ir valdžios godi. Sutuoktuvės buvo labai nelaimingos. Petras kreipėsi prie paleistuvingo gyvenimo, o Katarina pastojo savo laiko Messalina. Jos pirmu numylėtiniu buvo grovas Soltykov, potam Lenkas Stanislavas Poniatovskis, kurs buvo *attache* Britiškos ambasados, paskui Grigas Orlov. Petras tuojau panaikino Slaptąją Kanceliariją ir atšaukė iš banitos 17000 žmonių jos išguitų, tarp kurių buvos Lestocq, Munich, Bironas ir k. Panaikino muitą nuo druskos. Nuo didžiunų jis atšalino tulus susiaurinimus, antdėtus Elzbietos. Sumažino kunišką pliekimą kareivių. Nuo prastų žmonių priiminėjo peticijas ir klausinėjo apie priežastis jų skundų. Bet jis apstabdė karą prieš Pridrikį ir atidavė atgal, kas jau buvo užimta. Armijoje įvesdino prusišką taktiką ir grosą. Bandė gvardiją pakasavoti. Popams įsakė nusikarpyti ilgas barzdas; liepė išmest "idolus" iš visų cerkvių, o pas save įtaisė liuteronišką koplyčią. Klioštorių žemes imperijoje jis pridėjo prie savo karunos domēnų, o arkirėjams bei abatams paskyrė pensijas ir sumas užlaikymui zokonininkų. Žinoma, tas viskas prisidėjo labai prie jo nepopuliariškumo. Priegtam, pats įsimylėjo į grovienę Voroncov, ir rengėsi skirtis su Katarina, kuri buvo patraukusi prie savęs popus, armiją, didžiuniją. Besirengiant į ekspediciją prieš Daniją, Katarina prisitraukė gvardiją, apsišaukdino imperatorė Petrapilyje, Petras tapo suimtas, nusiųstas kalėjiman į Robšaką ir ten nuzurdotas Aleksio Orlovo ir k.

Katarina II nuo liepos 1762—96 m. viešpatavo su pasisekimu ir blizguliavimu, atsižymėjo paleistuvingumu, begar-

bumu bei beširdgraužumu. Tuojau ji duosniai atlygino tiems, kurie palaipino ją ant sosto, ir pašaukē ant urēdų vyrus, kaip Bestužev, Biron, Jurą Holšteiniškį, Munichą (+1767 m., budamas gubernatoriumi Livonijos ir Estonijos). Vienok veikiai radosi daug malkontentų*) ir pretendentų, kurie tapo išgalabyti, o jų pasekējai sutaikinti. Nusikratē nuo prusiškų komplikacijų. Kilus rauplēms, čiepijimas rauplių tapo įvestas. 1766 m. sušaukē suējiman deputatus sątarauties kaslink kodekso įstatymų imperijos. Idant galima butų sutaikinti veisles, papročius ir civilizaciją gyventojų, ji išsiuntinējo į visas šalis komisiją mokslinčių ištirti geographiją, klimatą, vaisingumą šalies, budus žmonių ir tt. Ji drąsino žemdirbystę, siuntē vokiškus kolionistus į vešlią šalį; steigē daug miestų ir kaimų, su mokykloms juose. Ji globē augštesnį mokslą, paplatino Dailų Akademiją, ir paskyrē 60.000 rublių užlaikymui Mokslų Akademijos, kurios priežiurą pavedē vokiškam profesoriui. 1776 m. išleido kodeksą įstatymų, kurį pati parengē iš didelēs dalies pagal idējas Bekkarios ir Montesquieu su daugeliu akyvų pritaikymų; ten buvo 520 artikulų, tarp kurių randasi taipgi apologija absoliutizmo. Tą kodeksą labai gyrē Prusijos Pridrikis ir Voltairė. Katarina turējo skeptiškas nuomones philozophijoje ir politikoje; ji parašē vieną dramą iš gyvenimo Olgos, taip-gi "gabalus iš istorijos Maskolijos". Kaip draugē prancuziškų encyklopedininkų, ji neužkentē viduramžinių ekstravagancijų pravoslavijos, vienok ji prisilaikē visatino apkantojimo**),tik katalikų bažnyčios spendimus ant civiliškos galybēs ji stengēsi aprubežiuoti. Mogylevas tapo paskirtas už sēdenę archivyskupui, ji pasilaikē veto paskyrime bažnytinių urēdininkų, svetimų šalių kunigams ji uždraudē apsigyventi savoj šalyje, uždraudē apgarsinimą bullių popiežiaus be leidimo senato. Literatura kilo darbais Cheraskovo, Bogdanovy-

---

*) Leitenantas Mirovič, kurs iš Šlisselburgo bandē išvaduoti kniazių Ivaną, tapo nužudytas 1764 m.

*) 1764 m. viešpatystē paēmē cerkvių žemes. Ustrialov savo "Istorijoje Maskolijos" sako, kad 12-ame šimtmetyje tapo pastatyta 41 kliošotrius, 13-ame — 22, 14-ame — 80, 15-ame — 70! Prie Katarinos beveik, milijonas kaimiečių prigulējo nuo popų. Ivanas III padaręs buvo plēną konfiskatos. Petras Didysis įsteigē Kolegiją valdymui cerkviškų turtų; Katarina paskyrē iš šiaip žmonių ir popų komisiją, kuri — priimdama turtus ir kaimiečius į lobį viešpatystēs — paskyrē jēmimą popams ir stipendiją zokonininkams. Tokiu budu cerkvē tapo tarne viešpatystei tuomi labiaus, kad jau Petras buvo išdildęs patriarchatą.

čiaus ir Chemnicerio. Nacijonališką dramą sutvėrė Von Vizin. Deržavinas apdainavo Katarinos pergales. Bet Radiščevą, činovninką, ji išsiuntė į Siberiją už jo "kelionę į Maskvą", kur aprašė apverktiną padėjimą baudžiauninkų. Novikovą, dirbusį auklėjimo dirvoj, įkišo į kalėjimą. Princessa Daškova buvo pirmsėdė Dailų Akademijos. — Imperiją padalino į 41 guberniją, kur gubernatoriai paskiriami esti per senatą. Puikė jos dvaro buvo didelė. Armija tapo perreformuota, vienas rekrutas imtinas nuo 500 vyriškų gyventojų. Baisi rebelija pakelta Pugačevo, 1773 m. išliuosavimui šalies nuo baudžiavų ir nelaisvės aplinkėse Dono ir Volgos, kur daugiausiai gyveno raskolnikai, tapo Bibikovo, Suvorovo, ir kitų nusmaugta ir jos vadovas nugalabytas Maskvoje (1775 m.).

Lenkijoje 1764 m. mirus Pridrikiui Augustui, Katarina rupinosi pasodinti ant sosto Stanislavą Augustą, apsivedusį su Čartoryskiute. Repninas turėjo armiją Lenkijoje. Jau regis 1770 m. besilankant Heinrikiui Prusijos Peterburge, padalinimas Lenkijos tapo sutartas, ir Austrija tapo įtraukta į tą neteisų darbą. 1768 m. Lenkijoje maskolių armija tapo padidinta, Krokavos archivyskupas ir 3 senatoriai tapo išgabenti į Siberiją ir seimas buvo iš naujo įbauginamas. Nekurioms Lenkų šalims sumišus, sultonas Mustapha III apskelbė karę Maskolijai. Turkai tapo sumušti ant žemės ir ant vandens (Česmė!),bet užtai jie užkrėtė maskolius maru, kuris per keletą metų naikino Maskoliją. Maskvoje žmonės užmušė arkijerėjų Ambrozijų, kam jis drauge su valdžia bandė varu įvesti sanitarišką rėdą!.... 1771 m. kniazius Dolgorukij užėmė Krimą. Kada 1772 m. įvyko sudėjimas ginklų, ir kada įgaliotiniai viešpatysčių suvažiavo į Bucharestą sulygimui taikos, tai sądora tapo tarp trijų viešpatysčių padaryta pasidalinimui Lenkijos, tų pačių viešpatysčių, kurios 1660 m. sądaroje Olyvos prižadėjusios buvo gvarantiją protekcijos! Prusija pasiėmė 5 vaivadijas ir dalį Didlenkijos, daugiaus 660 □ mylių vešlios šalies, su 1 milijonu gyventojų; Austrija 4 skrytis valstijos su 1508 □ mylių su 2½ milijonais žmonių, o Maskolija 1692 □ mylių su 1½ milijonu gyventojų (Baltrusiją ir šalį anapus Dniepro)!! Rods, remonstravo Anglija, Prancuzija, Švedija ir Danija, bet ant to ir

apsiliko. Tik Turkija su apmauda toliau tęsē karę. Dabar Rumiancevas tapo sumuštas pas Silistriją, Šumlą, Varną. Bet atmaina kilo tarpe Turkų, ir 1774 m. tapo sądora tariama Kainardžije. Turkija atgavo Moldaviją ir Valachiją, Maskolija-gi pastojo protektoriumi visų graikopravoslavų Turkijoje. Krimas tapo pripažintas neprigulinčiu prie Turkijos, o Kerč, Jenikalē, Azov ir Kinburn pavesti tapo Maskolijai. Konsuliai Maskolijos tapo priimti į visas Turkijos dalis. Maskolija laimējo laisvą navigaciją po Dunojų ir Juodmares. Apie Lenkiją nēra sądoroje nē žodžio!

Veikiai Maskolija rado priekabę prie Krimo, ir jį užēmē. Nors Turkija apmaudijosi, bet 1780 m. ji turējo aptykti ir susiderinti. Prancuzija protestavo tik žodžiais! Tai pasidarē per triusą kniaziaus Potemkino, caricos numylētinio, kurs prisirišęs buvo prie Municho "orientališkojo projekto". Jis tarēsi, kad su Britanijos pagelba Maskolija greičiausiai įgalēsianti Turkus.

1787 m. Katarina, drauge su Austrijos Juozapu II, lankēsi Krime, kuriam davē vardą Tauridos, o kur Potemkinas svečius priēmē su iškilme. Potam Juozapas lankēsi Petrapylēje, ir iš valios tapo suderētas alijansas tarp Austrijos ir Maskolijos. 1788 m. kilo vēl karē su Turkija, bet nenusisekē. Neužilgo mirus Juozapui, jo brolis sutarē sądorą su Turkija Sistove, kur ans atidavē užkariautas Laudono šalis. Tik Maskolija toliaus traukē karę. Suvorovas paēmē Ismailių, gintuvę ties Dunojumi. 1792 m. sądora įvyko Jassuose. Maskolija įgijo pakraščius Juodųjų marių, bet atidavē atgal Dunojaus provincijas.

1790 m. kilo karē su Švedijos karaliumi Gustavu III, ir Švedai turējo Vereloje sutikti ant panaujinimo sądorų Abo ir Nyštadto.

1791 m. 3 d. gegužio, nauja konstitucija tapo apskelbta Lenkijoje, kur įvesdino paveldētinumą sosto, prašalino liberum veto ir tt. Tai vis Katarinai nepatiko. Pirm 20 metų ji apsimetē apginēja dissidentų, tolerancijos; dabar ji tapo atvira priešininke civilišķų reformų. Kariumenę pasiuntē prieš Lenkiją, pakviesdama Prusų karalių ant dalybų! Konvencijoje Gartino 1793 m. Maskolija paēmē 4550 □ mylių, Prusija 1060 □ mylių; ir Lenkų ar-

mija turėjo buti sumažinta iki 15000! Priklausybė nuo Maskolijos buvo aiški likusioms 3830 □ mylių Lenkijos. 1794 m. Kasciuška buvo pakviestas išliuosuoti šalį nuo tiranijos. Tas 3kart sumušė maskolius. Iš Varšavos maskoliai tapo išgrusti laukan. Dabar už tai Austrija, Prusija ir Maskolija traukė prieš Lenkiją. Suvorovas paėmė Pragą, Varšavą. 25 d. lapkričio Stanislavas Augustas atsisakė nuo karunos, ir gavo pensiją nuo susiderinusių galiunų. Gegužyje 1795 m. Lenkijos galutinai neliko. Galiaus tapo anneksuotas Kuršas, Žemgaliai ir Piltenės skrytis.

Katarina darė plianus 1795 m. padaryti koaliciją prieš revoliuciją Prancuzijoje; gąsdino ją nugalavimas Gustavo III Švedijos 1791 m. ir dabar Liudviko XVI Prancuzijoj. Ypatingas suderybas padarė su Britanija dėlei Turkijos; jos plianu buvo padaryti Maskoliją paveldėja Byzantiškosios imperijos. Valerijoną Zubovą ji išsiuntė prieš Persiją, kurs šachą nuvertęs, turėjo užgulti ant turkiškųjų provincijų Azijoje. Bet tame laike ji pati mirė 1796 m. lapkrityje.

"Nemieruota eikvone, turtais mėtomais favoritams, garbe įgyta per armiją, savo stropiu atsidavimu reikalams, platumu savo užmanymų, nuolatine klotimi plianų, ji sužadino ir admiraciją ir padyvą. Viskas aplink ją dėjosi ant didelės skalės; net jos ydos buvo taip milžiniškos, kad nustabina savo begėdiškumu ir matomu nesutikimu su geromis ir prisimeilyjančiomis ypatybėmis, per ją išsklėstomis. Ji pasinaudojo galybėmis teriono, toli nukakusiomis prie išpildymo jos brangintiniausio troškimo, pastoti autokratu kaip niekam neatsakomu, taip lygiai idolizuotu" (Gossip).

Caru pastojo Povilas Petraitis (1796—1801), kurs labai nekentė Katarinos ir jos politikos, vedė siaurą gyvenimą, pilną rigoro ir ekscentriškumų. Jis paleido iš kalėjimo Kasciušką ir dovanojo jam dvarą su daugybe baudžiauninkų, ko ans nepriėmė, o Stanislavą Augustą parsiveždino iš Gartino ir labai nežmoniškai su juomi elgėsi. Etiketa tapo užvesta biauri. Kas carą matė pasirodantį, turėjo pulti ant kelių. Kas ėjo per jo sodną, turėjo eiti nusiėmęs kepurę. Visoki fantastiški ordinansai tapo iš-

duoti kaslink drapanų dėvėjimo. Lazdą ir kumščią jis nuolatos vartojo, kaip kad Ivanas Gresmusis. Neapkęsdamas prancuzų revoliucijos, jis uždraudė ant kromų vartoti žodį "magazin", astronomijoje "revoliuciją" dangiškųjų kunų, teatruose įvedė žodį "permission" ažuot "liberte". Už tai jis mielai pristojo prie lygos prieš Prancuzus. Suvorovas, nė kokia vėsula, atsidurė šiaurinėje Italijoje ir pas Parmą, Trebbiją ir Novį ir k. pamokino prancuzus. Tačiaus, kilus nesutikimui su Austrais, Suvorovas vyko į Šveicariją, o iš čia namon. Taip pat nenusidavė russobritaniškoji ekspedicija prieš Holandiją, ir tad atsimainė Povilo mintys: jis tarėsi tapęs apgautu. Suvorovas mirė persekiojamas caro. Pamylėjo Napoleoną ir pastojo jo sądorininku. Nuo angliškų laivų Baltiškose jurėse atėmė turtus ir matrosus patupdė kalėjiman. Jo sumanymu buvo antpulti ant britiškos Indijos. Peterburge policija nuolatos darė kratas tarp gyventojų, keliavo į Sibėriją tytveikos išguitinių. Savo pačią jis kankino, apkalino vyresnįjį sunų. Suokalbis ant jo gyvasties išsiplėtojo po vada Pahleno ir Bennigseno. Agentais buvo 3 broliai Zubovai, kurių vyresnysis buvo pastaru favoritu Katarinos. Galiaus Nikalojus Zubovas, su kitais suokalbininkais, užpuolę nakties mete, užsmaugė besiginantį carą. —

LIETUVIŠKASIS STATUTAS.

ZYGMANTO I.

PAGAL T. ČACKĮ

PARAŠE J. ŠLIUPAS, M. D.

CHICAGO, ILL.
TURTU IR SPAUDA "LIETUVOS", 3252 S. HALSTED STREET
1909 m.

Żodis Skaitytojui.

"Lietuviškasai Statutas Zygmanto I" buvo ketinama pridėti kaipo priedas prie mano antrojo tomo "Lietuvių tautos senovėje ir šiądien", bet kadangi išleistojams knygos pristigo tinkamų raidžių atlikimui šito darbo, tai priverstas esmi tą knygutę čia prikergti. Tikiu, kad Lietuviai ir šitąjį mano menkutį triusą teiksis priimti maloningai, nes šiądien reikėtų mums pažinti giliaus savo istoriją, ypačiai kada Lietuviai spendžiasi laimėti autonomiją savai šaliai Maskolijoje. Iš "Liet. Statuto" galima giliaus pamatyti gyvatą savų pratėvių negu iš daugelio istorijos knygų, kuriose gyvenimas nupiešiamas esti vos paviršutiniškai. Teisybė, rašytojas pats nėra jurisprudentu ir jis ėmėsi už šito darbo vien dėlto, kad Lietuvos jurisprudentai iki šiam laikui nesiteikė tautiečius įvesdinti į musų tautos senoviškus įstatymus. Už tai rašytojas išvertė "Liet. Statutą" palei veikalą "O litewskich i polskich prawach" (išleistą Krokavoje, 1861 m.), Tad. Čackio, kurs savo gadynėje buvo vienu iš mokinčiausiųjų jurisprudentų ir kurs sugėbėjo paaiškinti ainiams daugelį patamsėjusių Statuto vietų. Čackio ištisus prierašus neišguldinėjau; kas norės, galės juos lenkiškai autoriaus veikale pats perskaityti; aš apleidžiau jo palyginimus su įstatymais kitų šalių, ypačiai su įstatymais Lenkijos. Pasargas išguldžiau tiek, kiek man rodėsi reikalingomis ar supratimui "Liet. Statuto", ar bent išaiškinimui kitų nelabai žinomų, o labai akyvų dalykų Lietuvių gyvenime ir istorijoje.

Eik-gi, knygele, į Lietuvių surukusias grinteles ir meskie spindulį šviesos į tautos praeitį! Gal vienas ar kitas, perskaitęs tavę, labiau pamylės tėvynę, ir pradėjęs tyrinėti praeitį, atskleis tautiečiams lapus pamokymo, kaip pažinę praeitį, galime išvengti klaidų besiirdami į nežinomą ateitį. O, kad toji ateitis Lietuvių nuvargusiai tautai bent laimę šviesą, laisvę pagamintų....

J. Šl.

Perskyrimas I.

Apie tuos, kurie arčiaus buti gali prie ypatos viešpataujančio.

Artikulas I. Prižada viešpataujantis visas tiesas ir privilēgijas, senių-prosenių suteiktas, užlaikyti.

Artikulas II. Nieks neturi buti baustas be atrodymų, duodančių pilningą persitikrinimą apie padarytą prasikaltimą; nedorai darantis neteisų apkaltinimą skundikas turi patekti po tokia pat bausme, kokią turētų kęsti pertikrintasis kalčioje (vainoje), jeigu toji pasiliktų jam atrodyta.

Artikulas III. Kas pabēgs iš viešpatystēs respublikos į priešų žemę, netenka lobių ir garbēs.

Artikulas IV. Jeigu kas pirktų arba paimtų įkaitan (užstatan) lobius to, kurs pabēgo į priešų žemę, turi prisiekti, kad apie parduodančiojo arba užstatančiojo pamislenę pabēgti laike darymo sušnekos nežinojo; jeigu neatliks prisaikos, prastoja pirktus ar užstatytus lobius ir savuosius.

Artikulas V. Vaikai, nežinanti apie prasižengimą tēvo, neturi buti baudžiami, bet turtas tēvo esti konfiskuojamas, savastis jų tiktai pasiliks nepalytēta.

Daugiaus apie prasikaltimą dēlei įžeisto majestoto nēra pirmame Lietuvai statute.

Antras statutas išskaito prasikaltimus dēlei įžeisto majestoto: 1) Kas suokalbį padarys ant sveikatos viešpataujančio. 2) Kas pamįšta, maištą sukelia, arba visatiną taiką gadina. 3) Kas monētą muša be leidimo gaspadoriaus. 4) Kas su priešais susižino, svetimą kariumenę partraukia arba liaudį sukuopina prieš tēvynę ar viešpataujantį. 5) Kas per gromatas ar pasiuntinius su priešais susižino[1]).

---

1) **Zyg. Augustas gromatoje pas Mikalojų Radivilą 1562 m. rašo: "Netrokštame matyti didelį skaitlių vainų prieš mus. Mes savo širdyje nežinome, kas tai yra nedorai įžeisti, o mus ko dēlei turētų nemylēti?"** Augustas buvo stingrus, nors mokējo dovanoti. 1588 m. konstitucija išmaningai nutarē daugeriopumą atsitikimų tos vainos. Konstitucija 1776 m. verbavimą užrubežiams, o seimas 1788 m. patalpino tarp kalčių įžeistos tēvynēs ardymą tautiškos reprezentacijos.

6) Už žodžiais ir nemandagų apkalbējimą nebus bausmēs konfiskatos lobių arba bausmēs gerklēs tam, kuriam butų atrodyta toji kalčia.

Trečias statutas tuos pačius prasižengimus išskaitē; kaltiems o nubaustiems gerkle pripažįsta bausmę konfiskatos lobių, turtą tiktai pačios ir vaikų užlaiko. Už apšnekējimą žodžiu karaliaus, šešios savaitēs bokšto apsisēdusiai šlēktai Vilniaus pylyje, o neapsisēdusiai, kur karalius paskirs. Karaliui vienok valia bausmę sumažinti. Tokia byla turi buti sudijama šalyje be atidējimo. Ant galo tas statutas patikrino tą teismą: kad viešpataujantis atleis kvailiams arba patrakēliams.

Užmetinējimuose prasižengimo dēlei įžeisto majestoto turi buti atrodymai aiškųs, liudijimas septynetos prieregių, skundiko arba aktoriaus prisiega; o kas neatrodys užmetimo, netenka garbēs ir gerklēs.

Artikulas VI. Kreivojantis pečvietę ar parašą viešpataujančio turi buti sudegintas[1]).

Artikulas VII. Kas karaliaus urēdininką ar pasiuntinį sužeistų arba biaurotų, turi buti baustas mirtimi[2]).

Artikulas VIII. Nieks neturi kęsti bausmę už svetimas vainas (kaltes).

Artikulas IX. Kas sau daugiaus prisisavins negu jam tapo lobių dovanota, netiktai prastoja prisisavintų, bet ir dovanotų lobių[3]).

Artikulas X. Visi, taip šalyje gyvenantiejie, kaip ir atvykusiejie svetimžemiai tuomi vienu statutu turi buti su-

---

1) Antrame statute, artikule 12, tas pats su pridējimu, kad lygi yra bausmē kreivojantiems testamentus ir cerographus. Imantis sukcessijoje sukreivotas popieras turi prisiekti, kad apie sukreivojimą tų popierų nežinojo. Trečias statutas pridējo art. 16, kad jeigu neprisiektų, netenka gerklēs ir garbēs.

2) Antras Statutas, art. 20, tą patį atnaujino, pridēdamas bausmes ant įžeidžiančių urēdininkus vaivadų, storastų ir vaznių. Trečias statutas, art. 24, įstatē: 1-o Kas su gromatomis ir mandatais važiuojantį sumuša arba nepaguodžia, tas turi sēdēti pusę metų bokšte; 2-o Jeigu kas tokį pasiuntinį ar žmogų prie jo esantį užmuštų, bus baustas gerkle ir triguba pagalvine; 3-o Jeigu tarnai be leidimo pono kokią skriaudą padarytų, turi buti pristatyti, o bus nubausti.

3) Antras Statutas art. 16 tą patį įstatē. Trečias Statutas art. 19 pridējo; 1-o Kas miškus, prudus, ar žmones pasisavino, tad turi žemę žeme, žmones žmonēmis atlyginti; 2-o Vienok tokia bausmē, taip šitame atsitikime, kaip ir jeigu turētų netekti aprašytų lobių už pasisavinimą daugiaus lobių, turi vien įvykti po nusprendimo kamisorių.

dijami;[1]) įstatymai yra visatini, visokeriopos luomos žmonēs turi lygiai po jais buti be jokio išskyrimo.

Artikulas XI. Iš karališkos kanceliarijos, ant keno-nors prašymo į karalių paduoto dēl sulaikymo teisos, nebus išdavinējamos sulaikytinēs listos kaip tiktai trijuose atsitikimuose: 1-o Jeigu kas nelaisvēj pas priešus. 2-o Dēl ēsančių ystoje tarnystoje respublikos. 3-o Dēl silpnųjų, kurie vienok savo ligą privalo prisiekti ant pirmos kadencijos teismo. Kituose atsitikimuose nebus iš kanceliarijos tokios listos išduodamos, kaipo priešingos įstatymams; o jeigu butų, sudas jas atidarys ir atiduos šaliai[2]).

Artikulas XII. Jeigu kas nuo lobių, žemių, drēvių, šienpiovynių butų atsudytas viešpataujančio, o išlaiminčios šalies neprileistų prie apturējimo atsudytų lobių, viešpataujantis duos parankos listus[3]) ir paskirs įkaitą tam tikros sumos. Tad jeigu kas paniekintų tą parankos listą, užmokēs įkaitą.

Artikulas XIII. Išleidžiantis iš kalējimo svetimą skolininką, arba privalo jį pristatyti, arba turi už jį ganēdinti.

Artikulas XIV. Kas-nors karaliaujant Kazimierui ar Aleksandrui pajieškinējo kokių lobių yždo viešpataujančio turimų ir atrodytų, kad jam pagal tiesą priklauso, nebus per žemišką užsisenējimą nustumtas nuo savų atrodymų.

---

1) Lietuva gali pasigirti prieš daugelį kitų tautų, kad greitai atjautē reikalą turēti vieną įstatymą visiems gyventojams. Lietuvoje kaip kitur, kunigaigštystēs ir pavietai turējo atskiras privilēgijas. Pasidēkavojant rupestingumui Zygmanto I, liet. luomos 1522 m. leido, kad vienas visiems buvo surašytas statutas, kurį į 7 metus vēliaus Goštautas užbaigē, o liet. seimas su padēka priēmē. Vienok dar pasiliko apart statuto atskiri Magdeburgiški įstatymai miestams, o iš tos didelēs knygos išsiperindino Kelmių įstatymai, taip-gi ant parubežio Mozurijos, seniaus Lietuvoje vartojami, ir nutarimai miestų po vardu "wielkierze".

2) Antrame statute pridēta, kad kas yra pasiuntinystoje respublikos, laike urēdavimo nestos į sudą; trečiame statute iš sąlygų, kurios galējo buti apimtos sulaikytinēmis listomis, išmesta ligą, o art. 23 sulaikytinēs listos atnešančioms šalims, po atidarymui atiduoti liepta. Laike karēs budavo visados tokie išskyrimai, vadinami *exemptais*. O pasiuntiniams, senatoriams į šešiatą savaičių prieš seimą ir po seimo ējo suspensos, vadinamos *ex quo nuntius, ex quo senator*. Kada seimas 1788 m. tapo prailgintas, pasiuntiniai ir senatoriai atsisakē nuo tos geradējystos, kuri nuo greitesnio atsakymo prieš sudus atliuosavo sąnarius vyriausios valdžios jų privatiškuose interesuose.

3) Parankos listos buvo apgarsinimas, įsakymas ir pagrasinimas šaliai, idant apskelbto ar grasinamo gvolto nedarytų. Kad vaidai tarp Zabrzezinskio, liet. maršalko, ir Mikolo Glinskio suskaudino Aleksandrą, davē listą po bausme gerklēs ir didelēs sumos pinigų. Antrame statute leista paskirti įkaitą, o 25-me artikule trečio statuto vaiduose iki 10000 kapų leista paskirti įkaitą. Pusē parankos turējo eiti šaliai, o pusē — viešpataujančiam; o jeigu neturētų kuomi užmokēti, turi atidirbti. Nebutyje viešpataujančio žemiški teismai galējo duoti listas parankos.

Artikulas XV. Kas-nors turi seniai dovanotus nupirktus lobius ar sukcessijas, gali trečią dalį savo turto parduoti su leidimu viešpataujančio ar urēdininkų, kurie už leidimą imti daugiau neturi, kaip už kiekvieną žmogų du grašiu;[1]) nuo žemēs, ant kurios sējasi dešimts bačkų, grašį vieną; nuo sušienavimo dešimties vežimų šieno — grašį vieną. Lobiai-gi gyvenančių karalių suteikti negali buti parduoti kaip tik su aiškiu leidimu viešpataujančio. Pardavimas didesnēs dalies kaip trečios, neturi svarbumo.

Ta mokestis, truputį vēliaus prileistinē (przypustne) vadinama, dēl pigumo javų kiek-tiek įžymi, pateko iki laikui antrojo statuto. Zyg. Augustas, visi vaivados ir storastos atsisakē nuo tokių įēmimų, kurie tankiausiai po vardu "peresud, prysud"[2]) buvo žinomi.

Brasčių seimas 1566 m. pilningą davē laisvę valdant savo lobį, nežiurint nē trečdalio. Trečias statutas ir to įstatymo dēlei, ir dēl bendrumo laisvių su Lenkija, laisvą valdymą viso turto patikrino, ir taip išnyko lēnniškų regulų, ilgai kitose šalyse užlaikytų, paminklas.

Artikulas XVI. Pardavus trečią dalį, leista likusias dvi dali skola apsunkinti.

Artikulas XVII. Leista testamentu prieš karalių ar urēdininką pripažintu arba užrašu duoti, dovanoti trečią dalį lobio, jau tai bažnyčiai,[3]) jau tai kam savininkas pa-

---

1) Čion statutas, rodosi, kalba apie sodybininkų pardavinējimą.

2) Prysud ženklina — sudo įēmimas. Lietuvis Mikalonis sako, kad to prysudo didumas, sprendžiasi dešimta dalimi apiprekiavimo daigto, apie kurį buvo klausimas.

3) Lietuvoje pirmas Aleksandras 1505 m. patvirtino Polocko vladykai kanonus kniazio Jaroslavo prielankius kunigijai; Zygmantas I 1506 m. pačioje pradžioje savo viešpatavimo privilēgijoje patikrino, prašant metropolytui visos Rusijos, kad leista yra davinēti fundušus cerkvēms ir testamentu užrašinēti, jeib tik įvyktų karališkas patvirtinimas. Lygiai davē patikrinimą Zygmantas I privilēgijoje to paties meto, duotoje Kyjevos kniazystei. Taip užrašyta tuojau po tai privilēgijai Kolodno ir Zabcze Kirylui, Lucko vladykai, o karalius tą testamentišką užrašą patvirtino. Nuo Brasčių seimo 1566 m. nebereikējo jau patvirtinimų. Viešpataujant Zyg. Augustui ir Steponui, niurnējo, potam nekuriose instrukcijose ēmē perstatinēti suubagējimą šeimynų ir susimažinimą šalies apgynimo. Prie Zygmanto III išeidinējo spaudoje paprastai iš abiejų pusių skundai ir guodimųsi priežastys. Prie Vladislavo IV-gi, 1635 m. įstatyta: 1-o Nevalia lobių atitolinti nuo ricierių luomos; 2-o Kas *de nova radice* nori daryti fundaciją, turi *tacto pectore* prieš žemiją (ziemstvo) prisiekti, kad nieko už fundušą nepaēmē, bet uolume iš savo turto daro fundaciją; 3, Žemēs sklypas parapijos bažnyčiai duoti leidžiama. Potam konstitucija 1669 m. fundacijas daryti be leidimo respublikos uždraudē. 1676 m. neleista žemiškų ir miestiškų lobių, taip-gi akmenyčių davinēti dvasiškijai. Apie neatitolinimą žemiškų lobių kunigijai senesnius įstatymus panaujino konstitucija 1768 m. Kadangi įvykdavo tokios neįstatymiškos dovanos, išeidinējo privilēgijos *kaduku* vadinamos. Fundušai Jēzuitų didesnēje dalyje turējo žymes neįstatymiškumo, tačiaus kadukai ant jų lobių nebuvo veik žinomi. Patikrinimui cielybēs edukacijai fundušo, į kurį lobiai Jēzuitų tapo įkunyti, prisiējo 1776 m. pervezdinti konstituciją.

norēs. O jeigu testamentas buvo padarytas butyje prieregių, ir nejudinamas turtas tapo paskirtas, tada patvirtinimas viešpataujančio turi visą reikalą paatvanginti ir paįstatyminti[1]).

Artikulas XVIII. Kas-nors turi lobius suteiktus ar užrašytus, o per 10 metų nenaudoja dovanos ar užrašo, arba į apturējimą neparējo, netenka užrašo ar dovanos. Mažamečiai tiktai neprastoja iki metų įstatymais įsakytų tokios dovanos.

Artikulas XIX. Kas turējo lobius prie pratēvių karaliaus amžina tiesa, nors ir neturētų įteikimo, amžinai laikyti turi.

Artikulas XX. Jeigu kas butų apkaltintas vainose, skriaudą garbei darančiose, viešpataujantis viename mete teismą padarys.

Artikulas XXI. Turgines (mokestis) arba muitą užvedantis be tiesos ir privilēgijos, netenka lobių, kuriuose muitą neįstatymiškai ima[2]).

Artkulas XXII. Šlēktos pavaldiniai neturi viešpataujantiems atlikinēti pavynasčių, apart taisymo kelių ir senų pilių. Paliuosuoti yra nuo sidabrinēs arba duonio taip vadinamo,[3]) nuo džiaklos, nuo visokių apsunkinimų da-

---

1) Antrame statute leista vardą arba įgytus ir kušinamus lobius testamentu kam tiktai tinkant atiduoti, jeib tiktai žemiškas arba gradzkas teismas buvo prie to testamento, o jeigu negalima buvo teismo turēti, 3 liudytojai turi pasirašyti, o jeigu nemokētų rašyti, pečvietes prispaus. Trečias statutas tą patį panaujino su pridējimu: 1-o Aiškiai tēviškas ir motiniškas lobis esti išmetamas iš valnasties suteikimo testamentu; 2-o Leista testamentas atmainyti; 3-o Nekurios iškilmēs yra įsakytos.

2) Paskyrimas daugumo turginēs mokesties ar muito priguli prie globos priklybos, todēl šalies valdžia turi žinoti ir apsvarstyti. Čion užtēmijame: 1-Muitas buvo paskiriamas kamisorių nuo karaliaus atsiųstų, arba per privilēgiją; 2-o Viešpataujant Stan. Augustui 1764 m. tapo padaryta nauja revizija tiltų ir pylimų, ir ant kiekvieno iš jų tapo išduota tarifa. 3-o Nuo produktus perkančių dvarui viešpataujančio nesiēmē muito, bet nebuvo nē viešpataujančio *jus praeceptionis.* 4-o Paliuosuoti buvo tuli miestai nuo muito. Taip karalius Aleksandras paliuosavo amžinai Kyjevos miesčionis, o Zyg. Augustas 1558 m. Vinnicos miestą. 5-o Tulos ypatos pirklių buvo paliuosuotos nuo muito ir akčyžēs. Zygmantas I 1506 m. davē tokią privilēgiją Mat. Cimermanui, Gedanos pirkliui. 6-o Pasiuntiniai ir tekunai netik nemokējo čyžes, bet, kaip Guagnino liudyja, prie jų budavo pirkliai ir čyžēs nemokēdavo. Nuo gadynēs Jono III pirklyba prie pasiuntinių pasiliovē, nors produktai viešpataujantiems ir pasiuntiniams vežami neapmokami buvo čyže. 7-o Šlēkta paliuosuota buvo nuo mokējimo muito ir akčyžēs. Konstitucija 1764 m. įstatē visatiną muitą, o nuo muito ir tiltinēs paliuosavo girių produktus ir javus. 8-o Turgines karališkuose miestuose konstitucija 1764 m. panaikino.

3) Įvairios buvo pavynastys, kurias ar reikalas, ar išmislas, ar senas paprotys padavē. Pinigiškas duonis, dēl skirtumo nuo duonių *in natura*, pyliavų, midų ir tt., Lietuvoje vadinosi nuo sidabro sidabrine mokestimi (serebrzeszczyzna). Tokia mokestis tapo įstatyta 1513 m. visiems valsčiams. Prie Zygmanto I nuo žambrio mokējo po 3 grašius. Anot Stryj-

romų dzieckių, nuo stočių, nuo jautienos[1]) ir nuo visokių kitokių priespaudų.

Artikulas XXIII. Kas-nors nusprendimo viešpataujančio nepaklauso, turi sēdēti bokšte[2]) šešetą savaičių ir dvyliką rublių grašių užmokēs.

Artikulas XXIV. Jeigu ant vieno daikto butų du dovanojimu, pirmasai turi svarbą; bet jeigu per dešimtį metų nebutų vartonēje, gesta.

Artikulas XXV. Dovanojimas lobių, padarytas už rubežių didēs Lietuvos kunigaikštystēs, neturi svarbos[3]).

Artikulas XXVI. Važiuojantis į dvarą viešpataujančio, karališkuose lobiuose neturi apsistoti ir blēdį daryti po bausme dvylikos rublių ir po prievole atlyginimo blēdies[4]).

---

kovskio, 1550m. sidabrinēs po 5 grašius nuo žambrio mokējo Lietuvoje. Volynijoje, Kyjevos vaiv., mokestis taikoma buvo prie sodybų arba dumų. Pamainant asabišką tarnystą ant pinigų, pavynastis turējo vardą ir ženklinimą mokesties sidabrinēs, o kad vartojant paraką ir armotas pasidaugino išleidimai, liepta buvo mokēti rinkliavą ir asabiškai stoti. Žemaitija vadino tą atmainą pavynasties — arkline (pokonewskie). Nuo miestų reikalavo tokios mokesties, nors jie turējo pakelti kitokias naštas. Prašalinimui tokių reikalavimų, Drohičino miestas 1554 m. nuo Zyg. Augusto įgijo privilēgiją, kad neverstų mokēti arklinę. Seimas liet. luomų 1554 m. reikalavo nuo Zyg. Augusto, kad tą mokestį prašalintų. Vienok Zyg. Augustas nesutiko ir iki 1569m. traukēsi ta mokestis. Tuomet Pagiriai ēmē mokēti *poradlne* lenkišku budu, iki viešpatavimui Vladislavo IV, kurio *pacta conventa* tą mokestį panaikino dēl jos mažumo. O Lietuva ēmē taipgi mokēti rinkliavas, kaip kad Lenkija. Nors trečias statutas mini vardą tos mokesties, bet ji nebebuvo vartonēje.

1) Prie stočių reikalo priklauso mokestis *godne*, ar tai duodant tulą skaičių galvijų, ar dovanų iškilmēs dienose. Bet tai buvo Lenkijoje. Galvijai buvo duodami viešpataujantiems: Podolijoje dar užsiliko vardas mokesties nuo galvijų — *gostinna*, pas mus gastinčius. Tokia mokestis nuo jaučių vadinasi *jautine* (powołowszczyzna). Pirmiausiai Volynijoje paliuosuoti tapo valsčionys Dubno, Ostrogo ir Polonnēs nuo tos priespaudos, per užpelnus pono tų lobių Konstanto, k-ščio Ostrogskio, 1506 m., potam ir Volynija visa. Zyg. Augustas 1547 m. privilēgijoje Volynijai atnaujino tą paliuosavimą nuo jautinēs. Tuluose karališkuose lobiuose ēmē galvijus kitokiu budu. Kad, mirus ukininkui, sunku buvo pasodinti kitą į jo vietą, tad yždas užmanē, kad, mirus ukininkui, vieną galviją atima ponas, ir tas ēmimas vadinosi *mirtine* (odumarszczyzna).

2) Kaltininkas turējo pats eiti į bokštą sēdēti ir iš ten neišeiti. Valdžiai, paliepimui sudo pats kaltininkas pasiduoda ir sergimas yra baime netesējimo parcigai. Bet jeigu kas neatsisēs išējus dekretui *executionis*, nepaklusnią ypatą paima kariumenē ir sergsti, idant ir nenoromis išpildytų nusprendimą.

3) Neįtikējimas Lietuvių reikalavo nuo Zygmanto I tokių pažadų, idant dvariokų tekinējimai nebutų atlyginami svarbiomis dovanomis. Priegtam, kada, tą statutą išleidziant, Zyg. Augustas pastojo didžiu kunigaikščiu, galima buvo permatyti, kad karalienē Bona užsimanys lobius davinēti be lietuviškos dumos, ir, matomai, tas įstatymas todēlei buvo išduotas, nes antrame statute jis yra praleistas.

4) Galingesni vasalai manē, kad leista jiems esą naudotiesi iš žvērienos karališkose giriose, kada važinējo pas karalių, ir imti už dyką maistą karališkuose dvaruose, minēdami svetmylumą senuose papratimuose.

Antrame statute pridēta:

1. Šlēkta nuo muitų paliuosuota.

2. Gleitai[1]) bus duodami iššauktiniams; o jeigu kas rods apkaltintą ir pakviestą į karališkąjį teismą užmuštų, netenka gerklēs. Leista turinčiam gleitą permaldauti viešpataujantį ir šalį, kuriai prasikalto, o jeigu negaus atleidimo kalčios, reikia tokį prieš pasibaigimą paženklinto gleite laiko išleisti iš žemēs, jeib tik ne į priešų žemę. Iššauktiniai-gi be gleito turi buti gaudomi ir baudžiami[2]).

3. Mandatai iš kanceliarijos nebus išduodami kaip tiktai: 1-o Bylose dēl įžeisto majestoto ir dēl vyliugystēs. 2-o Dēl gvolto prie karališko dvaro. 3-o Dēl neįstatymiško rinkimo muito. 4-o Dēl naudonēs karališkojo stalo[3]).

4. Netiktai kreivojantį arba maišanti varį ne pagal įsakymą mintoriai, bet ir auksakaliai maišanti varį ar skardą į sidabrą, bus ugnimi bausti.

5. Keršytojas neapsisēdęs turi buti pristatytas prieš teismą, perliudytas, kad grasinimus darē, dvyliką savaičių turi sēdēti kalējime. O po atsēdējimo dvylikos savaičių kalējimo, patol nebus išleistas, iki nesudēs parankos, jog prieš tą, kam darē grasinimus, taikoje nuo jo pasiliks; o jeigu skundžiantysis neturējo pilningo atrodymo, tada 'apskųstatis artesnis yra daryti atrodymą. (Tas pats, beveik tais pačiais žodžiais, trečiame statute, persk. I, art. 26).

6. Turintis skolas ne dēl eikvojimo ar blaškymo, bet dēl nuskendimo pirkinių, gaisro, užēmimo lobių per neprietelius, arba prarandantis fortuną ant tarnystos respublikos, turi tiesą prašyti geležinēs gromatos nuo skolų trejiems me-

---

1) Gleitas nuo vokiško żodżio *Geleit*, ženklina *salvum conductum.*

2) Lietuviškas Gartino seimas 1568 m. leido, kad karalius kożname atvējyje, apart aiškaus prasiżengimo, kuriam laikas meto ir šešių savaičių nepraslinko, duotų gleitą. Pataisytas statutas 1578 m. paliepia, nestojančius į teismą iš žemēs iššaukdinti. Trečias statutas, art. 12, persergsti: 1-o Gleitai bus duodami pabēgēliams dēl tulo pavojaus į kaimyno žemę, bet ne į priešo žemę, apart prasiżengimo dēlei įżeisto majestoto ir viliugystēs šalies. 2-o Tą gleitą leista 3 kart prailginti, bet tiktai bēgyje vieno meto. 3-o. Per tą laiką pabēgēlis turi stengtiesi użganēdinti šaliai ir permaldauti viešpataujantį. 4-o Jeigu neįstengs użganēdinti šaliai, ir permaldauti viešpataujantį prieš nubēgimą gleito, turi buti išleistas iš viešpatysčių respublikos, jeib n'eina į priešų žemę. 5-o Tatai susipranta dēl tų iššauktinių, kurie uż nestojimą prieš karalių ar į teismą, esti ant tos bausmēs pasmerkti.

3) Trečiame statute tas pats, art. 14, su pridējimu, kad dēl pażeidimo karališkų urēdininkų, beje vaivadų, storastų, į karališką teismą mandatais; dēl apšmeižimo żodżiu į tribunolą pakvietomis pakviesti priguli. Taipgi įstatyta, kad mandatai butų ketursavaitiniai.

tams, nubēgus-gi laikui privalo toks skolininkas apsimokēti.[1])

Trečiame statute pridurta:

1. Karaliaus dvare tykiai, po aštria bauda, użsilaikyti pridera,[2]) (art. 9).

2. Šaudymus prie šono karaliaus kuomi aštriausiai użdrausta. (art. 10).

3. Kas-nors muitus ima o ne pataiso kelių, arba apgriuvusius użlaiko tiltus ar pylimus (plovas), uż visas blēdis atlygins blēdį panešusiam. Keliai bus tiesiausi ir pataisytini. Niekam nebus duota privilegija ant muito be revizijos, ar savininkas turējo daugelį iškaščių. (Żr. art. 29).

4. Šlēktai leista įkurti miestelius.[3])

5. Ginčuose tarp lobių viešpataujančio ir żemiškų, pagal šitą statutą turi byla buti nagrinējama.[4]) (art.20).

6. Uostinēs upēs[5]) turi buti valomos, kur plaukia į vyresnius miestus; per dvarus viešpataujančio randavotojai valyti turi; lygiai dvasiški ir svietiški, per kurių lobius tokia upē teka, valyti ją turi; o uż iškaščius, jeigu vieni dalyvautojai arba savininkai valyti upę norētų, o kiti šalintųsi, turi buti muitas leistas, iki iškaščiai nebus sugrążinti.

---

1) Trečias statutas, art. 26, tą patį parašē su pridējimu: 1-o Żydai išskirti iš tos geradarystos. 2-o Norintis imti geležinę gromatą, turi sudēti prieš urēdą, po kurio valdžia yra, paranką, kad nepabēgs iš šalies. 3-o Geležinē gromata daugiaus nebus kaip ant trijų metų didesnēse sumose išduota. 4-o Dienoje pasibaigiančio laiko, paskirtoje geležinēje gromatoje, skolininkas pristatytas turi buti pasigalvotojams ir skolintojai nuo jo pajieškos. 5-o Jeigu pasigalvotojai atrodys, kad skolininkas tame laike pasimirē, liuosi yra nuo parankos.

2) Karaliaujant Heinrikiui, żinoma yra użmušējystē pylies vartuose Vapovskio, papildyta Samuēlio Zborovskio. Jau pataisyme 1578 m. tas artikulas tapo patalpintas dēl to atsitikimo.

3) Įstatymas tame (29) artikule paveda neaprybotą liuosybę šlēktai steigti miestus. Tad-gi privilēgijos karalių buvo reikalingos: 1-o kad turēti magdeburgiškas tiesas, ir 2-o kad turēti jomarkus, kuriuose muitas bus imamas. Kaip toli nauji miestai turi buti nuo senų, konstitucija 1768 m. įstatē.

4) Revizoriai laike matavimo Lietuvos ir Pagirių, viešpataujant Zyg. Augustui, darē skriaudas. Keliose gromatose skaitome paliepimus karaliaus, idant lietuviški raštininkai, kuriems tatai pavedē, atkreiptų atydą ir teismą kaltiems darytų. Sako, superintendentas tų matininkų Skoček daug skriaudos darē, ir virvę per grinčią, išgrežęs skyles, liepē traukti. Wojcik, nuo kurio żemę atēmē, nesykį gaiviai karaliui su smarkumu perstatinējo, galiaus primušē kortą ant durių su kerštais ant karaliaus gyvasties. Prieš bausmēs apturējimą, padavē surašą prasiżengimų ir nelabų darbų matininkų. Toks vienpusiškas perkratymas, sudyjimas ir nusprendimas buvo priežastimi, kad tas artikulas trečiame statute patilpo.

5) Šventąją Żemaitijoje 1589 m. valyti leido. Vilijos upę turējo valyti Vilniaus miesčionys. Įstatymai 1764 m. priežiurą visų plukinamų upių pavedē yždo komisijai. Nuo senovēs pirklyba ējo Dniepro upe ir visokiais keliais į uostus Baltijos jurių. Prie santekos Dniepro

7. Ekspektatyvos ant urēdų nebus duodamos. (Trečias statutas, persk. I, art. 33).

8. Dvi teismiškos storastystos, dvi dignatorystos senate ar žemijoje, nebus vienai ypatai duodama,[1]) (artikulas 34).

Perskyrimas II.

Apie kariškus dalykus.

Artikulas I. Kas-nors yra subrendusiame amžiuje, turi stoti asabiškai į kariškas išrangas po vada viešpataujančio arba hetmano[2]) pagal reikalą ir nutarimą, koks tuomet bus. Tiktai iš karališkų lobių neturi buti išrengimas duodamas. Žirgas, ant kurio raitelis sēdi, turi vertēti keturias kapas grašių[3]) apšarvotas turi buti tokis raite-

su Bugu į 214 stadijų nuo marēs gulējo senas Olbijos miestas, krautuvē pirklybos su Levantija. Olbiją suardē Getai, nors atkilusi vēl pražydo. Kaip Kyjeva buvo dideliu miestu, turējo savo aprubēje aštuonetą rinkų ir 300 cerkvių, liudyja Ditmaras ir kiti raštininkai anų gadynių. Karolis Didis, norēdamas pirklybą nuo Kyjevos atkreipti, rengēsi 793 m. sujungti Rheiną su Dunojumi. Užpuoliai Tutorių sunaikino Kyjevą ir pirklyba apsirinko atvangesnius kelius. Genuēnai krautuves levantiškų pirkinių mokējo perkelti į Kaffą, Krime. Kataraktus Dniepro įtēmyjo Konstantinas Porphyrogenita veikale *de administrando Imperio* ir Beauplan, viešpataujant Vladislavui IV; plukinant žemyn buvo aplenkiami, vežiojimas žeme užēmē vežiojimą vandeniu.

Dniestru buvo plukinama į Archipelagą ir Carogradą. Viešpataujant Zyg. Augustui, kardinolas Commandoni matē mažus kataraktus aplink Jampolį. Jis užmanē projektą pirklybos su Venecija. Traktatai su Porta Ottomanams apsergējo liuosą pirklybą 1486 m., o kad traktatas 1577m. tarp Amurato III ir karaliaus Stepono, atvangindamas pirklybą ant Juodųjų, Baltųjų jurių ir ant upių, nepaminējo Dniestro, tad traktatas 1623 m. aiškiai apsergējo liuosą plukinimą Dniestru. Iki 1676 m. tą traktatą atnaujindavo. Traktatas Karlovicų 1699 m. senas sušnekas dēlei pirklybos paantrino.

Vistula ir Nemunas nešē produktus į Baltasias jures, o į jas įteka kitos upēs.

Juodąją su Baltąja jure daugelyje vietų galima sujungti ir tai buvo reikalinga. Pinsko pavietas turi tokią lygumą, kad viena dalis vandenių teka į Baltijos, kita į Juodąsias jures. Perkasas, vad. Oginskio, beveik užmirštas, turējo jungti Nemuną su Pripete. Muchavieco kanalas jungē Pripetę su Bagu. Keletas sliuzų jungtų vandenius Beržunēs su Dauguva; galima suartinti Rygos pirklybą su Kyjeva, Lucku ir Ostrogu, prašalinus kliutis ant upių, įpolančių į Pripetę. Bebrē, įpuolanti į Narevą, turējo perkasu jungti Nemuną pas Gartiną, su Vysla pas Serocką. Dniestro sujungimas su Bugu taip-gi nebuvo brangus. Šventoji ir Palanga, maži uostai Švedų pagadinti, per nerupestingumą apleisti, patraukē atydą valdžios. Nevēžį su Lielupe sujungus, duotų Lietuvai naują kelia pirklybos. Tuos planus randame senuose raštuose. Šalis galētų pastoti turtinga. Nepasinaudojome iš dovanų gamtos!

1) Zygmantas I davē Zabrzezinskiui 1507 m. privilēgiją ant vaivadystos, arklidininkystos ir burmistrystos Novgorodko (Naugardo). Už tai tas artikulas pateko į trečią statutą.

2) Lenkijos kariumenę vedē hetmanas, o visatiną išsirengimą — karalius. Liet. seime Braščiuose 1512 m. neaprubežiuotą valdžią ant kariumenēs įgijo Konstantas, k-štis Ostrogskis, ir jo valdžią liepē taip-pat guodoti, kaip karališką. Lenkijoje vos 1557 m. leista "pospolite ruszenie" padalinti: vieną dalį pavesti hetmanui, o kitą karaliui.

3) Laike pirmojo statuto tas žirgas vertas buvo 106 auksinus, o antrojo — 184 auksinus (8 kapas, antras statutas, art. 1). — Šlēktos kariumenē buvo sunki kavalerija; šarvai,

lis[1]) išsiųstas į kelionę pancieriumi (šarvu), šelmu, ješmu, vēluku,[2]) skyda ir kardu. Tas įstatymas turi patekti per dešimtį metų, po kam kiekvienas pagal savo pagabumą tarnauti turi.

Antras statutas parašē artikule I: duoti pusbernį, o ant jo jupa žērinti, antkaktis (przyłbica), kardas, pawęza arba medinē skyda, kotas su gražiu paparčiu; o neturēs kas žirgo, eis su šaudykle (balista[3]) arba su ragotine.

Trečias statutas tą visą kareivio aptaisą praleido.

Antras statutas įsakē kaipo pareigą asabiškai stoti miesčionims laike reikalo; lyginai ir trečiame statute tas pats panaujinta[4]).

Gartino seimas 1568 m. paliepē iš 10 valakų, į margus išskaidytų, duoti vieną raitą kareivį gynimui viešpatystēs Lietuvių tautos,[5]) viena turi buti miera pagal karaliaus duotą įsakymą, šalis turi buti išmieruodinta[6]) pagal regulas karaliaus dumoje paduotas, priimtas ir patvirtintas.

Tas visas veikalas, naudai viešpatystēs sutvarkintas, išrangoje gynimui žemēs nuo priešų viešpatystēs d. Lietu-

---

kuriais apsisunkino raitelis, reikalavo tvirtesnio ir brangesnio arklio, kuriam duodavo blekinį apšarvą. Anot Bielskio (Sprawy rycerskie, 1569.) pēstininkas su ginklu ar su šautuvu sēsdavo užpakalyje raitelio, idant greičiaus atkaktų ant vietos, ir raitelis kardu, pēstininkas savo ginklu atsiekē priešą. Tokiu budu iš Vinnicos Romanas k-štis Sanguška 1564 m. pergalējo Turkus, kada drauge kavalerija ir pēstininkai užpuolē ant priešų abazo. Bielskis labiaus brangina Turkų arklius. Lietuvoje, ypačiai Žemaitijoje, prie Aleksandro daugiaus vartoję veislę hestrų. Žirgus, anot Bielskio, mokinę šokti, stovinēti ir bēgioti.

1) Dvejopi buvo raiteliai: pancieriniai ir huzarai; skirtumas vēlukų užsiliko iki 1775 m. Pancierninkai, *Loricati*, prie Aleksandro nešiojo dratines musulas arba pancierius. Buvo dar petigorcai — lengvi. Tie tai raiteliai buvo apmokama kavalerija. Šlēktos kariumenēje buvo visoki laipsniai bendrams, ypačiai nuo Jono III viešpatavimo; iki 1775 m. jie turējo savo susivažiavimus, sušnekas apie vidurinę tvarką, vadinamas rateliais. Tie bendrai turējo užvaduotojus (pocztowych), kas daug užvaduotojų davē, nešiojo mundurą, o į tarnystą nebuvo verčiamas, "liuzakas" buvo asabiškai tarnystai, bet stojo į kovą trečioje eilēje. Tų bendrų garbē sumažo prie Stan. Augusto. Iki 1788 m. bendrai turējo rangą vēliavnešių; tame seime rotmistrai daugiaus savu kaštų padaugino vēliavas, ir savo rangas iš savo dēkos pragaišino. Apart tokių raitelių, buvo dar Kazokai. Pas Kirchholmą sunki Švedų kavalerija pabēgo prieš lengvius kazokus. Su kazokų patekimu Maskoliams, puolē galybē ir pagelba šalies.

2) Paparčiai (proporce) bluzgējimui ir sumaišymui priešų įvesdinti tapo. Sako, ilgieji ješmai buvę 8½ uolakčių, o pusiniai — 5½.

3) Visoje lietuvių kariumenēje po vada Glinskio, laikuose mirimo Aleksandro, buvo šaujamų ginklų po visokiais vardais 1908. Buvo vartojami prieš kryžeivius 1454—1466 m. Privestas įstatymas parodo visatiną vartonę, kada kiekvienas pēstininkas turējo turēti šaudyklę. Dirbtuvē ginklų prie Zyg. Augusto buvo gan žymi Naujamiestyje.

4) Pareiga miesčioniu netik ginti miestus, bet kovoti drauge su šlēkta, svarbiame reikale, viešpataujant Aleksandrui, Lietuvoje buvo skaitoma neatbutina. 1507 m. leista atsipirkimas miesčionims nuo pareigos kovojimo.

5) Slg. ką Karolis Didis įstatē: De decem mansis brumiam (šarvus) habeat. Qui brumiam eam habens non portaverit, beneficium et brumiam perdet.

6) Instrukcijoje Zyg. Augusto, idant visa šalis butų išmieruodinta, tarp kitų priežasčių to atliktino darbo pasakyta: "idant matyti, kiek žmoniu gali išsimaityti ir kokis yra stovis musų viešpatystēs, kuria ponas dievas duoda mums valdymierauti".

vos kunigaikštystēs ir jos provincijų bus regula. Trečias statutas (kaip galima manyti) dēlto, kad po unijos Lietuva taikēsi prie lenkiškų papročių, o ten rinkliavas ir nestovias mokestis įstatydavo; priegtam dēl tokio išmieravimo reikējo išdavimų, ant kurių nemēgiama buvo susidēti, — taip svarbų nutarimą paskutinio seimo lietuvių tautos apleido.

Artikulas II. Atējus staigiam reikalui, visi valstiečiai ir pavaldiniai eiti turi ginti šalį.[1]) Zyg. Augustas atsiżadējo nuo galybēs įstatinēti mokestis Lietuvoje, be leidimo luomų, asabišką tarnystę ant visados įsakē.

Artikulas III. Kiekvienas privalo buti mušyje, perējimuose ir stovykloje po savo vēliava. (Tas pats antrame ir trečiame statute, art. 7).

Artikulas IV. Dvasiškiejie laikanti lobius pagal senus įstatymus, iš żemiškų lobių jų laikomų, kalti yra asabišką tarnystą. Vienok užlaiko viešpataujantis sau laisvę, tokias ypatas atliuosuoti nuo tokios sunkenybēs.[2])

Artikulas V. Iki nepasibaigs kelionē, iktolaik neleista važiuoti namon. Kas nebus kelionēje arba prieš jos pasibaigimą išvažiuos namon, netenka garbēs ir lobių. Užsirašant į surašą arba rejestrą, plaukas arklio ir żymēs turi buti išreikšti. (Tas pats antrame ir trečiame statute, art. 10).

Artikulas VI. Jeigu kas, sirgdamas, negalētų buti kariškoje kelionēje, turi prieš hetmaną išsiteisinti, o tas

---

1) Toks visų sujudimas Lenkijoje vadinosi "pospolite ruszenie" arba *motio belli*. Kiek tokios kariumenēs budavo, sunku pasakyti. Karēje su kryżeiviais 1410 m. buvo liet. vēliavų 41, o lenkiškų 51. Zygmantas I 1524 m. įsakē visiems iš miestiškų tiesų duoti dešimtą żmogų; 1562 m. Zyg. Augustas paliepē duoti dvidešimtą chlopą iš karališkų lobių. Apie galę šlēktos sprendē pavieto kaštelionas, o apie urēdininkų pagabumą sprendē karalius. Murmējo dēl nelygumo lankų, iš kurių įstatinējo daugumą kareivių. Kad Zygmantas I surinko šlēktą palei Lvovą, toji, ażuot traukti prieš priešą, ēmē santarautiesi apie respubliką. 1613 m. nutarta deciduoti *de bello offensivo* seimeliuose. Girdamiesi asabiška tarnyste, skupējo mokēti mokestis. Su vargu prie Zygmanto I prieš Albertą, Prusų k-štį, surinko patrauktų pēstininkų ir raitelių 10.000 żmonių. Prieš Totorius nuo 1512 m. buvo 4000 żmonių. 1539 m. surinkta raitelių 5470, pēstininkų 400 żmonių. 1589 m. nutarta 110.000 kariumenēs, kuri tačiaus surinkta netapo. — "Pospolite ruszenie" sušaukdavo, anot Bielskio, taip: Rozesłał król listy, które że na wiciach noszono, wiciami jeszcze zowią.

2) Zyg. Augustas leido dvasiškiems, artikule 2 antrojo statuto, duoti użvaduotojus (pocztowych). Zygmantas III nuo asabiškos tarnystos ir użvaduotojus atliuosavo. — *kolegiatus Vilniaus kolegijos iš tų lobių, kuriuos dabar turi* (tai bene Vilniaus akademijos).

leis duoti atstovą. O jeigu ligos į patalą paguldytas iš namų negalētų išvažiuoti, turi paliudytas buti pavieto vēliavnešio ir dviejų šlēktų[1]).

Artikulas VII. Hetmanas[2]) visatiname ištraukime į karę turi apsvarstyti pagal savo nuomonę, kada sunus gali atstovēti tēvą visatinoje išrangoje. (Tas pats antrame ir trečiame statute, art. 12).

Artikulas VIII. Kas nestos ant paskirtos dienos, neturi buti priimtas į rejestrą. Hetmanui po atsakymu už visokeriopas blēdis, neleista atkankančius vēlai į rejestrą kareivių priiminēti[3]).

Artikulas IX. Surašant arklius, leista nuo kiekvieno imti po pusę grašio.

Artikulas X. Už paleidimą kareivių nieko neimti. Lyginai išsiųstiejie nuo karaliaus paleidimui kariumenēs nieko neims, po bausme dvigubo sugrąžinimo pinigų ir dvylikos rublių grašių[4]).

Artikulas XI. Vēliavnešiams neleista atleidinēti kareivių, paskirtų kelionei.

Artikulas XII. Kas-nors išliuosuoja nuo kariumenēs be leidimo karaliaus ar hetmano, turi skaitytiesi už neēsantį.

Artikulas XIII. Kas-nors ant sargybos pastatytas, netesēs savo pareigai, o iš to kils blēdis, netenka kaklo ir garbēs[5]).

Artikulas XIV. Jeigu kas gynimui pylies pasiųstas nenukaktų, arba iki paskirtam laikui neužtruktų, netenka lobių; o jeigu iš to blēdis išeitų, kaklu turi buti baustas.

---

1) Antrame statute liepta prisiekti ligą, o trečiame, art. 11, leista *geru žodžiu*, beje savo pagarbumu, paliudyti ligą.

2) Prie Zygmanto I Lietuvoje Konstantas, k-štis Ostrogskis, dēl didelių užpelnų, turējo didesnę valdzią, už kitus hetmanus, kurių liet. seimas Brasčiuose 1512 m. taip guodoti liepē, kaip karališką valdžią.

3) Antrame ir trečiame statute bausmē dvigubo atitarnavimo paskirta, o bausmēs hetmanui apleistos.

4) Antrame statute (art. 17) apleista pinigiška bausmē, o trečiame statute suvis tas artikulas praleistas.

5) Karalius Steponas taip Milinskį liepē nukirsti kirvių, sakydamas: kad jis nevertas net, idant jį kitaip uzmušti, kaip galviją.

Artikulas XV. Jeigu kas kariškoje išrangoje ką varu paimtų, skaudžiai bus baustas[1]). (Antras statutas, art. 20, ir trečias statutas, art. 18, įstato tokį pat skaudumą).

Artikulas XVI. Mitalą sau ir arkliui imti leista pagal taksą prie hetmaniškų žvalgytojų; namus malkoms ardyti smarkiai draudžiama[2]); patrauktinis kareivis, gaunantis tam tikrą mokestį, lyginai mokēti turi už maistą pagal taksą.

Artikulas XVII. Kareiviai ir kariumenē turi buti mokinami visatinai ir neatbutinai kiekvieno kareivio žiniai[3]).

Antrame statute pridēta:

1. Viešpataujantis nepaliuosuos nieko nuo asabiškos tarnystos[4]), nei įsakymais žodžiu, nei per gromatas; tuomi mažiaus hetmanams leista davinēti tokius paliuosavimus. Urēdininkai tiktai pagal seną paprotį paliuosuo-

1) Įstatymas liet. seimo Brasčiuose 1512 m. dēl kariškos drausmēs įsakē: 1-o Kas plēš, turi buti pakartas. 2-o Griebiančiam už kardo ant keno kito rankos, o sužeidžiančiam, galvą nukirsti. 3-o Kas ant tykojimo be leidimo hetmano kaks, turi sēdēti retėžyje. Randantis daigtą, vertą pusēs kapos, beje 16 auksinų 20 grašių, o nepranešantis, bus pakartas. 5-o Laipynių arba kedučių, arba sudedamų kopētēlių iškuopimui bičių visoje kariumenēje turēti negalima. 6-o Pabēgantis turi buti pakartas. 7-o Paciliui turi atsibuti sargyba; iš viso drausmē ir paklusnumas kaip yra ypatybēmis kareivio taip netesējimas toms pareigoms bus skaitomas ir baudžiamas kaipo piktadarysta.

2) Antras statutas. art. 21, trečias statutas, art. 20.

3) Onosander, kurį Chodkevyčius gyrē, mokē ir formavo, nežiurint į amžių pertrauką, karžygius, ir davē medegą garbei vado, o pamokymą po juomi gyvuojantiems. Potam Siemienavyčius ilgai skaitēsi kliasišku autoriu apie artileriją.

Kavalerija buvo svarbiausia dalimi kariumenēs iki Kazimierui Jagēliunui. Įvesdinus armotas, pasidaugino pas mus pēstininkai. Kavalerijoje mokē jodinēti. Lietuvoje iš šiaurēs ir Vokietijos tapo įvesdinti pentinai, kurių, anot Bielskio, Maskoliai neturējo. Mitrumas šaudyti iš lankų buvo vienu iš svarbiausių reikalų kareivio. Vartojo ir Lietuviai, kaip Totoriai, užnuodintas vilyčias. Konstantas, k-štis Ostrogskis, 1512 m. uždraudē vartojimą tokių vilyčių. Dar prie Zyg. Augusto kilpiniai buvo žinomi. Armotos atmainē budą kariavimo, pagal jų panēšumą į driežus, gonius, ir armotas vadindavo. Bombas vartojo Vidžemyje prie Zygmanto III. Apie mynas turime senus pēdsakus. Įstatyme apie ekonomišką tvarką 1557 m. Lietuvai (art. 2) įstatyta, kad, matuojant, butų atskirti valakai žemiečiams kareiviams, paskirtiems tiltams statyti; tie kareiviai yra pavadinti *bortie*. Taigi pontonieriai yra pas mus nuo seniai.

Karalius Steponas kareivišką mokslą sēmē iš komentarų Juliaus Cēzario. Chodkevyčius nuolatos skaitē Frontiną. Ginčus apie didesnę naudą Romos legijonų, kaip makedoniškos phalangos, svarstē Chodkevičius. Atakavimas kyliu (cuneo) neretai pas mus vartojosi, ir kada Švedai laike karēs Zygmanto III su Karoliu, k-šču Sudermanijos, formavo kylius, musų kazokai mokējo juos perlaužti. Kleščiais, kuriuos Graikai dvejopoje formoje padavē, Romanas Sanguška užiminējo abazus Totorių; ir pas Kirchholmą tokiu budu pradētas mušis su Karoliu, k-šču Sudermanijos.

Ricieriška mokykla tapo įsteigta vos Stan. Augustui viešpataujant. Ten Vegecijų skaitē lenkiškai, perguldinējo Bezoną, o gen. artilerijos Bruehl mokē mokyklą artilerijos ir inžinierių.

4) Lietuvoje Zyg. Augustas galējo paliuosuoti iki gadynei išleidimo antro statuto. Taip 1560 m. paliuosavo Pietničanskį, perdētinį laukinēs sargybos Braclave.

ti[1]), duos savo vieton gabius atstovus[2]). Tie-gi atstovai turi buti žmonēs vertingi, nebus imami iš žmonių tokių, kurie nēra lygųs.

2. Patrauktiniu (zasiążny) nebus čigonas[3]), nē jeibkoks žmogus, kurio garbē ar pasielgimas yra nužvelgime. Duodantis tokius turi buti atsakyme.

3. Išsiųsti nuo karaliaus žvalgai į kariumenę klausomi turi buti.

4. Pavieto vēliavnešis bus apsigyvenęs tame paviete, kurio yra urēdininku, nominuotąs bus per viešpataujantį[4]). Eilēje laikyti turi vēliavą, sēdēs ant gero žirgo su antkakčiu ir šarvuose, o vēliavos bus davinējamos iš yždo viešpataujančio[5]).

5. Pirmu kartu iš mušio pabēgantis turi buti skaitomas netikusiu tarnauti tēvynei ir netenka lobių. Antru kartu taip nusikalstantis, gyvasties privalo netekti[6]).

6. Paskolinantis arklį ar šarvą kitam kareiviui, pasiantrinant kaltei, netenka kaklo[7]).

7. Vēliavnešis turi paskirti vietą susirinkimui pavietininkų, rejestrą jų surašys, ir traukia pas kaštelioną, o su juomi pas vaivadą. Tas pridabos traukiančius, kad nie-

---

1) Lietuvoje liuosi buvo urēdininkai teismo, ir prie tarnystos dvaro neatbutinai rcikalingi.

2) Apie tuos atstovus, taip kaip apie atstovimuosius, sprendē vēliavnešis ir kaštelionas.

3) Mokintas Noruševyčius manē, Cigonų vardas paeinąs nuo Jazygų ar Jadzvingų! Sako, kad jie atsiradę pas Baltijos pajurį 1417 m.; 1438 m. jie užtinkami žemutinēje Vokietijoje, o 1512 m. Švedijoje. Vyliojimai ir vagystē — tai jų užsiēmimas. Zygmantas I davē jiems savo pašportus, bet seimas respublikos 1551 m. liepē pašportus nuo Cigonų atimti, ir nuo tosyk panaujinami buvo prieš juos aštrumai. 1557 m. konstitucija liepē cigonus iš žemēs iškviesti laukan. Įstatymas 1563 m. liepē juos butinai išguiti. 1578 m. persergēta, kad laikantis Cigonus bus skaitomas bendru banitų. Nepatiko ta bausmē bendrumo Pagirēnams, pas kuriuos Cigonai buvo, ir konstitucija 1607 m. atliuosavo Pagirēnus nuo tos bausmēs; bet liepta storastoms juos išvyti. Nuo tosyk įstatymdaviai nesirupino apie tuos valkatas, mažinosi jų skaitlius, ēmē atmainyti papročius. Lenkijoje karališka kanceliarija paskirdavo valdymierą Cigonų, kurs, kaipo Cigonų karalius, buvo jų despotu. Lietuvoje nominavimą tokių valdymierų, karaliais vadinamų, prisisavino Radivilai; vieta gyvenimo buvo Mir, Naugardo vaivadystoje. Paskutiniu tokiu valdymieru buvo Ignas Marcinkevyčius. Cigonai pas mus mažiaus kentējo, negu Vokietijoje.

4) Trečiame statute (art. 5) pridēta, kad šlēkta turi rinkti kandidatus ant vēliavnešio, kaip ant kitų urēdininkų.

5) Lietuva ir Lenkija turējo atskiras vēliavas, nešamas didžių vēliavnešių laike visatino išsiruošimo, karunacijos, laidotuvių karalių, ir priēmimo prisiekos nuo vasališkų kunigaikščių.

6) Trečiame statute (art. 14)) įstatyta, kad kas iš mušio pabēgs, patikrinant hetmanui per teismą gaspadoriaus, netenka garbēs ir lobių. Artikulai kareiviški 1609 m. bēgantį leidžia užmušti be bausmēs.

7) Trečias statutas (art. 15) paskolinančius kariškus apdarus liepia bausti konfiskata. Kareiviški artikulai 1609 m. paskolinančiam siulo bausmę sēdēti ant rato.

kam blėdies nedarytų, viską už pinigus pirktų, o kad įsakymus karaliaus ar hetmano išpildytų[1]).

8. Kas turi įvairiuose pavietuose lobius, pats su savo lydėtojais stoti turi, kur turi daugiaus lobių.

9. Vėliavnešis pavelyjantis kam pasilikti namie arba nepranešantis hetmanui, netenka vėliavnešystos. (Tas pats .trečiame statute, art. 17).

10. Paskirtiejie į karišką kelionę, ir laike taikos privalo atlikinėti sargybą. (Taip svarbus artikulas praleistas yra trečiame statute).

11. Kas už pinigus į karišką tarnystą pasidavė, piniginiame tunte turi pasilikti, o iš vardų arba lobių bus atstovai. (Tas pats trečiame statute, art. 22).

12. Svetimos kariumenės viešpataujantis į Lietuvą neįvezdins, jei bent su leidimu senato, o įvesdinta kariumenė taip stovyklose, kaip perėjimuose turi pasielgti kaip lietuviškoji kariumenė[2]).

13. Pagal karališkas gromatas, vaivadijos turi atlikti muštras ir parodavojimus[3]).

14. Kariumenė neturi toliaus stovėti kaip ant mylios viso atokumo nuo hetmano[4]).

Trečiame statute pridurta:

Ukrainos storastos duoti turi lydėtojus (poczty) be ėmimo už tai pinigų. (Art. 24).

---

1) Trečiame statute (art. 6) pridėta: 1-o Traukiant pavietinei šlėktai, nuskriaustiems teismą darys vėliavnešis; 2-o Bylos dėl kaklo hetmanui priguli; 3-o Kas iš pavietninkų neatkaks pas vėliavnešį, turi baustas buti kalėjimu.

2) Taip-pat trečiame statute (art. 23) su pridėjimu sąlygos leidimo luomų, nes jau valdžia tautos buvo sudėta seime.

3) Taip svarbus (28) artikulas antrojo statuto apleistas yra trečiame statute. Matome, kad laike unijos 1569 m. visas kariškas paskyrimas išmestas, o priimtas pasiliko trečiame statute; tas-gi artikulas, ir antras apie atlikinėjimą tarnystos laike taikos, pasiliko išmesti. Turėjo tad nepatikti todėl, kad laikas parodavojimų prigulėjo nuo valės karaliaus, o laike tiktai karės galima tebuvo reikalauti Lenkijoje asabiškos tarnystos. Pirmų pirmiausias parodavojimas užsakytas galybe įstatymo 1545 m. Po priedanga, idant žinoti, ar kožnas šlėkta yra pagabus eiti į karę, Zyg. Augustas norėjo įvesdinti tvarkią šlėktos tarnystą, kaip gromatoje į Mikalojų Radivilą 1561 m. pasisako, ir įgyjo net nutarimą seimo 1562 m. Tas įstatymas netapo išpildytas, ir tiktai 1563 m. vienam kartui parodavojimas pavelytas tapo. Nepasekmingas įstatymas tapo vėl atkartotas veltui 1565 m. Daugybės yra panaujinamų įsakymų iki 1736 m. apie muštras vaivadystų ir pavietų. Tai yra neabejotina, kad prie Zyg. Augusto šlėkta bifojosi muštrų. Steponas Batory norėjo turėti karišką šlėktą, Zamoiskis dėl to siekio rėmė karalių. Abiejų suvienytas triusas neatnešė vaisiaus. Zygmantas III pats bijojo kiekvieno susirinkimo, idant su juomi, kaip su maištu Zebrzydovskio nebutų priverstas kautiesi. Martinas Bielskis palikęs yra savo veikale *Sprawy rycerskie* aprašymą tvarkos muštrose.

4) Trečias statutas (art. 26) pavedė stovėjimą akylumui hetmano.

Perskyrimas III.

Apie užlaikymą per viešpataujančio majestotą tiesų (įstatymų), rubežių, laisvių viešpatystēs didēsēs kunigaikštystēs Lietuvos[1]).

Artikulas I. Ponų dumą turinčių krēsle senato d. kunigaikštystēs Lietuvos, kurie savo prerogatyvą turējo prie Kazimiero ir Aleksandro Lenkijos karalių ir d. Lietuvos kunigaikščių, niekados viešpataujantis nepanorēs žeminti[2]), o garbę, laimingumą ir čielybę tos garbingos viešpatystēs visomis pajiegomis ir su visu akylumu sergēs ir saugos[3]).

Artikulas II. Atplēštas žemes nuo d. kunigaikštystēs Lietuvos viešpataujantis turi atgrąžinti, o ne mažinti rubežius tos viešpatystēs[4]).

Artikulas III. Urēdai bus tiktai daviami valstiečiams apsisēdusiems didēje Lietuvos kunigaikštystēje[5]).

---

1) Antras ir trečias statutas turi titulą: apie šlēktos valnastis ir padauginimą d. kunigaikštystēs Lietuvos.

2) Senatas priklausē prie valdžios, taigi apie save nepamiršo. Lenkijoje iki Kazimieriui Jagēliunui, o net iki Aleksandrui, o Lietuvoje iki Zygmantui Augustui, senatas, be pasiuntinių, turējo svarbiausią dalyvumą valdžioje, o budamas karaliaus duma, priklausē ir prie terpuseiminio valdymo. Liepiant seimui, 1573 m. paskirta *ad latus regium* 16 senatorių, kurie iš dalies visuomet buvojo prie karaliaus, ir tai vadinosi *residentija*. O kiti senatoriai galējo taip-gi sēdēti toje dumoje. Karalius davinējo užmanymus. Senatas nutarinējo ir pasirašinējo. Prie Jono III parējo į papratimą savo kalbas į aktus padavinēti. Toji senato duma, vadinama *senatus consilia*, traukēsi iki įsteigimui nepasiliaujančios dumos 1775 m., 1776 m. įgyjo galybę išguldinējimo įstatymų. o budama susirinkimu karaliaus, senato ir luomos ricierių, vadinama buvo laike seimo 1788 m. vice-seimu ir ten tapo panaikinta.

3) Antrame ir trečiame statute patikrintas tapo sergējimas tiesų visų luomų. Jau ne senatas, bet šlēkta ir tuli miesčionys, paversti į šlēktą, dēstē ir taisē vēlesnius statutus. Todēl artikulas apie ser ējimą tiesų arba prerogatyvų dumos tapo apleistas.

4) Lenkijos karaliai ir podraug d. Lietuvos k-ščiai, kaslink tulų provincijų, kurias Lenkai savinosi, priešingus Lenkams ir Lietuviams darē žadējimus. Lenkams žadējo grąžinti atplēštą Volyniją, Kyjevą, Braclavą ir Pagirius. Lietuvai žadējo nemažinti rubežių didēs k-štystēs. Išrišimui to akyvo klausimo siekiama buvo patarmē theologų. Garsusis Krokavos akademijoje theologijos tuomet daktaras Appanachie, kviečiamas Krokavos vyskupo S. Maciejovskio 1550 m., išleido raštą su titulu: *An licet Regi nostro serenissimo, invictissimoque Sigismundo Augusto, incorporare regno Poloniae plures ducatus a possessione Litvaniae.* Čion theologijos daktaras atrodinējo, kad kovoje dviejų prisiekų, reikia tēmyti šalies gerovę, pareigas Lenkams, kurie davē karuną, galiaus, kad karalius, sugrąžindamas Lenkijai dalį žemēs, netenka jos Lietuvai (!). Tautos apsergējimui nuo scholastiškų distinkcijų, antram statute, 3-me artikule, pridēta tapo, kad prie Lenkijos, prie Mozurijos ir kitų žemių Lietuva netaps priplēšta. O kada unija 1569 m. tas vaivadystas priskyrē prie Lenkijos, tad tas artikulas, kaipo priešingas traktatui abiejų tautų praleistas tapo. Tai tav Lietuvos laimikis!

5) Tą patį antrame statute, art. 9 ., liet. seimas Brasčiuose 1566 m. tą artikulą panaujino. Tarp daugelio urēdų, kurių seniaus svarbumas, vēliaus pats tiktai vardas yra žinomas, randame navatną urēdą: *lectistrator*. Yra paminētas tas urēdas Lietuvoje vienoje gromatoje Zygmanto I 1534 m. į Jostą Ludviką Decių: *et vilnensis lectistrator reginae litteras vestras attulit.*

Artikulas IV. Senoviški urēdai lietuviški bus užlaikyti.

Artikulas V. Nuorandos ir tyvunijos[1]) nebus be pertikrinimo apie kalčią atiminējamos.

Artikulas VI. Nauji įstatymai bus sudēstomi per viešpataujantį su patarimu ir sutikimu senato.

---

1) Tyvunas (vēliaus cijunas) — *villicus*, Podolijos *vataman*. Tai buvo kaimiški urēdai. Jiems priklausē rinkimas įēmimų viešpataujančio dalyje Lietuvos, potam likosi urēdininkais be triuso.

Kas buvo storastomis? Lietuvoje diduma žemēs buvo savasčia viešpataujančio. Viešpats į lēną davinējo žemes. Likusiai savasčiai reikējo valdžios, įduotajai apturētojams reikējo teismo, vyriausybēs ir globos. Valdymierai savasties viešpataujančio po visokiais vardais buvo tarnais karaliaus, o sudžiomis vasalių, apturētojų lēnų ir bajorų. Virstant karaliaus savasčiai į paveldētinę, tarnai pavirto į urēdininkus, apturētojai į storastas. Tokią pereigą matome Pagirių vaivadystoje, kuri iki 1522 m. buvo atlauža Trakų vaivadystēs.

Pagiriuose prie Vlad. Jagēlos nebuvo paveldētinių lobių; pirmas Gožtautas gavo mažą vietovę ir didelį plotą žemēs. Prie Kazimiero Jagēliuno ir Jono Olbrachto tiktai keliolika tebuvo apdovanojimų. Aleksandras, kurs Pagiriuose mēgo medžioti ir ten miestus tai steigē, tai didino, ēmē davinēti šlēktai ar kitų luomų žmonēms kariškas tarnystas. Kaip Volynijoje Konstantas, k-štis Ostrogskis, o Kijevos kniazystoje Simas, k-štis Slucko, viešpataujant Zygmantui I, žemę davinējo, taip-pat Pagiriuose Gožtautas, vardan to karaliaus, giriose dēl ištrakinimų davinējo tarnystas. Tokios dovanos mažino žemę viešpataujančio, o griado lobius valstiečiams. Valdē dzieržavcos, o sudyjo naujus apturētojus, iki pasidauginęs jų skaitlius prie Zyg. Augusto neišmeldē pirma turēti atstovus pas karalių po vardu sindikų, o 1564 m. su visa Lietuva rinktiesi žemiškus teismus, visados pasilikdami po valdžia kriminališko teismo storastų, iki įstatymų seimo 1788 m.

Įstatymai 1557 m., visai Lietuvai ekonomiškuose reikaluose išleisti, parodo pareigas storastų. — Valakas buvo sodyba ukininko, kaimas turējo lovininkus, vaitas valdē maž-daug šimtą valakų. Išdirbimui vieno valako palivarkinio, skaitē apgyventų septyniatą valakų. Remesninkai, šauliai, tiltiniai ir visoki bajorai prigulējo prie dalies (udielo), kurią valdē urēdas Pagiriuose, o Žemaitijoje Tyvunas. Tasai kelių šimtų valakų valdonas ēmē įēmimus iš lobių ir kitas rinkliavas, kaip "poradlne". Art. 21 tų įstatymų liepia visiems tiems urēdams, kad apart ēsančių ystoj tarnystoje, visi stotų prieš paeilinius revizorius ir prieš juos pasiteisintų. O artikule 28 kiekvienam urēdininkui laikas atiduoti pinigams buvo paskirtas. Iš art. 31 matome, iš ko susidējo įēmimai storastos: 1-o iš dešimtos dalies pinigiškų įēmimų; 2-o iš trečio pēdo klojime, atēmus pasēlį ir ketvirtą bačką javų ordinarijos, tvartinei moteriškei penktą šieno stirtą; 3-o dešimtą žuvį prie užtvanko; 4-o iš įēmimo teismo nuo kapos 3 grašius, nauda iš grivinų nuo neateinančių į baudžiavą; 5-o 12 grašių nuo moteriškēs ištekančios į kitą kaimą. Nuo prisiekos 2 grašių, nuo bausmių už gadinimą ažēs ir tt. Už visas skriaudas viešpataujančiam ir pavaldiniams tas storasta turējo atsakyti, už neatidavimą pinigų trotijo urēdą ir mokējo iš savo lobių. Už prižiurējimą bandos ir tvarto viešpataujončio atsakyti turējo, už naudą iš karvių ir avių, taip-gi už blēdį mokējo yždui. Bajorai ir tarnukai per patį susirišimą su valdžia pylies, urēde turējo teismą ir globą. Bajorai putni ir apturētojai dovanotų žemių, miesto teisme anie valdoną (rządca), šitie bendrą matē sudžią.

Pylių storastos apžiurinējo pylis. Pylies tarnysta buvo tarnysta šalies, ir taip storastos stojosi iš tarnų karaliaus urēdininkais šalies.

Zygmantas III 1598 m. leido atskirti ekonomijas nuo storastystų; anos liko karaliui, antros, vadinamos *panis bene merentium* tiesa ikgyvēs vienai ypatai, *insolidum* susituokēliams, *iure communicativo* pačiai, už užpelnus vyro buvo duodamos. Yždas turējo ketvirtą dalį įēmimo per lustracijas 1569, 1616, 1660, 1765 ir 1789 m. paskirtą ir toj pertraukoje metų padauginamą. Storastos, užmiršę įstatymus, naikino ir eikvojo; tik valsčionių pareigos ką buvo mažesnēs lobiuose respublikos, negu lobiuose šlēktos. Miestai, užlaikymui privilēgijų, kurios siaurino naudą storastų, vienval su savais valdonais bylinējosi. Storastos tarpiniu teismu tarp magistrato ir teismų karaliaus, sunkino miestus. O yždas iš tautiškų lobių veik mažai naudos teturējo.

Seimas 1774 m. už įvairius užpelnus davinējo storastų ikgyves, *emphiteuses*, ant 50 metų, pagal lustraciją 1765 m., o kurios netapo duotos, liepta buvo, jeigu po lustracijos vakavo, išleisti ant 50 metų daugiaus siulantiems, miestinius storastas, kaipo žemiškus urēdininkus liepta rinkti. Seimas 1788 m. tarpinius storastų teismus prašalino, miestų teismus panaikino, didesnę mokestį ant lobių storastinių uždējo.

Tokias tai permainas turējo butis storastystų.

Antras statutas (art. 12) žemiškus pasiuntinius prileido prie įstatymdaviškos valdžios, ir nuo tosyk didis kunigaikštis turējo dalintą valdžią su senatu ir reprezentantais šlēktiškos luomos. Tie pasiuntiniai turi padavinēti ant apsvarstymo ir nutarimo reikalus pavietų, kurie juos pasiuntē, netrukdydami paskirto laiko.

Trečias statutas (art. 7) tiems-jau pasiuntiniams paskyrē mitybos (strawne) pinigus[1]): Žemaitijai 200 kapų (4285 auksinus 21 grašį), kitiems pavietams po 160 (3428 auks. 17 grašių), o mažiausiai po 120 kapų (2571 auks 12 grašių).

Artikulas VII. Visoki dovanojimai viešpataujančių duoti, ar jų pečviete, ar jų parašu patvirtinti, turi už nepalytētinus buti laikomi. Privilēgijos ar ant savasties žemēs, ar ant laisvēs tautos ar dēl atskirų ypatų arba bažnyčių, ar kokių-nebuk susirinkimų išduotos, netaps atšaukiamos, ir atbulai visokių dovanų ar karaliaus, ar jo pirmtakunų duotų, patikrinama yra pilninga čielybē, globa ir parēmimas, kaip pilningos savasties. (Antrame ir trečiame statute yra generališkas patvirtinimas).

Artikulas VIII. Leista kiekvienam valstiečiui jau tai padauginimui turtų, jau tai lavinimuisi kariškoje dailoje išvažiuoti iš viešpatysčių respublikos, jeib tik ne į priešų žemę; bet per tai nuo kariškos tarnystos pasitraukti negali; turi buti gatavi užvaduotojai, kurie ant pirmojo paliepimo nebunantįjį užvaduos[2]).

Artikulas IX. Mirus tēvams abiejos lyties, negali buti prašalinti nuo valdymo lobių, ir taip juos valdyti turi, kaip lenkiškoji šlēkta[3]).

---

1) Pirmiaus pasiuntiniams d. k-štystēs Lietuvos buvo davinējamos " odomaškos", žiuponai, garbēs rubai.

2) Tas pats antramjame statute, art. 13, o trečiame — art. 12.

3) Ar Lietuvoje buvo kokia tvarka paveldimo prieš Jagēlai viešpataujant, nežinia. Dviejose privilēgijose (1407 m., 16 d. rugpiučio per Vytautą Goztautui, antroj Kiežgailai indiktai 5, be metų, dienoj šv. Petro ir Povilo duotose), matome paliudyjimą valdymo iš seno. Privilēgija Kiežgailai duota sako: *starodaznaja jeho otčyzna;* Horodliaus seime 1413 m. patalpintas, tarp geradarystų liet. tautai, patikrinimas vaikams sukcessijos po tēvų. Tad neturējo buti užtikrinta savastis žemēs, kad po nemandagaus išreiškimo senovinēs nevalios Lietuvių, tą geradējystę suteikia Jagēla. Po tēvui visas lobis sunams, kraitis ant ketvirtos dalies paskiriamas. Seimas 1566 m. Brasčiuose patikrino dukterims lygią dalį iš motinos lobių, ką trečiasai statutas panaujino.

Artikulas X. Viešpataujantis šlēktai davinēs urēdus, svetimų-gi nepakels augščiaus už šlēktą[1]).

Artikulas XI. Jeigu kam užmes, kad nēsąs šlēkta, privalo du giminaičiu iš tēviškos linijos ir iš motiniškos linijos ant liudyjimo statyti, o tie turi po prisieka patikrinti jo šlēktystą, ir su juomi gentystą; o jeigu toji šeimyna pasiteisinančio išgeso, tuomet kaimynai — šlēktos turi sudēti prisieką, o jeigu pasiteisinantis yra šlēkta svetimoje žemēje, turi į savo šalį važiuoti, ten padaryti išvedimus, ir tada su gatavu paliudyjimu atgal grįžti į viešpatystes respublikos dēl pilningo perkanojimo apie tikrumą savo šlēktystos[2]).

Artikulas XII. Jeigu kas kam užmestų bostrystą[3]), o neatrodytų, turi atloti kaip šuo po suolu, ir tokią biaurios apšmeižos bausmę apturēti. Perbostrējimą (gimimą iš svetimoterjavimo) nieks negali atrodyti, jeigu tēvas nepavadins savo vaiką perbostrēliu. O neleista yra tēvui, turinčiam antrą pačią, iš pirmos moterystēs vaikai vadinti benkartais, kada tuos vaikus už savus pripažino.

---

1) Šlēkta — tai *miles* arba *nobilis*. Kad 1413 m. vienyjosi Lietuva su Lenkija, Lenkai davē savus herbus, ir nuo to davimo herbų, lietuviškos šeimynos ēmē turēti savo namų ženklus. Žinome, kaip supykę Lietuviai siuntē atgal tuos herbus Lenkams ant ženklo, kad su jais nenori turēti ricieriškos gentystos. Potam įvyko *adopcijos*. Jas patvirtindavo karaliai, o tuomi pačios šeimynos kitus priiminējo. Konstitucija 1601 m. į herbus nešlēktą priiminēti uždraudē po pragaišinimu savos šlēktystos.

Akademijai Vilniaus seimas 1676 m. patvirtino privilēgijas, prilyginant prie privilēgijų Krokavos akademijos.

Artikule 8, persk. 12, trečiojo liet. statuto parašyta: "a jeżeliby który żyd, al-o żydówka do wiary chrześcijańskiej przystąpili, tedy każda taka osoba i potomstwa ich za szlachcica poczytani być mają". Konstitucija 1764 m. rado tą artikulą neaiškiu, ir pripažino neophitus nešlēktomis. Daugelis šeimynų pamatavo savo atvangumą ant to įstatymo. Todēl leista karaliui išduoti dvidešimt slaptų nobilitacijų. Seimas 1775 m. taip-gi pavelyjo šeimynoms, kurios laikē save už šlēktas, išduoti tolygius diplomus, ir paskirē nedidelį jų skaitlių. Tie diplomai buvo laikomi slaptoje metrikoje. Seime 1788 m. reikalauta apgarsinti tuos slaptus diplomus, bet seimas neleido, idant nepažeminti apdovanotųjų šlēktysta.

Scartabellus užiminējo tarpinę vietą tarp senos šlēktos ir tų, kurie tapo iš chlopų pakelti į šlēktas. Neretai buvo daromi išmētinējimai dēl nesenumo šeimynos; 1736 m. įstatymai nutarē, kad tik trečioje gentkartēje nobilituotiejie tegali įgyti urēdus. *Indigenai* (šlēktos iš gimimo) galējo visados turēti urēdus.

2) Tas pats antrame statute, art. 16, trečiame statute, art. 19, Konstitucija 1601 m. liepē daryti išvedimus šlēktystos, ir tad su giminaičiais tribunole prisiekti tikrumą kilties iš šlēktiškos šeimynos.

3) Statutas prastus benkartus vadina *bastardus* (*filius nullius, filius populi*). Tačiaus karaliai savus sunus naturališkus užmiršti nenorējo. Ana Janušas Zygmanto I su Koscieleckiene pagamintas sunus, netik tapo vyskupu Poznaniaus ir Vilniaus, bet rašēsi Joannes de Magnis Ducibus Litvaniae. Konstitucija 1578 m. nutarē, kad benkartas nēra šlēkta, nē negali imti sukcessiją. Konstitucija 1633 m. persergsti, kad jeigu kas neišlįstų nuo užmetimo benkartystos, neturēs jokių prerogatyvų ir valnasčių šlēktos. Seime 1658 m. patalpino privatiškai į konstituciją, kad tie, kurie laike karēs su Švedais tapo pagaminti, o pasekančia moteryste tapo įstatyminti, gali naudotiesi visokiomis laisvēmis.

Antrasai ir trečiasai statutas (persk. 3, art. 28) aiškina: 1. Tėvas negali vadinti tą benkartu, kurį pripažino už savo sunų ir su motina to kudikio potam gyveno. 2. Motina taipgi to negali daryti. 3. Vaikai ar su ta pačia žmona prieš šliubą gimę, ar moteriai gyvuojant pagaminti, o pasekančia moteryste paįstatyminti, vienok neturi tiesos ant sukcesijos ir dalyvumo lobiuose. 4. Užmetantis o neatrodantis benkartystę, iki neatlos savo tvirtinimo, turi sėdėti kalėjime ir užmokėti 40 kapų (t. y. 857 auksinus 4 24-56 grašių). 5. Koliojimas padoros moteriškės negali jai padaryti blėdį.

Artikulas XIII. Jeigu kas kam užmes nešlėktystą, o užmetimo teisme užsigins, tada nėra reikalo daryti išvedimas[1]).

Artikulas XIV. Jeigu šlėkta šlėktą trinkteltų, moka dvyliką rublių grašių; mužikas (chlopas) sužeidžiantis šlėktą, turės ranką atkirstą.

Artikulas XV turi tokį antrašą: *de jure feudali et de Vasallis.* Jeigu kas kokį vardą arba nejudinamą turtą ištarnautų nuo jeib kurio iš valdytojų žemės, ir norėtų tą turtą palikti, tai jam bus leista. Jeigu toje dovanojimo gromatoje yra pridėta leidimas atiduoti tą turtą, jeib tik asabiška tarnysta buvo atlikta, tatai neturi buti draudžiama. Bet tiktai tokios žemės daromas dovanojimas turi buti atliktas butyje trijų liudytojų, ir žinion viešpataujančio paduotas; o kada valdytojai tos žemės, kurios dalis duota yra išskyrime, dalinasi, turintiejie tokį dovanojimą turi atrodyti, idant užtylėjimu neprastotų tos tiesos, arba dovanos, kuri jam priklauso[2]).

Artikulas XVI. Kas neguodoja paliepimo urėdininkų, ir nepildo jų nurodymo ant rašto duoto, turi dvyliką rublių grašių užmokėti.

Artikulas XVII. Pakampinės karčiamos neprivalo

---

1) Tas pats antrame statute, art. 22. o trečiame — art. 27, su tuo priedu, kad jeigu kas ką dusyk dėl nešlėktystos išdarkytų, šešias savaites bokšte turi sėdėti; o jeigu nesisėstų, 50 kapų (beje 1061 auksiną $12\frac{48}{56}$ grašių) turi užmokėti ir sėdėti bokšte butinai turi.

2) Tas visas artikulas yra atkeistas trečiame statute, art. 30.

turēti vietos. Alus[1]), midus[2]) ir degtinē[3]) neprivalo buti šinkuojami pakampinēse karčiamose.

Antras ir trečias statutas įstatē: 1, Nē lobiuose viešpataujančio, nē lobiuose žemiečių, nebus pakampinių karčiamų. 2, Padonai namuose savo nē virs, nē pardavinēs alaus. 3, Nē midų, nē degtinę neturi šinkuoti, apart prie paprastų vieškelių. 4, Kur lobiuose viešpataujančio butų užtēmytas nepaklusnumas tam įstatymui, tad gēralas ir prietaisai taps paimti į pylį; pusē bausmēs eis špitolēms. Šlēkta užmokēs baudos tris rublius grašių, (beje 107 auksinus $4\frac{12}{56}$ grašių). Toliaus yra surašytos baudos urēdininkams, nenorintiems to įstatymo sargiai pildyti[4]).

Antrame statute pridēta.

1. Seimai tautai ir viešpatystei didēs kunigaikštystēs Lietuvos, pagal reikalą sukviečiami, bus laikomi sušaukiant viešpataujančiam.

2. Seimeliai keturiomis savaitēmis prieš seimą[5]) turi

---

1) Alus yra vienu iš seniausių gērimų. Gothai vadino jį *bior*, arba *oel*, jeigu buvo tirštas ir macnus. Saksų dialekte vadino *beer* ir *ael*. Tacitas apie Germanus ir Priskas apie Gothus sako, kad tos tautos gērē gērimą, daromą iš miežių. Danai ir danguje tikējosi gersią alų. Vynas nebuvo žinomas, degtinę ēmē vartoti XIV-me šimtmetyje, macnus alus drutino žmogų, anot šiaurēs priežodžio: *Oel, er annar Mandr.* Vokietijoje X-me ir XI-me šimtmetyje ēmē vartoti apvynius į alų, ir Vokiečiai alų pardavinējo į užrubežį. Apie 1070 m., aplinkēse Magdeburgo ir Bavarijoje daug apvynojų įtaisyta, o marchija Brandenburgo 1291 m. turējo dideles plantacijas Wusterhausene ir didelius bravarus. Liudgarda, pati Przemyslavo II, įsteigē Kališiuje didelius bravarus. 1551 m. Zyg. Augustas suteikē privilēgiją Kristoforui Negelin'ui ir Ulrichui, kurie ištobulino alų ir savuose pečiuose mokējo sučēdyti trečią dalį malkų: karalius juos rekomendavo bravarams kaipo mokintojus ir paskyrē, kad ten, kur išmokins, metinis perlenkis iš tokio išradimo taptų mokintojų turtu. Bet nedavē monopoliaus mokinimo ir nevartojimo to budo be jų valios. Daugelis miestų turējo valnybę daryti ir pardavinēti alų; Bet šlēkta ir kunigija, paimdami žemę su pilninga tiesa savasties, ēmē drauge ir neaprubežiuotą valnastį traukti visokius pelnus, tarp kurių pirmą vietą užima šinkavimas.

2) Geriausiu gērimu šiaurēs buvo midus, bet brangesnis už alų, kurį gerdavo net vadai ir karžygiai. Ir dievus savo danguje girdē midumi. Lenkijoje net vēliaus mažai kas rupinosi apie tautišką vyną, o svetimą atvežsaid Baltiškomis ir Juodomis jurēmis. Lietuvoje Kaunas iš senų-senovēs geriausią midų statē, ką ir dainos mini. Liaudis laiko midų už gyduolę. Dvaras Jagēliunų daug midaus suvartodavo. Yra raštai Zyg. Augusto storostoms arba valdytojams Lietuvoje, kur liepia statyti dvarui geriausią midų, *"bo u nas piją, a wy na rok naznaczony nie dostawiacie"*. Midus, kaipo gērimas, dvaruose tēvonių ir kunigijos, priklausē prie valdytojų.

3) XIV-me šimtmetyje randame degtinę Vokietijoje; sako, pramanęs ją Raimundas Lullius. Vadinosi iš pradžių *aqua vitae*, francuziškai *l'eau de vie*, lenkiškai *gorzałka*, vokiškai *Brandwein*. Prie Jono Olbrachto jau miestai moka viešpačiui nuo degtinēs. Eirogaloje, 1498 m. jau žinomi laipsniai gatunkų degtinēs. Šinkavimas degtinēs, kaip ir kitų gērimų, priklausē pre valdytojų dvarų tēvonių ir kunigijos.

4) Persk. 14, art. 33, trečio statuto, taip-pat tikrina. Prieš tas pakampines karčiamas ir valnybę daryti alų chlopams galime matyti didelius sragumus ekonomiškuose įsteigimuose 1 d. balandžio 1557 m., Zyg. Augusto išleistose Lietuvai.

5) Lietuva, kaipo atskira tauta, norējo turēti savus seimus. Tie seimai nuo Jono Olbrachto turējo dēmę tvarkos ir įtekmēs ant tautiškų darbų. Kad ketino unija įvykti, Len-

buti sukviečiami; nuo valstiečių, priklausančių prie vieno žemiško teismo, reikia išrinkti du pasiuntiniu[1]). Ponus dumos, maršalkai tvarkoje sėdėjimo užlaikys[2]).

Pradžioje statuto išspausdinta tapo tvarka sėdėjimo senate pagal sudermę unijos 1569 m.; ten ant galo pridėti šitie žodžiai: Referendorius[3]) gali savo nuomonę išreikšti.

3. Jokis šlėkta be perliudyjimo suimtas nebus[4]).

---

kai reikalavo išmetimo 3 ir 9 artikulų antrojo statuto, kurie atskirus seimus Lietuvai paliepė; po ilgų ginčų 1569 m. paskirta tapo Varšava kaipo vieta bendriems seimams. Karaliaujant Mikolui, 1673 m. liepta buvo seimą Lietuvoje laikyti.

1) Tokius padalinimus pavadino pavietais, ir tuosius seimas prasidėjęs 1788 m. Lietuvoje kitaip atženklino.

2) Tvarka dumos Lietuvoje yra žinoma iš aktų prieš uniją ir iš įvairių, privilėgijų: be senatorių ir maršalkų sėdėjo senate kunigaikščiai; turime tam tris liudijimus: pirmas privilėgijoje iš lietuviškos metrikos 1522 m., pirmadienyj post festum S. Petri, paskyrimo vietos senate kniaziui Konstantui Ostrogskiui: *ejusdem ducis Constantini legitimi successores inter duces etiam consvetum locum tenere debebunt;* antras, kada seime unijos 1569 m. liepta nuo senatorių ir valstiečių prisieką atimti, išsiųstiejie pasiuntiniai luomų nuo Jurgio kunigaikščio Slucko nenorėjo prisieką kaipo nuo senatoriaus imti, nėsa tėvoniškų ponų dumos Lenkija neturėjo, o Lietuvos valdžia keitėsi ant lenkiškosios. Tas Jurgis, k-štis Slucko, dėlei užlaikymo tiesų sėdėjimo namo kunigaikščių Slucko senate, 12 d. spalių, 1569 m. įnešė protestą. Taip-gi Lenkijos metrikoje, 1581 m., yra protestas lietuviškų luomų dėlei tiesos sėdėjimo kunigaikščių Slucko senate. Unijos seimo dienraštis 1569 m. liudyja, kad Čartoryskiai reikalavo sėdėti ant suolų suvienytų tautų. Tvarka sėdėjimo senate buvo nepalytima visados tiesa. Matome 1522 m., feria secunda post festum Cathedra S. Petri, privilėgijoje Zygmanto I paliudytą sutarmę tarp Vaitiekaus, Martino Gožtauto, Vilniaus vaivados, ir Konstanto kunigaikščio Ostrogskio, tuomet Trakų vaivados: *Licet ipse dominus Gastoldus ex ejusmodi dignitate sua Palatinatus Vilnensis primum locum debet habere, tamen non minus ad vota nostra, quam ex speciali benevolentia et observantia ejusdem Gastoldi erga magnificum ducem Constantinum Ostrogski, ipse Gastoldus condescendit de eodem primo loco suo, eidem duci Constantino, vita ejus durante, qui eidem locus nullatenus post mortem Constantini, ducis Palatin Trocensis usurpare debebunt.* Nė prieš tą atsitikimą, nė potam nebuvo tolygaus paveikslo. Kiltumas nuopelnų karžygio kunigaikščio Ostrogskio reikalavo tos distinkcijos, o Gožtautas, apdovanotas augštesne vaivadysta turėjo savo tuštumą pažeminti dėl nepaprastų užpelnų kunigaikščio Konstantino. Unijos seimas 1569 m. nutarė tvarką dumos, kaip lenkiškos, taip lietuviškos, idant ant toliaus neliktų ginčų dėlei vietų sėdėjimo.

3) Statutas 1507 m. liepia, kad Lenkijoje butų vienas dvasiškas, o kitas svietiškas referendorius. Klausyti skundų, urėdininkams kanceliarijos teisingai pranešti ir besiskundžiančius pagal karališką paliepimą atleisti, gavo įsakymą minėtu įstatymu. Statutas 1538 m. liepė referendoriams pereiti rubežius urėdo. Galiaus, įstatymas 1550 m. nutarė, idant klausytų bylų šlėktos su miesčionimis ir prie šalių referuotų. Przyluskis sako, kad iki nepasibaigė karališkos mišios, referendoriai turėjo pareigą sudyti. Teismus tarp chlopų o storastų atidavė referendoriams. Konstitucija ir ordinacija 1764 m. referendorišką jurisdikciją suvienyjo su assessorija. 1766 m. tas magistraturas perskyrė. Senesnis pagal privilėgiją referendorius turėjo sudyti, o jo nebutyje antras referendorius turėjo atlikti tą pačią valdžią. 1768 m. tas įstatymas tapo atnaujintas, ir be assessorių, beje instigatorių ir karunos metrikantų, jeigų neatkaktų, leista teismą teisti. Kuopoms mandatai ir salvi conductus valia buvo išduoti tiktai po pečviete referendarijos. Bylas tarp storastų ir kuopų dėlei lėmanysčių ir šaltišysčių teisė tiktai tame augščiausiame teisme. Referendorius santarose senato, kurios liovėsi 1775 m., teismuose Kuršo ir seimo teismuose rinko nuomones deciduojančių, o savo patarmę ir reikalavimus abiejų pusių teismui padavinėjo. Referendorių dekretus Lenkijoje nuo 1591 m. laikė karunos metrika.

Išpanas Roisius Maureus, kurs prie Zygmanto I atvyko į šalį su kitais keturiais Lietuviais, turėjo toje kunigaikštystėje urėdą referendoriaus, ir veikale *Decisiones Litvanicae* šneka apie bendrus urėdo ir apie savo triusą. Po unijos, kada lietuviškus urėdus taikino prie lenkiškų, pasiliko taip-pat du referendoriu, vienas dvasiškas, kitas svietiškas.

4) Tas pats persk. 3, art. 20.

4. Ponai savo tarnus šlēktas negali teisti kaslink padorumo[1]).

5. Jeigu šlēkta veda už pačią ne šlēkčiutę, moteris pastoja šlēktiška. Bet jeigu šlēkčiutē eina už nešlēktos, netenka šlēktystos[2]).

6. Šlēkta, pakol matuoja uolektimi, o svarais svarsto, netenka šlēktystos[3]).

7. Magdeburgiškais[4]) įstatymais Vilniaus sostapylis

1) Ponai, priimanti už tarnus šlēktas, norējo juos sudyti dēl svarbiausių nusikaltimų ir dēl jų garbēs; tas statutas užgina tatai. Konstitucija 1588 m. leido tarną suimti, kaipo atvirą vagį ar vyliugį.

2) Šlēkta, imantis už pačią nešlēkčiutę, suteikia jai ir bendriems vaikams šlēktystę. Jeigu šlēkčiutē išteka už mužiko (chlopo), netenka šlēktystos; bet jeigu liekasi našle, tuomet ar grįžta į šlēktystę, buvo abejonē.

3) Tas pats trečiame statute, art. 20 ir 25: "Vienok jeigu tas pats šlēkta arba sunus nenorētų šinkavimu ir miestišku remeslu apsieiti ir uolektimi nematuotų, o išēję iš miesto, sektų ricieriškus darbus savų bočių, tokie turi buti laikomi už tikrus šlēktas". Konstitucija 1633 m. buvo aštresnē, nēsa vaikai net pagaminti laike buvimo miesčionimis, turējo netekti šlēktystos; iš to kilo prašalinimas *abusuum nobilitatis*, kurį konstitucija ir net slapti sancitai 1776 m. išleidinējo dēl dviejų ypatų.

4) Magdeburgiški įstatymai buvo duoti Magdeburgo miestui, ir tapo visatinai priimti per vokiškus miest. s. Tai buvo Saksonų įstatymai, ir kuomet rankius įstatymų —*Speculum juris Saxonici* — turējo veikmę dalyje vokiškų žemių, tai miestiški įstatymai — *Wichbild* — tikrino ypatingai globą liuosybēs ir ypatos. Apie tuos įstatymus sako Montesquieu, kad juose randasi dvasia įstatymų Germanų, kada esti piniginkos baudos; o sragumas pergalētojo, kada esti baudos ypatos. Naujokynai Vokiečių, ateidami į Lenkiją, atsinešē ir tuos įstatymus, *jus theutonicum;* kuomet Lenkai buvo teisiami pagal *jus polonicum*. Naujokai dar turējo palengvinimą dešimtinēse, ir liuosi buvo nuo visokių duoklių. Nuo XIII—XV amž., miesteliai ir kaimai kartais, prašant karalių valdytojams, pereidinējo ex jure polonico in theutonicum. Krokava gavo tuos įstatymus nuo Boleslavo Gēdingojo 1257 m. Apelacija buvo leista nuo tų privilēgijuotų miestų į Magdeburgą: siuntiniai nuo magistraturos to miesto atkakdavo su tokia galybe, kaip kad *missi dominici* Karolio Didžiojo. Kazimieras Didis sušaukē 1356 m. suvažiavimą visų luomų, ir tribunolas apeliacijos perkeltas tapo krokaviškiems miestams į atskirą teismą, kurs užsilaikē iki viešpataujant Zygmantui III. Kada Jono Laskio surinkti įstatymai tapo 1505 m. Radomiuje apgarsinti, taip-gi butyje miestiškų pasiuntinių tapo Magdeburgo įstatymai pridēti prie knygos įstatymų. Potam, liepiant Zygmantui I, 1537 m. Krokavos miesto raštininkas Jaskier isspausdino atskirai tą knygą.

Lietuviškiejie miestai, pradedant nuo Vl. Jagēlos, kurs Vilniaus miestui suteikē 1387 m., ir nuo Vytauto, iki pastaram viešpatavimui, gaudavo suteikimą Magdeburgijų. Kartais didesni miestai vēliaus jas įgydavo, negu mažesniejie. Krzemieniec yra seniaus įgyjęs, negu Kyjeva. Bet kada 1444 m. suteiktoj privilēgijoj Kazimieras Jagēliunas pripažino už kiltesnius liet. miestus Vilnių, Trakus, Polocką, Vitebską, Smolenską, Kyjevą, Žitomierių, Sluską, Minską, Naugardą, Lucką, Brasčius, Drogičiną, Kauną, ir Gartiną, galima manyti, kad tie miestai turējo didesnę laisvę, kurią patikrino Magdeburgo įstatymai. O kad 1564 m., 1 d. liepos, Bielske Zyg. Augustas patvirtino pataisytą statutą, tad miestams atskirą privilēgija patikrino visokią liuosybę, ištekančią iš Magdeburijų.

Buvo dar kelmiškieji įstatymai, ir miestai valdēsi pagal juos Prusuose. Pirmuoju jų paminklų yra privilēgija Hermano v. Salza 1233 m., o paantrinta Eberhardo v. Sattzo 1251 m. Ten skaitome artikule VI-me: *Statuimus, autem in eisdem civitatibus jura magdeburgensia, in omnibus sententiis in perpetuum observari, hoc indultu, ut cum Reus aliquis in Magdemburch in sexaginta solidis puniri debeat, hic in triginta solidis monetae culmensis mulctetur. Eodem modo in aliis culpis proportionaliter observando.* Ta pati privilēgija įstatymuose apie viešą ekonomiją Flamingų, o kasyklose Freiburgo įstatymus užlaikyti liepia. Anot Lengnicho ir Hartknocho kelmiškiejie įstatymai prasidēda nuo įsteigimo Kelmēje apeliacijos tribunolo arba skabinato. Kada 1249 m. popiežiaus legatas Jokubas, Leodiumo archidiakonas, sudērino *Concordiae* tarp kryžeivių zokono ir Prusų, tai girdime, kad Prusai, paklausti, kokiais įstatymais norētų valdytiesi, *elegerunt judicia Polonorum, vicinorum suorum.* Tiek tegirdime apie tuos įstatymus, iki Prusai netapo priglausti prie Lenkijos žemių. Kazimieras Jagēliunas 1454 m. patvirtina Prusų žemēms įstatymus Magdeburgiškus, Kelmiškus, lenkiškus ir prusiškus, kokie kur buvo vartonēje. 1476 m. Kazimieras, panaikindamas tiesas

turi viską teisti; kiti lietuviški miestai, valdydamiesi taippat įstatymais, miestams duotais, teis šlēktą tuomi statutu, o ne kitokiais įstatymais[1]).

8. Miesčionys neturi grobstyti valsčionius prekyvietēse[2]).

9. Šlēktiški żmonēs į miestus ant miesčionių neturi pereidinēti, vienok użsisēdusiejie nuo dešimties metų netaps išdavinējami[3]).

10. Vilniškē bačka turi turēti keturis karčius priedvarinēs Vilniškēs mieros[4]); visokios mieros turi buti lygios. Kiekvienas apgaudinējimas bus baustas.

---

per kryżeivius Prusų żemēms suteiktas, įstato tiktai *jus culmense, quo districtus culmensis gaudet et fruitur.* 1526 m. Zygmantas I paskyrē komisiją į Malborgą, idant surinktų įstatymus ir išspausdintų, bet komisijai to nepadarius, rankiai privatiškų żmonių tapo regula. Taip Gedana sudijosi pagal *Jus revisum Culmense*, Torunius-gi pagal *Jus emendatum Culmense.* Tik 1598 m. įstatymai tapē su pataisymais išleisti po antrašu *Jus terrestre nobilitatis Prussiae.* Elbingą, Frauenburg ir Brunsberg laikēsi įstatymu Liubekos, — Miestai Mozurijos ir Pagirių valdēsi Kelmiškais įstatymais. Prileidimas pačios ar vyro prie pusēs turtų miestuose, kur vartojosi kelmiški įstatymai, buvo paprastu dalyku. O miestuose, valdomuose pagal Magdeburgo įstat⁻mus, moterunai gaudavo abipusiai trečią dalį turtų.

1) Trečiojo statuto artikulas 37 liepia ginčus šlēktos su mieščionimis tuomi statutu sudyti, išskiriant Vilniaus miestą, kurs turi sudyti miesto įstatymais. Visas tas skirtumas ējosi apie dauguma użmokesnio uż żaizdas ir galvas, taip-gi apie padonus, pabēgusius į miestus, apie ką vienok su nauda dēl šlēktos ir tas artikulas mini.

2) Tas pats trečiame statute, art. 33.

3) Trečiame statute, art. 38 nutarią: 1-o Nē į Vilnių, nē į kitus miestus, pabēgusius żmones arba nelaisvus šeimynykščius priiminēti negalima. 2-o Jeigu per dešimtį metų toks żmogus įsisēdētų, turi atsipirkti pagal prekę, tame statute išreikštą. 3-o Nepaklusnųs valiai įstatymų teismai, użmokēs 20 kapų grašių, o vis-gi pabēgēliai taps išduoti.

4) Štai tulos żinios apie mierus. I. Bačka, *tunna*, Lietuvoje nuo senovēs buvo vartonēje, kadangi antras statutas atsiliepia apie keturis karčius pridvarinēs Vilniškēs mieros, o trečias statutas sako, kad bačka turi keturis Krokaviškius karčius; tai-gi priedvarinē Vilniškē bačka, budama miera dvaro, buvo svetima pirkliaujančiai ir uktveriaujančiai Lietuvai. Todēl įstatyme ekonomiškų įsteigų visai Lietuvai karališkuose lobiuose 1557 m., 1 d. balandżio, atmetant nelygias mieras, liepta buvo butinai įvesdinti keturkarčias Krokaviškes bačkas. Nieks lietuviškoje metrikoj prieš uniją, o ir vēliaus, kitokios mieros javams nežinojo, kaip bačką, o 1613 m. ta pati miera tapo Lietuvai patikrinta. Nors tas statutas mierą bačkos aprašē, tačiaus kilo ginčai. Nutarimas seimo 1677 m. paskyrē dauguma tos bačkos ant 72 gorčių. Tokia redukcija negali buti taikoma prie praeities. Universalas liet. yždo komisijos 1765 m. paskyrē tokią redukciją bačkos: keturi ketvirčiai padaro bačką, kiekvienas ketvirtis turi dvi ašmaini, ašmainē — dvi šešiolikini, šešiolikinē — devyniatą gorčių.

Kadangi į purą telpa 16 gorčių, tai į Vilniaus bačką telpa 5 purai; o kadangi 45 purai padaro Rygos laštą, uż tai aštuonios bačkos ir viena ašmainē sudaro Rygos laštą.

Bačka alaus, pagal įstatymus 1565 m., turi talpinti 72gorčius; tatai tapo panaujinta 1764 m.

II. Romēnai turējo mierą *modius*, kurį Karolis Didis įvesdino savon viešpatystēn. Vokiečiai vadino *Scheffel*, Slovenai *korzec*. Toruniaus 60 ketvirčių ējo į laštą. Tokia miera buvo Prusuose 1564, 1616 ir 1660 m. Mozurijoje buvo puskarčiai, kurių 60 ējo į laštą; kartis turējo du puskarčiu, o 32 gorčius. Mozurija tą kartį, paimtą iš Prusų, perdavē Lenkijai.

III. Volaktis, sprindžius, pēdas żmonēs pačmē nuo mieros kiltesnių żmonių; taip Anglija ēmē uolektį nuo mieros savo karaliaus Heinrikio I; Prancuzijoje, sako, *pied du roi* ēsanti pēda Karolio Didżiojo, o Lenkijoje uolektis gavusi pradżią nuo Vladislavo Lokietko. Uolektis lietuviškoji, turinti 2880 dešimtdalių Paryżiaus pēdos, yra gera miera. Aršinas, Totorių miera, kurią vartojo Rusinai. — Sumażinimas uolekties buvo prieżastimi sumišimo miestų Prusuose prieš kryżeivių zokoną. Tokios atmainos buvo įsakomos įvairiose gadynēse. Toks priiminējimas uolekties tolimose tarp savęs laiko pertraukose padarē skirtumą tarp lietuviškos, mozuriškos, gedaniškos ir prusiškos uolekties.

Trečiasai statutas išaiškino, kad bačka turi turēti mierą keturių Krokaviškių karčių su lygmale; visi stagonai (sagonai, kurie ženklino tiek pat, ką kaušai), ketvirčiai, svarai ir uolaktys turi buti lygųs. Visokie gērimai, pirkiniai, negali buti mieruojami kitokia miera. Kiekviename teismo mieste turi buti sudēta tokia miera. Bausmēs tapo paskirtos tiems, kurie priešytųsi įstatymams[1]).

11. Kunigaikštiškų dukterų, ponių, našlių, po prievarta už vyro neišdavinēs viešpataujantis[2]).

12. Tēvas iki pats gyvas neturi savą turtą vaikams pavesti arba išleisti; bet jeigu tēvas nuo savo pačios o motinos bendrų vaikų neturētų užrašo, tuomet suaugusiems sunams ir dukterims ištekančioms, nedarydamas jokio skaičiaus, turi atiduoti lobius[3]).

Trečiame statute pridēta:

1. Kadangi taika ir sutikimas tarp besiskiriančių tikējime esti viešpataujančio prisiekiami[4]) ir konfederacija

---

Matavimui lazda turi 15 uolekčių. Sako, kad "*mensoria virga septem ulnas cum media*" įstatęs ēsąs Godfredas, vienuoliktas kryžeivių magystras. Sieksnis turi 3 uolektis.

IV. Svaras, *libra*, nuo Romēnų paimtas į Vokietiją, turējo dvi grivini, kurios iš 12 lotų vēliaus perējo į 8 lotus. Lenkiškas svaras tankiaus susidējo iš 2 grivinų, bet grivinoms ēsant įvairioms, budavo ir svaras įvairus. Lietuviška grivina buvo lygi karaliaučiaus grivinai; toji, anot Krusēs, svērē 4076 assų; toji grivina per auksakalius sumažējo, bet tai turējo įvykti senovēje, kadangi Lietuva rankiuje tokių dviejų grivinų turējo svarą, o nepriēmē Karaliaučiaus svaro, kurs, anot Krusēs, turi 9750 assų.

Centneris buvo žinomas senovēje, nes jau: *Alaricus, vivente etiam tunc Stilicone, militiae mercedem centenarios auri quadraginta accepit.* Tai-gi Honorius davē Alarikiui 4000 svarų aukso: *Quadraginta centenarii exacte sunt* 4000 *librae.* Konstitucija 1565 m. liepē penkis akmenis arba 160 svarų skaityti į centnerį.

Pudas sveria 40 svarų, iki šiolei vartojasi Maskolijoje, bet buvo ir Lietuvoje. Stryjkovskis sako, kad 1425 m. Vytautas nusiuntē Jagēlai dēl sunaus sidabrinį lopšį, sveriantį 100 pudų. — Gedanoje 20 liesfuntų sudarē vieną šiffuntą. O šiffuntas išnešē 416 svarų.

Kaušas (czasza) yra miera medui, ir, anot universalo liet. komissijos 1765 m., turi 12 gorčių arba ciekinių gorčių 6.

Milžtuvēs, po vardu *vasa*, *vasella* Vokietijoje, buvo miera lēkštesnē už kartį. Lietuvoje ir Ukrainoje nuo 8 gorčių iki 2 karčių buvo toje mieroje skirtumas.

Šankos buvo Pagiriuose dvejokios: vienos senoviškos mieros talpino 48 gorčius, o laštinēs talpino 24 gorčius.

Buvo ir daug kitokių mieru kurių skirtumas įvairiavo po pavietus ir po miestus.

1) Trečiame statute, art. 36.

2) Tas pats trečiame statute; žiurēk — žemišką privilēgiją.

3) Tas pats trečiame statute, persk. 3, art. 40.

I. Ar buvo naminēs karēs religijos dēlei? Kokią globą įstatymų turējo neviešpataujantiejie tikējimai? —

4) Iki viešpataujant Zyg. Augustui perdaug persvērē katalikų tikējimas, kad butų galējusi buti karē religijos dēlei tarp stiprių ir silpnų.

Besiplakančių brolių gaujos prie Kazimiero Didžio užsipelnē daugiaus pagailējimo, negu žiaurumo. Nuomonēs Husitų nesiekē daugelio žmonių Lenkijoje, bet ginklas jų sunkino prigimtus Lenkijos nedraugus, o šeimynoje Jagēliunų rinko Čekams karalius. Iš gromatų Erazmo Roterdamiečio matome, kad šalyje prie Zygmanto I philozophija turējo čion savo

kiltus mokintinius, o jų mokinimas darė valstiečiais tuos, kurie velyjo mokytais buti. Kožna tolesnė valdžia turėjo savo dėmę, ir tuometiniuose atsitikimuose bei atmainose nuomonės turime įžiureti priežastį ar apikantrumo, ar persekiojimo. Rods, Lenkija XIV amž., budama kitokiuose rubežiuose, neturėjo tokių skirtumų tikėjimo, o užsispyrimas kunigų turėti pačias ir t. t., neturėjo įtekmės ant atmainymo viešpataujančios katalikų religijos, nėgi kitokių skirtvierių, tikinčių į vieną dievą.

Kada Kazimieras Didis ginklu užėmė Rusiją, toji tauta nesusivienyjo su Romos bažnyčia, bet nesiskyrė toli nuo Moskvos ir Konstantinopolio išpažinimo. Ir lotyn. įmonys jų tarpe nuo seniai tarpo. 1369 m. Jonas, Syncelis Konstantinopolio bažnyčios atvyko pas Kazimierą Didį su gromatomis nuo dviejų patrijarchų rytuose ir jam atsakyme tapo užtikrinta protekcija padonams Rusinams caregradiškos sostapylės. Jagėla 1413 m. Horodliuje rods tik katalikams suteikia valnastis, bet 1432 m. Lucko žemes valstiečiams užtikrina, kad jų cerkvės nebus paverstos į bažnyčias ir kad jie *"fidem suam graecam"* gali su atvanga užlaikyti.

Prie Vladislavo III įvyko Florencijoje ciesoriaus, carogradiško patrijarcho ir daugelio pralotų vardan rytinės bažnyčios susivienyjimas. Ten buvo Kijevos mėtropolytas Izidorius, kurs, grįždamas, parsivežė rekomendaciją nuo Eugenijaus IV į karalių ir kunigiją: čion popiežius reikalauja, idant Rusija kitos vyresnybės neturėtų, kaip metropolytą, pasidavusį Romai. Didesnė dalis minykų ir liaudies Carograde ir Moskvoje nepagyre susivienyjimo graikiškos bažnyčios, ir pats Izidorius vos su gyvastva pasmuko iš Moskvos. Lietuviški Rusinai išsirinko disunitą Erazmą už metropolytą. Švytrigaila, anot Stryjkovskio, tą mėtropolytą, pakeltą be valdžios, o valdantį prieš nuomones valdžios, liepė sugauti ir nubausti mirtimi. Vladislavas III 1443 m. sulygino valnastis unijotų kunigų su lotynų. Sako, šv. Kazimieras nuo savo tėvo Kazimiero Jagėliuno išprašė uždraudimą statyti disunitiškas cerkves. 1476 m. Soltanas buvo pasiuntiniu nuo liet. luomų pas popiežių Sikstą IV. Bet nevisa Lietuva ir Rusija buvo priklusni Romai. Vienok prie Jono Olbrachto nebuvo disunitiškų metropolytų Lietuvoje. Kada Aleksandras apsivedė su Moskvos d. kniaziaus Vosyliaus dukterimi Elena, jis užtikrino, kad jo pati turės liuosybę užlaikyti savą tikėjimą. Elena iš griuvėsių pakėlė cerkvę Minske. Archimandritas Jonas, Minsko abatas, pastojo metropolytu. Elena, globėja tėvų religijos, išprašė 1505 m. nuo savo vyro privilėgiją, kur, prašant Polocko vladykai, tapo patvirtinti kanonai Rusų kniaziaus Jaroslavo. Valdymieraujant Zygmantui I, padrebino Vokietijoje Martinas Liuteris valdžią popiežiaus ir valdžią Karolio V, o Lenkijoje — žmonės liovėsi rupinęsi apie popiežių.

Mat, prie Jagėlos du Hieronimu iš Pragos, vienas katalikas, kitas hussitas, ėmė Žemaičiams skelbti evangėliją. Antrasai be pasekmės sugrįžo namon. Statutas 1424 m. išdavė sunkų nutarimą prieš čechiškus brolius. Kada Hyssytų pasiuntiniai kvietė Jagėlą, o potam keletą iš jo šeimynos ant sosto, vyskupai apirubėse tų miestų, kur buvojo pasiuntiniai, liepė pertraukti bažnytinius įmonius. Nors mažame skaitliuje, pasilikę buvo išpažintojai Husso. Modrzevskis, Vęgierskis, Lauterbach ir Friese tvirtina, kad Poznaniaus vyskupas Andrius Bninskis liepė sudeginti du čechišku broliu, o Kujavų vyskupas Krzeslavas iš Kurozvęko (+1503 m.) tolygia mirtimi nubaudė vieną pralotą. 1504 m. išėjo knygutė: *De vero cultu Dei et matrimonio sacerdotum.* Tas viskas rengė padrebinimą katalikų tikėjimo.

Zygmantas I, vos įgyjęs karuną, 1507 m. patvirtino valnastis graikiško zokono. Greitu bėgių platinosi mokinimas Martino Liuterio, o Melanchthonas tą mokinimą rėmė. Bernardas iš Liublino ir aptiekorius Simanas buvę pirmi, kurie priėmė naują mokslą. Jau 1522 m. Martinas Liuteris rašo į Spalatiną apie Lenkiją: *ubique sititur evangelium, undique a nobis petuntur evangelistae,* ir aprašo kaip priėmė pasiuntinį iš Lenkijos. Karolis V ir Ferdinandas I iš Vokietijos, Heinrikis VIII iš Anglijos užkeikė Zygmantą I, kad išnaikintų liuterionus. Zygmantas I nenorėjo naujienos, draudė įvesdinimą atmainytų nuomonių, bet gromatoje į Joną Laskį 1523 m. pranašauja, kad iškerės naujas mokslas, kada prieš jį stato spėką ir blogas paveizdas musų kunigijos. Zygmantas I duoda 1522 m. Trakų vaivadystą kunigaikščiui Konstantui Ostrogskiui, ir dėl jo užpelnų atliuosuoja ties juomi kaipo skirtvieriu sragumą, įstatymais įsakytą, atmetimo nuo urėdų. Mirtimi nubaudžia tas pats Zygmantas suliuterėjusius Gedanos miesčionis dėlei pamišimo prieš karalių ir sutramdymo viešo atvangumo. 1525 m. Albertas, kryžeivių magystras, o seserėnas karaliaus, tapo lenišku kunigaikščiu dalies Prusų. Tas Albertas numetė zokono škaplierius, o priėmė moterį. Glossa ir Seklutianas ramiai, Osianderis su vaidais mokino naują mokslą Karaliaučiuje. Górkų ir Ostrorogų namai Did-Lenkijoje ėmė mainyti tikėjimą. Konstantas Trepka privatiškuose namuose, potam susirinkimuose ėmė kolioti Romą, drąsumu skundų ėmė stebinti, išjuokimu minykų bovinti, mokymu neduoti dešimtinės patrauktį prie savo išpažinimo nenorinčius dalintiesi žemdirbystos triusu. Kulva 1539 m. Vilniuje ėmė apsakinėti Liuterio mokslą. Nors Poznaniaus vyskupas vadino Andrių Górką plėšančiu vilku, vienok buvo panaudojamas prie viešų reikalų, o karalius kelissyk jam patarė, idant grįžtų prie tėvų tikėjimo ir nesmutnintų katalikiško karaliaus. Krokavos akademija turėjo prielankumus skirtvieriams, o Petras Tomickis, guododamas Stankarą, kaipo profesorių hebrėjų kalbos, nepermatė, kad jis taps mokintoju nuomonių, skirtų nuo katalikystės, Liuterio ir Kalvino išpažinimų. Akyva yra

Zygmanto I gromata į Eck'į, kurs jam prirašē savo veikalą *de purgatorio;* ragina grumti eretikus, ir Heinrikio VIII atrašą prieš raštus Martino Liuterio išgiria. Ten keletas eilučių parodo manymus karaliaus ir jo pranašystas: *"Fluere saecula, et in illis mutantur regna mentis legumlatorum. Obsoletae erant nuper scientiae, nunc renascuntur. Antea crimina in sinu temeritatis ortum habebant, nunc facinora in umbra eruditionis illustrantur. Scribat rex Henricus contra Martinum. Ego te et Cricium volo esse encomiis dignos scriptores. Permittas mihi fieri ovium et hircorum regem. Obsecror superos, ut velint jungere studium in litteras Leonis X pietati Leonis I. Si vero corruptio pro moribus scandalum pro aedificatione, dissidium loco necessitudinis inter christianos habendae sint, veniant infausta tempora, ubi rex et pastor gregis Christi, squallido induti erunt thorace, et desertae arae, panis spraetae virtutis et fidei servient".*

Zyg. Augustas ir iš savo palinkimų ir iš reikalo apkantojo liuteriškį, o potam kalviniškį išpažinimą. Rods, 1550 m. išleido nusprendimą prieš dissidentus, bet, neilgai trukus, įtēmijo, kad jam teliko tik pareiga sergēti tarp visaip tikinčių romą ir atvangumą. Anot Aloizo Lippomanio, nuncijaus, didesnē dalis vyskupų buvo nužiurēta linkime prie naujos religijos. Apie tuos vyskupus Lippomani darē slaptus tyrinējimus. Kijevos vyskupas Počius tapo liuterionu, ir kad po gresmios gromatos Pijaus V, 1566 m. 25 d. kovo į Zyg. Augustą rašytos, kitas ant jo vietos tapo paskirtas vyskupu, tai jis vis-gi turējo urēdą Mstislavio kašteliono. Primas Uchanskis geidē buti viršininku lenkiškos bažnyčios, o vienok jis Romai praneša, kad jau nēra vaistų atskalunams. Mikalojus Radivilas gnaibančioj ir keliose kalbose spausdintoje gromatoje į Lippomanį, kvietē plunksną suliuterējusio vyskupo ir popiežiško pasiuntinio Vokietijoje Vergeriaus, idant theologiškai gintų naują mokslą, ir koliojimais platino uolumą ir užsidegimą. Achazas Čema sutaikinējo įsibēgējimus Hoziaus Prusuose, o liudyjo visatinai atsimainiusią opiniją.

Zyg. Augustas su viena ranka priiminējo bibliją Jono Lvoviečio (Leopolita) pataisytą, kita atiminējo išpažintį vieros 1530 m. Augsburge Karoliui V duotą. Ant vienų lentynų bibliotekos karaliaus buvo veikalai vilkinančio Laskio ir ytin uolaus Hoziaus. Pius V ir Kalvinas, neskupēdami vienas kitam apšmeižų, norējo karalių turēti apgynēju savo išpažinimų. Nepatiko karaliui trečioji pati Katarina. Roma neleido karaliui pamesti pačią, o karalius, norēdamas, bet neišdrįsdamas sekti paskui Heinrikį VIII, gērējosi piktžodžiavimais popiežiui, o sugyvendamas su Gižiute, sugulove, kuri išpažino Kalvino tikējimą, savyje slapta gaivino biaurējimąsi katalikų tikējimu, ir ramdē pasiryžimą pamesti religiją ir pačią. Jam viešpataujant, katalikai gynē dissidentus nuo urēdų, remdamiesi statutu 1424 m., nors kitatikiai 1562 m. seime tvirtino, kad tas nutarimas Jagēlos buvęs tuomlaikinis. Zyg. Augustas išleista 1563 m. privilēgija Lietuvai patikrino, kad kuomet Horodliaus seime 1413 m. nebuvo Rusinų ir apie juos be jų nutarimus darē, tai persimainē laikai ir priežastys įstatymų: todēl visi, išpažįstantiejie krikščionių tikējimą, pripažinti tapo negabiais ēsą turēti urēdus. Tas pats 7 d. liepos 1565 m., galiaus diplomu 21 d. gruodžio 1568 m., tapo patikrintu lietuviškajai tautai.

Liuteriškiai ir Kalviniškiai, priēmę Sandomieriuje čechiškus brolius, sudarē išpažintį tikējimo, ir nutarē abipusišką apikantą įmonių. Tai buvo taip vad. *consensus.* Sylv. Vielkevyčius, disunitiškas rusiškas metropolytas, sudrutino savo darbu atplēšimą žmonių nuo Romos graikiškame įmonyje. Karališkoji kancceliarija liovēsi prie to karaliaus privilēgijose vadinti mažesnes cerkves synagogomis, kaip kad privilēgijose Zygmanto I matome, o popai naudojosi iš prižadēto paliuosavimo nuo duonio lapēmis, kurias duodavo iš karališkų lobių.

Bekaralēje, mirus Zyg. Augustui, ēmē rastiesi diegai pamišimų. Konfederacija 1573 m., ant kurios Krokavos vyskupas Krasinskis pasirašē, užtikrino ramybę kitaip tikintiems. Heinrikis vos pradējo ir pabaigē viešpatavęs. Geistas protestonų, o atverstas nuo katalikų Steponas, apgulinējo Polocką, vertē užsidegimą į smurtumą, o velyjo stabdyti užsidegimą tarp kitvierių uolybēs. Ta pačia ranka, kuriąja pasirašē ant fundušų Jēzuitams Polocke, išdavē nuosprendinį prieš Krokavos studentus, kurie išdrįso ardyti dissidentų bažnyčią ir kapines Krokavoje, o 1581 m. užtikrino liuosą išpažinimą tikējimo. Zygmantas III ēmē viešpatauti, patikrindamas ramumą kitvieriams. Vēliaus neteko Švedijos, o Lenkijos sostą sutepęs savu silpnumu, tikējosi įgysiąs garbę iš pažeminimo dissidentų, atvertimo į katalikystę, o palikdamas viešus reikalus likimui. Anot Kobierzyckio, rado svietiškame senate du kataliku, o baigdamas viešpatauti paliko vos du protestonu. Jezuitas Possevini, neatvertęs didžio Moskvos kniaziaus Ivano Vasylevyčiaus, stengēsi Rusinus lenkiškose žemēse atgrąžinti katalikų tikējimui. Anot nuncijaus Cosmas de Torres, 1621 m. Rusinų buvo ketvirta dalis Lenkijoje, ir nors dēlei visokių nelaimių sumažējo tuomet gyventojų skaitlius, tačiaus, anot jo tyrinējimų, buvę unijotų cerkvių 2169, o disunitiškų 1089, beje iš viso 3258. Po padalinimo Lenkijos dar 1689 m. dalis rusiškos mētropolijos karalystēje turējo unitiškų cerkvių 1926, kunigų 2126, o liaudies 1.230.659, o visatinai Rusinų buvo į 3.248.659 žmonių. Toks skaitlius liaudies patraukē atydą valdžios ir uolumą kunigijos. Po daugelio pastangų, sušaukē synodą Brasčiuose 1597 m. Unijotai po vada metropolyto Mikolo Ragožos priēmē katalikų tikējimą, ir per pasiuntinyste per Hippatijų Pociejų ir Kirylą Terleckį 1598 m. prie Klemenso VIII atliktą, priēmē suvienyjimą su Romos bažnyčia. Disunitai taip-gi, Brasčiuose

susirinkę, nutelžė nuo urėdo metropotytą ir vyskupus, apsirinko kitą metropolytą. Vladimiero aktams pavedė aprašymą to synodo ir savą skundą. Universalas Zygmanto III 1598 m. sako, kad vieni vyskupai pristojo prie unijos, kiti ją laiko už priešingą savam persiliudyjimui, todėl taip kaip yra, turi possessijoje pasilikti, nuo visokio persekiojimo susilaikant, ir naudosis atvangumu globos įstatymų, iki seimui nusprendžiant. Hip. Pociejus, pasiuntinys į Romą, o įpėdinis Ragożos metropolijoje, buvo linkęs ant atvertinėjimų po prievarta. Kunigaikščiai Ostrogskiai gyniojo savo išpažinimą. Dissidentai turėjo Toruniuje 1596 m. savo synodą, kur ir disunitai buvo pasiuntę pasiuntinius; toliaus, 1599 m. , Vilniuje dissidentai su disunitais padarė aktą polytiško susivienyjimo dėl savitarpinės pagelbos; nuo dabar abipusiniai mušiai raudonino cerkves ir kapines. Liet. kancleris Levas Sapiega grumė prievartinį atvertinėjimą, o jo gromata į Jozefatą Kuncevyčių, pasiliks visados svarbiu paminklu išmintingos patarmės ir padukusių užmačių. Disunitai, kuriuos "*Litterae annuae Societatis Jesu*" vadino draskančiais vilkais, paskandino Gregovickį atstovą Kijevoje, o Jozefatas Kuncevyčius, Polocko archivyskupas, anot katalikų, užsipelnė kankintinio vainiką, o anot disunitų, bausmę už prievartingą apaštalavimą. Toji žmogžudystė, anot gromatos Lancellotto nuncijaus į Romą, *reddidit causam infamem* disunitų. Žmogžudos ir Polocko miestas tapo nubausti. Nuo tokart metropolytas buvo tik vienas Lenkijoje, iki laikų Jono Kazimiero, o senatas buvo disunitams uždarytas. Prievarta sąžinės gelbėjo sukilimui pirma skundų, potam maišto prie Vladislavo IV. Tas karalius jaukino neišmintingą uolybę, ir užbėginėjo maištiškam užsidegimui. Toruniuje surengė *Charitativum Colloquium* 1646 m. tarp dissidentų ir katalikų; nors tatai neatnešė vaisių sutikmės, bent sugaišino susivienyjimą kitvierių. Prie Jono Kazimiero Kazokai reikalavo prašalinimo unijos, o 1659 m. Hadziačiaus traktatas patikrino liuosybę išpažinimo tikėjimo, metropolytai senate vietą išrupino, akadėmiją Kijevoje pažadėjo. Olyvos traktatas 1660 m., 3 d. gegužio, tarp Lenkijos ir Švedijos sudarytas, apsergėjo liuosą Lenkijoje išpažinimą dissidentams. Anglija priėmė garantiją to traktato, ir taip tarėsi turinti tiesą gelbėti dissidentams Lenkijoje. Prie Jono III traktatas 1686 m. su Petru Didžiu sudarytas, apsergėjo atvangumą disunitams. Bendra karė prieš Turkus buvo priežastimi, kad 1676 m. disunitams seimas uždraudė turėti kokius-nors susidėjimus su Carogradišku patrijarchu, ir tiejie disunitai konstitucijoje to seimo tapo pavadinti graiko-rusiškais.

Prie Augusto II, Toruniuje studentai užpuolė ant processijos ir kliOštoriaus Jezuitų; inkvizicija išrodė bendrumą gvolte magistrato, kiltesnės ypatos tapo mirtinai nubaustos dekretu komissijos, paskirtos per assessoriją, akmuo su antrašu iki 1768 m. ėsantis, liudyjo kaltę ir bausmę. Seimas, Gartyne 1726 m. susirinkęs, nė girdėti nenorėjo pertarimų angliško pasiuntinio Fink'o. Visų dissidentiškų viešpatysčių įsikišimas už dissidentus tapo atmestas, o karė kitais atsitikimais tapo sulaikyta. Per abipusines notas su Švedija 1732 m. sugražintas tapo tarp abiejų tautų draugiškumas, o su Anglija neįgalėjimas kenkti viens kitam padarė galą skundui ir atsigynimui. Nuo to sykio apšmeiža ir priespauda ilgai atiteko dissidentams. Universalas arba Processas Krokavos vyskupo Šaniavskio, 1718 m. išleistas, kvietė kitvierius prie atsivertimo, o liekančius prie savo išpažinimo atidavė po priežiura katališkų kunigų, kurie galėjo leisti, o tuomi pačiu ir drausti, krikštus ir šliubus dissidentų. Rods, darbas vieno vyskupo nebuvo įstatymu; daugiur katalikai laikė dissidentus už brolius, tačiaus negynimas nuo gvolto, ir nusprendimai Piotrkovo tribunolo byloje Unrugo dėl neatrodyto piktžodžiavimo, platino desperaciją dissidentuose. Augusto III viešpatavimas atnešė minkštumą ir šmulkštumą papročių, bet ne globą įstatymų dissidentams. Pergreit iškilmingą norėjo turėti pradžią viešpatavimo Stasys Augustas. Dissidentai dėlei užtraukimo maištų Lenkijoje, vedami svetima ranka, reikalavo lygybės valstiečiams tiesų. Seimas 1766 m. prašalino jų skundus. Balsas persitikrinusio karaliaus, kad reikia ramdyti mintis, seime nebuvo išklausytas, o perstatymai kaimyniškiems dvarams ant užsivarinėjimo su tokiais reikalavimais, nerado pritarimo. Konfederacija, Slucke ir Toruniuje pradėta, turėjo mieriu sugrąžinimą tiesų dissidentams, o konfederacija Radomiuje 1767 m. tuos dalinius susivienyjimus pavertė į konfederaciją šalies. Varšavoje tapo traktatas sutartas tarp Moskvos ir Lenkijos 1768 m. Karalius turėjo visados buti katalikas, dissidentams pavelyta urėdus laikyti ant lygios su katalikais, o reikaluose religijos ar bendrų tiesų, išrinktas tapo bendras teismas — *judicium mixtum*. Po priedanga religijos Bar'e susitvėrė susivienyjimas, kur vadais buvo Krasinskis, J. Potockis ir Pocius. Nuncius Durini laimino tą konfederaciją Čenstachovoje. Kiek toji naminė karė blėdies padarė, visiems yra žinoma. Per pastangas nuncijaus Garampi, įsikišimą Marjos Teresės, sumažintos tapo 1775 m. valnastys dissidentams. Iš kožnos provincijos galėjo tiktai vienas pasiuntinys dissidentas aprinktu buti. Senatoriumi buti negalėjo, o judicium mixtum perkėlė į assessoriją. Seimas, 1788 m. pradėtas, tiktai katalikams apsergėjo urėdą karaliaus ir urėdus minystrų, visokius laipsnius išsitikėjimo pavedė valiai aprenkančiųjų, o hierarchija disunitų, susinešus su Carogrado patriarchu, tapo įsteigta.

II. Disunitai, Liuteriškiai ir Kalviniškiai prigulėjo prie įstatymų globos. Išdygo tarp dissidentų, viešpataujant Jonui Kazimierui, tikėjimas starovierų — sentikių arba Piliponų, kurie nenorėjo priimti naujo perguldymo biblijos ir liturgiškų knygų, kurias užvedė Moskvos patriarchas Nikonas. Jie bridėjosi tabaku ir taboka, neapkentė žmonių ne to paties su jais tikėjimo, o prisirišę prie nešiojimo barzdų, už liuosybę nesiskutimo mokėjo me-

kesti Petrui Didžiam, imdami už ženklą tos liuosybės pinigėlį, ant kurio buvo atmušta barzda. Jie pasiskirstė ant dviejų partijų — popovcų ir diakonovcų; anie turi popus, o šitie tik bažnyčios tarnus, diakais vadinamus. Visokeriopi prietarai atžymina tuos žmones. Tačiaus jie darbštųs amatininkai ir augintojai linų bei kanapių. Prie Jono III kancleris Vielopolskis liepė tyrinėti išgales tikėjimo Pilypovcų. Vis-gi Pilypovcai, priguldami prie kaimų ir miestelių, neužsitraukė pavydo ar papykio galingesniųjų.

Kalvinas, įsteigtojas savo tikėjimo, liepė Mikolą Servetą sudeginti, kam jis kitaip manė apie šv. treybę ir parašė veikalą apie reikalingumą sragiai bausti eretikus. Nors protestantai savo tarpe nesutiko, bet, išvien eidami prieš Romą, persitikrinę, kad mokina gryną krikščionių moksilą, sutiko su katalikais prieš Arijonus.

Nauji Arijonai, Ebionitai, Samosetanai, Photinionai, Unitarai, Antitrinitarai, Tritheistai, Socinionai, Mennonistai, Latitudinarai — tai vardai, kuriais vadino tą sektą. Nuo vietos susirinkimų vadinosi Lenkiškais Broliais, Rakovėnais, Kujavianais.

Patys socinionai laikė už tėvus savo išpažinimo: Theodorą iš Byzantijos, Artemoną, Beryllių, Povilą Samozatėniškį, ir Photiną. Rods, Cerinthas, Elxai, Karpokratės, Sabellius ir Arius yra taip-gi mokintojais tos dalies žmonių. 1546 m. buvo vienas svetimžemis čėsnyje pas Trzecieskį, regis, Adomas Pastorius, vienas iš vyresninkų Anabaptistų, ar jo mokytinis. Fryč Modrzevskis sako apie jį: *"Spiritus, hoc enim nomen Belgae fuit"*, tas tad Spiritus suteikė manymą prieš šv. treybę, o augštesnumą dievo tėvo ant dievo sunaus. Prasidėjo tarp naujų mokytinių pirma theologiški, o potam metaphiziški ir morališki ginčai. Pirmą kartą susirinko Pinčove 1558 m., taip sakant, *ad demoliendum dogma Trinitatis*. Stankaras hebrėjų kalbos Krokavoje profesorius, pabėgęs iš kalėjimo Lipovce, pradėjo klausimu, kokioj naturoj Kristus buvo tarpininku tarp dievo tėvo ir žmonių. Lizmanin, spaviednninkas karalienės Bonos, ir iš Pranciškono persirengėlis, vežiojo klausimus pas Kalviną, o sugrįžęs, butinai norėjo išpažinties vieno dievo, o kitus artikulus vieros paliko ant valios žmonėms. Prieš vaikų krikštymą pirmas rašė Petras iš Goniądzo 1562 m. Farnovius ir Višniovskis ėmė krikštyti užaugėlius. Čechavyčius ir Budnys vadino tą krikštą panardinimu. Lukošius Sternbergis ir Schoomanas užginčyjo nuoamžinumą Kristaus. Pranas Davidis neleido šauktiesi tarpininkystės Jėzaus Kristaus. Buvo 32 skirtumai tarpe šitų kitvierių. Faustinas Socinus 1579. atkako į Lenkiją ir tapo vyresninku. Pasidalinime minčių imta atskiru budu perguldinėti Bibliją. Radivilinė Biblija, Brasčiuose 1563 m., turėjo perguldinėtojais iš dalies Arijonus. Budnys liet. Zaslaviuje 1572 m. bibliją, o Martinas Čechavyčius Loske 1577 m., Statorius arba Stoinskis 1606 m. Rakove naują testamentą lenkiškai atspausdino.

Be bendrai priimtų regulų, kurias talpina katekizmas, 1606 m. Rakove atspausdintas, o Anglijos karaliui Jokubui I prirašytas, ir vėliaus Višovato paplatintas, prasidėjo metaphyziški ir morališkai-politiški klausimai. Nemirtinumą dušios Faustinas Socynus tarė ėsant abejotinu, o Višniovskis sprendė, kad dorybės kįla iš sutarmės ir reikalų žmonių, o ženklumas dorybės priguli nuo žmonių valios. Jokubas Paleologas pakėlė klausimą, ar krikščioniui valia muštiesi karėje ir turėti urėdus. Budnys tvirtino sutikimą valstiečio su pareigomis krikščionies. Faustinas Socynus laiko mušimąsi karėje ir urėdavimą ėsant prieš tikėjimo dvasią.

Tokie klausimai drebino ramybę šalies. 1564 m. Zyg. Augustas išleido universalą, kad po gresme baisiausių baudų Arijonai eitų laukan iš šalies bėgyje trijų mėnesių. St. Hozius ragino visus kitvierius išguiti, o jeigu tatai butų negalima, tad tegul Arijonai pasiliktų, idant eretikai savo tarpe besivaidydami vieni kitus išnaikintų. Arijonai pasiliko Lenkjoje. Sieninskis, 1569 m. įsteigęs Rakovo miestelį, Sandamieriaus vaivadystoje, suteikė sodybos laisvę. Pats taip-gi pastojo Arijonu, ir taip mokyklos po vada Stoinskio, Smalciaus, Creliaus ir Štegmano įsteigtos tapo po vardu lenkiškų Athėnų, o graži spaustuvė Rodeckio, o vėliaus Sterneckio, pateko iki 1638 m.

Zygmantas III Krokavos pakamarinį Cikovskį, Arijoną, perkėlė į senatą, bet Povedovskis, Skarga ir Cichockis nuo katalikų, Gregoras iš Žarnovco, Petrikis iš Jodlovkos ir Solitarius nuo dissidentų ėmė raštu kariauti prieš Arijonus. 1612 m. Tyšovieckis, miesčionis iš Bilsko, pasmerktas tapo mirtin už platinimą minčių prieš šv. treybę!

Arijonai reikalavo politiško susivienyjimo su dissidentais. Zaborovskis veikale: *Ogień z wodą*, parodė klaidingumą vilčių Socyno. Smalcius atsakymu atrodė bendrą pavojų, bet pasekmės neturėjo. Liubline 1627 m. katalikai suardė vietą susirinkimų Arijonų. Tribunolas uždraudė jiems susirinkimus. 1637 m. studentai Rakove apdergė kryžių. Seimo dekretas 1638 m. liepė sunaikinti Arijonų susirinkimų vietas. Kisielin ir Berestečkas Volynijoje turėjo tokias vietas. Ir joms teko tolygus likimas. Laike karės su Švedija Arijonai gelbėjo Švedams. 1658 m. liepta buvo Arijonams išsinešdinti iš šalies. Išvyti 1660m., pernešė savo pinigus ir mintis į Ulandiją; kiti Arijonai išėjo į Prusus ir į kitas žemes. Prieš Arijonus, jų bendrus paskirta atskirą rejestrą tribunole; tas vadinosi rejestru *Arianismi*, kur visokias bylas religijos dėlei įrašinėdavo iki 1768 m. Tad seimas prašalino buvimą to rejestro.

III. **Kokia buvo inkvizicija šventoji ir kokią ji valdžią turėjo?** — Bullė Jono XXII 1318 m. liepia Peregrinui iš pamokslininkaujančio zokono ir Mikalojui iš zokono Pranciškonų, atlikinėti urėdą *Censorum fidei* Vroclavio ir Krokavos diacezijose. Procese tarp kry-

laike bekaralybēs mirus Zygmantui Augustui 1573 m. toje lietoje tarp luomų Lenkijos ir Lietuvos suteikē tam tikrą regulą, tai-gi, idant kiekvienas pagal tąjį įstatymą pasielgtų, iš valstietiško atvangumo ir ramumo pildant įmonius savo tikējimo su savais ainiais naudotųsi, żodis į żodį tasai konfederacijos aktas tapo į statutą įrašytas.

2. Żmonēms prastos luomos urēdai nebus davinējami, bet valstiečiai iš tēvų tos viešpatystēs, guodomis apdovanoti, į dvarą taps imami[1]).

3. Kas-nors seniaus prigulējo prie didēs kunigaikštystēs Lietuvos, tai viešpataujantis atgaus atgal, ir priglaus prie šitos viešpatystēs[2]).

żeivių ir Kazimiero Didżio randasi tarp liudininkų *"Frater Nicolaus inquisitor Haereticae pravitatis in Ma-na Polonia et prior conventus Praedicatorum in Sieradz"*. Vieliuniaus statutas 1424 m. daro buvimą šv. inkvizicijos įstatymišku: *"quicunque venerit de Bohemia et intrat in regnum, ordinariorum suorum examini, aut magistrorum Haereticae pravitatis ad hoc a sede apostolica deputatorum vel deputandorum subdentur comprehensi"*. 1508 m. sudegintas tapo vienas Żydas Krokavoje ant rinkos. *Quem Nicolaus divi Dominici institutum professus, sacrarum litterarum doctor et Haereticae pravitatis (ut illis est mos dicere) inquisitor Judei facinora arguebat.* 1326 m. Jonas XXII paskyrē į inkvizitorius Petrą iš Kolomyjos. Vladislavas III 1436 m. privilēgijoje įsako, kad reikia inkvizitoriams visame gelbēti, o paskųstuosius bausti. Martinas de Brzeście inkvizitoriumi buvo 1437 m. apskelbtas ir liepta jam eretikus pristatvti. Prie Jono Kazimiero, 1454 m. randame lenkiškoje metrikoje visatiną paliepimą: *Ut in omnibus partibus regni libere officium exerceat, suspectos detineatis, sub certa et diligenti custodia ad locum, quem idem inquisitor mandaverit, deducatis. Condemnatos quoque ac curiae saeculari relictos indilate recipiatis paena debita puniendos.* Ten-pat 1464 m. inkvizitoriui Martinui de Kace iš Krokavos kliośtoriaus Domininkono randasi panēšus įsakymas. Panaujintų vēliaus paliepimų nesiranda aktuose tautos. Anot Bzovskio, kożnas Domininkonų provincijolas buvo inkvizitoriumi ir tokių jis deda 32; jų skaitliuje matome inkvizitorius visokių diacezijų. Povilas Sarbinskis, Poznaniaus inkvizitorius, daug turējo nukentēti nuo Górkų ir Zbąskių prie Zyg. Augusto. Savo *breve* Urbonas VI paskyrē tris inkvizitorius, vieną Armēnijoje, Georgijoje, kitą Graikijoje, Totorijoje, trečią Rusijoje ir Valachijoje, ir prisieką tiems inkvizitoriams surašo. Antra *breve* Bonifaco IX 1389 m. Andrui de Capha, inkvizitoriui Graikijoje. kad paimtų sau draugą. Galiaus Pius II 1464 m. davē valnybę *"facultatem vicariam"* perdētiniui *"societatis peregrinantium"*, idant *"alios inquisitores hereticae pravitatis in provinciis, de quibus sibi videbitur substituere et ordinare valeat"*. Sēdenē tų inkvizitorių buvo Lvovas. Yra rejestras 44 inkvizitorių įvairių diacezijų, pastaru buvo Melchior Mosticensis, *magister inquisitor leopoliensis anno* 1570. Valdant Zygmantui I, kada ēmē abejoti apie dvasišką valdžią, patys kunigai ēmē nagrinēti dējas, kada mażesnēs valdžios tapo pasilpnintos per augštesnes vyriausybes. Pasirodo, kad inkvizicija iš pradžių buvo rankose vyskupų ir buvo mażiaus baisi. Tame tad laike provincionališkas synodas 1542 m. po vada primas'o Gamrato, o plunksna Martino Kromerio, vēliaus synodų rankiuose praleistą statutą parašē: *Inquisitores hereticae pravitatis, quorum unus in qualibet dioecesi praesbiter saecularis, aut regularis ex commissione et authoritate speciali dominorum episcoporum et eorum capituli, et non aliter deputandorum etc.* Taip tad synodas sulamdē valdžią Romos inkvizitorių Net-pirmiaus 1541 m. Gniezno kapitula išrinko tris kandidatus ant urēdo inkvizitoriaus į Gniezną. Iš tų kandidatų turējo vieną archivyskupas paskirti. Bet vis-gi valdžia lenkiškos inkvizicijos turējo buti silpna, jeigu Żydas, per Decių aprašytas, *tandem nolens convictus saeculari potestati traditus"*. Seimas 1552 m. uždraudē vyskupams teisti šlēktą uż garbę, nupuolē ir-gi valdžia inkvizitorių.

1) Trečias statutas, art. 18. Lenkai rustavo, kam karalius Steponas kariškus ir civyliškus urēdus davinējo Vengrams ir użsitarnavusiems svetimżemiečiams. Vejeris, Farensbachas, Bekiešius, Gvagnini ir tiek kitų per savo użpelnus turējo tiesą prie urēdų, kurie liudyjo ir apmokējo jų smurtumą.

2) Seniaus tokia sąlyga buvo dedama dēlei provincijų, kurias savinosi Lenkija. Bet šitame statute todēl, kad Zygmantas III pażadējo suvienyti Estiją su viešpatyste respublikos; tai-gi dēl didesnio rimtumo tą pażadą patalpino į statutą.

4. Viešpataujantis nedavinės svetimus lobius kaipo dovaną. O jeigu lobiuose valdymierui tekusiuose butų bajorai[1]) ar žmonės išsitarnavę, viešpataujantis neuždaro jiems savo dosnumo, bet savai valiai palieka padarymą jiems mylistos.

5. Prieš seimą bus vyriausias suvažiavimas Slanime, kur pasiuntiniai ir ponai dumos turi atsinešti savo instrukcijas[2]), idant sutiktinai surašyti velyjimus Lietuvos ir prašalinti ginčus, kurie iš nesutikimų seimuose galėjo pakilti. Laikas n'esti paskiriamas tam susivažiavimui, bet turi užsibaigti prieš seimą[3]).

6. Broliai ketvirtą dalį turtų duos kraičiui seserims; jeigu brolių nėra, sesers paveldi; jeigu jų nėra, artymesni giminaičiai ima sukcesiją, o tųjų nebutyje, viešpataujančiam lobiai tenka. (Persk. 3, art., 17).

7. Šlėkta, kuri savus lobius pardavusi, užsiima nuoma (lichwą)[4]), turi atlikti žemišką tarnystą pagal nutarimą, koks tuomet įvyks[5]).

8. Į dvasišką teismą svietiškuosius nereikia kviesti; niekas iš gyventojų tos šalies neturi, po bausme dviejų de-

---

1) Bajorai Lietuvoje buvo tarpine luoma tarp šlėktų ir chlopų, ir panėši į "odnodvorcus" Maskolijos. Buvo du skyriu bajorų: vieni — "putni", kareiviai, kurie nuo žemės atlikinėjo karišką tarnystą, kiti "tarnaujantiejie" (służkowie), ant tarnavimo pilyse, vežiojimo gromatų, išsunkimo mokesčių ir tolygių patarnavimų vartojami. Šlėkta, miesčionys ar liuosi chlopai galėjo pastoti bajorais. Tiemdviem mieriam aiškų buvimą bajorų matome ekonomiškame sutvarkinime Zyg. Augusto 1557 m. Tokie kaimai ar sodybos bajorų laimingoje karės kelionėje įgydavo visatinas sušlėktinimo tiesas, kaip Pagirių nekurie kaimai, už bočių drąsumą apturėję yra tėvonišką guodą. Kiekvienas liuosas chlopas ar miesčionis ar šlėkta, neužimtoje ar reikalingoje vietoje galėjo buti "putnu" bajoru. "Putnas" bajoras, ar su bendrais triusė, ar pats galėjo tapti šlėkta per atlikimą kiltesnio darbo. Šlėktysta atidarinėjo jam prieigą viltin visokių urėdų. Tokias atmainas luomos užvesdino Jagėliunų šeimyna.

Bajorai, kurie neturi sušlėktinimo, visuomet yra įstatymiškais žemės savininkais ir esti vazaliais. Apdovanojimais kaip kožnos sodybos taip ir bajorų yra įstatymu ir abipusine sutartimi, kurios abi pusi be naujo leidimo negali peržengti.

2) Instrukcija buvo išdėstymu prašymų ir troškimų ar valios tautos. Žinome, kad žemiški pasiuntiniai tapo prileisti prie seimų. Instrukcijas Lenkijoje ėmė pasiuntiniams davinėti prie Zygmanto I. Lietuvoje pirma prie Zygmanto I leista tapo Pagirėnams turėti syndikatus, kurie galėjo savo prašymus padavinėti karaliui. Instrukcijos iki unijos laikui Lietuvoje n'esti vien tik prašymais. Potam jau buvo rašomos lenkišku budu.

Seimas, prasidėjęs 1788 m., iš pradžių norėjo laikyti instrukcijas paliepimu tautos; potam nutarė, kad pasiuntiniai yra atstovais visos tautos.

Reliacijos seimelius įstatė 1589 m., idant pasiuntiniai iš atlaikyto seimo praneštų, kas atsitiko seime; tatai suteikė naują svarbą instrukcijoms, kadangi kiekvienas valstietis galėjo spręsti apie instrukcijų išpildymą.

3) Dar konstitucija 1631 m. šneka apie tokį suvažiavimą Slanime. Did-Lenkijoje buvo toks suvažiavimas Koloje, Maž-Lenkijoje Korčine; tuose suvažiavimuose taikė instrukcijas ir santaravosi, kas reikia seime išderėti.

4) Davinėjimas kapitalo ant palukanų pavadintas tapo "lichva", nuoma.

5) Art. 24. Mokestinis universalas 1578 m. paskyrė, idant tokie užsiimanti nuoma, mokėtų po du auksinu nuo šimto kapitalo. Žinoma, prisibijant mokesčių, dingo urėdiškos tranzakcijos apie pinigus, o už savo pavojų kapitalistai liepė sau gausiai mokėti.

šimčių kapų, globos ieškoti dvasiškuose teismuose, jei bent tuose dalykuose, kuriuos dvasiškasai turi galybę teisti[1]).

9. O visokiuose kituose bēgančiuose dalykuose, jeigu juose kokia skriauda darytųsi dvasiškai ypatai nuo svietiškųjų, lyginai dešimtinēms[2]) jeigu netaptų išduodamos,

1) Art. 31. Pirmuose amžiuose krikščionybēs bažnytinē valdžia teisē ginčus tikējimiškus, sprendē apie pasielgimą ir išrinkimą kunigų, apie atmainas įmonių, apie paskyrimą metavonių, apie išmetimą iš tarpo krikščionių. Vēliaus jau teismas vyskupų užsiiminējo daugeliu kitokių reikalų. Iškraipyti dekretai Izidoriaus Merkatoriaus įvesdino naują mokinimą apie bažnyčios tiesas, ir istorija Heinrikio III pamokina, kaip toli parējo popiežiaus galybē. Lenkijoje Boleslavas Drąsusis patyrē popiežių įtekmę, kada pats mirē išguitiniu iš savo šalies. Prie Kazimiero Teisingojo Lenčycos seimas pavedē išleistus įstatymus globai popiežių. Ir Kazimieras Didis gynē tik liaudį nuo perdidelių dešimtinių. Ginčai su kryžeiviais reikalavo tarpininkystēs popiežių. Viešpataujant Liudvikui, komissijos, paskirtos iš Romos, teisē civyliškas bylas, o konsistoriai teisē katalikus.... Prie Jagēlos, statutas 1433 m., padrutinantis sutarmę Krokavos vyskupo Bodzantos su Kazimieriu Didžiu, sako: *practereo volumus, quod Laici deinceps pro debitis et aliis causis civilibus, ad forum ecclesiasticum non trahantur, nisi forte sit causa spiritualis vel spirituali annexa, aut debitum fuerit decimaie.* Statutas 1543 m. atidavē teismui vyskupų bylas dēlei religijos, herezijos, atskalunystēs, dešimtinių, septynių sakramentų, šventvagystēs, simonijos, užgavimo ar užmušimo kunigų, dēlei bažnytinēs žemēs, kerējimų, dēl įstatymiškumo gimimo, bylas dēl asabiško pasidavimo kunigiškam teismui, apart užrašų kumečių. Perskyros priguli taip-gi kunigų teismui, bet bylos dēl kraičio tenka svietiškam teismui. Prie Zygm. Augusto vyskupai, teisdami už hereziją, tuomi pačiu teisē garbę šlēktos, ir tik 1552 m. Zyg. Augustas tam pasipriešino. Nuo tada teismai kunigų nebebuvo taip baisųs, nors vienval savinosi bylas. Karaliaujant Heinrikiui, Steponui ir Zygmantui III, žadēta taikinti dvasiškus su svietiškais. 1607 m. neliepta net dēl dešimtinių užkritusius dekretus išpildyti iki sutikimui abiejų luomų. Konstitucija 1768 m. padējo rubežių tarp abiejų valdžių; kunigų teismui liko bylos 1, apie šliubus, 2, apie pasielgimus kunigų, 3, apie dalykus prie bažnytinēs drausmēs prigulinčius 4, apie išpažinimą vieros savojo tikējimo.

2) I. Dešimtinēs buvo turtu kunigų Sename Įstatyme Pradinēje katalikų bažnyčioje almužnos ir sumetos ējo ant užlaikymo kunigų. Izidorius Mercator savo dekretuose dešimtinę parēmē, o Gratianas įtraukē į rankių kanoniškų tiesų. Žinoma, dievoti žmonēs davinējo; dar Macon'o conciliumas 585 m. sako, kad duodavę, bet kad ilgainiui duoti nenorēta. Karēs Karolio Martelio veik visus kunigų turtus perkēlē į rankas kareivių. Pipinas dovanas davinējo popiežiams. Karolis Didis pats ēmē platinti mokinimą apie aukavimą dešimtinių, ir 794 m. Frankfurto surinkime išleido visatinus įstatymus visai kunigijai. Padalino jis dešimtinę ant keturių dalių: vyskupui, kunigams, bažnyčiai ir elgētoms. Žmonēs nekentē dešimtinēs, taip paveiktiejie Saksonai, kaip Slovenai, o per tai ir katalikų tikējimo. Miečyslavas, apsikrikštijęs, antdējo ant Lenkų dešimtinę kunigijai. Pamarēnai maištus kēlē. Dešimtinēs prie Zygmanto I gelbējo atmainyti tikējimą.

II. Dešimtinē, mokama pēdais, netenkino kunigų ir ukininkų. Sutarta duoti javais ir tos pylevos vadinosi *maldrum* ar *maltra*, kuri miera buvo vokiška ir su Vokiečių naujokynēmis atējo į Lenkiją. XIII-me šimtmetyje ēsantiejie po Vokiečių įstatymais davē maldratus, o po lenkiškais — dešimtines. Tokias pylevas, klebonams duodamas, patikrino Chelmiškē privilēgija 1233 m. *Missale*, mišinē pyleva, paējo nuo to, kad klebonas, imdamas dešimtinę, žadējo atlaikyti mišias. Konstitucija 1635 m. patikrina, kad kur maldratai ir mišinēs eina, ten nereikia duoti dešimtinēs.

III. Lietuvai ir Rusijai vēliaus prisidējus prie Lenkijos, tai įstaigos Karolio Didžio ir Mečyslavo I negalējo tekti toms šalims. Lenkų metrikoje 1520 m. Zygmantas I suteikē parapijai Liet. Brasčių fundušus, ir ten pasakyta: "*Cum ad solutionem ejusmodi decimae ex ritu Rutenico non tencantur, et ad eam praestandam, adstringi commode non possint, nos providere volentes indemnitati ejusmodi ejusdem ecclesiae etc.*" ir paskiria ant metų tris kapas. Ypatiški fundušai buvo daromi, ir kartais lotyniški kunigai su rusiškais kunigais dēl vienos dešimtinēs sunkino Romą ir Varšavą, teismus ir seimus (pvd. kapitulos abiejų išpažinimų Chelmo).

Mozurijoje XIII amžiuje ējo ginčai už dešimtinę, ir galiaus kunigaikštis Janušas pripažino dešimtines. Anot privilēgijos 1446 m., atnaujintos 1557 m., kaip šlēktos taip chlopų žemē apsiēmē duoti dešimtinę. Bet palei statutą 1577 m. "*nobiles non sunt adstricti ad decimas*", ir synodas 1628 m. atsisakē nuo šlēktiškų dešimtinių.

IV. XIV-me amžiuje Wiklefas ēmē abejoti apie įstatymiškumą dešimtinių, ir žmonēs tikējo jo žodžiui. Bodzanta, Krokavos vyskupas, reikalavo jų užlaikymo po gresme iš-

tuomet dvasiška ypata pakvies svietiškąją ypatą, nuo kurios anai pasidarys skriauda, į josios teismą tokia tvarka, kaip svietiškiejie žmonės kviečia vieni kitus pagal artikulus šitame statute aprašytus, su laisvu atsišaukimu arba apeliacija abiem šalim, kuri manytų, kad teismas ją prislėgė, į tribunolą arba vyriausiąjį bendrą teismą, o apsakymai ir užrašymai skriaudų nuo dvasiškųjų, arba anų pavaldinių daromi, turi buti užrašinėjami aktuose svietiškuose ar dvasiškuose, pagal valią pasiskundžiančiojo; jeigu vyskupas numirtų, arba butų pasiuntinystoje respublikos, tuomet kapitula, arba valdytojas dvasiškijos, turi daryti teismą. Tas pats reikia suprasti ir kaslink dvasiškųjų graikiško zokono, kad jaunesni prieš perdėtinius, o perdėtiniai prieš vyriausiąjį teismą, privalo pasiteisinti svietiškiems žmonėms. Bet iš savų žemių, beje sukcesijonališkų ir įgytų, taip kaip svietiškiejie šituomi statutu teisiamais buti turi.

10. Kiekvienas saviems tarnams turi daryti teismą, tai-gi ir dvasiškoji luoma. Darantis skriaudą pakvietimu lenkiškai parašytu į vyskupišką teismą, turi buti pašaukiamas, o jeigu vyskupas nedarytų teismo, eis apeliacija į dva-

---

keikimo, bet Kazimieras Didis nurodė ant vargingumo liaudies. Gniezno archivyskupas Jaroslavas 1359 m. sutiko ant tokio sutarimo: 1 Kas kasama yra matiku, nepapuola po dešimtine. 2 Aguonos, svogunai, česnakai ir tolygios daržovės yra liuosos. 3 Ariantis pilnu arklu, duos keturis ryšius kanapių, o ariantis pusarkliu, duos du ryšiu. 4 Iš plėšiamos žemės, kada artojas pradeda imti pelną, duos desimtinę. 5 Dešimtinė iš plėšinių priguli tam, kam priguli nuo senų laukų. Iš dalių vėliaus prigludusių prie Lenkijos ir iš Lietuvos fundušas teesti regula, nuo kokios žemės reikia imti dešimtinė.

V. Žmonės troško, kad bent nuo dešimtinių atsipirkti galėtų. Kunigams tatai nepatiko. Konstitucija 1607 m. nutarė preskripciją kunigams *"de utilitatibus beneficiorum"*, prie ko prigulėjo ir nuvežimas dešimtinės pėdų, jeigu tapo parodyta nepristatymas jų per dešimtį metų. Buvo net klausimas, kam priguli šiaudai. Iki teismai dėl dešimtinių buvo rankose kunigų, šiaudai imami buvo kunigams; bet vėliaus referendacijos šiaudus paskyrė žmonėms, mokant dešimtinę, pagerinimui ir nutręšimui savų laukų.

VI. Svietiškų nenoras, o kunigų užsispyrimas, aštrino ginčus dėl dešimtinių. Lenkijoje Boleslavas Plikis (Łysy), vos apkalinęs Vroclavio vyskupą Tamą, privertė imti pinigus už dešimtinę. Pamokslai garsaus Milico 1374 m. Pragoje prieš dešimtines patiko ir Lenkams. Reformacija ukvatino atsikratyti nuo tos sunkenybės. Viešpataujant Zyg. Augustui, dissidentams patekus į senatą, liuteriški kunigai Meleckis, Solitarius ėmė skelbti prieš dešimtines. Prie Stepono prasidėjo karė raštu, keiksmai kunigų, o panieka svietiškųjų. Įstatymai 1607 m., nors kunigai keikė, neliepė pildyti sprendimų dvasiškų urėdų. Skarga, Birkovskis, Smogoleckis kovojo už dešimtines. Jonas-gi Zbrożek 1631 m. išleido prieš dešimtines knygutę — *"O kompozytach"*. Vladislavas IV 1635 m. sutaikino luomas, ir toji konstitucija nutaria: 1 Karališkuose lobiuose dešimtinė pasilieka, kur atrodoma: 2 Lobiuose šlėktos bus kompozita, o seni kontraktai ir kvitos patvirtinti, ir tai vis diacezijose, kur eina dešimtinės. 3 Kunigui nesutinkant, vyskupas su dviem kanonikais, įgimta šlėkta, permainys dešimtinę ant pinigų, matant vargingumą žmonių. 4 Teismas dėl piniginių dešimtinių be apeliacijos mieste, dėl atrodomų žemijoje su apeliacija į tribunolą. 5 Jeigu kunigas nenorėtų priimti pinigų, šlėkta sudės mieste. 6 Leista yra šlėktai duoti atrodomą (wytyczne) dešimtinę, jeigu reikalautų. Seimas 1678 m. liepė butinai pildyti 1635 metų įstatymus. Seimas 1768 m. panaujino, idant bylos dėl dešimtinės butų žemijoje su liuosa apeliacija į tribunolą; ir gi seimas 1775 m. sustatymą ir tesėjimą kompozitų paliepė.

siškąjį tribunolą, kuriame turi posėdžiauti trejatas dvasiškųjų, ir trejatas svietiškųjų; jeigu butų lygybė užženklinimų, byla taps persiųsta viešpataujančiam[1]).

11. Kadangi pats viešpataujantis per savo urėdininkus teisiamas esti tuomi statutu, lygiai visokiuose ginčuose tarp lobių viešpataujančio, žemiškų ir dvasiškų, tasai statutas bus regula. O žemiškas įsisenėjimas dvasiškiems lobiams turi but toks, kaip lobiams viešpataujančio (art. 32).

12. Ekzekutoriai testamento kokios nebuk luomos turi buti teisiami svietiškame teisme. Dvasiškiejie nusprendimai apie teisiamą dalyką turi buti nusiųsti pas vyskupą, o jeigu nepadarytų pagal šitą statutą teismo, arba pats butų ekzekutoriumi ir savos pareigos neatliktų, viešpataujantis be atidėstymo nuspręs ir baudas ant vyskupo nurodys (art. 34).

13. Leista yra valstiečiams šitos viešpatystės savus lobius aprašinėti karaliui (art. 42).

14. Visus įrankius ir kariškus prietaisus neleista užrubežėn viešpatystės išvežti[2]).

15. Kas iš šlėktos teismiškame mieste turi namus, ėsančius ne po miesto teismu, bet po šlėktiška tiesa, neturi turėti priklumų ex officio (w mimowolnych stanowiskach[3]); turėdamas kitus lobius bylose nesiliečiančiose šitų namų, pakvietimo neprivalo ten gauti padedamo[4]), o dėl gyvenančiųjų tuose namuose teismą daryti turi.

16. Monopoliai iš tų daigtų, kurie išeina iš viešpatystyscių respublikos, neturi buti leidžiami[5]); niekas po jokia

1) *Judicium mixtum* arba dvasiškas tribunolas buvo Lietuvoje. Seimas 1788 m. prasidėjęs, deputatams iš kapitulų pavedė tiesą deciduoti visose bylose.

2) Art. 48. Po bausme kaklo uždrausta išvežti peilius, dalgius, geležis, ginklus, vilyčias. Gromatose Mikalojaus Radivilo, rašytose Zyg. Augustui, buvo keliamas klausimas, ar reikia išleisti salietrą; atsakymas 1561 m. 18 d. liepos buvo toks: "Karės laike tiesiok pas priešą salietros neleista išleisti, nes gali pasinaudoti iš artumo; visuomet yra leista išveždinti, nes salietra ne pas mus tiktai dirbasi; pasidauginant salietriniams pardaviniams, ir musų parako dirbtuvėms bus lengviaus gauti, ir pinigus šalis paims. Taikos laike nenorime uždrausti.

3) Konstitucija 1768 m. panaikino tą sunkenybę savininkams namų mieste. Konstitucija 1550 m. ir vėlesnės leido šlėktai turėti namus miestuose su sąlyga, kad tesės miestines mokestis. Toks išskyrimas negalėjo buti tiktai Lietuvoje svarbiu per privilėgiją iki 1569 m., o Lenkijoje per ypatišką konstituciją.

4) Savininkas namo skaitėsi vyresninku ir ponu, bet nusisamdantis, kaip valdytojas ant arendos, niekame nepriguli nuo valdžios parsamdžiusiojo.

5) Monopoliai susitaisė: 1, patys per įvairius užpirkimus ir draugystes. 2, per prisisavinimą *juris stapulae* uostų miestuose, o *jus emporii* — įstatymas butino sudėjimo tulų pardavinių dienomis, paskirtomis privilėgijoje.

I. Fugerių iš Augsburgo kompanija norėjo Lenkijoje prie Zygmanto I *exclusive* statyti auksą, sidabrą ir varį, o už tokį leidimą norėjo tuojau sušnekėti kainą pardavinių ir

priedanga neturi iš karališkos kanceliarijos prašinėti tokių gromatų, kuriomis tos rųšies vienpirkystės (samokupstwa) taptų sųįstatymintos, po bausme šimto kapų grašių (beje 2140 auksinų 8 grašių), ir prieg tam tokios gromatos nebus išarenduojamos (art. 51).

žadėjo nutarti apmokestį; bet toks pasiulymas netapo priimtas. Redygeriai karaliui Steponui padavė projektą, kad visokį vašką, medų ir kailius jie tiktai statys į užrubežį, mokėdami namie paskirtą mokestį, o yždan 50000 auksinų.

Prie Zygmanto III ėmė kaltinti tuos, kurie pigiai supirkdami javus, pardavinėjo juos už ketveriopintą kainą. Per pamokslus vadino tokius žmones nuomininkais, bado gamintojais, vienpirkliais ir monopolistais. Liaudis mėtymu akmenių, ardymu klėčių tokių javų stengėsi užbėgti laukiamai nelaimei. Jonas Abrahamavyčius 1595 m. knygoje "*Zdanie Litwina o kupczy tanio zboża a drogiej przedaży*" nurodinėjo, kad Lietuvoje negali įvykti badas, tik reikią palengvinti susinešimą vienos provincijos su kita. Tai yra akyva knyga apie polytišką ekonomiją, kuri nepadarytų gėdos Ad. Smithui.

II. Gedanos miestas prisisavino *jus stapulae*, Stapel Recht, beje, kad produktus ant marės kitaip negalima parduoti, kaip tik per perkupčius. — Vinrichis v. Kniprodė 1351 m. suteikė "jus stapulae" Toruniui, Elbingai ir Karaliaučiui. Suderybose kryžeivių zokono su luomomis ir miestais 1434 m. padėta yra sąlyga, kad nė atvežimas, nė išvežimas produktų negali buti uždraustas, kaip ant vandens, taip ir ant žemės. Traktatas 1436 m. tarp Vladislavo III ir zokono sako: "*Quod mercatores regni, ducatus magni et ducatuum praedictorum, praeter alia, quaecunque gravamina et solutiones in posterum imponendas, quibuscunque nominibus nuncupentur, respondeant ordini de eadem (solutione Funtzoll) duntaxat, si aliquando cotingerit ipsas cum bonis suis in navibus propriis navigare ultra mare etc.* Matomai zokonas neatsakė Lenkams ir Lietuviams siuntinėti javus ant marės. Kad Gedana teko Lenkijos savastim, Kazimieras Jagėliunas suteikė titulą lenkiškojo admirolo Gedanos miestui, bet privilėgijos juris stapulae nedavė. Traktatas 1466 m. tarp zokono o Lenkijos panaujino senas pirklybos sutarmes. 1496 m. apskelbė Jonas Albrechtas, kad Torunius negali uždrausti perėjimo laivams. Traktate 8 d. balandžio 1525 m. tarp Zygmanto I ir pirmutinio Prusų kunigaikščio sutarta: *Caput Vislae et omnia flumina omnibus Prusiae incolis ut in ipsis navigare et traicere possint, libera sint. Et peregrini mercatores nec in Coninsberg, nec Brunsberg, Elbingum, Gedanum, aut in ullam aliam civitatem proficisci cogantur, sed debent libere non coacti prout ipsis placuerit velificare et navigare. Attamen, sine antiquorum teloneorum et privilegiorum detrimento.* — Traktatas 1529 m. tarp tų-gi luomų sudarytas, pirklybos dėlei atsišaukia ant traktato 1436 m. Paliepimas Zygmanto I 1526 m. tegul Torunėnai nekliudo liuosos pirklybos per Vyslą ir į užmarį, *et trans mare*, patiko Gedanėnams. Kaip tik nuo Torunėnų tapo atimta jus stapulae, tuojaus ją pasisavino Gedanėnai. Zygmantas I 1539 m. liepė Gedanos miestui sudėti privilėgijas atradimui tokios tiesos, bet miestas nesudėjo, nes neturėjo. Gedanėnų neleidimas javų į užmarį pykino Lenkus, kurie nenorėjo besiųsti javus į Gedaną. Tad Gedanos pirkliai patys važiavo javus pirkti į Lenkiją. 1629 m. tik iki busimam seimui leista javus iki pačiai Gedanai plukinti Vysla. Angliška kompanija Elbingoje statė gelumbę į Lenkiją. Gedana tą tariamą monopolį mokėjo prašalinti, o įgyti, kad gelumbės per vieną tik Gedanos uostą tegalėjo įeiti. Tokiu budu Elbinga neišlaikė lenktynių su Gedana. Kada Gedaną apėmė Prusijos karalius, miestui jus stapulae tapo patikrinta.

Viduramžiuose miestai gaudavo privilėgijas ant sankrovų — *Emporia, Niederlage*: nieks negalėjo su tam tikrais pardaviniais aplenkti miestą, o turėjo ten keletą dienų gaišauti pagal įsakymą privilėgijos, ir savo pirkinius turėjo išstatyti ant pardoso. Lenkijoje liepė 1550 m. sankrovoms privilėgijas sudėti, 1560 m. sudėjo, o 1565 m. nutarta, kad tos sankrovos nepaliečia šlėktą, o svetimžemiams uždrausta buvo pardavinėti, kaip tiktai visatinuose jomarkuose. Nyko ir dingo tos sankrovos, liko tik jų supelijusios privilėgijos, liudyjančios, kad vyriausybė negali įsakymus davinėti pirklybai, o tik globoje laikyti vaisius pramonės, turint ant akies gerovę šalies.

Perskyrimas IV.

Apie pasogą, kraitį ir vainiką (wiano); taip-gi apie moterystę, perskiras ir sukcesiją.

Artikulas I. Kiekvienas valstietis šitos viešpatystēs, leisdamas savo dukterį į moterystę[1]), turi paimti nuo busiančio żento, pirma negu dar dukterį išleis uż vyro, gromatą su pečvietimi ir su rankos parašu, jeigu moka rašyti, kur jis ant trečios dalies savo lobio użrašys pasogą, beje gatavus pinigus, auksą, sidabrą, perlus, brangakmenius, gausiai (beje dvigubai) apiprekiuodamas. O kitas parēdnes, rubus ir visokius aptaisus, baltas skepetas, arklius, veżimus ir kitus pajudinamus daigtus vien apikainojimu, be gauso dēdamas, turi tame pačiame użraše išreikšti.

Antrasis (art. 1) ir trečiasis (art. 1) statutas pridurē, kad duodantis pačiai użrašą, pirmame rake to teismo, kur lobiai paskirti vainikui guli, pats asabiškai turi pripażinti ir lieps į knygas użrašyti, ir kad tokį liudyjimą duos, turi duoti atskirą gromatą po paranka. O jeigu tokia gromata taps paliudyta miestiškame urēde, turi buti paduota į że-

1) Yra trijų rųšių moterystē. 1 Paprastoji. 2 Matrimonium ad Morganaticam. 3 Matrimonium conscientiae.

I. Visos akylesnēs tautos mato moterystēje butį naminių draugijų, *societas herilis,* ir todēl atkreipia atydą ant tos dalies įstatymų.

II. *Concubina* buvo pas Romēnus moteris iš liaudies, atsidavusia drauge neapsivedusio ukēso. Moterystē tarp liuosos ir vergo buvo skaitoma uż nieką. Nuo laikų Augusto iki IX amżiui tos pusmoterystēs buvo papročiu. Krikščionystē reikalavo moterystēs, o kiti susinešimai vyriškio su moteriške tapo pażenklinti nuodēme. Feodalizmo laikuose išrasta tapo moterystē, kuri pačiai neduoda civiliškų tiesų moters, bet ją paliuosuoja nuo vardo sugulovēs, suteikia vaikams įstatymišką buvį, nors atima nuo jų ēmimą sukcessijos. Tokią moterystę turējo Pipinas su Alpayda. Tokias moteris vadino *uxor concubina.* Vardas *Morganatica* yra iškraipytu vokišku żodżiu: Morgengabe; mat Vokiečiai ir Frankai duodavo dovaną savo pačiai ant rytojaus po šliubo, *donum matutinale,* net *morganeba* vadinamą.

Tolygios moterystēs yra buvusios ir Lenkijoje, nors apie jas tik Mačynskis 1570 m. mini. Toji moterystē skiriasi nuo paprastos tuomi, kad: 1, pati nenešiojo vardo ir herbo vyro; 2, pati neturi kitokios tiesos prie įēmimų vyro, apart kokia yra patikrinta prieššliubinēje sutartyje ar vēlesniuose użrašuose; 3, vaikai tinka ant dvasiškų beneficijų, kurių įgyjimui nereikalaujamas šlēktystos atrodymas, bet kitos sukcessijos negauna, kaip tik palei prieššliubinį użrašą ar vēlesnį tēvo padavadyjimą; 4, vaikai neturi tēvo pavardēs, bet ar ima ją po motyna, arba kitokią, pagal tēvų valią; 5, tokioje moterystēje moteris kilusi budavo iš żemesnēs luomos ir buvo šliubavota sugulove.

III. Sążiniška moterystē, *Matrimonium conscientiae,* buvo daroma be palaiminimo bażnyčios, nors duodanti vaikams pavardę ir sukcessiją. Visus slaptus sugyvenimus moterystēje Tridentiškis Konciliumas atmetē kaipo nesvarbius, bet kad jie ir toliaus įvykdavo, tai Benediktas XIV, bullēje 1741 m., nutarē: kad vyskupai prieżastis jų ištirtų, ir slaptos moterystēs butų tik iš reikalo; liepia tirti, *an illius gradus et conditionis sint, quae id exposcant;* vyskupas turi paskirti kunigą duoti šliubui; protokolas tokių šliubo metrikų ir gimusių vaikų turi buti atskiras, ir vyskupas laikyti turi po pečviete. Tokia moterystē skiriasi nuo anos *ad morganaticam* tuomi, kad moteris ir vyriškis gali kilę buti iš żemesnēs luomos.

miškas knygas, o tokia "oprawa" pasogos[1]) bus visur užlaikoma. Lyginai turi sergēti motina arba tie, kam priderēs, idant pirmiaus už vyro neišleisdinēti šlēktiškas dukteris, iki tokia oprawa nebus atlikta. Jeigu darantis užrašą mirtų prieš paliudyjimą, vis-gi užrašas turi buti paduotas į aktus ir bus užlaikomas. Jeigu bųtų ginčas dēlei tikrybēs užrašo, pečviet-dējai, drauge su pačia, prisieks; o jeigu pečviet-dējai negyvi, ji pati turi prisiekti. O jeigu nebutų tos opravos padarytos, pati, mirus vyrui, netenka jokios pasogos.

---

1) I. Anot šv. knygų: vyrai duodavo pačioms *pasogas*, ne pačios vyrams. Thrakai, anot Hērodoto, turējo tokį paprotį. Ir šiaurēs tautos prisilaikē tokios regulos (Danijoje. Vokiečiai, anot Tacito). Gallijoje moters atsinešdavo kraitį. Romoje nebuvo prievartos duoti pasogą, tačiaus, anot Ulpiano, nedavimas pasogos *"est res indigna"*. Gallijos bažnyčia, kuri prisilaikē *Codicis Theodosiani*, surinkime Arles'e 524 m. nutarē: *nullum sine dote fiat conjugium*. XI-me amž. ēmē didesnes pasogas davinēti, ir vasalai dējo kraičius dukroms viešpataujančių. Pas Anglo-Saksus ir vēliaus Anglijoje, davimas pasogos prigulējo nuo valios tēvo ar genčių. Lenkijoje davimas mažos pasogos prigulējo nuo valios tēvo, o jeigu tas negyvas, tai prie urēdo jo taikindavo pasogą. Davimą pasogos iš ketvirtos dalies lobių, nuo senovēs paprastas Vengrams, tai buvo: *pars puellaris, pars quartalitia*. Įstatymai 1532 m. Lenkijoe sako, kad pasoga priguli nuo sąžinēs brolių ir draugų, taip-pat įstatymas 1588 m., bet papratimas ir visatinas riksmas reikalavo, kad seserims paskirta taptų ketvirta dalis. Valdant Zygmantui III, davimas ketvirtos dalies įējo į visatiną vartonę.

Lietuvoje buvo rašomas pirmas statutas kada papratiman Lenkijoje parējo davinēti dukterims ketvirtą dalį lobių, ir ji patilpo į statutą. Brasčių seimas 1566 m. tokią pat dalį dukterims patikrino. Vēliaus teismadariai protavo, kad ketvirta dalis skiriama dukterims dēlei štai ko: vieną dalį turi gauti brolis, kad turi kariauti; antrą — kad turi urēdauti; trečia jam priklauso pagal prigimimo įstatymus! Bet kodēl visos seserys turi tą vieną ketvirtdalį dalintiesi, teismadariai nepaaiškina!

II. *Reformacija* arba *oprawa* yra ikgyvastinis fundušas nuo vyro, duotas pačiai prietaikmiui prie jos kraičio. Graikai tai vadino *hypobolon*. Julius Caesaris aprašo tokią oprawą pas Gallus. Iš to prasidējo užrašai ant karšaties, žinomi šiaurēje, o paprasti Lietuvoje. Tokios dovanos buvo priešingos feodalizmo dvasiai. Prasidējo oprawos, kurios vartonę tiktai iki smert našlei užtikrina, taip Italijoje, taip Švedijoje, galiaus Lenkijoje ir Lietuvoje: redakcija įstatymų 1532 m. liudyja, kad lobius, ant kurių slugojo oprawa, vyras be leidimo pačios negalējo amžinai tvarkinti, jei bent užlaikydams jos tiesas. Mišinys užrašų ant vainiko (wiano) susilpnino oprawas, o abipusinēs karšatys (dożywocie), kurios prie Zygmanto III pradējo rastiesi Lenkijoje, padarē oprawą mažiaus reikalinga, kada visą įēmimą moteris iš lobių paima. Tas tik skirtumas, kad karšatis palyti fortuną, kuri pasilieka. Reformacija yra ties gausia pasogine suma užrašu, kurs pusiau liudyja savastį pačios, pusiau užtikrina jai naudonę, ir kiekviena našlē gali, kaip kad skolos, reikalauti įēmimų iš oprawos arba reformacijos.

III. Germanijoje vyras pačiai duodavo fundušą iš savo lobių, kurį Tacitas vadiua pasoga — *dos*. Cechijoje kiekvieną pasogą vadino *wiano* — vainiku. Pas Lenkus užrašą nuo vyro vadino wiano, o davimą pinigų ar lobių su pačia — pasoga. Įstatymuose visokių tautų "wiano" vadinosi — *dos mariti, doarium, dotalitium*. Lenkų įstatymai nepažinojo "wiano". o lietuviškiejie jungē oprawą su vainiku: manant, kad nedidelēs yra pasogos, liepta oprawą užrašyti ant trečios dalies lobių; bet kada imasi didesnē pasoga, oprawa visados užsirašo gausioje prietaikmēje. O wiano, po teisybei, tapo pripažinta prie fundušo pačiai, jeigu pasogos nebuvo, todēl ir oprawos, ar karšaties neturējo.

IV. Prievainikis, pas Vokiečius *Morgengabe*, Lenkijoje *Crinile*, o visose tranzakcijose su užrubežiu nuo Kazimiero Didžio *Donatio propter nuptias*, buvo tai dovana nuo vyro, ant rytojaus po šliubo duodama. Magdeburijos pradeda visas tiesas pačios nuo valandos, kada įlipa į moterystēs patalynę. Pats vardas rodo, kad našlē, ištekanti už vyro, neturējo tiesos ant šitos liudininkiškos dovanos. Karalius Aleksandras 1505 m. paskyrē vertybę 30 grivinų arba 720 auksinų to prievainikio, arba įēmimo tris grivinas, jeigu vyras numirtų be oprawos pasogos. Liet. statutas paskiria prievainikio 30 kapų, pagal apiprekiavimą, rašant tretįjį statutą, arba sumą 642 auksinų 25 grašių.

Artikulas II. Jeigu našlē neturējo użrašytos pasogos, o turētų sunus suaugusius, tuomet ant savos pasogos ir vainiko pasiliks, o sunams atiduos liekanas pasilikusio lobio. O jeigu neturējo pasogos ir vainiko, tuomet lygią dalį fortunos su vaikais ima savo naudonei, iki mirčiai. (Tas pats antrame statute, ir trečiame art. 1).

Artikulas III. Nevaisinga našlē ant savo vainiko pasiliks, o jeigu neturētų użrašų, tuomet trečią dalį fortunos vyro turēs vainike, iki neištekēs antru kartu[1]).

Artikulas IV. Našlē neturinti pasogos, lygią dalį turi su vaikais, o vainiko apmokēto jau neturi[2]).

Artikulas V. Leista mirštančiai ypatai, nors kam svetimam użrašyti lobio ir vaikų globą (apieką); bet jeigu nebus użrašytos globos, motina turi atlikti tą pareigą; o jeigu ant blogo panaudotų tą patikējimą, globos prastoja, ir blēdis atlygins[3]).

Artikulas VI. Pasilikusioji našlē turi tiesą, drauge su vaikais, naudotiesi dalimi mantos vyro; pamotē tos tiesos neturi[4]).

Artikulas VII. Kiek tēvas vienai dukrai paskirs kraičio, tiek kitos dukters gauti turi, o po numirimo ketvirta dalis bus vienintēliu vienai, ar visoms dukterims, iš tēvo fortunos fundušu[5])

---

1) Statutas antras ir trečias, art. 1, nutaria, kad jeigu tekētų uż vyro, 30 kapų priguli atiduoti našlei; o jeigu tas lobis nebutų tiek vertas, tuomet ketvirta dalis fortunos to šlēktos turi liktiesi po vainiku; o jeigu netekētų uż vyro, tuomet lygią dalį su vaikais turi turēti. Tokiame atvējyje galētų kilti klausimas, kad jei sunus turi tris, o dukters ketvirtą dalį fortunos, negali buti lygi dalis; bet rodos, kad tas įstatymas dalį bevaikinēs motinos nori turēti lygybēje su vaikais; o iš to viso lobio reikia atitraukti svetimą daigtą, beje dukterų pasogą.

2) Vainikas tiktai apmokamas esti sukcesorių, kada uż vyro teka pirmu kartu našlē. Įvesdinimus ikgyvēs ar karšaties ant visos ēsančios ar businčios fortunos turi gadynē viešpatavimo Stepono, bet vos 1598 m. prusiškoji korektura patvirtinta sujstatymino tą neseną tuomet paprotį. Ta atmaina daromų pačiai użrašų leido išlengvo użmiršti apie tikrąją prasmę "wiano".

3) Tas pats antrame statute art. 10; trečiame statute art. 11 pridētą: 1, Nuotrota našlēs ant lobių negali atsiżiurēti, jei bent nepaprastomis mokestimis sunkintų chlopus, klojimus ir kitus naminius judinamus daigtus mētytų, nieko vaikams nepadaugindama. 2, Dēdēs ir artimiausiejie vaikų giminēs arčiausiais yra pakviesti į teismą, ir atimti teismo globą. 3, Jeigu giminaičių nebutų, teismas pats pakvies, ir svetimam gali pavesti globą. 4, Jeigu globos vyras pačiai neużrašytų, globa tenka dēdēms, bet dukters iki neištekant prie motinos, sunus iki septynerių metų jos bus. 5, Našlē savų dukterų be żinios giminaičių neišdavinēs uż vyro.

4) Antras ir trečias statutas apleido tą artikulą.

5) Tas pats antrame statute, ir trečiame art. 3, su pridējimu: 1, Duktē turi gauti

Artikulas VIII. Sutartis vainikui ir išrengimui turi buti daroma prieššliubiniame kontrakte. (Tas pats art. 1 antro ir trečio statuto).

Artikulas IX. Ištekanti už vyro į Mozuriją, ar Lenkiją, negali turēti lobius, bet tas visas turtas turi buti apkainotas, ir apkainojimas lobių artimesniems gentims bus atiduotas[1]).

Artikulas X. Broliai tarp savęs dalinasi, seserims paskyrę įstatymiškąję dalį[2]).

Artikulas XI. Tekančioji už vyro be leidimo gimdytojų, netenka pasogos; lygiai ir merginos našlaitēs, ištekančios už vyro be leidimo giminaičių, netenka savo pa-

---

kraitį iš žvarbių pinigų, jeigu liko. 2, Jeigu brolis tiek duoti negalētų, kiek tēvas davē pirmai dukteriai, tad apkainavęs ketvirtą dalį tēviško vardo, nieko iš to vardo neišmesdamas, nē neatskaitliuodamas, toms seserims turi duoti lygų išrengimą, kiek jų bus, o apkainavimas tos ketvirtos dalies bus pagal vertybę žemēs, ir josios naudingumo. 3, Jeigu brolis prarastų lobį, tuomet ketvirta dalis negali buti prarasta.

Noras tēvo paskiria didumą kraičio. Konstitucija 1588 m. išrengimą vienos dukters deda antrai seseriai už regulą.

1) Tas artikulas buvo antrame statute. Kada Zygmantas Augustas tuokdino Górką su dukra Beatos, kunigaikštienēs Ostrogskos, motina stojo, kad statutas šalina dukteris nuo turējimo lobių Lietuvoje, kadangi vyrą Lenką išrenka, o taip negali leisti šitą moterystę. Tas punktas, kaipo unijai 1569 m. priešingas, netapo įrašytas į trečią statutą. Taip-pat Vengrijoje, įstatymas karaliaus Mattio uždraudē Lenkams ir Venecējenams pardavinēti Vengrijoje lobius *sub nota infidelitatis*. Tas pats paantrinta tapo 1647 m., o įstatymas 1723 m. pavedē teismui uždēti bausmę ant parduodančiųjų.

2) I. Majoratas, arba tiesa pirmgymystēs, nežinomas buvo Romēnams, atsirado feodališkuose įstatymuose, nes tēvonija teko su pareiga asabiškos tarnystos: buvo taip Prancuzijoje, Anglijoje, Vokietijoje. Pas mus buvo tarp brolių lygus padalinimas, nors didikams patiko majoratai. 1579 m. Kristupas Albrechtas ir Stanislavas Radivilai — Olyką, Nesviežių, Mirą, Klecką, Grodką Dovydiškį ir kitus lobius, tranzakcija savo tarpe nutarta padalintus ant linijų, vienatinai vyriškiems ainiams patikrino, ir įvairias padējo sąlygas. Karalius Steponas patvirtino tokį sutvarkinimą, o konstitucija 1589 m. ant amžinų laikų tą sutartį Radivilų padrutino.

II. Minoratas pas chlopus, imant žemę ir namus, buvo iš dalies Prancuzijoje ir Anglijoje. Anot Littleton'o, kadangi pirmoji naktis ištekančios už vyro prigulējo ponui, pirmojo kudikio abejingas buvo tēvas, ir chlopai norējo jauniausiąjį vaiką turēti savu įpēdiniu. Anot kun. Haldēs, jaunesniejie sunųs Totorijoje ima sukcessiją; vyresnysis, mat, sunus savoms spēkomis gali maistą pasidaryti, todēl didesnis rupestingumas apie jaunesnįjį. Danijoje, Norvegijoje ir Švedijoje taip-pat yra toks paprotys; Lenkijoje ir Lietuvoje yra tolygi regula, bet tik namai ir žemē, jaučiai butinai reikalingi, pagal paprotį priguli jauniausiam sunui, likusiejie judinami daiktai eina ant lygaus padalinimo.

III. Negali buti nieko paprastesnio, kaip *jus repraesentationis*, beje kad vaikai atstovi numirusįjį tēvą. Bet viduramžių teismadariai kitaip manē: anot jų, nieks negal imti sukcesiją nuo gyvo; tai-gi, jeigu sunus anksčiau mirē, jau jis, neturēdamas tiesos ant lobių, negalējo juos perduoti saviems vaikams. Tēvas kitiems sunams, mirdamas, buvo artimiausiu, tai-gi jie gauna, o tolesniejie neturi jokios tiesos (Vizigothai, Vokiečiai, ir Magdeburijose tai tēmytina). Švedijoje nuo seniai apie tai ējo ginčai. Yra dekretas Kazimiero Jagēliuno, kad anukai galvoje tēvo skaitosi prie sukcesijos senelio, kaipo tiesoje sunaus ēsanti, ir apie tai jau nēra ką ginčytiesi. Bet miestuose *jus repraesentationis* nesieina.

IV. Iš prigimimo dalybų išpuola, idant vienas rinktųsi schēdas, kitas jas darytų. Senesnis turi, ar bent turētų turēti didesnę pažintį fortunos tēvo, todēl sudaro schēdas (*majoris est partes facere, minoris eligere*). Pas mus tą tvartką paprotys užlaikē, o įstatymas parējo iš šiaurēs (Švedijos, Danijos).

sogos; bet jeigu giminaičiai ir artymiejie neteisingai trukdytų ištekēti uż vyro, turi krėiptiesi arba prie valdżios, arba prie kitų genčių. (Tas pats art. 8 antro, art. 9 trečio statuto).

Artikulas XII. Motiniški lobiai tenka lygiai broliams ir seserims; brolis po bevaikio brolio ima palaikus (sukcessiją[1]).

---

1) Tas įstatymas aiškiai priešalinę liniją (collateralem) pakyli int tiesioginēs (ascendentes) ir visatinai šneka apie brolius, bet tyli apie gentis kunigus ir zokoninkus, kurie ar gali imti sukcessiją, ir kas po jų ima sukcessiją, nieko tasai statutas nemini.

I. Ēmimas sukcessijos po tēvų, regis, buvo įsatymu visų tautų (Romēnų, Skandinavų): išskyrimas seserų buvo vaisiumi feodališkųjų įstatymų. Nēsant vaikų, įstatymai įvairiavo, ką vadinti artimesniu, ar tēvus, ar brolius ir seseris. Dvasia feodališkų įstatymų daugiur suteikē broliams persvarą: *successionis feudalis est natura, quod ascendentes non succedunt.* Lenkijoje Lietuvoje ir priglaustose provincijose paprastas buvo išskyrimas tiesioginēs linijos. Trečiasai liet. statutas, pers. 7, art. 16, leidžia sukcessiją *ascendentibus,* kada nēra pasekančios ir priešalinēs linijos, ir tai tiktai ant lobių, įgytų sunų ar dukterų, o ne tiesioginiškų. *Jus nobilitatis terrae Prussiae* 1598 m. seimo patvirtinta, vadinama paprastai *prusiška korektura,* sako: *"si neque filios, filiasque vel ab eis descendentes reliquerit, fratres autem, vel fratribus non existentibus, sorores germanae fratrum aut sororum liberi, descendentesque extiterint, secundum ea, quae supra statuta sunt, in stirpes itidem succedant. Si neque per directam lineam, neque a fratribus et sororibus extiterint, proximi ascendentes per directam lineam sint, in qua linea hi gradus sunt. Pater, mater, avus, avia, proavus, proavia, abavus, abavia, caeterique omnes, qui nomen paternum habent.* Magdeburgo-gi įstatymai visiškai brolius nuo sukcessijos atmeta, kada yra linija *ascendentium,* ir toji tvarka miestų reikaluose turi buti użlaikoma. Dar reikia pridēti, kad *in directa linea* tiktai *ascendentes* ima sukcessiją, o *jus repraesentationis* dēl jų n'esti.

II. Brolysta yra trejopa: 1. Iš vieno tēvo ir motinos pagimusiejí *(germani, utroque sanguine conjuncti).* 2. Iš vieno tēvo pagimusiejie: *fratres consanguinei.* 3. Iš vienos motinos, o ne iš vieno tēvo — *uterini. Jus nobilitatis terrae Prussiae* sako: *eodem modo, si germanum fratrem aut eo deficiente sororem aut ab iis descendentes reliquerit, itidem tam in materna, quom paterna bona succedant, si consanguineos fraterm, sororemque, aut ab iis descendentes reliquerit, in paterna bona tantum defuncti succedant, in materna autem materni propinqui etiam remotiores."* Tas pats pasakyta *de uterinis fratribus et sororibus.* Tas pats įstatymas tik pasogą paskiria dukterims, vienok sukcessiją pripažįsta *sorori germanae* ir tik potam kalba apie tolesnius laipsnius paveldējimo. Kada Lenkijoje *praejudicata* użēmē vietą tiesamokslio, tai tikrame brolyje matyta *praevalentiam sanguinis* ir dvi dali jam, o trečią broliui iš vieno tēvo, bet kitos motinos gimusiam pripażindavo. O tikrą seserį pavesdavo išrengimui *fratrum consanguineorum.*

Prusiškoji Korektura pasakē: kas iš kokios linijos paeina, tokius lobius turi gauti, todēl iš vienos motinos, o ne iš vieno tēvo pagimusiejie neima sukcessijos po brolio — *uterino. Consanguineus frater* ima po tēvo, *uterinus* motinišką fortuną. *Resolutio substantiarum* arba atskyrimas kiekvienos ręšies fortunos, giminaičiams tos linijos ar galvos, kuri įnešē turtą, tapo visatinu papratimu Lenkijoje.

III. Ar sesers prie użpelnyto lobio bevaikio brolio, pergyvenusios su tikrais broliais, turi priderēti prie lobio? Matēme, kad ¼ dalis tēviškos fortunos paskirta tapo dukterims, o trįs sunams; tai-gi sesuo po seseriai ima dalį grażiajai, o brolis po broliui vyriškai gymei paskirtą. Bet tokia prieżastis dingsta użpelnytiems lobiams. Tiesų mintis yra: *eadem est ratio profectitiorum, quam adventitiorum,* sukcesija nesiima po senelių ar tēvų, bet po tuomi, kurs pasimirē; tai-gi toji fortuna, kuri iš įvairių šaltinių galējo susidēti ir pasidauginti, priguli tiktai prie paveldimo. Įstatymai stengēsi, kiek galima, šalinti moteris nuo turējimo lobių; po broliais labiausiai lobis nejudinamąs paveldimas; sesuo po seseriai tankiausiai pasogą ima pinigais. Toks paprotys użlaikomas buvo Lenkijoje ir Lietuvoje. Nalęčius, Vilniaus rejentas, żinovas tribunoliškų ir żemiškų aktų Lietuvos d. kunigaikštystēje, sako, nematęs pēdsakų, idant XVI ir XVII amż. butų kita regula buvusi, kaip ta, kad brolis po broliui, sesuo po seseriai ima visą fortuną. Teismadariai vienok, nejeidami į dvasią įstatymų, norējo pavesti użpelnytąjį lobį lygiam padalinimui, ir visuomenēs balsas lyg drutino tą mintį.

IV. Zokoninkai, anot jų pirmutinio pašaukimo, atsisakē nuo svieto, prisiekē ubagystą, tai-gi tiesos ant sukcesijos neturi. Įstatymai 1764 m. padējo, kad zokoninkas, pirm sudējimo professijos, pasibaigus novicijatui kokiuose nors aktuose, turi padaryti abrenuncijaciją, o jokiu budu nē fortuną valdyti, nē imti intratų jiems neleista, tiktai dešimta da-

Brasčių seimas 1566 m. aiškiai nutarē, kad kaip senas papratimas ir antras statutas nutarē, kad sesuo po seserei ims palaikus (sukcessiją); lyginai persergējimas yra padarytas seserims trečiame statute (persk. 5, art. 19) su tais priedais: 1, Jeigu sesuo negavo pasogos ir už vyro netapo išleista, tuomet įnešimas sesers jai pripuola; 2, Jeigu įnešimą tokios sesers broliai imti norētų, tuomet seserei neištekēdintai turi duoti iš visos ketvirtos dalies pasogą ir išrengimą, kadangi ketvirta dalis dukterims tekančioms už vyro atidēta tapo be jokio skirtumo ar yra viena, ar daug; 3, Jeigu sesers neišduotos už vyro nebutų, tuomet tas įnešimas po nevaisingai seserei turi pereiti ant brolių ir ant jų vaikų ainių; 4, O jeigu brolių ir jų ainių nebutų, tuomet tas paveldinys įnešimo nevaisingos sesers turi eiti kitoms seserims, nors išpasogintoms, ir ant jų ainių.

Artikulas XIII. Leista yra ištēvodinti[1]) tēvui ar motinai ne testamentu, bet aktais teismo, jeigu sunus ar duktē kumšteltų ar tēvą ar motiną, arba iškirstų jiems didelį priklumą.

---

limi, ištekančia iš pritinkamos dalies, liepta pasiganēdinti įstojantiems į zokoną. Kaslink minyškų, Zygmantui I valdant, tuli mergų zokonai tvirtino, kad popiežius leido joms gauti sukcesiją. Po visokių ginčų, randamų anuometiniuose aktuose, išējo 1527 m. statutas, kad jeigu kokie lobiai veldimi zokoninkēs, artimiausi giminaičiai turi juos apturēti, pusę intratų atiduoti, o lobių tų zokoninkē negali parduoti ar padovanoti. Konstitucija 1768 m. nulemia, kad įstatymas 1764 m. taip yra zokoninkams, kaip ir minyškoms, o pasimirus zokoninkēms, grįžta atgal pasoga sukcesoriams.

V. Kadangi zokoninkas negali surinkti lobių, rodos, visi jo rankiai turētų prigulēti kliοštoriui; bet, kad įstatymai nenorējo dauginti fundušus, ir zokoninkai už tai, kad leido savo sambroliams prieš zokoniškas regulas jieškoti įvairių pelnų, neturi tiesos ant neįstatymiško pelno. Konstitucija 1768 m. paskyrē, kad po visų dvasiškų kaip ir po klaustrališkų abatų taptų padarytas inventorius, trįs dalys taptų atiduotos sukcesoriams, o ketvirtoji bažnyčiai, prie kurios gyveno. Konstitucija 1775 m. kaslink Bazilionų panaujino tą įstatymą, su pasarga: kad kliοštorinēs ypatos *ex mensa communi* kliοštoriaus mintančios, kuriame gyveno, neturētų buti patraukiamos po tąja konstitucija.

1) Romēnai manē turį ypatingą tiesą ant savo vaikų *(jus potestatis)*: tēvas buvo viešpačiu vaiko, ir vaikai prigulējo prie naminio turto. Ilgai tēvai buvo ponais gyvasties ir mirties savų vaikų. Tik Augusto gadynēje krito neapykanta ant Erikso tēvo, kurs savo sunų užplakē mirtinai, ir imta tvirtinti, kad *"patria potestas in pietate debet, non in atrocitate consistere"*. Aleksandras Severus liepē urēdams nagrinēti skundus tēvų ir sunus baudē didesnēmis baudomis. Tēvai ēmē bausti ištēvodinimu, ir įstatymai sprendē apie atsitikimus, kada ištēvodinimas gali buti leistas, ir priežastys, kurias antrasai statutas išskaito, yra paimtos iš 95-tos Novellēs Justinijano. Bausmē ištēvodinimo tapo pridēta kaipo dēmē negarbēs, ir antrame statute Rotundus Milesius, kiek numanu iš jo gromatos 1561 m. į primasą Przerębskį rašytos, perrašē iš romiškų įstatymų. Anot Nalęčaus, Vilniaus rejento, žinovo žemiškų ir tribunoliškų aktų, bēgyje dviejų šimtmečių Lietuvoje buvę 8 žinomi atsitikimai; vienas buvo už vyliugystę tēvynēs, bet kad sunus teisme išsiteisino, tēvas atleido. Keturios dukters už palaidumą tapo ištēvodintos; du atsitikimu buvo už užgavimą tēvo ranka; o paskutinis atsitikimas už neišpirkimą tēvo iš Totorių nelaisvēs. Lietuviškoj-gi metrikoj, anot Nieliubavyčiaus, ēsą pēdsakai tik trijų ištēvodinimų. Matomai prigimtas prisirišimas tēvų prie vaikų apsaugojo vaikus nuo perdējimo tēvų valdžios.

Antrasai statutas (art. 7) išlukštena priežastis, dēl kurių ištēvodinimas esti leistas: 1, Kada vaikas ant tēvų kēsinasi, arba be jų valios užgrēbia jų lobį. 2, Kada gyvasties tēvų tyko arba jiems didelę skriaudą iškerta. 3, Jeigu ne dēlei respublikos, bet iš papykio kaklo dēlei prieš tēvus stoja. 4, Kada reikalo laike vaikas atsisako nuo pasigalvojimo už tēvus. 5, Palaidunystē dukters. 6, Kada tēvus apleidžia tuomet, kaip ant proto yra pakvaišę. 7, Kada tēvus, turēdami jų lobius, neišpirks iš nelaisvēs. 8, Kada prisispyrę laikosi eretikystēs ir nenori atsiversti į krikščionių tikējimą[1]).

Trečiasai statutas (persk. 8, art. 8) apleido išlygą eretikystēs, o kitas sąlygas įrašē.

Artikulas XIV. Sunųs iš kelių pačių pagimę, lygiomis po tēvui turi dalintiesi.

Artikulas XV. Vaikai iš yvairių motinų pagimę, po savo motinų turi gauti dalybas.

Artikulas XVI. Viešpataujantis neprivertinēs našlių ir mergų šlēktiškų prie ištekējimo priešais jųjų norą[2]).

Antrame statute pridēta:

1. Kas-nors turintis pačią, antrą ima[3]), toksai prasikaltēlis baudžiamas bus smarkiai kaipo piktadējas, bauda netekimo garbēs ir gyvasties. (Art. 19).

---

1) Dēlei konfederacijos 1573 m., kurioj tapo patikrinta laisvē išpažinimo krikščioniško tikējimo, apleista tapo ta išlyga apie eretikystę, išimtą iš 95-tos novellēs Justinijono. Rodos, to antrojo statuto išlygą norējo Lietuvoje taikinti prie Arijonų, nēsa Simas Budnys savoj apoliogijoj į Ostafiejų Valavyčių, 1570 m. Loske spausdintoj, sako, kad nori užtraukti aštrumą statuto ant vaikų daugelio krikščionių, o jie išpažįstą grynai krikščionių tikējimą.

2) Trečias statutas (persk. 3, art. 39, paragr. 11) apsergējęs, kad viešpataujantis negali pagal savo norą ištekēdinti dukrıs ar našles šlēktiškas, pridējo, kad ponai ir šlēkta, kurie savo lobiuose laiko šlēktą, taip-pat turi elgtiesi. Yra liudyjimas, kad nuo bajorų reikalavo užmokējimo *pojemssczyznos* nuo kiekvienos įvykusios moterystēs. Sušlēktinti bajorai pabugo tolygaus likimo, ir iš to tasai įstatymas kilo. Kaip-kur Lenkijoje nuo miesčionių ir chlopų rinko tą donį, kaip liudyja privilēgija Zyg. Augusto Baros miestui 1553 m.

3) Ir Lenkija turējo apginējus daugpatystēs. Jau Krokavos kapitula 1528 m. skundēsi, kad daugpatystē ima plisti Lenkijoje. Aktuose Gniezno mētropolyto nuo 1523 iki 1570 m. randame 16 perskyrų *ex occasione polygamiae.* Krokavos vyskupas F. Krasinskis 1573 m. kviečia St. Hozijų, susidējus su protestonais, naikinti mokslą, kurs naikina dorą. Prie Zyg. Augusto buvo Bernardinas Ochin, garsus Kapucinų generolas, potam išguitinis; tasai veikale — *Triginta Dialogi,* kurios pašventē Mik. Radivilius, o Oporyń Bazilējoje atspausdino, ypačiai 19-toje pašnekoje rēmē taikiai daugpatystę. Tasai pats Ochin sakęs ēsąs pamokslą aplinkēse Krokavos apie daugpatystę. Moters, girdēdamos, kad vyrams galima turēti daug pačių, o jos tos tiesos neturēdamos, užpuolē mokintoją. Vēliaus buvo mažiaus žinomi pasekējai Ochin'o.

Trečiame statute (persk. 5, art. 22) pridėta, kad tokia pati, jeigu žinodama apie antrą pačią gyvą, už jo ištekėtų, gauna tokį pat nubaudimą.

2. Kada jau pagal senesnį įstatymą dvasiškam teismui pavestos tapo bylos tarp moterunų perskyrų[1]) dėlei, tos turi buti teisiamos dvasiškosios valdžios religijos besiskiriančiųjų[2]). Jeigu vyras liks kaltas teisme dvasiškųjų

1) Roma nebuvo girdėjusi apie perskyras, iki 230 m. pirm K. Spurius Carvillus Ruga pametė pačią, kam buvo bevaikė. Tik vyrai naudojosi iš tokios tiesos, tik vėliaus ją įgijo taip-gi moters, ir anot Senekos, tad *"non numero Consulum, sed maritorum annos numerant"*. C

Prie Zygmanto I ir Zyg. Augusto buvo perskyros dėlei daugpatystės, netik dėl ištvirkimo papročių, bet ir todėl, kad ne apie vieną vyrą buvo manoma, jog tapo užmuštas, o potam grįžo iš nelaisvės. Prie Stepono vos keletas perskyrų teįvyko. Prie pamaldaus Zygmanto III nebutis klebono prie šliubo ėmė dauginti perskyras. Prie Vladislavo IV vos keletas moterysčių teširo. Prie Jono Kazimiero ir Mikolo tik trįs tebuvo perskyros. Karė ir šalininkavimas prie Augusto II labiaus gadino papročius, vienok 1720—1733 m. perskyrų buvo nedaug, ir persiskyrusius visuomenė gėdino. Prie Augusto III perskyros pastojo paprastu dalyku, ir Benediktas XIV skundėsi to dėlei katalikams. Prie St. Augusto tarp katalikų buvę arti 500 perskyrų, kurių trečdalis įvyko Varšavoje. Nuo 1733—1786 m. rusiškas mėtropolytas Smogorzevskis surado vos 11 perskyrų tarp gyventojų rusiškos religijos. Sunku yra žinoti, kiek perskyrų įvyko tarp vargšų; tačiaus tiejie retai iš jų naudojosi, bet tik turtingesniejie.

2) I. Maižis pas Žydus liudyja apie butį perskyrų, ir uždraudė atitolintą nuo savęs, o kito paimtą pačią atgal atsiiminėti. Regis, vyras galėjo senovėje, pagal tikslą, pamesti pačią. Šammeanistai pripažįsta tiesą atmesti pačią, o Hillelinistai tik dėl svetmoterystos ir kelių kitų priežasčių. O Kristus laisvę perskyrų vadino vaisiumi užkietėjimo Izraėlitų, ir pripažino neatbutiną tiesą ėsant ikgyvastinius susijungimus *extra fornicationis causam* (Mat. XXX, v. 9.) Aaronas, rabinas Kazimieriuje, savo veikale 1541 m., *Sephir-Hemisoth*, sekdamas Maimonidą, kaip kad Hillelinistai, skaito pareiga apsunkinimus, davinėjant perskyras. Visatinos priežastys: 1, Ilga bevaikystė moteriškės. 2, Svetimoterystė, arba užsidėjimas su vyrais. 3, Liga užsikrečiama. 4, Nors neatrodytas didelis bridumas. 5, Kiti pridėjo girtybę, kaip kliutį. Tarp žydų pas mus perskyros įvykdavę gana tankiai.

II. Protestonai, išskyrę dvasišką gentystę, o nepripažinę neatbutiną reikalą buties klebono prie šliubo, nutarė priežastis, pertraukiančias moterystę. Jau ciesorius Augustas ir jo įpėdiniai tai leido, tai sunkino perskyras. Konstantinas 331 m. leido vyrui prašalinti svetmoterę pačią. Abiem moterunam davė lygias pametimui tiesas naikintojų grabų, nuodintojų, užmušėjų. Theodoziaus ir Valentiniano ciesoriaus įstatymas 439 m. leisdavo perskyras, jei tik moterunai abipusiai ant jų sutiko. Susiaurino tą laisvę 449 m., o sugrąžino 497 m. ciesorius Anastazijus. Justinionas svyravo tarp velyjimų viešpatystės, ir valios bažnyčios. Rytuose *novėllės* (111 ir 112) ciesoriaus Leono Philozopho, X-me amž., prie perskyrų pridėjo patrakimą vieno iš moterunų. Rankiuje įstatymų Mikolo Attalieteso *de jure pragmatico* 1071 m., Konstantinas Hermenopolus 1140 m. *in promptuario juris* svetmoterystę stato priežastimi pertraukimui moterystės. Florentiniškame synode 1439 m. graikai, besivienyjanti su Romos bažnyčia, atsižadėjo nuomonės, kad svetmoterystė galinti pertraukti moterystę. Lenkijoje, Vengravo synodas 1780 m. išleido *Allgemeines Dissidentisches Kirchen-Recht*, ir stato kliutis sutraukymui moterystės: 1, Svetmoterystė atrodyta prieregių ar susibėgimų aplinkybių. 2, Atkaklus atsisakymas nuo pareigų moterystės. 3, Tyčias sudarymas nevaisingumo. 4, Tykojimas gyvasties vieno iš moterunų. 5, Nepergalima neapikanta. 6, Bausmė amžino išgujimo, kalėjimo, ar pažymėjimo vienam iš moterunų. 7, Ilgas atsitolinimas ir nesugrįžimas po 3 kartų kvietimui.

III. Kokios buvo priežastys pas katalikus neįstatymiškumo moterystės? Įstatymiška moterystė, bet ne išpildyta, galėjo pertrukti įstojant vienai ypatai iš moterunų į klioštorių; taip Tridentiškis synodas (sesija 24, kanon 6) apskelbė: *Si quis dixerit matrimonium ratum non consumatum per solemnem professionem alterius conjugum non dirimi, anathema sit.* Akyvas buvo atsitikimas prie Zygmanto III. Aleksandras Koniecpolskis susituokė su Zofija Dembinskiute. Toji pirma, negu moterystė tapo išpildyta, pabėgo į klioštorių šv. Agnieškos Krokavoje, ir išeiti nenorėjo. Kardinolas Bellarminas, savo gromatoje jai 1612 m. rašytoje, vardan popiežiaus tikrino, kad jeigu Krokavos vyskupas paliudyjo dekretu, jog jos moterystė netapo išpildyta, leista jai tapti minyška. Alek. Koniecpolskis įsiveržė į klioštorių,

po prievarta paėmė pačią. Dalykas negalėjo buti išteisintas. 1612 m. Visų Šventų bažnyčioje, Krokavoje, vyskupas su 12 pralotų iškeikė Koniecpolskį su bendrais, piktžodžiaudamas jam, *idant namie, ant ulyčios, ant dirvos, valgydamas, sėdėdamas, dirbdamas, ir vaikščiodamas butų prakeiktas, idant sveiko sąnario neturėtų nuo viršugalvio iki kojų padų, idant yščiai iš jo išsiverstų, ir kirminai jo kuną graužtų, galiaus, idant namai jo taptų išpustyti, idant ištrintas pasiliktų iš knygos gyvatos, ir su velniu tiktai gyventų.* Bet Koniecpolskis tvirtindamas, kad pačią atsiėmė, teisino įstatymiškumą moterystės. Vienas iš Jėzuitų — Jonas Milopolskis, išleido 1612 m. *Obronę Panien klasztoru š. Agnieszki*, kur aprašė išgales to atsitikimo. O Koniecpolskis, išpildęs moterystę, persiprašė dvasišką valdžią, ir to atsitikimo dėlei tapo išleista konstitucija 1616 m. *o bezpieczeństwie klasztorów Panien zakonnych.* Neišpildyta moterystė, su popiežiaus dispensu, anot Romos theologų, gali buti pertraukta, nes, mat, Kristus pasakęs: *Quos Deus conjunxit, homo non separet,* o potam: *et erunt duo in carne una.*

Priežastys, kurios, anot kanoniškų įįstatymų, daro moterystę nebuvusią, štai yra: 1) *Error* (klaida) ir *conditio* (luoma). Jeigu kas tarėsi imąs pačią laisvą, o ji buvo nelaisva, moterystė krinta. *Error fortunae non dirimit matrimonium, nisi certe limitaret consensum contrahentis,* sako kanonistai. 2) *Votum,* zokoniški apžadai, jog užlaikys nekaltybę iki mirčiai. 3) *Cognatio,* gentysta, kuri ėsanti trejopa: *cognatio naturalis, c. spiritualis,* ir *c. legalis.* Linijoje tiesioje kilimo neleidžiama apsivesti nė su tolimiausia senute ar nepote. Pašalinėje linijoje iki septintam laipsniui užginta. Pirmame laipsnyje pašalinės linijos, beje tarp brolio ir sesers, negali buti dispenso, bet antrame laipsnyje sako Tridentiškis synodas (sessija 24, c. 5): *in secundo gradu nunquam dispensatur, nisi inter magnos principes et ob publicam causam.* Dispensas ketvirtame laipsnyje priguli vyskupui.

Dvasiškoji gentysta, anot Tridentiniškio synodo, esti: 1, Su krikštijančiu ar dirmavojančių. 2, su laikančių prie krikšto ar dirmavonės, 3, tarp laikančių prie krikšto ir tarp tėvų kudikio, 4, tarp tėvų kudikio ir krikštijančio ar dirmavojančio. — *Affinitas legalis,* jeigu kas nori imti seserį po seseriai, arba kada brolis ima brolienę. Jonas Glogovčyk 1509 m. ir Šamotulskis 1524 m. tą gentystą kaipo kliutį į moterystę pastumėjo iki ketvirtam laipsniui, ir todėl antrasai statutas patalpino tą sąlygą nesituokimo su broliene. Po Tridentiškio synodo tik pirmas laipsnis gentystos imamas už kliutį; čia popiežius dispensuoja. Taip Zyg. Augustas apsivedė su Katarina seserimi pirmos pačios Elzbietos, o Marija Gonzaga, našlė po Vladislavo IV, ištekėjo už Jono Kazimiero, brolio pirmojo jos vyro. Niekados n'esti moterystės tarp posunio ir pamotės, uošvio ir sunienės. — 4) *Crimen*: kada moteris ar vyras, svetmoteriaudami, prisidės prie mirties vieno iš moterunų, ir su našle pasilikusia apsiveda, arba našlė išteka. 5) *Cultus disparitas,* skirtumas išpažinimo tarp krikštytos ypatos, o neturinčios krikšto. Anot Tridentiškio synodo tai nesikiša eretikų, su kuriais suderėta moterystė yra svarbi. Kada Žydai atsivertinėjo, neophitų pačios ar atvirtusių Žydžių vyrai pasilieka prie senoviško išpažinimo, buvo klausimas, ar toks Žydas turi duoti *libellum repudii,* ar jau per krikštą yra laisvas nuo šliubo, kurs nebuvo sakramentu!.... — 6) *Vis,* kada svetima spėka priverčia ant sutikimo. Kanonistai pramanė *metum reverentialem.* — 7) *Ordo* — nuo IV amž. vakarinėje Europoje draudė kunigams, diakonams ir subdiakonams turėti pačias, nors dvasiškija spyrėsi priešais. Lenkijoje, prie vyskupo Hoimo arba Imislavo (+ 1126 m.) kunigai turėdavo pačias. 1197 m. popiežiaus legatas Petras, Kapuos vyskupas, įsakė, kad kunigai prašalintų pačias ir suguloves. 1219 m. Gniezno archivyskupas Kietlič privertė kunigus pamesti pačias. Daug vėliaus randame atnaujinimą tos paveizdos. Heinrikis I, Plocko vyskupas, 1391 m. apsivedė su Ringala, Vytauto seserimi; ypač pasiplatinus liuteronizmui, apsivedimas kunigų turėjo atsinaujinti, prie ko ragino 1546 m. And. Mąčkovskis. Valentinas klebonas Krėonove apsivedė prie Zyg. Augusto; taip-gi Gniezno kanonikas Jonas Laskis, klebonas Martinas Krovickis iš Krokavos, Liutomirskis iš Gniezno dijacezijos. Jokubas Przyluskis, už apsivedimą netekęs klebonijos Mosciskuose, savo gailestį ir mokslą išreiškia statute 1553 m. St. Orzechovskio dalykas užiminėjo synodus provincijonališkus, Romą, seimus ir seimelius. Broliu du Bialobrzeskiai — abatai, vienas Jędrzejove, kitas Mogyloje, apsivedė. Graikų bažnyčia moterystę kunigų nelaiko kalčia, bet jeigu popui pati numiršta, antrukart apsivesti negali. Protestonų kunigai užsitikrino laisvę apsivedimo. — 8) *Ligamen* — jeigu kas turi pačią, o antru kartu ima šliubą. — 9) *Honestas publica ex sponsalibus vel matrimonio tantum rato eveniens;* Tridentiškis synodas paskyrė tik iki pirmam laipsniui kliutį apsivesti su giminaičiais tokios neįvykusios moterystės ir pertrauktų sužieduvių, o protestonai tą kliutį atmetė. — 10) *Impotencija* esti ar amžiaus dėlei, ar dėlei prigimtinio negalėjimo. Daug buvo ginčų apie tai, kada galima paskirti pirmutinį laiką galėjimo sutuokdinti vyriškį, o ištekėdinti moteriškąją. Veikia čia klimatas, papročiai ir budas gyvenimo. Kadangi teismas dėl moterystės ir dėl perskyrų prigulėjo dvasiškiems, tai klausė kanoniškų įstatymų: kurie sako, kad merga dvyliktame mete gali tekėti už vyro, o vaikinas penkioliktame mete galįs turėti pačią. Antrasai liet. statutas ištekėjimą mergos apsklembė penkioliktame mete. Šiądien velytina butų, idant peranksti moterystė neįvyktų, iki vyriškis ir moteriškė nėra priderančiai išaugę. — Moterystė už niek laikoma, jeigu mieris atnaujinimo žmonijos negali išsipildyti. Jonas Čema, Pamarėnas, prie Zygmanto I turėjo su savo pačia

įstatymų, tad pati pasiliks prie opravos jo aprašytos; o jeigu pati taps pripažinta kalta ēsanti, tad savo įnešimą ir opravą pralošia. Tačiaus, jeigu perskyros butų pagal tinkamą atrodymą įstatymiškai teisingomis apskelbtos, tad prie perskyrų turi priguleti vyrui prievainikis (przywianek), o įnešimas — pačiai. Apie gincus tos rųšies dvasiškasai teismas, išrašęs teisingai priežastis perskyrų, į tą pavietinį teismą bylą nusiųs, kur vardas arba vainikinis lobis priguli. Teismas teis pagal mokinimą šito statuto, o potam turi ir privalo daryti išpildymą savo nusprendimo (odprawę) toje eilēje, ir pagal tas regulas, kaip toje knygoje statuto yra aprašyta. (Trečiame statute art. 22).

3. Į moterystę nieks neprivalo imti giminaitēs iki ketvirtam laipsniui, neskaitant į tą rokundą tēvo ir motinos[1]). Lyginai nēra leista iminēti pačias savų brolių, netiktai tikrų, bet ir netikrų (stryjecznych), taip-gi pačias dēdžių, avynų, iki nepraeis trejatas gentkarčių viena po kitai, nededant į tą skaitlių sągymių (rodzonych); o jeigu kas su žinia paimtų giminaitę preš mokinimą šitojo statuto už pačią, tat toksai į žemišką teismą pakviestas, pusę nejudinamojo lobio, o jo stokojant, pusę judinamojo prapuldo, yždui viešpataujančiojo; o jeigu pati, žinodama apie giminystę, eitų už vyro, prapuldo savo įnešimą; o jeigu turi savus lobius, tad ir tųjų pusę privalo atiduoti į yždą. O tokia moterystē turi buti perskirta, tiejie-gi moterunai turi liktiesi ant pusēs turto iki pabaigai savo amžiaus. O vaikai, kurie tokioje moterystēje dēl gentystos neįstatymiškoje pagaminti tapo, palaikų neims ir bostrais laikomais bus. Turtas ant artimesnių giminaičių kris. Taip perskirtas prie jokių urēdų prileistas netur buti. O jeigu kas su pirma pačia turētų vaikus, o paimtų antrą pačią krauju sau giminingą,

bylą su tokiu užmētinējimu. — 11) *Clandestinitas* — ēmimas šliubo ne pas savą kleboną ir be buties dviejų liudininkų. Seni synodų nutarimai Lenkijoje neleido slaptų moterystų. Tridentiniškis synodas nereikalauja, kaip tik klebono vieno iš moterunų, o paprotys lenkiškos hierarchijos įsteigē, kad klebonas gyvenimo merginos duoda šliubą. Klebonas rybose diacezijos, ne savoj parapijoj, gali sutuokdinti savus parapijonus. 12) *Raptus* — iki paglemžtoji esti rankose paglemžējo, iktuolaik moterystē negali buti įstatymiška.

1) Totoriai gali apsivesti su dukra, bet ne su motina. Priskus sako, kad Attila apsivedē su dukra Eska, nes pas Skytus tai leista ēsą. Assyras tuokēsi su motina dēl pagarbinimo Semiramidos; taip-pat darē Persas dēl mokslo Zoroastro. Aiziptēnai tuokēsi su seserimis pagerbimui dievēs Izidos. Kad Višniovskis 1599 m. išleido knygą *Prawdy chrześciańskie*, 64-toje gromatoje visokias moterystes, apart tēvų su vaikais, drąsino, o uždraudimus tuokimosi giminaičių išjuokē. Liuteriškas Nesviežiuje pastorius Solitarius ir kiti, pridaugintus laipsnius peikē, apart pagal įstatymus senojo zokono; bet minētasai Visniovskis buvo Lenkijoje vienas, kurs iš brolio darē seserei vyrą.

tad toksai į teismą pakviestas, netenka galybēs valevotis savuose lobiuose; tiejie sunams ar nepočiams turi buti atiduoti į galybę, ir tiktai maistą ir aptaisą pritinkamą toks tēvas ar motina nuo savų vaikų teturēs. O jeigu tokios moterystēs iš nežinēs apie giminystę tapo sudarytos, tad turi prisiekti, kad imdami šliubą, apie giminystę nežinojo, ir po tokios prisiekos turtų neprapuldo ir vaikai pagaminti nebus bostrais paskaitomi. Vienok tokie moterūnai taps perskirti. (Trečiame statute art. 20).

4. Moterystē turi buti padorume užlaikoma; dēlei žinios vaisiaus įstatyta, idant kiekviena našlē-šlēkčiutē, mirus savam vyrui, už kito vyro pirm šešetos mēnesių nedrįstų tekēti po kokia nebuk priedanga; o jeigu už vyro pirmiau ištekētų negu šeši mēnesiai paskirti šituomi statutu praeitų, tad tokia pati nuo vyro aprašytą įstatymiškai vainiką prapuldo; o jeigu vainiko aprašyto pagal įstatymo mokinimą neturētų, tad vaikams pirmojo vyro savo, o nebutyje vaikų, artimiausiems jo giminaičiams, kokie buti galētų, turi užmokēti dvyliką rublių grašių, kada tatai tokiai už vyro tekančiai našlei, po įnešto pakvietimo žemiškame teisme, kur lobiai guli, atrodyta taps[1]). (Trečiame statute tas pats, art. 13).

5. Jeigu našlē šlēktiškos luomos, turēdama tēvišką ar motinišką lobį, be leidimo giminaičių išeitų už vyro už žmogaus prastos luomos, tokia esti atstumta nuo turējimo lobio, o vaikai arba artimi gentys pusę apiprekiavimo lobių tiktai jai atiduos, o vainikinēs sumos, nors turētų užrašytą, negaus[2]).

6. Visokis motiniškasis turtas nuo motinos, niekam neužrašytas, lygiu padalinimu prigulēs sunams kaip ir dukterims. O nejudinami tēviški palaikai, tiktai ant sunų ir

1) Pas Romēnus našlēms neleista buvo tekēti, iki metai sueis po vyro numirimui, ir tas laikas vadinosi *annus luctus*. Taip-pat buvo Anglijoje po valdžia Anglo-Saksų ir Danų. Našlē neštume galējo per artimiausią sukcesorių turēti priduotą sargą, kurs žiurētų, ar nēra kokio apgaulio. Švedų seni įstatymai paskyrē našlēms pusę metų laiko tarp mirties vyro ir naujo ištekējimo. Lietuvoje tas laikas vadinosi našlēs suoleliu (stolec wdowi). O kad per antrąjį statutą tapo įvestas, o tuomi Volynijos vaivadystē turi buti valdoma pagal unijos aktą 1569 m., tą neatbutiną kantrybę, įsakytą našlēms, vadino *stolcem wdowim wołyńskim*.

2) Pas Vokiečius ir kitas šiaurēs tautas žmonēs įvairių kliasų savo tarpe nesituokē. Ir pas mus tokia nuomonē lengvai įsigauti galējo. Apskelbimas tokio įstatymo tapo paskubintas, kada prie Zyg. Augusto, kaip gromatose Mikolo Radivilo skaitome, našlēs lietuviškos šlēktos pradējo tolygius tarnus priiminēti vyrais. Mieris — užbēgti tokiems atsitikimams.

ant artimų pagal kardą arba vyriškos lyties turi kristi, ypačiai jeigu testamentu tēvo nebutų padavadyta[1]).

7. Jeigu kas ant kokių lobių użrašys pačiai pasogą, niekam kitam negali tokių lobių żadēti (zavodzic), ar skolomis apsunkinti, nors nuo pačios savo turētų ant rašto leidimą, bet asabiška išpażintis prieš teismą ar urēdą pačios yra reikalinga[2]). O kiekvienas teismas ant tokio vainiki-

1) Taip-pat trečiame statute, art. 14. — Żodżius to antrojo statuto perrašē seimas Brasčiuose 1566 m. laikytas. Trečias statutas panaujino tą sąlygą, kuri jau tapo išreikšta perskyrime 3, art. 17. Vienok pripażinimas lobių patiems broliams neturi taikintiesi prie gatavų pinigų, likusių po mirties tēvo, kadangi tas pats statutas likusius żvarbius pinigus paskiria pirmiausiam fundušui pasogai.

2) Liet. įstatymuose matome paliktą laisvę moterims valdyti lobius, bet Lenkijoje tos pat moters buvo po įstatymiška globa kaipo mergos ir kaipo ištekējusios, o budamos našlēmis, reikalavo kuratorių. Matomai, toks skirtumas kilo iš to, kad šiaurės tautos Lietuvoje, o rytų įstatymdavējai Lenkijoje turējo įtekmę.

Moters rytuose daugiau esti physiškai lošai, negu bendrai sutarmei ir pagelbai. Paskirtos snapsoti namie, moka buti poniomis despotų, bet negali drauge kovoti ir valdyti viešpatystę. Vienos Semiramidos, o daugelio Roksolanių buvo żinomas despotizmas. Palmyros murai liudyjo pradinę energiją, o vēlesnę niekšystę Zenobijos. Priešingai — pati Kimbro ir Germano viena ranka vedē prie aukuro tėvynēs, kita gelbējo vyrams pergalēti priešus. Tai-gi rytų moters turējo eiti niekyn, o Germanų ir Kimbrų moters skiepyjo laurų medį ir po tuo pauksniu taikē susivaidijusius, gydē ligonius, rengē rankos darbus ir trusēsi apie ukę. Kada Ebul Cassim ir gauja imanų šneka apie moteris kaipo įrankius paleistuvystēs, krikščioniškas Vokietis senoje giesmēje skelbia, kad laimė żmonijos yra iš didesnēs dalies darbu grażiosios lyties. Pataravo moters vyrams, turējo įtekmę ant viešų nutarimų. Gydymas per moteris, geradarystē sużeistiems ir ligoniams, vēliaus atgabeno gēdą ir bausmę raganoms. Net viduramżiuose pačios viešpataujančių dalyvavo valdżios triuse, ir įēmimas karalienēs Anglijoje *Aurum Reginae*, o Lenkijoje *Annullare Reginae* neturējo kito šaltinio, kaip kad viešpatē ēmē įēmimus uż triusą, išgaunant privilēgijas nuo karaliaus vyro. Zofija, pati Vlad. Jagēlos, ant vienos privilēgijos leido save įrašyti, *Ad relationem Dominae Sophiae Reginae*.

Kristus nemokino apie įstatymišką pasidavimą moterų po vyro globa. Jau 658 m. synodas Nantēse draudżia moterims kištis į viešus reikalus. Visi Gothų įstatymai patikrino moterims laisvę valdyti turtus, kiti įstatymai pavedē moteris įstatymų globai. Mokyklos Romos tiesų, prasidējusios 1137 m., padarē moterų padējimą dar nelaisvesniu. Kryżeiviškos karēs parnešē daugelį rytinių papročių, ir sugrįżę ritteriai użtvirtino sau naudingesnes tiesas. Ritterių amżiuose guodojo grażiąją lytį; mostelējimas ar viltis rankos darē ritterį didvyriu, bet kovojantiejie uż sajas (numylētines) negrążino įstatymiškos laisvēs pačioms įstatymų knygose. Ir taip tose trijose laiko pertraukose, atējimo garsintojų tikējimo iš rytų, mokinimo ir atidengimo Romos tiesų, galiaus, pamaldingų į Aziją karżygių, moters išpalengvo prapuldē aną neprigulmybę, kurią buvo użlaikiusios gadynēje Tacito pilnybēje, liekanose-gi iki pustelninko Petro, šv. Bernardo ir vēlesnių kryżeiviškų kelionių.

Lenkija apsikrikštyjo 965 m. Apsiprato su nuomone įstatymų ir dvasiškijos. Bet Lietuva išliko stabmeldystēje ir nežinēje lēniškų regulų iki Vladui Jagēlai, per visas minētas gadynes. Lietuva, priimdama naują tikējimą, negalējo iš sykio pamesti visus papročius, użsilikusius nuo senovēs. Liet. metrika liudyja, kad daugelis moterų atidavinējo amżinais użrašais lobių viešpataujančiam ar jų pačioms. Tuomi Lietuvēs użlaikē laisvę. Gerai sako Kirštein Cerasin veikale *O prawie i o foldrowaniu*: "Moters Lenkijoje esti uż vyro kaip kudikiai, valia joms valgyti, kada vyras duoda, o turēdamos lobių ir skarbų gana, pačios yra vargšēs, nes ponas vyras gali viską sau duoti, o nuo pačios iš tiesų visą maistą atimti. Grażi tai paveizda lygybēs moterunų. Mielas vyrużis gali nieko neduoti pačiai, o pati laiko savo lobius kaipo użstatinį (fant), kurį apversti, kaip nori, negali. Geriaus Lietuvos kunigaikštystēje. — Żmona gali ir savam vyrui buti geradēja, ir fundatore gali buti, ir vergus iš rankų pagonų jai išpirkti valia. Neturi tą patį moters dviejose šalyse, kurios turi vieną viešpatį."

Lenkijos šalyse pradżioje 17-to amż., ypač artimose Vengrijos rubeżių šalyse Rusijos, ēmē priiminēti Vengrijos įstatymus, kurie leido pačiai, ypač arti mirties, dovanoti savo lobius vyrui, kada jau jos priversti negali ant dovanų davimo. Bet šeimynos tai atmainai priešinosi, ir tribunolai buvo priešingi tai nuomonei. Prasidējo maišatis įstatymų su papro-

nio vardo arba lobių negali daryti jokios ekzekucijos už kalčią ar prasižengimą vyro, apart jeigu geravalis leidimas pačios ir aktuose užtvirtintas butų. O už asabiškas skolas pačios turi buti ekzekucija daroma iš vainikinio vardo. (Trečias statutas taip-pat art. 17).

Trečiame statute pridēta:

1. Kada vyras užrašys savai pačiai kokius lobius vainike vos po savo mirčiai, o iš tų lobių darytų kam skriaudą, teismas ant vyro užkraus baudas. Ant kitų vyro lobių turi but daroma ekzekucija, o jeigu turto nebutų žemēje, tad ant judinamų turtų ir ant ypatos turi buti daroma. (art. 18).

2. Jeigu pati nevaisinga numirtų arba pergyventų savo vaikelį, arba likęs vaisius pilnų metų nesulaukęs iš to svieto išeitų, o savo turtą įstatymiškai nepadavadyjo: pats įnešimas turi grįžti prie gimdytojų, kurie davē kraitį, o tųjų nebutyje prie tikrų brolių. Jeigu antra sesuo, pilningai išpasoginta, numirtų, krinta ant sesers kraitis; o broliai, jeigu panorēs, tą duotą kraitį paims, o iš visos ketvirtos dalies duos pasogą. O jeigu brolių nebutų, tai ir ant pilningai išpasogintų seserų kris sugrąžintoji pasoga. (art. 19).

3. Jeigu kokia našlē ištekētų už vyro, o nuo pirmojo vyro turējo užrašytą vainiką, tad nuo antrojo vyro neturi tokio užrašo. Jeigu tas antras vyras numirtų, o pasiliktų vaikai, tad jijē tarpe savų vaikų turi turēti lygią dalį; o jeigu liktų vienas vaikas, tad ant trečios dalies vainikas liks. Vienok leista yra vyrui savai žmonai, našle paimtai, užrašyti ką norint iš gulinčių ir judinamų lobių. O katrai pačiai vyras užrašē gulintį vardą, tokia jau dalies, įstatymais našlēms paskirtos, su vaikais neims. (art. 13).

čiais: 1, Merga iki 50 metų negalējo daryti jokių tranzakcijų; bet įstatymas 1768 m. nutarē, kad 24 metai tinka darymui visokių tranzakcijų. 2, Jokia tranzakcija, net butyje vyro, neturējo svarbumo be asistencijos giminaičių. 3, Skolas, be vyro žinios užtrauktas, vyras nemokējo, apart jeigu skola užtraukta buvo reikalui užlaikymo gyvasties. 4, Persiskiriant, pati byloje dēl perskyrų atsižada nuo priimtos pavardēs. 5, Tranzakcijas po priedanga moters fortunos, pašventintas net žemišku užsisenējimu, sutraukē, kada vyras buvo eviktoriumi pačios darbų; vaikai negalējo sutramdyti tokio pardavimo. Lietuvoje užrašai ištekējusios moteriškēs yra pilningai svarbųs. Prieššliubinis kontraktas yra abipusinēmis tiesomis businčių moterunų. Vaivadystose nuo Lietuvos prigulinčiose matoma yra liet. statuto ištarmē, bet teismadariai, pasimokinę kitokių nuomonių iš lenkiško statuto ir iš sēdenēs Liublino tribunolų, užkrētē nuomonę, buk moters yra nelaisvos esybēs, ir daugelis valdytojų lobių tapo sudrebinta.

4. Jeigu šlēkta turētų keletą pačių, o tos pačios turējo įvairius įnešimus piniginēse sumose, o katra-nors iš jų, neužrašiusi vyrui savo kraičio numirtų, tad sunųs fortunų įvairių motinų padarys tarp savęs atskaitą, idant vaikai tikros motinos turētų po ja paveldimą turtų. O likusioji tēviška fortuna tarp brolių iš įvairių motinų pagamintų, lygiai padalinta turi buti. (art. 15).

5. Jeigu neturtingas koks žmogus neturintis jokio savo turto, paimtų pačią, po kuria taip-gi nieko nepaimtų, o abudu dasidirbo ar dasitarnavo lobio, o vyras numirtų be padavadyjimo savo lobio, tad iš viso lobio po juo likusio, trečia dalis fortunos turi buti jo pačiai išskirta, o vaikams reikia dvi dali paskirti; o jeigu vaikų nebutų, tad prie vyro lobio pati pasiliks. O jeigu tokia našlē, niekam lobio neužrašiusi, numirtų, tad tas visas lobis turi kristi pusiau giminaičiams vyro, o pusiau giminaičiams pačios. Tolygus yra padavadyjimas įstatymo, kada pati pirmiau negu vyras numirtų, visas tad lobis po ja krinta vyrui. (art. 21).

6. Kad tēvas prie savo gyvatos išleis į moterystę savą dukterį, tad po mirties tēvo nuo brolių ar jų ainių pajieškoti negali kraičio. Nēsa tēvas žinojo, kokią meilę ir apžiurējimą turējo daryti labui savų vaikų. O jeigu broliai kraičio nedavē, tad per dešimtį metų pareikalauti kraičio turi tiesą ištekējusioji. O kuri per dešimtį metų nepareikalavo, tad amžinai tylēti turi. O jeigu nepertylējusi užsisenējimą numirtų, vaikams ir ainiams jos leista yra šnekēti apie kraitį senutēs arba motinos, jeigu vaikai aprašyto užsisenējimo, suaugę į metus, nepravēpsotų. (art. 4).

Perskyrimas V[1]).

Apie globējus (apiekunus) ir testamentus.

Artikulas I. Idant po mirčiai gimdytojų nesuaugusių vaikų turtas taptų išlaikytas, tokie vaikai turi buti po priežiura ir valdžia globējų. Šitiejie yra ar gimdytojų paskir-

1) Antrame ir trečiame statute tas perskyrimas iš eilēs yra šeštas.

ti, ar yra prigimtiniai, ar taip-gi nuo teismo priduoti. (Tas pats, art. 1 antro ir trečio statuto).

Antrasai statutas pridējo, kad pilni metai skaitosi vyriškiui metų aštuoniolika, moteriškai metų penkiolika. Trečias-gi statutas paskyrē vyriškiui metų aštuonioliką, moteriškajai metų trylika pilnametiškumui[1]).

Artikulas II. Jeigu tēvas turētų nesuaugusius vaikus, kurie, mirus motinai, turētų savastį kritusio ant jų lobio, arba tēvas ant jų dalyko po mirčiai savos pačios gautų, globoje turēti turi jų ypatas ir lobius; o kada suaugs, nedarant skaitliavimo arba atskaitos, turi vaikams atiduoti. Laike-gi globos nē parduoti, nē užstatyti to turto neleidžia[2]).

Artikulas III. Pirmiausiai tie bus globējais, kuriuos tēvas testamente paskiria; o jeigu nepaskirtų globējų, tad senesnis suaugęs brolis turi globą turēti ant jaunesnių brolių ir seserų; o jeigu nebutų suaugusio vyresnio brolio, tad iš dēdžių taip-gi vienas senesnis bus globēju. O jeigu

1) Cassiodoras paduoda nuomonę Ostrogothų karaliaus Theodoriko: "Areliai liaujasi maitinę vaikus, kada apsidengia pluksnomis ir turi subrendusius pentinus. Nebuvo tinkamu dalyku idant musų jaunumenē, esanti kariumenēje, butų skaitoma turinčia amžių persilpną valdymui lobių ir savo pasielgimų. Dora suteikia pilnametiškumą pas Gothus". Pas Germanus galējimas dēvēti ginklą pradēdavo amžių gabumo valdyti pačiam save. Įstatymai Ripuarų ir Burgundų paskyrē metų 15 laiku pradējimo parcigų kareivio ir tiesų valstiečio. Pas Lietuvius ir Lenkus metai 18 baigē nepilnametiškumą. 1768m. nutarta, kad vyriškis paims lobius 18-me mete, jeigu ant jo kris; parduoti ir sunkinti lobius skolomis negali prieš 24 metus. Magdeburgo įstatymai padeda galą globos 21-me mete.

2) Tas pats antrame ir trečiame statute, art. 2. — Globa *mundiburdium* skaitēsi ne už sunkenybę, bet už šaltinį pelno. Globējas tuokdino pupilių, ēmē užmokestį. Globējas baigē globą, ēmē žymų atlyginimą. Romos įstatymai manē, kad suteikimas globos artimiausiems gentims esti *summa providentia*, nes jie turi didžiausią prisirišimą prie pupiliaus. Ed. Cocke Anglijoje, Kofold Acher Danijoje skaitē pavedimą globos netikusiu tiems, kurie imtų paveldimą mirus pupiliui, tai ēsą —*quasi agnum committere lupo ad devorandum.* Kada pas mus 1532 m. rašē redakcija įstatymus, tai redaktoriai parašē, kad ēsant ginčui, kas turi buti globēju, teismas turis pripažinti artymesniu tą, kas paduos geresnes sąlygas nepilnamečiui.

Apart tų triju rųšių globos, kurią skyrē testamentas, eilē kraujo ir valia žemiškojo teismo, buvo dar globa, kurią karalius kam skiria. Mirštantiejie globą užrašydavo karaliui, arba karalius ją pats imdavo. Taip liet. metrika liudyja, kad Zygmantas I paēmē globą našlēs Mikalojaus Radivilo ir jo vaikų. Vladislavas III 1437 m. liepia Stanislavui iš Krotošyno, kad vaikams Jono de Mironice: *Tutoris seu Mundvaldi* (globējo) *munus nomine nostro regio adimpleas.* Konstitucija 1775 m. parašē, kad, jeigu žemiškas teismas nepaskirs globējų, karalius juos parinks.

Patrakēlis ar nusilpēlis (imbecilis) negali save valdyti, todēl turi turēti globējus. Prie Zygmanto III ir Vladislavo IV išpraš'ta kuratēles, idant paimti lobius, ir vargšą, jeigu pasakyta, kad jis patrakēlis, atiduota vargui. Pagal įnešimą Jurgio Ossolinskio, Lenkijos kanclerio, kaip liudyja dienraštis seimo 1637 m., išleista tapo konstitucija, kad kuratēlę galima išleisti tiktai kada komisija apsvarstys sveikatą patrakēlio ir išduos savo nuomonę. Liaujanties patrakimui, o grįžtant protui, puola reikalingumas kuratēlēs, kurią karališkas reskriptas naikino.

Jeigu našlē reikalavo globējų, ji prašē, kad jai teismas priduotų; tas prigulējo prie patarmēs ir pagelbos našlei, bet kaslink jos lobių, ji pati galējo taikintiesi ar skundus įnešti be globējų.

nebutų artimesnių giminaičių po kardu, tad avynai ir kiti gentys po motinai bus globējais; o jeigu nebus vyriškių ir iš kuodelinēs linijos, tad ir baltgalvēs taip-gi senesnēsēs po kardu tiems vaikams artymiausios turēs globą. Tačiaus tokios tiktai, kurios turi vyrus ir sodybas, arba sudēs paranką apsisēdusių vyrų. Dvasiškos ypatos, neturinčios savasties tame paviete, kur lobiai guli, globējais negali buti. O jeigu giminaičių nebutų, globējus teismas paskirs; nelabas globējas ar tēvo, ar teismo įteiktas, turi buti pašalintas żemiškojo teismo, o globējas turi buti nelabai senas ir savo namą privalo gerai tvarkyti. (Tas pats antrame ir trečiame statute, art. 3).

Artikulas IV. Nemečiai, priēję į metus, gali pareikalauti pragaišintų lobių ar judinamų turtų, jeib tik nepertylējo żemiško użsisenējimo. (Antrame ir trečiame statute, art. 5).

Artikulas V. Globējams valia yra dauginti naudą nemečių, nieko vienok pragaišinti su skriauda tųjų negali.

Antrasai ir trečiasai statutas (art. 6) tą patį panaujino, pridēdamas: 1, Kad nemečiai bylas dēlei muštynių ir grobimų prie globējo użsibaigusias atnaujinti neturi. 2, Kad globējas visame kame, kur apie żemę nesieina, turi teisą daryti.

Artikulas VI. Nemečiai dēlei tēviškų ir motiniškų vardų neatsakinēs, iki nesuaugs. Bet atsakyti privalo per globėją teisme: 1, Dēlei priēmimo pinigų iš lobių, kuriuos tēvas laikē įkaitoje. 2, Atsakys uż paranką tēvo, jeigu dēlei jos gyvuodamas tapo pakviestas. 3, Jeigu tēvui gyvam ēsant buvo byla dēlei kokių nebuk lobių, ir tame reikale stojo jau teisme. 4, Dēlei skolos.

Antrame ir trečiame statute (art. 8) pridēta: Atsakyti taip-gi turi: 1, Jeigu tēvas išguitų ką-tokį iš arendavojamo lobio, ir veikiai po to atlikto darbo pasimirtų. 2, Dēlei pabēgēlių, arba chlopų, pabēgusių prie tēvo gyvatos ir valdżios globējų.

Artikulas VII. Globējas nē lobių parduoti, nē atrubeżiuoti negali. (Tas pats art. 10 antro ir trečio statuto).

Artikulas VIII. Jeigu vieni broliai butų suaugę, o kiti nepilnų metų, tad suaugusiejie atsakys, o nemečiai išjudinti to nusprendimo negali.

Antras ir trečias statutas pridējo art. 9): 1, Vyresnysis suaugęs brolis, neatsisakinēdamas nepilnumu metų giminēs, privalo daryti dalybas tarp giminaičių ir genčių; 2, Valia yra vyresniamjam broliui atjieškoti bendrus vardus (lobius), kuriais turi su broliais dalintiesi; 3, Jeigu ką pragaišintų per bylą vyresnysis brolis, tad jaunesniejie iš jojo lobio pajieškoti negali.

Artikulas IX. Vyresniam broliui, turinčiam globą, valia parduoti lobius, atsiliuosavimui nuo skolų.

Antras ir trečias statutas (art. 11) pridējo: 1, Tas pardavimas turi buti su patarme artymesnių giminaičių, o toji suma neturi perviršinti tēviškų skolų. O mažos skolos turi buti išmokamos iš intratos; 2, Jeigu vyresnis brolis parduotų arba užstatytų savą dalį, tad į dalybas toji dalis lobio turi buti atiduota; o kokia dalis iš dalybų išpuls, tad perkantis arba užstatan duodantis paims.

Artikulas X. Paskirtiejie globējai paims vaznį ir tris liudininkus, surašys inventorių lobių, o rejestras judinamų turtų vienas turi buti pas jį, antras bus urēde sudētas. Visokias intratas ir sumas nemečiams rinkti reikia[1]). O už triusą globējams, paskiriami yra pelnai iš žemdirbystos, malunų, ažerų, ir pelnų iš teismiškos valdžios, vadinamų *peresud*. O visokie įēmimai iš midų, čyžių, visokeriopų duoklių, tad neturi buti laikomi nemečiams, iki suaugs.

Antrasis statutas (art. 4) tą patį atlyginimą, be pelnų iš sudo, globējams pripažino; o trečiasai statutas (art. 4) paskyrē dešimtį nuo šimto visos intratos ir pridējo: 1, Inventorius ir rejestras privalo buti sutaisyti po akių dviejų giminaičių, ar apsisēdusios šlēktos; 2, Judinami daiktai, kurie sugenda, turi buti parduoti; 3, Rupestį turi turēti globējai apie išauklējimą; 4, Kada suaugs

1) Davinējimas ant provizijos sumų buvo dalyku, paženklintu dēme negarbēs ir nuodēmēs; globējai bijojosi pirkinēti lobius, dedami buvo pinigai, o tie be jokios naudos iki užaugant mažamečiams gulējo. Žymesnes sumas Lietuvoje dēdavo Vilniuje katedros bažnyčioje. Liet. metrikoje randame 1524 m. nuo Zygmanto I paliepimą Vilniaus vyskupui, kad 10000 raudonųjų auksinių Jozefavyčiaus, žemiško paskarbio, ainiams iki jiems suaugant užlaikytų katedros bažnyčioje.

vyresnysis sunus, visas turtas darant pilningą atskaitą privalo buti atiduotas.

Artikulas XI. Pasoginiai lobiai neatsako, kada pati ant skolų vyro nepasirašo.

Artikulas XII. Jeigu yra broliai, vieni suaugę, kiti nemečiai, valia yra tuomlaikines dalybas daryti. Imantis tuomlaikinę dalį, jeigu lobius ar girias naikintų, atsakys prie galutinų (wieczyste) dalybų. (Tas pats antrame ir trečiame statute, art. 12).

Toliaus eina artikulai apie testamentus.

Antras ir trečias statutas paskyrē atskirą perskyrimą, palei skaitlių aštuntą, įstatymams apie testamentus; męs laikomēsi pirmojo statuto, ir nedarome atskiro perskyrimo.

Artikulas XIII. Kiekvienas kas turi tiesą įstatymiškai daryti, gali rašyti savo testamentą[1]), apart: 1, Nesuaugusių vaikų; 2, Sunų neturinčių iš savo dēkos savasties; 3, Belaisvių ar ant atidirbimo atiduotų; 4, Papaikēlių, iki į protą nebus sugrįżę; 5, Nuo bažnyčios besiskiriantiejie visokie atskalunai[2]).

Antras ir trečias statutas (art. 1) pridējo, kad iššauktiniai ir nuo garbēs atsudytiejie negali testamento daryti[3]).

---

1) Romoje pavelyta buvo daryti testamentą, bet susirinkime Romos liaudies. Įstatymai XII toblyčių leido svetimą aprinkti įpēdiniu testamente. Bet susirinkimai žmonių buvo laikomi tik dusyk per metus, o pasidauginus liaudžiai, pasidaugino ir vieši reikalai; tad leista tapo testamentą daryti prieš penkis ukēsus. Testamentai buvo ketveriopi: Vienas paprastas; antras kareivių *in procinctu* beje kariumenēje be atsišaukimų į liaudį; trečias *testamentum militare*, įvesdintas ciesorių: ketvirtas *nuncupativum*, žodiškas prie liudininkų.

Apie Germanus sako Tacitas: *Nullum testamentum successio cnique liberi*. Magdeburgo įstatymai nebuvo prielankus testamentiniams parēdymams. Frankams testamentai tiko. Saksonijoje pradējo buti testamentai XV-me amžiuje. Lenkijoje jau 1051 m. Riksa, pati Miečislavo II, išvyta iš Lenkijos, surašē testamentą savo Vokietijoje.

Lietuvoje testamentas nebuvo žinomas. Tik 1506 m., prašant mētropolytui, Zygmantas I leido testamentu cerkvēms ir viešpataujančiam užrašinēti lobius, jeigu tik testamentinē fundacija taps karaliaus patvirtinta. Tokią išlygą 1506 m. Kijevos kniazystei patikrino išleista privilēgija. Įstatymai 1676 ir 1677 m. visokius testamentus apie šlēktos ir miestų lobius paskaitē nesvarbiais. Seimas 1776 m. netik tas seimo nutarmes panaujino, bet apskelbē neturint svarbos visokins *legata* nuo ligomis sergančių, o tuomi labiaus testamentu paskirtus.

Testamentum militare tapo įvesdintas karaliaujant Aleksandrui. *Testamenta nuncupativa* ēmē priiminēti dvasiški teismai, bet 1726 m. seimas atēmē jiems svarbumą.

2) Tas artikulas apie eretikus antrame ir trečiame statute tapo išmestas, kaipo priešingas pažadētai globai įstatymų bejvairiuojantiems tikyboje per Zygmantą Augustą, ir aktus konfederacijos 1573 m.

3) Ar savžudos testamentas gali buti svarbus, buvo daug ginčų, Roisius Maureus, referendoriaus urēdą pildantis Lietuvoje prie Zygmanto Augusto, veikale: *Decisiones Litva*

Artikulas XIV. Jeigu kas ant judinamų daiktų ir vardo savo dēka įgytų rašyti norētų testamentą, tad turi pašaukti urēdą ar vieną iš jų, o jeigu ir tatai buti negalējo, tad pašauks trejatą šlēktos, ir kam panorēs tokį lobį užrašys; prašys, kad liudininkai arba pečentoriai pasirašytų ir pats pasirašys, o jeigu pasirašyti nemokētų, pečvietę pridēs. Viskas, ką užrašo, turi buti aiškiai išreikšta; valia yra kiekvienam atmainyti savo testamentą, o tas, kurs yra paskutinis ir mirtimi patvirtintas, kiekviename teisme svarbus turi buti.

Antras statutas tą patį paantrino, o trečias statutas tik tulus formališkumus pridējo (art. 2).

Artikulas XV. Jeigu kas testamentą darytų karēje ir kelionēje, o negalētų turēti trijų liudininkų, tad reikia turēti bent dvi ypati patikētini. Toks testamentas turi buti perneštas į urēdą, o karēje prieš hetmaną ar pavietavą vēliavnešį (karužą) tiejie liudininkai po prisieka turi tą testamentą apsakyti. Tokį testamentą svetimoje žemēje parengtą turint, reikia prisiekti, kad tas testamentas su valia, žinia ir gera atminčia rašančiojo paskutinę valią tapo parengtas. (Tas pats antrame ir trečiame statute, art. 4).

Artikulas XVI. Liudininkais surašant testamentą buti negali: 1, Tie, kurie testamento daryti negali. 2, Moteriškosios. 3, Išpildytojai testamento. 4, Tie, kam užrašyta yra testamente. (Tas pats antrame ir trečiame statute, art. 5).

Artikulas XVII. Niekas negali užrašyti kokią dovaną naminiam šeimynykščiui ar belaisviui per testamentą, nepadaręs jo liuosu. Testamentu ir kiekvienu užrašu galima atliuosuoti, o padarius per tą patį testamentą laisvais, dovanas ir užrašus daryti yra leista. (Tas pats antrame ir trečiame statute, art. 8).

Artikulas XVIII. Kiekvienas tokių nelaisvų žmonių gali kam panorēs trečią dalį savo turto užrašyti, o dvi dali judinamų daiktų turi palikti saviems vaikams tarnavimui

nicae, perkratinējo tą klausimą. Savžudos testamentas tyčia prieš savžudystę parengtas, neturi svarbos. Mirštančio nuo žaizdos sau užduotos Magdeburgo įstatymuose neturi svarbos, nēsa ligoniai tik mažus daiktus tegali kam pavesti.

tai žemei, ant kurios sēdi; o jeigu jis ir vaikai butų laisvi, pasitraukti jiems valia su visu turtu, palikus ponui žemę ir su pasētais rugiais ir triobesiais ir su tuomi visu, kas buvo pono duota laike atidavimo tos žemēs lažų reikmenēn. (Tas pats antrąme statute art. 8, trečiame statute, art. 9).

Antras statutas pridējo:

Priežastys, kurių dēlei tēvas vaikų išsižadēti gali. Apie tatai kitur jau šnekēta.

Trečias statutas patalpino:

1. Valia yra testamentu bažnyčioms užrašinēti, jeib tik žemiška tarnysta butų atbuvama. (art. 3).

2. Jeigu testamente datoje ar kokioj žymioj vietoje butų pataisyta ir skusta su skriauda kokios pusēs, toks artikulas neturi buti priimtas už svarbų byloje. Bet per pasiklydimą padaryti pataisymai testamento nenaikina. Lyginai netaps pašalintas visas testamentas įgrobimu tų artikulų, kurie yra priešingi įstatymams. (art. 6).

Perskyrimas VI.

Apie teistojus, teismus ir teismo valdžią.

Artikulas I. Vienais įstatymais visus prideria teisti; atsišaukti į augštesnį teismą susiprantančiam ēsant apsunkintu nēra uždrausta; už neteisią apeliaciją apeliuojančioji šalis teistojui užmokēs dvyliką rublių grašių[1]). Teistojas

1) Antras statutas (persk. 4, art. 79), o trečias statutas (persk. 4, art. 89) paskyrē apeliacijinēs kalčios šešias kapas, beje 128 auksinų 17 grašių, o nuo pakamarinio teismo taip-gi bauda paskirta iki tam tikrai sumai pinigu. Paprastu buvo dalykas, kad lyginai didelēse, kaip mažose bylose buvo vienokios apeliacijinēs kalčios. Taip įstatymuose Prusams 1526 m. paskirta baudos 3 grivinos, o 1538 m. 6 auksinai kalčios. 1583 m. padavadyjime Stepono Batorio Inflantams nutarta 18 rygiškų grivinų mokēti. Inflantiečiai pirma savuose reikalavimuose, Zyg. Augustui 1561 m. paduotuose ir jo patvirtintuose, apturējo, jog neteisiai apeliuojantysis turi pragaišinti dešimtą dalį vertybēs bylos, apie kurią einasi dalykas. Taip mažos apeliacijinēs kalčios Lietuvoje užtraukē nesmagumus. Konstitucija 1764 m. paskyrē asabiškas ir piniginkas bausmes neteisiai apeliuojantiems. O konstitucija 1776 m. paliepē 2000 kapų ir šešias savaites bokšto tribunolams uždēti ant neteisiai atsišaukiančių nuo teismo pirmos instancijos. Vaivadystēse-gi, nuo Lietuvos prigulinčiose, kad vēlesni po unijos lietuviški įstatymai neb'esti priimami, pasiliko taip mažos apeliacijinēs bausmēs.

pasiteisins prieš vaivadą, vaivada prieš seimą arba vyriausiąjį suvažiavimą. Jeigu šitame statute nebutų įstatymo dēl kokio atsitikimo, teisti reikia pagal paprotį; o atsitikimą, neapimtą įstatymų, reikia pranešti seimui, idant taptų į knygą įstatymų įrašytas.

Trečias statutas (persk. 4, art. 54, paskutinis §) kiekviename atsitikime, neapimtame vietinių įstatymų, liepē kreiptiesi prie artimiausiojo krikščioniškojo[1]).

Artikulas II. Vaivados ir storastos turi parinkti du valstiečiu tame pačiame paviete gyvenančiu ir apsisēdusiu, idant butų jų astovais teisme. Kalčios karaliui[2]), o įējimai vaivadoms ir storastoms dingti neturi. Teisimas turi buti aiškus, ištisas ir bepusiškas.

Antras statutas iš privilēgijos 1564 m. Lietuvai išduotas, atidavē aprinkimą žemiškojo teismo šlēktai[3]).

Artikulas III. Teistojai kaipo prisudą ims dešimtą

1 Advokatai, be to viso, mēgsta remtiesi ant *praejudicata*, arba dekretų panēšiuose atsitikimuose. Romoje ciesoriai išleisdavo reskriptus ypatingiems atsitikimams; vēliaus iš 2000 bylų surašē *Pandektus* arba *Digesta* 50-yje knygų. Įstatymas Kazimiero Jagēliuno liepia surinkti senesnius dekretus ir taikinti kaipo regulą panēšiuose atsitikimuose: *"Et dum in aliqua causa super aliquo articulo audita propositione et responsione sententiarum fuerit, in librum sententiarum inseratur, ut postea in eodem articulo, vel ei simili, similis sententia proferatur"*. Koronacijos konstitucija Lietuvai 1764 m. uždraudē: digressiją, prejudikatus, allegavimą dēl vienatinēs impressijos, kas kartais *contra legem et justitiam* buvo privedinējama.

2) Viduramžyje teismas buvo šaltiniu jēmimų: prasižengimas buvo darkymu viešo ramumo, o viešpataujantis taikos buvo sargu, ir už tokį rupestingumą reikējo mokēti kalčias. Net susitaikant reikējo kaltajai pusei mokēti į kunigaikščio yždą. Liet. metrikoje randame Zygmanto I 1513 m. paskyrimą Zēnavyčiaus ant Kijevos vaivados ir drauge storastos, ir paliepimą, kokia dalis teismo jēmimų karaliui, kokia Zēnavyčiui prigulēti turi. Žemiško paskarbio Józefavyčiaus skaitlinēse 1521 m. už trejetą metų, tos kalčios ir visas teismiškas jēmimas užrašytas yra ant 9800 kapų (306.533 auksinų 20 grašių); bet čion reikia priminti, kad tąmet Novogrodko vaivada Zabrzezińskis buvo nubaustas buvęs ant 3000 kapų.

Cerazin Kirštein sako: "Teismo baudas ima taip-gi musų viešpatienē tiktai ten, kur einasi apie gvoltą, apie bausmes mergų ir apie pagalvines moterių, kurių dēlei nēra kam pareikalauti". Ant kiek karalienēs musų turējo teismišką įtekmę, sunku pasakyti, nes tik vienam atsitikime randame įsikišimą pačių į urēdus musų karalių, beje kada vienoj privilēgijoj Zofija, pati Vlado Jagēlos, liepē savo vardan įrašyti *relationem*. Lenkijoje karalienēs turējo atskirus jēmimus: 1, Žiedinius, kuriuos miestai vieną sykį naujai karalienei mokējo. 2, Pagalvines po moterų, kurių nieks nepaieškojo, apie ką ir redakcija 1532 m. primena. 3, Kalčias už gvoltus moterų, apie ką žinomi tik iš C. Kiršteino. Paprastai duodavo vēliaus storastystas į kraitį arba reformaciją karalienēms, o nuo laikų Zygmanto III seimų konstitucijos taip-gi skirdavo kraičius. Šeimynai Jagēlos išgesus, neliko jēmimų iš teismų ar taksų nuo privilēgijų pačioms musų karalių.

3) Iki viešpataujant Zyg. Augustui nebuvo šlēktiškų teismu, tik atstoviniai vaivadų. Pats paliepimas sergēti jēmimus peresuduose patikrino abejotinumą teisos. Matome Pagirēnų skundus, kaip daug tie atstovai šlēktą skriaudē. Lenkai nuo gadynēs Jono Olbrachto turējo žemiškus teismus, į kuriuos šlēkta rinko kandidatus, o iš jų viešpataujantysis skyrē. Privilēgija Bielske išduota, o Vilniuje patvirtinta, suteikē tą laisvę Lietuvai. Gradski teismai liko byloms, žinomi po vardu gradzkų artikulų. Karalius Steponas, peržiurēdamas tą statutą 1578 m., patvirtino tą privilēgiją, o trečias statutas (persk. 4, art.1) tą trumpą išskaitymą atmainų valdžios teismų išreiškē ir patvirtino.

dalį prisudytos sumos, o prisudytuose lobiuose laikytis turi teisaus kainojimo[1]).

Artikulas IV. Vyriausias teismas susideda iš ponų dumos, baronų[2]); tasai turi susivažiuoti kasmet į Vilnių ant nedėlios *reminiscere*[3]); tame teisme, parlamentu vadinamame, netik šalims atsišaukiančioms nuo ištarmių pirmos instancijos teisa bus daroma, bet vaivados ir storastos iš savų urėdų už neišpildymą pavestų pareigų, lyginai ir jų atstovai atsakinės.

Artikulas V. Jeigu kaikurie iš ponų dumos neatvažiuotų, teismai vienok turi buti atlaikomi, ir visos bylos turi buti išnagrinėtos.

Trečiame statute tribunolas[4]) yra laikomas už tą vyriausiąjį teismą, kurs teismą karaliaus ir ponų dumos atstovėdamas, turi vardą to vyriausiojo teismo, to žemiškojo tribunolo.

---

1) Prisudas ir persudas yra atlyginimu už triusą teismo, ir už suteikimą globos kaltininkui prieš tiesą asabiško atsikeršyjimo.

Dar kapitulioriuose Karolio Didžio matome, kad *decima pertica* (dešimtas prentas žemės) prigulėjo viešpataujančiam, kada dėl teisimo bylos siuntinėjo savo pasiuntinius — *missos dominicos*. Dešimtoji dalis buvo skaitoma už įstatymišką procentą, ir traukėsi iki pusei 17-to amž., ir Lenkijoje įvesdinus mažesnę proviziją, dvasiškiems po septynis nuo šimto 1635 m. buvo įstatymišku, ir iki Augustui III viešpataujant buvo renkamas. Lietuvis Michalonis liudyja apie tokią mokestį prie Zygmanto I, kada Lietuviai pastojo teismininkais. Tokia mokestis tapo sunkenybe. Iš rejestrų karalienės Bonos matome, kad iš Krzemience pavieto per du metu turėjo 490 kapų liet. grašių; taip-gi byla Pagirėnų su vaivada Sapiega liudyja apie didumą intratų iš prisudo. Zyg. Augustas sušaukė vaivadas ir storastas ir tie 1564 m. atsisakė nuo tų ėmimų, ir tas atmintinas aktas tapo patalpintas pradžioj antrojo statuto. Antras ir trečias statutas (art. 5) paskyrė nuo kapos du grašiu. Volynijos ir Kijevos vaivadystos pirmiausia nuo tos sunkenybės atsiliuosavo. Lietuvai apmokėjimas prisudų vyriausiame teisme 1509 m. tapo prašalintas.

2) *Barus* pas Norvėgus ženklino kiltesnį žmogų, *vir equestris*. Pas mus ir Lenkijoje baronais vadino grovus. Lietuvos urėdninkai taip patys save vadino traktate 1422 m. tarp Vl. Jagėlos ir Povilo Rusdorfo, kryžeivių magystro, ir vėlesniuose viešuose aktuose. Lietuvoje buvo kunigaikščiai iš priešalinės linijos kilę nuo kunigaikščių Rusijoje ir Lietuvoje viešpataujančių; tųjų prerogatyvos netapo palytėtos. Kad prie Vladislavo IV Jurgis Ossolinskis, Lenkijos kancleris, tapo kunigaikščiu, Radivilų susijudino tuštumas, kurie seniaus buvo kunigaikščiais Vokietijos. Leidžiant lietuviškai valdžiai, 1637m. išėjo pirmas raštas *O tytułach cudzoziemskich*, kur svetimi iškėlimai tapo paskaitomi už piktadarystą, ir kitas raštas *Obrona tytułów* nesumažino išmėtinėjimų prieš Ossolinskį. Užkrito konstitucija: "kadangi visi žmonės *aequestris ordinis* yra lygųs, tad toji *varietas titulorum aequalitatem nobilitatis* prašalinti negali, o jokių titulų nė naujesnių, nė senų nieks vartoti, nė naujų išprašinėti negali, nė išprašinės, apart tų, kurie yra unijoje priimti". 1611 m. tas pats tapo panaujinta vaivadystėms, nuo Lietuvos prie Lenkijos prikergtoms.

3) Šiaurių tautos tolygius suvažiavimus laikydavo tankiausiai kovo mėnesyje (Frankai, Islandai); tame taip-gi laike *reminiscere*, beje antrą nedėlią gavėnios — įvykdavo liet. teismai, parlamentu vadinami. Kaip Islandijos vyriausias teismas tęsėsi per 16 dienų, taip-pat musiškis tankiausiai tiek-pat patekdavo.

4) Karaliaus teismas išrodė sunkenybe, ir Zygmantas I bei Zyg. Augustas skundžiasi ant tos sunkenybės. Unijos seime 1569 m. karalius butinai trokšta įsteigimo tribunolo, ir tasai įsteigtas tapo Lenkijai 1578 m., o Lietuvai 1581 m. Dekretai tų teismų buvo nepakrutinami, o lygiems balsams ėsant, bylos ėjo į seimą, ir nuo 1607 m. tokios bylos buvo pavedamos nagrinėti businčiam tribunolui. 1627 m. užrašyta, kad tribunolas neturi priiminėti

Artikulas VI. Užgirta, idant vaivados kiekvienoje teismo vietoje, kur knygos guli, paskirtų, duotų, ir pakirptų[1]) vaznius. Šlēktas gerus žmones, patikējimo vertus, doringus ir apsisēdusius ant to urēdo šlēkta juos aprinks, ir duos paliudijimą apie dorumą, ir apie gerą pasielgimą tokiame skaitliuje, kokio plotas pavieto reikalauja; o kad sudēs prisieką, ir vardas jo į knygas įrašytas pasiliks, tuomet tokis vaznys viską, kas prie jo urēdo priklauso, tinkamai gali atlikti, ir visuomet iš eilēs dvejatas ar trejatas vaznių prie urēdo turi buti, visokeriopiems pripuolantiems reikalams.

Antras ir trečias (art. 9) statutas pridējo, kad prisaikdintasai vaznys turi be urēdiško paliepimo ant kiekvieno pašaukimo, niekuomet neišsikalbinēdamas, ant visokių bylų važinēti, turi gromatas ar visokius pakvietimus vežioti, urēdui pasiuntus persergēti šalį, idant iš teismo vietos neišvažiuotų, diktuoti prisieką, daryti injunkcijas ant lobių urēdui paliepus. Prievartą, kruvinas muštynes, žaisdas apžiurēti ir į knygas paliudyti, o visuose priepuoliuose, kuriuose einasi apie garbę ir kaklą, arba apie kainojimą 20 kapų, beje 428 auksinų 17 grašių, privalo turēti du šlēkti, su kuriais drauge padarys paliudijimą; o jeigu kelionēje važiuodamas į aktus vaznys numirtų, tuomet šlēkta turi padaryti paliudijimą. Neteisiai darantis paliudijimą, prietaikmiui prie piktadarystos kaklu, ar kalējimu baudžiamas turi buti; paskirta taip-gi tam vazniui įēmimai. (art. 8 antram statute, art. 10 trečiame statute).

Taip-pat statutai (persk. 4, art. 2) nutarē, jeigu kas vaznį laike jo urēdavimo sumuštų, arba pakvietimus arba gromatas, kurias veža, atimtų, turi dvyliką savaičių bokšte sēdēti, ir gausiai šaliai, jeigu prie jo butų, ir jamjam atlyginti; o jeigu kas vaznį užmuštų, kaklu bus baudžiamas, o pagalvinē užmuštojo gausiai turi but mokama.

Artikulas VII. Kiekvienas turi stoti į teismą ant pa-

bylų, neapimtų įstatymais, nei duoti dekretų, kurie *vim legis saperent*. Seimas 1788 m. užgyrē, kad tribunole bus du trobesiu teismo byloms: jeigu vienas dviem trečdaliais balsų išduos ištarmę, dekretas esti nekušinamas; o jeigu prastu didumu balsų išpuls dekretas, tad abu trobesiu vienyjosi, burtu išrinkti teisējai tiesiog daugumu decidavo, ir toks dekretas buvo nekušinamas.

1) Pakirpimai buvo visokeriopi, taip kirposi vergai — *servi dedititii*. Pakirpimas dvasiškųjų turējo buti ženklu nuolankumo, ar priēmimo naujų šventų pareigų. Dviejose sagose yra priminta, kad pakirptą pasiuntinį iš urēdo pažinojo.

kvietimo; jeigu nestotų, turi buti vaznio pagandintas (obwieszczony), o jeigu ir taip nestotų, turi buti duota injunkcija ant lobių iki decizijai bylos, jeigu lobių dėlei reikalas eina; o jeigu einasi apie krutinamą daiktą, bus duota injunkcija ant įėmimų ar lažų nuo kumečių, pritaikmiui prie vertybės daigto.

Antras statutas (art. 13) apsergėjo, kad už pirmą nestojimą į teismą, užmokės šalei kapą grašių, o teismui dvyliką, už antrą nestojimą — šalei tris rublius, o teismui — dvidešimt keturis grašius. Trečias statutas (art. 22) už nestojimą paliepė užmokėti keturias kapas grašių šalei, o kapą teismui; antru kartu nestojanti šalis pralošia bylą[1]).

Artikulas VIII. Per apeliaciją neesti sulaikomas išpildymas dekreto.

Antras (art. 61) ir trečias (art. 86) statutas tą įstatymą prašalino, nutardamas, kad, iki dekretas netaps ištrištas, teismas nedrįstų daryti ekzekucijos, nē pildyti ištarmēs, apart privilegiruotų bylų, nuo kurių apeliacija negali buti leista.

Artikulas IX. Nelaisviems žmonēms ponai turi daryti teisą, o nedarantiejie teisme atsakys.

Tas pats antrame statute (art. 19), bet trečiame statute (art. 48) pridēta, kad rekvizicija darymui teisos turi buti atlikta vaznio.

Artikulas X. Jeigu kas į teismą stotų su patikrinimu atsakymo už ką nors, tai tokis atstovējimas, arba evikcija, turi buti akyvaizdi ir neatidētina.

Tas pats antrame statute (art. 31), o trečiame (art. 55) tiktai tas pridēta, kad atstovas neatsitraukdamas iš teismo, turi išsiteisinti ir jo lobiais turi buti daroma atpilda. O jeigu kriminališkoje byloje atstovas butų pasmerktas kaklu, tad bausmē turi įvykti vietoje teismo, kuris teisia.

---

1) Lietuvoje buvo nestojimo ištarmēs, Lenkijoje kondemnatos nepaklusnumo teismams; bausmēs budavo piniginēs; prie kondemnatos dar buvo pridētas iššaukimas iš šalies. Pagal 1505 m. statutą, išvengimui apgaulių, galima buvo padaryti areštą kondemnatos; 1588 m. įstatymas leido kondemnatą areštuoti tiktai 23 adynoms. Konstitucija 1601 m. liepē tą įstatymą užlaikyti priglaustoms nuo Lietuvos prie Lenkijos vaivadystoms. Seimas 1670 m. tribunole byloms iš apeliacijos ateinančioms prašalino areštus kondemnatų. Galiaus ordinacija yždo komisijos 1764 m., o konstitucija 1768 m. iš visų jurisdikcijų tokius areštus prašalino.

Artikulas XI. Civiliškose bylose negalima turēti prokuratoriaus, kaip tik apsisēdusį Lietuvoje; o kriminališkose bylose leista turēti ir svetimžemietį ir neapsisēdusį prokuratorių[1]).

Antras statutas (art. 34) tą patį įstatymą beveik tais pačiais žodžiais panaujino.

O trečias statutas nepaduoda išlygos apsisēdimo prokuratorių; visiems biedniems žmonēms ir dēl visokeriopų prasižengimų apskųstiems pridavinēti prokuratorius pažadēta, atskirta nuo galējimo stoti teismo urēdinikus ir dvasiškas ypatas, vienok savo pačių reikale ir už draugus atsitikime, kur butų reikalas, tačiaus ne tame teisme, kur esti urēdininkais, kalbēti gali; vienok savo paties byloje ir savam teisme kalbēti leista. (art. 57 ir 58).

Artikulas XII. Pakviestas prieš teismą viešpataujančio, jeigu prieš deciziją išvažiuotų, pralošia bylą. (Tas artikulas vēlesniuose statutuose tapo praleistas).

Artikulas XIII. Laikas užmokējimui skolingos sumos turi taip paskirtas buti, idant kas kvartalas šimtą kapų skolintojas apturētų; kada tas laikas pereis, injunkcija ant lobių įvyks; jeigu lobiai neištesēs, tad skolininkas kaipo piktadarys turi buti mirtimi baustas.

Antras (art. 59) ir trečias (art. 84) statutas atmainē

---

1) Graikų areopagas ilgai-ilgai neleido, kad tame teisme stotų patronai. Pas Vizi-Gothus teistojas nutarē, ar byloj reikia patronų. Aprenkami buvo patronai *per missos dominicos*, ir jie vadinosi *Clamatores et Causidici*. Anglija tarp šiaurēs tautų pirmiausiai užsiēmē tobulinimu advokatų, tarp kurių atsigarsējo Glanville, Fontsecuc, M. Halle, Littleton ir Ed. Cock. Krokavos mokykla, kur mokē *Trivium* ir *Quadrivium*, neturējo iki Edukacijos komisijai mokslo šalies įstatymų, ir todēl Lenkijos advokatai nepažinojo savus įstatymus. Buvo Armēnams Kamieniece duota privilēgija, kad savose bylose neturētų patronų *(causidicos)*, bet patys stotų prieš teismą; tur-but joks kits miestas neturējo tolygios privilēgijos. Prie Jono Olbrachto budavo patronai daktarais tiesų, prie Zygmanto I dvariokai ir mokslinčiai ēmē niekinti tą amatą. Stasys Orzechovskis veikale: *Policya królestwa polskiego*, prilygina prie kekšēs advokatą: anoji gēdą, šitas snukį pardavinējąs. Prie Augusto II pasidaugino skaitlius patronų, ir imtynēs bylininkų užiminējo seimus ir abi\ .elius. Knyga akcesorijų buvo raktu į sandēlį mokslų bylinējimosi, o perrašinējimas sumarijų — išsilavinimu, o iškoliojimas keliuose lotyniškuose sakiniuose priešingos pusēs liudyjo tobulumą. Tų bylininkų (kuriuos senovēje *rabuliais* ir *legulējais* vadino) paantrinamos aksiomos: Dekretai *vim legis sapientia* neturi svarbos, padarē Lenkijoje tai, kad nuo 1726 iki 1768 m. tribunoliški dekretai buvo tik liudyjimu tuomlaikinio triumpho šalies, o keliolika ištarmių neturējo pasekmēs. Iššaukta žemiška senovybē, o ramumas abyvatelių atiduoti tapo gaujai tyrinētojų aktų ir svetimų popierų, girdēta apie *non edacquatum practium* Romos įstatymuose, bet apie to įstatymo pritaikinimą namie nežinota, tranzakcijos iškilmingiausių pardosų pertraukta, ir dēlei lēzijų ar nedamokējimų paskirta susivažiavimus. Ištarē *laesum jus naturae;* kiltos dalybos, išpasoginimai, tapo už niek paskaityti. Tai yra kaltē patronų. Skaitlinga palestra baimę įvarinējo teismams. Tulas skaitlius įstatymuose 1764 ir 1768 m. turējo daryti dvasią tų susirinkimų mažiaus pavojingą. Žinoma, kaltēs palestros kilo iš visatinos anarchijos.

išdėstymą teisiškų perpelnų (przezysków) nubaustųjų. Bet jeigu kas nutars terminą užmokėjimui, reikia sutartį pildyti.

Artikulas XIV. Pakvietimu negali laimėti dilaciją, vienok jeigu pateisintų nestojimą liga arba žemiška tarnysta, nepralošia bylos; tačiaus iktolei pakviesti dėlei daigto ginče ėsančio negali, iki įstatymiškų išleidimų pakviestai šalei negrąžins.

Artikulas XV. Pakvietimas turi turėti aiškų išdėstymą reikalavimo. (Anot antro statuto, art. 23, šalis nereikalauja atsakyti ant neaiškaus pakvietimo).

Artikulas XVI. Užsipuolantis ant ko-nors teisme, moka teismui dvyliką rublių grašių, pasigriebiantis kardą, netenka rankos, o jeigu sužeistų, netenka kaklo.

Antras statutas (art. 39) paskiria bausmę šešių savaičių bokšto už apšmeižiantį žodį butyje teismo ištartą. Pasigriebiantis kardą — rankos, o sužeidžiantis kaklo netenka; o jeigu sužeidžiantis pabėgtų, turi buti iššauktas.

O trečias statutas (art. 62) paskiria gausią pagalvinę vaikams užmuštojo.

Artikulas XVII. Jei kas teisme apšmeižiančius dalykus šneka ant teismo, šešiatą savaičių bokšte sėdėti turi, iššaukti (ant dvikovystos) teistoją po aštria bausme uždrausta. O koliojantis teistojas šešiatą savaičių sėdėti turi o sužeidžiantis teisme, duos kaklą.

Artikulas XVIII. Visas prisudas priklauso vaivadai, kada teisia, o jo nebutyje dalinasi prisudas ant trijų dalių: viena dalis vaivadai, antra teisiantiems, trečia dalis atstovui vaivados.

Artikulas XIX. Miesčionys turi teisą daryti už žaizdas ir užmušėjystes pagal statutą.

Artikulas XX. Leidžiantis priešingai pusei prisaiką, negali buti prileistas prie priešingo išvedžiojimo. (Art. 50 antro statuto tą patį įsakė, pridėdamas bausmę keturių savaičių bokšto norinčiam išjudinti tokiu budu užbaigtą bylą. O art. 75 trečio statuto paskyrė pinigiškas baudas).

Artikulas XXI. Niekas prieš liudytojus savo statomus negali kalbēti, bet prieš liudytojus priešingos pusēs pakviestus leista daryti užmētinējimus; lyginai prieš neteisiai liudyjančius leista tuojau teisme sudēti atrodymus[1]).

Artikulas XXII. Ant bendrų pavaldinių kiekvienam pritinka valdžia nebutyje dalyvautojų valdžios.

Artikulas XXIII. Nuo valdžios vyresniojo teismo, gromatos viešpataujančio niekados neatmetinēs, o tas vyriausias teismas visuomet įveidyja karališką valdžią.

Artikulas XXIV. Niekas į teismą ginkluotas ateiti neturi.

Artikulas XXV. Pakviestasai negali bylos kitu kuomi pertraukinēti, tiktai turi atsakinēti.

Artikulas XXVI Jeigu kam teisme užmes, kad n'esti to ainiu, po kuriuomi reikalauja lobio, atrodyti tą tvirtinimą pirmiausiai turi[2]).

Artikulas XXVII. Arenduotojai (dzierżavcos), o seniaus Civunais ar Tivunais vadinami, negali teisti šlēktų, jei bent su jų pačių sutikimu[3]).

Artikulas XXVIII. Užmokestis vazniams paskirta.

Artikulas XXIX. Tretininkiškas (paliubaunas) teismas kiekvienam leistas; jeigu tiejie kompromisoriški teistojai paskirtų kokį teismišką perpelną (przezysk), o viena iš šalių nenorētų tesēti tai ištarmei, tada prieš žemiškąjį teismą turi buti pakviestas, o teismas, ištyręs kompromisą,

---

1) Antras statutas (art. 53), nesakydamas jau nieko apie kalbišką inkviziciją, atmeta nuo liudyjimo: 1, įstatymais nubaustus; 2, nelaisvius; 3, tarnus; 4, patrakēlius; 5, dalyvautojus kalčios.

Trečias statutas (art. 78) pridējo: 1, Pavaldiniai nē už ponus, nē prieš ponus liudyti negali; 2, iššauktiniai; 3, besimaišanti liudytojai liudyjime kaslink vietos darbo ar daigto, apie kuriuos liudyja, atmesti yra nuo galējimo liudyti.

2) Tai yra akcessorium, ką vadinasi *Competentia actoris;* taip-pat antras ir trečias statutas tą patį nutarē.

3) Šlēkta, kuri su išlygomis kokios asabiškos tarnystos apsēdusi buvo karališkas žemes, arba bajorai, buvojo po didesne ar mažesne valdžia pylies; atskiri budavo aktai, vadinami pylies knygomis. Tokiuose aktuose papratimu, tiktai gana ilgai sujstatymintu, budavo išpažintos tranzakcijos, ir rašomi buvo dekretai; tolygųs buvo teismai ir aktai Slucko ordinacijoje.

jeigu bus sutinkantis su įstatymais, patvirtįs, ir paskirs išpildymą[1]). (Tas pats art. 85 trečio statuto).

Antrame statute pridēta:

1. Kiekviename paviete, kur esti žemiškas teismas, teistojai ir šlēkta turi apžiurēti vietą atvangiam sudējimui knygų. Knygos tiktai pastarųjų žemiškų rakų turi liktiesi pas žemiškąjį raštininką iki antrųjų rakų, o senesniejie aktai bus po raktais teistojo, pateislio ir raštininko. Lyginai sargyba ir prižiura gradiškų aktų turi buti užlaikoma. (Tas pats art. 13 trečiojo statuto).

2. Viena pečvietis lietuviškos viešpatystēs į kiekvieną pavietą su parašu aplink herbą tampa nusiųsta, taje pečvietimi turi buti pakvietimai pečvietyjami, bet išrašai turi buti pečvietim teistojo ir pateislio užtvirtinami[2]). (Tas pats art. 12 trečio statuto).

3. Visi ponai, arendoriai ir urēdininkai, taip lobiuose viešpataujančio, kaip savuose, ir visi žemionys, darydami teisą saviems tarnams ir pavaldiniams, neims daugiaus, negu tai, kas tame statute visiems urēdininkams tapo paskirta[3]). (Tas pats art. 14 trečio statuto).

---

1) Leista esti pusēms laikyti kompromisą už pirmą instanciją pagal nutarimą šito statuto, arba laikyti tąjį teismą už pirmą ir paskutinį. Lietuviškoji konstitucija 1726 m. įsako: 1, Pripažinimą užrašo aktais; 2, nutarimą užraše, kad teismas *praecisa appellatione* turi buti teistas, o atsitikus nepasirodymui daugumos nuomonių, vos tribunolas turi galybę nagrinēti besiskiriančias nuomones. Beje: jeigu butų trįs teisiantiejie, o kiekvienas kitokią parašytų deciziją, arba jeigu vienas butų superarbiteriu, o nuo trijų pusių trįs arbiteriai, ir su pirmsēdžiu to teismo nuomonē tiktai vieno arbiterio tesutiktų. Konstitucija 1776 m. visą tą lietuvišką įstatymą paplatino ant Lenkijos.

Viskas, kas yra galēje ir įstatymiškoje valioje žmogaus, galima pavesti kompromisui, todēl išskiriama: 1, Svetimas daigtas be leidimo savininko, ar su skriauda trečios ypatos; 2, kriminališka byla, nes bausmē už piktadējystes priguli vyriausybei, o ne partikuliariškai valdžiai; 3, bylos už nelabą panaudojimą urēdo, nes toks išžiurējimas priguli prie viešos valdžios.

Superarbiteris, sykį apsiēmęs teisti, gali atsižadēti nuo kompromiso ir turi: 1, Jeigu po kompromisoriškų užrasų patēmytų, kad iš tos bylos gali jam koks pelnas, ar praloša iš evikcijos; 2, jeigu po surašymo kompromiso per apsivedimą savo, ar per tenkančią sukcessiją pastotų toje pačioje byloje šalininku; 3, jeigu koks svarbus nesutikimas tarp teisiančio ar katros-nors pusēs įvyktų po kompromisoriškų užrašų.

Superarbiteris yra teismišku urēdininku kaslink užrašytos bylos, todēl: 1, Gali buti patrauktas į ordinarišką teismą dēl nelabo panaudojimo savo urēdo, dēl perpirkimo; 2, neleista superarbiteriui peržengti rubežių savos valdžios, bet tas peržengimas turi buti aiškiai priešingas užrašui, suteikiančiam jam valdžią; 3, laike, kada superarbiteris pakviestas dēl paminēto peržengimo, nelaukia teismo decizijos, tad teismiški jo darbai iki nutarimui, ar išpildē savo parcigą, ar ne, pasilieka abejonēje, ir toji abejonē, tik išnagrinējus pasielgimą teisiančiųjų, turi dingti.

2) Štorastos turējo savo pečvietis, tos buvo su išreiškimu visų titulų, kokius turējo, palei tas pečvietis pažindavo laiką išdavimo extraktų arba išrašų, kada ant popieros laikas rašymo nebuvo išreikštas.

3) Kada prisudai vyriausiuose teismuose tapo prašalinti, puolē toji dalis įstatymų, puolē taip-gi įstatymiškumas rinkimo to jēmimo partikuliariškuose lobiuose.

4. Priešais žemiškus teismus trimis dienomis teismas suvažiuos; kas iš rejestro pašauktas nestos į teismą, turi buti skaitomas nestojančiu, ir bausmē ar pralošа ant jo bus nulemta. (Tas pats art. 16 trečio statuto).

5. Pakvietimus kiekvienoje vietoje vaznys atiduoti gali, o jeigu asabiškai neatiduotų, tad lobiuose padēti, o apie padējimą paduoti relaciją. (Tas pats art. 17 trečio statuto).

6. Prašalinti pakvietimą iš lobių galima tiktai: 1, jeigu įrašymo pakvietimo aktuose nebutų; 2, jeigu vardo ar pavardēs, vardo tēvo ir privilegiruoto titulo, kokį nešioja, neparašytų; 3, jeigu einasi apie gvoltą, muštynę, grobimą, o vietos padaryto gvolto pakvietime nepridēta. (Tas pats art. 19 trečio statuto).

7. Jeigu šalis nuo šalies reikalauja kopijos popierų, tatai draudžiama buti neturi, o trečią dieną šalis atsakys[1]). (Tas pats art. 21 trečio statuto).

8. Kas ką dalykams jau užtaikintiems pakviestų, baustas turi buti, o sušnēkētoji sutartis bus išlaikyta. (Tas pats art. 25 trečio statuto).

9. Niekas daugiaus pakvietime neturi rašyti, kas turētų šalį palytēti, kaip tiktai tai, už ką skundžiamas ir ką jam užmeta.

10. Kiekvienam svetimtaučiui dēl atēmimo judinamojo turto, arba dēl padaryto kokio-nors gvolto, net be pakvietimo teisą daryti reikia, o nestojantis ant pirmo pakvietimo, jeigu į lobius pasiųstas tuomet, kad jo nēra, už akių turi buti teisiamas. (Tas pats art. 28 trečio statuto).

11. Storastos ir vaivados urēdą storastų[2]) pildanti privalo teisti: 1, dēl gvoltų ir užjojimų ant namų ar triobēsių šlēktiškų; 2, dēl gvolto krikščioniškų[3]) bažnyčių; 3, dēl gvoltavojimo moterų; 4, dēl gvolto miestuose; 5, dēl gresmių ant kelių; 6, dēl čērų[4]); 7, dēl vagysčių; 8, dēl

1) Lenkijoje ēmē *dilationes ad munimenta.* Konstitucija 1768m. liepē, idant bylose senesnēse už 10 metų butinai butų komunikacija dokumentų, kuri turi buti prisieka patvirtinta.

2) Nevisi vaivados turējo storastiškus urēdus. Volynijoje buvo atskiri storastos. Seimas 1576 m. lenkiškus papročius ir tiesas taikino prie tos šalies; o Lenkijoje, kaip liudyja statutas 1528 m., vaivada negalējo buti storasta savoj vaivadystoje.

3) Mat ardomos bažnyčios dissidentų buvo; artikulas patalpintas tapo, kada prižadēta likosi globa besiskiriantiems tikējime. Taip-gi ardymas totoriškų mečečių ir żydiškų synagogų buvo aštriai baudžiamas.

4) Musų senesniejie įstatymai pavedē teismą čērų teismams, o seimas 1776 m. tokias bylas neliepē teisti. Istorija visų šalių, tautų ir religijų paduoda įtikējimus į čērus. Vadino raganas *ali-runomis* sagos Skandinavų. Kokios buvo nuomonēs Lenkijoje?

falšiaus; 9, dēl padegimų namo arba klojimo; 10, dēl keršyjimų ant keno gyvasties ar sudeginimo namų arba klojimų; 11, dēl šlēktiškų galvų, o dēl pabēgusių tarnų ir šeimynykščių leista pakviesti ar į Grodą ar į Žemiją (Ziemstwo). Pagautas ant karšto darbo visuose tuose atsiti-

I. Kokios-gi galybēs nelabą daryti neturi velnias?! — klausia autorius *Monotesseron*. Ar velnias iš savęs nori žmones prapuldyti, ar iš dievo leidimo, apie tai rašē Samuelis iš Liublino ir Opatovius Thēologe. J. J. Godelmann veikale *Tractatus de Magis, Venticis et Lamiis recte cognoscendis et puniendis;* J. Sprenger, J. Nidora darbščiai rašē apie čērus, o Ząbkavyčius, raštininkas kunigaikščio Ostrogskio, perguldē *Młot na czarownice*. Užsirašydavę krauju velniui dušią, kurią ans po smert pagaudavęs. Tarp tokių užrašų garsi yra sutartis Tvardovskio. Žmonēs šneka, kad jo knyga gulinti Krokavos akademijoje, o mokintas Przybylskis atrodē, kad tąja knyga ēsąs rankraštis Jono iš Pragos XIV-me amž. rašytas! Nieko tikro apie jį nežinome. Kadangi, anot padavimų, jis turējęs raganiškus zerkolus, tai rasi jis triusēsi apie optiką ir katopriką, apie kurią XIII-me amž. Vittellon savo rašte *Opticae libri decem* pirmiau už kitus rašē. Vokiečiai turi daktarą Faustą, kodēl Lenkai neturētų Tvardovskio?! Velnias numylētiems atidarinējo turtus, ir labiausiai kišosi į meilēs reikalu. Užgimē pasaka apie *Incubus* ir *Succubus*, beje, kad velnias pasiverčiąs į moterį vyrams, o į vyrą moterims. Seimai raganų, jodinējimai ant šluotų ar pagaikščių Vokietijoje ant kalno *Blocksberg* ir *Hewberg* (Godelmann), Lenkijoje ant Lysojo kalno, priguli prie tų pasakų. Likęs yra decimvirų įstatymas: Qui fruges excantassit, suspensus cereri necator (Plinius, Seneca) — beje, kas apraganauja javus, ant permaldavimo Cereros, turi buti pakartas. Daug eina pasakų apie čērus medžionēse, apie apraganavimus ginklų (sagos). Dar 16-me amž. Zygmantas Augustas tikējo, kad karalienē Bona raganą ant jo galvos pargabeno. Tą bobą karalius uždaryti liepē Sieradziuje, potam ją perveždino į Brasčius, bet kadangi žynys Prabaščiavyčius iš žvaigždžių pažino, kad karaliui buvo priežastis bijotiesi ugnies Brasčiuose, karalius, bijodamas, idant motina tos bobos ugnimi neprašalintų, liepē ją persiųsti į Dubnikus, lobius Radivilo, ir ten laikyti, iki pats atkaks.... Turime taip-gi žinutę, kad Sapiegienē, viena iš kiltesnių lietuviškų moterų, apskųsta už čērus, viešpataujant karaliui Aleksandrui, užbaigē savo gyvatą. Dar iki 1776 m. atsitikdavo, kad bausdavo už čērus.

II. Velnias — priešas dievo; dievas kels numirēlius ant teismo, tai velnias bent tuomlaik juos atgaivina: „jam liepiant, numirēlis vaikščioja, čiulpia kraują iš galvijų, pušvēsiais užkrečia žmones, ir mirtį jiems neša. Dar Čackio laikuose jieškoję šmēklų, galvas matikais kapoję, o širdis pervērinēję uosio basliais; kn. Bohomolec prilaikē prietarus knygoje *Djabel w swojej postaci*, o bernardinas Tyškovskis veikale *Teatrum myśli przez siedmiu aktorów zagojone*, 1780 m. tvirtino, kad nešcios žydēs po smert per čērus gimdančios.... Laike marų 1770 m. gyvą šmēklą — raganą Ukrainoje sudegino! Ar ne prie tokių prietarų rišasi nekromancija, pašaukimai dvasių Schroepherio, gyvenimas su numirēliais Svedenborgo ir tt.?

III. Žmonēs mēgsta spēlioti ateitį. Pranašavimai iš kometų ir žvaigždžių nebuvo nupeikiami. Kada Nostradamus viliojo Katariną Medicis, Karolį IX ir vēlesnes kartas Prancuzijoje, Prabaščiavyčius, autorius veikalo *O kometach*, 1553 m. pranašavo laimingas dienas Zygmantui Augustui. Jam patariant, kelissyk atmainē keliones, ir svodbą su Katarina atidēliojo.

Bet tyrinējimai apie galinčius, išsunkiant sultis iš macnių augalų, ir žiurint į sutirštējusias liekanas, arba iš vaško figurų jieškant ateities, buvo laikomi už kalčią.

Kad pagonai jieškojo atsakymo ant savo klausimų pas poētus, Virgiliuje ar Homēre, tai krikščionys — Biblijoje ar psalmose, ir tai vadinosi *Sortes sanctorum*.

IV. Raganos pluduriavimas buvo pirmu atrodymu kalčios šiaurēje, Vokietijoje ir Lenkijoje. Skęstančią pripažino už nekaltą. Plaukiančioji nuo vandens ējo ant ugnies laužo. Neseniai tokie plukdymai pasiliovē. Žmonēs laukē stebuklų nuo dievo, o čērų nuo velnio. Godelmann pasakoja, kad, važiuojant iš Prusų į Vidžemį 1588 m., buvo klausiamas patarmēs apie plukinimą raganų. Ir pasirodē, kad išsipildē jo spējimai, kad tikros raganos skęsta, bet ir toji velniška pagelba neapsaugojo gyvastį kaltoms. Pasakoja toliaus apie 6 tolygius atsitikimus toje pačioje vietoje. Tai kiek kytraujantis mokintojas vargšēms moterims Lietuvoje apmaudos padarē, atimdamas jų pastarą apginklą nuo prietarų ir barbarystēs. Kaip Blackstone sako, Anglijos moters, einančios ant laužo, prisipažindavo prie raganystos, taip ir Lenkijoje sakydavo, kad ant Lysojo kalno (vaivad. Sandomieriaus) ant pagaikščio kas ketvergą jojusios, numylētinius oru parsitraukdavusios. O kiek moterių persekiota už apkerējimą žmonių ar gyvulių!!

Paprasta bauda buvo už čēravimą: ugnis!

kimuose turi buti teisiamas be pakvietimų[1]), o tokis pagavimas apsisēdusiojo turi įvykti arba ant pat darbo, arba į 24 valandas[2]) po atliktos kalčios. Po tam-gi laikui turi buti pakviestas į teismą. Gali taip-gi grodiškas teismas teisti dēl išgujimo iš lobių ir iš namų, dēl nįstatymiško kalinimo šlēktos, dēl sumušimo vaznio, dēl mierų javams; o kur einasi apie nagrinējimą įstatymiškumo užrašo, tatai priguli prie valdžios žemiško teismo, kitų bylų grodiškas teismas teisti neprivalo. (Tas pats art. 30 trečio statuto).

Trečias statutas nuodų[3]) nusidējimą pridējo prie anos rųšies bylų, kurias grodiškas teismas privalo teisti.

12. Už kalinių laikymą turminēs nuo šlēktos 40 grašių, nuo prasto žmogaus 20 grašių[4]), ims urēdas už priežiurą. Atiduodantis neapsisēdēlį į kalējimą, duos ant dienos maistui du pinigēliu[5]). Urēdas niekados neprivalo išleisti tokį; jeigu kalinys pabēgtų, tad po bepasekmingo jieškojimo, jei priežiurą turintis atsiprisiegaus, kad nežinojo apie pabēgimą, tada tiktai visas blēdis arba pagalvinę ir mokestį už žaiždas nutildys. O jeigu kas su prievarta atimtų kalinį arba budelį paskirtą išpildymui ištarmēs užmuštų[6]), toks, kaipo suarzintojas viešo atvangumo, bus bau-

1) Toks patraukimas į teismą vadinosi pakvietimu iš propozicijos arba pakvietimas žodžiu.

2) Anot Noruševyčiaus, prie Jono Olbrachto Lenkijoje dieną dalinę ant 12 adynų, bet prie tēvo ir sunaus Zygmantų skaitē 24 dziegorines adynas pagal Italų budą.

3) Kada pas mus nusidējimas nuodų pradējo buti žinomas, nežinau. Žinome iš Stryjkovskio, kad gydytojas Balinskis —už tai, kad už kiekvieną gydymą ēmē po šimtą dukatų, vadinamas šimtininku— numarinęs ēsąs karalių Aleksandrą. Bet gydytojams priskaitomi numarinimai n'esti nuodai. Kada karalienē Bona atvyko į Lenkiją, mokslas dirbti nuodus persikēlē iš Italijos į musų šalį. Sako, kad Elzbieta, pirmoji pati Zyg. Augusto, tapo nunuodinta (Tomicki). Stryjkovskis tvirtina, kad antroji to karaliaus pati Barbora tapo nunuodinta vyliugio itališko gydytojo. Pats Zyg. Augustas Išmētinējo Bonai, kad jo dvi moteri mirē neprigimta mirčia, kada motina kalbino jį apsivesti su dukra ciesoriaus; priegtam toje pašnekoje karalius nenusimovē pirštinių, idant netaptų užnuodintas per žiedą, karalienēs duotą! Toje gadynēje jau randame bylas aktuose už nuodyjimą. Mirus Zyg. Augustui, karališka sugulovē Gižiutē tapo apskųsta, kad drauge su motina partraukē tulą bobą iš Bloniaus apcēravimui karaliaus, potam, kad įvairiais meilēs gēralais karalius tapęs nunuodintas, ką ženklai ant jo lavono parodę. Karalius Steponas trumpai sirgęs mirē, Simas Simonius ir Bucella gydytojai vienas kitam užmētinējo, kad per blogą patarmę ir nuodingas gyduoles numarinę karalių. Pirmas veikalas apie nuodus išējo Lenkijoje 1621 m., tai Sebastijono Sleškovskio knyga: *Incomparabilis Thesaurus Alexitericus.* Vilyčias nuodais užtaisytas Lietuvoje panaikino Konstantinas kunigaikštis Ostrogskis.

4) Trečiame statute paskirta už šlēktą 48 grašiai, o už prastą žmogu 24 grašiai.

5) Pinigēliai arba baltiejie pinigai yra dešimta dalimi lietuviškojo grašio. Matyt, tuomet buvo produktai labai pigųs, kad taip mažai reikējo ant maisto.

6) Budavo atsitikimai, kad budelį, paskirtą išpildymui ištarmēs, užmušdavo. Dēlei to tapo įvesdintas paprotys, kad, budeilini einant ant ekzekucijos, duodavo du žmoniu įkaitan atvangumo ir duodavo jam iki vietai ekzekucijos sargybą. Netikęs budelis budavo baudžiamas. Vieta garsiausia mokslumu budelių Lenkijoje buvo Bieč Pakalnēje (Podgórze). Ten įvykdavo ekzekucijos gan tankiai tai ir išsilavinimas budeliams buvo lengvas tame bridkiame amate.

džiamas. Žemutiniai bokštai mažiausiai šešis sieksnius[1]) gilųs turi buti. (Tas pats art. 32 trečio statuto).

13. Pasmerktas kalējiman arba bokštan, paliuosuotu buti negali prieš laiką paskirtą pasibaigimui bausmēs. Šalis neįgali dovanoti žemutinio bokšto; sugautas ant karšto darbo į retežius tur buti apkaustytas, vienok sēdēs toks nusikaltēlis augštutiniame kalējime. Pasmerktas mirtim, jeigu atsišauks į augštesnįjį teismą, turi žemutiniame kalējime sēdēti, jei bent turētų paranką, tad laukti turi ištarmēs augštesniojo teismo[2]). (Tas pats trečiame statute, su pridēčku, kad tas augštesnis teismas yra vyriausiu teismu arba tribunolu).

14. Rakai užvynioti (roki zawite) privalo buti neatidēstomi, ir pirmiausiame termine privalo buti atlikti: 1, dēlei paēmimo pinigų iš užstatų; 2, dēlei išgujimo iš ramaus gyvenimo; 3, dēlei visokeriopo teismiško dalyko; 4, dēlei pabēgusių žmonių ir pavaldiniškų; 5, dēl turgiškų muitų ir pervežimų; 6, dēlei tramdymo upių takišiais ir tiltais; 7, jeigu kas kam iš savo dēkos apsirašytų ir terminą paskirtų, o tam neužganēdintų; 8, dēlei pasidalinimo brolių arba dēlei bylų tarp globējų ir nesuaugusiųjų; 9, byloje tarp pasigalvotojo ir pasigalvojamojo, arba skundiko, arba skolininko; 10, pavedimas teismo rubežinēs bylos; 11, dēlei vaznių apšmeižos laike urēdavimo; 12, dēlei našlēs eikvojančios (utratną), o ēsančios ant našlēs suolo; 13, dēlei kaltenybių viešpačiui arba šalims prigulinčių; 14, dēlei visokių grobimų; 15, dēlei tretininkiško (polubowny) teismo; 16, dēlei išmušimo iš lobių po padarytos injunkcijos[3]); 17, dēlei sutramdymo urēdiškų gromatų; 18, dēlei skriaudų laike karēs daromų. Tuose visuose atsitikimuose, jeigu šalis, be priežasčių statute išreikštų, nestos, pralošia savo bylą. O priežastymis esti: paguldanti liga, viešpatiška ir žemiška tarnysta, ir jeigu reikale dēlei kaklo į du

1) Konstitucija 1588 m. paskyrē gilumą žemutinio bokšto ant dvylikos uolekčių nuo lango arba augšto. Kaminus statyti arba duoti ruštavones tokiuose urvuose įstatymai uždraudē.

2) Iki Zyg. Augusto Lenkų karaliai tarēsi turį tiesą atliuosuoti nuo žemutinio bokšto. Po Jagēliunų, kalējimai buvo sergimi, idant kalinys nepabēgtų, bet viduje nebuvo policijos. Kamieniece, požeminiame kalējime, vadinamame Indijos, buvo paprastu dalyku, kad kaliniai apsakinēdavo vieni kitiems su tulu pasididžiavimu darbus, kurie tapo priežastimi jų nelaisvēs, o girdami lavumą išpildyme kalčios, peikē nemitrumą arba papildyme piktadarystos, arba jos išdavime.

3) Injunkcija ženklina intromissiją į lobius.

teismu kartu butų pakviestas, ta viena priežastis tiktai ant vieno teismo tesēti turi; vieniems tiktai išsiųstiems į užrubežį tarnystoje žemēs arba viešpataujančio, atidējimas užvynioto rako (roku zawitego) služyti tegali. (Tas pats su mažais priedais art. 42 trečio statuto).

Pakvietimai į teismus negali įgaliauti, kaip tiktai ant vienų rakelių, jei bent teismai nebutų teisiami[1]).

16. Jeigu kas neapsisēdęs kokiame paviete apsisēdusįjį pakviestų, tad pakviestasai turi galę reikalauti, idant pakviečiantysis valdžiai to paties teismo pasiduotų, jeigu ant jo bausmēs ar prilygmiui prie bylos išpultų ištarmēs[2]). (Tas pats art. 45 trečiojo statuto).

17. Teismai laike seimo teisiami bus, o į vietą aprinkto urēdininko ant pasiuntinio, kitas turi buti į žemiškąjį teismą išrinktas, kurs aprinktąjį pasiuntinį užstos, atlikęs teistojams paskirtą prisieką. (Tas pats art. 47 trečio statuto).

18. Jeigu keno pati ar kudikis, gyvenant prie vyro ar tēvo, skriaudą padarytų, tad į teismą tēvas ar vyras pristatyti turi, o jeigu ant pakvietimo nestotų ir neatrodytų, kad pakvietimas neužtiko apkaltintųjų, pats atsakys. (Tas pats art. 49 trečio statuto).

19. Prokuratorius arba patronas negali imti pinigų prigulinčių šalei, jei bent turētų atskirą ant to leidimą. (Tas pats art. 61 trečio statuto).

20. Jeigu kas laike tęsimosi teismo sužeistų arba užmuštų arba blēdį kokią padarytų, o nuskriaustasai nusiduotų tuojau į teismą, tad turi buti jam uždrausta išvažiuoti ir teisa bus tuojau padaryta. (Tas pats art. 66 trečio statuto).

21. Miesčionys turintiejie Magdeburgiškas tiesas, nukentēję skriaudą nuo žemionių, į žemiškąjį teismą kviesti turi but budu šitame statute įsakytu[3]). (Art. 69 trečio statuto).

---

1) Tas pats art. 43 trečio statuto su ta sąlyga, kad jeigu nebutų kadencija arba rakeliai teisiami, pakvietimas įgaliauja, ir tas formališkumas pakvietime buvo užlaikomas, kad pridēdavo, idant pakviestasai asabiškai stotų ant kadencijos N., o jeigu toji neįvyktų, ant pirmų po praslinkusios kadencijos rakelių. Prie Zygmanto II ir III buvo paveikslai, kad dēl sutraukytų seimelių nebudavo rinkimų kandidatų į žemiją (ziemstwo), o šiaip tos teismo valdžios tulose vietose 20 ir 30 metų neatlikinējo savo pareigų. Tokiame atsitikime tur-but pakvietimai tiek ilgą įgaliavimą turēti negalējo.

2) Tokis atkvietimas vadinosi *reconvencio.*

3) Tolygų įstatymą Zygmantas Augustas 1568m. Gartino seime įstatē.

22. Kas turi bylą dēl lobių įvairiuose pavietuose ēsančių, į vieną pavietinį teismą, kur lobiai guli, gali pakviesti, o kiti teismai tą dekretą išpildyti privalo[1]). (Tas pats art. 71 trečio statuto).

23. Jeigu kas ant ko ką-nors byloje laimējo, tad jam turi buti duota injunkcija, o iš urēdo paranka bus padēta; o jeigu gintų injunkciją, tad turi paranką užmokēti, o tas, kam kas prisudyta, turi antrukart atimti ir parankinēje sumoje antrukartinę gauti injunkciją, sumagi iš parankos kylanti, neturi buti didesnē už sumą, dēlei kurios eina reikalas[2]). (Tas pats art. 74 trečio statuto).

24. Trimis liudytojais įgyti (odzierżeć) daigtą leista, o nēsant trijų liudytojų, prisieka prie dviejų duos įgyti; vienok tatai neturi paliesti bylų dēl užjojimo, dēl rubežių, dēl gvolto ir kaklo bylos, kurioms tasai statutas davē atskirus įsakymus. Kiekvienas prisieką pagal savą religiją turi atlikti, o jeigu jam šalis atleis prisieką, visgi daigtą įgys; iki trečiai dienai gali buti leistas apmąstymas apie prisieką. (Tas pats art. 81 trečio statuto).

25. Komisijos gromatos iš kanceliarijos išdaviamos buti neprivalo, tiktai dēl rubežiaus tarp lobių viešpataujančio ir šlēktų, jeigu šlēkta to prašo, dēl išpirkimo lobių viešpataujančio, ir bylose su dvasiškija, kaip kitoje vietoje parašyta[3]).

26. Jeigu butų keletas dalyvautojų vienos bylos, o ištarmē dēl jų labo arba prieš juos išpultų, pavieniui gali už savą dalį taikintiesi, bet kitų tiesos per tatai nenupuola (Tas pats art. 87 trečio statuto).

---

1) Paprastai vyriausias teismas paskirdavo vieną žemiją apsvarstymui tokios bylos, kur įvairiuose pavietuose lobiai guli.

2) Patiko musų bylininkams visokias įkaitas arba *vadia* laikyti už nesvarbias; nuo viešpatavimo Vladislavo IV vaivadystose nuo Lietuvos prie Lenkijos priglaustose, budavo tradicijos arba injunkcijos sumomis urēdiška paranka paskirtomis. Kada kariumeniška pagelba daro injunkciją arba tradiciją arba lobių atēmimą, parankos gromatos nuo urēdo n'esti reikalingos.

3) Tas pats art. 83 trečio statuto, kad viešpataujantis paskirs kaštelionį ar maršalką ar pakamarinį to pavieto, kur yra byla, ir vieną dar priduos šlēktą, tolygų skaitlių kamisorius dēl teismo užprašys.

Kaip įstatymas 1588 m. liepē užprašyti komissijas, kaip 1633 m. panaujino, kad komissijos neturi buti sunkinamos, galiaus kaip tame reikale išleidinēta ypatingus įstatus, žiurēk Trębickio rankiuje.

Nelaimingas prasidējo paprotys, kad išprašinējo seimuose komissijas, kurios ir patinkamus šaliai kamisorius, ir regulas įsakydavo. Seimas 1775 m. nemieruotą skaitlių vienpusiškų komissijų išdavē; seimas 1776 m. tokios rųšies bylas su nedideliais išskyrimais pasiuntē į tribunolą, kurs iš atskiro rejestro vienu akypločiu dekretu reikalą užbaigē. Tokios bylos vadinosi pakomissijinēmis; Targoviciškē konfederacija Gartine tolygius išdavinējo *sancita*, kurių išpildymas kaslink apskųstųjų reikalų, per seimą 1793 m. sulaikytas tapo.

27. Apeliacijos leisti teismas neturi: 1, jeigu kas kam pasižadētų savo grometa arba užrašu, o tas užrašas taptų pripažintas tinkamu; 2, jeigu skundžiančiai šaliai prisudytų lobius arba kokią žemę, dēl kurios atēmimo pakvietimą davē; 3, jeigu kas į teismą stodamas, iš geros valios atrodytų arba atsitraukimą (dowodu lub odwodu) leido, o tasai priešingos šalies taptų paimtas; 4, jeigu kas neužginčijo tvirtinimą šalies ir tą pripažino; 5, byloje galutiniu dekretu neužbaigtoje, apart pripažinimo linijos gentystos, neturi buti leistas atsišaukimas[1]).

---

1) Nuo ko negali buti leidžiama apellacija, sako, šitos eilutēs viską talpiną.

Sublimis judex, scelus, executio, pactum.
Contemptus et res minima, dilatio nulla
Clausula, quae removet, resque notorie constat
Et textus juris clarus, possessio, fatum.

Sublimis judex. Nuo augščiausios magistraturos apeliuoti neleista.

Scelus. Romos įstatymai išreikštuose ir atrodytuose nusižengimuose tankiai draudē apelliaciją. Magdeburgo rezoliucijomis uždvarinio teismo tapo paaiškinti, kad kiekvienoje kriminališkoje byloje reikia leisti apellaciją. *Formula regiminis*, 1617 m. Kuršui išduota, paminētuose tame įstate nusižengimuose, neleidžia atsišaukimų į augštesnį teismą. Šitas liet. statutas duoda lygius įsakymus ant kalčių per pakviestąjį neužginčytų; konstitucija 1775 m. visose kriminališkose bylose, ypatingai šlēktai, leidžia apellaciją.

Executio. Kur galutinē ištarmē užkrito, ten dēlei išpildymo negali buti skundo; net leidimą apelliacijos tokiose bylose skaitē už vyriausias kaltes teismo. Konstitucija 1647 m. tą patį įstatē.

Kada įstatymiška kokia valdžia, arba tretininkiškas teismas, ten, kur jam teisti leista, reikalavo savo ištarmēs išpildymo, jurisdikcija negalējo leisti apellacijos, nes neteisdama bylos, sunkinti negalējo.

Pactum. Šalims leista daryti sutarmę, kad neapeliuos nuo teismo pirmos instancijos.

Contemptus. Nestojantis į teismą, užkritus ant jo užakinei ištarmei, apelliuoti negali, nes atsišaukimas leistas nuskriaustiems, o ne pasipriešinantiems ištarmei teismo.

Res minimae. Dēl daigto mažos vertēs įstatymas draudžia daryti atsišaukimą. Lenkijoje konstitucija 1670 m. nuo 3000 auksinų apelliaciją daryti teleido, o konstitucijos 1775, 1784 ir 1791 m. bent nuo 1000 auksinų. Lietuvoje-gi, pagal karunacijos konstituciją 1764 m., dalykuose, pereinančiuose 500 auksinų, liepta leisti apelliaciją. Artikulas 10 *Formulae regiminis* Kurše į reliacijos teismus nuo sumos 600 auksinų leido daryti apelliaciją. Kaslink miestų, paliepimas Jono III 1678 m. nuo ištarmių Gedanos miesto dalyke 1000 auksinų, leido asessorijoms priiminēti apelliaciją. O nuo kitų miestų dalyke, viršyjančiame 100 auksinų, liepta atsišaukimus priimti.

Akcessorjose, kuriose galutinai bylų neužbaigia šalys, atsišaukimas neturi buti leistas. Karališkuose miestuose buvo paprotys, kad magistraturos apelliacija leisdavo kiekvienoje *accessorium.* Kadangi patronai dēl prigavimo teismo keletą akcessorijų vieną po kitos įnešinējo, seimas 1788 m. įsakē, kad visos akcessorijos drauge į teismą įnešamos butų.

Clausula, quae removet. Konstitucija 1775 m. tulas bylas į žemijas ir žemesnes jurisdikcijas dēl galutino siuntinējo nusprendimo. Turēdavo ir suvažiavimų teismai nuo augščiausių magistratų įsakmes, kad apelliacijos neleistų. Jau XIII-me amž. popiežius Innocentas III įsakē Gniezno archivyskupui, kad neleistų apelliacijos reikaluose naujai apsikrikštyjusių Prusų.

Res, quae notorie constat. Dēl skolų prastų rankon duotų, dēlei dalykų per pakviestą šalį neužginčytų, atsišaukinēti neleista.

Et textus juris clarus. Bylose dēlei dešimtinių, išeinančių iš kompozitų, dēlei ekzempcijų arba išpirkimo įkaitos, dēlei tumultų seimeliuose, konstitucija 1764 m. pačiai Lietuvai užkritusi, ir kitose bylose aiškiai privilēgiruotose įstatyme.

Possessio. Dēlei atēmimo po prievarta lobių, į kuriuos išguitasis sugrąžinamas tampa.

Fatum. Ženklina laiką, kuriam nubēgus, arba apelliuoti, arba remti jau užmestą apelliaciją neleista.

Trečiame statute pridēta:

1. Jeigu kas atsišauktų nuo žemesnio teismo į vyriausiąjį, išpildymas ištarmēs neturi buti atliktas, bet tiktai ištarmē vyresniojo teismo taps išpildyta, taip pat ir prisieka turi buti sulaikyta, iki šalys savos bylos vyriausiame teisme neužbaigs. Jeigu katra šalis numirtų, o prisieka dēl jos įsakyta buvo, tad ainiai ją turi atlikti. O jeigu katra šalis laike tęsimosi bylos numirtų, tad jos ainiai turi buti nauju pakvietimu pakviesti (Art. 86).

2. Kas susipranta ēsąs apsunkintas per ištarmę teismo, tuojau privalo atsišaukti nuo tos ištarmēs. Bet neleista augštesniame teisme sudēti kitus atrodymus kaip tuos, kurie žemesniame teisme sudēti tapo. O jeigu kas tuojau neatsišaukē, tokiam jau apeliacija leista nebus, ir dekretas privalo buti išpildytas (art. 90).

3. Kas dēl kokių lobių žemiškų užsisenējimą per 10 metų pertylējo, ir nepakvietē, toks jau to dēlei amžinai tylēti turi, o jeigu nuo sudējimo pakvietimo, arba pareikalavimo gromatos per 10 metų tylējo, toks jau tokių lobių pajieškinēti negali. Lyginai jeigu kas kokią pinigišką sumą išlošęs, o po užkritusios ištarmēs užbaigimo reikalo, arba išpildymo ištarmēs nereikalavo, pajieškinēti jau negali. Jeigu kas, įgyjęs ištarmę, teismo išpildymo nereikalautų, o užsisenējimo nepertylētų, tad kitas urēdas tokią ištarmę išpildyti privalo[1]) (art. 91).

4. Jeigu šalis įstatymais perkanota galutinēs ištarmēs neprileistų, į gausią paranką įpuola, o viešpataujantis tokį atkakluną iš viešpatystēs respublikos iššaukti paliepš, iš lobių prasikaltēlio atlyginimas šalei įvyks, o tas visas turtas likęs viešpataujančiam prigulēs[2]) (art. 95).

5. Kiekvienas teismiškas urēdas už sumą pinigų prisudytą, duoti injunkciją privalo pagal apiprekiavimą tame

1) Caras Povilas I, palikęs šalims prie Maskolijos priglaustoms musų įstatymus, liepē ukazu šitą artikulą išpildyti ir tokiu budu patikrino ramų paturējimą lobių.

2) Lenkijoje manē, kad, išdavus ištarmę ant nepakliusniojo, reikia surinkti pavietinę šlēktą, iš ko kilo nelabi susivaziavimai, kurių nesuskaitomi liudyjimai parodo nerangumą įstatymiškos valdzios. Tokie biaurųs atsitikimai tapo panaikinti konstitucija 1768 m., kuri paskyrē kariumenišką pageibą išpildymui teismiškų ištarmių.

artikule paskirtą[1]). O jeigu tas viskas neišneštų tos sumos, tad po tokios ekzekucijos vaznys ir šlēkta laiką keturių savaičių paskirs, kuriam nubēgus, taip-gi dvariškus triobēsius apiprekiuoti turi, prieg tam, jeigu ir tokiu budu skolininkas neatsiteistų, tad teismas turi liepti atiduoti jį į kalējimą, iki visoko neużmokēs, arba parankos nesudēs (art. 97).

6. Leista yra pakviesti dēl atēmimo pinigų, o tai pagal kokį użrašą, ar tai pagal teismo ištarmę prigulinčių, o tokis sudējimas pinigų turi buti teismiškose vietose (art. 99).

7. Jeigu kas ką po urēdiškos injunkcijos iš turējimo lobių išguitų, tad pakviestas į teismą gausiai sumas ir įkaitas, prieg tam uż bausmę 20 kapų grašių użmokēti privalo, ir tame visame nauja injunkcija įvyks (art. 100).

8. Kada padonai arba nelaisvi żmonēs pakviesti but turi, jų ponai tatai padaryti turi[2]) (art. 102).

1) Kaina valakų ir spējimas reprodukcijos pasēlių pagal šito statuto nutarimo yra tokie:

			Redukcija	
	Kapos	*Grašiai*	*Grašiai*	*Auksinai*
Vienas valakas apsodintas żmonēmis	20	—	428	15-40:56
Valakas pustas	10	—	219	7-48:56
Żemē Pancierinio (susidedanti iš 2 valakų .. .	40	—	857	1-24:56
Żemē ar sodyba putno, susidedanti iš 1½ valako	30	—	647	23-42:56
Margas żemēs nemēżtos	—	50	17	25-40:56
Margas żemēs įmēżtos	1	—	21	12-48:56
Margas šienpiuvēs	—	50	17	25-40:56

Intratas iš reprodukcijos skaitliavo šitokiu budu:

	Reprdk. kapų.
Iš margo įmēżtos żemēs kviečių	6
Rugių	5
Ant prasto lauko rugių	3
Mieżių	6
Avižų	4
Grikių (hrecki)	5
Żirnių	6
Vikių	4
Sorų (proso)	4

Iš tos trumpos lentelēs matome, kad 1, Statutas šneka apie sodybinį liet. valaką, susidedantį iš 33 margų. 2, Tokia kaina żemēs padēta buvo aplink Vilnių, ir, anot Nalęčiaus, pabaigoje XVI-to ir pradżioje XVII-to amż. daugybē pavietų, po visokiomis priedangomis, tos kainos nenorējo priimti, kaipo ytin augštos. 3, Apkainojimas margų neatsako kainai valako; pagal kainą margų išeitų uż valaką (33 margus) 589 auksinai 8-32:56 grašių, o statute valakas apkainotas 428 auksinais 15-40:56 grašių. Matyt, kad kuomi mażesni padalinimai savasties, tuomi jie brangesni. 4, Reprodukcija išrodo neteisinga, kadangi sorų (proso) tik 4 kapos skaitomos iš vieno margo; bet atsiminti reikia, kad tuomet apdirbimas sorų buvo sunkesnis, nes nuleidimai vandens buvo reti, ir sorai miškuotose provincijose nevisados subręsdavo.

2) Nuo galo XVII toks kvietimas nuo ponų prasiskētē ir ant Żydų paveldētiniuose (dziedzicznych) miestuose gyvenančių; mat, pirmiau Żydai tankiausiai patys kviesdavo.

9. Raštininkai ištikimai įrašinēti privalo padavinējamus raštu į teismą apsigynimus, taip-gi užrašus, arba kokius nebuk dokumentus į knygas padavinējamus (art. 103).

10. Vaznį generolą kiekvienoj vaivadystoje viešpataujantis privilegija paguos, o Žemaičių žemēje du bus vazniu generolu; tie gali visuose pavietuose po atliktos prisiekos urēdą pildyti[1]) (art. 104).

11. Kas pramanytas apkalbas į teismą praneša, ir tokias bylas paremia, tad pirmiausia 6 kapas grašių užmokēs. O jeigu ketvirtu kartu tokį prasižengimą padarytų, šnerves privalo turēti perskriostas, ir prie jokio urēdo prileidžiamas buti neprivalo[2]) (art. 105). Vienok tatai reikia suprasti apie atviras apšmeižas.

Perskyrimas VII.

Apie pagalvines[3]), muštynes ir gvoltus šlēktiškus.

Artikulas I. Kas-nors užpuls ant keno namo, ir kąnors pažeis, netenka kaklo; jeigu net uktveris pabēgtų, o gvoltas įvyktų, lygi bausmē taps paskirta.

Įstatymai pavedē juos paniekinimui, bet asabiškos nelaisvēs prie Izraēlitų netaikydavo; tai-gi paprotys pats tokį nemandagumą užvesdino.

1) Pavietinis vaznys tuomi skiriasi nuo vaznio generolo, kad ans tiktai savam paviete, o vaznys generolas visame krašte savo urēdą pildo.

2) Konstitucija 1588 m. nutarē, kad jeigu apskųstasai atsiprisiegauja nuo kalčios, tada skundējas nepatenka po jokia bauda.

3) Istorija papročių atsikartoja pas visokias tautas, skiriasi tik tuomi, kad pas vienas patrunka ilgiaus gadynē kudikystēs, kitoms ateina greičiaus subrendimas. Tiesa asabiškos pagiežos, rodos, buvo pirmutinē tiesa necivilizuoto žmogaus. Pas Homerą ir pas Romēnus įžeistasis persergējo apie norą atkeršto; tai *quiritatio*. Vēliaus atsirado *asyla*, kur prasikaltēlis slapstēsi, idant gautų laiką permaldavimui ar susilpninimui pagiežos. Atliginimui pagiežos įvesdino — *jus talionis*, ir atpildymui blēdies; ir čion valdžia ažuot ypatos imasi daryti teismą. Atsiradus rašytiems įstatymams, paskiriama buvo taryfa kalčios ir pinigų pritaikmiui prie luomos įžeistojo ir rųšies prasikaltimo. Urēdui už protekciją mokējo *fredum*, sutaikos mokestį. Net Lietuvoje, kada senovēs teīstojai neturējo grivinų, sakydavę: *Dziś niema Freju* (Naruševyčius). Užmušystei įvykus netyčioms, mokama buvo pagalvinē. Nuskriausta šalis, imdama pinigus, liovēsi neapkentējimo — *Faida*. Viduramžiuose teistojas suokē prie tokių sudermių. Karolis Didis daliai Europos, Alfredas Anglijai patikrino tokias sudermes. Iš Vokietijos tur-but paprotys perējo į Daniją. Švedija seniausiuose laikuose *(in legibus Scaniae)* liepia pagalvinę padalinti tarp vaikų ir giminaičių užmuštojo. Steponas I Vengrijoje liepia, kad žmonažudys atiduotų jos gentims 50 karvių; kas užmušē chlopą, turi duoti kitą, *vel pro eo componat et secundum canones jejunet*. Vokietijoje santaros traukēsi iki XVI amž., kada Maksimilijonas ir Karolis V atmainē, skirdami mirtį tam, kas tyčia kitą užmuša. Lenkų Kazimieras Didis Vislicoje 1347m., pagal luomą kaltininko, ir nuskriaustojo, pagal rųšį kalčios, paskyrē užmokestį. Mozurijos k-štis Janušas 1390m. įsako, kad užmušējas šlēkta už galvą 48 kapas užmokētų, ir prie 12 liudytojų, nuleidęs aprēdus iki juostai, ištrauktų kardą, išpažintų kaltę ir šauktųsi atleidimo.

Antras statutas (art. 1) tolygią paskiria bausmę, o jeigu nebuvo jokios žaizdos, tad blėdį gausiai ir 12 rublių grašių užmokės.

Trečias statutas (art. 1). įstato, kad pažeidžiantis netenka kaklo, o bendradarbiai bokšte metą šešias savaites sėdėti turi.

Artikulas II. Gvoltui įvykus, reikia kaimynams negyvėlį ar žaizdas parodyti, vaznys turi apžvalgyti padarytąjį gvoltą ir urėdui pranešti. Turi taip-gi pažeistasai ar nuskriaustasai su pačia ir vaikais, jeigu jau yra suaugę, tikrumą apskundimo užprisiekauti.

Antras (art. 2) ir trečias (art. 2) statutas pridėjo, kad negyvėlis reikia į teismo vietą nuveždinti. Žaizdos turi buti urėdo aprašytos, bet negyvėlis neprivalo buti pagal senovišką pobudį užlaikomas net iki bylai. Jeigu uktveris antjoto namo taptų užmuštas, pati ir vaikai, o nėsant pačios ir vaikų, artimi gentys tokiu pat budu ješkoti teisos privalo, o po tokio atrodymo padarytojas gvolto ir pagelbininkai kaklo netenka[1]). Jeigu kas neturėtų sep-

---

II. Įstatymams paėmus kaltininką į apgynimą nuo pagiežos, dar *in lege regia* teblyčiose 10-ties vyrų skaitome: *si membrum rupit, ni cum eo pacit, talio esto.* Aulus Gellius-gi sako: *reum habuisse facultatem paciscendi et non necesse habuisse pati talionem, nisi eum elegisset.* Pas mus, jeigu kas, teismui sprendžiant, užmušėjystės dėlei neteko gyvatos, dar pagalvinė iš jo lobių buvo mokama. Montesquieu apie saksiškus įstatymus pasakė: kuniškose baudose randasi dvasia įstatymų pergalėtojo, o pinigiškose baudose randasi dvasia Germanų.

III. Nekurios tautos greičiaus negu Lenkai suteikė kriminališkiems įstatymams geresnį pavidalą. Kazimieras Didis 1347 m. savo įstatymuose pripažįsta, kad reikia duoti galvą už galvą, bet tai yra žodžiai *rigorem temperantes,* ir paskyrė paprastą taksą galvų šlėktiškų, kareiviškų ir chlopiškų. Pirmas Jonas Ostrorόg knygoje: *De reformanda republica* perstatė Kazimierui Jageliunui, idant žmogžudys taptų asabiškai baustas: *An pecunia redimet peccatum? vita vel libertas adimenda homicidae.* 1486 m. Mat. Korvin įrašė žmogžudai kiekvienos luomos bausmę mirties, o sutaikmę vos leido su giminaičiais dėl užmušimų iš netyčių. 1496 m. Jonas Olbrachtas įstatė: 1, Užmušantis šlėktą, nors teisintųsi iš netyčių užmušęs, turi 120 grivinų užmokėti, raką šešių savaičių bokšte sėdėti. 2, Toji bausmė, nors šalys sutiktų, turi buti atlikta. 3, Kas šešiais liudytojais atrodys, kad užmušė antjojėją, bokšte nesėdės ir tik 60 grivinų užmokės. 4, Jeigu kas kam kelionėje trukdytų važiavimą ir užmuštų, gauna bausmę bokšto ir 120 grivinų. 5, Ginantis savo lobius ar savus žmones, jeigu užmuš antjojėją, duos 120 grivinų be sėdėjimo bokšte. Iš to statuto per 2½ šimtmečio Lenkai naudojosi.

Małeckis, Solitarius, Krainskis, Gilovskis, Grigas iš Žarnovo — dissidentai, Bialobrzeskis, Povodovskis, Skarga, Birkovskis — katalikai, mėtė per pamokslus perkunijas ant mažumo baudos dėl žmogžudžių. Krasinskis, Siemek, Olizarovius pakėlė balsą mokslinčių. Bet vos 1768 m. Lenkijoje kiekvienas žmogžudys pamatė įstatymuose baudą mirties; Lietuvos baudas šitasai statutas mums parodo.

1) I. Bernardas iš Liublino, kurs vienas iš pirmųjų platino liuteronizmą Lenkijoje, rašė, kad teistojas negali nieką ant mirties pasmerkti, nes niekas jam tos galybės nedavė; gėdą jis kišo pataisymui, ir reikalavo, kad kalinys nebutų kalinamas ilgiaus kaip 15 metų. Jonas iš Pilzno tvirtino, kad karalius dėl mielos tėvynės" gali nelabam atimti gyvastį, idant apginti kitus, ir tai jo pareiga ėsanti. Petras iš Goniądzo 1560 m. taip-gi tvirtino, kad teismas neturi tiesos atiminėti gyvastį. Taip-pat tvirtino Paleologas 1580 m. ir Simas Budnys 1583 m., išrodydami priežastis, kad žmogui draudė ginti tėvynę ir jos vardu bausti prasikaltėlius.

tyniatos šlēktų užprisiekavimui kaltininko, tada su dviem šlēktom pašalinem, o tųjų nebutyje, pats-trečias užprisiekaus. Tačiaus tas atrodymas nebus laikomas pilningu, kada šešių liudytojų skundējas nepastato, tuomet apskųstasai ir taip tiktai perkanotas, pačias pinigines baudas ir blēdis su priedu (nawiąską) užmokēs, o už prasiżengimą 24 savaites bokšte sēdēti turi. Jeigu kas ką namie sužeistų, o ne užmuštų, tolygi bausmē atlikta bus. O jeigu prie antpuolimo nieko neužmušta nē nesužeista, tad lygiu budu tas gvoltas turi buti urēdui atpasakotas. Piktadējas blēdis su priedu, o už gvoltą 12 rublių grašių (beje 418 auksinų 22 grašiu) užmokēs, ir bokšte 12 savaičių sēdēti turi.

Artikulas III. Jeigu piktadējas, užmušęs ką name, ar kokioj nebuk vietoje, į teismą nestos ir użakinē ant jo nutarmē kris, o jis iš respublikos viešpatysčių pabēgs: leista yra tokį nusudytą piktadēją be bausmēs užmušti[1]).

Antras (art. 4) ir trečias (art. 4) statutas pridējo, kad jeigu tokis piktadējas į teismą nestos, už akių bus sudyjamas. Teismas, kurs išdavē nutarmę, viešpataujan-

---

II. Čackis paduoda surašą prasiżengimų Lenkijoje tarp 1506—1509 m. Iš viso buvę: užmušējysčių ant kelio ir namie — 566, užmušējysčių iš barnies — 238, užmušējysčių bažnyčioje, ant šventoriaus, dvare ir seimeliuose — 153, vagystes su išlaužimais — 110, kitos vagystos nubaustos mirtinai — 205.

Kancleris Ocieskis 1551 m. turējo rejestrą prasiżengimų tarp 1544—1560 m. Ir štai: skaitlius razbajinių kalčių — 308, užmušimų iš ginčų — 247, užmušimų bažnyčioje, ant šventoriaus, dvare ir seimeliuose — 40, nunuodyjimų — 20, vagystų su įsilaužimais — 224, kitokių vagystų mirtinai baustų — 287, už čērus — 10, už piktżodžiavimus prieš religiją — 3.

Kad Zyg. Augustas apēmē Inflantus, ten ēmē platintiesi piktadarystos, kurias Fr. Krasinskis aiškino karaliui 1568 m. tomis priežastimis: 1. Atmaina valdžios, 2. mokestys karionei daugeliui atima fundušus gyvenimo, 3. apleidimas morališkų pamokymų liaudies.

Prie Zygmanto III, apie 1612 m., buvo daugybē razbajų. Kalnuose Pavengrijoje dygo žmogžudos, ir 1614 m. aplink Biečą 120 razbaininkų sykiu nuteriota. Iš vēlesnių laikų Čackis paduoda tokią lentelę:

	1716—1726 *m.*	1752—1762 *m.*	1769—1779 *m.*
Plēšimų	128	39	3
Užmušimų ginčuose ar iš neapkantos	137	112	21
Nunuodyjimų	6	8	10
Vaikžudysčių	7	16	4
Suluošinimų	248	165	68
Kitokių didelių piktadarysčių	91	161	205
Rankius dekretų mirties	498	450	59

1) Jeigu kas buvo iššaukiamas, manyta, kad jis neteko valdžių globos: kas niekino įstatymus ir teismą, skaitēsi priešu šalies, o priešą leista užmušti. Taip, Anglijoje iki Elzbietai viešpataujant leista buvo tokį iššauktinį užmušti, ir jo galvą vadino *caput lupinum*. Vokietijoje ir Italijoje taip pasmerktus vadino *forbanitos*, ar *forjudicatos* ar *in foro judicatos*. Tokį užmušimą iššauktinio randame prie Zyg. Augusto per Lukošių Górnickį. Dimitras Sanguška, už antpuolimą Ostrogo pylies, ir paglemžimą kunigaikštienēs Ostrogskienēs, tapo ant iššaukimo nuteistas. Zborovskis užmušē Sanguška Čekijoje, ir tapo sulaikytas. Zyg. Augustas parupino išliuosavimą įstatymiško užmušējo.

čiam praneš, idant kaltininkas taptų iš šalies iššauktas. Už pagalvinę ir blēdis privalo teismas vaikams, arba artimesniems, paduoti lobius piktadējo. Gleitą gauti įstatymas leidžia iki metų ir 6 savaičių. Tuomet akyvaizdus nutarimas viską veikia. O jeigu iššauktinis rastusi respublikos viešpatystēse, tad pats urēdas, turēdamas apie tokį žmogžudą ar gvoltininką žinią, nors skundiko nebutų, privalo jį pritykoti (ścigać) ir pagal įstatymus bausti[1]) Ir jeigu kas-nors tame laike tą prasikaltēlį, pirma negu taps pagautas ir urēdo pasmerktas, užmuštų, pagalvinēs neužmokēs.

Tas pats trečias statutas (art. 4) pridējo formą iššaukimo, pridēdamas tą paskaudinimą, kad laike iššaukimo, žmona iššauktinio turi buti manoma našle, vaikai našlaičiais, o namai tuščiais.

Artikulas IV. Jeigu sunus, arba duktē, tēvą ar motiną užmuštų, arba kokiu nors budu prie netekimo gyvatos prisidētų, tuomet tokis sunus ar duktē, netik pagarbumą ir lobius prapuldo, bet ir skaudžiausia mirtimi turi buti nubausti.

Antras (art. 6) ir trečias (art. 7) statutas paskyrē bausmę, kad tokis piktadējas, važiojamas po prekyvietį, replēmis turētų kuną tąsomą, o potam į skurinį maišą su šuniu, kate, driežu ir žalčiu turi buti užsiutas ir į vandenį įmestas[2]).

Artikulas V. Jeigu motina arba tēvas tyčiomis savą

---

1) 1578 m. išleido universalą karalius Steponas, kad iššauktinį Samuēlių Zborovskį pagautų ir mirtimi nubaustų. Tad Jonas Zamoiskis liepē nukirsdinti Krokavoje. Toks nubaudimas galiuno sukeldino daug skundų ir pamišimų.

2) Iš dvylikos toblyčių (lentelių) matyt, kad Romēnai vardą *parricida*, tēvžudžių, ilgai davinējo užmušējams kiekvieno laisvo žmogaus. Tēvžuda, nutarmei užkritus, turējo užrištas akis ir burną vilko kailiu, anot Quintiliano: *Cujus statim os oculosque a judicio lex jussit abduci, ne hunc jucundum coeli aspectum polluerent tetri oculi.* Kalējime ilgai sēdējo užmušējas, potam maiše buvo paskandintas. Ēmē dēti į tą maišą žalčius (Valerius Maximus, Livius); vēliaus pridējo bezdžionę. Ciesorius Konstantinas pridējo dar gaidį, anot Dositheo: *Fuit lex quaedam omnibus hominibus, ut qui parricidium fecisset, publice in culeum missus insueretur, cum vipera et simia et gallo et cane, impius homo impiis animalibus, et in plaustrum junctum nigris bobus deportaretur ad mare, et in profundum mitteretur.* Ciesorius Konstantinas parašē kitą priežastį: *ut omnium elementorum usu (parricida) carere vivus incipiat, et ei coelum superstiti, terra mortuo auferatur.* Kriminališki įstatymai Karolio V (art. 137) pridējo draskymą replēmis tēvžudų. To nebuvo pirmame statute, į antrą pateko tur-but iš Karolio krim. įstatymų; ir Vilniaus burmistras Rotundus Mieletius, paklaustas, kokią bausmę reikia skirti tēvžudoms, sako: *Parricidam horrori, et cruciatibus vovetis? Cadavera eorum vulturibus dare consvevistis? Cur ergo non admisistis legem Pompejam, et constitutionem imperialem; et jam ante aliquod annos culeo insutum parricidam injectum in Chronum (Nemuną) vidimus.*

vaiką užmuštų, tad abudu ar vienas iš jų, jeigu butų kaltas, turi bokšte sēdēti metus ir 6 savaites, o po atsēdējimo bokšte turi prie bažnyčios to išpažinimo, kurio prisilaiko, išpažinti savo nuodēmę ir metavoti 4 syk viename mete[1]), o teismas net be skundimo turi paliepti tokią bylą užvesti prieš savo teismą, ir pagal įstatymus bausti. (Art. 6 antro, art. 7 trečio statuto).

Artikulas VI. Jeigu kas seserį ar brolį, arba tolesnį giminaitį užmuštų, po kurio butų paveldējimas laukiamas, kaklą prapuldo, lobis nē ant jo, nē ant jo vaikų pavilsti negali, bet tolesni giminaičiai tąjį lobį apturēs (Tas pats art. 7 antro, art. 8 trečio statuto).

Artikulas VII. Jeigu tarnas prieš savą poną išsitrauktų ginklą, ranką prapuldo; o jeigu poną užmuštų, turi buti sučvertavotas. (Tas pats art. 8 antro, o art. 9 trečio statuto).

Artikulas VIII. Padegliotojai namų, klojimų, miestų, visatinai visokių triobēsių, turi buti sudegintais, o jeigu liktų koks lobis prasižengēlio, tada užganēdinimas už blēdį įvyks (Tas pats art. 16 antro, o art. 18 trečio statuto).

Artikulas IX. Jeigu kas ant ko užsikristų, idant jį užmušti, ar apiplēšti, o taptų užmuštas, atsiima teisingą

1) Vaikžudystē yra trejopa: I. Tyčias užmušimas. Tokie atsitikimai yra reti. Jono Olbrachto nutarmē 1496 m. 15 d. kovo yra įdomi: liepta tēvui užmuštą kudikį prieš bažnyčią per dvi nakti ir dvi dieni laikyti ant rankų. Anot Diodoro Sikulio tolygi bausmē buvo Aigipte. Paskyrmui metavonēs, dekretuose XVI amž. Lietuvoje remdavosi ant įstatų šv. Bazyliaus.

II. Apskundimas į teismą dēlei piktadarystos. Ant nelaimēs, teismuose konfederacijos liet. 1764 m. Petrauskas prisiekē piktadarystą sunų, buk jie užmušē tulą valsčionį dēl meilēs jo žmonos. Mirtimi baudžiami sunųs veltui prieš gēdingą galą vadino savo tēvą šmeižējų savo nekaltybēs. Į keletą metų po taip baisaus atsitikimo pasirodē nekaltumas tų žmonių. Surastas kitas užmušējas gavo bausmę. Peranksti mirtis apsergējo tą nenaudēlį tēvą nuo užpelnytos baudos.

III. Persileidimas tyčiomis, ar užmušimas vos pagimusio kudikio. Stoikai tvirtino, kad kudikis ima gyvuoti, atsikvēpdama oru. Gemalas, nepagimęs, vadinosi *pars viscerum, pars ventri.* Ir todēl iki reskryptų Severo ir Antonino tyčias persileidimas nesiskaitē už piktadarystą. Gydytojas Valentinas iš Liublino svarsto, ar tyčias persileidimas yra piktadaryste, ir priveda nuomonę Jono Zamoiskio, ir galiaus ateina išvediman, kad tai yra tuomi nelabesnē piktadarysta, kad moterunai, turintiejie duoti gyvastį, drasinasi ją atimti. Todēl valdžia turi įsteigti namus, kur gimdyvēs slapta galētų pagimdyti, ir tokiu budu užbēgtų kovai tarp valdžios gamtos ir valdžios gēdos. Vaikžudystē gimusio kudikio tankiausiai įvyksta dēl išvengimo gēdos. Augančių vaikų žudymas labai retai atsitinka. Yra ištarmē karaliaus Aleksandro 1502 m. byloje Jono Niemieros, kuriam, anot dekreto: *fere auditum in regno scetus infanticidi* užmesta. Kada tēvas atrodē, kad sunų tuomet užmušē, kad bēgančiojo pas priešus negalējo sugauti, gavo prailginimą bylos tolesniam tyrinējimui: *Ne inter victricem pietatem erga patriam, et victum amorem paternum inconsiderate statuamus.* Aktuose lietuviškojo tribunolo ir liet. metrikoje per tris šimtmečius Čackis rado pēdsaką tik dviejų užmušimų suaugusių vaikų per tēvą ar motiną.

baudą. O toks apsigynimui užmušimas negali skaitytiesi kalčia (Tas pats art. 19 antro statuto).

Trečias statutas (art. 21) pridējo, kad jeigu kas tokį užmuštų, kurs pasislēpęs tykojo (czynił zasadzki), turi tuojau į urēdą važiuoti, ir apsakyti apie tą atsitikimą. Kada byla pareis prieš teismą, paskirta taps inkvizicija. Tarnai pribunantiejie prie to užmušimo privalo buti sulaikytais ir teismiškame sekvestre (kaip tas statutas vadina) turi buti kvočiami pritaikmēs liudyjimui. Jeigu žmogus prastos luomos užsikristų ir taptų užmuštas, šlēkta užmušējas pats-trečias atsiprisiekauti turi, o jeigu neprisiektų, tad pagalvinę užmokēs[1]).

Artikulas X. Antjojantįjį ir bandžiulius antpuolimo be bausmēs užmušti leista, o blēdys ir kalčia už gvoltą iš lobių užjojiko užmokētos bus.

Antras (art. 6) ir trečias (art. 19) statutas pridējo, kad tokiame atsitikime privalu tuojau urēdui apsakyti. O apkaltintasai teisme, turi su parodymu ženklų gvolto, su pačia ir su vaikais, drauge su trejatu šlēktos, atsiprisiekauti, kad užmuštasai antjojo ir buvo pradžia barnies, o jeigu tiktai sužeistų, uktveris, arba svečias gaspadoje ēsantis, pats atsiprisiekaus, ir pagalvinēs nemokēs.

Artikulas XI. Žagintojas[2]) moteriškēs turi buti baustas mirtimi, arba žagintoją paims už vyrą, jeigu jai patinka; jeigu žaginamoji nekeltų klyksmo tokioje vietoje, kur žmonēs girdēti gali, o potam kaltintų teisme, tokis skundas priimtas nebus.

---

1) Prisaikinimas kaltininkų liovēsi viešpataujant Stan. Augustui.

2) Cezarinas Kirštein atskiria žagimą padorios moteriškēs nuo begēdēs. Nors abiejose kalčiose susidergia valia, bet pirmoje randasi sutepimas papročių, užmetimas apšmeižos, ir ardymas naminēs ramybēs. Anglų įstatymai neskyrē žagimo parduodančios gēdą nuo padorios moteriškēs, kaip kad įsatatymai Romos, kurie nebaudžia žagimo parduodančios gēdą moteriškēs. Kazimieras Didis Lenkijoje įstatymuose 1347 m. už bausmę sužagimo chlopēs, leidžia visiems chlopams išeiti iš kaimo ir pamesti poną. Gyvastis žagintojo baltgalvēs esti ant mylistos karaliaus. Mozurijos statutas, kurs turējo galybę iki 1576 m., įstatē: 1, Šlēkta žaginantis šlēkčiutę, jeigu paimtas esti ant karšto darbo, netenka kaklo. 2, Nešlēkta žaginantis šlēkčiutę prapuldo gyvastį, nors netaptų pagautas ant karšto darbo. 3, Šlēkta žaginantis chlopę užmokēs 8 kapas nužagintajai, kunigaigščiui kalčios 4 kapas ir ponui 4 kapas. Vokietijoje tokia mokestis ponui už sužagimą chlopēs vadinosi Bettemund. Lietuvoje iš Rotundo Mieletiaus žinome apie įdomią bylą, viešpataujant Zygmantui I. Vienas žmogus sužagino dvi moteri. Abidvi norējo žagintoją turēti už vyrą. Apie nutarmę nežinome. Taikiai sako Rotundus Mielesius, kad tokia byla priklauso prie taip nepaprastų atsitikimų, kuriuos mokslinčiai paduoda tarp įdomių dalykų, ir priduria, kad galima butų mokytai ir mandagiai po abiem pusēm kalbēti, kaip Flaccus Calpurnius padarē, šnekēdamas apie dvi sužagti moteri, iš kurių viena žagintoją norējo turēti už vyrą, o kita gauti ant jo nutarmę mirties.

Artikulas XII. Jeigu vienas kitam užsakytų, kad jį sudegins, pakviestas turi buti į teismą. Perkanotas daryme tokių grasinimų sudēti turi paranką; jeigu namas ar klojimas sudegtų, tad darantis grasinimus atlygins visą blēdį, o padegtojo jam leista jieškoti. Darantis gyras (przechwałki) ant keno gyvasties, arba į kalējimą, arba ant parankos atiduotas taps: taigi jeigu užmušimas ar suraišimas įvyks, o šalis pačia prisieka atrodys, kad tas užmušimas ar apraišimas per ēsantįjį ant parankos įvyko, tad mirtis paskirta taps kaltininkui, ir paprastos pagalvinēs bus pajieškomos (Tas pats art. 39 antro, o art. 40 trečio statuto).

Artikulas XIII. Kaina apluošintų sanarių aprašyta (žr. art. 25 antro, o art. 27 trečio statuto).

Artikulas XIV. Jeigu kas, apturējęs žaizdas, bēgyje 24 dienų po pokylius, jomarkus ir karčiamas vaikščiotų ir girtautų, o paskui nors nuo žaizdų numirtų, neturi buti skaitomas užmuštu[1]). (Tas pats art. 42 antro, o art. 53 trečio statuto).

Artikulas XV. Vienam iš brolių, nors kiti tylētų, leista yra jieškoti bausmių už užmušimą brolio. (Tas pats art. 41 antro, o art. 45 trečio statuto).

Artikulas XVI. Lyginai yra leista seseriai ir tolesniems giminaičiams pajieškoti teisos už padarytą piktadarystą. (Tas pats art. 41 antro, o art. 45 trečio statuto).

Artikulas XVII. Jeigu daugelis pakviečia dēl atlikto gvolto ar padarytos užmušējystos ar kirstų žaizdų, vienas iš kviečiančiųjų privalo tiktai atrodinēti.

---

1) Bartochevičius knygelēje *O biesiadsie karczemnej i skrzypkach*, 1619 m. Vilniuje spausdintoje, plačiai šneka apie šitą įstatymą ir, davęs paveizdas, kaip sužeistiejie lengvai per šokinējimą ir girtavimą sau mirtį priskubino, labai išgiria šitą įstatymą. Tas nedraugas muzikos nepraleidžia atminties dviejų garsesnių muzikantų: Sebastijono iš Fulštyno ir Gomólkos. Dergia dainuojamas dainas, kurių dalis siekia pagoniškų laikų, ir—sako—*reikia dievui padēkavoti, kad apie tuos velniškus konterfektus imu užmiršti.* Atrodinēja, kad muzika gelbsti prie prasikaltimų, o naudos nedaro. Cackis priveda iš jo knygelēs vienok ir tokį išmintingą patēmyjimą: "Todēl tasai statutas reikalingas, nes sužeistas, jeigu tik laikosi karčiamos, ir skripkos, pastoja savžuda, o paskubinimu mirties ir savo dēkos nieks neprivalo kito kalčias ir pasmerkimus dauginti. Sužeistasai, rodydamas pasigērusiems savo žaizdas, gali juos sukurstyti ant atkeršto, kurį teismas sumano, todēl musų statutas atskiria nuo karčiamos sužeistuosius."

Artikulas XVIII. Uktveris privalo atsakyti svečiui už visas skriaudas, kurios jo name atsitikti gali.

Antras statutas (art. 35) pridējo, kad jeigu uktveris prigulējo prie padarymo skriaudos svečiui, jis visas blēdis privalo atlyginti, o gvoltauninkų ar skriaudikų pajieškoti turi liuosybę.

Trečias statutas (art. 42) įstatē, kad kaipo užkviestas ar priimtas svečias privalo turēti atvangumą, taip, jeigu taptų uktvērio išdergtas, sumuštas ar sužeistas, turi tą uktvērį į teismą pakviesti, o tas pertikrintas tokiame gvolte ar sužeidime, apart atlyginimo, atskirai taps nubaustas.

Artikulas XIX. Jeigu kas taptų apiplēštas ir savo daigtą pažintų, artymesniu esti perkanojimui apie papildytą užpuolimą.

Artikulas XX. Jeigu vienas kitą sužeistų, o liudininkų nēra, burtas tarp jų bus mestas, katras turi buti artymesnis daryti atrodymus, beje atlikti prisieką. (Žr. art. 10 trečio statuto).

Artikulas XXI. Gesinantis žiburį barnyje ar sumišime, tuomi pačiu pasielgimu kaltu pasilieka.

Antras (art. 27) ir trečias (art. 11) statutas pridējo, kad gesinantis žvakę, pertikrintų likęs dēlei užgesinimo žvakēs, už žaizdas ir pagalvinę atsakys; metą ir šešias savaites žemutiniame bokšte iššēdējęs, turi jieškoti kaltininko pajieškojimui nuo jo teisos.

Artikulas XXII. Nēščia moteriškē negali buti nuteriota iki neatsilikus gimdymui, tiktai kalējime laikoma turi buti. Net nutarmē mirties neprivalo buti prasižengēliai pirmiau perskaityta, kaip vos tuomet, kada turi buti išpildyta.

Antras (art. 25) ir trečias (art. 34) statutas panaujino pirmąją dalį įstatymo; apie antrą, beje perskaitymą nutarmēs prieš patį išpildymą, užlaikē tylējimą.

Artikulas XXIII. Paliuosuotais esti nuo bausmēs už žmogžudystę urēdiški tarnai, kurie, liepiant urēdui, gaudo piktadēją, o besiginantį užmuštų. (Tas pats art. 35 trečio statuto).

Artikulas XXIV. Kaslink užmušējysčių atliktų pasiutusių žmonių. Apkvaišę ar pasiutę žmonēs privalo buti po sargyba giminaičių; o bēdini miestuose po prieżiura miestiško urēdo, kaimuose po sarga savininko ar valdytojo lobių. Ištrukstąs pasiutēlis už padarytą žmogžudystę, vienok turi bokšte metą ir šešias savaites sēdēti, o už žaizdas kirstas — lengvesniame kalējime pusę metų pasilikti turi. Įduodantis ginklą ar padrąsinantis pasiutēlį, kaipo atliktojas piktadarystos bausmę panešti turi. O jeigu kas siutęs ir į protą atējęs, atsinaujinusiame pasiutime ką užmuštų, bus kaklu baustas, nes tasai, žinodamas apie tą ligą, privalo turēti aplink save sargybą ir prižiurējimą[1]). (Tas pats art. 35 trečio statuto).

Artikulas XXV. Jeigu tarnas padaręs kokią piktadarystą pabēgtų, ponas už tai atsakys.

Antras (art. 31) ir trečias (art. 25) statutas pridējo, kad jeigu tarnas buvo užgalvodintas skundiko ir pabēgo, tad ponas visas blēdis užmokēs ir prisiekti privalo, kad tasai tarnas be leidimo pono pabēgo, ir nēra tyčia iš parankos paleistas. O jeigu ponas tokios prisiekos nepadarytų, tad bus baustas kaipo prasikaltēlis. O jeigu tarnas nebuvo užgalvodintas, pabēgo, tad ponas tiktai turi atsiprisiekauti, kad tas darbas be jo noro ir leidimo įvyko.

Artikulas XXVI. Niekas niekam nelabame (darbe) gelbēti neturi, ir todēl prie žmogžudystos ar kito nelabo reikalo arkliais, šarvais, žmonēms ar pinigais prigelbēti neleista. Taip darantis, kaipo bandžiulis piktadarystos, baudžiamas bus. (Tas pats art. 35 antro statuto).

Trečias statutas (art. 38) pridējo paatvanginimą nuo apšmeižos tokiame užmetime.

Artikulas XXVII. Tarnas ginantis poną, atsitikime kirtimo žaizdų ar užmušimo, neatsakys, tiktai ponas. Bet tarnas padarantis asabišką piktadarystą, pats atsakys, jei

1) Prieš tą įstatymą, kuris nelaimę, o ne kaltę baudžia, teisingai vienas iš pataisytojų trečiojo statuto Povilas Ščerbic šiaušēsi, ir padoriai sako prieraše, savo ranka rašytame, ant vieno egzemplioriaus antrojo statuto, kad grįžtantis į pasiutimą, kaip neturi užpelno ramiame užlaikyme savęs, negali turēti kalčios už smarkesnį phizišku pajiegų per ligą sukrutinimą. Jis pranašauja, kad joks teistojas nepasidrąsins tą įstatymą išpildyti; velyk duos jam kitokį išguldymą, negu pasiutēlį baus už kaltę, kurios nedrįso daryti.

bent ponas jo neišduotų. (Tas pats art. 31 antro, o art. 25 trečio statuto).

Artikulas XXVIII. Skundimas arba tyrinējimas dēlei vagystos, dēl grobimo per 10 metų gesta, o dēlei gvoltaunumo per tris metus.

Antras (art. 44) ir trečias (art. 51) statutas įstatē, kad dēl kaimyniško gvolto, dēl vagystos, padegimo ir grobimo esti trįs metai pertylējimo.

Artikulas XXIX. Iššauktiniai ir atsudytiejie nuo garbēs, neturi buti slapstomi (przechowywani). (Tas pats art. 68 trečio statuto).

Artikulas XXX. Už kožną paprastą kaimynišką gvoltą, įžeistasai turi mokēti šešiatą rublių grašių. (Trečias statutas paskyrē bausmēs 12 rublių grašių).

Antrame statute pridēta:

1. Jeigu kas už vagystę arba kitą piktadējystę butų ant mirties pasmerktas, o nuo mirties ar atsipirko, ar buvo atprašytas, tokis žmogus, kaipo jau rankoje budelio ēsantis, tarp žmonių ricieriškos luomos stripuliuoti (bawič się) neturi ir privilēgijos šlēktos panaudoti negali. Vaikams prasikaltēlio tai kenkti neturi[1]).

---

1) Įstatymas Liudviko, karaliaus Vengrų ir Lenkijos, Vengrams išleistas, duoda mums abrozą anuometinių nuomonių. *Reikia laikyti pasmerktąjį ant mirties per trejatą dienų, idant šalims duoti laiką susitaikymui.* Kada nuomonēse kiekvienos tautos apie bausmes patēmyjame 3 gadynes: pirmą, kada pats žmogus buvo teistoju ir išpildytoju savos bylos; antrą, kada valdžia atstojo prispaustąjį tvarkesniame panaudojime atkeršto; galiaus trečią, kada prie skriaudos, vienam žmogui padarytos, prisidējo skriauda draugijos sutramdyme romos, ar padrąsinime tolygių piktadarystų, negalima stebētis, kad laikuose pirmo ir antro perijodo nuomonių, nuskriaustasai ar nuskriaustojo ainys atleisdavo bausmę, teismo paskirtąją. Gavimui tokio atleidimo buvo panaudojami prašymai ir pinigai. Kalnynuose, kur plēšimai tankiai įvykdavo, sakmēs sako, žmogžudos prieš patį pasmerkimą atsipirkdavo gyvastį, išduodami užkastus turtus. Tankiai šventdieniais, o net bažnyčiose, gentys žmogžudos prašydavo susimylējimo nuo skundiko. Svetimų žemių pasiuntiniai ir galiunai galējo atprašinēti prasikaltēlius. Tuli zokonai buvo pasisavinę tiesą didžioje pētnyčioje atprašyti nuo mirties vieną prasikaltēlį. Viešpataujančiam važiuojant per kokį miestą, poliuosuodavo piktadarius, kaipo mylistą. Kad Polockas tapo paimtas, norēta visus piktadarius paliuosuoti, nors karalius tam priešinosi. Dar išsisukdavo nuo mirties bausmēs, jeigu merga uždengdavo skepeta nevedusį berną.

Tokių tai įrankių naudota viduramžiuose išvengimui mirties bausmēs. Liovēsi ta viltis valandoje, kada pats teismas paliepē apskųsti, o viešas skundikas, vardu tautos keldamas skundą, negalējo kaltēs atleisti, o tiesą mylistos, *jus aggratiandi*, retai tesisavino karaliai. Atprašymai mergų ar zokonų krito prieš valdžią proto. Viešа nuomonē stengēsi begarbumu apdengti tuos, kuriuos dekretas pripažino kaltais ēsant. Todēl tad pirmas statutas įstatē, kad rankose budelio ēsantysis, negali naudotiesi iš privilēgijų, priklausančių šlēktai. Antras statutas art. 33, o trečias art. 56 panaujino tą nutarmę įstatymo.

2. Lygųs yra kaslink kalčios ir bausmēs netiktai piktadējai, bet ir jų slapstytojai ii bandžiuliai. (Tas pats art. 5 antro, o art. 36 trečio statuto).

3. Jeigu kas užpultų ant bažnyčics, kapinių ar gyvenamasias kunigo, popo, ar pamokslininko, ir ten sužeistų, turi buti baustas kaipo gvoltavotojas šlēktiško namo. O jeigu tik blēdį padarytų, tad gvoltą ir blēdis gausiai atmokēs ir 12 savaičių bokšte tame paviete, kur piktadarysta tapo padaryta, sēdēti turi. (Tas pats art. 3 trečio statuto).

4. Jeigu kas be leidimo tēvo, motinos ar globējų, paglemžtų merginą ar našlę, tad nagrinējant tokią bylą, pirmiausia toji pakviesta moteriškē privalo buti paimta po priežiura mandagių baltgalvių. Kada pasirodys, jog moteriškē nesutiko ant išvežimo po prievarta, tad paglemžtojas turi buti kaklu baudžiamas. Prieg tam trečia dalis viso lobio išveždintojo kris ant išveždintosios moteriškēs. O blēdys, jeigu kokios buvo padarant gvoltą, iš dviejų dalių likusio lobio atgrąžintos ar atlygintos taps. Jeigu išvežtoji mergina pritarē išvežimui, prapuldo visą tēvišką ir motinišką jai prigulēti galintį lobį, o išveždinantis gyvatos neprapuldo; bet jeigu toji pabēgančioji mergina iškakdama iš namo tēvų ar globējų, pasiēmē svetimus daigtus, tad išvežantis drauge merginą ir paimtus krutulius, už tą darbą atsakys. (Tas pats art. 13 trečio statuto).

5. Jeigu kas iš landumo, girtybēs ar tyčiomis, nēsčią moteriškę, jau tai šlēktą, jau tai kitos luomos moterį užgautų, ir iš to užgavimo toji moteriškē persileis, tad privalo pagal luomą kalčią užmokēti, ketvirtdalį metų bokšte sēdēti, bēgyje vieno meto per keturias kiltesnes šventes pas bažnyčios duris ant pakylētos vieną uolaktį vietos stovēti, nuodēmę išpažinti ir prižadēti pasitaisymą. O jeigu motina ir kudikis nuo to užgavimo numirtų, tad turi buti toji piktadarysta paskaityta žmogžudyste. Netyčus užgavimas priguli prie užmušējysčių iš nejučių. (Tas pats art. 15 trečio statuto).

6. Užmušimais iš netyčių turi buti skaitomi: 1, jeigu kas per nesargumą šaudamas į žvērį ar į paukštį, ką užmuštų. 2, Kada murininkas, murydamas ar remeslininkas

budavodamas, plytą ar medį iš nejučių numestų. 3, Kada kirsdamas medį, nebuvo priežastimi nušokimo kirvio nuo koto, kuris (kirvis) iš netyčių sužeistų ar užmuštų. 4, Jeigu kertamas medis, griudamas, užmuštų. 5, Jeigu kas iš lanko ar strielbos šaudytų į cielių, o kulka ar vilyčia pataikytų į praeinantį. Davus atrodymus, kad netyčios tos nelaimēs yra priežastimi, užmušējas iš nejučių nebus mirtimi baudžiamas, bet pagalvinę vaikams ar giminaičiams užmuštojo užmokēs. (Tas pats art. 23 trečio statuto).

7. Jeigu atsiras lavonas žmogaus begenčio (bezplemiennego) arba nežinomo, teismas privalo (kryvulę) pasiųsti išsiklausinēti apie tą lavoną ir užmušējystę. Jeigu tas apsiklausinējimas aplinkēje dviejų mylių daromas neduos ieikalingos žinios, tad tur buti paskirtas apsiklausinējimas kuopa[1]) vadinamas. Iš visų kaimų platume dviejų mylių nuo vietos atliktos piktadarystos, po tris žmones ponai ar valdytojai kaimų prisiųs. Tie kuopininkai drauge su tais, kurie prie tos kuopos priklauso[2]), sudēti turi prisieką, kad ne yra užmušējais, nē-gi žino apie užmušimą to užmušto žmogaus. O jeigu kuris iš kuopininkų nestotų arba prisiekti nenorētų, tuomet pagalvinę užmokēs. Ta pagalvinē priguli tiems, kurie atrodys, kad yra artimais giminaičiais užmuštojo. O jeigu per tris metus dēlei tos pagalvinēs nieks neatsilieps, urēdas pusę tų pinigų duos špitolei, o pusę sau paliks. (Tas pats art. 26 trečio statuto).

8. Jeigu kuris kiltesnis totorius[3])), kaip va: kniaziai,

---

1) Gentys, arba vēliaus sodybos, turējo pareigą jieškoti lavonų užmuštų žmonių. ir už tas užmusējystes, atliktas aplinkēje jų sodybos, tankiai atsakydavo.

2) Tose kuopose privalējo buti valdytojai kaimų, burmistrai ar dumčiai miestų; beje tie, kure turējo valdžią ant miestų, sodybų ir kaimų.

3) Iš aprašymų viešpatavimo Vytauto, Kazimiero Jagēliuno, Aleksandro ir tt. žinome jau, kaip ir kada atsirado Totorių sodybos Lietuvoje. Dabar pažiurēkime, koks buvo Totorių likimas musų žemēje.

Vytautas, perkeldamas Totorius į naujas sodybas, davē jiems žemę. Leido jiems išpažinti Mahometo tikējimą, o ypačiai patikrino naujokams globą valdžios ir įstatymų. Kiltoje prastybēje Totoriai užlaikē dēkingumą atminčiai Vytauto, kada prašyme Zygmantui I, 1519 m. paduotame, taip sako: "Neturime garbios atminties Vytauto, jis mums neliepē užmiršti apie pranašą, o męs, į šventas vietas akis kreipdami, taip jo vardą atkartojome, kaip musų kalifu. Ant musų šoblių prisiekinējome, kad mylime Lietuvius, kada karēje turējo mus už suimtinius, o ateinantiems ant tos žemēs pasakē, kad tos smiltys, tas vanduo ir tie medžiai, yra mums bendri. Musų vaikai žino apie jį, o pas suriuosius ežerus (Krime) ir Kipčake žino, kad męs jusų šalyje nēsame svetimzemiečiais." — Jie tapo panaudoti kaipo kareiviai prie Kazimiero Jagēliuno prusiškoje karēje. Visuose Totorių užpuoliuose, niekados nesivienyjo su savais broliais, bet dar prieš juos kariavo. Tarp kitko akyvas yra atsakymas lietuviškų Totorių 1508 m. plēšiantiems Totoriams: "Nē dievas, nē pranašas neliepia jums plēšti, o mums buti nedēkingais; męs jus laikome už plēšikus, o savomis šoblēmis jus perga-

murzos, ulanai, butų apskųstas razbajaus dēlei, o ne butų pagautas su lyčiumi, tad urēdas turi išsijautojimą daryti netiktai apie tą pasielgimą, bet ir apie pasivedimą to totoriaus; o byloje taip turi elgtiesi, kaip apie pajieškojimą teisos tarp žmonių šlēktiškos luomos tame statute yra aprašyta. Su kitais-gi totoriais, kurie nēra prileisti prie šlēktiškų privilegijų, elgtiesi visuomet lygiai priguli su kukliausiu teisingumu. Liudininkai krikščionys yra artymesni prie prisiekos. (Tas pats art. 33 trečio statuto).

9. Jeigu razbajus įvyks, sugautus į urēdą pristatyti reikia, o teismas pagal įstatymus pasielgs. (Tas pats art. 32 trečio statuto).

10. Jeigu šlēkta dēl razbajaus pirklių butų skundžiamas ir butų su lyčiumi pagautas, o užsigintų užmētinējamos kalčios, tad turi buti išsijautojimas paskirtas, o pagal didumą liudyjimų nutarmē įvyks. Atvažiuojančių pirklių razbajus turi buti kuo greičiausiai perkratinētas. (art. 31).

---

lēdami, užmušinējame šaldrus, o ne brolius musų. Sēdēkite už Volgos, iki kitos ordos jus neišvarys. Męs apie Vakę (upę) savo kraują praliesime už musų Lietuvius, kurie mus laiko už brolius." Prie Zygmanto I karališki atstovai arba storastos ēmē Totorių sodybas spausti. Pasidrąsino imti kiaunes nuo dukterų mirzų, ir darydavo visokius jeibius. Lietuviškoje metrikoje randasi aštrus pabaudimas 1537 m., duotas Zygmanto I Trakų vaivadai, idant tolygus jeibiai neatsitiktų. Mikalojus Radivilas ir liet. maršalkas Chodkevyčius liudyjo Zyg. Augustui drąsumą, veiklumą totoriškų kareivių. Kada laike unijos Lietuvos su Lenkija 1569 m. visokia savastis tapo patikrinta, nuoamžinēs dovanos, Totoriams duotos, įgyjo pobudį šlēktiškų lobių. Pagalvinēs buvo lygios šlēktiškoms. Smurtus karalius Steponas, liudininkas drąsos Totorių, apdovanojo jų dorybę. Viešpatavimas Zygmanto III yra liudna šaliai gadyne, ir trečias statutas 12-me mete art. 9 Totoriams uždraudē buti urēdininkais. 1609 m. ēmē dēl čērų kaltinti Totorių žmonas, rado pas daugelį pinigus su arabiškais parašais, pavadino juos veikalu velnio. Keletą aukų sudegino; neišmintingas prietaringumas ēmēsi su nekaltybe. Veikalas Petro Čyževskio — *Alfurkan tatarski na czterdzieści części podzielony"* 1616 m. — liudyja, kaip toli žmogus gali pastumēti įsiutimą apšmeižos. Nēra tos piktadējystos, kurios Totoriams nepriskaitytų; nēra sragumų, kuriais prieš juos pasiganēdintų. Nelaimingiejie išpirkinējo tą veikalą, neturēdami žmogaus, kurs atsilieptų. Vienok rado vieną žmogų raštininką, kurs po vardu Azulevyčiaus 1630 m. parašē Apoliogiją Totorių. Tas gan menkas veikalas geriausiame reikale buvo vieninteliu apsigynimu šmeižiamųjų. Drąsunai pergyveno pikčiausias apšmeižas; privilēgijos Vladislavo IV, konstitucija 1662 m. paliudyjo Totorių dorybę. Panaujinami įstatymai iki 1786 m. turi dēmę dēkingo tautos jautrumo. Azulevyčius ruščiai gina Totorius, jog čērais jie neužsiima. "Rods, jie turi pinigus, kuriuos jų broliai jiems prisiunčia, nemoka jų skaityti, bet anaiptol nēra ten velniško konterfekto. Turi tuos pinigus, kaipo ženklą laiminimo tēvų, bet nieks neišskaitē, kad ten dievą terštų. Ei, ir ar-gi už tai deginti reikia, kad kas turi pinigēlį sidabrinį ir auksinį. Tai skaityti nemokate, o šnekate: tai velnio raštas. Nešiojate iš Azijos musulbasus ir plonus audinius, o Totoriams sidabrinių ir auksinių pinigēlių neleista nešiotis."

Arabiški pinigai yra randami Lietuvoje ir vadina juos kufiškais, nuo miesto Kufa Mezopotamijoje. Randami Prusuose, Pamariuose ir Švedijoje pinigai iš visokių dynastijų kalifų, o Lietuvoje ēsą randami buvę tik azijatiški, tur-but gentainių prisiunčiami pinigai, ar gal naujokų atveždinti.

Trečiame statute pridēta:

1. Kada żmonēs ypačiai ricieriškos luomos, tuomi ginklu, kurį vartoti turi ant neprietelių, panaudoja ant palsotų (dvikovystēs)[1]), neatsimindami apie vyriausybę,

1) Palsotai yra abrozu panaudojimo pirmapradinēs tiesos asabiško atkeršto. Iš kur jie atsirado?

I. Homēras spēką vadina dorybe. Išminties vardą duoda mokējimui dirbti įrankius mirties. Lotynų żodis *forctis*, vēliaus *fortis*, drąsus, drutas, żenklino żmogų padorų: nes *bonus* kilo vēliaus uż *virtus*, dorybę, kuri iš pradżių żenklino tiktai drąsumą. Matomai, imtynēs, kova, buvo visatinu įrankiu użbaigimui ginčų. Taip dvikovystē Menelao su Pariu pradeda Trojēnų karę, taip Hektoras imasi su Ajaksu, taip Horacijai su Kurijatijais dēl garbēs Albos ar Romos kaujasi. Kaip Homēras stebisi iš grożybēs kovos Ajakso su Ulyssu, Škotų garsus Ossian'as — iš kovos Fingallio su Swarranu. Urthalio palsotai giesmēje Berrathon, nupiešia naujus papratimus dvikovystēje. Anot Paterkuliaus, visoki ginčai pas šiaurēs tautas baigdavosi ginklais. Kad pavienių palsotai neretai użsibaigdavo karc šeimynų, tankiai išrinkti liuosnoriai użbaigdavo kariškas żudynes. Anot Hugues Blairs, Airių ir Škotų giesmēs liudyja, kaip karēs użsibaigdavo dvikovysta, ir pašventintas dainius garbindavo grįżtančią romą. Saxo Grammatikus sako įstatymuose karaliaus Frothono: *De qualibet vero controversia, ferro decerni sanxit, speciosius viribus, quam verbis confligendum existimans.* Pas Żuvēdus kardas rankoje użstoio teistojo plunksną, o skyda buvo vietoje knygų įstatymų, o bailys, zuikis, negalējo landżioti į tarpą drąsių kareivių. Kad tos tautos atkako į pietų żemes, drąsumas suminkštējo, moteriškoji lytis rado paguodą nuo pergalētojų, ir štai imta muštiesi uż garbę moterų, nešiotis jų čeverykus, juosinētis juostomis nuo jų gautomis, ir štai użgimē — amżiai ricierystēs. Meilumas moterų, vēliaus pirklyba żydinti romoje, minkštesni papročiai ir mokslas suteikē įstatymams kitokį pobudį. ir żmonēs ēmē stebētiesi iš żiaurumo savo prabočių.

II. Pas użkariautas tad tautas vartojo prisieką, o użkariautojai tarp savęs bylinējosi dvikovyste. Dvasiški teismai teisybēs ješkojo per prisiekas. Burgundijos karalius Gundebaldas (+576 m.) savuose įstatymuose nutaria, kad jeigu viena pusē prisiekauja, o antroji reikalauja palsotų atrodymui teisybēs, dvikovystēs nēra galima atmesti. Karolis Didis ir jo sunus Liudvikas kapitularuose įsako dvikovystę išmētinējimuose visokių piktadējysčių. Karolis Didis leido muštiesi lazdomis, sunus jo 819 m. davē ginklus ant pasirinkimo. Potam pasiliko šoblē ir dzida tarp šlēktos, lazdos tarp nelaisvų żmonių. Vartojo atrodymus verdančių vandeniu, karšta geležimi, stovējimu prieš kryżių. Visas bylinējimas buvo bylinējimusi prietarų. Kunigai statē prisieką kaipo įrankį tikrumo (purgatio canonica), svietiškiems to nepakako. 982 m. Otto II liepē, idant palsotai nulemtų abejojimus, ir idant bażnyčios turētų savus šampierius. Kartais mušdavosi patys kunigai, ir viduramżiuose budavo paskirti trobesiai, kur lazdos baigdavo ginčus zokoninkų. 1078 m., Danijoje panaikino palsotus, bet pasidaugino kreivos prisiekos. Liudvikas IX Francuzijoje įsteigē palsotinį bylinējimąsi. Įstatymai ypatingai tēmyjo, kas neturi muštiesi: 1, Moters ir mażamečiai. 2, Senesni per 60 metų. 3, Jeigu kita pusē yra nelygi gimime. 4, Pasmerktas ant mirties dēl kokių akylandżių atrodymų. 5, Jeigu kas pašauktas dēl użmušējystēs, o użmuštas prieš mirimą kitą pašaukē. 6, Jeigu jau toje byloje buvo sutikmēs. 7, Jeigu raupuotas iššaukia. 8, Jeigu dalykas yra permenkas, o menkumo dalyko buvo įvairųs apkainojimai. Teistojai ir liudininkai turējo su šalimi muštiesi, o Beaumanoir primena ir apie pasamdytus šampierus. Pranas I norējo muštiesi su Karoliu V ir kandųs atsišaukimai tapo visiems monarchams pasiųsti. Pastari palsotai Prancuzijoje teismo įsakyti įvyko 1547 m. Anglijoje taip-gi teismas įsakydavo palsotus; paskutinis *writ*, įsakymas, buvo 1638 m. Hišpanijoje ginčas, ar išpaniškos bażnyčios turi laikytiesi mozarabiškos, ar romiškos liturgijos, tapo pavestas nulēmimui dvikovystos prie Alfonso VI vienuoliktame amżiuje. Vokietijoje klausimas, ar nepočiai lygiai su dēdēmis turi paveldimus dalintiesi, palsotais tapo nulemtas. Karalius Mattias Vengrijoje 1486 m. įstatē, kad palsotai bus leidżiami, tik jeigu kitų atrodymų nēra, ir dvikovystē turi atsilikti tik karališkame dvare. Vienval Roma perkunavo prieš tas kruvinas imtynes, ir tautos palengva użmiršo tą numylētą papratimą, nors išradimas parako ir armotų nemażai prisidējo prie jų išnaikinimo.

III. Iškilmēs prie dvikovystų budavo įvairios. Anglijoje, vieta imtynių buvo keturkampis 60 pēdų, apspiestas sēdenēmis, ant kurių teistojai škarlatiniuose rubuose, ir daktarai sēdējo, saulei tekant buvo įvedami ant plečiaus kovos, apsiavę raudonomis naginēmis (sandalomis), su nuogom kojom iki kelių, be kepurių, ir rankomis atraitotomis iki alkunių; kariškame dvare su šoble ir skydu, kitose vietose su lazda ir skuriniu pukleriu; prisiegavo, kad nē gērē, nē valgē tą dieną, neturi ant savęs kaulų, żolių, ar kokios raganių įkaitos, per ką didintųsi garbē velniui, o mażintųsi šlovē dievui. Kas bēgo nuo plečiaus, kas ištarē żodį *creven*, pra-

kurią ant savęs turi; prieg tam tikrina tarp savęs, kad vienas kitą užmušdamas, nebus prie jokio atsakymo patraukti, per ką vieša roma esti tramdoma, nutarta, idant nuo laiko išdavimo šito įstatymo, be leidimo viešpataujančiojo, o kariumenēje hetmano, vienas kito neišsaukinētų. Sužeidžiantis arba išeinantis pusę metų bokšte sēdēti turi. Užmušantis kaipo žmogžuda bausmę atsiims. Neišeinantis ant palsotų, piktžodžiavimais, kurius iššau-

---

lošē bylą, ir jeigu nedingo, rasdavo mirtį kriminališkoje byloje (Blackstone, Speelman). — Francuzijoje iššauktam duodavo 40 dienų laiko, teistojui ar viešpačiui duodavo įkaitą daigtais ar ypatomis, kad dvikovystē įvyks be atidēliojimo. Prisieką bažnyčiose sudēdavo ant kryžiaus, evangelijos ar relikvijų, kad abi pusi laiko savo reikalą už gerą, čērų nevartojo, ir pareigą atliks drąsioje imtynēje. Bažnyčios turējo paskirtus įēmimus už tokias prisiekas, ir karalius Pilypas Gražusis 1306 m. liepē trissyk tą prisieką panaujinti, prie kurios ir šv. Jurgį šaukē už liudininką ir patroną *comme bon chevalier*. Sutartoj adynoj, be kepurių, iš savo namų išvažiuos, laikydami kryžių rankoje ar kokį abrozą. Vardan karaliaus urēdininkas *heraut d'armes* užsakys tylą ir tvarką; dvikovystei galint trauktis per visą dieną, šalys ēmēsi duonos ir vyno, ar mēsos, ir tą viską teistojams apipasakojo. Karalius ar teistojas pašauktiems, kad leistų dvikoviauti, leidžia. Maršalkas meta tarp susikausiančių pirštinę. Kad pergalētasai, gyvas muštiesi liovēsi, ar už pergalētą prisipažino, tuomet pergalētojas prieš viešpatį ar teistoją klaupiasi, ir klausia, ar išpildē savo pareigą. Nuo pergalēto šarvus nuēmęs urēdininkas *heraut d'armes*, išmeta; ypata gyva, ar lavonas, pasilieka ant valios viešpaties ar teistojo. Tankiausiai mirtina bausmē gyvam, o nelaidojimas negyvēliui skiriamas buvo.

IV. XIII-me amž. randame įstatymus ir pajieškojimus teisybēs per palsotus taip-gi Lenkijoje. Plocko vyskupas Petras ir kapitula išleido 1237 m. pritarimą fundacijai miesto Naujo Plocko, kur nuo teismo šaltyšiams isskirtos yra bylos *pro pugna voluntaria in gladio*. Privilēgijoje Boleslavo Gēdingojo, kurią davē Klemensui grovui iš Ruščos 1252 m., randame visatiną panaudojimą dvikovystos — *omnes sententias juxta formam curiae nostrae, videlicet ad aquam et ferrum candens, ad duellum gladiorum et baculorum*. Tuomet jējo į Lenkiją Magdeburgo įstatymai, ir ten dvikovystos yra įsakomos. Viešpataujant karaliui Aleksandrui, tie Magdeburgo įstatymai tapo dalimi knygos tautiškų įstatymų, miestams nepraleista aprašyti pareigas ir rubus kovojančių, o teisiančio apie kovą teistojo. Viešpatavimas Aleksandro buvo gadyne audringo ir pakampinio remžimosi. Ēmus viešpatauti Zygmantui I, daug buvo užmušējysčių, daug buvo ir dvikovysčių. Karaliaus dvarionis Neptyckis buvo lyg teistoju pripažintas dvikovystēs regulų. Redakciją įstatymų 1532 m. nedaug rupinasi apie užduotas žaizdas dvikovystēse ir turnējose, ir įstato, kad pagalvinē už krintančius dvikovystose neturi buti mokama. Prie Zyg. Augusto mokytiejie ēmē peikti atrodymą teisybēs drąsumu. Kad Brzostovskis karaliaus dvare turējo atlikti paskutinę urēdišką dvikovystę, Mikalojus Radivilas gromatoje karaliui 1559 m. praneša, kad daug užmušimų teisinama palsotais ir geidžia, kad tą paprotį uždrausti įstatymais. Taip-pat peikia dvikovystę Fryč Modrzevskis ir Raulas Goslickis. Prie karaliaus Stepono Paprockis pataria atsargumą leidime dvikovysčių. Kunigas Povodovskis karčiai peikē tą paprotį ir pasakē, kad kas daugiausiai tarškina šoblele dvare, tas neišdrįs užsipulti ant priešų šalies. Sako, karalius Steponas šaukęs į dvikovystę Ivaną Vosyljevyčių; Šuiskis iššaukęs Zamoiskį, ir tasai laimējęs garbę. Vēliaus tas Zamoiskis iššaukē Karolį, kunigaikštį Sudermanlandijos, bet tasai su ne sau lygiu nesiēmē remžtiesi. Kada trečias statutas uždraudē dvikovystę, ir seimas 1588 m. išleido nutarimus Lenkijai: 1, Dvikovystos uždraustos. jei bent karalius leistų. 2, Iššauktas ant palsotų neturi stoti. 3, Einantiems ant palsotų paskirta bausmē pusē metų bokšto ir 60 grivinų. Bet dvikovystēs greitai nesiliovē, ir dar prie Zygmanto III Lenkai laike karēs vedē ginčus ir ēmēsi dvikovystēse. Karaliaujant Mikolui, 1669 m., dvikovystos ēmē platintiesi labiaus. Ginčas dēl laukinēs "bulavos" tarp Radivilo ir Pociaus atstovų palsotais turejo buti nubaigtas. Boguslavas Radivilas patarē, *ut finitis comitiis obviam dati adversarii violento modo congrederentur*. — *Submissi erant provocatores, qui singulari certamine dirrimendam controversiam offerent*. Iš tankių tuomet dvikovysčių minētina yra dvikovystē Paluskio tēvo, sunaus, ir dviejų tarnų, kurie dalį vēliavos arba rotos pas Opatoviec'ą už skriaudas darytas tabare iššaukē, ir kareivius smurčius grobimuose taip nelygioje kovoje apveikē. Noras malšinti dvikovystēmis ginčus susimažino prie Jono III. Netiek tam kalti buvo įstatymai 1674 m., kiek paties karaliaus persergējimai. Jeigu leista buvo karaliui leisti dvikovystes, tai buvo jo galēje ir jas uždrausti, kas vēliaus nesykį ir atsitikę yra.

kiantis ant jo drabsto, n'esti nuskriaudžiamas, bet atbulai tie nemandagųs żodžiai ant iššaukiančiojo kaipo tramdytojo visuomeniškos romos turi kristi: daugiaus dar, toks įżeistas żmogus gali kreiptiesi į urēdą dēlei pagelbos priešais gvolto paketintoją (art. 14).

2. Jeigu keletas šlēktiškų ypatų butų apskųsta ir pertikrinta dēlei użmušimo šlēktos, skundżiančioji šalis vieną išrinks iš tų piktadējų, ir tas kaklu baustas turi buti; kiti bendrai bokšte metus ir šešias savaites sēdēti turi, ir pagalvinę użmokēs (art. 29).

3. Jeigu koks-nors šlēkta, kito pašauktas, privatiškame kalējime taptų pasodintas, tuojau, ar viešpataujantis ar urēdas lieps jį išleisti, ir atims kalinamąjį. O toks piktadējas, apart visų kalčių ir bausmių, kurios dvigubai ant jo turi buti sukrautos, kaip kad butų ką lazda apdaużęs[1]), turi sēdēti ant dugno bokšto ketvirtdalį metų. O jeigu laikomas kalinys taptų badu numarintas, padarytojas tokio gvolto kaklu turi buti baudżiamas. Żmogżudas ir vagis suimti leista ir į urēdą nuvesti reikia. Lyginai bēgančius tarnus sugauti leista, bet pasielgti su jais pagal įstatymą (art. 28).

4. Jeigu kas ką ginklu nepaprastu į kovą, peiliu ar kindżalu (beje totorišku peiliu) ar makštimi użmuštų, toks čvertavojamas buti turi. Šlēkta taip użmušantis żmogų prastos luomos, rankos netenka. O jeigu šlēktą tiktai sużeistų tokiu ginklu šlēktą, nukirtimu rankos baudżiamas buti turi. Prastas żmogus taip sużeidżiantis prastą żmogų — rankos, o sużeidżiantis šlēktą, kaklo netenka (artikulas 16).

5. Jeigu kas ant keno lobių użpultų, gvoltu antjotų, arba antsiųstų, ir ten żaizdas użduotų arba blēdies pridirbtų,

1) Daużymas lazda skaitēsi, kaip plickimas, visados uż gēdą. Plickimas ir mušimas Romoje tekdavo vergams ir piktadējams. Caregradas, rods, nešiojo naujos Romos vardą, bet nedori jo gyventojai nevertais buvo guodonēs. Theodoras II Laskaris, Graikų ciesorius, kurs Azijoje ēmē viešpatauti 1255 m., liepē Grigą Akropolytą, vieną iš pirmųjų urēdininkų caregradiškos viešpatystēs, nusodinti nuo arklio ir lazdomis tvoti. Niekšas vergas, savoje istorijoje, giria savo kantrumą, ir sakosi po ištvojimo tuojau nuējęs į susirinkimą dumos, ir aprašinēja pergales Theodoro, o savo użpelnus. Ar tad stebētina, kad Mahometas II laike apgulimo Stambulo liepē admirolą, kurs negerai atliko savo reikmenes, paguldyti, o laikomą dviejų vergų auksine lazda tvojo? Kad Europoje viduramżiuose żmonēms prasčiokams leista tik buvo muštiesi lazdomis, o šlēktai šoblēmis ar palošiais, użgavimas lazda żenklino didżiausią sugēdinimą. Tas skirtumas buvo ir tarp Lenkų. Tik išlavinimui buvo użvesdintos imtynēs lazdomis. Nuo gadynēs-gi Augusto II tikējo, kad šlēkta, użgautas su lazda, jeigu savu krauju arba priešininko dvikovystoje neištepē tos skriaudos, neturi buti leidżiamas į padorią gověda.

arba gvoltą padarytų, toksai įžeistajai šaliai grobimus su priedu sugrąžins ir visą blēdį gausiai sugrąžins. O nors nesužeistų, tiktai antjotų, taip-pat už gvoltą baudžiamas bus, o grobimus su priedu sugrąžins (art. 20).

6. Įsakyta, kas turi pirmiaus tiesą pajieškoti pagalvines, užmušus ištekējusią moteriškę (art. 46).

7. Leista dēl mušio ar gvolto padaryto mažažemiams teisos pajieškoti (art. 47).

8. Jeigu kas padaręs kam gvoltą, ar blēdis, ar užmušęs numirtų, o toji skriauda, gvoltas ar užmušējystos butų pirmiau ar kaimynams apipasakoti, ar urēdui pranešti, tuomet nuskriaustasai, nepertylējęs užsisenējimo, gali pajieškoti atlyginimo, ar pinigiškos bausmēs (art. 48).

9. Kadangi šitame statute yra skirtumas bausmēs prietikmiui luomos įžeistojo, pakviestasai gali pasiklausti: ar-gi skundžiantysis yra šlēkta, ir tasai turi tatai atrodyti, o už nelabą paklausimą dvigubą atsiims priedą (art. 50).

10. Jeigu kas galvojosi, kad pagalvotasai ant termino stos, o prieš paskirtąjį laiką numirtų, tad skundžiančioji šalis kaltininką tiktai tēmyti turi; jeigu pagalvotasai pirma numirtų, pasigalvojantis privalo tai urēdui pranešti ir į aktus įrašydinti. O jeigu pagalvotojas ant paskirto laiko kaltininko nepristatē, o tik vēliaus ar kaltininkas, ar pagalvotojas numirtų, prievolē parankos krinta ant lobių pagalvotojo (art. 54).

11. Jeigu kas apkaltintas dēlei kaklo bylos butų pasodintas į kalējimą, urēdas be leidimo šalies, kuri kalinį pasodino, negali jį duoti ant parankos. Bylose, kur nesieina apie kaklą, gali urēdas be leidimo net šalies kalinį duoti ant parankos: bet tokiame atsitikime šalis urēdą tēmys (art. 55).

12. Visas blēdis, kokias kas apturi, privalo pakvietime išreikšti, o jeigu potam byloje mažintų jų vertę ar skaičių, tad nuo visų blēdžių atlyginimo liuosas bus pakviestasai. Jeigu kas esti šalies tarnystoje už rubežiaus, tam laikas yra leistas apipasakojimui ir įrašymui savos skriaudos į aktus šešių savaičių nuo laiko pagrįžimo į šalį (art. 59).

13. Visose bylose, kur einasi apie kaklą ir apie gąrbę, o viena šalis užmetinēja, kita užginčija, turi buti susiva-

žiavimas teistojų paskirtas, o šitie ištyrinējimus ant vietos padarys, ir pagal atrodymus, liudyjimus ir didesnį rodymąsi nuspręs (art. 61, 62, 63, 64, 65 ir 66).

14. Apsisēdusiam pasmerkiniui kaklu leista į vyriausiąjį teismą atsišaukti. Jeigu neduos parankos, kalējime palaikytas buti turi iki nutarmei vyriausiojo teismo; bet jeigu du ar tris pagalvotojus apsisēdusius pastatys, kad ant paskirto laiko stos, o netesēs duotam pažadui, tad turi buti ant amžių iššauktu, ir tokiam jau gleitas duotas nebus. Blēdis ir prapelnus visokius pagalvotojai užmokēs. O jeigu pagalvotasai apskundžiantįjį laike tebēsančios parankos užmuštų, pagalvotojai kaklu baudžiami bus. Jeigu dekretas grodzko ar žemiško teismo skundžiančiai šaliai nepatiktų, tad laike tebēsančios apeliacijos pakviestasai be statymo parankos ištarmēs vyriausiojo teismo laukti turi (art. 67).

Perskyrimas VIII.

Apie užrašus ir apie pardavimus.

Artikulas I. Neleista kaip tiktai trečią dalį savo paveldētinio lobio parduoti.

Seimas liet. Brasčiuose 1566 m. ir trečias statutas (art. 1 ir kitur), leido visą lobį, nežiurint į savus vaikus ir artesnius giminaičius, duoti, dovanoti ir parduoti.

Artikulas II. Jeigu kas yra ponu savasties, jisai gali savo tiesą ant kito perkelti.

Antras ir trečias statutas (art. 1) nulēmē: idant tokis padovanojimas ar pardavimas nekrutinamo lobio butų padaromas ant rašto, butyje trijų ar keturių apsisēdusių valstiečių iškilmingai ant to suprašytų, ir tokį užrašą, turintį parašą savininko, jeigu rašyti moka, ir pečentorių[1]), turi urēdiškose knygose (kurios visur buti turi) išpažinti. Jeigu tasai užrašas nebutų atsakančio lobiams pavieto ak-

1) Kadangi pečvietēmis tvirtino privilēgijas ir tranzakcijas, prispaudžiantis ar viešpataujančio, ar savą pečvietę, vadinosi pečentoriumi.

tuose užrašytas, turi buti išrašas į tinkamas knygas įneštas[1]).

Artikulas III. Niekas niekam neturi užrašinēti daigto, prie kurio dar tiesos neturi. Todēl businčios tiktai laukiamos sukcessijos niekas niekam parduoti negali, arba ant tokio lukētino lobio skolas paatvanginti (Tas pats art. 4 antro ir trečio statuto).

Artikulas IV. Užstatyti nejudinamą lobį yra leista[2]).

---

1) Pirmasai musų tautos statutas šneka apie įsakymą turēti urēdiškas knygas įrašymui užrašų. Kada-gi prasidējo visoki aktai?

I. Kudikystēje tautų tiesos užēmimo (jus occupationis), mainų, dovanų ir paveldimo, buvo be formališkumų. Anie formališkumai, kurie ilgai buvo rankiumi paslapčių Romēnams, turi dēmę neišaiškintų nuomonių Cicero (kalboje už Mureną) nenorējo persikelti į anuos amžius, kur parduodantis ant ženklo pardavimo savasties perkančiams iš savo skverno išimtą žiupsnį žemēs atiduodavo. Pas Bajuvarus toks buvo paprotys: *Si quis villam, vel vineam, vel quamlibet possessiunculam ab alio comparaverit et testamentum accipere non potuerit, si mediocris res est, cum sex testibus, et si parva, cum tribus, quod si magna, cum duodecim, ad locum traditionis, cum totidem numero pueris accedat, et sic eis praesentibus praetium tradat, et possessionem accipiat, et unicuique de parvulis alapas donet et torqueat auriculas, ut ei postmodum testimonium praebeant.* Toks atidavimas buvo paženklinamas atidavimu javų varpos su gumulu žemēs ir peiliu, kuriuomi iškasē tas varpas; ir tai vadinosi *scotatio.* Davinējo ragus, kuriais gērimus pylē: *et cornu, quo bibere consuerit, vino replevit, et coram altari. Deo et beato Petro, apostolorum principi, omnes terras et reditus flexis genibus propinavit.* Mokintas Heineccius teisiai sako apie paženklinimą dovanų ar pardoso viduramžiuose: *Enim vero uti haec veluti legitima erant traditionis symbola, ita non pauciora plane a tradentium arbitrio pendebant. Hinc passim occurrunt traditiones factae per gladium, baculum, herbam, chyrothecam, viridem scirpum, glebam vel vasonem, cultellum, annulum, bibliothecam, candelabrum, canes venaticos, capitulum, coronam, folium nucis, funes, hastam, lapides, lignum, linum vel lini portiunculam, nodum, notulas, ostium, pallam, pisces, pileum, panem, spathae capulum, veru, vexillum, zonam.* Kada tokie paminklai rašomi buvo, diplomus slapstē, viešose krautuvēse prisiudavo ar prilipindavo prie dovanų.

II. Ką žodis *archivum* neženklintų, vienok krautuvēs suteikų, sutarmių, siekia senų gadynių. Paprastai tokias vietas rankių vienyjo su trobesiais dievnamių, netik idant butų po globa dievų, bet ir priešai, guododami šventvietes, nenaikindavo senų palikimų. Taip pas Graikus šventnamiai Delphuose ir ant Dēlos, kaip pas Romēnus Saturno, Vestos, Junonos ir Jupiterio, o vēliaus santaikos ir sutikmēs šventvietēs buvo krautuvēmis viešų popierų. Taip-pat Ingulf duoda vardą *archivum* rankiui relikvijų ir popierų. Viešpačiai ēmē turēti archyvus, kurių dalis jų kelionēse neatsiliko nuo jų ypatos; ēmē miestai turēti dētuves viešų aktų (Novella 15 ciesoriaus Justiniano). Vokietijoje Eginhardas, liepiant Karoliui Didžiam, ēmē rinkti archyvus, kuriuos Heinrikis Paukštininkas ir Otto I padaugino; bet ciesoriškame archyve nedaug buvę ori-inalų iki Rudolphui I. Prancuzų arhyvus 1194 m. išgrobē Anglai. Italijoj archyvuose vos kokias liekanas galētum rasti pirm XIII amžiaus. Vokietijoje ciesoriški aktai tik nuo 1493 m. teesti tvarkoje. Tiktai klioštoriai ir katedros Italijoje nuo 5-to, Prancuzijoje ir Anglijoje nuo 7-to ir 8-to, Vokietijoje nuo 8-to, 9-to ir 10-to amžių išlaikē paminklus. Liturgiškose knygose užrašydavo pradžioje knygos evangelijos, psalmų, mišolų, daromas dovanas ir sutartis.

III. Lenkijoje aktai paprastai yra užsilikę nuo 15-to amž., tik Krokavoje randasi nuo 1388 m. Lenkiškoji metrika, metrika Mozurijos kunigaikščių, aktai žemių tos kunigaikštystēs, yra nuo Vladislavo III, o labiaus Kazimiero Jagēliuno viešpatavimo. Lietuviškoje metrikoje yra rejestras dovanų Kazimiero Jagēliuno laike važinējimų po viešpatystę. Ten, be dovanojimo kelių uolekcių gelumbēs ir arklių, skaitome apie dovanojimus lobių. Kaip kitur, taip ir pas mus daugelis dovanų buvo įrašoma į evangelijas kunigams graikiškos išpažinties. Tik konstitucija 1606 m. uždraudē cerkvēms užrašais į evangelijas įgyti šlēktiškus lobius. Tai-gi aišku, kad dovanos ar pirkimai įvykdavo seniaus ant žodžio ir prieš Jagēlos viešpatavimą tur-but į aktus nebuvo įtraukiami.

2) Viderkaufai ir užstatiniai turi vieną šaltinį. Kaip jie pas mus atējo ir kokia buvo tvarka?

1. Seno zokono įstatymai leido Žydams savo tarpe imti ralukius. Aristotēles iš-

tarė: *Sterilis est pecunia.* Katonas pelną nuo paskolintų pinigų vadino piktadėjyste, sulygstančia su žmogžudyste. Tai-gi, anot jų, palukiai yra neteisiu dalyku, piktadėjyste. Justinianas už padrąsinimą mažos provizijos neišvengė papeikos. Todėl viduramžiuose mėtė prakeikimus ir panieką ant piniginės pirklybos. Tautiški susirinkimai ir kapituliarai draudė kunigams skolinti pinigus ant provizijos; potam kiekvienam krikščioniui draudė turėti pelną iš piniginio turto. Imantiems palukius davė vardą nuomininkų, kuriuos keikė, numirusius nelaidojo drauge su krikščionimis; už tai nuomininkas už neatvangumą teisme, gėdą draugijoje, baimę bažnytinių perkunijų ir įsiapmaudyjančios liaudies, gausiai sau liepė apmokėti. Bet reikalas skolinimosi nesiliovė. Žydai įgyjo privilėgiją nuo popiežių ant tokios pirklybos. 1255 m. antrheiniškoje suteikoje tapo nutartas didumas palukių, ir čia Leibnitz tuojau užtėmyja: *Opus enim erat his institutis, quia Christiani usuarii excomunicabantur, et per judicium ad restituendas usuras cogebantur.* Jagėla privilėgijoje Krokavos akademijai 1401 m. žada mokytinių parankumui paskirti vieną bankierių Žydą *(campsorem).* Žydai pinigišką pirklybą, ypač su krikščionimis, laikė už leistiną. Aaronas iš Kazimieriaus knygoje *Sephir-Hemisoth* teisina pinigišką pirklybą. Imta protauti apie reikalingus parankumus ir išrado du įrankiu: 1) nupirkti intratą ir imti lobius iki sutartam laikui — tai buvo viderkaufinės sumos, *reemptionales summae;* 2, užstatymus lobių, Lenkų vadinamus zastawa, o Maskolių zaklad.

Ėmė suma dešimties grivinų pirkti vieną griviną įėmimų, o žemė, duodanti tą intratą, likosi skolininkui, kurs grąžindamas tiktai sumą negalėjo atsiliuosuoti nuo jos sunkenybės. Kaip tik tas išradimas įėjo į madą, ir kunigai patėmyjo savo parankumus, bažnytinė valdžia paėmė į savo globą tokias sutartis, kaip liudyja breve popiežiaus Martino V 1420 m.

Iš Vokietijos paprotys nupirkimo čyžės arba *viderkaufo* atėjo į Lenkiją. Prusuose randame tolygią sutartį tarp kryžeivių zokono ir kunigijos 1306 m. Leidimas pirkti tokį įėmimą ėjo nuo lenkiškų karalių iki viešpataujant Zyg. Augustui. Zygmantas I daug privilėgijų išdavė kunigų kongregacijoms, kur tulą daugumą grivinų ar auksinų įeigos gauti leido. Viduryje 16-to amž. ėmė apsiprasti su skolinimu pinigų ant procentų, ir pasiliovė reikalas išprašinėti leidimą liokavimui kapitolo.

Regulos kaslink *viderkaufų* buvo prastos: 1, Padedantis sumą ant atpirkimo (viderkaufo) negali jos atimti, nes pirkęs įėmimą, nėra ponu atsižadėti savo darbo, o tiesa atpirkimo priklauso tik savininkui lobių, arba parduodančiam čyžę. 2, Kadangi čyžės arba įėmimai yra nupirkti, tai jokiu budu neprivalo turėti pobudį provizijos. 3. *Annuata* arba metinis tam tikras įėmimas tuomi skiriasi nuo nupirktos čyžės, kad kapitolas, kuriuomi pirkta *annuata,* gaišta ir tik lieka sunkumas amžino išdavimo, o sumos *viderkaufo,* kurias galima visuomet atmokėti, nedingsta.

II. Dešimtį nuo šimto imti nuo kapitolo, buvo paprastu dalyku viduramžiuose. Kylant kainai lobių, mažyn ėjo procentas nuo atvangiai liokuotų kapitolų. Anglijoje buvo įstatymišku procentu prie Heinrikio VIII — 10, prie Jokubo I — 8, prie Karolio II —6, prie Onos — 5. Tose gadynėse matome kylant kainas lobių Anglijoje. Taip-pat buvo ir kitur.

Bullė Martino V leidžia pirkti čyžės griviną — 10, 12 ir 14 grivinų. Jagėlos Krokavos studentams pristatytas bankierius Žydas neturėjo imti daugiaus provizijos, kaip nuo grivinos (48 grašių) vieną grašį ant savaitės. O taip bėgyje 48 savaičių pasidvigubino įstatymiškai kapitolas. Pardavinėjimas cyžės tapo neatbutinu reikalu, kada taip brangiai ir ant trumpesnio laiko tekdavo skolinties pinigų. Čyžės budavo perkamos ant 4-to ir 5-to procento ant šimto.

Fryč Modrzevskis (O pravie rzeczypospolitej) sako, kad primas Laskis geidė įsteigti *Montem Pietatis* arba šalies banką, iš kurios už 4 ar 5 nuo šimto kiekvienas galėtų pasiskolinti ant čystų lobių; tas geidimas netapo įstatymu. Prie Zyg. Augusto prusiškuose pirklybos miestuose pirkliavo pinigais, ir ėmė po 10 nuo šimto. Universalas karaliaus 1569 m. paskiria už didžiausią procentą Gedanai ir Toruniui 8 nuo šimto. Kad Gedanėnai ėmė vežti savus kapitolus svetur, kur daugiaus pelnė, Zyg. Augustas 1571 m. po sragia bausme liepė grąžinti namon. Rinkliaviniai universalai karaliaus Stepono, liepdami dėti vieną procentą nuo dešimties, suįstatymino 10-tą procentą pelno nuo paskolintų pinigų. Užrašomos tame laike bažnytinės sumos, 6 ir 7 nuo šimto mokėjo įėmimo. Konstitucija 1635 m. paskyrė 7-tą procentą nuo kunigiškų sumų, o tylėjo apie svietiškas sumas. Iki Stanislavui Augustui į rankas duotos ar užstatytinės skolos budavo ant procento 10 ir 8 nuo šimto. Teismai tankiausiai 8 nuo šimto paskirdavo. Konstitucija 1775 m nutarė: nuo dvasiškų sumų 3½ nuo šimto, nuo sumų rankon duotų ir evikcijonališkų — 5, o nuo prabėgimo termino — 7 proc. atiduoti įsakė. Seimas 1788 m. įsakė, kad kunigams neužmokantis procentų ant termino, už bausmę 5 nuo šimto mokės.

III. Užstatymas skaitėsi už įkaitą atvangumo, potam kaipo fundušas pelno apturėtojui. Noras išvengti išmėtinėjimus dėl nuomininkystės prigelbėjo gyvatai tokių kontraktų, kur pardosas pelno ir atpirkimas sutartame laike tapo apsergėtais. Užstatymai ant pragaišties buvo su visokeriopais lobiais. Relikvijos šventųjų buvo užstatomos; erškėtinė karuna Kristaus XIII amž. Stambule tapo užstatyta Querinini, pirkliui iš Venecijos, ir nubėgus

Paprastas tokis užstatymas, jeigu nėra sąlygos, kad ant paženklinto termino persimaino į paveldėtinį, neįgyja pobudžio nuoamžinių lobių. (Tas pats art. 9 antro, art. 12 trečio statuto).

Artikulas V. Jeigu kas laikomą užstatinį didesnėje sumoje peružstato, savininkas tiktai atiduos tokią sumą, kokią paėmė, ir atsiims lobius (Tas pats art. 11 antro, art. 20 trečio statuto).

Artikulas VI. Užstatyta savastis ir užtraukta skola neatmaino savo pobudžio per žemišką užsisenėjimą. Savininkas lobių gali sudėti pinigus, ir lobius atsiimti (Tas pats art. 9 antro, art. 12 trečio statuto).

Artikulas VII. Laikantis užstate judinamą daigtą savininko, tris kartus pakvies dėlei sugrąžinimo pinigų, o atsiėmimo daigto; jeigu savininkas nestos, skolytojas taps savininku.

Antras (art. 18) ir trečias (art. 28) statutas įstatė, kad jeigu užstatinys n'esti ant prapuolenės, o termino sutarmėje nebuvo, teismas keturias savaites laiko paskirs dėlei išpirkimo: jeigu nubėgo sušnekėtas laikas, teismas lieps parduoti. Skolintojas savus pinigus atsiims, o savininkui teks pinigai atliekantiejie nuo skolintojo.

Artikulas VIII. Jeigu kas ant prapuolenės užstatydino krutinamą daigtą, beje, kad netenka savasties po paskirto laiko, tad apipasakojus urėdui, skolytojas gali užstatytąjį daigtą panaudoti pagal savo norą (Tas pats art. 15 antro, art. 27 trečio statuto).

Artikulas IX. Jeigu kas nejudinamus lobius užstatys su ta sąlyga, kad jeigu paskirtame laike neišmokės, tas turtas tampa savastimi skolytojo.

---

užstatų laikui, nupirko ją Liudvikas IX ir pervežė į Paryžių. Roisius Maureus, kurs Decisiones Litvanicas 1560 m. rašė, tikrino, kad užstatytiniai kontraktai be nutrenkimo kapitolo už laiką laikymo (dzierżawy) yra bedieviški. Kunigas Martinas Smigleckis (O lichwie, 1604 ir 1635 m) matė panėšumą užstatytinių kontraktų į atpirktines sutartis (reemptionališkas sumas). Statutas 1347 m. įstatė, kad užstatytiniai lobiai, jeigu per 30 metų kontraktas netampa atnaujintas, persimaino į paveldėtinius. Ginčai kilo tarp dziedziców ir zastavninkų, viešpataujant Jonui III. Prie Augusto II seimas Gardine 1726 m. įsakė tribunolams neišguldinėti užstatytinių kontraktų. Bet atsitikdavo ištarmės priešingos tam įstatymui; tokias ištarmes nusmerkė konstitucija 1776 m.

Lietuvoje, kada įstatymas ištarė, kad savininkui leista su lobiu daryti, ką nori, žiurėjo tiktai ant aprašo kontrakto arba sutarimo. Dvejopi užstatymai — vieni ant pragaišties, nubėgus paskirtam laikui *(Vadia mortua)*, kiti įstatymiško paskirtuose laikuose išpirkimo *(Vadia viva)* atsirado po įtekmę šiaurinių įstatymų.

Antras statutas (art. 16) pridējo: Nubēgus terminui, skolintojas giminaičiams skolininko duos žinią, ir tie turi tiesą ant atpirkimo vienerius metus. Trečias statutas (art. 21) pridējo, kad jeigu prieš paskirtą laiką numirtų skolininkas, tuomet ainiai tokio skolininko, nors po pravēpsoto laiko, gali sudēti pinigus ir atsiimti lobius.

Antrame statute pridēta:

1. Užrašus leista daryti ir gradzkose knygose, bet pernešti juos reikia į žemiškas knygas po gresme nesvarbumo užrašų, vēliausiai iki dviejų teismiškų rakų[1]). Tokie nepernešti į žemiškas knygas užrašai negali įgyti pažymes įstatymiškumo, kaip tiktai per žemišką užsisenējimą. (Tas pats art. 3 trečio statuto).

2. Dēlei žemiškos tarnystēs, ar maro, tas pernešimas užrašų į žemiškas knygas gali buti suvēlintas, bet po sugrįžimo iš karēs, ar pasibaigimo maro, ant pirmos kadencijos tiejie užrašai turi buti į žemiškas knygas įrašyti.

3. Jeigu kas kam ką urēdiškai užrašytų bet net po savai mirčiai, o apdovanotasai pirmiaus numirtų negu dovanojantis, tuomet tas užrašas gesta.

Trečias statutas (tas pats art. 5 trečio statuto) pridējo, kad jeigu kas kokį daigtą dviem parduotų, tuomet pirmas užrašas yra įgalintis, o perkantysis svetimą daigtą turi savo savasties nuo netikusiai parduodančiojo pajieškoti.

4. Visokie amžini ar užstatytiniai užrašai privalo buti pripažintais arba knygose viešpataujančio[2]), arba pavietinēse knygose. Po išpirkimo užstato, privalo urēdiška kvita pasekti, idant butų į atsakančias knygas įrašyta (Tas pats art. 6 trečio statuto).

5. Visokie užrašai butyje liudininkų parašu patvirtinti ir aktais pripažinti, negali buti nupeikti prokuratoriaus, bet asabiškai. Jeigu pakviestasai butų persitikrinęs, kad jo tikras yra parašas, arba pečētys jo pridētas, jeigu rašyti nemokējo, tad teismas lieps tuojaus išpildyti pareigą užrašu priimtą, o už patį norējimą sutramdyti akyvaiz-

1) Žemiško teismo rakai, arba kadencijos buvo tris, o potam keturis kartus ant metų.

2) Metrika ir tribunoliškos knygos Lietuvoje yra viešais aktais.

džią tranzakciją, šešias savaites bokšte teismas paskirs (Tas pats art. 7 trečio statuto).

6. Jeigu kas pagal tiesas sukcesijos ką pakviestų dēl atidavimo lobių, o pakviestasai atrodytų, kad užrašas, pagal kurį lobius turi, ne jam vienam, bet taip-gi kitiems bandžiuliams ar dalyvautojams pritinka, kurie lyginai turi tiesą ir lygų atsakinējimo privalumą, tad tie visi pakviestais buti turi (Tas pats art. 9 trečio statuto).

7. Jeigu kas pirktų kokius paveldētinius lobius, ir užmokētų, o turintis skolą urēdiškai ant tų lobių aprašytą tylētų trejus metus, tuomet toks skolytojas turi skolininką, o ne lobius tēmyti (pilnować); vienok jeigu žemiško užsisenējimo nepravēpsotų, tad nuo laikytojo lobių skolą atsiims, o užmokančiam liks laisvē pajieškojimo skolos nuo skolininko (istieco) (Tas pats art. 10 trečio statuto).

8. Jeigu kas kam davē įstatymiškai surengtą užrašą, o numirē, ainiai arba imantiejie paveldimą, išpildyti sudarytą sutarmę privalo. (Tas pats art. 18 trečio statuto).

9. Jeigu kas neužmokējęs sumos, ant kokios lobiai buvo užstatyti, per gvoltą tuos lobius atimtų, parankas sutarmēje aprašytas ir už gvoltą pinigiškas bausmes užmokēs; ir kiek žmonių einančių baudžiavon užstatytuose lobiuose įstatymiškamjam valdytojui nedirbtų, tad už kiekvieną pilną (čielą) tarną ant savaitēs keturis grašius[1]), o nuo pēsčio tarno du grašiu[2]), toks prievartingas atimtojas užmokēs, o

---

1) 1 auksinas, 16 grašių, 2 denaru, trečias statutas paskyrē šešis grašius, arba vertēs 2 auksinų, 10 grašių, 5⅛ denarų.

2) 23 grašius, 1 denarą; trečias statutas paskyrē kainą 4 grašių, arba 1 auksiną, penkis grašius 2-9:16 denarų.

Tarnai, kiek matyt iš surēdymo liet. ekonomijų 1557 m., turējo tankiausiai 2 valaku; lobiuose viešpataujančio, be kitų pareigų, chlopas nuo valako dirbo dvi dieni baudžiavos. Tai-gi vien tarnystos karališkuose lobiuose skaitē keturias dienas. Iš aprašymo ir dvasios statuto matome, kad kiekvienas po prievarta atēmimas svetimos savasties buvo gausiai arba dvigubai atlyginamas, todēl tiktai imasi pusē apkainojimo.

Už tai visa diena	1564 m.	buvo apkainojama	— 5 gr.	$13\frac{3}{4}$	den.
Tokia diena	1588 m.	„ „	— 8 „	$14\text{-}\frac{9}{64}$	„
Pēsčia diena	1564 m.	„ „	— 2 „	$15\frac{7}{8}$	„
Tokia diena	1588 m.	„ „	— 4 „	$7\text{-}\frac{1}{128}$	„

Žvilgterējimas int senus inventorius šlēktiškų lobių pertikrina, kad didesnē buvo baudžiava laike šito antrojo ir trečiojo statuto; drąsiai galime sakyti, kad tris dienas ant savaitēs chlopas atlikinēio ištisos baudžiavos; toji pareiga buvo dar didesnē vietose artimesnēse prie pelningo pardavimo. Atmetant trečią dalį iš apkainojimo, išpuola, kad žemiškuose lobiuose tose dviejose gadynēse baudžiavos buvo apkainojimas:

1564 m.	ištisos dienos kaina	— 3 gr.	$15\text{-}\frac{1}{8}$	denarų.
1588 m.	„ „ „	— 5 „	$16\text{-}\frac{9}{64}$	„
1564 m.	pēsčios „ „	— 1 „	$16\text{-}\frac{11}{64}$	„
1588 m.	„ „ „	— 2 „	$3\text{-}\frac{7}{128}$	„

visi kiti įēmimai ir pelnai gausiai turi buti apiprekiuoti (art. 21).

10. Jeigu kas pakviestų dēlei prigulējimo kokios savasties, o pakviestasai statytų prigaviką, kuris jam tą lobį pardavē, tad lygiai pakviestasai ir prigavikas neturi buti paliuosuoti nuo tęismo; bet kada pasirodys neteisiu pardavimas svetimos savasties, toji kam pagal įstatymą priklauso prisudyta taps, o pakviestasai turi pajieškoti nuo prigaviko; o jeigu tasai prigavikas nebutų apsisēdęs, tuojau teisa daroma buti turi dēl jieškančiojo atvangos nuo savo prigaviko (art. 23).

11. Jeigu keletas ypatų padarytų užrašus, o vieni išpildytų pareigas, kiti jų neatliktų, tad tie tiktai pakviestais buti turi, kurie savam prižadējimui netęsi (art. 25).

Trečiame statute pridēta:

1. Jeigu kas, turēdamas savo nupirktą savastį gulinčią ir pajudinamą, o niekam jos neužrašęs ir ainių žemyn einančių neturētų, nei brolių, nei tikrų seserų nepalikęs numirtų, o tēvas arba motina, ar abudu ar vienas iš jų pergyventų sunų ar dukterį, tuomet ant tokių tēvų arba vieno iš jų tokis turtas krinta. Lygi regula yra atsitikime, jeigu sunus ar dukra numirtų. (Art. 16).

2. Jeigu kas, darydamas užrašą ar dovaną, arba pardavimą kokio lobio, išreikštų, kad vyrui, pačiai ir vaikams duoda ar parduoda, pati neturi tiesos prie tų lobių, jei bent arba butų išreikšta, kad už bendrus moterunų pinigus nupirkti buvo, arba vyras atskiru užrašu tai apsergētų ir padrutintų (art. 17)[1]).

3. Nieks niekam be gromatos arba išpažinimo ant rašto neturi daugiaus paskolinti kaip 200 kapų (4284 auksinų 13 grašių), o jeigu kas be išpažinto rašto didesnę

Imant vidutinę kainą iš dešimties metų, beje nuo 1790—1800 m., Volynijoje, Pagiriuose, Kijevos, Podolijos ir Braclavo vaivadystose, galima kainą padēti už ištisą dieną 18 grašių, už pēsčią 12 grašių. 1790, 1791 ir 1792 m. pakilo iki 26 grašių ištisos, o iki 18 gr. pēsčios baudžiavos apkainojimas, o budavo ir dar didesnis čion paminētuose metuose.

1) Tas artikulas išdygo iš formališkumo, kurį matome dovanose liet. metrikoje ēsančiose, valdant Vladislavui, Kazimierui Jagēliunui, Aleksandrui ir Zygmantui I, kad darydavo dovanas vyrui, pačiai ir vaikams. Tas formališkumas viešpataujančių persikēlē ant partikuliariškų tranzakcijų. Nesupratimas dvasios šito įstatymo buvo priežastimi, kad jį privedžiodavo prieš prieššliubines sutartis moterunų, pagal kurias įgyti laike moterystēs lobiai, kaipo vaisius bendro fundušo ar pastangų, vienoj pusēj vyro, kitoj pačios, liktis turējo savasčia. Įstatymas uždraudžia tik *turpe pactum;* sutartis link bendro pelno iš bendrų fundušų ar bendrų pastangų, esti po globa įstatymo.

sumą paskolintų, prapuldo pinigus, o kas daugiaus net paēmē, daugiaus mokēti neturi (art. 26).

4. Jeigu kas kam arklį ar jautį užstatytų, o tas arklys ar jautis be kalčios laikytojo nustiptų, tad skolytojas (zastawnik) privalo tiktai skurą parodyti, o savininkas pusę sumos sugranžins (art. 29).

5. Jeigu kas kam krutinamus daigtus užstatytų, privalo buti apie tai abipusinēs sutartys surašytos; jeigu tokie daigtai, budami bendrame trobesyje, su ukiškais krutinamais daigtais sudegtų, o uktvērys tuojau urēdui pranešē ir prisiekē, kad tų daigtų ant savo naudos neapvertē, tad atsakyti neturi; o jeigu užstatytiejie daigtai tik sudeginti ar išvogti taptų, o uktvērys neturētų blēdies, tad užmokēs. Taip-gi, jeigu kas ant padēlio svetimus daigtus priimtų ir be žinios savininko perkeltų ar judintų, tad už visas blēdis atsakys. Jeigu kam be išpažintos gromatos duoti butų kokie daigtai į užstatą, tas, kuriam daigtai duoti, pačiu užsigynimu negali atsiliuosuoti nuo bylos, bet prisiekti privalo, kad niekados neturējo patikētų tų daigtų, apie kuriuos einasi (art. 30).

6. Jeigu kas, suprasdamas turįs sau prigulinčią skolą, o jieško atvangumo ant judinamojo turto pas ką-nors sudēto, turi užsakyti arba areštuoti; areštas teisme privalo buti paremtas į dvi savaiti; jeigu tame laike nebutų paremtos bylos, tada uktvērys užsakytus daigtus išduoti privalo (art. 31).

7. Jeigu laisvas žmogus eiklus (pochożу, einantis ant uždarbių) nueitų pas poną kokio valsčiaus, paimtų nuo jo pagelbą ir butyje trijų šlēktų duotų ant savęs užrašą, tad pareigos tame užraše išreikštos, laikomos bus; bet nuo savų ponų nuotēviniai (ojczyšci, padoni) žmonēs jokio užrašo kitiems davinēti neprivalo (art. 8).

8. Jeigu keletas ant vienų lobių turētų skolas, turintis didesnį kapitolą turi tiesą atmokēti turinčiam mažesnį kapitolą, arba jeigu atmokēti nepanorēs, tad mažesnēs sumos savininkas didesniam atmokēs. O jeigu abudu nenorētų viens kitam atmokēti, turi susitaikyti, idant kam trečiam perużstatydinti, o pinigus tarp savęs pasidalinti. O jeigu butų daugiaus skolų negu lobiai yra verti, pirmesnį užrašą turintiejie įstatymiškai apturēs, o vēlesnes turintiejie

skolas, nuo skolininko (istiec'o) pajieškos savos savasties (art. 11).

9. Jeigu kam gromatos ant skolų, užstatų judinamo daigto, vienok ne ant svarbesnio daigto kaip ant 200 kapų (beje 4284 auksinų 13 grašių), pražutų, o tuojau po sudegimo ar pražuvimo urēdui tą pragaištį pasakytų, tad nors užrašo nebutų aktuose, gali byloje savininkas pragaišintos popieros drauge su liudininkais, kurie po užrašu pasirašē, prisiekti, kad iš tiesų tos popieros pražuvo; o jeigu tie pečentoriai išmirē, tad darant urēdišką apipasakojimą, pats prisiekti turi ir daigtą atgaus (art. 25).

Perskyrimas IX.

Apie rubežius, įstatymišką rubežių pervedimą. Pridēta taip-gi apie vieškelius ir apie dalykus, paeinančius iš sudužimo laivų.

Artikulas I. Visose bylose rubežių dēlei privalo buti užlaikomas vienokeriopas įstatymas[1]).

---

1) Tautos, kurios neturējo geometrų, visokiais įrankiais naudojosi paskyrimui rubežiaus. Taip žinome, kad nutildvti gincus dēl rubežių tarp Karthagēnos o Kyrēnēs, nutarta, idant vienu laiku du paskirti žmonēs iškeliautų iš abiejų miestų, o kur susitiks, ten bus rubežius. Iš Karthagēnos išsiųstiejie du broliai Philēnēs daugiau perējo, negu Kyrēniečiai; tie kaltino Karthagiškius už nelabumą ir reikalavo, kad juos į žemę įkasdinti ant tos vietos. Šitie pristojo, bet, budami rubežiaus ženklais, jie priglaudē prie puniškos respublikos daugiaus žemēs, negu tikētasi, ir tēvynē pastatē toms aukoms aukurus, aukurus Philēnų, kurie ilgiaus pateko, negu pati Karthagēna.

Tolygios turējo buti nuomonēs ir Lietuvoje, jeigu pirmo statuto 8-me perskyrime, art. 9, prie girių rubežiaus sako: *Tunc unusquisque eorum, debet, ex suis agris, directe extirpando procedere, et unus alterum, non debet a silva praevenire, et ubi obviaverint sibi secures, ibi fiant granicies.* Tad statutas priduria: *Si vero unus altero validior fuerit, et plus extirpaverit et illi videretur injuria, tunc ille, qui plus extirpaverit, debet illi dare silvae tantum, quod sint sortes aequales.* Mat, prie Zyg. Augusto mokslas žemēs mieravimo nežinomas buvo ir reikējo jį mokintiesi ne nuo pratēvių, bet iš knygų Romēnų. Už tai karalius nusiuntē dovanas Petrui Gallandui ir Ad. Turnebui už išleidimą veikalų rubežinių raštininkų ir prisiuntimą tų knygų karaliui.

Mat, iš pietų mokslas matavimo keliavo į šiaurę. Romēnų įstatymai, kokius randame fragmentuose Mamilia, Roscio, Peducio, Allieno, Fabio, nē parēdymai kokius konsuliuojant Ciceronui ir Antoniui, tribunas Servilius Rullus gavo, nesuteiks mokslo; bet matavimai, prie Augusto ir kitų ciesorių atlikti, turi dēmę atydumo. Ir kad rubežių dievas *Terminus* tapo pastatytas šventvietēje kapitoliniškojo Jupiterio, matuotojai po jo globa skyrē ir ženklino rubežius. Iš likusiųjų nuo senovēs fragmentų Petras Galland, Petras Castellanas, A. Ranconeti ir A. Turnebius išleido Paryžiuje 1554 m. veikalą: *Rei agrariae sive finium regundorum scriptores,* o Nik. Rigalt 1613 m. *Auctores finium regundorum,* galiaus Vilimas Goesius 1674 m. Amsterdame. Ten randasi likučiai iš darbų Sikulio Flacco, Juliaus Frontino, Aggeno Urbico, Hygino, Innocento, Marko Varrono, Mago ir Vego Arunto, Vitalio, Fausto, Latino ir Mysrontio. Tai-gi, tas mokslas buvo atskiras nuo paprasto matavimo. Akmens turējo savo formą, kuriais ženklino gadynę užritimo, ir taip Latinus ir Mysrontius sako, kad

ant kalvų dėjo apskritus akmenis, *quos Augusteos vocant*. Žinojo gadynę, kada pradėti rubežiai į rytus, o kada į vakarus. Vitalis ir Arcadius parodė, kaip kiekvieną tolumą ženklino atskiru ženklu: ir taip vazos ženklas 50 pėdų, keturkampis akmuo 650 pėdų atstumo ženklino. Mago ir Vegois mokina, kaip pažinti plotį iš statomų visokių spalvų murmurinių rubežninkų, arba iš įvairios veislės medžių. Faustas ir Valerius talpina lenteles su literų ženklais ir kaip juos dėti ant akmenų, po žeme ėsančių. Bet tie veikalai nemini apie mūsiškius kapčius. Rodos, jie atsirado žemutinėje Italijoje; Aggenus Urbicus vadina juos *botontones et bodones*, Faustas ir Valerius — *botontinos* (rasi nuo miesto Butunti Apulijoje?). Tie pats raštininkai sakosi Karthagėnos provincijoje, susiduriant rubežiams, sodinę alyvų, medvilnių ir bezdų medžus, prie bezdų medžių pylę kapčius.

Maža yra rubežių iš 13-to ir 14-to šimtmečių Lenkijoje, net rubežiai 15-to amž. turi dėmę neatydumo. 13-me ir 14-me amž. matosi pradžia rubežių nuo sauletekio. Šovimas iš kilpinio, sako, ženklino tulą atstumą; taip-pat užrašinėjo tolumą pagal šukavimą ar riksmą. Anot senų padavimų, tas atstumas nešė 150 uolekčių (Nalęč, Vilniaus rejentas), ar 170 uolekčių (Lenkijos seni metrikantai tvirtino). Atrodymai rubežiaus baigėsi ant prisiekos, kur *Actor*, skundikas, visuomet turėjo didesnę viltį laimėjimo. 15-me amžiuje ėmė daryti kapčius. Taip rubežiuose liet. viešpatystės su Inflantais 1472 m. aprašyta, kiek kapčiai turi žingsnių. Lenkijoje bene 16-me amž. Jonas Glogovčyk, mokinantis matematiką Krokavoje, ėmė mokinti žemės matavimą. Matuojant rubežius tarp Lietuvos ir Inflantų 1541 m., dėjo jau akmenis, anglis į duobes, nors vis dar labiaus tikėtasi atminčia tų žmonių, kurie buvo prie aprubežiavimų. Sako, plakdavę vaikus ant kapčių, idant atmintų vietą, kur kapčių darė! Andrius iš Lenčycos, nors gyrė mokslą matavimo, bet nedaugiaus ko išmokino, kaip kad viorstas turįs 500 sieksnių ilgio. Prie Zyg. Augusto, pasidėkavojant Mikalojui Radivilui, o labiaus Falčevskiui, Vieliuniaus pakamariniui, karališki lobiai tapo Lietuvoje išmatuoti. Prie Zygmanto III ėmė veik prie kiekvieno ženklo vienos ar kitos šalies rodomo, užrašinėti protestacijas ir reprotestacijas. Prie Vladislavo IV, 1641 m., St. Lochovskis išleido knygą *Processus judiciarius Granicialis Regni Poloniae*, bet tai yra gan-greit aiškinimu, kokiais formališkumais naudotiesi tokiose bylose, negu mokslu regulų tokiuose atsitikimuose. Kad, viešpataujant Lenkijoje namams Vazų, didelė dalis žemės turėjo savo vertę, pietinė dalis Lenkijos iš didokos dalies buvo stepais. Jeigu buvo kokie rubežiai, tai turėjo ar upes už ženklus, ar kelius visokių vardų, kurie daugiausiai dingo. Tieksyk išnaikinant sodybas karėse su Kazokais, dingo net pėdsakai senų sodybų. Ar stebėtina, kad budavo daugybės skundų dėl prisisavinimų, ir kas galėjo surasti vietas savų sodybų? Tik viešpataujant Stanislavui Augustui sulaikyti tapo užgrėbimai, ir susimažino rubežinės bylos per kompromisus, suteikas ir dekretus.

Lietuviškas paskarbis Tyzenhaus, išauklėdamas didelį skaitlių geometrų Lietuvoje, palengvino matavimus ir tikrus rubežių aprašymus. Buvo nuo seniaus likę daug bylų rubežių dėlei. Seime 1788 m., liet. kancleris Joachimas Litavoras Chreptavyčius padavė projektą kiekvieną kaimą aprubežindinti, padėti tai ant žemlapių, ir numarinti visas rubežių bylas; perėjo projektas į įstatymą Lietuvai 3 d. gruodžio 1791 m., ir veikiai Lenkijai. 1, Liepta pagal didumą vaivadystų aprinkti rubežinius kamisorius, kurie dirbs be užmokesnio su perspektyva augštesnių urėdų įgyjimo. 2, Išrinktiejie kamisoriai kas 2 metu gali buti atmainyti. 3, Visus savo darbus rubežinės komisijos turi užbaigti ant 1 geg. 1797 m. 4, Rubežinėje komisijoje turi buti *plenum*, visatiniems parėdymams, apeliacijos skyrius, ir skyrius pirmos instancijos. 5, Šniurus, o užtai ir uolektis, išpildymo valdžia išsiuntinės ir sudarys vienodą skalę, idant butų vienokia miera ypatiškiems ir visatiniems žemlapiams. 6, Komisija sudarys parapijomis skyrius kamisorių, kamarninkų ir žemės matuotojų, o kaimai ir miestai bus aprubežiuojami eilėje taryfos. 7, Įstatymas leidžia valstiečiams tretininkiškas sutarmes. Kur ginčų nėra, savininkas su kaimynais paliudys savo sutikmę; kapčius sugedusius kamarninkas atnaujins. Visą kaimo slėnį ir aplinkę perkels ant žemlapio, ir aprašys protokole. 8, Jeigu tėvonis vieno kaimo susiduria su kitu kaimu, kurį turi tuomlaik rubežinis kamarninkas, tasai turi netik pažymėti plotą tėvonio, bet ir nuo kaimiečių kvosti, ar nėra kokių atrodymų labui tėvonio. 9, Kur yra bendros girios, ar padalinti kaimai, ten slėnis taps perkelta, rubežiai aplinkės taps pažymėti, bet ypatiški padalinimai kaimo ar girios priguli prie ordinariškų teismų. 10, Kur yra ginčai, kamarninkas juos malšins sutaikymais. 11, Aprašęs netik ginčo žemes, bet ir upes, ežerus, su veislėmis žuvų, ir šiaip įdomių išgalių, nesitaikančias puses nusiųs į teismą skyriaus. 12, Kur sutinka šalys, kapčiai ant 75 nuolekčių kiekviename skyriuje paeiliui bus pilami, ir juose taps užkasami ar ženklai negaištanti, ar šulai murinti, ar mediniai su skaičiumi kapčiaus, ar bus užritami akmens. 13, Paliose ir pelkėse šalys turi kiekviena pagal savo dalį iškasti kanalą. Jeigu šalis nenorės, tai jos lėšomis ant šulų pamatuoti kapčiai bus supilami. 14, Kamarninkams užbaigus darbą, komisija padalins skyrius pagal parapijas, burtais skirdama kamisorius; tie drauge su arbitrais nuo kiekvienos šalies po vieną teisti turi. Esant lygioms nuomonėms, neturės nusveriančios decizijos, bet niekados nebus prašalinta nuomonė arbitro. Apie darbus kamarninkų patys kamisoriai svarstys. 15, Klausimuose nesiekiančiuose trijų valakų, neleista apeliuoti nuo šito teismo, tik didesniuose, bet ištarmė bus visuomet išpildyta. 16, Apeliacijos teismas, susi-

Artikulas II. Byloje rubežių dēlei esti terminas neatidēstomas (zawity), apart trijų priepuolių: 1, Maro, 2, Ligos. 3, Viešos tarnystos. 4, Seimo laiko.

Antras (art. 2)) ir trečias (art. 5) statutas pridējo, kad jeigu kas paliudijimo apie atlikimą viešos tarnystos nesudēs, arba kad sirgęs neprisieks, tad daigtą, apie kurį einasi, prapuldo. Lyginai pravilkinimas taps leistas, jeigu tame pačiame laike šalis turētų bylą pas pakamarinį kitam paviete, arba turētų kaklinę bylą teisme to, ar kito pavieto.

Artikulas III. Kas turi geresnius atrodymus ant rašto, tas apturēti daigtą privalo; kas neturi rubežių ant rašto, užsisenējimu valdymo turi pateisinti savo reikalavimą.

Artikulas IV. Kada per sutartį, teismo ištarmę, ar per senų seną turējimą upē esti rubežiumi, o atmaino tekējimą, visuomet senoji upevietē bus rubežiumi.

Antras (art. 11) ir trečias (art. 20) statutas pridējo, kad rubežiuojančios upēs pusē priguli prie abiejų krantų savininkų. Jeigu upē ant keno kranto išlietų smiltis, tad tas pridējimas turi prigulēti prie to pono, keno yra žemē, o jeigu kas upę varu perkastų, tad per teismo ištarmę turi buti· priverstas sugrąžinti senąją upevietę, blēdis atlygins, ir bausmes už iškirstą jeibį užmokēs.

Artikulas V. Visose bylose rubežių dēlei abidvi pusi privalo statyti po aštuonioliką liudininkų.

Antras statutas (art. 1) tą patį panaujino, bet trečias statutas (art. 16 ir 17) skaičių liudininkų iki devynetai sumažino, o skundikui, kurs savastį žemēs išlaimi, patketvirtam prisiekti ant žemiškos savasties įstatymas paliepia. Formula prisiekos privalo buti priplaiki ir aiški.

---

dedantis ne iš tų, kurie teisē apskųstame skyriuje, pasibaigus darbams pirmos instancijos, deciduos daugumu balsų; ēsant lygybei nuomonių, jauniausias kamisorius neturēs deciduojančios galybēs. 17, Jeigu kas neteisiai apeliuotų, baudžiamas bus. 18, Kur atrodymai abejotini, ar rubežiai nesutinka su sodyba vietos, žemiškas užsisenējimas bus atrodymu; bet jeigu ir romus turējimas per10 metų netaps atrodytas, tad abejotina dalis žemēs taps pusiau perkirsta. 19, Prisieka nebus vartojama, jei bent abejotiname dalyke, ir ten, kur prisieksiantis gali žinoti apie teisybę dalykų. 20, Skersiniavimai arba maišyti visokių kiemų girių išdarbiai, ar dirvos, butinai turi buti vieni kitiems atlyginti. 21, Pasibaigus visam darbui, komisija kiekvienos vaivadystos turēs ypatišką ir visatiną žemlapį. Iš archyvo vaivadystos kopijuoti žemlapiai bus išdaviami reikalaujantiems kaipo ekstraktai, o išpildytinē valdžia lieps padaryti visatiną žemlapį provincijų ir visos šalies.

Taip tobulas įstatymas tapo net Lietuvoie palaikytas per seimą konfederacijos Targoviciškēs 1793 m. Puolimas musų šalies nedavē pasinaudoti iš to įstatymo.

Artikulas VI. Jeigu kas savam tēvoniškam lobyje turētų abudu krantu upēs (upytēs), o ant jos pastatytų kutras ir malunus, o kitus malunus ir šienpiovynes patvindintų ir nenorētų už tai imti pinigišką atlyginimą, tad pakviestasai visas blēdis atlygįs, už iškirstą klastą nubaustas taps, ir vandenį taip pažeminti turi, idant nebutų jokio užpludymo žemių, šienpiovynių ar maluno, ar grunto.

Antras statutas (art. 16) tą patį panaujino, o trečias (art. 21) pridējo, kad jeigu kas per dešimtį metų n'eitų bylan dēl užtvindinimo maluno ar užpylimo prie savo pakrantēs plovų, amžinai to dēlei tylēti turi.

Artikulas VII. Jeigu kas ant keno žemēs kokius-nors javus be leidimo savininko pasētų, tad tas, kas savo žeme tą gruntą ēsant mano, turi paimti iš teismo uždraudos gromatą (list zapowiedni), idant po bausme 6 rublių grašių[1]) urēdui ir šaliai nupiauti javai iki teismo ištarmei nebutų suvežami, bet idant butyje skundžiančiosios šalies, kaugēs (rikēs) butų suskaitytos, gerai sudētos ir aptvertos; byla į šešias savaites[2]) butinai turi buti pradēta; jeigu pasirodys teisingu skundas skundējo, tad bausmes už užsispirtiną užsējimą ir javus gaus; jeigu javai apdraustiejie suputų, šalis, pas kurią apdrausta javus, už tą blēdį atsakys; o jeigu neatrodytų, kad tai jo žemē, tada turi pats užmokēti įkaitą urēdui ir šaliai.

Antras statutas (art. 13) pridējo, kad jeigu laike tęsimosi padaryto apdraudimo, klausime ēsantiejie javai taptų išvaginēti, o pasiliks prie grunto tas, kuris pasējo, turi pajieškoti atlyginimo blēdies nuo apdrauzdinančiojo, o tasai kaltojo sugrąžinimo užmokētų javų jieškoti privalo; tas pats reikia išmanyti ir apie šienpiovynes.

Trečias statutas (art. 22) pridējo sąlygas: 1, Kad kas į dvyliką savaičių dēlei užgrēbtų javų nesibylinēja, puola byloje kaslink atēmimo javų, bet teisme privalo jau paprastu budu, kaip dēlei užimtos žemēs skųsti, o už vogtus javus užmokēs. 2, Nieks neturi javus kvestijoje ēsančius mindžioti ir gadinti.

1) Rublis buvo 44 auksinai 15 grašių; tai-gi 267 auksinai 15 grašių.
2) Antras ir trečias statutas pratęse tą laiką iki 12 savaičių.

Artikulas VIII. Jeigu kas žemę arendavotų ramiai, o kitas ateitų, arklus ar akēčias pravarytų arba javus paglemžtų ar nupiautų, blēdis ir pinigiškas baudas užmokēs[1]).

Artikulas IX. Jeigu kas turi girią iš pusēs nedalintą[2]), o bandžiulis savasties panorētų turēti savą dalį girios perdirbtą į lauką ar šienpiovynēn, privalo drauge su kitais liepti kirsti, o kur susitiks kirtējai, ten bus rubežius; o jeigu kas geresnēs žemēs[3]) daugiaus išdirbtų, atiduoti lygiai geros žemēs tiek privalo, kiek ant dalių kitų savininkų pripuola.

Antras (art. 16) ir trečias (art. 22) statutas pridējo, kad jeigu vienas iš savininkų daugiaus medžių iškirstų negu jam pridera, privalo ten, kur bus parankiaus sądalyvautojams nuvežti; o jeigu neturētų galutinai girio*j*, tad pinigais pusinę statuto paskirtą kainą užmokēs. O jeigu kuris dalybauninkas reikalautų skyriaus giriose, o kiti dalybauninkai netrokštų padalinimo, teismas tokį padalinimą padaryti įsakys taip, kaip apie paprastas dalybas tarp brolių statutas paliepē.

Abudu-gi statutai, apie dalybas per bendrą kirtimą

---

1) Tas pats art. 11 antro, art. 23 trečio statuto.

2) Bendrumas savasties girių yra taip laikomas, kaip bendrumas kiekvienos nejudinamos savasties; bet reikia atkreipti atydą ant laisvēs kirtimo medžių kurui ar statymui namų. Laisvas buvo pasikirtimas girioje, anot įstato apie normališką aprubežiavimą 3 d. gruodžio 1791 m., — *paviršinis beneficium;* mažiaus rupestingi apie girias, matydami nemieruotus plotus, manē, kad tokia aplinkē tesēs reikalams nesuskaitomų gentkarčių. Vietose pagal Nidą, kur nemieruotos buvo girios, vos kur-ne-kur medelis davē pauksnį ir atvēsį Čackio laikuose. Prie Zyg. Augusto, ekonomiškas įstatas 1557 m., įsakęs valdžią ir padalinimą girių, uždraudē kirsti stovinčius medžius. Artikule 32 pasakyta, kad su tais, kurie atrodys tiesas ant liuoso pasikirtimo, įvyks suteikos, ir turējo buti ištirta, keleriopai službai toji tiesa liuoso pasikirtimo priklauso. Tos suteikos neįvyko, liuosą pasikirtimą karališkose pusčiose išmaldauta. O kad tos žadētos suteikos lobiuose viešpataujančio neįvyko, tai nebuvo paveizdos tēvoniškiems lobiams, fundušai ir dalybos tarp pusininkų vieno dvaro pridaugino tų liuosų pasikirtimų, kurie girias išnaikino, o savininkams pridirbo ginčų ir lēšų. Normališkas aprubežiavimas įstatē regulas, kad visi leisti pasikirtimai po akto unijos 1569 m. karališkuose lobiuose per viešą yždą turējo buti atmokēti, o kaslink senesnių dovanų ir tų, kurios kuomet nors įstatymiškai įvyko tēvoniškose giriose, apsergēta: 1, Kad girias ant veislēs medžio padalinti ir tokius pervarus padaryti, kokių reikia medžio subrendimui. 2, Regulos turējo buti įsakytos, kaip ir kiek iš kiekvieno pervaro leista iškirsti medžių, sulyginimui su dovana, dalybomis ar sutarme.

3) Įstatymas paiso tiktai apie rųšį žemēs. Sutvarkyme karališkų ekonomijų 1557 m. yra 4 rųšys žemēs: 1, Geros. 2, Vidutinēs. 3, Blogos. 4, Smiltētos ar pelkētos žemēs. Ten randame tokį skirtumą apmokējimų nuo kiekvieno valako, tik anuometiniais grašiais skaitliuojant:

Nuo valako geresnēs žemēs	— 21	gr.
Nuo vidutinio grunto	— 12	„
Nuo blogos žemēs	— 8	„
Nuo smiltētos žemēs	— 6	„

Leidžiamame pamainyme maištrių ukių, arba taip vad. skersiniavimų (szachownice), karalius pataria pamainymą blogiausios žemēs keturis valakus už vieną.

ir ten paskyrimą rubežių, kur šalys susitiks, pirmame statute patalpintą sąlygą praleido.

Artikulas X. Jeigu šlēkta šlēktai rubežius pagadintų, ar rubežninkus[1]) sudegintų, tad dvylika rublių grašių[2]) bausmēs užmokēs, o rubežninkus supilti arba pastatyti savomis lēšomis privalo; už perarimą ažios tris rublius užmokēs; o jeigu toji skriauda šlēktos chlopui taptų padaryta, tad pusē tos bausmēs paskirta bus.

Antras statutas (art. 9), tą patį įstatymą įsakydamas, sumažino esybēje bausmę. Trečias statutas (art. 18) pridējo pinigiškas baudas labui teisiančių pakamarinių.

Artikulas XI. Neleista lyg kitam kraštui upēs be leidimo savininko pylimą priremti. (Tas pats art. 16 antro, o 21 trečio statuto).

Artikulas XII. Laikas stoti šalims bylose dēlei rubežių privalo buti į keturias savaites paskirtas.

Antras (art. 7) ir trečias (art. 5) statutas pridējo, kad žemiškas teismas, apturējęs skundą per pakvietimą išduotą, privalo bylą dēl rubežių atsiųsti pas pakamarinį, ir už šešių savaičių laiko neatidēstomą (zawity) terminą pažerklinti.

Artikulas XIII. Bylose dēlei rubežių privalo buti panaudojami liudininkai krikščionys, kurie velykinę išpažintį[3]) yra atlikę. Privalo buti tie liudininkai nenužvelgiami.

Antrame statute nutarta (art. 3), kad liudininkai mokētų poterius, o trečias statutas (art. 14) pridējo, kad bylose tarp Totorių ir krikščionių, dievobaimingi Totoriai privalo buti į liudininkus prileidžiami.

Artikulas XIV. Neteisiai norintis prašalinti liudininkus bus baudžiamas.

---

1) Paprastai įkapodavo ant medžių ženklus; sudegant medžiams, dingdavo rubežiniai ženklai.

2) 12 rublių grašių—267 auksinai 15 grašių; 3 rubliai—133 auksinai 22½ grašio.

3) Kada Augsburgo tikējimas tapo krašte priimtas, ta sąlyga tapo praleista, ir dar antras statutas panaudoja šitą išsitarimą: *Viena visi žmonēs krikščioniškos tikybos visokeriopos luomos ir tie, kurie per musų privilēgiją prie liudyjimo prileisti etc.*

Trečias statutas (art. 15) pridējo, kad už kiekvieną priguitą liudininką privalo tiek pinigiškos bausmēs užmokēti, kaip kad jį butų sužeidęs.

Artikulas XV. Jeigu šalis prašalintų vienus liudininkus per teismo ištarmę, šalis neprastoja laisvēs statyti kitus liudininkus.

Tą patį antras (art. 5) ir trečias (art. 16) statutas nutarē, pridēdami, kad ant vietos prašalintų liudininkų, iki trečiai dienai bylose rubežių dēlei kiti nepažvelgiami gali buti pastatytais.

Artikulas XVI. Kada šalys turi ginčą dēl kokių lobių, o leistų, idant iki pasibaigiant bylai rankoje viešpataujančio pasiliktų, tad viešpatiškas urēdninkas turi turēti tiktai maistą tuose lobiuose, o iš visoko išduos atskaitą tai šaliai, kuriai lobis taps prisudytas. (Tas pats art. 16 antro, o art. 25 trečio statuto).

Artikulas XVII. Kada šalis ant neatidēstomo termino byloje dēlei rubežių nestotų, tad dekretas už akių turi užkristi.

Artikulas XVIII. Ekzekutorius (wwiązujący) skolininko ar savininko lobiuose privalo teisingai surašyti padējimą lobių po atsakymu savo ypatos, jeigu turtų neužtektų; bet jeigu tas pats urēdninkas neteisingai buvo apkaltintas, gali pajieškoti padorių bausmių nuo skundžiančiojo.

Antras (art. 15) ir trečias (art. 24) statutas pridējo, kad bylose teisiamose viešpataujančio (o potam tribunoko), pavietiniai teismai privalo išpildyti nevēliaus kaip į keturias savaites ištarmes, arba tuomet, kada išpildomame dekrete laikas išpildymui yra paženklintas.

Artikulas XIX. Dalybos gruntų neurēdiškai net pripažintos, žemišku užsisenējimu dešimties metų paremtos, pasiliks nepalytētomis.

Antras statutas (art. 17) ir trečias (art. 26) įsakē: 1, Kiekvienos dalybos urēdiškai pripažintos, negali buti palytētos. 2, Jeigu butų kokios parankos ir įkaitos prie tų ne-

urēdiškų dalybų, privalo buti užmokētos, o dalybos privalo buti įsakytos. 3, Prie kiekvienų amžinų dalybų, prie tos popieros pasilikti turi, prie ko kaimas ar žemē pagal dovanojimą priguli.

Artikulas XX. Nieks nuo svetimo chlopo be leidimo tēvonio (dziedzico) nupirkti žemēs negali.

Trečias statutas (art. 27) pridējo: 1, Bausmē netekimo duotų pinigų ir turimų javų įstatyta. 2, Samdyti svetimus chlopus be leidimo pono neleista po nuotrota pinigų duotų pasamdymui.

Antrame statute pridēta:

1. Jeigu tiktųsi, vandens keliu vežant kokius pirkinius ar kokius-nors daigtus, sudužti laivui arba sudynui, leista be jokios kliuties tuos pačius pirkinius ar daigtus išvežti ar išnešti ant keno-nors kranto, o urēdininkai, tarnai ir savininkai, nuo to išnešimo nieko imti neturi; o jeigu kas tokiam nelimēliui kokią sunkenybę padarytų, tad gausiai apturētą blēdį atlygins[1]). (Tas pats art. 31 trečio statuto).

---

1) **Kiekvienas doras žmogus prieš pagrobimą daigtų, išplaukusių iš jurių, o ypač prieš paēmimą žmonių į nelaisvę, pasakys drauge su Hugo Grotiu, kad toks paprotys turi dēmę barbariškumo, nežmoniškumo ir žiaurumo. Lyginai pakrantēse Grenlandijos (Janus Hojer), kaip graikiškam Archipelage (pagal liekanas Rhodiškųjų įstatymų), toks paprotys buvo** visatinas: tautos nenorējo turēti jokių pareigų dēl svetimženių. Konstantinas Didis prašalino tą prisisavinimą, bet šiaurēs tautos po vardu *Droit de Varech, jus Naufragii* ir tt. laikēsi tos liuosybēs. Pereinant pergalingoms gaujoms į pietus, tas neteisingas užgrobimas darēsi įstatymišku. Taip, 1219 m., Šventapelkis, Pamarių kunigaikštis, besigelbintį nuo sudužusio laivo popiežiaus legatą suēmē ant salos Hēlios pas Gedaną, nes jis buvo įsakęs: *et naufragia — plenariae curiae nostrae volumus praesentari.* Todēl pirklyba ant jurių negalējo vešēti. Fridrikis II ir Heinrikis VI ēmę buvo naikinti tokią negerovę. Susivienyjimas Hanzos spyrēsi prieš prievartą ir pakēlē pirklybą; jis kreipēsi prie popiežiaus Klemenso IV legato į Vokietiją, ir tas metē prakeiksmą ant vagilių, kurie nelimēliams išplēšia iš nelaimēs išgelbētą dalį savasties. Karolis IV uždraudē tokius grobimus, lyginai kaip Karolis V 1520 m. Erazmas iš Rotterdamo šneka dar apie tokius urēdininkus Vokietijoje, kurie savinosi sudužusių laivų savastį — *quidquid, quocunque modo perit in mari, id veluti suum occupat praefectus, ipso mari immitior; nam quod tempestas reliquum fecit miseris, id ille velut altera tempestas eripit.* Anglijoje 1275 m. įstatai liepia, kad tuomet nebus konfiskatos daigtų nuo sudužusių laivų, jeigu ten ar žmogus, ar šuo, ar katē gyvais liks; tik vēliaus patikrinta tapo valnastis atgauti išgelbētus daigtus, Švedija traktate su Hanza 1361 m. atsisakē nuo tokių begēdiškų pelnų.

Prusams patekus į rankas kryžeivių, miestai įgyjo globą magystrų. 1370 m ir Krokava buvo vienu iš 44 miestų Hanzos susivienyjimo. Bet laike karēs Kazimiero Jagēliuno su kryžeivių zokonu atsimainē Pr..sų padējimas, ir tad karaliai Lenkijos rēmē Hanzos miestus, ir dēlei pagrobtų daigtų, išgelbētų iš jurēs, skundēsi kitoms viešpatystēms. Zygmantas I 1526 m. Gedanai: *et si quae res, sive merces, ex quocunque naufragio, ad universum ejus dem Civitatis littus pervenerint, quas dispositioni nostrae, et successorum nostrorum reservamus, quod illae res, in fideli custodia Burgrabii ac totius Magistratus Gedanensis conserventur tam diu, quod Dominus, aut haeres earundem rerum, aut mercium ex naufragio comparuerit, et jure repetierit. Casu vero, quo tractu convenienti temporis, nemo comparerit, qui ejusmodi jus suum, et res illas ad se pertinere possit docere, nos de ipsis rebus*

2. Jeigu kam tiktųsi rasti kokį skarbą ant savos žemēs, atrastas skarbas esti atradējo savastimi; kas ant svetimos žemēs rastų skarbą, tas per pusę apturēs. Užstatytuose lobiuose pusę iš atrasto skarbo ima tēvonis, pusę (zastawnikas) užstatēmējas. Atsitikime, jeigu kas užsigintų atradimo, artymesnis yra atsiprisiegavimui[1]). (Tas pats art. 30 trečio statuto).

---

informare et certiores reddere tenebuntur, ut nos et successores nostri, de illis disponere valeamus. 1521 m. Chrystiern II, Danijos karalius, išleido tolygų įstatymą nelimēliams, ir stebētina tai, kad kuomet tas terionas taip teisingus įstatymus rašē, tai išpildymui jų priešinosi arhcivyskupas Lundo, ir vyskupai Borglumo ir Viburgo. Tas įstatymas suerzino Danijos didikus, kilo maištas ir Christiern neteko liuosybēs bei trijų viešpatysčių, o Gustavas Vaza tapo karaliumi Švedijos. Jonas III 1572 m. įgyjo nuo Švedijos taip-gi patikrinimą atvangumo. Liubekos miestas dar Zyg. Augusto meldē, idant gintų Hanzos privilēgijas nuo karaliaus Danijos ir Švedijos, ir kad su Inflantais pastojo ponu Baltijos pakraščių, Zyg. Augustas į antrąjį statutą įdējo tą įstatymą. Prie karaliaus Stepono keliolika laivų sudužo pakrantēse Inflantų ir Žemaitijos, ir nedaryta sunkenybių, atiduodant savininkams išgelbētas savastis. Štai ką karalius 1580 m. rašē Liubekai: *Si naufragia avertere non est juris humani, lucra ex eo quaertre indignum est. Si tempestas infelici non omnia arripuit, cur crudeliores esse ventis et mari vellemus? Neque nos, neque Praedecessores nostri, naufragos aliter consideravere, quam homines, in adversis majora jura ad nostrum auxilium habentes. Inimicorum naufragorum merces restituere, et homines captos libertati reddere mandavimus, nam in naufragio, neque nobis esse infensos, neque in possibilitate nocendi existere arbitramur. Ergo jure communi omnibus hominibus, non jure inter gentes de bello sancito hanc litem decernere nostro placito decrevimus.* Tai-gi ir trečiame statute tas pats įstatymas pasiliko.

1) Kam priguli rasti lobiai? Paslēpti daigtai, rodos, yra apleistais, ir atradējas turi *jus occupationis*. Bet žemei prigulint tēvoniui, ēmē manyti, kad ir visas pelnas jam priguli. *Quod non posuisti, ne tollas*, pasakē įstatymdavējai tulų tautų. Ēmē rastus lobius savintiesi viešpataujantiejie, kaip Gothų karalius Theodorikis. Hugo Grotius sako: *atque id nunc jus commune est et quasi gentium*, bet musų pratēviai nenorējo naudotiesi iš įstatymų Theodorikio.

Pietinēse provincijose Lenkijos randa Romos pinigus, labiaus iš laikų Nērono; Žemaitijoje sandēlius šiaurinių monētų. Kaskuose, 5 mylios nuo Varšavos, 1775 m. rado daug monētų angliškų karalių Ethelredo ir Kanuto, ir, anot Albertrandi, jie pateko čion aplink 1040 m., kada sesuo Edithos, o duktē Godwino, grovo Anglijoje, ištekējo už kunigaikščio Novogrodko. Laike karių žmonēs kasē pinigus į žemę, idant nepatektų priešams.

Įstatymas šneka apie radimą lobių netyčiomis, bet pats protas rodo skirtumą tarp užējimo o prisisavinimo svetimos savasties, kurios tyčia ieškoti be leidimo savininko neleista. Lubomlskis knygoje *Monotesseron* tarpan nelegališkų ieškojimų lobių priskaito panaudojimą raganavimo ir velnio pagelbos!

II. Ką įstatymai musų sako apie minerolus? Savininkas gali juos kasti ant savos žemēs, nes jis turi tiesą savasties ir *primi occupantis*. Bet viduramžių įstatymdavējai ēmē savinti viešpataujantiems tulus malonumus, kaip medžioklę, tikrus pelnus, kaip minerolai, ar netyčias, kaip rastus lobius. Prasidējo kalnakasystos įstatymai — *Jura Montana* ir *Judicia Metallica*.

Kada Lenkijoje atsirado *Jura Montana*, nežinia; apie kalves "dymarkas", liudyja dokumentai XIII amžiaus, kad prigulējo partikularams. Pirmoji privilēgija motinos karaliaus Liudviko, o valdytojos Lenkijos 1374 m. dēl *gwarectwos* (draugystēs kalnakasių) Olkuše ir aplinkēs ant mylios, atsišaukia prie seno papročio, šneka apie Vengrų kalnakasių tiesas, paskiria mokestį *olbora* — 11-tą dalį nuo švino ir sidabro, ir *freibellary*, beje mokestį nuo kiekvieno centnerio minerolo. Bet tie ir vēlesni įstatai apie *stolles* arba gyslas, *kavas*, išgręžimus, *nieckus*, mierą vieno Olkušiškio karčio, *rostha*, mierą 24 nieckų, *budarz* arba kalnakasius, savaitinį sandēlį ir tt., kuriuos mini *Statuta Montana* Olkušiaus 1551 m., reikalingi yra užlaikymui tvarkos, bet neskelbia regulų savasties minerolų.

Pirmi tyrinējimai minerolų įvyko, rodos, karaliaujant Aleksandrui 1504 m. St. Tarnovskiui iš Poznaniaus ir Povilui iš Gedanos leido karalius ieškoti minerolų visuose lobiuose, o nuo surastų mokēti mokestį pagal Čechų ir Vengrų kalnakasių įstatymus. Zygmantas I 1517 m. įsteigē *Camerarii Montani* ant visos karalystēs ir viršenybę pavedē Lanckoronskiui kasti, kur nori, minerolus ir visokius akmenis; tik apie geležį užtylēta. 1544 m. Zygmantas I patvirtino draugystę Jono Liudviko Deciaus ieškojimui minerolų visuose lo-

3. Jeigu kas ant valios[1]) apsisēdo, o išsisēdējęs metus ant laisvēs nuo baudžiavos ar čyžēs paskirtus, atsitrauktų, arba neiššēdējęs įstatytų metų atsitrauktų, privalo už visus metus be užmokesties išsēdētus užmokēti. (Tas pats art. 29 trečio statuto).

4. Bajorai, žmonēs pēkštiejie (putni) ir prastos luomos neturi be žinios ir leidimo savų ponų, galvotiesi daugiaus kaip už tris kapas grašių.

Trečias statutas (art. 28) parašē, kad už daugiaus chlopas galvotiesi negali, kaip už keturias kapas grašių, o jeigu net ir daugeliui žmonių toks chlopas galvotųsi, visas sunešimas pagalvotos sumos neturi perviršinti nutartąją sumą.

5. Keliai turi buti tokie, kad butų ant pusantro prento[2]) platųs, tuščias vežimas turi aplenkti prikrautą vežimą, raitas vežimą, jeigu siauras butų kelias; o žiemą kada pusnynai sniego esti dideli, važiuojantiejie turi susitikę, kelią tarp savęs pusiau dalintiesi, o vienas kitą nustumti neturi. (Tas pats art. 32).

Trečias statutas pridējo:

1. Kiekviename paviete įstatomas esti pakamarinis[3]).

---

biuose Krokavos vaivadystēje. 1550 m. Zyg. Augustas miestui Chęcin patvirtina *Jura Montana;* 1557 m. leidžia Fortenbachui ješkoti minerolų. Tos visos draugystēs negavo pažadētų pelnų, savininkai žemēs stojo už nepalytējimą savo žemēs, kaipo ir sutartyje karaliaus Stepono su tauta 1576 m. šlēkta apsergējo pelnus iš savo žemēs. 1583 m. karalius Steponas, patvirtindamas minerolų draugiją tarp Biezo kašteliono Firlējo, Olyvos abato Kasparo Geschkaw ir kitų, apsergsti: 1, *Olbora* šlēktos lobiuose, šlēktai, karališkuose lobiuose karaliui priklauso. 2, Kaslink geležies kasyklų, viskas po senovei liekasi. Prie Zygmanto III Variniame kalne arti Kelčių varį gausiai kasē, ir Krokavos pylis variu iš tos kasyklos 1595 m. tapo apdengta. Anot Olkušiškio statuto 1551 m., kaslink savasties gvarkų, tos buvo regulos: 1, Kiekvienas gali kasti ant leisto arba savo grunto. 2, Svetimo grunto be leidimo savininko neleista atidaryti. 3, Po žeme, jeigu *gengviu* (pradētų darbų) netramdo, galima eiti po svetimu gruntu; bet kad du gvarku susiartins, ten persiskirs tokioj linkmēje, kokią ēmē iš pradžios; jeigu turējo abudu vienokią linkmę, tad seniaus kasantis eis apsirinktų keliu. 4, Jeigu sykiu gvarkai kasti pradējo, tuomet mes tarp savęs burtą. 5, Kaip turi palaikyti bendrą darbą, kokie turi buti tarp gvarkų ir jų perdētinių prietikiai, koks padalinimas pelno, mums čion ne ką rupi.

1) Valia ženklina liuosybę vartojimo grunto per tulą bēgį metų, patikrinto per savininką sodybos; daugelis tokių sodybų turējo lenkišką vardą — wola, wolka, wolica — iki pradžiai XIX amž.; rasi nuo to tuli Lietuviai kaimus vadina — ulyčiomis?

2) Prentas yra pusaštuntos uolekties. Ta kelio miera pusantro prento mažesniuose traktuose tapo įvesta išmatuojant karališkas ekonomijas 1557 m. Lietuvoje. Siauri keliai netik buvo neparankųs keliaujantiems, bet ir vieta susibarimų keleivių. Iš prievartos, idant vienas kitam iš kelio trauktųsi, kilo anos žmogžudystos, kurias dar po įvairiais vardais paamžina ar dviejų veselijų važiuojančių imtynēs, ar susitikusių jaunikaičių grumimaisi; sako, garsiosios *Piatychy* ir *Perepiatychy* kapinēs Ukrainoje ne kitokią turējusios pradžią.

3) Iš kapitularų Karolio Didžio matome, kad karaliaus pasiuntiniai — *missi dominici*, važinējo ant bylų dēl rubežių, ir *decima pertica terrae* už teisimą bylos ateidavo viešpataujančiam. Lenkijoje karalius siuntinēdavo savo dvarionis, kurie gyvendami prie *kama-*

Tasai, kaip kiti žemiški urēdininkai bus išrenkamas[1]), prisieką įstatymuose paskirtą prieš pradedant urēdą sudēt turēs (art. 1).

2. Visuose žeminiuose ginčuose dēlei rubežių, pakamariniai po nusiuntimo bylos nuo žemiško arba grodzko teismo, pakvietas šalims ginčus vedančioms ant neatidēstomo termino šešių savaičių išdavinēti turi. O visą rubežinę bylą apsudys, kapčius supils, rubežius paženklins, gvoltus, pagalvines prastų žmonių ir visokias blēdis sugrąžinti palieps. Teismas, kurs bylą pas pakamarinį nusiuntē, gavęs pranešimą nuo pakamarinio, išpildymą sudyto reikalo daryti turi.

Visose rubežių dēlei bylose, kur atrodymų ant rašto arba aiškių rubežinių ženklų nebuvo, o tiktai abidvi pusi statytų liudininkus, tad skundžiančioji šalis turi buti artymesnē drauge su savais liudininkais atlikimui prisiekos. O jeigu kas pakviestai šaliai leistų prisiekti, po atlikimo tos prisiekos dalyką, apie kurį einasi, prapuldo, bet padarytų blēdžių neužmokēs. Jeigu kam prisieka ant savasties žemēs yra prisakyta, o jos nesudēs, prapuola byloje (art. 2).

3. Bylose rubežių dēlei, skundžiančioji šalis privalo sienininkus pakviesti[2]) sergējimui savų rubežių, o jeigu tie sienininkai nestotų, visgi teismas tarp tų šalių, kurios yra byloje, duos ištarmę, o jeigu stos ir parodys rubežinį skirtumą, teismas tą kvestiją užrašys ir vedimą bylos tinka-

---

ros, beje dvare karaliaus, buvo *kamariniais*. Užveizdai rubežių vadinosi *Camerarii limitum* arba tiesiog *Camerarii*, kamariniai kalnų — *Camerarii Montani*, kaip Lanckoronskis 1517 m. Iš to tai lenkiškas pakamarinis buvo prie dvaro *pirmuoju kamariniu*, įvesdinējo pasiuntinius svetimžemiečių pas karalių, buvo užveizdu priedvarinių įmonių, paprastai buvo pirmuoju tarp pakamarinių, kurie teisē rubežines bylas, ir iš papratimo kiekvienas kamarinis ar šambelanas vadinosi pakamariniu. Karaliui pervažiuojant per vaivadystą, vietinis pakamarinis atlikinējo šambelano urēdą. Vaivadysčių pakamariniai, o potam pavietų — *succamerarii* — regimai buvo mažesni už kamarinius viešpatystēs. Toliaus ēmē viešpatystē pakamariniams davinēti titulą archi-camerarius, kurs vienok išnyko, kaip kad išnyko titulas archi-maršalkų, davinējamas didiems maršalkoms. Pakamarinis buvo pirmu žemiškų urēdninku, nes ilgiausiai budamas urēdininku karaliaus, o vēliausiai urēdininku šlēktos, pirmą užēmē vietą; todēl vadinosi *princeps nobilitatis*.

Lietuvoje nuo Zygmanto III arba nuo trečio statuto imta turēti pakamarinius, nors Lenkijoje jie buvę jau nuo Kazimiero Didžio laikų.

1) Keturis kandidatus rinkdavo ant žemiškų urēdininkų. Konstitucija Lietuvai 1764 m. įsakē, kad daugiaus turintis brukšnių bus karaliaus skiriamas ant žemiško urēdo. Seimas 1788 m. visus teismo urēdus vadindamas *funkcija*, o ne urēdu, atidavē jų rinkimą valstiečiams.

2) Sienininku vadinasi žemēs arba rubežiaus susēdas. Kiekvieno rubežiaus pradžioje ir gale turi buti susibēgimas trijų rubežių, beje dviejų besirubežiuojančių ir trečio kaimo, kuris savo žeme prisiremia; tankiai buna, kad du svetimu kaimu savo žeme prisiremia; pirmame atvējuje esti trisienystē, o antrame ketursienystē.

mame teisme apsergēs. O jeigu tokis sienininkas, kokių vaidų dēlei, o neteisiai padarytų perdavimą (przekazę) ar užpuolį, privalo už baudą tiek duoti žemēs, kiek neteisingai apturēti troško. Tačiaus tokioje byloje apeliacija bus leidžiama; bet jeigu augštesniame teisme užsispyrēliu (za upornego) pripažintas taps, apart pridējimo žemēs, dar visas blēdis gausiai sugrąžins; o jeigu užstatēmējas ar globējas tokią neteisią painę padarytų, pats iš savo lobio atsakys (art. 3).

4. Rubežinēse bylose su karališkais lobiais išdaviamos taps komisijos (art. 6).

5. Pakamarinis, apart tikros ligos, neprivalo praleisti teismą; praleidimą ligos dēlei privalo ant antro termino savo prisieka paliudyti, o jeigu to nepadarytų, skundžiančiai todēlei šaliai šešis rublius grašių užmokēs, o kas tris terminus praleis, netenka urēdo (art. 7).

6. Jeigu kas atsišaukia nuo pakamarinio teismo, vyriausias teismas kaštelioną, maršalką, o kur jo neturi, storastą su dviem šlēktom paskirs, kurie pakamarinio dekretą apsvarstys ir rubežius pažенklįs ar supils, ir visą bylą užbaigs.

7. Jeigu bylinējamas (pienny) gruntas butų keliuose pavietuose, tad pakamariniai tų pavietų teisti turi; jeigu nuomonēse tarp savęs skirtųsi, vyriausias teismas nuspręs ir kamisorius paskirs. Nuo sutiklios net kelių pakamarinių ištarmēs leista apeliuoti (art. 8).

8. Kapčiai neturi buti daromi kaip tik už penkiatos vilktinų šniurų[1]), jei bent sukreivintas butų rubežius; paskirta tapo taip-gi kaina už supylimą kapčių, padarymą ażių, padarytus išrašus ir išdavinējamas pakvietas. Numi-

1) Ekonomiškame surēdyme arba įstate 1557 m. randame mokslą matavimo ant margų, prentų ir šniurų: "O norēdamas, kas dar tame nemokslus, žinoti, kokiu papratimu valakai, margai ir prentai esti matuojami, gali iš šito perskyrimo ir bandymo žemiaus aprašyto, lengviaus susirasti, o galiaus kiekvienas atsiprotēti. Pirmiausiai šniuras turi buti išilgai pirkliškų uolekčių 75, iš kurių, dalindamas pirma po 7½ uolekčių dalinimuose šniuro, kaipo trejopas uolektis — pirkliškas, prentines ir žemines ,beje ištęsiant uolektis, vieną išilgai, o skersai kitą, turi vieną pirklišką uolektį, o kad ištęsi pusaštuntos uolekties išilgai, o uolektį skersai, yra prentinē uolektis. O kada visą ištęsi išilgai ir uolektį skersai, turi žeminę uolektį; o kad trįs šniurai, vienas išilgai, vienas skersai, padaro 30 prentų, arba vieną margą. O kad ištęsi 30 šniurų išilgai, o tris skersai, pasidarys 30 margų arba vienas valakas. Jeigu mane išmanysi, ilgumus ir skersumus lengvai iš to suskaitliuoti galēsi." Tai yra įstatymiškas įsakymas matavimui; užmiršus ekonomiškąjį įstatą, užmiršta tapo apie regulas mieravimo.

rus kiekvienam pakamariniui, knygos jo urēdo privalo buti atidaviamos į dētuvę po prieżiura żemiško teismo (art. 9).

9. Pakamarinis turi turēti savus kamarninkus, tie mażuose daigtuose ir apie vertę vieno valako, patys su valdżia pakamarinio teisti turi; apeliacija dēl dalyko galutinai apsudyto eis į vyriausiąjį teismą, dēlei apsirikimų, iki pareis iki galutinam nusprendimui, teisme pakamarinio esti persiēmimas (rozprawa) su kamarninku[1]) (art. 10).

Perskyrimas X.

Apie pagalvines ir pridētinius atlyginimus żmonių ne šlēktiškos luomos.

Pridēta taip-gi įvairus įsakymai svetimi tam antrašui.

Artikulas I. Šlēkta użmušantis chlopą moka pagalvinēs dvyliką rublių grašių.

Antrasis statutas (art. 1) pakēlē kainą użmokesnio; bet trečias statutas[2]) nutarē, kad jeigu šlēkta nešlēktą uż-

1 Seimas 1788 m., pripażinęs, kad niekas neprivalo buti teisiamu, kaip tik per ypatas, kurias išrenka, żemiškų ir rubeżinių kamarninkų išrinkimą valstiečiams atidavē.

2) Kazimieras Didis 1347 m. išreiškē savo nuomonę, idant kiekvienas użmušējas butų kaklu baustas, bet-gi paskyrē pinigišką bausmę. Prie Zygmanto I Leonardas Coxus, 1511 m., knygutēje *de Homicidiis plebejorum* ragino, kad lygiu budu baudżiamas butų użmušējas chlopo, kaip šlēktos. Ējo ginčai, kas turi imti pagalvinę, ar yżdas viešpataujančio, ar ponas użmuštojo. Privilēgiia. 1547 m. duota Zyg. Augusto Volynijai, įstato, kad savastis pagalvinių uż użmuštus chlopus priguli ponui. Per privilēgiias ir įstatymus stengēsi tiktai padidinti kainą pagalvinių uż żmones nešlēktiškos luomos. Przasnyko miesčionys 1554 m. įgyjo privilēgiją, *ut capita civium Przasnysensium, ad instar civium Varsaviensium taxentur.* Martino Liuterio reformacija atkreipē atydą ant tiesų įvairių kliasų żmonių ir padrąsino żmones paabejoti apie įsisenējusias nuomones. Kunigija nebuvo liuosa nuo użmētinējimų, kad blogai apseidinējo su valsčionimis, o buvo skundai, kad dar aršiaus elgēsi, negu šlēkta tēvoniškuose lobiuose. Dissidentuose żmoniškumas atrado pirmus tuomet apgynējus: synodas Vodzislave 1558 m. apreiškē didżiausią żmoniškumą vargšams. Solitarius ir Meleckis atrodymuose supuvimo krikščioniškos tikybos nurodē ant żiaurumo dēl padonų. Fryč Modrzevskis tris knygutes parašē, reikalaudamas lygios bausmēs użmušējams šlēktos, kaip ir żmogżudų iš kitos luomos. Jonas Tarnovskis, linkęs prie dissidentų, tvirtino, kad ant kaimiečių, jeigu jie savo pareigas pildo ir čyżę moka, negalima kitaip żiurēti, kaip ant kaimynų. Jonas Przyluskis statute 1553 m. šneka apie reikalingumą lygios bausmēs użmušējams. Tad ir katalikai ēmē atsiliepti uż dalykus żmoniškumo. Roisius Maureus pertikrinējo katalikus apie tą teisybę. Krasinskis, Krokavos kantoras, veikale *Polonia*, perstatydamas Heinrikiui Valois padējimą Lenkijos, sako, kad randasi tarp ponų tokie beskauniai, kurie chlopams atiminējo gyvastį, prieš visus dievo ir żmonių įstatymus. Kamienieco vyskupas Bialobrzeskis gina nelaimingus valsčionis. Varševickis giria Ocieskį, kanclerį prie Zyg. Augusto, kurs gynē gyvastį ir likimą żmogaus. Po tokia tad pressija į trečią statutą jējo įstatymas, kad šlēkta użmušējas chlopo, kaklu bus baustas. Bet Lenkija dar neturējo tolygaus įstatymo. Veltui Petrycy grumiasi su prietaru, kurs padrąsina poną buti teisēju gyvasties ir mirties savų chlopų (1605 m.). Dominikonas Fabijonas Birkovskis, iškalbingai apgailēdamas likimą valsčionių, gąsdina nugramzdinimu vardo Lenkijos uż neteisingumą dēl chlopų.

muštų, ir ta piktadarysta laike įstatymų paženklintame taptų atrodyta, tad užmušējas kaklu baudžiamas bus; o jeigu pilningų pagal šitą statutą aprašytų atrodymų skundžiančioji šalis neturētų, tad pakviestasai šlēkta artymesnis yra pats-trečias atsiprisiegavimui. Pagalvinē visuomet bus mokama apart bausmēs mirties už liuosanoriai atliktą užmušējystę (art. 2).

Tas pats statutas bausmę mirties nutarē užmušējui nešlēktai visokios luomos.

Artikulas II. Nutarta pagalvines žmonēms prastos luomos. Žmonoms-gi tų žmonių, jeigu taptų užmuštos, dviguba mokasi pagalvinē (art. 4).

Antrasai statutas[1]) tą patį panaujino, o trečias statutas truputį tą taryfą perkeitē (art. 5).

Artikulas III. Auksakaliui, vargonmistrui, kanuolininkui, mezginių dirbējui (karbatninkui), malioriui, sakalninkui, išjodinētojui arklių (maštalerz), rubsiuviui, kauriui, audējui, šaltkalviui, račiui, dailydžiui, kalviui, šunininkui,

---

Kun. Petras Skarga primena žmonēms nuoamžinę sandorą teisos vieni kitiems. Kun. Andrius Rudaminas, knygoje *Fortuna państwa* 1652 m., Kristupas Opalinskis tvirtina, kad priespauda sukeldino chlopus ir atnešē pralošas tēvynei. Simas Starovolskis atrodinēja, kad tiesa gyvasties ir mirties ant chlopų tapo neteisiai pasisavinta. Olizarovius veikale *De Politica hominum Societate* prieš tokius jeibius parašē viską, ką išmintis ir dorybē patarti gali. Tad jau Raulas Rudavskis, raštininkas Jono Kazimiero, po pralošai pas Korsunių, galējo ponams prišaukti: *Optimus revera cicurandae in subditos ferocitatis modus, arcta Tartarorum custodia. Mansvescit in vinculis apud hostem quisquis liber ferus, et indomitus fuerat in subditos.* Jonas Kazimieras 1656 m. drauge su senatu Lvove priesiekē: *Cum vero magno animi mei dolore, luculenter advertam, propter gemitum et oppressionem conditionis plebejae hominum, in Regnum meum immissa a supremo judice per hoc septennium diversa flagella, promitto pace constituta, me serio cum universis Ordinibus rationes initurum, ut Populus regni mei, a gravaminibus et oppressione tali eximatur.* Bet tie apžadai netapo išpildyti. Tai-gi vardan religijos Širma Jēzuitas laikuose Augusto II sako: "tai-gi ir ištraukto kardo viešpats dievas nepaslēpē; karēs, sumišimai, neramumas nepasiliovē." B. Gelarovskis 1737, J. Žrzelskis 1739, kun. Kurzenieckis 1752 m. gaivino balsą sloginamos žmonijos dēl padonų. O vis-gi reikia atkartoti liudną teisybę, ištartą kun. Skrzetuskio, kad "bēgyje pastarų dviejų šimtmečių niekas tame reikale seimuose netapo užgirta, nē net, tur-but, apie jį nepriminta". Galiaus, Stanislavas Augustas 1764 m. išsitarē And. Zamoiskiui: "Pakol tēvonis savinasi galybę gyvasties ir mirties ant padono, pakol trupučių pinigų atpirkti galima užmušimus chlopų, patol neturiu savoj dušioj ramumo, patol nedrįstu išgirsti nuo svetimžemių apie savo tautą, kuriai nelabą nupirkimą liuosybēs nuo bausmēs išmētinēti galima." 1768 m., paēmęs už paveizdą tą pirmajį artikulą dvyliktojo perskyrimo trečiame liet. statute, įstate visatiną užmušējams mirties bausmę.

[1])

	Daugumas kapų.	*Vertybē pinigais 80 auksinų iš Koelniškēs grivinos.*	
Pancieriniam tarnui	60	1283 auks.	10 gr.
Pēkščiam tarnui	50	1071 „	3 „
Bartininkui	40	856 „	26-2:3 „
Ciahlam žmogui arba gyvuliais dirbančiam	25	531 „	— —
Namiškiui samdininkui arba pagautiniui	20	428 „	13 „

O pačioms — gausiai, beje dvigubai.

kurpiui, murininkui, puodžiui, tiems visiems pagalvinei trįs rubliai grašių, o pačioms dviguba mokestis.

Trečias statutas paskyrē tiems visiems remesninkams po 30 kapų grašių (642 auksinų 20 gr.) pagalvinēs, su tuomi įsakymu, kad lygiai tokia pagalvinē priguli ir visokiems kitiems remeslininkams, kurie tame statute yra apleisti (art. 6).

Artikulas IV. Aprašyta kaina pagalvinēs ir pridētiniai atlyginimai miesčionių didesniųjų ir mažesniųjų miestų[1]).

Artikulas V. Jeigu Żydas Żydą užmuštų, ištarmē tarp jų turi buti daroma pagal jų įstatymus ir privilēgijas. Jeigu šlēkta Żydą užmuštų, ir laike per įstatymą paženklintame taptų pagautas, kaklo netenka, bet pagalvinē nebus užmokēta (art. 6). Apkaltinti Żydai nuo krikščionių bus teisiami karališko urēdo.

Antras statutas (art. 7) tą patį panaujino. Trečias statutas galop šito artikulo pridējo tuos żodžius: o jeigu kuris Żydas ar Żydē prie krikščioniško tikējimo prisivertē,

---

1) Kaip buvo su Żydais?

I. Kiekvienoje tautoje Żydai norējo buti atskira tauta. Jeigu vienoje dalyje svieto turējo *Aichmalotarchą* arba viršininką, išsibarsčiusių žmonių Babylone, turējo Aleksandrijoje vyresninką, vadinamą *Alabarch.* Anglijoje prie Normaniškųjų karalių buvo taip-gi tolygųs vyresninkai, kuriuos Żydų vyskupais vadino. Anot Aarono iš Kazimiero, Żydai Lenkijoje turējo *Gaeon* arba mokytoją. Nežinia, ar prieš Zygmantą I Lietuvoje turējo privilijuotus tautiškus vyresninkus. Iš privilēgijos Mikeliui iš Brasčių ant tos vyresnybēs 1506 m. matome leidimą vyresninkui teisti visokias bylas, ir prisiimti prie savęs bēglų Żydų įstatymuose daktarą. Ta jurisdikcija ējo mažyn, iki galiaus seimas 1764 m. ją panaikino.

Żydų baudos, apie kurias tas statutas primena, pamatavosi daugiausiai ant įstatymų senojo zokono.

II. Ar karaimai ir prigulējo nuo tos vyresnybēs? Sako, žodis *Cara* ženklinąs raštą, už tai *Karraj. Karraeus, secta inter Judaeos, quae reiicit omnes traditiones et constitutiones majorum, solique textui inhaesit, unde Karraim textuales dicti* (Lexicon Castelli, ad Polyglottam). Didesnēji Żydų dalis mano, kad Maižis, apart dievo prisakymų, paēmē girdētus nuo dievo prisakymus, ir tie, per rankas ir burnas mokintojų pereidami, yra padavimu dievo valios knygoje Talmudo. Sako, Anan, babyloniškas Żydas, 750 m., po Kr. g., drauge su sunumi Sauliu, pasējęs tą naują Żydų tikējimą. Kaip neapsikentimas Żydų Karaimų, su paprastais Żydais visuomet buvo akylandus, taip Żydai šalino tuos atskalunus nuo visokios jiems suteikiamos liuosybēs, o Karaimai, nenorēdami bendrą su jais turēti vyresninką Żydą, darbščiu gyvenimu ir šalindamiesi nuo greitų, nors netikrų pelnų, neužtraukē ant savęs persekiojimų. Karaimų padavimai liudyja, kad jie atējo iš rytinių kraštų. Rodos, Lietuvoje ir Volynijoje įsteigē tiktai savo sodybas. Sako, Karaimai tapę suskaitliuoti viduryje 17-to šimtmečio, ir jų buvę: Lietuvoje 2000, Kaffoje ir visoj Krimo Totorijoje 1200, Kairo 300, Damaske 200, Jeruzolimoje 30, Babylone 100, Persijoje 600. Iš viso 4430.

Laike revizijos Żydų 1790 m. Lietuvoje ir Lenkijoje, buvo Karaimų 2184; pridedant tokį pat skaitlių moterų, skaitlius visų Karaimų išnešē 4368. Liet. metrikoje užtiko Mat. Neliubavyčius nuoplēšą aktų bylos Karaimų su Żydais pas liet. kanclerį Goštautą, prie Zygmanto I. Abiejų išpažinčių Żydai darē išmētinējimus vieni kitiems, ējosi apie panaudojimą valdžios, apie davimą sandēlių, nespausdinimą samaritoniškoje kalboje knygų seno zokono Karaimams. Paliuosavo vardan Zygmanto I kancleris Goštautas tą mažą skaičių žmonių nuo įsakymų neapkenčiamos valdžios, o liepē kliautiesi globa įstatymų. Nesinaudojo Karaimai iš anų privilēgijų, kurias 13-me amž. Boleslavas, Did-Lenkijos kunigaikštis, suteikē Żydams; bet jie nēgi neturējo ką skųstiesi ant valdžios pagrisusios rabinų.

tad tokia ypata, ir ainiai jų, šlēkta paskaitomi buti turi (art. 8).

Artikulas VI. Totoriai ir Żydai negali tųrēti padonystēje krikščionių: o prigauti skoloje, toliausiai per septynerius metus išsipirkti gali.

Antras (art. 9) ir trečias statutas nutarē: 1, Jokis Żydas nē Bisurmanas negali buti perdētiniu kokiame urēde. 2, Jeigu pirktų nelaisvus šeimynykščius, prastoja pinigų, o nupirktas krikščionis yra laisvas. 3, Jeigu krikščionis butų atiduotas už skolą, tad už didžiausią sumą po septynių metų išsimokēs, o už mažesnes sumas priguli chlopui kasmet rublis grašių (35 auksinai 21 24-56 grašis), o moterei kapa grašių (21 auksinas 12 48-56 grašių) apart drabužių ir maisto numušti. 4, Tas pats reikia suprasti apie pagautinius, kuriuos leista pasodinti ant savų žemių, ir tiejie padonais skaitysis; tačiaus jų vaikai nē Bisurmanais, nē Żydais tapti negali po bausme sudeginimo to, kas ant tokio veiklumo pasidrąsintų. 5, Żindyvēs krikščionēs pas Żydus buti negali po bausme 20 kapų (428 auksinai 13 grašių). 6, Jeigu Żydams ar Totoriams duoti butų kokie lobiai, taip elgtiesi turi valdyme tų lobių, idant nepaprastomis pareigomis nesunkintų. 7, Nuo seniai użsisēdēję chlopai ant Totoriškų žemių, turi buti taip tēmni kaip kitų tēvonių padonai.

Artikulas VII. Użstatantiems savę kasmet dalis kapitolo gaišta.

Artikulas VIII. Svetimą kumetį (kmiecia) atiduoti reikia; vēlinantis atiduoti visas blēdis użmokēs.

Antras (art. 9) ir trečias (art. 14) statutas nutarē, kad taip tēvoniškus żmones padonus, kaipo taip-gi nelaisvųjų šeimyną išduoti butinai reikia, o už apleidimą tarnystos pas savą poną pridētinę mokestį po 6 grašius użmokēti; o jeigu po urēdiško nutarimo pakviestoji šalis tų żmonių neišduotų, tad tiek, kiek pagalvinē išneša, użmokēs, ir visas blēdis, jeigu kokios tapo padarytos, sugrąžins[1]). Jeigu-gi pakviestoji šalis išsikalbinētų, kad nežino

1) Konstitucija 1588 m. neleido augštesnę taksą kumečio pakvietoje padēti kaip 500 grivinų. Tokiuose įstatymuose matosi mieris įstatymdavejo, kad galima butų atpirkti padoną. Visose šalyse paliuosavimas nuo padonystos, eidamas laipsniais, prasidēdavo nuo galējimo atpirkti.

apie tuos pabēgēlius, valdytojas lobių prisiekti turi, kad pakvieta dēl to pabēgusio žmogaus tuomet tapo įteikta, kada to pabēgēlio nebuvo, nē nežino, kur randasi; o jeigu pakviestasai neturētų atstovo savuose lobiuose, pats prisieką sudēs. Drausti net neleista po bausme gausios užmokesties tų pabēgēlių savuose valsčiuose jieškoti. Kas užmokēs už tokią pabēgusią šeimyną, turi ją turēti savais padonais. Leista vienok ponui iki keturių metų atiduoti pinigus tam, kuris juos davē už padoną. Atrodymai buti turi, kad tas chlopas, apie kurį dalykas eina, yra padonu: 1, Rejestrai arba inventoriai. 2, Tranzakcijos. 3, Brolių tikrų ar pusbrolių šešių prisiektas liudyjimas. 4, Prisiekimas skundiko paties-trečio, kad tas chlopas jam priguli.

Artikulas IX. Pabēgantiems šeimynykščiams duodantis pasislēpimą, arba parodantis kelią, privalo tąję pabēgusią šeimyną pristatyti, arba už ją užmokēti.

Antras (art. 10) ir trečias (art. 18) statutas pridējo, kad blēdis už apleistą baudžiavą, parodantysis kelią arba paslepiantysis lyginai kaip pagalvinę užmokētų; bet jeigu tiejie šeimynykščiai sugrįžtų, pakviestasai savus pinigus ir išdējimus atgaus.

Artikulas X. Parduodantis savę ar vaiką badmetyje atsipirkti visuomet gali.

Antras statutas (art. 11) pridējo įsakymą, kad leista atsitarnauti pagal viršui minētąjį įsakymą[1]), o trečias statutas (art. 19) tą patį panaujinęs, įstato, kad pardavimas šeimynos, badmetyje įvykęs, yra įgaliojantis (ważny).

Artikulas XI. Jeigu kas badmetyje chlopų ar šeimynykščių nemaitina, tie žmonēs pilningai yra laisvi.

Antras (art. 12) ir trečias (art. 20) statutas įsakē tą tiktai iškilmę, idant taip išvaryti ir neapžiurēti pono šeimynykščiai, artesniuose aktuose tą pasielgimą ir savo atsitraukimą įrašytų.

Artikulas XII. Nelaisviais kiti buti neturi kaip tiktai: 1, Kariški suiminiai; jų vaikai skaitosi tēvunais (ojczyce) arba padonais; 2, Pasmerktiejie ant mirties už vagystes,

1) 7 metai pagal Maižio įstatymą.

o gyvasčia apdovanotiejie; 3, Apsivedantis laisvas žmogus su nelaisva moterimi, arba laisva ištekanti už nelaisvio.

Antras (art. 13) ir trečias (art. 21) tas visas priežastis apleido, įstatydamas, kad tiktai kariški suiminiai yra nelaisviais.

Antrame statute pridēta:

1. Žydai su lenciugais vaikščioti, nē sidabro prie juostų, šoblių ir kardų nešioti neturi; vienok kiekvienam Žydui leista turēti signetą ir žiedą ant piršto. Žydēs gali turēti žiedus, juostą ir apdarus pagal savo išsigalējimą. (Tas pats art. 8 trečio statuto).

2. Kiekvienas iš Totorių, mirzų, kniazių turinčių sodybas ir beēsančių kariškose kelionēse, pagalvinę ir pridētines mokestis taip turēs mokamas kaip šlēktiškos. O Totoriams užsiimantiems remeslais paprastoji pagalvinē priklauso. (Tas pats art. 10 trečio statuto).

Trečiame statute pridēta:

1. Jeigu kuris žmogus prastos luomos, budamas laisvu, apsisēstų ant keno žemēs ir ten dešimtį metų persēdētų, toksai žmogus, arba jo vaikai, jeigu panorēs atsitraukti, turi užmokēti visokį prigelbējimą, ir dešimtį kapų (beje 214 auksinų 6 gr. 2 skatiku). Jeigu be leidimo pono pabēgtų, o per dešimtį metų pagautas netaptų, atgauna atgal laisvę; bet jeigu prieš tą laiką naujas ponas reikalauja atidavimo, tad už baudą pabēgimo padonu arba tēvunu (ojczyca) prisudytas taps (art. 13).

2. Jeigu kas išvestų arba išvogtų keno tēvunišką žmogų arba nelaisvus šeimynykščius, o taptų pagautas su lyčiu (z licem), turi buti į urēdą atvezdintas; o jeigu pilnas tos kaltēs bus atrodymas, tokis piktadējas bus baudžiamas kaipo vagis; leista yra svetimame name per vaznį tokius žmones pripagalvoti arba užsakyti, o už apleidimą darbo ant savaitēs po šešis grašius nuo pabēgusio žmogaus, o nuo vaikų po du grašiu savininkas atims (art. 15).

3. Pabēgēlį žmogų, kurio dēl dar įstatymiškai nepradēta byla ir žemiško užsisenējimo nepraleista, leista ant kelio pagauti ir į urēdą nuvezdinti, o ponui, po kurio

valdžia gyvena, urēdiška gromata sulyg tolumo gyvenimo pranešti; o teismas jau tai akyvaizdžia, jau tai ištarme už akių pabēgēlį atiduoti lieps (art. 16).

4. Jeigu kas kam tarną privelino, o ant rašto ar žodžiu galvojosi, kad viernai tarnaus, turi butinai stengtiesi, kad tą pabēgēlį, kada pabēgtų, statytų; o jeigu to tarno nepristatys, pats visas blēdis užmokēs. O jeigu ponas nejieškodamas privelinusiojo, pats pabēgusį tarną gaudyti lieptų, laisvas bus privelyjantysis. Lyginai jeigu numirtų, pareiga tokios parankos gesta; o jeigu kelyje tarną ponas pasivytų butyje vaznio ir dviejų ar trijų šlēktų, turi jį savam name teisti ir bausti; bet tarnas nepadaręs blēdies, jeigu ponui nepranešęs apie norą pasitraukti išsinešintų, šlēkta už tai tris dienas prie lenciugo, o prastas žmogus tris savaites namuose tokio pono sēdēti turi, ir po atliktos bausmēs, su ponu turi atsisveikinti; tačiaus tam ponui neleista marinant badu ar kitokiu budu įkyrinti tą bausmę (art. 22).

5. Jeigu tarnai piktadarių vytis nenorētų, baudžiami bus (art. 23).

6. Kiekvienas laisvas žmogus, baigdamas tarnystą, privalo paimti nuo savo pono mandagaus apsiējimo paliudyjimą; o jeigu ponas nenorētų duoti paliudyjimą, tai tokis tarnas per vaznį urēdiškai davimo tokio paliudyjimo reikalauti turi, o jeigu negautų paliudyjančios gromatos, tad tas urēdiškas ir į knygas įrašytas pakvietimas atstovēs ponišką paliudyjimą. Kiekvienas žmogus ateinantis į kaimą ar miestelį, privalo parodyti paliudyjimą, su kuriuo turi laisvą perējimą; uktveris namų, jeigu svetimo žmogaus pribuvimą paslēptų, bus baudžiamas. Žmonēs pasileidę girtybēje ir užsiimanti kaulukų lošimu, po trijų kartų persergējimo, rykštēmis bus pliekiami ir išvaryti taps (art. 24).

Perskyrimas XI.

Apie vagystes.

Pridēta taip-gi apie bausmes suvedžiotojoms moterių dēl svetmoterystēs.

Artikulas I. Jeigu kas iš nelaisvų šeimynykščių su lyčium[1]) bus pagautas, o daigtas nevertas 50 grašių, piktadējas turi buti plieknas ir blēdis gausiai bus atlyginta; antru kartu, kad bus ta pati piktadējystē padaryta, tad panaujinantis piktadējystę, pavogime vertēs dešimties grašių[2]), pakartas bus.

Antras statutas (art. 4) nedaug paaugštino apkainojimą daigto, už kurį vagis privalo buti pakartas, bet trečias statutas (art. 5) įstatē, kad kiekvienas vagis, atvestas su lyčium daugiaus neturinčiu vertēs kaip keturias kapas (art. 7), jeigu pirmu kartu vogtų, privalo atiduoti daigtą su priedu; o jeigu neturēs kuomi išmokēti, turi atidirbti vyriškis ant metų rublį grašių (35 auksinus 21 24-56 grašių), o moteriškē kapą (21 auksiną 12 48-56 grašių); jeigu-gi antru kartu su lyčiumi butų sugautas, nors tas lyčius ir dviejų kapų vertēs neturētų, tad turi buti prie šulo raižytas ir gausiai blēdis atlygins; o trečiu kartu su lyčiumi sugautas, netenka kaklo.

---

1) *Lyčius* ženklina daigtą, kuris, apskųstamjam rodant, turi liudyjimą kaltēs, k. v. pavogtas jautis ir šiaip koks judinamas daigtas. Slg. nuotrupą įstatymo Auliaus Gelliaus: *Sei. Furtum. Lance Licioque. Conceptum. Escit. Uti. Manifestum. Vindicator.* Festus taip paaiškina tą paprotį: *Lance et Licco dicebatur apud antiquos, quia qui furtum ibat quaerere in domo aliena licio cinctus intrabat lancemque ante oculos tenebat, propter matrum familias aut virginum praesentiam.* Ma, kiekvienas, jieškodamas savo daikto, ējo be rubo, kad išvengti užmētinējimą, jog primetē daigtą, turēdamas tik perjuosą, nešē sudyną prieš akis, idant, jeidamas neįžeistų mandagumą moterų. Pas Ostrogothus ir Švedus buvęs įsakymas: *Si quid alicui furto sit abreptum, hoc indicandum erit vicinis. Si vero quis, alicujus domum, suspectam habeat, quasi furto ablata res eo deportata sit, is comitantibus eum sex viris, investigare istic legitime desiderabit.* Pas Vest-gothus, sako norintiejie jieškoti lyčiaus, turējo turēti nuogas kojas iki kelių, ir buvo be juostos.

2) Roisius Maureus prakalboje į *ad Decisiones Litvanicas* stebisi, kad taip smarkios yra baudos Lietuvoje vagims, o taip mažos žmogžudoms. Slg., ką Justinas rašo apie Skythus: *Nullum scelus apud eos furto gravius, quippe sine tecto munimentoque pecora et armenti inter sylvas habentibus, quid salvum esset, si furari liceret?* Vengrai prie Vladislavo I prisiekē, jog, kas dvare viešpataujančio daigtą, daugiaus vertą, nevu viena višta, pavogs, turi buti pakartas; kiekvienas belaisvis prie pirmo vogimo — nosies, prie antro — kaklo netenka.

Fryč Modrzevskis peikia bausmę mirties už vagystę, ir tvirtina, kad ciesorius Fridrikis III įstatē bausmę kartuvių vagims, ir musų proseniai tą bausmę priēmę. Tą bausmę nuo Bojuvarų perēmęs Fridrikis I, padarē visatina.

Artikulas II. Jeigu kas norētų keno-nors name ieškoti lyčiaus, tatai jam ginama nebus; ginantis gausiai blēdis užmokēs.

Antras statutas (art. 5). nutarē: 1, Vaznys ieškojime lyčiaus, ir liudininkai privalo buti drauge, o radus vogtus daigtus, tie buvę drauge žmonēs ir vaznys paliudyti turi, ir tokį šlēktą, kurio namuose butų tokie judinami daiktai atrasti, į teismą pakviesti. 2, Apsakymas mierio revizijos turi buti praneštas uktveriui ir ponui vietos. 3, Jeigu urēdininkas pono, ar uktveris, kurio namuose ieško lyčiaus, nenorētų buti prie tokio darbo, vienok tas ieškojimas įvyks. 4, Jeigu kas lyčių atimtų, vagį atmuštų, arba neduotų išsiteisinimo, kaip tas lyčius jo name atsirado, už visas atsako blēdis. (Tas pats art. 7 trečio statuto).

Artikulas III. Ant svetimos žemēs gaudantis vagį privalo jį pas tą poną atvesti, keno yra žemē, o jeigu toji vagystē padaryta bus per jomarką ar kermošių, tad lygiai valdžia to miesto paims tą kaltininką į kalējimą, duos žinią, o jeigu tris kartus žinią gavęs neatsiims, pats teisą padarys.

Antras (art. 3) ir trečias (art. 4) statutas įsakē, kad jeigu ponas kaltininko neatsiims, reikia jį į teismą paduoti.

Artikulas IV. Vagį, prie kurio lyčių atras, leista tris kartus vieną dieną tortura kankinti[1]), o jeigu nužvelgtasai neprisipažins, turi buti pagal savo luomą atiteistas.

1) Kada Roma buvo respublika, valstietis negalējo buti kankinamas, o priminimas Cicerono apie tokias iškaulyjimui prisipažinimo kankynes, Athenuose ir Rhode, rodē skirtumą tarp negandos svetimtaučio ir liuosybēs išdidaus Romēno. Rods, matē Romēnas belaisvius šeimynykščius, smerkiamus ant torturų ir įkaitintų blekių, bet kada pagyra paamžino vardą ano vergo oratoriaus Antoniaus, apie kurį Valerius Maximus primena, kad "anas visas kančias pergalējo, galybę skundiko sutruškino, o poną čielybēje išlaikē", atidavinējo garbę vienam tarnui, kurs, slēpdamas teisybę, neleido atsiekti mierį įstatymo. Antrąpus, kada tas pats Romēnas, imtynēse net senato su liaudžia, rasdavo savo ypatos atvangumą, o savą, kaipo valstiečio, lygybę matē baisiai atitolintą nuo likimo vergų, nesitikējo, kad knygoje įstatymų, kurioje skaitē dvasią nuomonių Marko Katono, idant nemainyti senų įstatymų, vēliaus pluksna pažemaus teisžinio Charisiaus pavisatintų torturą žmonēms visokios luomos. Ant griuvēsių majestoto Romos žmonių, pakilo sostas ciesorių. Augustas įstatymuose, vadinamuose *Julia*, apskųstiems prasikaltime įžeisto majestoto, neisskirdamas luomų, paskyrē torturą. Žinoma, kaip smarkavimas, neišsitikējimas ir silpnybē viešpataujančių daugino skaičių tolygių kalčių, o nelabos besotiško įnirtimo aukos, iš eilēs priminēdavo Scevolą, Curtių ir kitus, kurie prievartingą mirtį laikē už valandą, bet tuomet, kada jie mirē už tēvynę. Piktadējai, kurie daugiau turējo pelnyti panieką urēdo, negu smarkumą teismo, buvo pavedami toms kančioms. Taip žvaigždžyniai, norēdami atspēti iš tekējimo planētų likimą žmonių, turējo regulas savų tyrinējimų išpažinti ant arkliukų ir įkaitintų blekių.

Antras (art. 12) ir trečias (art. 17) statutas įstatē: 1, Nors žmogus prastos luomos butų be lyčiaus sugautas, bet vienok butų pakviestas buvęs ir už vagystę jau sykį kam užmokējo, gali buti atiduotas ant kančios. 2, Neleista kankinti kaip tik vieną sykį per valandą. 3, Ant sąnario apluišintas toks kankintinis buti neprivalo. 4, Toks kankinamas, jeigu prisipažins vagystę, kaklu bus baudžiamas, o jeigu neprisipažins, turi apturēti atlyginimą pagal savo luomą.

Artikulas V. Slapstantis, ar išperkantis nuo mirties vagį, už visas blēdis, kurias tas vagis padarys, atsakys. (Tas pats art. 10 antro, o art. 13 trečio statuto).

Artikulas VI, VII, VIII ir IX įstato, kad šlēkta be lyčiaus sugautas, pirmu kartu prisieka apsivalys; antru kartu pats-trečias, trečiu kartu pats-septintas atsiprisiekaus[1]), ketvirtu kartu duoda kaklą.

Speculum Saxonum ir *Speculum Svevicum*, knygos, kuriose luošumas neras apgynimo nuo pagailos, o piktadarystē gauna smarkias bausmes, neįstatē kančių nužvelgiamiemsiems. Suradimui teisybēs netaip smarkųs įrankiai, kaip Romoje, tapo įsakyti: kada Romoje nepertikrintus laisvus žmones kankindavo, barbariškas pergalētojas liepē pažvelgiamiemsiems apsivalyti. Tarp įrankių jieškojimui teisybēs, stovējimo prieš kryžių, turējimo įkaitintos geležes, atlikimo dvikovystēs, kuriuos laisvesni amžiai žinojo po vardu *Judicium Dei*, jieškojo regulų anuometinēse nuomonēse, kurios, amžiuose prietarų, pavesdavo likimą atsitikimų dangui, o prašalino skundą nuo žmonių. Dvikovystēje kiekvienas gerbē apgynimą garbēs ir, drąsai ēsant pirmąja dorybe, apskųstasai gynē taip dalyką, kurio dēlei buvo skundžiamas, kaip ir garbę. Kada, popiežiaujant Aleksandrui III, Lateraniškame synode dvikovystę išskyrē iš įrankių nepaprastam atrodymui, tuomet Italijoje iš naujo pasirodē tortura. Atradus pandektus, mokslas apie torturas skelbiamas tapo juridiškose mokyklose. Vokietijoje, įvesdinus įstatymus Justiniano, ēmē matyti ir jausti torturų kankynes. Anglija 1215 m. įgyjo *la grande charte*, kur įstatyta: *Nullo modo liber homo destruatur, nisi per legale judicium parium suorum*, ir torturų šalyje nebuvo. Sako, taip-gi Švedijoje tos biaurybēs nēsą buvę.

Kada torturos tapo įvesdintos Lenkijoje, nežinia. Išmanus Cezarinas Kirštein sako, kad "drutas kalnēnas duosis kankintis, bet nepripažins teisybēs, o silpnas lepunas apipasakos nuodēmę, kurią padaryti neturējo drąsos; budelis pirma ima apkaltintąjį bausti po nužvelgimu nuodēmēs, negu teisējas pasakys, kad prasikalto. Kas atgrąžins skausmą ir gēdą? Kas bus už tai baudžiamas, kad pasiklydime liepē kankinti. Geriaus tegul urēdas į probaciją ima dievą, liudininkus ir prisipažinimą, negu budelius". Bent per tris šimtmečius skaitosi aukos įstatymiško smarkavimo, iki 1776 m. Stanislavas Augustas pratarē už žmoniškumą į seimą, o seimas ant visados prašalino torturą. Veikiai potam Juozapas II Austrijoje prašalino urēdišką kankynę.

1) Kandangi taip tankiai tame statute minisi prisieka, pažvelkime į ją arčiaus.

I. Kaip kanoniški įstatymai įvesdino prisieką dēl apsivalymo, *in purgatione canonica*, ēmē visuose atrodymuose prisiekauti. Kadangi lengvai atsitikdavo kreivos prisiekos, prasimanē saikinti bendrus — *Consacramentales, Conjuratores*. Už tai kunigaikštis Vallijos Hoelius įsako moteriai, apskųstai dēl svetvyriavimo, atsiprisiekauti su 50 moterų, o karalienē Fredegunda su 300 ypatų prisieka liudyjo įstatymišką gimimą sunaus Chilperikio! Piktadējo saikinimas pats-septintų buvo paprasta Vokietijoje, už tai ir žodis — *besieben*. Dauginimą prisiekų Švedijoje prašalino 1695 m., o Lenkijoje tik 1768 m. saikinimus kaltininkų atmetē.

II. Budavo dvejopa prisieka: viena vardu dievo (ar pas pagonus dievų), kitą vardan viešpataujančio, ant savo išganymo ir tt. Švedijoje siekdavo taip: *Ita me Frejus*

Antras (art. 8 ir 10) ir trečias (art. 10) statutas įsakė: 1, Dėlei vagystės pirmu kartu kaltinamas šlėkta, jeigu nėra prieš jį pertikrinančių atrodymų, neprivalo net atsiprisiekauti, ir atbulai, toks skundikas privalo tokią bausmę apturėti, lyg kad butų ką sužeidęs, ir dvylika savaičių bokšte sėdėti turi; o jeigu apskundėjas yra prastos luomos, prie šulo bus raižomas. 2, Jeigu-gi apkaltinimas iš knygų pašaukimo ar kitų atrodymų įvyks, apkaltinamas šlėkta pirmu kartu prileistas bus prie atsiprisiekavimo. Antru kartu apkaltintas pats-antras atsiprisiekaus. 3, Jeigu trečiu kartu iš pašaukimų ar kitų atrodymų taps apskųstas, pats-trečias sudės prisieką. 4, Ketvirtu kartu šlėkta pašauktas, kaklu bus baudžiamas.

Artikulas X. Vagiantis iš klojimo ar iš kupečių (brogų, stirtų), smarkiai bus pinigiška bauda baudžiamas.

Antras (art. 11) ir trečias (art. 14) statutas lygiai pinigiškas baudas ir gausaus atlyginimo padarymą tokiame atsitikime apsergėjo.

Artikulas XI. Jeigu pas ką lyčius butų rastas tokioje kamaroje, kur langas yra nuo kiemo, arba lyčius butų už

---

adjuvent, et Niordus, et Odinus omnipotens. Viduramžiuose siekdavo ant ginklų, prieš keletą altorių ir relikvijų, *per animam patris, per dentes Dei.*

Lenkijoje prisiekaudavo, liepiant teismui, ant kryžiaus, per kunigus ant evangelijos. Svietiškiejie klupšti, kareiviai pakėlę du pirštu į augštą, kunigai pabrukę ranką ant krutinės siekdavo. Išpažintojai graikiško tikėjimo 16-me amž. ėmė siekti ant *išganymo*, ar ant *galvos*. Tarp kitų prietarų, mikčiojantis prisiekoje, pralošdavo bylą — tai vadinosi *Pothyczek*, ir Mozurijos kunigaikštis Boleslavas 1448 m. panaikino tą paprotį. Statute Aleksandro 1505 m. tas įsakymas žydams patilpo, kad 3 kart sumikčiojęs prisaikoje, pralošia bylą! Žydams forma prisie..os buvo perimta nuo Vengrų. Dar buvo viena prisieka, kurią tardavo kas, tvirtindamas ką nors: "jeigu tai neteisybė, tegul tuo šmotu duonos paspringsiu!" Šiaurėje tokia prisieka vadinosi *Corsned;* taip Kanterburio grovas Godwin prie Eduardo Išpažintojo — *per buccellam degluttiendam abjuravit.*

III. Siekti ant šoblių mėgdavo Skythai. Dar Totorių prisiekos Lietuvos viešpačiams 15-me ir 16-me amž. primena tą senovės atmintį. Gėrimas trupučio kraujo buvo paranka sandoros pas Skythus, anot Herodoto. Bet dar Baldvinas, ciesorius Lotynų Caregrade, išmėtinėjo miestui: *Haec (civitas) est, quae spurcissimo gentilium ritu pro fraterna societate sanguinibus alternis ebibitis, cum infidelibus saepe ausa est amicitias inire ferales.* Karalius Komanų, sandorą suderiant, reikalavo nuleidimo keletos lašų kraujo ir jo išgėrimo (Joinville). Prisiekas su kraujo parašu darydavo įsimylėjusiejie. Kerographai velniams, kuriuos duodavo aptemėliai, rašomi buvo krauju, kaipo liud-jimas didžiausios prisiekos; tokį parašą Čackis skaitęs ėsąs dar 1800 m. Bet tokios prisiekos prietaringos, regimai, buvo vaisiumi senovės Skythų padavimų, o ne įsakymo teismo ar valdžios. Tą niekystę paperėjo pažemus veikalas Bartochovyčiaus, kurį jau minėję ėsame.

III. Prisieka per plenipotentus — *jusjurandum vicariis manibus* — tapo prisisavinta kunigų, po priedanga, neatsitolinti nuo pildymo savo pareigų. Randame ją pas Longobardus. Jų paveizdą pasekė kiltesni svietiškiejie, potam net valsčionys. Lenkijoje Gniezno archivyskupai per privilēgiją Kazimiero Didžio 1343 m., rubežinėse bylose galėjo prisiekauti per plenipotentus. Tokią privilēgiją davė Zygmantas I 1540 m. abatams Mozurijos. Tai buvo prisieka *in animam alterius.* Šiaip prisiekimas skaitėsi už asabišką pareigą. Teismas primindavo prisiekiančiam, kad teisybę pasakytų, ko juk padaryti per plenipotentus negalėjo.

tvoros, tuomet tatai neturi buti už atrodymą vagystos paskaityta.

Bet trečias statutas (art. 15) pakišo atsargumą apsergēdamas, kad jeigu tas pavogtas daigtas butų pridengtas, tuomet vagystos pertikrinimas bus užtektinas.

Artikulas XII. Jeigu vagį sugautų ant (karšto) darbo, tuomet pati ir vaikai namie ēsantiejie neatsakys už vagystę.

Antras (art. 13) ir trečias (art. 23) statutas įsakē, kad pati ir vaikai, žinantiejie apie vagystę, blēdis mokēti turi ar atitarnauti.

Artikulas XIII ir XIV. Jeigu vagys ar žmogžudos ką už bandžiulį piktadējystos pašauktų, ir kaskart kiti šaldrai tris kartus tą patį žmogų pašauktų, ir prieš patį mirimą, negalēdami turēti apgynimą ir viltį pasinaudojimo iš apšmeižos, patvirtintų tą patį pašaukimą, tas trejopas išpažinimas bus pilnu pertikrinimu, kad apkaltintasai yra vagiu.

Antras ir trečias (art. 23) statutas pridējo, kad ketvirtu kartu vos taip pašauktas turi buti vagiu skaitomas.

Artikulas XV, XVI, XVII ir XVIII. Jeigu pas ką rastų vogtą daigtą, o tas išparodytų, kad arba ant jomarko, arba kariškoje išrengoje pirko, laisvas yra nuo užmetinējimo vagystos; vienok duotus pinigus prapuldo.

Artikulas XIX. Jeigu kas vagį laike daromos piktadējystos užmuštų, turi tuojau pasiųsti žinią į urēdą ir pranešti urēdui apie tokį atsitikimą.

Trečias statutas (art. 21) pridējo: 1, Vagį su lyčiumi leista užmušti. 2, Vagį su lyčiumi ilgiaus kaip dieną ir naktį neleista pas sav laikyti.

Artikulas XXI. Nusmerktas ant torturos apkaltintasai vagystēje gali atsipirkti sugrąžinimu blēdies, bet ketvirtu kartu pašauktas, netenka kaklo.

Tas artikulas vēlesniuose statutuose tapo praleistas.

Artikulas XXII. Jeigu kas daigtą kainuojantį 30 grašių dvare viešpataujančio pavogtų, pakartas bus.

Trečias statutas (art. 22) už daigtą mažiaus kainuo-

jantį dviejų kapų (12 auksinų 25 grašių 2 skatikų), o dvare viešpataujančio pavogtą, ausį nukirzdinti liepia, o už panaujinimą piktadējystos nors dēl daigto dešimties grašių verto (2 auksinų, 5 grašių), paskirta bausmē kartuvių.

Artikulas XXIII. Kas vagišku budu gaudytų žuvis kutroje ar koželkoje, tad pirmu kartu bus tvojamas botagais; antru kartu pagautas su lyčiumi, turēs ausį nukirstą, o trečiu kartu kaipo vagis baudžiamas bus (art. 27).

Artikulas XXIV. Ponai dumos senu papratimu už klydinējančius arklius po 6 grašius ims, o klydinējančius darbinius gyvulius visumet veltui išdavinēs, o kas per tris dienas galvijus užlaikytų, baudžiamas bus[1]).

Antrame statute pridēta:

1. Vagiški pašaukimai prieš urēdą išpažinti, privalo buti į atskiras knygas, *juodomis* vadinamas, įrašinējami. (Tas pats art. 12 trečio statuto).

2. Nesuaugęs vagis neturintis šešiolikos metų, o su lyčiumi pagautas, kaklu nebus baudžiamas, iš jo turto blēdis gausiai taps atlyginta, arba ant atsitarnavimo bus atiduotas, kasmet 50 grašių[2]) atitarnauti turi. Tačiaus prie keletos lyčių vaikysčias pagautas, ant kuno baudžiamas bus. (Tas pats art. 23 trečio statuto).

3. Jeigu lyčius taptų name užtiktas, o vaikai ir pati apkaltinti vogtus daigtus vartotų, tad privalo tas blēdis mokēti, o stokoje įgalējimo užmokēti, gyvasčia atsakys.

4. Visos suvedžiotojos ar suvedžiotojai dēl užlaikymo ištvirkimo ir prikalbinējimo moterių į paleistuvystę, kenčiamais buti neturi, atbulai, nosis ir ausys turi buti tokiems žmonēms nupiaustytos, o jeigu dar po apturētos baudos taip-pat prasikalstų, kaklu už kaltę baudžiami bus. (Tas pats art. 31 trečio statuto).

5. Jeigu kas išpratęs savo pačios svetvyrystę, pagautų ją su svetmoteriu ir tuojau kaimynams tatai apsakytų ir

---

1) Trečias statutas (art. 25) nutarē: Nuo klydinējančių arklių imti negalima, kaip tik du grašiu. 2, Kas klydinējančius galvijus slapsto, esti baudžiamas kaip vagis.

Ukrainoje, kur buvo dideli stepai, budavo daug klydinējančių galvijų, ir iš tokio šaltinio net turēdavo dalį intratos.

2) Tas pats art. 11 trečio statuto, su tuomi priedu, kad kapą, beje 21 auksiną 12-[illegible] grašių, atitarnauti turi.

visiškai apie butybę to prasižengimo pertikrintų, tuomet teismas abudu prasižengēliu kaklu nubausti palieps[1]). O jeigu svetimoteris prie pagavimo butų užmuštas, tad taip apie tai turi buti spręsta, kaip apie gvaltauninkus šlēktiško namo parašyta (slg. perskyrimą X).

6. Kas benkartą užmuštų, laisvas yra nuo bausmēs kaklo. Pagalvinē po jo, kaipo po žmogaus prastos luomos, motinai priguli. (Tas pats art. 32 trečio statuto).

7. Pakampinēms karčiamoms buti ne privalu. (Tas pats art. 33 trečio statuto).

Trečiame statute patalpinta:

1. Nutarta, kad nors tame statute tuos, kuriuos pirmiau vadinta nelaisvais, tame įstatyme vadina šeimynykščiais (czeladż), tačiaus tatai neatima tiesos eiti bylan dēlei jų išdavimo pagal įstatus tame rankiuje beēsančius (art. 36).

2. Čigonai išguiti turi buti[2]) (art. 35).

3. Jeigu kas ką apkaltinęs, paduotų į kalējimą, o paženklintame laike nestotų ir teisios priežasties nestojimo neišrodytų, tai teismas, prabēgus tam laikui, turi laisvu apskųstąjį padaryti ir apsergēti laisvą bylinējimąsi su tuomi, kas jį apkaltino (art. 34).

4. Išvežantis svetimą pačią netenka kaklo, o gyvastis pačios yra ant valios vyro (art. 29).

---

1) Šiaurēje, anot Locceniaus, *"Maritus adulter genitalibus suis loram iniici atque illigari pati debebat, adulterae vero saxa concatenata ignominiae causa inponebantur, et sic loro viri apprehenso, eum secum urbe educebat, quam uterque ejurare cogebatur."* Olaus Magnus tikrina, kad tie akmens buvo sukraunami rankon dievo Thurono sename Ostrogothų mieste Scheningen. Merseburgiškis Ditmaras tikrina, kad jo laikuose svetmoteriui lytiškos kuno dalys buvo suvaržomos ir prie šulo prikalamos. Tokiu budu baudžiamasai, ar turējo mirti skausmuose, ar, britva nupiaudamas prikaltas dalis, atsiliuosuodavo nuo baisių kančių.

Anot Heinecciaus, daugelis vokiškų genčių įstatymdavējų praleido bausmes dēl svetmoterių, kadangi vyras buvo teistoju tame dalyke darbų pačios. Jis turējo tiesą sugautą ant blogo darbo pačia su junkiniu —*frejeriu* — užmušti. Palengva geso taip nemandagi valdžia, bet leidimas užmušti ant karšto darbo dar užsiliko šitame trečiame statute.

Įstatymai vienok geidē, idant po tikro persiliudyjimo tokia smarki bausmē įvyktų. Kalyfas Omar įstatē, kad visi atsiprotējimai neištektini yra; reikia turēti keturis liudininkus, kurie matytų *stylum in pixide*. Tą atsargumą visos tautos mažiaus ar daugiaus prisisavino.

Priēmus krikščionišką tikējimą, svetmoterystē negalējo buti priežastimi, ardančia moterystę, ir todēl prisidējo dar viena priežastis, paliekanti liuosybę vyrui, ar dovanoti gyvastį moteriai ir su ja gyventi, ar užmušti ją ant pikto darbo, ar atiduoti ją į teismą, jeigu pabēgtų nuo vyro. Bet, kada, Stanislavui Augustui viešpataujant, vien teismai turējo spręsti apie gyvastį ir mirtį žmogaus, liuosybē, suteikta vyrams senose gadynēse, visiškai dingo.

2) Komisija policijos 1791 m. įstatē, kad tegul kiekvienas Čigonas apsirenka sau tinkamą gyvenimą, ir po didele bausme liautųsi buvęs valkata.

5. Jeigu kas keno javus vagišku budu nupiautų, arba gatavus javus ar šieną pavogtų, tad su lyčiumi leista tokį vagį, ar pas jo poną, ar į urēdą nuvesti; teisa su vagiu padaryta taps. Jeigu kas tokius besiginančius vagis užmuštų, nebus atsakyme. O jeigu prie darbo nesugauta kaltininkų, tad taip pasielgti, kaip kitose dēl vagystēs bylose (art. 26).

Perskyrimas XII.

Apie užgrēbimus ir pridētinius atlyginimus.

Artikulas I. Jeigu kas kumelę iš kunigaikščio tabuno[1]) paimtų ir užgrēbtų, tad užmokēs penkias kapas grašių (beje 133 auksinus 10 grašių); pagriebiantis kumeluką, dešimtį kapų (266 auksinų 20 grašių) užmokēs; bet jeigu ta kumelē ar kumelukas buvo pirkti ar turgavoti, tad duoti ar įsiulyti pinigai bus gausiai atiduoti. Jeigu kas iš tabuno barono (kiltesnio urēdininko) pagriebtų arklį, tad užmokēs už kumeluką penkias kapas (133 auksinus 10 grašių), o už kumelę tris kapas (80 auksinų), už chlopišką arklį ir kumelę 50 grašių (24 auksinus); o jeigu brangiaus buvo arklys ar kumelē pirkti, arba savininkas prie pardavimo daugiaus reikalavo, tatai jam gausiai taps sugrąžinta.

Antras ir trečias statutas prašalino skirtumą tarp kumelukų iš viešpataujančio bandų ir kiltesniųjų ponų, ir

---

1) Pridvarinis arklidininkas Zyg. Augusto Adomas Micinskis veikale — *O świerzopach i ograch* (apie kumeles ir eržilus) 1570 m. aiškina ženklinimą kunigaikštiško tabuno arba burio.

Šalys, kur raiteliai daro kiltesnę dalį kariumenēs, labai rupestingos buvo apie tabunus. Rytuose niekino Europos arklius, ir XIII-me amž. laikē arklius iš Neged'o už dručiausius, iš Yemen'o už greičiausius, iš Hejaz'o už gražiausius, o europējiškus skaitē prie 9-tos kliasos.

Kazimieras Didis, anot Noruševyčiaus, įvesdino arklių burius Did-Lenkijoje. Micinskis sako, kad tabunai, vadinami kunigaikštiškais, susidējo iš arabiškų, turkiškų ir persiškų eržilų, o lenkiškų kumelių. Jis taip-gi tvirtina, kad Mikalojus Radivilas, švogeris Zyg. Augusto, iš Archipelago parveždino arklius karališkiems tabunams; tur-but taip-gi iš Kandijos partraukdavo eržilus. Švedų eržilai vartojami buvo dēl tabunų, iš kurių sunkiejie raiteliai imdavo arklius, bet lengvoji kavalerija imdavo totoriškus. Chlopiški arba darbiniai arkliai, nuo Vokiečių pusēs, buvo benkartai *Fryzų*, pietinēse provincijose nuo Turkų, provincijose gretomais Maskolijos — Azijos arklių. 1558 m. Zyg. Augustas liepē dauginti arklius ekonomiškuose lobiuose. Išgęsus Jagēliunų šeimynai, dingo ir paveizdos viešos uktverystēs. Pastaruose Lenkijos metuose, vidutiniškai išveždavo iš šalies, pagal muitinius rejestrus, kasmet 19,854 arklius.

nusprendē, kad už užgriebimą kumeluko aštuonios kapos (171 auksinų 11 grašių), už kumelę 4 kapos (85 auksinai 20½ grašių), už chlopiškus arklius dvi kapi (42 auksinai 25 skatikai).

Artikulas II. Nieks neturi svetimo tabuno suiminēti, tik apskelbęs blēdį, turi duoti žinią savininkui tabuno; galvijus-gi ir naminius paukščius suimti leista, ir duoti žinią savininkui, idant butų pats, ar per išsiųstą žmogų prie apiprekiavimo blēdies; o jeigu gavęsis žinią savininkas nepributų iki trečiai dienai, tad nukentējęs blēdį, pagal nuomonę kaimynų ir vaznio, tiek pas savę galvijų paliks, kiek išneša blēdis. Jeigu skriaudžiantysis už padarytą blēdį nenorētų atlyginti iki Kalēdų laikui, tuomet į teismą pakviestas bus, o pagal pranešimą, kokį vaznys, matęsis blēdį, padarē, teisimas bus daromas. (Tas pats art. 1 antro ir trečio statuto).

Artikulas III. Jeigu kas šlēktai arklį suimtų arba užgrēbtų, turi buti baudžiamas ta bausme, kokia yra paženklinta tiems, kurie mušti pasidrąsina. (Tas pats art. 3 antro ir trečio statuto).

Artikulas IV. Taip-gi už pagrēbimą visokios luomos žmogus smarkiai bus baudžiamas. (Tas pats art. 4 antro ir trečio statuto).

Artikulas V. Apkainojimas padētas naminiems galvijams.

Artikulas VI. Kaina gulbēs[1]) ir kitų naminių paukščių patalpinta.

Artikulas VII. Kaina sakalo[2]), pelių vanago (bialo-

1) Gulbē skaitēsi už pirmą kiltuną tarp naminių paukščių. Šiaurēje buvo baudos už užmušimą gulbēs, kaip ir užmušimą katino; įstatymai Vallijos sako: *Si quis fellem horrei regii custodem occideret, vel furto abstulerit, felis summa cauda suspendatur capite aream attingente, et in ea grana tritici effundantur, usque dum summitas caudae cooperiatur tritico.* O užmušta gulbē, anot Eduardo Coke, pakabinama buvo su snapu augštyn, o kojos siekē iki žemei, ir taip tad paskirti kviečiai už bausmę pilami buvo. Pas mus gulbēs turējo didelę kainą. Karalienē Bona, kaipo nepaprastą dovaną, nusiuntē Radivilienei tris gulbes.

2) Senovēs Roma ir Graikija nepažinojo medžioklių su sakalais ir vanagais. Šiaurēje augo didžiausi sakalai. Daug sakalų esti Indijoje, ir Groenlandijoje bei Islandijoje. Tiesa turēti sakal^ taip paženklino šlēktą, kaip nešiojimas šoblēs. Sakalninkai ēmē prigulēti pirma prie skaičiaus tarnų, potam urēdininkų dvaro. 13-me, 14-me ir 15-me amž. privilēgijos, Lenkijoje išduotos, šneka apie pavedimą tokių medžiojimų viešpataujančiam (1436 m. privilēgija Mozurijos kunigaikščio kaimui Zator, Varšavos žemēje, privilēgijos Boleslavo Gēdingojo). Su išradimu šaujamų ginklų ēmē eiti mažyn medžiojimas su paukščiais; sakalais

zoro[1]), peslio (krogulco[2]), vištvanagio (rarogo[3]), vanagēlio (drzemliko[4]), paženklinta.

Artikulas VIII. Kaina javų į knygą statuto patalpinta[5]).

Trečias statutas (art. 9) pridējo prie kitų veislių javų grikius. Tarp daugelio daržovių paminētų, nesiskaitē tuose statutuose tabakas[6]).

---

medžiojimas žuvėdrų pastojo loša viešpataujančių ir galingų ponų. Vladislavas IV mėgo tokį medžiojimą.

1) Krzečot—rusiškai, białozor—lenkiškai, gyrfales—lotyniškai, gerfault—francuziškai, Gierfalk—vokiškai. Tas paukštis Islandijoje, Maskolijoje ir pas mus tiktai turėjo savo sėdenę. Kad pas Joną III buvo pasiuntinys Persijos, už didžiausią dovaną priėmė keturis białozorus, Lietuvoje pagautus. Į Prancuziją neatlėkdavę tie paukščiai, todėl Jonas Kazimieras, Jonas III ir Augustas II juos siuntinėdavo į Versaille.

2) Ieškojimas peslių (krogulcų) visokiose veislėse, dėlei medžioklės, labai užiminėjo kardinolą Fridrikį, sunų Kazimiero Jagėliuno, 1504 m. patėmyta, kad pesliai tulam laike metų išlekia ir tuomet pas mus jų rasti negalima.

3) Rarog'as, itališkai—laniero, vokiškai—Scheymer, francuziškai—lanier, launeret, yra įdomus kitoms šalims. Buffon nė Linneus jo nepažįsta. Pas mus vištvanagiai su mėlynu snapu ir kojomis, panaudojami buvo medžionėms, nuo rugepiuties iki vėlam rudeniui. Jie ėsą dideli smarkininkai, pagautus paukščius sudrasko, ir todėl Opalinskis, mokytojas Zyg. Augusto, gromatoje į Boną karalienę, 1538 m. rašytoj, neleidžia savam augintiniui su jais medžioti, nes tik žiaurumo tokie medžiojimai teišmokinsią.

4) Drzemlik, lotyniškai—aesalo, itališkai—smerlo, vokiškai—Myrle, arba Smerlin, angliškai—merlin, francuzikai—loyette arba emerillon. Rzączynskis vadina jį falconellus. Jis priguli prie prasčiausių sakalų, ir jo kaina tame statute yra mažiausia.

5) I. Rodos, kad *panicum* ir *milium*, apie kurių sėjimą pas mus liudyja jau Columella ir Plinius, nėra kas kitas, kaip rugiai ir sorai. Taip-gi avižos, nors, sako, atėjusios iš Fernandez salos palei Čyli, tur-but augo stepuose, neišjudintuose žmogiška ranka. Tai-gi rugiai, sorai ir avižos turėjo buti vaisiumi musų žemės. Taip-pat kviečiai augo smagiai Ukrainoje nuo senų laikų. Apie grikius senuose inventoriuose prieš Zyg. Augustą jokių žinių nesiranda. Į Vokietiją juos parveždino pusėje 16-to amžiaus, ir Heresbach knygoje *De re rustica* 1571 m. vadina juos Melapyrum. Apie žirnius, vikius, purus, miežius nežinome, kada jie mųsų žemėje atsirado.

II. Kviečiai iš pradžių buvo gan retais javais šiaurėje. Iš Gedanos išėję javų yra nuo 1653 iki 1663 m. 47,989 laštai (laštas—28 Varšavos karčiai), o 1789—1799. — 189,995 laštai. Prieg tam Elbinga tarp 1772—1793 m. prisisavino pažymų išsiuntimą javų į užrubežį. Prie Kazimiero Didžio kviečių kartis galėjo buti pirktas 2 karčiais rugių, o 4 karčiais avižų. Tokia proporcja buvo iki viešpatavimui Zyg. Augusto, kada pradėjo daugiaus kviečių sėti ir proporcija kainos kviečių prie rugių pasidarė, kaip 4 prie 3, o vienoda proporcija tarp rugių ir avižų pasiliko iki puolant Lenkijai.

6) Tarp dovanų, kurias Amerika davė Europai, galime skaityti tabaką, kuris į Portugaliją pirmiausiai atkako. Francuzų pasiuntinys Nicot prie dvaro karaliaus Sebastijono aplink 1560 m. ėmė jį vartoti, ir iš to vardas *Nicotiana*. Katarina, motina Karolio IX ir Heinrikio III, pavadino tą augalą — karalienės žole. Vadino taip-gi — žole Didžiojo abato, Tournefort, Sainte Croix, pagal kardinolus tų vardų. Galiaus, nuo Hišpanų praminimas Tabaco užsiliko pas visas tautas. Tik 1576 m. pirma taboka ir pypkis tapo per Turkus įvesdinti Vengrijon per pasiuntinius Kristupo Batorio; bet dar 1614 m. Gabrielius Bethlen nemokėjo panaudoti prisiųstąją iš Stambulo dovaną. Aštrųs įstatymai Vengrijoje buvo leidžiami prieš tabaką iki 1702 m. Austrijoje 1670 m. grovas Khevenhueller atkreipė valdžios atydą ant tos žolės labai viešų įėmimų, ir per 12 metų davinėjo kasmet po 8000 auksinų, o 1772 m. tas pats augalas atnešė jau 7,169,000 lenkiškų auksinų! Francuzijoje bėgyje 175 metų įėmimai nuo tabako pasikėlė iki 30 milijonų livrų, ir tame laike net 60 sykių pasidaugino (Nekker, Compte rendu au Roi) Lenkijos pasiuntinys Uchanskis 1590 m. iš Stambulo sėklas tabako pasiuntė Onai, pačiai Stepono Batorio, kuri rinko žoles. Vokietijoje išėjo apie 100 veikalų, tai draudžiančių, tai giriančių tabaką; Urbonas VIII popiežius paskaitė už nepritinkamą dalyką vartojimą tabako bažnyčioje; Moskvoje ir Carograde šniaukimą ir rukymą tabako laikė už prasikaltimą. Jokubas I, Anglijos karalius, išleido 1619 m. veikalą *Misokapnos*, kur taip dergia tabaką, kaip Heinrikis VIII Martiną Liuterį. Lenkijos Jėzuitai išleido *Antimisokapnos*, išjuokdami karalių Anglijos ir girdami vartonę tabako. Nuo tosyk tabaką

Artikulas IX ir X. Apkainojimas daigtų, valgymui ir naminiam panaudojimui paskirtų.

Artikulas XI. Kaina šunų visokeriopos veislės[1]) taip medžioklei, kaip namų sergėjimui, su dideliu stropumu tapo statute apgarsinta.

Artikulas XII. Jeigu kas ant ko šunį pasiundytų, tad taip turi buti baudžiamas, kaip kad jeigu pats sužeistų. (Tas pats antrame ir trečiame statute).

Artikulas XIII. Jeigu kas apsigynime šunį užmuštų, neprivalo už jį mokėti. (Tas pats abiejuose vėlesniuose statutuose).

Artikulas XIV. Jeigu pas ką šuo, arba galvijas blėdį apigardoje darytų, o uktveris arba ponas apie tatai žinotų, o tokio galvijo ar šuns nesergėtų, arba nepririštų, už visas blėdis atsakys. Jeigu koks galvijas žmogų pažeistų, užgautamjam turi buti išduotas[2]). Kas turėtų arklį, kurs spardosi, privalo jam skambaliuką parišti, idant nieks ant tokio arklio nesijodinėtų. Kas to atsargumo neužlaikys, už visas blėdis atsakys. (Tas pats antrame ir trečiame statute).

---

mėgti pradėjo kareiviai, vėliaus ir darbo žmonės. 1775 m. imta manyti apie jēmimus iš tabako; 1776 m. yždui paėmė monopolį fabrikų, bet ne tabako, — nes kiekvienas jį auginantis galėjo sau sodinti, jeib tik neparduotų. Pabaigoje Lenkų valdžios, neskaitant į tai Lietuvą, tabakas atnešdavo 3,689,566 auksinus.

1) Kylant kainai daiktų, gyvenimui rekalingų, kaina šunų ėjo žemyn. Pirmas statutas skiria už vižlą 12 rublių grašių (526 auksinų 20 grašių), o antras statutas vos dvi kapi (42 auksinus 25 grašius). Šiaurėje visam kame šuo atlieka didelę rolę (Ossiano išgirti šunys Luath ir Bran). Škotijoje duoda garsių vadų vardus šunims; anot senų nuomonių, šunys prajaučia mirtį savų ponų. Vartojami buvo šunys į karę ir kaipo bendrai pavojaus pelnė atydą. Sergėjo namus, ir, juos užmušus, truko apsigynimo, todėl Škotijos karaliaus Dovydo, XIV-me amž., įstatymas sako: *Si aliquis injuste, et contra legem alterius canem interfecerit, vigilabit et custodiet ejus fimarium* (klojimą) *per annum et diem*. Šunys tarnavo medžioklėje. Todėl užmušimas šuns buvo didele kalte įstatymuose Longobardų, Alemanų ir Bajuvarų. Pas Burgundus biauriai baudė užmušėją šuns, nes reikėjo į pačią bizdę stervai pabučiuoti. Yra ir pas mus kapinės pratėvių, kurie neteko gyvasties dėlei užmušimo šuns imtynėse su užmušėju.

2) Drakonas įstatė, kad užmušti arklius ar galvijus, darančius blėdį. Platonas stovylai dėl įžeidimo, taip kaip žmogui, liepia skundą įteikti. Pausanias sako, kad minėtasai Drakono įstatymas taikėsi prie visų negyvų daiktų. — Prie Liudviko IX pakorė paršą, kurs kudikį užkoneveikė. *Speculum Svevicum* liepia užakmenuoti jautį, kurs užmuštų žmogų.

Perskyrimas XIII.

Apie medžiojimą.

Pridēta apie žuklavimą, apie bebrų gonevas, apie gaisrus girioje ir apie kitas išgales.

Artikulas I. Medžiojantis[1]) svetimame miške be leidimo savininko, užmuštą žvērį atiduos, ir pinigiškas baudas užmokēs. Šaulys sugautas prie žvērio, mirtimi bus baudžiamas kaip vagis.

Antras statutas (art. 1) tą pačią bausmę panaujino, bet trečias statutas (art. 1) šauliui medžiojančiam be leidimo girios savininko paženklino kalējimo šešetą savaičių ir pridējo sąlygą, kad už svetimo rubežiaus sužeistą žvērį vytis neleista.

---

1) Medžiojimas skaitēsi už pasiautimą ir už bovą karēs. Dievų ir didvyrių mythologijoje darbai patiko žmonēms. Kommodas, negalēdamas susilyginti su žmonēmis, norējo susilyginti su Herakliu, kurs remžēsi su šernu iš Erimanto ir su levu Nemējos, ir todēl, medžiodamas amphiteatre, levo skurą ir lazdą Herkulio pridējo prie žymių majestoto. Šiaurēs vadai, kurių garbę apdainuoja Eivindas ir Ossianas, klausēsi lygiai trimyto karēje, kaipo medinčių rago medžioklēse. Senovēs Škotus su tokiomis triubomis ir 12 vilyčių laidodavę. Medžiojimą, *jus venationis*, ēmē savintiesi viešpataujantiejie, kaipo *jus regale*. Vokietijoje prieš Fridrikį I nebuvo *jura forestalia*. Galinčiai Anglijoje tik sau leisdavo medžioti; kas neturi 100 svarų (4200 auksinų), negali medžioti, ir, anot Blackstone, dēl tetervino užmušimo reikia turēti 20 sykių daugiaus įēmimo, negu dēl balsavimo, renkant atstovus tautos. Įstatymai, apsunkinę 1215 m. medžiojimą Anglijoje, 1632 m. paliuosējo. Francuzijoje Liudviką XII vadino tēvu liaudies, Franciškų I — draugu mokslo, bet medžiojančiam be leidimo viešpataujančio, grēsē bausmē mirties. Taip-pat Heinrikis IV 1601 m. tyčia medžiojančius liepia mirtimi bausti. 17-me amžiuje turējo toks Hugo Grotius pertikrinēti, kad netinka valsčionis, neįstatymiškai medžiojančius, mirtimi bausti....

II. Lenkijoje XIII-me amž. randame daug minējimų apie tiesas medžiojimo. Kunigaikščių medsargiai vadinosi šunininkais. Mozurijoje net mokestis mokama buvo maitinimui kunigaikščio šunų ir vadinosi *psiarskie*, šuninē. Duodavo kepenis galvijų sakalams, o galvas galvijų kunigaikščio šunims! Bullēje popiežius Gregoras IX 1232 m., patvirtindamas kunigams dovanas kunigaikščio Konrado, persegsti, kad dvasiškiejie savuose lobiuose gali medžioti tik stirnas, kiškius, lapes ir voveres. Privilēgiios XV-to amž. išskiria medžiojimą taurų, lušių ir medžiojimą su sakalais. Kad Lietuvoje dovanodavo kaimus ponams, iki viešpataujant Zyg. Augustui, privilēgijoje pridēdavo: *su medžiojimu žvērių ir paukščių*. Tas pirmasai statutas chlopams, medžiojantiems be leidimo ir pagautiems prie žvērio, bausmę mirties paskyrē. Zyg. Augustas surēdyme ekonomijų 1557 m. (art 23) chlopams ant jų valakų leido užmušinēti lapes, vilkus, miškinius katinus (gulo) ir kiškius, stirnas-gi ir kitus didesnius žvēris viešpataujantis liepē užmušinēti chlopams savų lobių, ypačiai arti pusčių neleista po gresme mirties turēti šaudyklēs chlopams. Antrasai statutas 1564 m. užlaikē tą dvasią sragumo vagiantiems medžiojimą. Liutomierskis, pridvarinis Lenkijos paskarbis, 1554 m. ēmē peikti tokią smarkią baudą, ir laike revizijos - trečio statuto 1578 m. bausmę mirties už medžioklinę vagystę iš įstatymų knygų išmetē besitriusiantis Ostafiejus Vallavyčius. Nuo tosyk Lietuvoje ir Lenkijoje pasisavinimą medžiojimo laikē už kaltę prieš panaudojimą svetimos savasties, bet ne kaipo vyriausią piktadējystę. 1775 m. įstatymas nutarē, kad medžiojantis ant svetimo grunto netenka spąstų ir šaudyklēs ir 1000 grivinų užmokēs.

Artikulas II. Kaina taurio[1]), briedžio[2]), laukinio arklio[3]), elnio, stirnos, sabalo[4]) ir kitų žvērių tame statute patalpinta. (Tas pats antrame ir trečiame statute).

---

1) Tauras buvo ilgai dalyku prietarų, o šiądien vienu iš rečiausių žvērių. Hussovianus veikalēlyje *De bisonte et ejus venatione* 1523 m. Krokavoje pas H. Wietorą spausdintame, jį aprašo gan gerai:

Haec fera Litvanis longe saevissima sylvis
Nascitur, et fieri corpore tanta solet,
Ut moriens si quando caput, vi victa reclinet,
Tres sedeant inter cornua bina viri.
Barba riget late pendentibus horrida villis,
Lumina terrorum plena, furore rubent,
Terribilisque jubae, collo funduntur in armos,
Et genua et frontem et pectoris ima tegunt.
Villosum toto praesefert corpore caprum,
Quamvis effingant omnia membra bovem,

I. Julius Caėsaris savo komentaruose, kn. VI, aprašo du žvēriu, randamu hercyniškose giriose Vokietijos — *Uri* (taurai) ir *Alces* (briedžiai). Anot Tacito, Romos urēdininkai pagal didumą skuros taurų reikalavo skurų jaučių nuo Germanijos gyventojų. Anot Gregoro iš Tours, giriose Ardennų ir Vosgų medžiodavo taurus. Vēliaus jau tik Lietuvoje teliko. Tauras (bison) skiriasi nuo stumbro (auerochs).

II. Hussovianus pagal padavimus rašo:

Multaque complexi loca sunt, diversa vetusti
Per varias gentes temporis acta ferunt.
Tale animal nusquam visum est, nisi forsitan ante
Diluvium, gelido ferre sub axe moras
Attigit expresse, meminitque bisontis et uri,
In nemore arctoo Plinius, esse boves.
Nil fuit, ut tradunt veteres, atrocius uris,
Quos alit in sylvis terra Polona suis.

Dar 14-me ir 15-me amž. ir Mozurijoje buvę taurai, kuriuos medžioti tik viešpataujantiejie sau leido. 1436 m. tapo duota privilēgija, gana įdomi, kaimui Zatory: *Dominus dux consideratis fidelibus serviciis nobilis Michaelis de Ziemianczice succamerarii Varschoviensis, terram Zator dictam in longum et latum veluti in suis graniciebus, ab antiquo circum ferentialiter est distincta — ac venationibus quarumcunque ferarum, centauris (taurai?) et tigridis (lušis?) exceptis, aucupationibus omnium avium, falconibus exceptis....* Kad Vytautas medžiojęs yra taurus, liudyja senos dainos, ir Hussovianus. Sako, d. L. kunigaikštis Zygmantas (+1440 m.) liepē vienam dvaro šeimynykščiui apsirengti raudonai, ir taip aprengtą paleido tarp taurų, kurie prasikaltēlį sutrempē, nes tas žvēris raudonos spalvos nekenčia, ir taip aprengtus net sargus užmuša. Elena, karaliaus Aleksandro pati, prieregē spēkų tauro, kada suerzintas žvēris išvertē bakšę, iš kurios karalienē žiurējo ir todēl eilēs:

Indignata sua spectacula caede parari,
Instantem voluit nobilitare necem.

Struthius ir Valentinas iš Liublino palagninkēms patarē vartoti taurines skuras. Potam išjuokē tą paprotį, kaipo prietarą, tačiaus vēliaus patyrē, kad kvapas mižo (pyžmo) buvęs pagelbingu tulose ligose. J. E. Gilibert'as veikale *Indagatores Naturae in Litvania seu opuscula varii argumenti etc.* 1781 m., atrodinēja, kad liet. tauras Baltvēžių pusčiose yra atskira veislē jaučių; taip neapkenčia jaučių, kaip vilkas šunų; karvēs, kurias elniai priima prie maisto, nepriima taurių, taurēs su stumbriais ar Holandijos tekiais negali pasibēgti; ketvirtadaliu ar net daugiaus pritaikmui prie amžiaus esti didesnis už naminius jaučius.

2) Briedis su makliu skiriasi savo veislēje; maklys yra geradaringu gyvuliu suledējusių šalių Laponijoje, Plinius, rašydamas apie briedžius (Alces), mini *Machlis* et *Tarandus*. Kada, anot ciesoriaus Julijono užšaldavo Sekvana pas Paryžių, kada dēl neišdžiovintų tyrelių ir nepajudintų germių Francuzija turējo tokį klimatą, kaip dabar Kanada, briedžiai ir makliai galējo vešēti. Pannonijoje, anot Diono Cassiaus, neaugo jokie vaisių medžiai. Trakija, anot Virgiliaus Georgikų, sulygsta su Groenlandija, ir ten giriose buvę baltiejie lokiai ir šernai. Kad šilumą pasidaugino dienovidžiuose Europos, briedžiai išliko tik šiaurēje: pas mus, Švedijoje, Norvegijoje, Karēlijoje. Šiaurinēje Amerikoje *Orignal* ženklina briedį, *Caribou* — maklį. Anot Buffon'o, maklys vadinasi Laponijoje — *Betsoi*; turime žinią, kad prie karaliaus Aleksandro pusčiose Žemaitijos užmušdavę *Betsoi*, beje maklius. Tai-gi ir makliai turējo buti pas mus.

(Išnašos 3 ir 4 pernešos ant 550 pusl.)

Artikulas III. Jeigu kas turi svetimame miške bartis, šienpiovynes, ar pirtis, taip turi elgtiesi, idant iki ažerui važiuotų su tinklu, šunų neimdamas, nē jokios šaudyklēs su kuria galētų žvērį užmušti. Kas turi šienpiovynes, tas jas dauginti negali, bet plēšti taip-gi lankas turi galę, miško-gi aptvērimui gali pasikirsti. Turēdamas ežerą, gali medžių imtis padirbimui lovio žuvims ir kurui laike žuvų gaudymo. Bartininkas tiek gali laipynēms[1]) paimti mauknų, kiek išsinešti ant savęs gali. Neleista yra plēšiantiems mišką naikinti svetimas bartis. Lyginai ant lauko stovintį bartinį medį negalima arti paarti, kad nenudžiutų. (Tas pats art. 3 antro ir trečio statuto).

Artikulas IV. Kas svetimą, o savame miške ēsančią šienpiovynę lieps nupiauti, arba svetimame ežere žuvis gaudyti leis, pinigiškas baudas užmokēs. (Tas pats art. 4 antro ir trečio statuto).

Artikulas V. Jeigu kas ką savam miške bekertant užtiktų, arba eidamas pēdsaku pasivytų, tad turi galę sulaikyti, į savo namus žmones nuvezdinti, ir vēlų vēliausiai trečią dieną ponui tų žmonių duoti žinią, idant paimtų kaltininkus ant parankos, jog už padarytą blēdį atlygįs. Jeigu-gi toks ponas ar neatkeliautų, arba atkeliavęs teisos nepadarytų, vaznys su dviem šlēktom apikainos, o nuskriaustasai nuo pagalvotojo blēdies turi pajieškoti. (Tas pats art. 5 antro ir trečio statuto).

Artikulas VI. Ginčuose už bartis, ant kurių yra išskaptuoti ženklai, privalo buti tēmyjami senesnio įaugimo ženklų pēdsakai. (Tas pats art. 6 antro ir trečio statuto).

Trečias statutas (art. 7 ant galo) ant visados uždraudē chlopams už rubežiaus lobių pardavinēti bartis.

Artikulas VII. Jeigu kas keno kutroje (markoje) žu-

3) Nors Buffon tvirtino, kad laukinių arklių Europoje jau nēsą, bet, nepraējus potam nē 30 metų, matydavo juos lietuviškose germēse, ir kaina tuose trijuose statutuose padēta liudyja apie jų buvimą. Micinskis sako, kad mēginimai prie Zygmanto I rodo, jog kumelukas, pagautas tarp laukinių arklių, užaugdavo ir prigulēdavo prie arklių tabuno, tačiaus ant kumelukų net antros kartos matēsi didelis skirtumas tarp laukinių arklių ir jaukaus arklio.

4) Atsimainant klimatui, sabalai pasitraukē į šaltesnius kraštus, bet neužginčys nieks, kad jų buta Lietuvoje, kada apie juos įstatymai mini ir paskiria kainą, kaipo naminiams žvērukams. Prie Zygmanto I apie Knišiną sugavę ēsą baltą sabalą.

1) Laipynēs (leziwo) — tai mauknų kopēcios, kuriomis bartininkas lipa kuopti bitis.

vis gaudyti pasidrąsintų[1]), arba maluną nudegintų, už gvoltą bus baudžiamas ir gausiai blēdį be vilkinimo pagal nutarmę teismo atlygįs. (Tas pats art. 7 antro ir trečio statuto).

Artikulas VIII. Jeigu kas lizdą sakalų, gulbių[2]) iškrikdytų, arba paukščių spąstus sunaikintų, baudžiamas bus. (Tas pats art. 8 antro ir trečio statuto).

Artikulas IX. Jeigu kas turi ant keno žemēs bebrų gonevas[3]), turi tiesą reikalauti, idant savininkas tos žemēs nē pats, nē žmonēms neleistų paarti lauką arba plēšti šienpiovynes atstume vieno numetimo lazdos[4]) nuo to bebrų pylimo.

Artikulas X. Niekas niekam apvynojų naikinti ir gadinti neturi po smarkia bausme. (Tas pats art. 10 antro ir trečio statuto).

Artikulas XI. Kas pasidrąsįs masinšenas paukščių išmētyti, paukščius nuvaikyti, arba svetimais spąstais gaudyti, baudžiamas turi buti. (Tas pats art. 11 antro ir trečio statuto).

---

1) Gaudymas žuvų svetimoje markoje visuomet buvo uždraustu dalyku; net suteikiamuose leidimuose matome ar rųšį tinklų, kuriais leista gaudyti, arba persergējimus, kaip toli, keliose skandose (valkšnēse) ir kokiomis dienomis gaudyti žuvis galima. Pas Lenkus buvo žinomas tinklas po vardu *Nywoch,* o didžiausias, tai *Storcknesze* (Staketze!). Sutarmēje pamarių kunigaikščio Mestvino su kryžeiviais 1282 m. taip skaitome: *quod homines sui piscari possint, in eorum recenti mari cum retibus, quae Nywoch et Storcknesse vulgariter appellantur.* Lietuviai po šiai dienai turi daug vardų prietaisoms žuklavimo: meškerē, tinklas, dvi ir tribridis, bučius, bredinys, samtis, venterys, sietkelē, blizgē, varžos (meldynuose), marška (mažas tinklas), triubnyčios (gaudant mailius), kaušas (vēžiams), žiuberklas (žeberklas), smuklē (cšeriams smuklauti), kritē, sinkinē, palaidynē, perstekē, arba persēda.

2) Mythologijoje Graikų tas paukštis buvo gražiausios moteriškēs tēvu, ir tapo pakinkytas į vežimą Veneros; ilgai šiaurēje gulbes mažiaus gerbē už sakalus ir kitus paukščius, panaudojamus medžioklēse. Prie Zygmanto I jējo į madą turēti gulbes. Franciškus I didelį skaičių gulbių priveisē ant Sekvanos. Artymais Londono buvę 4000 tų paukščių. Minējome, kad karalienē Bona davinējo gulbes, kaipo dovaną. Barbora Radiviliutē, pati Zyg. Augusto, aplinkēse Vilniaus turējo salą gulbių, panašiai į salą tokių paukščių palei Sekvaną. Iš dvarų perējo paprotys glamonēti gulbes ir turēti jų lizdus — ant šiaip žmonių. Paukštis meilēs turējo užtarytojais gražią lytį, o naikintojai jų lizdų apturēdavo bausmes. Lenkų kritikai teriona Gelona, platintoją gulbių, lygindavo su Zyg. Augustu, o Syrakuzas su Vilniumi. 16-me amž. poētai apdainavo lizdus gulbių, o taip-gi neretai teismuose įvykdavo bylos dēl tų paukščių.

3) Bebrus, išbaidytas iš gonevos, netenka savo pramanumo, taip naudingo bebrų draugijai. Ēsant daugiau girių, budavo ir didesnis skaičius tų vanden-žeminių žvērelių. Privilēgijos 13-to amž. liudyja buvus bebrinius urēdininkus pas Nidą, Narvą, kur šiądien nē liekanų bebrų nēra. Buvo bebrynai sutvarkomi ir taip bebrų buriai parenkami, "idant butų vienos spalvos, ypačiai už Pultusko buvo *Nigricinos castores.* Bebrininkas Jaško de Maków sakos palikęs jiems daug klevinių medžių, iš ko *exhyemationem habebunt* (1229 m.).

4) Mieriu to įstatymo buvo, idant bebrai nebutų baidomi.

Antrame statute pridēta:

1. Didesnē bauda tapo paženklinta tiems, kurie pamasišenas paukščių aptēpliotų degutu ar patryniotų česnaku, arba spąstus pavogtų. (Tas pats art. 12 trečio statuto).

2. Kaina bartiniam medžiui įstatyta. (Art. 13 trečio statuto kaina truputį padidinta).

3. Apkainojimas bičių įstatytas, bausmē mirties pagautam su lyčiumi bičių vagiui paskirta. (Tas pats trečiame statute).

4. Už įkapojimą miško ar iškirtimą medžių netiktai reikia paskirti užmokesnį, bet ir bausmę nurodyti už padarytą gvoltą. (Tas pats trečiame statute).

5. Už kiekvieną vaisių medį nukirstą svetimame sode šešis rublius grašių[1]) bausmēs užmokēti; ir atskirai už padarytą gvoltą statutas paskiria baudą. (Tas pats art. 16 trečio statuto).

6. Jeigu kas kam tyčiomis gaisrą užleistų ant miško, turi gausiai atlyginti. (Tas pats art. 17 trečio statuto).

Trečiame statute pridēta:

1. Nuo šventēs septintos subatos (po Velykų) iki suvalymui iš laukų visokių javų, ant svetimų žemių medžioti neleista (art. 18).

1) Trečias statutas, art. 16, paskiria 12 rublių baudos.

Turinys:

